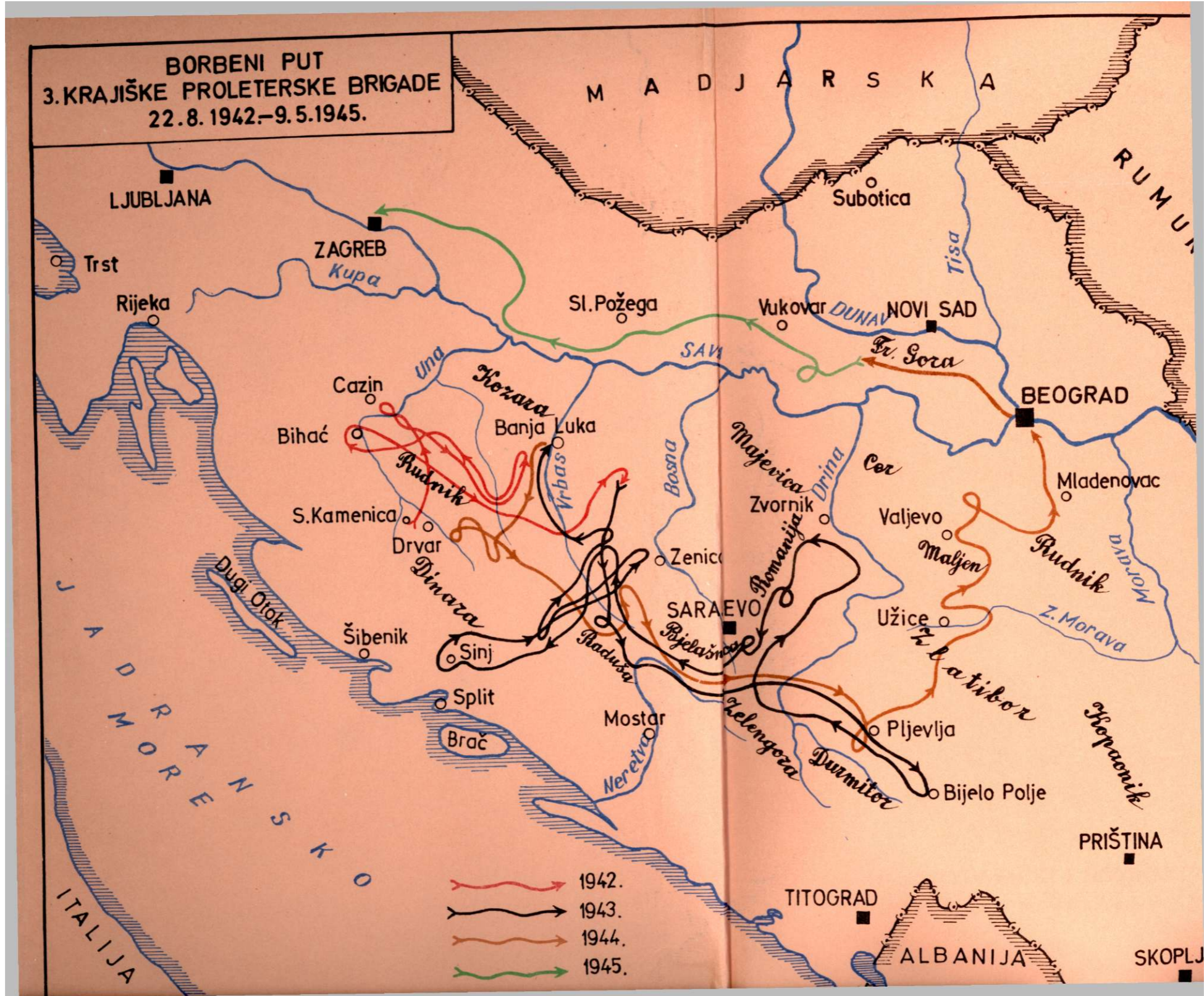

TREĆA SAVO O. TRIKIĆ
KRAJIŠKA
PROLETERSKA
BRIGADA

**BORBENI PUT
3. KRAJIŠKE PROLETERSKE BRIGADE
22.8.1942.-9.5.1945.**

VOJNOIZDAVACKI I NOVINSKI CENTAR

Načelnik
mr *Stevan* STANOJEVIĆ, pukovnik

Pomoćnik načelnika za izdavačku delatnost
Ivan MATOVIĆ, pukovnik

Biblioteka
RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
Knjiga TRISTA ŠESNAESTA

Monografije
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE
Knjiga STO ŠESNAESTA

UREDIVAČKI ODBOR

General-pukovnik *Rahmija* KADENIĆ, predsednik; članovi: *Ali* ŠUKRIJA, *Risto* DŽUNOV, general-pukovnici: *Milan* DALJEVIĆ i *Dako* PUAC; general-potpukovnici: *Metodije* KOTEVSKI, *Veljko* MILADINOVIĆ, *Svetozar* ORO, *Žika* STOJŠIĆ, *loco* TARABIĆ, *Fabijan* TRGO i *Avgust* VRTAR; pukovnici: *Ahmet* ĐONLAGIĆ, *Viktor* KUCAN, *Mišo* LEKOVIĆ i *Radmir* PETKOVIĆ

Glavni i odgovorni urednik
Rajko ŠARENAC, pukovnik

Urednik
Snežana TMUŠIĆ, profesor

Recenzenti
Dr *Zdravko* ANTONIĆ
Viktor KUCAN, pukovnik

Stručni redaktor
Momčilo KALEM, potpukovnik

SAVO O.TRIKIĆ

**KRAJIŠKA
PROLETERSKA
BRIGADA «**

Rreća krajiška proleterska brigada jedna je među najstarijim brigadama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Po redu formiranja bila je četrnaesta. Peta po redu u toku rata proglašena je proleterskom. Formiranjem Prve proleterske divizije, ušla je u njen sastav i ostala u njoj sve do kraja rata.

Pisanje monografije iziskuje poseban napor i odgovornost. Posao samo na istraživanju autentične istorijske građe, na njoj analizi i usaglašavanju, trajao je oko četiri godine. Za pojedine periode rata za ovu brigadu ne postoje nikakva dokumenta ili, ona koja postoje, najčešće su nepotpuna, jer su pisana u ratnim uslovima i na brzinu. Zato je bilo potrebno izvršiti dodatna istraživanja, konsultacije i upoređivanja, kako naše, tako i neprijateljeve dokumentacije. Tome su često najviše pomogla već napisana i objavljena ratna sjećanja boraca i starješina 3. krajiške proleterske brigade.

Osnovni motiv da se prihvatim pisatija ovog dela, bio je zbog toga što sam bio borac ove Brigade od prvog dana njenog formiranja do proboja iz pete neprijateljeve ofanzive, i što sam na ovaj način želio da izrazim svu zahvalnost svim borcima i starješinama ove brigade za veliko djelo u borbi protiv okupatora i za slobodu naših naroda. Ta veličanstvena borba cjelokupnog boračkog sastava ove brigade, bila je moja najveća inspiracija.

Za oblikovanje monografije, koristio sam se i odgovarajućom raspoloživom našom i neprijateljevom arhivskom građom koja se nalazi u Vojnoistorijskom institutu, u Arhivu CK SKJ, Arhivu CK SK BiH, a ima veze sa nastankom, borbom i borbenim putem 3. krajiške proleterske brigade. Posebnu pažnju posvetio sam proučavanju dokumenata Brigade i dokumentima Štaba 1. proleterske divizije kao i dokumentima brigada koje su se nalazile u toku rata u njenom sastavu - 1. proleterske, 13. proleterske hrvatske »Rade Končar«, 3. sandžačke proleterske, 7. krajiške i 8. crnogorske brigade - te dokumenata Vrhovnog štaba NOVJ, Operativnog štaba za Bosansku krajinu, štabova 1. proleterskog i 5. udarnog korpusa. Koristio sam se i dokumentima jedinica NOVJ koje su neposredno sadejstvovala sa 3. krajiškom proleterskom brigadom u pojedinim borbama, kao i njemačka, italijanska, ustaška, domobranska, četnička i druga dokumenta koja govore o borbama sa 3. krajiškom proleterskom brigadom, odnosno 1. proleterskom divizijom

Pored ovoga koristio sam se i drugim napisima koji govore o Brigadi kao što su: zbornici sjećanja, druge monografije jedinica, hronike i studije, te mnoge knjige o ustanku i revoluciji do završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije.

Tamo gdje su pojedini ratni događaji u zbornicima sjećanja, Hronici i u drugim napisima o brigadi bili temeljitije obrađeni, monografija se nije bavila njihovim pojedinostima, da se time ne bi ponavljale rečene istine i opteretila nepotrebnim tekstom. Nastojao sam da dam što objektivniji prikaz borbi i borbenog puta Brigade, prije svega, sa iskustvenog aspekta, ističući pozitivne strane i uspjehe na jednoj, a propuste i neuspjehe na drugoj stranu

Međutim, i pored svih nastojanja, naći će se u ovoj monografiji pomenuti i neki drugi događaji, koji nisu do kraja obrađeni iz razloga ne-

postojanja bilo kakvih dokumenata, bilo naših bilo neprijateljevih. Sa takvim stvarima će se sigurno pozabaviti budući istraživači i historičari.

Konceptijski, monografija je tako postavljena da se iz nje vide uslovi pod kojima je Brigada nastala, njeno formiranje, borbeno dejstvo, moralno-političko stanje, kadrovska popunjenost, značaj i uloga koju je odigrala u NOR-u i revoluciji Vidno mjesto, pri tome, dato je radu štabova, obostranim planovima dejstva i rasporedu naših i neprijateljevih jedinica, te rezultatima i posljedicama pojedinih borbi Sve je to protkano radom partijske organizacije, Saveza komunističke omladine Jugoslavije, Politodjela, te obavještajnih organa, organa veze, kurira, intendantskog i sanitetskog kadra, a posebno poglavlje govori o ženama boricima. Sastavni dio teksta čini skica borbenog puta Brigade i izvjestan broj skica njenih značajnijih borbenih dejstava i veći broj grupnih fotografija njenih boraca.

Iz te skice se vidi teritorijalna popuna, starosna struktura, nacionalni i socijalni sastav, školska sprema, kadrovska struktura i drugi podaci o boračkom sastavu Brigade. Poseban i vrlo značajan sastavni dio monografije čini spisak i kratki biografski podaci poginulih boraca i starješina Brigade.

Monografija je namjenjena, prije svega, narodu i boricima kraja gdje je formirana i krajeva u kojima je ratovala, te onima koji proučavaju istoriju NOR-a i revolucije i njegovanju revolucionarnih tradicija, školama, školskoj i radničkoj omladini, vojnicima i drugim. Takvoj namjeni bila je podređena koncepcija, način obrade i izlaganje.

U pisanju monografije, dobio sam veliku pomoć od većeg broja saradnika - boraca i starješina ove brigade. U istraživanju dokumentarne građe u Vojnoistorijskom institutu, bili su angažovani Braco Galin, Vinko Braniča i Jovo Grubor. Na prikupljanju i sređivanju podataka o boricima Brigade Dušan Kerkez, Ljubiša Antonijević, Milan Daljević, Slobodan Bursać, Jovica Jovičić i Petar Kresoje, a na sastavljanju spiska i podacima o poginulim Dušan Tešić i Nedo Ristić.

Zahvaljujem se drugovima Vladi Bajiću, Nikoli Pećancu, Milanu Bosniću, Nikoli Jončiću Koči, Đuri Bajiću, Milovanu Samardžiji, Ljubiši Čurguzu, Iliji Raduloviću, Bošku i Dušanu Kerkezu, Jovi Gruboru i Svetku Grbiću, bataljonskim i brigadnim starješinama iz perioda rata, kao i istoričaru Vojinu Nuvalušiću, koji su pročitali monografiju u rukopisu i, svojim konstruktivnim primjedbama i sjećanjima, pomogli mi da pojedine događaje bolje i potpunije obradim.

Posebno se zahvaljujem recenzentima Viktoru Kučanu i dr Zdravku Antoniću koji su mi dali principijelne i konkretne sugestije i pomogli da monografija bude još autentičnija.

Takođe se zahvaljujem kolektivu Vojnoizdavačkog i novinskog centra, Biblioteci »Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije« i osoblju štamparije koji su uložili napore da ova monografija bude što kvalitetnije obrađena i na vrijeme objavljena.

Posvećujem ovaj rukopis svim boricima 3. krajiške proleterske brigade za njihova djela u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji - živim na čast, a poginulim na slavu i vječno sjećanje.

Autor

Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini do formiranja brigade

Ustanak naroda Jugoslavije, dobro organizovan i predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije, već u julu i septembru 1941. godine dobio je masovan karakter. Ustankom je bio obuhvaćen veliki dio teritorije u Srbiji, Crnoj Gori, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, a nešto kasnije i u Makedoniji.

Prvih dana ustanka cijela zapadna Srbija, sem većih gradova, bila je oslobođena. U Užicu su bili smješteni Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) i Centralni Komitet Komunističke partije Jugoslavije.

Još prije poznatog savjetovanja, održanog 26. septembra 1941. godine u Stolicama kod Krupnja, od mnogobrojnih diverzantskih grupa, gerilskih odreda i partizanskih četa, formirani su narodnooslobodilački partizanski odredi, sastavljeni od bataljona, četa i vodova.

U Bosni i Hercegovini, prvog dana ustanka bili su oslobođeni Drvar, Bosansko Grahovo i susjedni Srb u Hrvatskoj, a samo nekoliko dana kasnije, ustanak je buknuo širom Bosne i Hercegovine, kao i susjednih krajeva, Like i Banije. U Bosanskoj krajini oko Glamoča i Livna, na Kozari, u Janju i Podgrmeču, u istočnoj Bosni, u Šekovićima, na Romaniji, Majevidici i Ozrenu kod Doboja; u istočnoj Hercegovini oko Nevesinja, Gackog, Bileća i Trebinja.

U jugozapadnom dijelu Bosanske krajine, već prvih dana stvorena je velika slobodna teritorija sa centrom ustanka u Drvaru. Masovnost ustanka u Bosanskoj krajini rezultat je dobrih priprema od KPJ, koje su bile naročito intenzivne poslije Partijskog savjetovanja na Šehitlucima kod Banje Luke 8. juna 1941. godine. Na tom savjetovanju razrađen je program rada u duhu odluka Majskog savjetovanja Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije na pripremama naroda za ustanak.

U većini predratnih srezova u Bosanskoj krajini, prije početka ustanka, formirana su sreska i opštinska povjereništva za pripremu ustanka, a u nekim srezovima i gerilski odredi.

U prvim danima ustanka najviše uspjeha postigli su gerilski odredi na području srezova Bosansko Grahovo i Bosanski Petrovac, sa centrom ustanka u Drvaru, gdje je radnički pokret, prije rata, bio razvijen i gdje su komunisti uspjeli na vrijeme izvršiti sve neophodne pripreme za oružanu borbu.

*

U Drvar je 22. juna stigao Velimir Stojnić, član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i prenio članovima Sreskog komiteta KPJ za srez Bosansko Grahovo odluku Oblasnog komiteta KPJ da je Ljubo Babić, koji se od ranije nalazio na radu u Drvaru kao delegat Oblasnog komiteta KP, određen za vojnog povjerenika za srez bosanskograhovski. U isto vrijeme, za vojnog povjerenika za srez Bosanski Petrovac određen je Zdravko Celar.¹ Imenovani su i opštinski vojni povjerenici za Drvar, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Prekaju i Glamoč. Stvorena je i mreža vojnih povjerenika u svim većim selima na području oba sreza ili za grupu manjih sela. Sređeni su i podaci o raspoloživom naoružanju koje je ostalo na ovome terenu za vrijeme povlačenja Dinarske divizije Jugoslovenske vojske u aprilskom ratu.

Prorađen je i objašnjavan Proglas CK KPJ, izdat povodom napada Njemačke na Sovjetski Savez.

Uspostavljene su i međusobne veze sa rukovodstvima ustanka u Srbu, Donjem Lapcu, Glamoču i Livnu, s kojima je ugovorena zajednička i jedinstvena akcija za početak oružane borbe.

U selo Bukovaču kod Bosanskog Petrovca stigli su 18. jula Osman Karabegović i Josip Mažar Šoša. Oni su Ljubi Babiću prenijeli novu direktivu Oblasnog komiteta KPJ, da se od ljudstva koje je spremno za borbu, formiraju gerilski odredi na čelu sa vojnim i političkim rukovodstvom, izgrade vojni logori i da se umjesto vojnog povjerenika osnuju sreski štabovi gerilskih odreda na području oba sreza.²

U Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo određeni su: za komandanta Ljubo Babić, a za političkog komesara Vaso Trikić. Za zamjenika komandanta Milutin Morača, a za zamjenika političkog komesara Milan Bursać.

U Štab gerilskih odreda za Bosanski Petrovac određeni su: za komandanta Zdravko Celar, a za političkog komesara Ilija Došen. Za zamjenika komandanta odreda Vaso Kelečević, a za zamjenika političkog komesara Jovo Kecman Trnjo.

Od 22. do 25. jula na području sreza Bosansko Grahovo formirano je sedam gerilskih odreda³ jačine od 25 do 80 boraca, sa preko 350 pušaka i nekoliko desetina puškomitraljeza. Svaki odred nosio je naziv svog sela ili mjesta na kome je formiran, kao na primjer: »Kamenički« po selu Kamenica ili »Javorje« po mjestu formiranja. Neki od odreda imali su i druge nazive, kao na primjer »Strijela« i »Munja«.

Pored boraca koji su do tada svrstani u gerilske odrede, na terenu sreza Bosansko Grahovo nalazilo se još oko 150 naoružanih ljudi,

¹ Zdravko Jovana Celar, rođen 1917, u s. Rašinovcu kod Bosanskog Petrovca, Srbin, službenik, jedan od organizatora ustanka u Bosanskom Petrovcu, komandir Grmečke proleterске čete, komandant Prvog krajiškog proleterškog bataljona. Poslije borbe na Motajici, 8. juna 1942, pošto je bio uhvaćen od četnika, strijeljan je 10. juna u selu Rakovcu kod Prnjavora.

² *Krajiške brigade*; Ljubljana, 1954, str. 67-68.

³ Stenografske bilješke - sjećanja grupe aktivista radničkog pokreta i organizatora ustanka u Drvaru i Bosanskom Petrovcu - Vojnoistorijski institut, Beograd k. 199, br. dok.

spremnih da se na poziv rukovodstva ustanka ili samoinicijativno svrstaju u gerilske odrede. To se i dogodilo dva do tri dana poslije početka ustanka.

Jednovremeno, sve pripreme za početak ustanka izvršene su i u petrovačkom srezu i susjednim rejonima - Glamoču, Livnu, Ključu, u Podgrmeču i u susjednim opštinama Like. Sačinjeni su spiskovi ljudi po selima koji su imali oružje, kao i onih koji su bili spremni da na poziv rukovodilaca ustanka stupe u borbu.

Sva nastojanja Štaba gerilskih odreda i sreskih komiteta KPJ da uspostave neposredniju vezu s oblasnim rukovodstvom u Banjoj Luci i izvještaju ga o izvršenim pripremanjima za početak ustanka, nisu urodila plodom.

Međutim, nepredviđen događaj odredio je vreme za početak ustanka. Naime, 26. jula u 15,30 sati, blizu željezničke stanice Pasjak,⁴ na pola puta između Drvara i Oštrelja, jedna grupa naoružanih ljudi koji nisu bili uključeni u gerilske odrede, napala je automobil bojnika Ferdinanda Konrada, koji se poslije obilaska domobranske satnije u Drvaru vraćao u Prijedor. Tom prilikom ubijeni su vojnik i njegova žena, a ranjen je natporučnik Fragner, dok je nepovređeni vozač uspio pobjeći i obavijestiti o događaju oružničku postaju u Oštrelju.

Dva sata kasnije iz Drvara je, na mjesto događaja, upućeno 50 domobrana, 7 ustaša i 5 oružnika, na čelu sa natporučnikom Vladimirom Kučišem i oružničkim narednikom Ivanom Kraljevićem. Odmah poslije dolaska organizovali su hapšenje i saslušavanje mještana koji su se zatekli u obližnjim zaseocima sela Crljivica.

U to vrijeme su se u gerilskom logoru u rejonu Kovin vršak nalazile tri desetine Crljivačko-zaglavičkog odreda, koje su pod komandom političkog komesara Miloša Bauka Milkana i zamjenika komandanta odreda Milana Bosnića napale domobransko-ustašku jedinicu, razbile je i natjerale u Drvar. To je u stvari bio početak oružanog ustanka naroda Drvara i susjednih krajeva.

Dalje se nije moglo čekati. Zato je Štab gerilskih odreda na zajedničkom sastanku, koji je održan u šumi zvanoj Oklinak iznad sela Kamenice (sjeverne padine Bobare), oko 22 časa 26. jula, donio odluku da se, 27. jula u 3 sata po već linapred pripremljenom planu, napadne neprijateljev garnizon u Drvaru i posade u Oštrelju, Prekaji, Resanovcima, Borovači, Bosanskom Grahovu, Trubaru i Martin Brodu.⁵ Odmah su upućeni kuriri za Bosansko Grahovo, Srb, Bosanski Petrovac i Glamoč da tamošnja rukovodstva obavijeste o novonastaloj situaciji i vremenu za početak ustanka u Drvaru i široj okolini.

Napad na neprijateljev garnizon u Drvaru, u koji je do 18. jula stigla kompletna 3. domobranska satnija' 1. posadne bojne⁶ iz Prijedora i, u kojem se nalazilo oko 200 domobrana i ustaša, manji broj oružnika i ustaške milicije, otpočeo je u planirano vrijeme. Do 17 časova, 27. jula,

⁴ Telefonski izvještaj satnika Gržete (Arhiv Vojnoistorijskog instituta) u daljem tekstu: A VII, k. 1, br. dok. 26/1 i k. 1994, br. dok. 1/1.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

likvidirano je glavno uporište domobranske satnije Sokolana.⁷ Gubici: 25 poginulih ustaša i 5 domobrana, a ostatak zarobljen.⁸

U napadu su učestvovali: gerilski odredi: Javorje, Kamenički, deo Crljivačko-zaglavičkog, Mokronoški i gerilski odred Vidova sela. To je bio prvi grad u Bosni i Hercegovini koji su oslobodili ustanici. Dvadeset sedmi jul uzima se kao početak ustanka u Bosni i Hercegovini. U isto vrijeme, drugi dio Crljivačko-zaglavičkog odreda likvidirao je ustaško uporište u Oštrelju.

U toku dana likvidirana su i ostala uporišta u Drvaru, sem jednog. Iz fabrike celuloze direktor, inženjer Mirko Karaman, davao je otpor, ali je i to uporište likvidirano 28. jula prije podne, kada je Drvar konačno oslobođen.

U toku 27. jula, i odmah poslije oslobođenja Drvara i Oštrelja, aktivirani su gerilski odredi u petrovačkom srezu - u rejonima sela: Krnjeuše, Vrtoča, Bravskog i drugima. Od boraca iz Kolunića, Drinića i Bukovače, formiran je odred jačine oko 70 boraca pod komandom Jovana Dronjka, oficira Jugoslovenske vojske i zajedno sa odredima koji su stigli iz Drvara, obrazovali 28. jula zajednički front prema Bosanskom Petrovcu.

U ustanak se uključilo i stanovništvo Ličkog Petrovog Sela i Plitvičkih jezera, oko 3.000 ljudi, koje je ustaška vlast 30. juna i 1. jula 1941. preselila na područje Drvara i Kulen Vakufa.⁹

Likvidirana su i neprijateljeva uporišta u Prekaji, Resanovcima, Trubaru, Borovači i Martin Brodu. Pod pritiskom ustaničkih snaga, ustaše su 28. jula napustile Srneticu. Poslije kratkotrajne borbe oslobođeni su i Potoci.¹⁰ Jedan dio ustanika iz Prekaje i ustanici iz glamočkog kraja, oslobodili su 30. jula Glamoč.¹¹

Nekoliko dana kasnije, svi zarobljeni domobrani u Drvaru, pušteni su kućama, s tim što su po grupama, uz dobro obezbjeđenje, sprovedeni preko slobodne teritorije. Ponijeli su sa sobom svu svoju opremu i pribor, ali im je oduzeto oružje.

O ulozi Drvara i okoline u ustanku 1941. i kasnije, vrhovni komandant NOV i POJ, drug Tito, između ostalog kaže:

»... Drvar spada - iako u našoj zemlji ima mnogo gradova i sela u kojima je buknuo narodni ustanak - u onaj mali broj mjesta u kojima su od prvih dana ustanka 1941. godine do svršetka rata bila žiža narodnog ustanka; Drvar je bio mali grad koji je čvrsto nosio buktinju revolucionarno-oslobodilačkog pokreta u našoj zemlji«. I dalje:

»... U Drvaru, kao i u ostalim našim krajevima, radnici koji su sačinjavali njegovo jezgro i seljaci iz okoline koji su jednovremeno bili i radnici, istupili su jedinstveno u borbi protiv nadmoćnijeg neprijatelja. I dok

⁷ Izvještaj poručnika Ivana Grosa o stanju satnije za vrijeme borbe na Oštrelju. AVII, k. 61, br. dok. 6/4.

⁸ Isto.

⁹ AVII, k. 84, br. dok. 3/54 - Izvještaj o vanjskoj i unutrašnjoj situaciji za prvu dekadu 1941. godine.

¹⁰ Telefonski izvještaj Vrbaskog divizijskog područja od 28. jula 1941. - Arhiv VII, k. 1, br. dok. 28/1.

¹¹ Stenografske bilješke - sjećanja grupe aktivista radničkog pokreta i organizatora ustanka u Drvaru i Bosanskom Petrovcu.

*smo se mi još nalazili u srpskim planinama i selima, dok smo se tamo još borili, mi smo znali za Drvar i njegovu upornu borbu. Vjerujte da smo se mi pred srpskim narodom ponosili onim što je Drvar i narod ovoga kraja dao već u prvim danima naše velike oslobodilačke borbe 1941. godine».*¹²

Pošto je likvidirao neprijateljevo uporište u Trubaru, Trubarski gerilski odred razbio je 27. jula jednu kolonu koja je stigla vozom iz Knina, a bila upućena u Drvar. Produžio je gonjenje neprijatelja i izbio pred Strmicu, sjeverno od Knina u Dalmaciji. Sa Grahovskim gerilskim odredom, sutradan, 28. jula, oslobodili su Plavno i izbili nekoliko kilometara ispred Knina.¹³

Jednovremeno je ustanak buknuo i u susjednoj Lici. Oslobođeni su Srb, Lapac, Udbina i druga mjesta. Nekoliko dana kasnije, ustanak je buknuo u Podgrmeču, na Kozari, Janju, Manjači i u srednjoj Bosni, gdje su formirani jaki ustanički centri. Ustanici su vršili pritisak na neprijateljeve garnizone, rušili pruge i mostove, zarušavali puteve i izvodili raznorazne diverzije na području cijele Bosanske krajine i u susjednoj Lici.

Tako je već prvih dana ustanka na području jugozapadnog dijela Bosanske krajine stvorena slobodna teritorija, oivičena linijom: istočno od Glamoča - Čardak - Ribnik - sjeverne padine Grmeč planine - uključno Krnjeuša i Vrtoče - Kulen Vakuf, Lapac, Zrmanja - Šegotino vrelo (kod Knina) - Kozjak - greben Dinare - s. Sajkovići (u Livanjskom polju) - Medena selišta.

Jednovremeno s oružanom borbom, rukovodstvo ustanka radilo je i na organizaciji nove narodne vlasti. Već 30. jula 1941. umjesto starih, od naroda odbačenih i razvlaštenih organa vlasti, formirano je u Drvaru Narodno vijeće od 9 članova.¹⁴ To je bio prvi organ narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, koji je preuzeo sve zadatke oko organizovanja života i rada na oslobođenoj teritoriji. U isto vrijeme oformljena je i jedna od prvih propagandno-informativnih institucija u NOR-u - Gerilski informativni biro, koji je 3. avgusta, izdao list »Gerilac«,¹⁵ prvi partizanski list u Bosni i Hercegovini. List je svakodnevno donosio vijesti sa frontova iz zemlje i inostranstva, pretežno, s istočnog fronta, u napisima kojima je objašnjavana linija KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, i stavovi o raznim unutrašnjim problemima. Na taj način list je odigrao veliku ulogu u podizanju borbenog morala masa i jačanju njihove političke svijesti.

U političko-propagandnom radu, naročita pažnja posvećena je stvaranju i jačanju bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Tako, na primjer, u proglasu Štaba gerilskih odreda domobranskoj vojsci, iz avgusta mjeseca 1941. jasno se ističe:

»... Mi smo narodnooslobodilačka gerilska vojska (partizanska) koja se digla protiv Pavelića i njegovih gospodara Njemačkih i Italijanskih oku-

¹² Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knj. 5, Zagreb, 1959, strana 56-57.

¹³ Izvještaj izaslanika župe Knin o događajima oko Knina - Arhiv VII, knj. 85, br. dok. 26/2.

¹⁴ Sjećanja Vase Trikića, predsjednika Vijeća - »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. 7, Beograd, 1961, strana 18-20.

¹⁵ Na prijedlog političkog komesara Drvarske brigade od 7. oktobra 1941, list je dobio ime »Bosanski partizan«.

patora ... Naša borba nije uperena protiv Hrvatskog naroda, nego zajedno sa Hrvatskim narodom, protiv tuđinskih okupatora i domaćih izdajnika, ... sa nama su svi poštjeni Hrvati i Muslimani, koji se na stotine bore u našim redovima, s nama su svi Slovenci, Crnogorci i Makedonci».¹⁶

Postojanje ovako snažnog ustaničkog žarišta sa centrom u Drvaru, pospješilo je dalji uspon i organizaciono učvršćenje ustanika u susjednim rejonima - u Podgrmeču, na Kozari, Pljevi, Janju, susjednoj Lici i šire.

Brz razvoj ustanka u Bosanskoj krajini i uspjesi koje je postigao narodnooslobodilački pokret (NOP) u ovome kraju, doveo je u pitanje opstanak ustaškog režima u cijeloj ovoj oblasti. Radi toga je ustaška komanda u Zagrebu, odmah poslije oslobođenja Drvara, vrlo oštro reagovala. U prvim izvještajima ustaške vlasti od 27. jula, broj ustanika cijeni se na 2 do 3 hiljade, a već sutradan na 9.000 boraca.¹⁷ Ustaškim snagama lociranim na ovom području, upućena su 27. jula pojačanja:¹⁸ ustaška satnija iz Sremske Mitrovice u Srneticu, a zatim domobranske jedinice: jedna satnija iz Travnika u Srneticu; jedna satnija iz Banje Luke na Bravsko; jedan vod iz Prijedora u Gornju Sanicu, jedna satnija iz Bihaća u Bosanski Petrovac i jedna satnija iz Gospića u Donji Lapac.

Međutim, intervencija ustaša i domobrana potpuno je propala. Oni se nisu mogli suprotstaviti ustanicima. Gerilski odredi su 31. jula razbili celu grupaciju neprijateljevih vojnika koja je intervenisala na pravcu Srnetice.¹⁹ Već, 3. avgusta u rejonu Vrtoče, na putu Bosanski Petrovac - Bihać, ustanici su zarobili prvu haubicu kalibra 105 mm,²⁰ koja je poslije nekoliko dana prebačena na Oštrelj.

Kada je neprijatelj 2. avgusta ponovo prešao u napad da razbije ustanike i zauzme Drvar na pravcu Srnetica - Oštrelj, ustanici su razbili četiri kompletne ustaško-domobranske satnije, oko 600 vojnika,²¹ i natjerali ih u bjekstvo.

Napad gerilskih odreda Drvara i Bosanskog Petrovca u dva navrata, 3. i 8. avgusta, na garnizon u Bosanskom Petrovcu, u kome je bilo oko 400 vojnika raznih rodova vojske, zbog nedovoljnog iskustva rukovodstva i slabog sadejstva, nije uspio. Poslije neuspjelog napada, ustaški garnizon potpuno je blokiran.²²

U Zdenom dolu, na putu Ključ-Bosanski Petrovac, veća grupa gerilaca koju su sačinjavali Drvarčani pod komandom Marka Srdića i Dušana Bauka²³ i gerilci iz obližnjih zaselaka, svi pod komandom Milana Zorića, potpuno su razbili 9. avgusta neprijateljevu kolonu koja je pre-

¹⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu (u daljem tekstu: Zbornik), tom 4, knj. 1, strana 35.

¹⁷ AVII k. 1, br. dok. 27/1, i 28/1 - telefonski izvještaj oružničkog zapovjedništva iz Banje Luke, od 27. 7. 1941. i 28. 7. 1941.

¹⁸ Isto.

¹⁹ AVII, k. 1, mikrofilm (Muzej NOR), snimci 62 i 63.

²⁰ Zbornik, tom 4, knj. 1, strana 19.

²¹ AVII, mikrofilm (Muzej NOR) snimci 64 i 65.

²² Izvještaj Komande Petrovačkog odreda od 3. i 8. avgusta 1941. AVII, Mikroteka (Muzej NOR), film jedan, snimci 64 i 6 i Izvještaj pukovnika Matagića, zapovjednika posade Petrovac od 9. 8. 1941 - AVII, k. 1, br. dok. 9/2.

²³ Dušan Bauk, rođen 1914. u selu Sipovljani kod Drvara, rudarski radnik, obavještajni oficir 10. krajiške brigade, poginuo na planini Golija aprila 1944. Marko Srdić, rođen 1915, u s. Zaglavica, ratni komandant 10. krajiške brigade.

vozila municiju i opremu opkoljenom garnizonu u Bosanskom Petrovcu. Tom prilikom spaljeno je 7 kamiona i zaplijenjeno 34 sanduka municije za haubicu, 33 sanduka ručnih bombi, 4 puškomitraljeza, 60 pušaka, 100.000 puščanih metaka i druge ratne opreme. O tom događaju u izvještaju Vrbaskog divizijskog područja od 10. avgusta 1941. stoji, da je od 120 domobrana i 2 oficira samo njih 29 uspjelo pobjeći u Ključ.²⁴ Slične akcije ustanici su izvodili i na drugim pravcima.

Da bi spriječilo dalje širenje ustanka, ustaško zapovjedništvo kopnene vojske tzv. NDH, naredilo je 30. jula zapovjedništvu Vrbaskog i Jadranskog divizijskog područja i Gospićkog zdruga da odmah preduzmu akciju« ... u svrhu gušenja pobune«. Prema ovoj naredbi²⁵ trebalo je da: Vrbasko divizijsko područje sa svojim trupama »preduzme akciju u zoni između rijeke Une i Sane i razbije pobunjenike na liniji Lisina - Potoci - Srnetica - Oštrelj i kod s. Krnjeuše, i da ovlada rejonom Drvara«. Gospićki zdrug »... da se što prije spoji sa četama Kninske posade i čvrsto osigura raskrsnice komunikacija kod željezničke stanice Stari Lovinac kod Gračaca i željezničke stanice Zrmanja«, a da trupe Jadranskog divizijskog područja« ... osvoje što prije sjeverni dio Glamočkog polja i selo Grkavce i izvida dalje u pravcu Stekerovaca i Bosanskog Grahova«.

Od 27. do 31. jula 1941. prema centru ustanka - Drvaru, upućene su 23 satnije i 3 artiljerijske baterije, koje su imale zadatak da uguše ustanak. U te jedinice nisu uračunate snage koje su upućene u susjedna ustanička mjesta u Lici: Srpcu, Lapcu i Gračacu. Ove snage upućene su iz sljedećih mjesta: Banje Luke, Prijedora, Bihaća, Bosanske Krupe, Ključa, Knina, Sinja i Livna, Bjelovara, Osijeka, Vukovara, Sremske Mitrovice, Siska, Travnik, Mostara, Trebinja i Karlovca.

Međutim, ni ta akcija ustaško-domobranskih snaga nije uspjela. Naprotiv, zahvaljujući dobroj organizaciji, uspjesima i hrabrosti ustanika, Drvar s okolinom ubrzo je postao vojni, politički, ekonomski i kulturni centar ustanka na većem dijelu Bosanske krajine i Like.

Na prijedlog Marka Oreškovića,²⁶ člana CK KPJ, koji je tih dana došao u Drvar, rukovodstvo ustanka je 19. avgusta 1941. od mnogobrojnih gerilskih odreda, koji »nisu bili čvrsto povezani« i čija dejstva nisu bila dobro usklađena - formiralo »Prvu brigadu za oslobođenje krajeva Bosne i Like« - Drvarsku brigadu. Bila je sastavljena od 8 bataljona, naružanih sa preko 4.000 pušaka, 200 automatskih oružja i jednim topom, te dovoljnom količinom municije.²⁷ Bataljoni su držali položaje: jedan prema Bosanskom Petrovcu, dva prema Lapcu i Srbu, dva prema Kninu i Vrliki, a dva prema Glamoču i Livnu. Kasnije je u tu brigadu uključen još jedan bataljon, koji je držao položaj prema Ključu. Štab gerilskih odreda preimenovan je u Štab Drvarske brigade.

Komandant Brigade bio je Ljubo Babić, a politički komesar Veljo Stojnić. Zamjenik komandanta bio je Milutin Morača, a zamjenik političkog komesara Vaso Trikić.

²⁴ Izvještaj Štaba Vrbaskog divizijskog područja od 10. avgusta 1941 - AVII, k. 1, br. dok. 9/2-9.

²⁵ AVII, k. 84, br. dok. 6/2.

²⁶ Marko Orešković, ubijen od grupe izdajnika u prvoj polovini februara 1942. u s. Oči-jevo kod Drvara.

²⁷ Izvještaj komandanta Drvarske brigade Ljube Babića.

Reorganizacija jedinica i objedinjavanje komandovanja svim jedinicama od Grmeča do Dinare i od Cincara do unske pruge, imalo je veliki politički i vojnički značaj za jačanje NOP-a u ovom kraju.

Takav razvoj događaja natjerao je ustašku komandu da u drugoj polovini avgusta otpočne sa drugom, po redu, ofanzivom uz angažovanje daleko jačih snaga, usmjerenih na centar ustanka Drvar, da bi se u potpunosti uništile ustaničke snage. Prema zapovjesti Ministarstva hrvatskog domobranstva, napad iz pravca Bosanskog Petrovca, Gospića, Knina, Livna, Jajca i Mrkonjić-Grada trebalo je otpočeti 19. avgusta.²⁸ Glavne snage u jačini od 5.500 vojnika, pod komandom generala Rumlera, koncentrirane u rejonu Bosanskog Petrovca, dobile su zadatak da skrše otpor ustanika u rejonu Oštrelja na prilazima Drvaru, a da osvajanje samog grada i okoline prepuste dobro pripremljenoj ustaškoj bojnoj pukovnika Jasenskog, koja je dobila »specijalni zadatak« i upućena iz Zagreba za Drvar.²⁹ Zbog slabo izvršenih priprema, ofanziva nije počela u planirano vrijeme. Izgubljeno vrijeme iskorišteno je za psihološke pripreme. Tako su, 20. avgusta, neprijateljevi avioni bacili na položaje ustanika i slobodnu teritoriju letke³⁰ ove sadržine:

»Hrvatsko domobranstvo stiglo je između Une i Sane da uvede mir i red. Pučanstvo mnogih sela vratilo se već svojim ognjištem na redovan posao. No vi iz Drvara zaslijepljeni anglo-komunističkom promidžbom (propagandom) stupili ste u borbu koja, kako sami vidite, nema nikakvog izgleda na uspjeh. Čekalo se do sada da poslušate savjete koje vam je dala državna vlast posljednjih dana preko letaka da se pokorite, no vi te savjete nijeste poslušali. Pozivate se posljednji put da položite oružje i da se predate, jer se neće imati obzira prema nikome. Svaki onaj, koji se zatekne u pobunjeničkom području biti će strijeljan. Sami ćete biti krivi za sudbinu vašu i vaših domova, koji će biti spaljeni i sravnjeni sa zemljom. U Bihaću, dne 20. avgusta 1941«.

Napad sa pravca Bosanskog Petrovca počeo je 23. avgusta izjutra,³¹ u tri kolone: srednja i ujedno glavna kolona, nastupala je pravcem Bosanski Petrovac - Oštrelj - Drvar; desna, iz rejona Medenog polja sjevernim padinama planine Osječenice prema Bastaškom dolu i Torbičinom vagancu i, lijeva, preko s. Bukovače i Drinića obuhvatom sa sjeveroistoka na Oštrelj.

Do kraja dana, glavna kolona zauzela je Oštrelj i ugrozila Drvar. Međutim, upornom odbranom Drvarskog bataljona »Sloboda«, pod komandom Milutina Morače i vještim i energičnim protivnapadom, posebno bataljonske rezerve pod komandom Slavka Rodića,³² operativnog oficira Štaba Bataljona, neprijatelj je razbijen i prisiljen na odstupanje. Razbijena je, takođe, i desnokrilna kolona u rejonu Osječenice 25. avgusta tako da je ofanziva na ovom sektoru potpuno propala.

²⁸ Zbornik, tom 4, kni. 1, strana 571-573.

²⁹ Isto.

³⁰ AVII, k. 1, br. dok. 20/2.

³¹ Izvještaj Štaba bataljona »Sloboda« - AVII k. 1700 br. dok. 23-1/1.

³² Slavko Rodić, rođen 1918. u Drvaru, komandant Petog krajiškog korpusa, poslije rata komandant Armije i zamjenik načelnika Generalštaba. Umro 1949. u Beogradu, narodni heroj.

Samo na pravcu Bosanski Petrovac - Oštrelj neprijatelj je, po vlastitom priznanju, imao preko 200 poginulih i više ranjenih.³³ Pored velikog broja pušaka zaplijenjeno je 6 teških mitraljeza, koji su pripadali pratećoj četi i 6 puškomitraljeza.³⁴ Nekoliko dana kasnije, general Rumler je, u izvještaju o svojim jedinicama, rekao:

»Ovdašnje čete, iscrpljene uslijed stalnih akcija, nepogoda, bolesti i slabe opreme, nesposobne su za svaku akciju, pa bi ih trebalo žurno smijeniti«, i dalje »... duh i disciplina vrlo loši.«³⁵

Za početni period ustanka na području jugozapadnog dijela Bosanske krajine, karakteristično je to, da je rukovodstvo ustanka radilo vrlo dobro, organizovano i potpuno samostalno donosilo sve odluke po vojnim i političkim pitanjima, bez direktne veze sa Oblasnim rukovodstvom, sve do prve polovine avgusta, kada je veza uspostavljena. Željeznički saobraćaj od Ličke Kaldrme, preko Drvara do Srnetice normalno je funkcionisao. U to vrijeme telefonske i kurirske veze na oslobođenoj teritoriji funkcionisale su vrlo dobro, bez obzira na razdaljinu, slabu putnu mrežu i konfiguraciju zemljišta, sve do 25. septembra, kada su Italijani ponovo okupirali Drvar i okolna mjesta. Već prvih dana ustanka sa svih strana pristizali su kuriri i predstavnici ustanika iz okolnih krajeva, pojedinci i grupe ljudi, koji su tražili pomoć i razne savjete. Dobro su bile organizovane i obavještajna i bezbjednosna služba. Isto tako, bila je dobro organizovana sanitetska služba i ishrana vojske i naroda, kao i svi ostali poslovi za normalan život i rad vojske i naroda u ratnim uslovima. To se postiglo zahvaljujući, prije svega, izvanrednom zalaganju i savjesnom radu kadrova određenih za te poslove, kao i tome što su u Drvaru i Oštrelju zaplijenjene velike količine svih vrsta materijalnih sredstava, koja su racionalno i planski korištena.

Do 26. avgusta odbijeni su napadi neprijatelja i na svim drugim sektorima. Inicijativa je prešla, u potpunosti, na stranu ustanika. Od toga dana, do 10. septembra, partizanski bataljoni naročito na petrovačkom i kulenvakufskom sektoru, izveli su njih uspješnih akcija, kao i u susjednim rejonima oko Lapca i Srba, Jajca i Mrkonjić-Grada, koji su, inače, dejstvovali pod komandom Drvarske brigade.

Poslije ispaljene dve granate iz zaplijenjene haubice i snažnog juriša ustanika razbijena je 9. avgusta ustaška satnija i oslobođena je Krnjeuša.³⁶ Istog dana oslobođen je i Bjelaj u kome je živjelo, pretežno, muslimansko stanovništvo, koje je i poslije oslobođenja ostalo da živi u selu. Odmah je formiran NO odbor, koji se starao o životu i radu seljaka.³⁷

Šipovo kod Jajca oslobođeno je 27. avgusta. Zarobljeno je 100 domobrana, zaplijenjena jedna haubica, 6 teških mitraljeza i druga ratna oprema,³⁸ a 28. avgusta, oslobođeno je i Jezero³⁹ kod Jajca. Zahvaćeni

³³ Izvještaj poručnika Stjepana Vlajinića - Arhiv VII, k. 1, br. dok. 29/2.

³⁴ Izvještaj Štaba bataljona »Sloboda«, tom 4, knj. 1, str. 105.

³⁵ Izvještaj generala Rumlera - Arhiv VII, k. 2, br. dok. 2/1.

³⁶ AVII, k. 1, br. dok. 9/2-18.

³⁷ »Gerilac« br. 4 od 14. 8. 1941. - AVII, k. 88, br. reg. 3/3 - pismo Slavka Rodića.

³⁸ Situacioni izvještaj od 27. kolovoza 1941. - AVII, k. 1, br. dok. 28/2 i izvještaj Bataljona »Sloboda« - AVII, k. 1700, br. dok. 38-1/2.

³⁹ Zbornik: tom, 4, knj. 1, strana 641.

panikom, ustaše i domobrani su 29. avgusta napustili Mrkonjić Grad.⁴⁰

Noću, 31. avgusta na 1. septembar, oslobođeno je Vrtoče. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Domobrani su bježali goli i bosi samo da bi spasili živote.⁴¹ Posada u Vrtoču imala je 120 poginulih domobrana i 7 oficira. Zarobljena su 2 oficira i 30 domobrana.

Zaplijenjena su 3 teška mitraljeza i 7 puškomitraljeza, veći broj pušaka i ostale opreme.⁴²

U rejonu Kulen Vakufa, pod pritiskom Drugog bataljona i ličkih odreda početkom septembra, likvidirano je nekoliko uporišta u dolini Une.

Poslije vrlo žestokih borbi 6. septembra 1941. oko Dulibe i na prilazima mjestu, oslobođen je Kulen Vakuf.⁴³ U napadu su učestvovali i ustanici iz Like pod komandom Stojana Matića.⁴⁴ Pošto su od početka ustanka bili opkoljeni u Kulen Vakufu i živili u blokadi, ustaše i domobrani su pod komandom satnika Vebera, noću, 5/6. septembra, pokušali proboj iz blokade i krenuli u pravcu Vrtoča za Bihać.⁴⁵ Sa sobom su povelili veći broj ljudi, žena i djece. U tim borbama zarobljen je satnik Josip Kniha, koji je s ostalim zarobljenicima poslat u Drvar.⁴⁶ U borba od Kulen Vakufa od Vrtoča poginulo je preko 300 ustaša i domobrana. Stradao je i jedan dio stanovništva koji se našao u koloni.⁴⁷

U međuvremenu je propao i posljednji pokušaj 2.000 ustaša,⁴⁸ da zajedno s ustašama lociranim u Glamoču, prodru s tog pravca na oslobođenu teritoriju i zauzmu Drvar.⁴⁹

Jednovremeno sa razvojem ustanka u širem rejonu jugozapadnog dijela Bosanske krajine i istočne Like, njime je bila obuhvaćena i cijela teritorija Podgrmeča, Kozare, Janja i srednje Bosne, oivičena srednjim tokom rijeke Vrbasa, istočno rijekom Bosnom, sjeverno rijekom Savom a zapadno rijekom Unom. Likvidirane su sve ustaške i oružničke posade stacionirane u većim mjestima. Neprijatelj je natjeran u gradove, na koje su ustanici vršili vrlo jak pritisak, rušili komunikacije i napadali na neprijateljeve transporte. Na oslobođenoj teritoriji formirani su sreski, opštinski i seoski Narodnooslobodilački odbori (NOO). Svi pokušaji neprijatelja da uguši NOP u ovim krajevima, nisu uspjeli. U vezi s tim opunomoćenik poglavnika za Bosnu i Hercegovinu, general-poručnik Lukac u telegramu od 13. septembra kaže: »da su oružane snage NDH preslabe za uspješno gušenje ustanka«.⁵⁰

⁴⁰ Telegram Velikog župana Kadića - AVII, k. 1, br. dok. 30/1.

⁴¹ Zbornik, tom 4, knj. 1. br. dok. 1, 79, 182. - Naredba Štaba Bataljona »Sloboda«.

⁴² Zbornik, tom 4, knj. 1. br. dok. 305, 676, Izvještaj Oružničke pukovnije od 4. 9. 1941.

⁴³ Zbornik, tom 5, knj. 1, br. dok. 114 i 133 - Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku od septembra 1941.

⁴⁴ Stojan Matić, poginuo 27. februara 1943. u borbi za oslobođenje Lapca, narodni heroj.

⁴⁵ Situacioni izvještaj za 6. septembar 1941 - Arhiv VII, k. 1. i k. 2, br. dok. 6/1.

⁴⁶ AVII, k. 2. br. dok. 12/1 - Izvještaj Vrbaskog divizijskog područja od 10. 9. 1941.

⁴⁷ Zbornik, tom 4, knj. 1, str. 237-238.

⁴⁸ Dopis ustaškog pukovnika Lukca - AVII, k. 2. br. dok. 8/1.

⁴⁹ AVII, k. 2, br. dok. 6/1.

⁵⁰ AVII, k. 2, br. dok. 11/1-2.

Takav razvoj događaja natjerao je italijanske okupatore da, krajem avgusta 1941, otpočnu s pripremama za posjedanje oslobođene teritorije u Bosanskoj krajini i Lici, kao i u drugim krajevima. U Livno je već 21. avgusta stigao jedan bataljon talijanske vojske.⁵¹

U Zagrebu je 29. avgusta sklopljen sporazum o zajedničkoj akciji između predstavnika Italije i NDH/²

Poslije potpisivanja tog sporazuma, Italijani su razvili vrlo živu političko-propagandnu aktivnost da bi unijeli razdor u narod i u gerilske odrede. Oslanjajući se na nosioce politike velikosrpske buržoazije, koju je oslobodilački pokret smrtno uplašio, Italijani su se, pored ostalog, koristili i nekim vidovima materijalne pomoći narodu u nekim mjestima i podmićivanjem pojedinaca.

U tome su se prvi aktivirali velikosrpski elementi u Kninskoj krajini i Lici, a zatim i u cijeloj jugozapadnoj Bosni. Oni su zajedno s predstavnicima iz drugih krajeva, pojačali svoje zahtjeve Italijanima da anektiraju krajeve u kojima je buknuo ustanak ne samo na pomenutoj teritoriji, već i šire. Tvrđili su da je ustanak usmjeren isključivo protiv ustaške »Nezavisne Države Hrvatske« i ustaških zločina. U narodu su proturali vijest kako bi otpor Italijanima bio obična avantura, i da im se snage ustanika nijesu u stanju oduprijeti.

Na području Bosanske krajine i Like nalazilo se nekoliko, u to vrijeme, istaknutih Srba, među kojima je bio i Niko Novaković Longo⁵³ bivši ministar u vladi Milana Stojadinovića. Oni su u NOP-u gledali neprijatelja svojih klasnih interesa, pa su ga pokušali razbiti iznutra, oslanjajući se na Italijane. Odmah od početka ustanka, njihov uticaj postepeno prodire u redove gerilskih odreda Like i oko Strmice, Tiškovca i Bosanskog Grahova.⁵⁴ Takvu politiku zastupali su, pored ostalih, i pop Đujić i Živko Brković, oficir Jugoslovenske vojske, koji su se nalazili u redovima gerilaca.⁵⁵ Govorili su kako su Italijani spasioci srpskog naroda, kako će razoružati, pa čak i pobiti ustaše, i da se Srbima neće ništa desiti pod uslovom da ne pucaju na Italijane.

Tako je, 11. i 25. avgusta, došlo u Otriću do sastanka između njih i Italijana,⁵⁶ a 26. avgusta u Pađanima." Na tom sastanku bio je i Stevo Radenović⁵⁸ iz Srba. Čim je saznala za rad tih kapitulantskih i izdajničkih elemenata, Komanda Drvarske brigade je reagovala. Poslat je jedan vod gerilaca u selo da pohapsi sve one koji saraduju s Italijanima. Predstavnicima Štaba gerilskih odreda za Donji Lapac, pošto su doznali za do-

⁵¹ Dnevni izvještaj od 21. avgusta 1941. - AVII, k. 1, br. dok. 21/2.

⁵² Iz uputa Generalštaba Italijanske vojske vojnim jedinicama - AVII, k. 401, br. dok. 4/5a - 10.

⁵³ Odmah poslije okupacije Kraljevine Jugoslavije počeo saradivati s Italijanima. Za vrijeme rata živio u Zadru i Italiji.

⁵⁴ Zbornik, tom 4, knj. 1, dok. 222, 491 - Izvještaj Štaba NOP-a za Bosansku krajinu od septembra 1941.

⁵⁵ Oni su u početku djelovali prikriveno, a docnije su se otvoreno stavili u službu okupatora. Kasnije su se razišli, pa je zbog prestiža Đujić organizovao ubistvo Brkovića, koji je ubijen na jednom zboru u Plavnu 1942.

⁵⁶ Uvodnik »Gerilca« br. 5 od 19. 8. 1941. godine. Zbornik, tom 4, knj. 1, dok. 13, 39.

⁵⁷ Obavještenje Štaba bataljona Gerilskih odreda za Liku od 27. 8. 1941. Zbornik, tom 5, knj. 1, dok. 14 i 48.

⁵⁸ U početku ustanka stavio se u službu Italijana i bio bliski saradnik popa Đujića, četničkog komandanta. Poslije rata emigrirao.

lazak Drvarskog voda, oštro su reagovali. Oni su Štabu Drvarske brigade uputili dopis u kojem su italijanske oficire i vojnike prikazivali kao borce protiv fašizma i prijatelje ličkog naroda, te da u Drvaru nisu pravilno shvatili razgovore s Italijanima.⁵⁹ U dopisu se, pored ostalog, kaže:

»... Prema tome vi ste neispravno shvatili te razgovore i vašim postupkom u Srbu razbili ste savez svih Srba, koji su spremni da se bore protiv zajedničkog neprijatelja ... Vaše pretnje da ćete nas pohapsiti kao izdajnike, da smo oportunisti zbog razgovora sa Italijanima najbolje demantuju sami Italijani, koji su shvatili našu borbu bolje nego vi... !«

Oni su od ustaničkog rukovodstva u Drvaru tražili izvinjenje za takve postupke. Međutim, Komanda Drvarske brigade je svaku pomisao o nagodbi i pregovorima sa Italijanima energično odbacila i nazvala izdajom. U odgovoru Štabu gerilskih odreda u Donjem Lapcu je rečeno i ovo:

»... Da nisu talijanski i njemački fašistički osvajači porobili našu zemlju, ne bi Pavelić nikada došao kod nas na vlast, ne bi se ni časa održao na vlasti niti bi mogao počinuti zvjerstva i zločine nad srpskim narodom. Zbog toga se naša oslobodilačka borba protiv ustaških razbojnika ne može odvojiti od, istovremeno odlučne borbe protiv fašističkih okupatora.

Lički su predstavnici sa pravom ustali protiv svakog razgovora i svakog sporazuma sa ustaškim razbojnicima, sa tim zakletim neprijateljima srpskog naroda i slobode. A onda su dali jednu izjavu koja im nikako ne služi na čast: tražili su autonomiju pod zaštitom Kraljevine Italije, zato što vjeruju da bi jedino na taj način bili zaštićeni njihovi životi.

Šta ta izjava znači? Ona znači najotvoreniju izdaju naroda. Umjesto ustaških bandita treba da dodu oni koji su te bandite doveli i koji su svojim prisustvom omogućili njihove zločine. Treba, dakle, da narod dobrovoljno položi oružje i jedno ropstvo zamjeni drugim.

Bolju izjavu ne može poželjeti ni Musolini. Nije onda nikakvo čudo da su ti vajni Lički predstavnici obećali da neće vršiti nikakvu sabotazu na štetu italijanskih okupatora i da će ih, štaviše, obavjestiti o svakom slučaju sabotaže.

Ovo već nije obična izdaja nego veleizdaja naroda i njegove borbe. Ovo je prelaz na stranu neprijatelja, stupanje u aktivnu borbu protiv svog vlastitog naroda...⁶⁰ Ovo naše stanovište mi nigdje ne krijemo. Mi krijemo od očiju našeg neprijatelja naše busije, naše gerilske odrede, ali ne i pravedne ciljeve naše pravedne borbe. Mi ćemo krvlju naših najboljih sinova natapati svaku stopu naše djedovine i očevine sve dok ne izagnamo i posljednjeg fašističkog okupatora i ustaškog gada. I mi ćemo bezpoštedno žigosati pred narodom sve one koji hoće da našu oslobodilačku borbu skrenu na stranputicu, sve narodne izdajice koji se stavljaju u službu fašističkih osvajača.⁶¹

Poslije ovako temeljitog objašnjenja narodu i borcima, u redovima gerilskih odreda malo je bilo onih koji su istupili u prilog saradnje s

⁵⁹ Dopis Štaba gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu od 15. 8. 1941. AVII, k. 1701, br. dok. A-1/27.

⁶⁰ Uvodnik »Gerilca« broj 5. od 19. 8. 1941. Zbornik, tom 4, knj. 1, dok. 13 i 39.

⁶¹ Isto, strana 42.

Italijanima. Međutim, Italijani i proitalijanski elementi i dalje su nastavljali sa svojom propagandom.

U vezi s tim, Komanda Drvarske brigade procjenila je situaciju i zaključila da ustanak preživljava izvjesnu krizu, koja može biti vrlo opasna za dalji razvoj NOP-a u ovom kraju, pa i šire.⁶² Da bi spriječila takav tok događaja, organizovala je savjetovanje na kome su prisustvovali predstavnici svih gerilskih odreda Bosanske krajine i Like. Cilj savjetovanja bio je: učvrstiti ustaničke redove i zauzeti zajedničke stavove u pogledu daljeg vođenja borbe.⁶³

Na savjetovanju je učestvovalo 30 delegata: iz Donjeg Lapca, Mogorića, Vrepca, Visuća, Bruvna, Mazina, Srba, Kaldrme, Nebljusa, Oraškog Brda, Vakufa, Martin Broda, Petrovca, Trubara, Grahova, Oštrelja, Crnog Luga i drugih mjesta. Na savjetovanje su došli i predstavnici iz Šibenika i Zagreba.⁶⁴ Savjetovanje je počelo u 14 časova 31. avgusta u Drvaru, u Domu kulture, ranije činovničkom domu. Savjetovanju je prisustvovao i Marko Orešković Krtija. Poslije iscrpnog izvještaja komandanta brigade Ljube Babića o razvoju ustanka u grahovskom i petrovačkom srezu, o situaciji na položajima drugih jedinica otvoreno su i iscrpno referisali drugi prisutni delegati. Naročitu pažnju privuklo je izlaganje delegata iz Šibenika, koji je govorio o borbama gerilskih odreda oko Šibenika, Splita, Omiša, Sinja i Makarske, kao i delegata iz Zagreba o aktivnosti gerilaca oko Zagreba, Siska, Broda, Karlovca, Delnica i Fužina, a naročito o zajedničkoj borbi Srba i Hrvata protiv ustaša na Korunu.

Posije izlaganja delegata, riječ je uzeo Marko Orešković i, pored ostalog, ukazao na potrebu odlučne borbe protiv italijanskih agenata i njihovih zaštitnika, koji su zajedno sa Nijemcima glavni uzročnici zla koje je zateklo naše narode. Jednoglasno je usvojena i rezolucija, čiji zaključci glase:

»]. Mi moramo nastaviti svetu borbu nacionalnog oslobođenja ispod talijanskih i njemačkih okupatora i njihovih plaćenika ustaških bandita i domaćih izdajnika. Tu borbu mi ćemo voditi na život i smrt do pune pobjede. ..

2. Mi nemamo ništa zajedničko sa ljudima koji šuruju sa našim vjekovnim neprijateljima... Mi ne smijemo nasjesti nikakvim lažnim obećanjima da su nam Hitler i Musolini neki prijatelji, kako to tvrdi izdajnik Novaković Longo... Ko je prijatelj Paveliću, taj ne može biti prijatelj srpskog naroda. . .

3. Mi Srbi borimo se za nacionalno oslobođenje našeg naroda ispod okupatora i njihovih plaćenika... Našoj borbi nije cilj samo oslobođenje srpskog naroda, već i svih drugih porobljenih naroda naše otadžbine. Mi pružamo bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći Muslimanima da naše redove ujedinimo i da zajednički povedemo nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika...

4. Mi moramo dovršiti posao na organizovanju naše vojske i pozadine, kako bismo što spremniji dočekali sve vrste neprijatelja...

⁶² Izvještaj komandanta Drvarske brigade od 2. 9. 1941. Zbornik 4, knj. 1, dok. 52, 100.

⁶³ Izvještaj o savjetovanju u Drvaru od 31. 8. 1941. godine, Zbornik 4, knj. 1, dok. 66, 141.

⁶⁴ Isto, strana 144.

5. *Naša borba je samo dio nacionalnooslobodilačke borbe svih naroda naše porobljene otadžbine... Pozivamo sve nacionalne, vjerske, kulturne, humane i druge organizacije da se priključe ovoj svetoj narodnoj borbi... »*

Poslije savjetovanja izabran je Narodnooslobodilački komitet za Bosnu i Liku, kao najviši organ narodne vlasti na čitavoj oslobođenoj teritoriji, narodni sud, narodni tužilac i drugi organi.

*

Italijanska ofanziva na slobodnu teritoriju otpočela je 9. septembra. Iz sastava italijanskog 6. armijskog korpusa angažovane su divizije »Sasari«, sa sjedištem u Kninu, i divizija »Bergamo«, sa sjedištem u Sinju, ojačane jednim artiljerijskim pukom i jednim bataljonom tenkova.⁶⁵

Zahvaljujući saradnji sa popom Đujićem, Italijani su iz Knina preko Derala i iz Vrlike preko Uništa, zauzeli 10. septembra Bosansko Grahovo, a istovremeno su bez otpora ušli i u većinu mjesta u Lici.

Snage ustanika držale su 14. septembra položaj na južnim padinama Bobare i Jadovnika, a 16. septembra Italijani su prešli u opšti napad na pravcu Grahovo - Resanovci - Drvar i od Livna preko Glamoča u pravcu Drvara. U desetodnevnim borbama na položajima oko Ploča i Resanovaca, Italijani su imali preko 100 mrtvih i više stotina ranjenih vojnika. Uništeno je nekoliko kamiona i dva topa.⁶⁶

Italijanska divizija »Sasari« sa 40 tenkova, uz jaku podršku artiljerije i deset aviona, probila je 25. septembra front ustanika i, oko 13 časova, prodrla prednjim dijelovima preko Bobare u Drvar, koji je bio 61 dan u slobodi. Pred ulazak Italijana u Drvar, uništena su ogromna materijalna sredstva da ne bi pala neprijatelju u ruke. Drvar je bio sav u plamenu. Prema unapred pripremljenom planu, zapaljena je pilana, stovarište građe, tvornica sanduka, tvornica celuloze i svi ostali industrijski objekti. Demolirana su sva željeznička postrojenja i električna centrala. Spaljeno je 55.000 m³ rezane građe i oko 700 vagona celuloze.

Ustaničke jedinice povukle su se na obronke planinskih masiva Jadovnika, Lunjevače, Klekovače i Osječenice. Štab Drvarske brigade u prvo vrijeme povukao se u Osječenicu, a potom preko Boboljusaka i Jadovnika, nakon 7 do 8 dana, stigao u s. Otaševac pod Klekovačom. Italijani su zaposjeli sva mjesta u ovom dijelu Bosanske krajine i Like: Udbinu, Lapac, Srb, Bosansko Grahovo, Glamoč, Oštrelj, Bosanski Petrovac, Bihać i Bosansku Krupu.

U mjestima koja su zaposjeli i u najbližim selima oko njih, posebno tamo gdje je bio naseljen srpski živalj, Italijani su se ponašali kao njihovi zaštitnici od ustaškog terora. Njihova propaganda imala je djelimično dejstvo na jedan broj ustanika sa terena Drvara, Grahova i Bosanskog Petrovca, koji su, pošto su dobili obećanje da im se neće ništa dogoditi zbog učešća u ustanku, otišli kućama, ali su zadržali oružje i nisu pristupili četnicima. Ti ljudi su u prvo vrijeme živjeli po selima.

⁶⁵ AVII, k. 71, br. reg. 15/1a - 1 - Raport komande Druge italijanske armije za drugu polovinu septembra 1941.

⁶⁶ Zbornik: tom 4, knj. 1, dok. 193, strana 421^*22.

Organizovali su osmatranje i postavljali zasjede prema neprijateljevim garnizonima koji, sem u sela, koja su se nalazila neposredno oko gradova, nije smio zalaziti.

Zajedno sa Italijanima u Drvar su, pored ostalih, došli pop Đujić, Brane Bogunović i Lazo Tešanović, i povezali se sa Manom Rokvićem, Vladom Moračom i Ilijom Desnicom, koji su ranije, kao ustanički komandanti, ispoljavali samovolju i šovinistički djelovali. Sada su zajedno otpočeli s pripremama za formiranje četničkog puka »Kralj Petar II«.⁶⁷

Vojno-političko rukovodstvo ustanika brzo je preduzelo potrebne mjere. Osnovni zadatak u to vrijeme bio je da se sačuva jedinstvo ustanika i povjerenje naroda, koji se masovno odazivao pozivu KPJ na ustanak, i da se borci održe na okupu.

U vezi s tim, nekoliko partizanskih četa sa područja Drvara i Bosanskog Petrovca prebačeno je na položaje prema Bihaću, Bosanskoj Krupi i Sanskom Mostu, da bi se održale na okupu i zajedno sa tamošnjim partizanskim jedinicama spriječile prodor neprijatelja prema slobodnoj teritoriji. Već 13. i 14. novembra održana je okružna konferencija u selu Otaševcu pod Klekovačom, kojoj su prisustvovali rukovodioci ustanka za Bosansku krajinu i partijski i vojni rukovodioci sa terena Drvara, Bosanskog Grahova i Bosanskog Petrovca. Temeljito je analizirana situacija iskrsla dolaskom Italijana, a posebno stanje u jedinicama. Sumirani su uspjesi postignuti u vrijeme ustanka i dvomjesečne borbe. Ukazano je i na propuste rukovodstva ustanka u dotadašnjem radu. Komunisti su otvoreno i samokritički ocijenili svoje propuste. Formiran je i Okružni komitet KPJ za Bosanski Petrovac, Drvar i Grahovo.⁶⁸

Na ovom području privremeno je data prednost političko-organizacionom radu sa narodom i u jedinicama koje su ostale na ovom području. Težište idejno-političke aktivnosti bilo je usmjereno na raskrinkavanje propagande italijanskog okupatora u narodu i nastojanja četničkih grupa da pridobiju jedan broj boraca za svoju politiku. O uspjehu drvarskih komunista na ovom zadatku i potpunom neuspjehu četničkih vođa i agitatora, govori činjenica da se u četnički puk »Kralj Petar II«, koji je tada formiran pod zaštitom italijanske vojske, uključilo iz cijelog drvarskog područja samo oko 50 ljudi.⁶⁹

U vrijeme odlučujućih borbi partizanskih jedinica u srezovima Bosansko Grahovo i Bosanski Petrovac, protiv udruženih jedinica italijanskih okupatora i njihovih saradnika, na ostalim područjima Bosanske krajine ustanak se organizaciono, politički i vojnički konsolidovao, što je posebno bilo karakteristično za Podgrmeč i Kozaru. Dobrim dijelom tome je doprinjeo dolazak vojnog i političkog rukovodstva za Bosansku krajinu, i brojnije grupe komunista iz Banje Luke i susjednih sreskih centara. Izvršena je reorganizacija ustaničkih jedinica, i stvoreni su odgovarajući uslovi za intenzivniji političko-vaspiti rad među borcima i u narodu. U toku oktobra i novembra formirana su tri krajiška NOP odreda i to: Prvi (krajiški NOP odred) za Podgrmeč i šire područje

⁶⁷ Izvještaj komandanta Šestog italijanskog korpusa - AVII, k. 82, br. dok. 50/2a-6.

⁶⁸ AVII, k. 1997, br. reg. 3-11/8 - Stenografske bilješke rukovodilaca ustanka u Drvaru i Bosanskom Petrovcu.

⁶⁹ Sjećanje Ilije Materića, jednog od organizatora ustanka u Drvaru. Zbornik: knj. 3, Beograd, 1963, strana 100-116.

Drvara, Bosanskog Petrovca i Bosanskog Grahova; Drugi (krajiški NOP odred) za područje Kozare i, Treći krajiški NOP odred za Janj, Pljevu, Manjaču i predjele centralne Bosne - između rijeka Vrbasa, Save i Bosne i planine Vlašića. Istovremeno su u ovim područjima formirani okružni komiteti Komunističke partije Jugoslavije.

Zahvaljujući dobro organizovanom idejno-političkom radu u partizanskim jedinicama i sa narodom na oslobođenoj teritoriji, koji su vodile partijska i skojevska organizacija, radu kroz čitalačke i vaspitne družine, kulturnometničke grupe, skupove i sastanke s omladinom i narodom, bitka za mase i za liniju NOP-a bila je dobijena u potpunosti na području 1. i 2. krajiškog NOP odreda već do kraja 1941. godine. Pokušaj Italijana da kombinacijom vojnih akcija i propagandom osujete razvoj NOP-a u ovom području, propao je u potpunosti.

*

U takvoj situaciji, okupator i njegovi saradnici prenijeli su težište aktivnosti na strategijski vrlo važno područje, njemačku okupacionu zonu u predjelu srednje Bosne, gdje, sticajem niza subjektivnih i objektivnih okolnosti, NOP nije uspio jače da učvrsti svoje pozicije. U tom području do ustanka je djelovao mali broj seoskih organizacija KPJ i SKOJ-a, pa su pripreme za ustanak bile slabije izvedene nego u jugozapadnom dijelu Bosanske krajine, Podgrmeča i Kozare. Još u toku ustanka ovdje je, sticajem okolnosti, ojačao uticaj pojedinih ustaničkih prvaka, koji su naginjali četništvu, kao na primjer, Uroša Drenovića,⁷⁰ Laze Tešanovića,⁷¹ Rade Radića,⁷² i drugih. U vrijeme obračuna s italijanskom vojnomo i propagandno-političkom ofanzivom u septembru i oktobru, na području srezova Bosansko Grahovo i Bosanski Petrovac, nekoliko pročetnički opredjeljenih ustanika pobjeglo je iz tih krajeva ispred narodnog suda i sklonilo se u centralnu Bosnu kao, na primjer, Lazo Tešanović, Pavle Mutić i drugi. Istovremeno su u centralnu Bosnu u sve većem broju pristizali i izaslanici Draže Mihailovića, koji su upućeni u Bosansku krajinu sa zadatkom da se ubace u ustaničke redove i miniraju ih iznutra.

Poslije vijesti i iz istočne Bosne o previranju između partizana i četnika u prvoj polovini decembra 1941. Uroš Drenović zahtijevao je da se dozvoli formiranje četničkih jedinica i na području 3. odreda. Na sastanku Štaba 3. krajiškog NOP odreda, u kojem je vršio dužnost zamjenika komandanta, zatražio je 10. decembra 1941. da se partizanski bataljon »Petar Kočić« nazove četničkim. Očekujući da će ustupcima uspjeti zadržati Drenovića i njegove pristalice u borbi protiv okupatora, Štab 3. odreda je prihvatio taj Drenovićev zahtjev, iako je znao da je on već ranije, od polovine novembra 1941. pokušavao da vodi tajne pregovore

⁷⁰ Uroš Drenović, rezervni oficir Jugoslovenske vojske, zamjenik komandanta 3. odreda, prešao na stranu četnika, poginuo od savezničke avionske bombe 1944.

⁷¹ Lazo Tešanović, rezervni oficir Jugoslovenske vojske, u početku ustanka bio u redovima ustanika, poginuo krajem 1945. na Čemernici u borbi protiv jedinica KNOJ-a.

⁷² Rade Radić, politički radnik, odnosno politički instruktor u Štabu 4. odreda, organizator puča u 4. odredu, osuđen 1946. u Beogradu zajedno sa Dražom Mihailovićem na smrt i strijeljan.

s ustašama.⁷³ Drenovićev primjer slijedili su njegovi istomišljenici koji su počeli da stvaraju svoje četničke jedinice na području 3, odnosno 4. krajiškog NOP odreda. Tako je, u dogovoru sa Drenovićem, Lazo Tešanović formirao četnički odred na području između rijeke Vrbanje i Vrbasa, jačine oko 70 do 80 ljudi.⁷⁴ Četnička propaganda prodrla je početkom 1942. i u druge jedinice 3. odreda, odnosno u vrijeme njegove reorganizacije u 3. i 4. krajiški NOP odred. Upravo u vrijeme reorganizacije 3. odreda, četnici predvođeni Drenovićem, Tešanovićem i drugim počinju sistematski da djeluju protiv NOP-a. Po njihovom naređenju presretani su i ubijani partizanski kuriri, plijenjena povjerljiva partizanska pošta, vršena tajna likvidacija saradnika i aktivista NOP-a po selima. U isto vrijeme sabotiraju i ometaju sve mjere i akcije partizanskih komandi i partijskih rukovodstava, obavještavaju okupatorske komande po sreskim centrima i ustaše o namjerama i pokretima partizanskih jedinica, i sabotiraju ugovorene zajedničke akcije.

Tako je, krajem zime 1941/42, u vrijeme najvećeg uspona NOP-a u ovoj oblasti, bilo na pomolu rađanje novog opasnog neprijatelja u redovima samih ustanika. Dešavalo se to u trenutku kada su partizanske jedinice u Bosanskoj krajini jačine oko 8000 boraca (naoružane sa preko 6560 pušaka, 163 puškomitraljeza, preko 40 teških mitraljeza i 15 topova i minobacača), prema 12460 neprijateljevih vojnika (7650 Italijana, 850 Nijemaca, 520 ustaša i oko 3400 domobrana), imali inicijativu u svojim rukama i izgleda da ozbiljno ugroze okupacioni i kvislinški sistem u cijelom ovom području.⁷⁵

U takvoj situaciji oblasno partijsko i vojno rukovodstvo preduzelo je niz konkretnih mjera i akcija za dalje organizaciono sređivanje i učvršćenje partizanskih jedinica i političkog djelovanja u jedinicama i sa narodom na terenu.

Krajem decembra 1941. godine u selu Majkića Japra u Podgrmeču, održano je vojno-političko savjetovanje kojem su prisustvovali predstavnici jedinica i političkog rukovodstva sa terena 1. i 2. krajiškog odreda. Analizirana je vojno-politička situacija na terenu i stanje u jedinicama, i postavljeni precizni zadaci za budući rad. A 3. i 4. januara 1942. održana je Okružna partijska konferencija za drvarski okrug u selu Krnjeuši na kojoj je Đuro Pucar Stari⁷⁶ podnio referat o vojno-političkoj situaciji u svijetu i u našoj zemlji, o radu partijske organizacije, stanju na terenu i u partizanskim jedinicama i zadacima u vezi s tim, s posebnim osvrtom na situaciju poslije reokupacije slobodne teritorije Like i jugozapadnog dijela Bosanske krajine od Italijana. Poslije dvodnevne, vrlo konstruktivne i plodne diskusije, odlučeno je, pored ostalog, da se odmah otpočne sa oružanom borbom na svim sektorima protiv italijanskog okupatora i njihovih saradnika, i pojača politički rad u jedinicama

⁷³ Dušan Lukač: *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967, strana 326-328.

⁷⁴ AVII, k. 162, br. reg. 1/1-1 - Izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 5. marta 42. Štabu NOPO i DVJ za Bosnu i Hercegovinu.

⁷⁵ Zbornik NOR, tom 4, knj. 3. br. dok. 93, strana 273-291.

⁷⁶ Đuro Pucar, ratni sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, a poslije rata sekretar CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i član Politbiroa CK KPJ. Umro 17. aprila 1979. u Beogradu, a sahranjen u Sarajevu.

i sa narodom na terenu. Poslije te konferencije došlo je i do izvjesnih kadrovskih promjena u sreskom i opštinskim političkim rukovodstvima i vojnim komandama.

Samo nekoliko dana kasnije, otpočele su borbe na svim sektorima. Skoro svi italijanski garnizoni bili su blokirani, a u drugoj polovini januara, otpočele su i vrlo žestoke borbe i okršaji s Italijanima oko Bosanskog Petrovca, Drvara, Kulen Vakufa i Bosanske Krupe, a u susjednoj Lici oko Srba i Donjeg Lapca.

Radi lakšeg rukovođenja, u drugoj polovini januara i početkom februara 1942. od tri, formirano je pet NOP odreda. Prvi krajiški odred obuhvatao je područje Podgmeča, Drugi područje Kozare, Treći područje Manjače i Janja, Četvrti centralnu Bosnu, a Peti područje Bosanskog Petrovca, Drvara i Bosanskog Grahova sve do Livna.

Prema ovakvoj teritorijalnoj podjeli formirani su i okružni komiteti Komunističke partije Jugoslavije.

Na jednom od najznačajnijih savjetovanja komunista Bosanske krajine, na Partijskoj konferenciji u Skender Vakufu, od 21. do 23. februara 1942. kojom je rukovodio Đuro Pucar Stari, a na kojoj su, pored partijskih rukovodilaca iz vojske i pozadine, prisustvovali i svi komandanti partizanskih jedinica sa područja Bosanske krajine, glavna tema bila je pronalaženje puteva za otklanjanje i spriječavanje četničke izdaje i očuvanje jedinstva postojećih ustaničkih jedinica na liniji narodnooslobodilačke borbe. Učesnici tog savjetovanja otvoreno su u svojim izvještajima govorili o stanju u njihovim jedinicama i na terenu. Isticali su pozitivne primjere i rezultate rada i borbe, i samokritički raspravljali o slabostima u dotadašnjem radu. Većina izlaganja o rezultatima i uspjesima jedinica i o uspješnom političkom radu sa narodom, odnosila se na područje 1, 2, 5. i djelimično 3. krajiškog NOP odreda. Iznijeti su mnogi propusti, naročito u organizovanju i sprovođenju političkog rada na dijelovima teritorije 3. i 4. krajiškog NOP odreda. Većina diskutana je, među kojima i Danko Mitrov komandant 4. odreda, iznijela mišljenje da je politički rad na području 3. i 4. odreda zapostavljen i slab, posebno rad u selima s omladinom.

Opasnost od četništva očekivana je pre na području 3, nego na teritoriji 4. odreda. Razlog za takav zaključak bio je otvoreni pročetnički rad Drenovića, dok se četničke vođe na području 4. odreda još nisu bile otvorenije deklarirale za pretvaranje postojećih partizanskih jedinica u četničke. Zato je u analizi, prijedlozima i direktivnim zaključcima koje su iznosili članovi partijskog rukovodstva Bosanske krajine, dato više mjesta pojedinim jedinicama i dijelovima teritorije 3. odreda, nego 4. odreda.

U svakodnevnom političkom radu sa borcima i narodom, trebalo je govoriti o izdajničkoj ulozi izbjegličke vlade i njenog vojnog ministra u zemlji, Draže Mihailovića, koji je prešao u otvorenu izdaju i saradnju s okupatorom. Istaknuta je potreba što čvršćeg jedinstva naroda, i šire, organizovanje i svestranije političke aktivnosti na cijeloj teritoriji, a posebno na području 3. i 4. krajiškog NOP odreda. Tražena je u narednom, presudnom, razdoblju još veća politička i vojnička odgovornost

u svim jedinicama od voda do odreda, a posebno odgovornost rukovodilaca i članova KPJ i SKOJA-a.⁷⁷

Ovaj revolucionarni oslobodilački sadržaj borbe, a posebno riješenost KPJ da se ostvari ravnopravnost među narodima i na ruševinama stare buržoaske vlasti izgradi nova narodna vlast, izazvali su brzu političku diferencijaciju i izdvajanje onih snaga koje su zastupale platformu vraćanja na staro, odnosno njihovo suprotstavljanje NOP-u.

Saradnja otvorenih i prikrivenih protivnika NOP-a u redovima ustanika s okupatorom i kvislinzima, počela je na širokom frontu usmjerenom prvo u Srbiji, Crnoj Gori i Dalmaciji. I pored velike potrebe da se postojeće njemačke i italijanske divizije upotrebe na istočnom frontu, okupatorske vlasti morale su ih zadržati u Jugoslaviji. Tako su u toku novembra i decembra 1941. jake njemačke snage, uz podršku Nedića i četnika Draže Mihailovića, uspjele da privremeno istisnu partizanske snage iz zapadne Srbije. Okupator i kvislinzi prešli su u ofanzivu i u drugim krajevima Jugoslavije, i preduzimali ofanzive, jednu za drugom.

Takav tok događaja na tlu Jugoslavije uslovio je potrebu stvaranja krupnijih, dobro organizovanih i pokretljivih vojnih jedinica, spremnih da se bore u najtežim uslovima bilo u kojem dijelu Jugoslavije. Tako je, na osnovu odluke CK KPJ i Naredbe Vrhovnog komandanta NOV i DVJ, u malom bosanskom gradu Rudom formirana 22. decembra 1941. Prva proleterska brigada, što je, osim vojničkog, imalo i širi društveno-politički značaj i smisao. U njen sastav, pored sprskih i crnogorskih bataljona, trebalo je da uđu i bataljoni iz svih pokrajina Jugoslavije, sastavljeni od najboljih boraca.⁷⁸

U vezi s tim u februaru 1942. formirane su 1. kozaračka, 2. grmečka i 3. drvarska proleterska četa od jedinica 1. 2. i 5. krajiškog odreda, od kojih je 25. marta 1942. u Čelincu, nedaleko od Banje Luke, formiran Prvi krajiški proleterski bataljon, koji je trebalo da uđe u sastav Prve proleterske brigade, tada locirane na Romaniji. U bataljonu je bilo 315 boraca, naoružanih sa 20 puškomitraljeza, mašinkama, puškama i pištoljima. Za komandanta je postavljen Zdravko Celar, a za političkog komesara Esad Midžić.

Istovremeno, prvih mjeseci 1942. došlo je do ozbiljne krize u jedinicama partizanskih odreda u istočnoj Bosni: u Majevičkom, Romanijском, Zeničkom i Ozrenskom odredu, koji su se poslije pogibije Štaba Majevičkog partizanskog odreda 21. januara 1942. u selu Vukosavcima, i legendarnog komandanta Romanijškog odreda Slaviše Vajnera Čiče na Pjenovcu kod Olova, počeli naglo osipati pod pritiskom dvije njemačke i jedne ustaške divizije, kao i četničke propagande. Većina boraca tih odreda do polovine aprila prešla je na stranu četnika. Jedino se održao Birčanski partizanski odred, koji je djelovao u širem rejonu Šekovića. Kriza je zahvatila i partizanske odrede u Hercegovini. Sve je to imalo

⁷⁷ Zbornik, tom 9, knj. 1, br. dok. 35, str. 114-126.

⁷⁸ Zbornik, tom 2, knj. 1, strana 113.

znatnog odraza i na dalji razvoj NO borbe u Bosanskoj krajini i u srednjoj Bosni, a posebno na stanje u jedinicama 3. i 4. krajiškog odreda, koji su tada bili u reorganizaciji.

Već 31. marta na 1. april 1942. pod rukovodstvom Rade Radića, četnici su izvršili puč u Jošavki i napali na sjedište Operativnog štaba za Bosansku krajinu, na Štab 4. odreda, Okružni komitet KPJ, Okružni komitet SKOJ-a i partizansku bolnicu. Poginuli su Mladen Stojanović načelnik Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Milan Ličina do tada politički komesar 4. odreda i još 15 boraca iz sastava Proleterskog bataljona. Uhvaćeni su Rajko Bosnić, sekretar OK KPJ i Ledo Karabegović sa još 5 drugova, omladinskih rukovodilaca, i narednog dana strijeljani u blizini Jošavke.

Dva dana kasnije razbijena je Maslovarska partizanska četa i ubijen politički komesar čete Idriz Maslić, a 10. aprila, dok je Proleterski bataljon vodio borbu oko sela Rankovića sa ustašama, Buletička partizanska četa, prešla je u četnike i ubila političkog komesara čete Radmila Stefanovića, koji je na tu dužnost došao nekoliko dana ranije iz Kozačačke proleterske čete.

U s. Čečavi, četnici su 17. na 18. april ubili političkog komesara 4. bataljona 4. krajiškog odreda, Živojina Preradovića i sekretara Štaba 4. bataljona Osmana Pobrčića i 18 boraca, od kojih 14 proletera iz sastava Proleterskog bataljona. Sve čete ovog bataljona prešle su na stranu četnika.

Sličan masakr načinili su četnici 21. aprila, za vrijeme napada na partizansku bolnicu u Čemernici. Tada je poginuo Karlo Roje, komandir čete u 4. odredu, i Ajša Karabegović, rukovodilac bolnice i još nekoliko teških ranjenika, među kojima i 4 borca Proleterskog bataljona.

Od tog vremena počinje otvorena saradnja četnika s okupatorom i ustaškim vlastima. Samo tri dana kasnije, 24. aprila 1942, Rade Radić održao je sastanak sa ustaškim generalom Brozovićem u Banjoj Luci, na kome je postignuta saglasnost za borbu protiv NOP-a. A 28. maja 1942, održan je zajednički sastanak predstavnika četničke i ustaške komande u selu Lipcu kod Doboja. U zapisniku s tog sastanka piše i ovo:

»... ČETNICI PRIZNAJU VRHOVNIŠTVO NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I KAO NJENI DRŽAVU ANI IZRAZUJU LOJALNOST I ODA-NOST NJENOM POGLAVARU POGLAVNIKU I PRIVRŽENOST NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ« i dalje:

- pod tačkom 6. ... »streljivo ukoliko to bude situacija zahtjevala izdavati će hrvatske državne vlasti četničkim postrojbama«

- pod tačkom 7. ... »četnici koji budu ranjeni u borbi sa partizanima mogu se liječiti u bolnicama i ambulancama, kao i ostali pripadnici oružanih snaga NDH«,

- pod tačkom 8. ... »pripadnicima četničkih postrojbi priznati će se nagrade i odlikovanja ukoliko se istaknu u borbi protiv partizana«.¹⁹

Što je vrijeme više odmicalo, situacija se sve više zaoštravala, posebno u srednjoj Bosni. Jedinice 4. odreda i Proleterskog bataljona, koji je zadržavan u srednjoj Bosni, napadane sa svih strana i razvučene na

¹⁹ AVII, k. 163, br. reg. 10/2 i k. 225, br. reg. 84.

širokom frontu, nisu bile u stanju da se suprotstave četničkoj najezi. Nije se promjenilo stanje ni poslije dolaska Udarnog bataljona 2. krajiškog odreda. S Odredom je stigao i Đuro Pucar Stari, koji je preko Manjače i Skender Vakufa došao 18. aprila 1942. u Vijačane kod Prnjavora, i zadržao se tu do 20. maja. Od početka aprila do kraja maja na stranu četnika, pod pritiskom njihove propagande, prešle su sve partizanske čete 4. odreda, sem Prnjavorske, koja se održala do 12. juna, i Crnovrške koja je uspješno branila područje Crnog vrha do 27. maja, kada je bila razbijena.⁸⁰

Posljednjih dana maja 1942. od partizanskih snaga u srednjoj Bosni ostao je samo Krajiški proleterijski bataljon, oslabljena Prnjavorska četa i četiri gerilske grupe od po 15 boraca, u koje su bili svrstani i preostali rukovodioci Štaba 4. odreda i Okružnog komiteta KPJ, borci pratećeg voda i članovi Štaba 4. bataljona 4. krajiškog odreda.

Na zajedničkom sastanku održanom u Vijačanima, 29. maja,⁸¹ kome su prisustvovali članovi OK KPJ, članovi Štaba 4. odreda, i Štaba Proleterijskog bataljona, odlučeno je da se Proleterijski bataljon prebaci preko rijeke Vrbasa na Kozaru, a da gerilske grupe ostanu na terenu srednje Bosne i da vrše diverzije u pozadini neprijatelja.

Međutim, pošto je put Bosanska Gradiška - Banja Luka bio posjednut jakim njemačko-ustaškim motorizovanim snagama, Proleterijski bataljon nije uspio da se prebaci na Kozaru, već se vratio u širi rejon Motajice i, 8. juna, napao u zoru ustaško uporište u s. Donja Lepenica, na putu Srbac - Prnjavor. U uporištu se nalazila jedna satnija domobrana i nekoliko žandarma. Napad nije uspio zato što je posada bila na vrijeme obaviještena o početku napada⁸² na osnovu ultimatumu koji joj je poslao Danko Mitrov, i povukla se na vrijeme.

U isto vrijeme dok je Proleterijski bataljon napadao to ustaško uporište, novoformirani četnički odred »Borja«, pod komandom zamjenika komandanta odreda Jove Kitića,⁸³ zaobišao je Proleterijski bataljon sa sjeveroistočnih padina Motajice i, u sadejstvu s jedinicama jednog njemačkog bataljona, napao ga s leđa.

Glavnina već desetkovanog Proleterijskog bataljona u prethodnim borbama, i jedan deo boraca gerilskih grupa probila se do 13 časova u rejon Gradine - najviši vrh, tt 652, na greben Motajice. Poslije šestodnevnog boravka u okruženju na grebenu Motajice, Bataljon se 13/14. juna pod vrlo teškim uslovima, kiši i oluji, prebacio preko mutne i nabujale rijeke Save, prešao komunikaciju Beograd - Zagreb, i dočepao se slavonskih planina.

Poslije borbe na Motajici, 10. juna 1942, pošto je bio uhvaćen, četnici su strijeljali komandanta Proleterijskog bataljona Zdravka Čelara u selu Rakovcu, na putu Srbac - Prnjavor. Zajedno sa Zdravkom streljani su politički delegat voda Franjo Nanut i Šalih Hadžiselimović, borac Proleterijskog bataljona.

⁸⁰ Savo Trikić i Dušan Repajić: *Proleterijski bataljon Bosanske krajine*, strana 123-124.

⁸¹ Isto, strane 127 i 135.

⁸² Isto, strana 140-141.

⁸³ Jovo Kitić, bivši policajac, u početku ustanka komandir Vlajičke partizanske čete u 4. odred, za vrijeme puča u Jošavki prešao na stranu četnika, poginuo posljednjih dana 1942. u borbi s jedinicama 3. bataljona 3. krajiške brigade kod Teslića.

Dan kasnije četnici su iz zasjede kod sela Srđevići ubili komandanta 4. krajiškog odreda Danka Mitrava, a 19. juna 1942. između sela Devetine i sela Boškovići sekretara OK KPJ Milana Radmana, koji je poslije borbe na Motajici, sa Crnovrškom gerilskom grupom, stigao u region Crnog vrha.⁸⁴

Samo za vrijeme boravka u srednjoj Bosni, od druge polovine februara do 8. juna, iz Proleterskog bataljona poginulo je 78 boraca. Do kraja juna četnici su u srednjoj Bosni poubijali više od 60 istaknutih vojnih i političkih rukovodilaca i nekoliko desetina boraca 4. odreda.

Poslije prelaska Proleterskog bataljona u Slavoniju, četnici su u potpunosti ovladali srednjom Bosnom između rijeka Bosne, Vrbasa i Save, i na jugu do komunikacije Jajce - Travnik.⁸⁵

I tako, dok su se četnici obračunavali sa Proleterskim bataljonom i preostalim dijelovima 4. odreda u srednjoj Bosni, dotle su jedinice Trećeg krajiškog odreda i udarni bataljon Prvog krajiškog odreda koji je brojao preko 600 boraca sa 70 puškomitraljeza i Petog krajiškog odreda sa preko 450 boraca i 50 puškomitraljeza, uspjele savladati krizu na svome području, iako uz velike gubitke. Tako je dalji prodor četničkog nadiranja prema Bosanskoj krajini konačno bio zaustavljen na rijeci Vrbasu.

Istovremeno, sve jedinice iz sastava 1. 2. i 5. krajiškog odreda, pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, razvile su vrlo živu vojničku i političku aktivnost.

Na cijeloj oslobođenoj teritoriji uspostavljeni su organi narodne vlasti - seoski, opštinski, sreski, okružni NO odbori, organizacije SKOJ-a i Antifašističkog fronta žena.

Jedinice 1. i 2. odreda oslobodile su Prijedor 16. maja, a Ljubiju 17. maja.⁸⁶ Samo u borbi za oslobođenje Prijedora zarobljeno je 200 ustaša i preko 1.100 domobrana. Ubijen je komandant pukovnije Zlobec. Dva dana ranije, izaslanik Pavelića, Slišković, proglasio je Prijedor hrvatskim »Alkazarom«.

Zaplijenjene su 2 haubice, 5 minobacača, 8 teških mitraljeza, 15 puškomitraljeza, preko 1.200 pušaka i druga oprema. Naši gubici 30 poginulih i 60 ranjenih.

Bio je to veliki vojnički i politički uspjeh.

Samo 5 dana kasnije, 21. maja u selu Lamovitoj kod Prijedora, formirana je Prva krajiška NOU brigada,⁸⁷ sastavljena od boraca 1, 2. i 5. odreda. Tada je u Brigadi bilo 1.186 boraca i rukovodilaca, među kojima 284 člana KPJ i 300 članova SKOJ-a, naoružanih sa 1.053 puške, 74 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza i 3 minobacača.⁸⁸

⁸⁴ Savo Trikić i Dušan Rapajić: *Proleterski bataljon Bosanske krajine*, strana 139-168.

⁸⁵ Zbornik, tom 4, knj. 5, dok. 118, str. 317, izvještaj Štaba prol. bataljona Bosanske krajine.

⁸⁶ Zbornik, tom 4, knj. 5, dok. 37.

⁸⁷ Zbornik, tom 4, knj. 5, dok. 29.

⁸⁸ Zbornik, tom 4, knj. 5, dok. 150, str. 390. Izvještaj Velike Župe Sana i Luka od 27. maja 1942. ili M. Gončin i Stevo Rauš: *Prva krajiška udarna brigada*, Beograd, 1981, strana 9.

U s. Bošnjacima, kod Sanskog mosta formirana je 2. avgusta Druga krajiška brigada od jedinica 1, 2. i 5. odreda. U stroju je bilo 1.200 boraca naoružanih jednim topom, 8 minobacača, 56 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza i oko 1.000 pušaka.

Na slobodnu teritoriju kod Prijedora spustila su se 23. maja 1942. dva aviona »brege« i »potez«.⁸⁹ U vezi s tim zapovjedništvo Treće oružničke pukovnije iz Banje Luke javlja:

... »Dne 23. svibnja 1942. godine u 9,20 sati sa jednim krilašom sa pilotom častničkim namjestnikom Franjom Kluz, koji je poletio sa Banjalučkog aerodroma i nosio 7 pušaka, 2 sanduka streljiva i konzervi, namjenjenim posadi u Sanskom Mostu. ... i drugi krilaš sa poručnikom Rudolfom Čajevac i vojnikom Milutinom Jazbecom, koji je nosio jedan sanduk streljiva i 100 kilograma soli posadi u Gornju Sanicu - spustili u Prijedoru i predali partizanima«.⁹⁰

Poslije višemjesečne opsade jedinice 5. krajiškog odreda oslobodile su 25. maja 1942. godine Bosanski Petrovac,⁹¹ a 20. juna Glamoč.⁹²

Istog dana jedinice 1. krajiškog odreda oslobodile su Bosansku Krupu.⁹³

Ovakav razvoj događaja nije odgovarao okupatoru i njegovim slugama, ustašama i četnicima. Radi toga su, poslije temeljitih priprema 10. juna 1942. dok se Proleterski bataljon nalazio u okruženju na Motajici, otpočeli ofanzivu na Kozari.⁹⁴

Za ofanzivu na Kozaru oformljena je »Borbena grupa zapadna Bosna« - (*Kampfgruppe West Bosnien*) pod komandom generala Štala (*Stahl*).

Ukupna jačina neprijateljevih snaga koje su učestvovala u ofanzivi, bila je oko 72.000 vojnika, podržanih sa 15 aviona i oko 2.000 četnika.

U to vrijeme 2. krajiški odred brojao je oko 3.500 dobro naoružanih, hrabrih i politički stabilnih boraca.

Iz navedene grupacije jedinica neprijatelja, formirana je borbena grupa »Fon Vedel«, koja je nastupala na pravcu glavnog udara od Banje Luke preko Piskavice u pravcu Prijedora.

Za osiguranje lijevog krila ove grupe, na pravcu Banja Luke - Bronzani Majdan i, dalje, prema Prijedoru i Sani, nastupala je borbena grupa »Fric«.

Ostale snage nastupale su na pravcima Bosanski Novi - Prijedor i Kostajnica - Prijedor.

Na rijeci Savi postavljeni su mađarski brodovi, koji su blokirali Kozaru sa sjevera.

Put Bosanska Gradiška - Banja Luka posjele su jedinice za akciju »Vindhrst« u jačini 4 do 5 četa folksdojčera.

Četnici su nastupali iz rejona Manjače prema Bronzanom Majdanu i rijeci Sani.

⁸⁹ Zbornik, tom 4, knj. 5, br. dok. 149.

⁹⁰ Izvještaj 3. oružničke pukovnije iz B. Luke, 7 s. br. 56, od 26. svibnja 1942.

⁹¹ Zbornik, tom 4, knj. 5, br. dok. 45, strana 28 - izvještaj Štaba 5. krajiškog odreda.

⁹² Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 44 i 155.

⁹³ Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 55.

⁹⁴ Zbornik, tom 4, knj. 5, br. dok. 108.

Cilj neprijatelja bio je: u prvoj fazi opkoliti i odsjeći Kozaru od susjednih ustaničkih područja, a u drugoj postepeno stezati obruč, okružiti i uništiti snage 2. odreda, »pročistiti« i »smiriti« Kozaru i, na taj način, ugušiti NOP u ovom kraju. Potom, prema razvoju situacije, preduzeti ofanzivu i na druga žarišta ustanka.

Snage 2. odreda i narod Kozare našli su se u okruženju. Punih dvadeset i pet dana, sve do 5. jula, vođene su žestoke i krvave borbe. Za to vrijeme, prema vlastitom priznanju, neprijatelj je imao oko 1.600 poginulih, 1.100 zarobljenih i 400 ranjenih. Jedinice 2. odreda zaplijenile su 3 topa, 15 teških mitraljeza, nekoliko desetina puškomitraljeza, 15 mašinki, preko 800 pušaka, oko 75.000 metaka i drugu ratnu opremu.

Ustaše su, a posebno pripadnici po zlu poznate Mrakove bojne žarile i palile po Kozari, klali i ubijali ne samo narod već i stoku i živinu - sve ono što je davalo znake života. Iza njih su ostajala pogorjela i opustošena sela - popaljene kuće i pomoćne zgrade. Ustaše su »pročišćavale« i »smirivale« Kozaru.

Ogromna masa naroda, prije svega, stariji ljudi, žene i djeca, otjerani su u logore u Jasenovcu kod Gradiške i u druge logore, ili su pak, deportovani preko Save u Slavoniju.

Cim su se jedinice 2. krajiškog odreda probile iz obruča prešle su u protivnapade. Dobrljin,⁹⁵ je zauzet 3. jula a 5/6. jula izvršen je napad na Bosanski Novi, koji je samo djelimično uspio.

Ponovo je porušena željeznička pruga Bosanski Novi - Prijedor - Piskavica i Bosanski Novi - Dobrljin na više mjesta.

Za vrijeme neprijateljeve ofanzive na Kozaru, jedinice 1, 5. i 3. odreda pojačale su aktivnost na svim sektorima.

Pod jakim pritiskom jedinica 5. krajiškog odreda, Italijani su 30. juna na 1. jul napustili Drvar⁹⁶ i probili se prema Bosanskom Grahovu.

Ključ je oslobođen 28. jula.⁹⁷ Ubijeno je 50 ustaša, a zarobljeno 30 domobrana. Zaplijenjena su 2 minobacača, 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez i 60 pušaka. Naši gubici 17 mrtvih i 40 ranjenih. Jedinice 1. krajiškog odreda oslobodile su Sanicu⁹⁸ 31. jula

Između Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i jedinica na Baniji i u Lici, poslije ofanzive na Kozari, uspostavljena je čvršća veza, dogovorena saradnja i napravljen zajednički plan za borbu protiv neprijatelja.⁹⁹

U junu je na područje Bosanske krajine stigao CK KPJ, Vrhovni štab NOV i POJ, bolnica pri Vrhovnom štabu sa grupom proleterskih brigada - Prvom i Drugom proleterskom, Trećom sandžačkom i Četvrtom i Petom crnogorskom. Na putu za Bosansku krajinu, pošto su prešle prugu Sarajevo - Mostar, proleterske brigade oslobodile su Prozor,

⁹⁵ Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 14.

⁹⁶ Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 14 i 32.

⁹⁷ Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 56.

⁹⁸ Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 74.

⁹⁹ Zbornik, tom 4, knj. 6, br. dok. 58.

Gornji Vakuf, Duvno i Livno. Pokušaj da u sadejstvu sa Prvom krajiškom brigadom zauzmu Kupres nije uspio.

Zatim su, Prva i Druga proleterska brigada orijentisane prema Bosanskom Grahovu, Drvaru i Bosanskom Petrovcu; Treća sandžačka prema Manjači, a Četvrta i Peta crnogorska prema Travniku i Bugojnu. Vrhovni štab i CK KPJ smjestili su se, u prvo vrijeme, u Drvar, a zatim su prešli na Oštrej. Centralna bolnica sa preko 500 teških ranjenika razmjestila se u Ataševcu pod Klekovačom i u Jasikovcu kod sela Drinića, gdje su bili izgrađeni bolnički objekti (barake).

Beo obzira na brojnost, udarnu snagu, naoružanje i borbena raspoloženje boraca krajiških jedinica, kao i veliki odziv naroda na ustanak i privrženost NOP-u, dolazak proleterskih i udarnih brigada imao je veliki značaj za dalji razvoj NOP-a, ne samo u Bosanskoj krajini, već i u susjednim rejonima - Slavoniji, Baniji, Lici i Dalmaciji.

Paralelno sa razvojem narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije, krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. pod uplivom opštih tokova i prilika u svijetu, a posebno razvoj situacije na istočnom frontu - odigrale su se krupne kvalitetne promjene. Definitivno je izvršena vojno-politička podjela i grupisanje zaraćenih zemalja. Ulazak Sjedinjenih Američkih Država u antifašistički blok doprineo je jasnijem sagledavanju perspektive borbe naroda i zemalja koje su se, sticajem raznih okolnosti, udružile u obuzdavanju i uništavanju fašizma i spašavanju čovječanstva od katastrofe.

Militaristički vrhovi, vodeće sile totalitarnog bloka, Njemačke, koja je sve do napada na SSSR navikla na brze i lake pobjede, poslije zaustavljanja njene armije na dugačkom istočnom frontu, a zatim poraz pod Moskvom i gubici koje je pretrpila krajem 1941. i u prvim mjesecima 1942. od jedinica Crvene armije, kao i poraz u Africi - uvjerali su se da će borba protiv SSSR-a i Velike Britanije biti veoma duga i teška. U vojnim i političkim vrhovima fašističkog bloka sve više je bilo onih koji su sumnjali u sigurnu i brzu pobjedu.

Eto, u takvim opštim prilikama i u razmahu narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosanskoj krajini, po naredbi Operativnog štaba za Bosansku krajinu i uz saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ, 22. avgusta 1942. u selu Kamenici kod Drvara, formirana je Treća krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada.

Formiranje 3. krajiške brigade

Cijela teritorija 5. krajiškog odreda, sem Bosanskog Grahova, u kojem su Italijani i četnici bili u blokadi - od grebena Grmeča do Knina, Sinja, Livna i Kupresa - bila je u avgustu 1942. oslobođena. U takvim uslovima od jedinica ovoga odreda formirana je 3. krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada.

U vrijeme pred njeno formiranje, u sastavu 5. krajiškog odreda nalazilo se sedam bataljona i to: Udarni, Prvi (Petrovački), Drugi (Drvarski) »Rajko Bosnić«, Treći (»Gavrilo Princip«), bataljon »Starac Vujadin«, Omladinski bataljon i bataljon »Zdravko Čelar« - svaki jačine od 250 do 350 boraca.

Prvi petrovački i Omladinski bataljon bili su na položajima prema Bihaću, Drugi (Drvarski) prema Plavnu i Bosanskom Grahovu, Treći (»Gavrilo Princip«) i »Starac Vujadin« prema Bosanskom Grahovu i Livnu, a bataljon »Zdravko Čelar« prema Ključu i Sanskom Mostu.

I pored toga što su zatvarali odgovarajuće pravce, bataljoni su bili pokretni i osposobljeni da, prema potrebi, manevrišu i djeluju u susjednim rejonima, posebno Udarni bataljon, koji je prebacivan s jednog na drugi kraj teritorije Odreda i služio je kao udarna pesnica za izvođenje važnijih akcija.

Između Štaba 5. krajiškog odreda i štabova bataljona bile su uspostavljene poljske telefonske linije i kurirske veze, koje su vrlo dobro funkcionisale.

Organi narodne vlasti i vojnoteritorijalni organi s uspjehom su i neometano obavljali svoje poslove, a narod živio normalnim životom. Formirane su i omladinske čete, sastavljene od najboljih omladinaca sposobnih za borbu, s kojima je izvođena vojnostručna i politička nastava. Na području Odreda intenzivno su radile i radne brigade sastavljene od majstora zanatlija na popravci dotrajalih stambenih kuća i izgradnji novih na zgarištima popaljenih, te partizanskih bolnica u Grmeču i Klekovači za smještaj i liječenje ranjenika i bolesnika i magacina za smještaj životnih namirnica.

Formirane su i radne brigade za obradu poljoprivrednih površina i prikupljanje životnih namirnica. Posebno mjesto zauzima Omladinska radna brigada, formirana ocf omladine Bosanskog Petrovca i Drvara od oko 1.700 omladinki i omladinaca, koja je pod zaštitom jedinica prikupljala ljetinu u Saničkoj dolini avgusta i septembra 1942.

Vrlo snažnu političku aktivnost razvijale su organizacije Antifašističkog fronta žena i Sateza komunističke omladine Jugoslavije, kao i pionirska organizacija.

Sve te aktivnosti izvođene su pod neposrednim rukovodstvom Okružnog komiteta Drvara, sreskih i opštinskih rukovodstava Komunističke partije i organa narodne vlasti.

Narod bivšeg petrovačkog i grahovskog sreza živio je tako u pravim ratnim uslovima.

U takvim uslovima 17. avgusta 1942. Operativni štab za Bosansku krajinu odlučio je¹⁰⁰ da predloži Vrhovnom štabu da se od jedinica 5. krajiškog odreda formira 3. krajiška NOU brigada. Vrhovni štab dao je saglasnost na taj prijedlog, pa je Operativni štab za dan njenog formiranja i smotre odredio 22. avgust 1942. u mjestu Kamenici.

Usledilo je, dvadesetog avgusta naređenje,¹⁰¹ kojim su bila regulisana sva pitanja u vezi s pripremom za formiranje brigade. Odlučeno je da u sastav 3. krajiške brigade, u prvo vrijeme, uđu: Vrtočka, Vakufska, Drvarska, Crljivičko-zaglavička, Kamenička i Cvjetnička, a nešto kasnije Vođenička, Krnjeuška i Bravska četa. To naređenje obuhvatalo je i sva druga pitanja za pripremu formiranja Brigade, kao: dežurstvo, rad obavještajne službe, održavanje veza, kurirsku službu, sanitetsko obezbjeđenje i higijensku zaštitu, dovođenje u red naoružanja i opreme i drugo.

Naredbom Štaba 3. krajiške brigade,¹⁰² odlučeno je da se od pomenutih četa formiraju dva bataljona, i to: 1. i 2. U njihov sastav ušle su: 1, 2, 3. i 4. četa 2. drvarskog bataljona »Rajko Bosnić« i Vrtočka i Kulenvakufska četa 1. petrovačkog bataljona i Četa pratećih oruđa.

U sastav 1. bataljona ušle su: 1. drvarska, 2. vrtočka i 3. kamenička četa.

U sastav 2. bataljona ušle su: 1. kulenvakufska, 2. crljivičko-zaglavička i 3. cvjetnička četa.

Bataljoni su formirani dan-dva prije smotre. Njihov sastav sačinjavali su prekaljeni borci u jednogodišnjim borbama i marševima, u zasjedama i rovovima, i u najtežim borbenim i atmosferskim uslovima. I pored žrtava koje su podnosili, oni nijesu uzimali pred neprijateljem. Gordi i ponosni oni su visoko nosili zastavu slobode, svijesni da se bore za bolji i sretniji život svoga naroda i za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije.

Formiranje bataljona i 3. krajiške brigade izvođeno je u hodu. Na kraju priprema, Operativni štab za Bosansku krajinu izdao je Naredbu o postavljenju starješinskog sastava.

U Štab 3. krajiške brigade postavljeni su: na dužnost komandanta Nikola Karanović, političkog komesara Simo Tadić, zamjenika komandanta Vlado Bajić i zamjenika političkog komesara Miloš Bauk Milkan. Za sekretara Štaba postavljen je Đuro Bajić, za obavještajnog oficira Milan Čup,¹⁰³ za referenta saniteta Marijan Kveder i za intendanta Dako Stupar.

U štabovima bataljona i četa izvršen je slijedeći raspored:

- u 1. bataljonu: za komandanta postavljen je Milan Atlagić, a za političkog komesara Milan Trninić. Dan kasnije odluka je izmjenjena, pa

¹⁰⁰ AVII, k. 703, br. reg. 3-4, Naredba Operativnog štaba br. 351.

¹⁰¹ AVII, k. 703, br. dok. 41/1-8.

¹⁰² AVII, k. 703, br. dok. 41/4-3.

¹⁰³ Poginuo juna 1944. na planini Vranići kod Fojnice, na dužnosti zamjenika komandanta 7. krajiške brigade.

*Nikola Karanović, prvi komandant
brigade, Narodni heroj*

*Simo Tadić, prvi politički komesar
brigade*

*Vlado Bajić, zamenik prvog
komandanta brigade*

*Miloš Bauk, zamenik prvog političkog
komesara brigade*

je za političkog komesara postavljen Boro Kecman; za zamjenika komandanta Đoko Cubrilo, a za zamjenika političkog komesara Mile Brkljač Mićo¹⁰⁴ i za intendanta Nikica Pilipović;

- u 1. četi: za komandira postavljen je Jovo Miljević, za političkog komesara Pero Materić, za zamjenika komandira Dušan Trninić i za zamjenika političkog komesara Milko Rodić;

- u 2. četi: za komandira Vaso Pilipović, za političkog komesara Milan Vukša, za zamjenika komandira Simo Petrović, a za zamjenika komesara Milovan Samardžija;

- u 3. četi: za komandira Jovo Pužić¹⁰⁵ za političkog komesara Jovo Rodić, za zamjenika komandira Đuro Aćić i za zamjenika komesara Aćim Sobot;

- u 2. bataljonu: za komandanta Nikola Pećanac, za političkog komesara Savo Trikić, za zamjenika komandanta Nikola Vojvodić,¹⁰⁶ za zamjenika političkog komesara Vojmir Kuzmanić,¹⁰⁷ za intendanta Jovo Grubor;

- u 1. četi: za komandira Mihajilo Kerkez Maćuka, za političkog komesara Boško Kerkez, za zamjenika komandira Petar Čiča,¹⁰⁸ a za zamjenika političkog komesara Božo Drobar;

- u 2. četi: za komandira Mićo Tanjga,¹⁰⁹ za političkog komesara Milan Skakić, za zamjenika komandira Dragija Đumić,¹¹⁰ a za zamjenika komesara Stevo Rokvić;

- u 3. četi: za komandira Pero Pilipović, za političkog komesara Milan Bojanić,¹¹¹ za zamjenika komandira Rade Kljajić, a za zamjenika komesara Tomo Tanjga, i

- u Pratećoj četi brigade: za komandira Savo Grbić, za političkog komesara Dušan Adamović Duško i za zamjenika komandira Milan Rodić.

Lijep i sunčan dan bio je 22. avgusta. Već u prvim jutarnjim časovima pristizale su sa svih strana u s. Kamenicu (u Šobotov gaj) kolone naroda, najviše omladine, starijih ljudi i žena, jer su do tada iz svake porodice po jedan ili više mladića i po neka djevojka bili svrstani u jedinice Odreda, Proleterskog bataljona Bosanske krajine, Prvu i Drugu krajišku brigadu i druge partizanske formacije. Svi su bili radosni i ljubopitljivi.

Uz put su razgovarali o uspjesima partizanskih jedinica i podvizima pojedinaca, koji su se istakli u jednogodišnjim borbama, o čemu su bili svakodnevno obavještavani iz radio-vijesti i na raznim sastancima i konferencijama koje su održavane po selima.

Narodnooslobodilački odbor sela Kamenice, opštinsko i sresko rukovodstvo bili su na vrijeme obavješteni o danu formiranja brigade i

¹⁰⁴ Poginuo na Borovoj glavi kod Livna 10. decembra 1943.

¹⁰⁵ Poginuo na dužnosti komandanta 3. bataljona u borbi s Nijemcima na Vitezu kod Travnika, 14. oktobra 1943.

¹⁰⁶ Poginuo kao zamjenik komandanta 2. bataljona na položaju Krnja jela u selu Orahovića kod Ustiprača, 19. jula 1943. od avionske bombe.

¹⁰⁷ Isto. Zamjenik političkog komesara 2. bataljona.

¹⁰⁸ Stradao kao ranjenik u Centralnoj bolnici na Sutjesci 1943.

¹⁰⁹ Poginuo oktobra 1943. na Krasuljama kod Ključa u borbi s ustašama.

¹¹⁰ Poginuo na Golom brdu kod Ustikoline, prilikom prelaska naših snaga preko Drine aprila 1943. u borbi s Italijanima.

¹¹¹ Poginuo u borbi na Bihaću početkom novembra 1942.

na vrijeme su izvršili sve neophodne pripreme za doček boraca i najviših rukovodilaca Oblasnog komiteta KPJ, Operativnog štaba za Bosansku krajinu, članova OK KPJ za okrug Drvar i Štaba 5. krajiškog odreda.

Narod Kamenice i čitave Drvarske doline dočekao je borce buduće brigade pun oduševljenja i u prazničnom raspoloženju. Iako siromašni i do tada iscrpljeni u jednogodišnjem ratu, stariji ljudi i žene donosili su svojim borcima sve ono što su od hrane imali i mogli odvojiti, kako bi zajedno s njima proslavili ovaj nezaboravni dan. Djevojke i mlađe žene donosile su poklone borcima, a poneka od njih svome momku, drugu i prijatelju - vezene marame, rublje, džempere, pulovere, rukavice i peškire kao najdraži dar, koji su izdvajale iz svog djevojačkog ruha, ili, pak, posebno izradile za tu priliku.

Štabovi bataljona i komande četa nastojali su da što bolje predstave svoje jedinice. U igri i pjesmi sačekali su borci i narod praznično proglašenje brigade. Na sve strane orile su se partizanske borbene pjesme boraca i omladine. Bio je to, uistinu, praznični i nezaboravan dan.

Oko 10 časova zamjenik komandanta buduće brigade, Vlado Bajić, postrojio je jedinice, oko kojih se okupio narod i predao raport zamjeniku komandanta Operativnog štaba Slavku Rodiću.

O vojno-političkoj situaciji u to vrijeme, ciljevima i daljem razvoju NOB-a, formiranju i zadacima nove brigade, kao i naporima koje u narednom periodu očekuju njene borce i starješine ne samo na terenu Bosanske krajine, već i šire, te bratstvu i jedinstvu, govorili su Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović i komandant brigade Nikola Karanović.

Poslije zbora organizovan je zajednički ručak naroda i boraca, a zatim je nastalo pravo praznično veselje.

Narednog dana novoformirana brigada zadržala se u Šobotovu Gaju. Jedinice su se sređivale i odmarale. U njenom štabu održan je sastanak sa članovima štabova bataljona, na kojem je analizirano stanje u Brigadi i postavljeni naredni zadaci: organizovani su i održani sastanci u štabovima bataljona s komandama četa, te četne konferencije, sastanci partijskih ćelija KPJ i SKOJ-a po četama. Sređena je evidencija ljudstva, naoružanja i opreme i regulisano dežurstvo u jedinicama. Sve je bilo spremno za pokret.

Toga dana Brigada je brojala 704 borca, naoružana jednim minobacačem, 5 teških mitraljeza, 26 puškomitraljeza, 500 pušaka i oko 40.000 metaka.¹¹²

Bilo je predviđeno da u njen sastav uđu i bataljoni »Gavrilo Princip« i »Starac Vujadin«, koji su se nalazili na terenu Bosanskog Grahova. Na formiranju tih bataljona radio je politički komesar brigade Simo Tadić¹¹³ i zamjenik političkog komesara 5. krajiškog odreda Milan Trninić. Do toga nije došlo, jer je Operativni štab za Bosansku krajinu, na prijedlog Štaba 5. krajiškog odreda pronijeno odluku i dva pomenuta novoformirana bataljona ušla su u sastav 4. krajiške NOU brigade, koja je formirana 9. septembra 1942. na Tičevu."¹¹⁴

¹¹² Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 8, strana 20 i 21.

¹¹³ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 8, str. 20.

¹¹⁴ Izvještaj Štaba 5. krajiškog odreda od 3. 9. 42. Zbornik, tom 4, kni. 7, br. dok. 5, str. 15 i 16.

Novoformiranu brigadu sačinjavali su do tada u borbama prekaljeni radnici Drvara i Bosanskog Petrovca, koji su radili u »Šipadu«, pilani, tvornici sanduka, stovarištu rezane građe tvornici buradi, željezničkoj radionici i ložionici, rudniku kamenog uglja, industrijskim radionicama svih struka kao i u privatnim zanatskim radnjama i u trgovini, te stalni i sezonski radnici širom Jugoslavije, koji su pred ustanak došli kući kao i povratnici iz Francuske, đaci i seoska omladina.

.

U sastav Brigade ušao je 22. oktobra 1942. samostalni bataljon »Zdravko Čelar«, kao njen 3. bataljon, a nekoliko dana kasnije, od 3 postojeća, formiran je i 4. bataljon.

Od postojeća četiri bataljona jedanaestog novembra 1943. formiran je i 5. bataljon, a 5. decembra 1943. u sastav Brigade ušao je i italijanski bataljon »Mateoti«, kao njen 6. bataljon. Taj bataljon formiran je 1943. u Splitu od Italijana antifašista, koji su poslije kapitulacije italijanske fašističke vojske prešli na stranu NOV Jugoslavije.

Početakom juna 1944. u sastav Brigade ušao je i jedan inženjerijski bataljon iz sastava rasformirane inženjerijske brigade Vrhovnog štaba, kao 7. bataljon, pa je dalje djelovao kao pešadijski bataljon.

U oslobođenom Beogradu formiran je 24. oktobra 1944. Prateći bataljon, a iz njenog sastava izašao je bataljon »Mateoti«.

Na Sremskom frontu 17. marta 1945. izvršena je reorganizacija Brigade: rasformirani su 4. i 5. i Prateći bataljon i Brigada je prešla na trojnu formaciju.

Pod komandom operativnog štaba za Bosansku krajinu

Od formiranja do ulaska u sastav Prve proleterske divizije početkom novembra 1942, Treća krajiška brigada nalazila se pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Borila se i kalila u borbama s okupatorom, ustašama i četnicima prvo u Pounju, zatim na Manjači i u dolini r. Sane, kao i u borbama za oslobođenje Bihaća, i polagala ispit zrelosti da bi se svrstala u red proleterskih brigada i, do kraja rata, u onaj mali broj najboljih od nekoliko desetina, koliko ih je bilo u Jugoslovenskoj armiji.

Na prvom borbenom zadatku - borba u Pounju i oslobođenje Cazina

Brigada je 24. avgusta krenula u ranim jutarnjim časovima, na svoj prvi borbeni zadatak, u Cazinsku krajinu, pravcem: Drvar - Oštrelj - Bosanski Petrovac - Krnjeuša - Bosanska Krupa. Po lijepom i sunčanom vremenu, poslije napornog marša, stigla je do kraja dana u rejon Bosanskog Petrovca. Štab s prištapskim dijelovima smjestio se u Bosanski Petrovac, a bataljoni u s. Rašinovcu i Petrovačkoj Suvaji.

Na prilazima Bosanskom Petrovcu i u rejonima razmještaja jedinica, okupila se velika masa naroda, posebno omladine, da sačekaju i ugoste svoje borce, a zatim da ih isprate i da im zažele uspjeh u narednim borbama. Kao i u Drvaru, i ovdje su domaćini iznijeli sve što su imali i mogli odvojiti, kako bi što bolje ugostili borce Treće krajiške brigade.

Uveče je Štab održao sastanak sa štabovima bataljona. Analiziran je pokret prvog dana marša i ukazano na potrebu što čvršće marševske discipline, posebno na mjere, u slučaju nailaska neprijateljeve avijacije, koja je prvog dana otkrila pokret Brigade.

Narednog dana, prije nego što je Brigada krenula, u rejonu s. Suvaje gdje je bio razmješten 2. bataljon, probajući minobacač kalibra 81 mm poginuo je Miloš Bauk,¹¹⁵ zamjenik političkog komesara Brigade. Iako mu je prethodnog dana komandant Brigade skrenuo pažnju na to da je minobacač nesiguran, Bauk od svoje namjere nije odustao. Nije prihvatio ni upozorenje političkog komesara 2. bataljona i komandira 2. čete da poslije uspješno ispaljene prve mine, odustane od punjenja

¹¹⁵ Miloš Bauk Milkan, rođen 1910, metalski radnik, organizator ustanka u Drvaru. Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 8.

minobacača drugom minom, koja ga je teško ranila, i poslije 24 časa je podlegao ranama.¹¹⁶

Bio je to težak gubitak za Brigadu i narod Drvara. Poslije izvjesnog vremena za zamjenika političkog komesara postavljen je Radoje Ljubičić.

Brigada je produžila pokret preko Krnjeuša, prešla preko Grmeča i u toku dana razmjestila se južno od Bosanske Krupe u selima Veliki i Mali Radić, gdje je zanoćila. Za vrijeme pokreta od Drvara do Bosanske Krupe, borci su bili veoma raspoloženi. Smjenjivale su se partizanske pjesme, jedna za drugom, duž čitave kolone, a najčešće su ponavljane:

»Petrovačko ravno polje
Cvili narod od nevolje ""
Gladan hljeba, žedan vode
željan pravde i slobode«, ili, pak,
»Partizanska truba sa Grmeča trubi
Cio narod budi ustaj rode moj« ... i tako redom.

Prilikom prolaska kroz Krnjeušu napravljen je kraći odmor, da bi se borci odmorili i ručali. I ovdje se ponovila ista slika kao u Drvaru i u Bosanskom Petrovcu. Okupio se narod da pozdravi svoje borce, da ih ugosti i da im poželi uspjeh u narednim borbama.

U rejonu razmjestaja uspostavljena je veza s jedinicama 3. bataljona 1. krajiškog odreda. U toku večeri održan je zajednički sastanak Štaba Brigade sa štabovima bataljona i Štabom 3. bataljona 1. krajiškog odreda, na kojem je analizirana situacija u Pounju, sa posebnim osvrtom na raspored i jačinu neprijateljevih snaga u rejonu Bihać - Bosanska Krupa - Cazin.

Pod rukovodstvom Slavka Rodića, zamjenika komandanta Operativnog štaba, izvršeno je 31. avgusta 1942. izviđanje u kojem su učestvovali članovi Štaba Brigade, Štaba 1. krajiškog odreda i štabova bataljona iz brigade, Štaba 3. bataljona 1. krajiškog odreda i Štaba Omladinskog bataljona 5. krajiškog odreda. Crkva u napuštenom selu Grmuši poslužila je kao najpodesniji objekt za osmatranje terena.

Prema podacima obavještajnih organa na prostoriji i trouglu Bosanska Krupa - Cazin - Ostrožac, nalazilo se oko 700 neprijateljevih vojnika - ustaša, domobrana, žandarma i milicionera, i to:

- na desnoj obali Une u selima Spahići, Jezero i Srbljani, uključujući i tvrđavu u Ostrošcu, 59 ustaša, 350 domobrana i oko 60 žandarma i milicionera;

- na lijevoj obali u selima Miostra i Stijena 35 ustaša, 58 domobrana i oko 40 žandarma i milicionera, a u rejonu Cazina i s. Gnjilovca, Prošića i Brekovice preko 50 ustaša, 100 domobrana i 45-50 milicionera.

Iz Bihaća je 31. avgusta u ovaj rejon upućeno još oko 160 ustaša.¹¹⁷

Prema istom izvoru u Bihaću se tada nalazilo oko 4.500 neprijateljevih vojnika, a u Bosanskoj Krupi jedna satnija ustaša, 2 satnije milicije i pomoćnih žandarma, dok se u Otoci nalazila jedna njemačka

¹¹⁶ Zbornik, tom 4, knj. 7, str. 21.

¹¹⁷ Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1951, str. 87.

jedinica s oklopnim kolima (pionirski bataljon sa tenkovima), koji su mogli intervenirati na ugroženom području u roku 5-6 časova.

Dok je trajalo izviđanje, komande četa su se najneposrednije pripremale za borbu. Potom su jedinicama postavljeni ovi zadaci:

- 3. bataljon 1. krajiškog odreda da, po mogućnosti, neopaženo pređe rijeku Unu noću 1/2. septembra, i ne prihvatajući borbu, prođe između sela Podgomile i Miostre, razbije posadu u s. Gnjlovcu, a zatim likvidira neprijateljevu posadu i oslobodi Cazin;

- 1. bataljon 3. krajiške brigade, bez 1. čete, da likvidira neprijateljeva uporišta u selima: Brkići, Srbljani i Jezero, a 1. četa da se probije dolinom Une između neprijateljevih posada, zauzme željezničku i žandarmerijsku stanicu Cazin, Srbljani i zaposjedne most na Uni. Pošto likvidira neprijatelja na desnoj obali Une, da se prebaci na lijevu obalu, likvidira neprijatelja u tvrđavi Ostrožac, a zatim da produži sa čišćenjem sela prema Bihaću;

- 2. bataljon 3. krajiške da pređe rijeku Unu pozadi 3. bataljona 1. krajiškog odreda, likvidira neprijateljeva uporišta u Miostri i Stijeni, a zatim glavnim snagama da sadejstvuje sa 1. bataljonom u oslobođenju Ostrošca, a manjim dijelom zatvori pravac Bosanska Krupa - Cazin i obezbijedi akciju 3. bataljona 1. krajiškog odreda, i

- Omladinski bataljon 5. krajiškog odreda da likvidira neprijateljevo uporište u s. Spahićima i zatvori pravac od Bihaća prema Pokoju, te, na taj način, spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja od Bihaća.

Artiljerija je dobila zadatak da tuče tvrđavu i raskrnicu puteva u Ostrošcu i s. Miostri.

Jedinice 1. krajiškog odreda, trebalo je da izvrše jak pritisak na neprijatelja u Bosanskoj Krupi i Otoki, na desnoj obali rijeke Une.

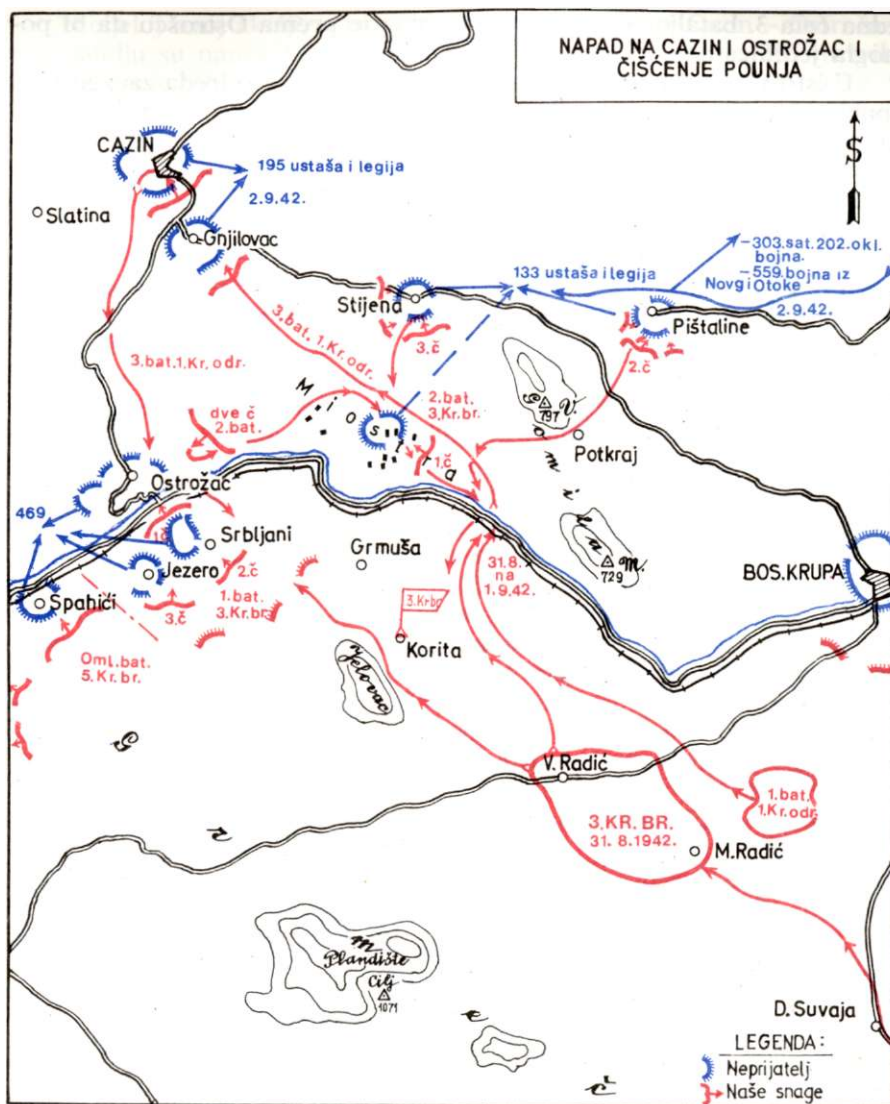
Sve jedinice stigle su u planirano vrijeme i napad je počeo 2. septembra 1942. u 3 časa. Vodiče za 1. i 2. bataljon 3. krajiške brigade obezbjedio je Štab 3. bataljona 1. krajiškog odreda. Koliko se pridavalo značaja toj akciji, vidi se i po tome što su precizno određeni znaci raspoznavanja: barjačićima - poziv: podići barjačić uvis i mahati nekoliko puta desno i lijevo; odziv: napraviti dva do tri velika kruga ispred sebe; glasom: za dalje odstojanje - poziv: »op«, odziv »Marko«, za bliže odstojanje - poziv: »smrt«, odziv: »ustaše«.

Brigadno previjalište nalazilo se u s. Koritima, a Štab Brigade u Alibabića koritima.

Napad je otpočeo i odvijao se tačno prema predviđenom planu: 3. bataljon 1. krajiškog odreda i 2. bataljon 3. brigade prešli su splavovima i brvnima napravljenim od priručnog materijala rijeku Unu nizvodno za kilometar od s. Grmuše.

Pošto je neopaženo podišao neprijatelju, 2. bataljon izvršio je jednovremen napad: sa 1. četom na uporište u s. Miostri, 2. četom na Pištaline, a 3. na neprijateljevo uporište u s. Stijena. Do 10 časova 2. septembra 1942. sve 3 čete izvršile su zadatak. Sa dvije čete bataljon je zatvorio pravce od Bosanske Krupe i Otoke, a sa jednom četom produžio čišćenje sela prema Ostrošcu.

Prva četa 1. bataljona, neopaženo se probila između neprijateljevih uporišta, neposredno uz korito rijeke Une, potpuno iznenadila neprija-

telja i do 6,30 časova likvidirala žandarmerijsku stanicu na lijevoj obali i posjela raskrscnicu puteva i pruge, tvrde zgrade i most u Ostrošcu. Glavnina 1. bataljona do 7 časova likvidirala je neprijateljeva uporišta u s. Jezero i Srbljanima na desnoj obali Une, a zatim se prebacila na lijevu obalu i čistila sela prema Bihaću.

Treći bataljon 1. odreda je u naletu likvidirao neprijateljevo uporište u s. Gnjilovcu, dok je posada u Cazinu napustila garnizon prije nego što su stigle jedinice 3. bataljona, tako da je Cazin 2. septembra 1942. u 6 časova bio prvi put oslobođen."⁸ Cim je Cazin oslobođen,

118 Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 10.

jedna četa 3. bataljona 1. odreda upućena je prema Ostrošcu da bi pomogla jedinicama Brigade.

U isto vrijeme Omladinski bataljon 5. krajiškog odreda zauzeo je s. Spahiće i zatvorio pravac Bihać - Ostrožac. Na taj način sve jedinice izvršile su postavljene zadatke 2. septembra do 10 časova.

Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Tek oko 11 časova intervenisao je sa više strana snagama ovog sastava:

- iz Bosanskog Novog i Otoke uputio je snage ojačanog bataljona iz sastava 202. oklopne pukovnije pravcem: Otoka - Stijena - Cazin;

- iz rejona Bihaća dijelove 1. gorske divizije i to: jednom kolonom pravcem Bihać - s. Osredak - Cazin, drugom kolonom pravcem: Bihać - s. Pokoj - Ostrožac i trećom kolonom Bihać - s. Spahići - Jezero - Kurtovo Selo.¹¹⁹

Već oko 11 časova s pravca Bihaća, uz podršku tenkova, neprijatelj je napao Cazin. Nakon jednočasovne borbe 3. bataljon 1. odreda bio je prisiljen da se povuče prema Ostrošcu. Pokušaj neprijatelja da zauzme Ostrožac nije uspio. Posle jednočasovne borbe i snažnog protivnapada jedinica 3. bataljona, neprijatelj je odbijen.

U isto vrijeme neprijatelj je uz snažnu podršku avijacije vršio pritisak na 3. četu 2. bataljona 3. krajiške, koja je branila prilaze s. Stijeni. Radi toga je na taj dio fronta privučena i 2. četa. Svi pokušaji neprijatelja da u toku dana, poslije nekoliko uzastopnih juriša i uz sistematsku podršku avijacije, odbaci 2. bataljon i od Otoke preko s. Stijene prodre u Cazin, nisu uspjeli.

Na drugoj strani, ni 1. bataljon nije uspio likvidirati neprijatelja, koji se utvrdio u tvrđavi u Ostrošcu. Nisu pomogli ni pregovori s posadom i pozivi na predaju, u kojima je, pored bataljonskih rukovodilaca, učestvovao i komandant Brigade Nikola Karanović.

Na kraju dana, 2. septembra 1942. cio 2. bataljon prikupio se u rejonu s. Stijene, zatvorio pravac prema Krupi i Otoci i obezbjedio se s pravca Cazina. Sumirajući rezultate, Štab 2. bataljona utvrdio je da je u s. Miostri i Stijeni zarobljeno 70 domobrana, sa cjelokupnom opremom i naoružanjem koji su odmah upućeni Štabu Brigade.¹²⁰

Noću 2/3. septembra 1942. Prvi bataljon 3. krajiške brigade i 3. bataljon 1. krajiškog odreda, pošto su sa uspjehom izvršili zadatak, prebacili su se na desnu obalu Une, dok je 2. bataljon ostao na istim položajima. U ranim jutarnjim časovima 3. septembra, neprijatelj je jakim snagama, uz podršku tenkova, artiljerije i avijacije sa pravca Bosanske Krupe napao položaje 2. bataljona. Neprijateljeva avijacija sistematski je nadletala položaje 2. bataljona, posebno 3. čete, koja je bila raspoređena oko komunikacije, mitraljirala je, bacala svježnjeve bombi i bombardovala, ali bez uspjeha.

Oko 8 časova na komandno mjesto Štaba 2. bataljona stigao je zamjenik komandanta brigade, Vlado Bajić, i naredio da se Bataljon odmah izvuče iz borbe i što prije vrati na polazne položaje. Pošto se odvojio od neprijatelja, bataljon je u četnim kolonama izvršio pokret i oko 12 časova prebacio se na desnu obalu Une.

¹¹⁹ Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1951, str. 82.

¹²⁰ Isto, str. 94.

U cijeloj ovoj akciji, u trouglu Bosanska Krupa - Cazin - Ostrožac, neprijatelju su naneseni veliki gubici.¹²¹ Neprijatelj je imao 265 mrtvih. Zarobljeno je 99 domobrana i 1 žandarm. Zaplijenjene su 134 puške, 9 puškomitraljeza i oko 22.000 metaka, 3 sanduka bombi, jedna apoteka i druga ratna oprema. Naši gubici 10 mrtvih, 1 teže i 16 lakše ranjenih boraca.¹²²

Prema izvještaju zamjenika komandanta Operativnog štaba¹²³ Slavka Rodića, u akciji su se istakli svi bataljoni i čete, a naročito 1. četa 1. bataljona 3. krajiške brigade, koju je predvodio zamjenik komandanta bataljona Đoko Cubrilo.

Na kraju dana u s. Grmuši bile su postrojene sve jedinice koje su učestvovale u borbi. Govorili su: zamjenik komandanta Operativnog štaba Slavko Rodić, komandant Brigade Nikola Karanović i komandant 1. krajiškog odreda Milorad Mijatović. Oni su istakli značaj akcije i pohvalili sve borce i starješine. Poslije toga 3. krajiška brigada razmjestila se u rejonu s. Krupske Suvaje i Velikog Radića.¹²⁴

Akcija izvedena u Pounju imala je ne samo vojnički, već i veliki politički značaj. Ovo posebno zbog toga što na lijevoj obali Une, u navedenom regionu, u proteklih 14 mjeseci od početka ustanka, nije bilo krupnijih partizanskih akcija, bez obzira što su se u neposrednoj blizini nalazila ustanička žarišta na području Banije, sjeverne Like i na desnoj obali Une u Bosanskoj krajini. Pored toga u vrijeme borbi u Pounju oslabio je pritisak neprijatelja na naše snage koje su se borile na području Manjače, prema Banjoj Luci, Mrkonjić-Gradu i Jajcu.

Pokret preko Lušci Palanke i Bravska i borbe na Manjači

Kada su se borci dobro odmorili i jedinice sredile poslije akcije u Pounju, Brigada je krenula preko slobodne teritorije pravcem: Lušci Palanka - Donje Bravsko - Ribnik, prebacila se preko puta Mrkonjić Grad - Ključ i, poslije četiri dana vrlo napornog marša, izbila do kraja dana 18. septembra, u rejon Kadine vode - s. Šljivno - s. Pavići i obezbjedila se sa pravca Han Kola i Bronzanog Majdana. Uspostavljena je veza desno s jedinicama 3. sandžačke brigade.

Prije toga, za vrijeme kraćeg odmora u s. Jelašinovcima, borcima Brigade saopštena je naredba Operativnog štaba za Bosansku krajinu, kojom je Brigada pohvaljena za uspješno izvršen zadatak u rejonu Pounja.

Prilikom prelaska preko puta Mrkonjić Grad - Ključ, prethodnica 2. bataljona rastjerala je ustašku posadu u rejonu Previje - Klokotovac (k. 633). Pošto je postavljeno borbeno obezbjeđenje prema Čadavici i Ključu, Brigada je neometano produžila pokret.

Prije dolaska Brigade, na terenu Manjače nalazilo se oko 600-800 četnika pod komandom pukovnika Jugoslovenske vojske Jovana Mišića. Pored toga bile su oformljene i četničke omladinske čete.

¹²¹ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 10, str. 26.

¹²² Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1951, str. 94.

¹²³ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 10.

¹²⁴ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 8.

U Bronzanom Majdanu i u okolnim selima, nalazili su se domobrani i milicija u jačini od oko 35-100 naoružanih ljudi, zavisno od veličine sela.

Prije nailaska naših jedinica, glavnina četnika povukla se u ustaške garnizone a ostatak pod komandu Rade Radića (oko 200), koji su se u tom momentu našli na Manjači, povukli su se preko Vrbasa na Cemernicu.

U vrijeme pristizanja Brigade na teren Manjače, situacija oko Mrkonjić-Grada i Jajca bila je vrlo složena i teška. Prethodnih dana naše jedinice vodile su svakodnevne borbe s udruženim snagama Nijemaca, četnika i ustaša. Narod u ovom kraju bio je jako uplašen. Četnička propaganda zatrovala je mnoge ljude. Dok se Brigada kretala od Sitnice prema Han Kolima, iz nekih sela narod je bježao ispred nje.

Nosioci četničke propagande na Manjači bili su: Drenović, Tešanović, Lazičić, Marčetić i drugi, koji su svakog dana sve otvorenije saradivali s Nijemcima i ustašama. Imali su punu podršku izbjegličke vlade u Londonu i direktnu pomoć njenog eksponenta, Draže Mihailovića.

U vrijeme dok je 3. brigada bila angažovana u borbama u Pounju, jedinice 1. i 2. krajiške brigade 2. proleterske i 3. sandžačke brigade vodile su vrlo teške borbe u ovom dijelu Bosanske krajine.

Radi što čvršćih veza između štabova i organizacije sadejstva jedinica, formirana je Grupa udarnih brigada (sastava 1. i 3. krajiška i 3. sandžačka brigada) sa zajedničkim štabom od predstavnika sve tri brigade pod komandom Vladimira Kneževića Volode, komandanta 3. sandžačke brigade. Zadatak te grupe bio je da razbiju udružene snage Nijemaca, četnika i ustaša, očiste šire područje Manjače, uspostave front neposredno ispred Banje Luke i čvršće sadejstvuju jedinicama 2. krajiškog odreda na Kozari.

Vrlo žestoke borbe vođene su u rejonu Sitnice, koja je nekoliko puta prelazila iz ruke u ruku, te oko Bunareva, Stričića, Lokvara i Radine vode.

Neposredno pred polazak 3. krajiške brigade na Manjaču, 12. septembra 1942. Prva krajiška brigada potpuno je razbila 2. bojnu Petrinjskog zdruga na putu Banja Luka - Mrkonjić Grad i zarobila 120 vojnika i 3 oficira. Zaplijenjeno je: 5 teških mitraljeza, 5 puškomitraljeza i 131 puška, 21 konj sa mitraljeskom opremom i 20.000 metaka. Istog dana 2. proleterska brigada razbila je dvije čete Nijemaca u dolini Vrbasa, ubila 50, a ostale natjerala u rijeku Vrbas.¹²⁵

Cim je 19. septembra 3. krajiška pristigla, posjela je položaje na sjevernim padinama Manjače na liniji: Lunjevac tt 1084 - Pavića brdo k. 854 - Antonića glava tt. 892. Na desnom krilu u rejonu puta Han Kola - Kadina voda, nalazio se 2. bataljon, a lijevo od njega 1. bataljon. Oruđa Prateće čete bila su raspoređena po bataljonima.

Desno, na liniji: Peratovac k. 903 - Pavetna glava k. 652, držala je položaje 3. sandžačka brigada, a lijevo od rijeke Sane, ispred sela Sokolovo, jedan bataljon 1. krajiškog odreda.

Zadatak 3. krajiške brigade bio je da zatvori pravac Han Kola - Sitnica i spriječi prodor neprijatelju prema Mrkonjić-Gradu i Ključu i, na

¹²⁵ Zbornik, tom 4, knj. 7, dok 42, str. 91.

taj način obezbjedi nesmetane pripreme i napad naših snaga na neprijateljev garnizon u Jajcu. Čim su jedinice posjele položaje, otpočele su s utvrđivanjem. *Na tim položajima Brigada je ostala sve do kraja septembra.

Sutradan, 20. septembra oko 9 časova, položaj Brigade nadlijetao je neprijateljev izviđački avion, a oko 14 časova 250-300 vojnika uz podršku 2 tenka, artiljerije i vrlo snažno dejstvo avijacije izvršilo je napad na desno krilo Brigade. Poslije kratkotrajne borbe, neprijatelj je odbijen i vraćen na polazne položaje u rejon Vujanovca. Sve do 26. septembra, svakog dana, ponavljala se skoro ista slika, bilo u jutarnjim ili u popodnevnim časovima, uz nešto promjenjen brojni sastav neprijatelja.

Karakteristično je da je neprijateljeva artiljerija prebacivala položaje Brigade, a da su avioni nadlijetali vrlo nisko i u brišućem letu, mitraljirali, bacali svežnjeve bombi i bombardovali, ali svaki put bez rezultata. Borci su to međusobno komentarisali, na taj način što su pretpostavljali da su nišandžije u artiljeriji i strelci u avionima bili prijatelji Franje Kluza i Rudija Čajevca.

U Brigadi je, u to vrijeme i pored svakodnevnih borbi, sproveden vrlo intenzivan vojnički i politički rad. Izvođena je borbena obuka, stražarska služba i služba veze. Svakog dana takođe, održavani su politički časovi sa borcima i redovno informisanje. Najveće zanimanje boraca bilo je za stanje na svetskim frontovima. Inače, ishrana boraca na ovom terenu bila je vrlo slabo organizovana.

Dok je 3. krajiška brigada držala položaje u rejonu Kadine Vode, 24/25. septembra 1942. poslije teške borbe, jedinice 1. i 2. krajiške, 2. proleterske i 4. crnogorske brigade i 2. bataljona 3. krajiškog odreda, oslobodile su Jajce.¹²⁶ Neprijatelj je imao oko 300 mrtvih i isto toliko zarobljenih. Zaplijenjeno je: 2 haubice, 1 brdski top 75 mm, 1 protivtenkovski top, 2 minobacača i 1 oklopna kola, 1 oklopni voz, 2 luksuzna automobila, 4 motora, 5 lokomotiva i velike količine drugog ratnog materijala.

U Štab 2. bataljona 27. septembra 1942. stigao je komandant 3. sandžačke brigade Vladimir Knežević Voloda.¹²⁷ Upoznao je članove Štaba 0 situaciji na sektoru 3. sandžačke i interesovao se za stanje u jedinicama 2. bataljona i 3. krajiške brigade u cjelini. Zajedno sa članovima Štaba 2. bataljona obišao je položaje i dao nekoliko primjedbi na raspored bataljona, a posebno na organizaciju i sistem vatre. Po onome kako je to činio, po ozbiljnosti i ljudskoj toplini, ostao je u najljepšem sjećanju boraca i starješina 2. bataljona 3. krajiške, koji su se toga dana s njima sreli. Na žalost, to je bio prvi i posljednji susret sa Volodom.

Međutim, takav razvoj događaja nije odgovarao neprijatelju, pa je privukao svježe jedinice, sredio se i poslije 4 dana napao naše jedinice i ponovo zauzeo Jajce i Mrkonjić grad.

Jakim snagama pješadije i tenkova, uz artiljerijsku i avio-podršku, napao je 29. septembra položaje 2. bataljona 3. krajiške duž puta Han Kola - Sitnica. Istovremeno, jedna motorizovana kolona jačine oko 600

¹²⁶ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 53.

¹²⁷ Komandant 3. sandžačke brigade; uhvaćen od četnika u blizini Mrkonjić-Grada i strijeljan početkom oktobra 1943.

Nijemaca i 770 domobrana, sa 2 tenka i 1 blindiranim kolima, poslije dvodnevnih borbi probila se 29. septembra iz Sanskog Mosta i, sutradan, zauzela Ključ.¹²⁸ Tako se 3. krajiška našla odsječena od naših glavnih snaga, i pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, pod borbom se povlačila prema Sitnici.

I ovog puta neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna, mitraljirala je i bombardovala jedinice u povlačenju, ali bez većih rezultata.

Na kraju dana, u visini Sitnice, Brigada se odvojila od neprijatelja, produžila pokret i razbila neprijateljevu posadu u rejonu Klokotovac i noću se prebacila preko puta Ključ - Čađavica.

Uporo sa 3. krajiškom brigadom, pod pritiskom Nijemaca i četnika, odstupala je i 3. sandžačka brigada grebenom Manjače planine i prebacila se u rejon južno od puta Mrkonjić grad - Čađavica.

U dolini Sane

Pošto se prebacila preko izvornog dijela rijeke Sane, do kraja dana 1. oktobra, Brigada se prikupila u rejonu Paunovca, jugozapadno od Ključa i uspostavila vezu sa 1. proleterskom brigadom, koja se nalazila u rejonu Bravska. Do tog vremena neprijatelj je slabijim snagama prodro u Sanicu.

Neprijatelj je u dvije kolone otpočeo napad 2. oktobra na položaje 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Jednom kolonom duž puta Ključ - Bravsko, a drugom preko s. Hasića i Paunovca prema Bravsku. U toku dvodnevnih borbi, jedinice 3. krajiške i 1. proleterske brigade i jedan bataljon 1. krajiškog odreda, prisilili su neprijatelja da se povuče na polazne položaje. U tim borbama 1. proleterska uništila je 1 tenk i 3 kamiona.

Ključ je 7. oktobra 1942. ponovo oslobođen.¹²⁹ Ubijeno je 80, a zarobljeno 80 neprijateljevih vojnika, među kojima 2 oficira i jedan lekar. Zaplijenjeno oružje dato je Omladinskoj radnoj brigadi koja je radila na prikupljanju ljetine u Sanici. Poslije oslobođenja Ključa, 3. krajiška produžila je gonjenje neprijatelja preko Krasulja u pravcu Vrhpolja i Sanskog Mosta, a 1. proleterska desnom obalom Sane prema Kozici.

U toj situaciji, prema naredbi Operativnog štaba za Bosansku krajinu i uz saglasnost Vrhovnog štaba, određen je novi raspored jedinica:

- 1. krajiška brigada nastupala je desno od 1. proleterske u pravcu Bronzanog Majdana;

- 2. krajiška brigada upućena je u rejon Stari Majdan, sa zadatkom da presječe put Prijedor - Sanski Most;

- dva bataljona 4. krajiške brigade zadržani su u rejonu Klokotovca, sa zadatkom da zatvore pravac od Mrkonjić-Grada, i

- 2. proleterska i 3. sandžačka brigada zadržane su prema Mrkonjić-Gradu i Jajcu, sa zadatkom da aktivno djeluju i spriječe eventualni pokušaj neprijatelja da preko Mliništa i Jasenovih potoka proдре prema slobodnoj teritoriji.

¹²⁸ Zbornik, tom 4, knj. 7, dok. 79, str. 169.

¹²⁹ Zbornik, tom 4, knj. 7, dok. 107, str. 206 i 207.

Sve do kraja oktobra 1942. 3. krajiška brigada ostala je u rejonu Ključ - Vrhpolje - Gornja Sanica i zatvarala pravac prema Sanskom Mostu i obezbjeđivala Prvu omladinsku radnu brigadu, sastavljenu od mladića i djevojaka iz Drvara, Bosanskog Petrovca i istočnog Podgrmeča, koja je sabirala ljetinu u Saničkoj dolini.

Noću, 5/6. oktobra 1942. jedinice Brigade likvidirale su neprijateljevo uporište na Gvozdacu (k. 591) i Ramičkom kamenu (tt 619), a zatim izvršile napad na jako utvrđeno uporište u selu Krasulje, opasano drveno-zemljanim bunkerima, i u selu utvrđenim kamenim zgradama. Poslije troipolačasovne borbe, pošto su pretrpjeli osjetne gubitke, bataljoni su se povukli na polazne položaje - na sjeverne padine brda Ošljak (k. 624 i k. 651). Za vrijeme napada na Krasulje poginuli su borci Vlado Keča i Ilija Grubor. Teže su ranjeni komandir 2. čete Mićo Tanjga i borac Mirko Rodić, koji su kasnije podlegli ranama u bolnici. Lakše su ranjeni borci: David Torbica, Pero Pećanac, Vaso Grubor, Dušan Rađenović, Petar Bauk, Dane Brdar i Nikola Karakaš.

Ubijena su 4 ustaše, a veći broj ih je ranjen. Zaplijenjene su 4 puške i 1.000 metaka.

Drugog dana pod pritiskom Brigade, neprijatelj se povukao u Vrhpolje. Bataljoni su posjeli položaje na liniji: sjeverna ivica s. Kamičak - k. 290 - s. Rizvići.¹³⁰

Poslije izvjesnog zatišja, neprijatelj je 10. oktobra u zoru, jakim snagama pješadije, podržan artiljerijom i avijacijom prisilio jedinice Brigade da se povuku prema Krasuljama. Oko 13 časova u rejonu s. Peći, razvila se vrlo žestoka borba između neprijatelja i jedinica 1. bataljona i 1. čete 2. bataljona. Svi pokušaji neprijatelja da poslije vrlo jake artiljerijske, minobacačke i mitraljeske vatre razbije naše snage i produži nastupanje prema Vrhpolju, ostali su bez uspjeha.

Neprijatelj je imao 35-40 mrtvih i više ranjenih.

Iz sastava Brigade poginuli su: Branko Bašić i Mićo Zorić, a ranjeni: Vjekoslav Štambuk, Pero Karanović, Pero Rokvić, Rade Bokan, Ilija Tankosić, Stevo Trikić, Nikola Pećanac i Milovan Samardžija - svi, sem Samardžije, od artiljerijske i minobacačke vatre.

Poslije te borbe jedinice Brigade zaposjele su položaje na liniji: rijeka Sana - Pot (k. 514) - Obijaj (tt. 514) - Mehtička Glava (k. 527) - rijeka Sanica.

Zadatak je bio da se spriječi svaki pokušaj neprijatelja da od Sanskog Mosta preko Vrhpolja i Krasulja prodre prema Ključu i desnom obalom r. Sanice, prema Gornjoj Sanici, da bi se obezbjedilo Omladinskoj radnoj brigadi sigurnost sakupljanja ljetine. Na ovim položajima Brigada je ostala sve do kraja oktobra 1942. Za to vrijeme odbila je sve napade neprijatelja, koji je u nekoliko navrata pokušavao da prodre prema Ključu.

Pod kišom neprijateljevih kuršuma i mitraljeske vatre, omladina je noću sabirala ljetinu - brala voće i kukuruze, i vrlo žito pod zaštitom boraca 3. krajiške brigade izvlačeći plodove, čak i iz zemljišnog pojasa između dve zaraćene strane. Bio je to jedinstven primjer u toku drugog svjetskog rata.

¹³⁰ AVII, k. 703 br. dok. 5/1-19.

U sastav Brigade ušao je 22. oktobra samostalni bataljon »Zaravko Čelar«, kao njen 3. bataljon. Brigada je tada postala jača i snažnija. Postepeno je prerastala u savremeniju operativno-taktičku jedinicu, dobro naoružanu i sposobnu da se bori u još težim uslovima nego do tada. U isto vrijeme politički i kulturno-prosvjetni rad u njenim jedinicama i sa narodom Sanice bio je u punom zamahu. Štabovi bataljona i komande četa, u saradnji sa rukovodstvom Omladinske radne brigade i političkim radnicima sa terena, organizovali su nekoliko vrlo uspješnih zborova i konferencija, kao i kulturno-zabavnih priredbi za borce, omladinu, radne brigade i narod okolnih sela.

Radi jačanja borbene gotovosti, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu dao je u međuvremenu kritički osvrt na rad štabova brigada i komandi potčinjenih jedinica. U njemu je istakao potrebu: dostavljanja što objektivnijih i potpunijih izvještaja, sa naznakom dana i časa kada se piše; da se izvještaji o rasporedu susjednih jedinica i sadejstvu s njima šalju češće; da se dostavljaju precizniji podaci o neprijatelju, njegovoj pripadnosti, brojnom stanju, naoružanju i raspoloženoj njegovih vojnika; boljem korišćenju sredstava veze i prijedlozima u vezi s tim (o potrebi slanja kurira konjanika, koji nose hitnu poštu, a prema potrebi upućivanja i patrola u jačini desetine ili voda za uspostavljanje međusobnih veza); većeg korišćenja mještana i sigurnih vodiča koji poznaju teren; organizovanje i korišćenje ugovorenih znakova za raspoznavanje, i si.¹³¹

Posebno je nastojao za boljom organizacijom i zavođenju reda i čvršće discipline u pojedinaca i jedinica kao cjeline.

Ova i sva druga slična pitanja i problemi, razmatrana su na sastancima u Štabu brigade, štabovima bataljona i komandama četa. Pojedine starješine i borci na četnim konferencijama, zahtjevali su da budu češće i detaljnije informisani o vojno-političkoj situaciji u svijetu i u našoj zemlji, a posebno kod susjednih jedinica i o uspjesima koje one postižu - što je i prihvaćeno.

*

Već poslije kratkog vremena pokazalo se da rezultati nisu izostali.

Pred polazak na novi zadatak, 28. i 29. oktobra 1942. od tri postojeća, formiran je 4. bataljon, tako što je svaki od postojećih formirao po jednu četu za 4. bataljon.¹³²

Radi toga uslijedila su i neka pomjeranja u okviru starješinskog sastava bataljona. Naredba Štaba Brigade br. 34 od 29. oktobra 1942. dala je sada novu kadrovsku sliku bataljona:

- u 1. bataljona: komandant Milan Atlagić, zamjenik komandanta Mihajlo Kerkez, politički komesar Josip Gizdić, njegov zamjenik Mile Brkljač, a intendant Nikola Pilipović;

komandir 1. čete Jovo Miljević, zamjenik komandira Vojin Malbašić, politički komesar Đuro Zeljković i njegov zamjenik Savo Trninić;

¹³¹ Zbornik, tom 4, knji 7, br. dok. 155, str. 308 i 309.

¹³² A VII, k 703, br. dok. 4/2-8. Naredba Štaba Brigade br. 34 od 28. oktobra 1942.

KUUUUUU Z. CCie vasu niljjuvu., «UUUUU» lumauuia LazurUčlgC, politički komesar Milan Vukša i njegov zamjenik Mahmut Hodžić i komandir 3. čete Đuro Ačić, zamjenik komandira Milan Bodiroža, politički komesar Nikola Trikić i njegov zamjenik Aćim Šobot.

- u 2. bataljona: komandant Nikola Pećanac, zamjenik komandanta Nikola Vojvodić, politički komesar Boro Kecman, njegov zamjenik Vojmir Kuzmanić, a intendant Jovan Kecman;

komandir 1. čete Petar Čiča, zamjenik komandira Jovo Knežević, politički komesar Boško Kerkez i njegov zamjenik Božo Drobac;

komandir 2. čete Dragija Đumić, zamjenik komandira Dane Grubor, politički komesar Milan Skakić i njegov zamjenik Stevo Rokvić i

komandir 3. čete Pero Pilipović, zamjenik komandira Pero Rodić, politički komesar Milan Bojanić i njegov zamjenik Tomo Tanjga;

- u 3. bataljona: komandant Milan Bosnić, zamjenik komandanta Nikola Vračar, politički komesar Savo Trikić, njegov zamjenik Stevo Miljuš, a intendant Mile Knežević;

komandir 1. čete Marko Jokić, zamjenik komandira Stevo Banović, politički komesar Milanko Pećanac i njegov zamjenik Branko Kecman;

komandir 2. čete Milan Kerkez, zamjenik komandira Nikola Vranješ, politički komesar Petar Kačar i njegov zamjenik Mićo Jević i

komandir 3. čete Dušan Ožegović, zamjenik komandira Ilija Radulović, politički komesar Božo Jeličić i njegov zamjenik Lazo Latinović;

- u 4. bataljona: komandant Đorđe Čubrilo, zamjenik komandanta Jovo Pužić, politički komesar Pero Materić, njegov zamjenik Ljubiša Čurguz, a intendant Mirko Kecman;

komandir 1. čete Sajo Grbić, zamjenik komandira Milan Rodić, politički komesar Milan Zrilić i njegov zamjenik Nikola Knežević;

komandir 2. čete Rade Kljajić, zamjenik komandira Savo Bosnić, politički komesar Rade Trninić i njegov zamjenik Dušan Trninić i

komandir 3. čete Jovo Vukša, zamjenik komandira Anđelko Rodić, politički komesar Dušan Adamović i njegov zamjenik Drago Kačar.

Tom prilikom rasformirana je i Prateća četa a formirani su prateći vodovi bataljona, s tim što su oruđa Prateće čete bila raspoređena po bataljonima.

U bihaćkoj operaciji

Borbama u ljeto i jesen 1942. oslobođena su velika područja u zapadnim krajevima Jugoslavije. Intenzivno su stvarani organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori. Jedinstvena slobodna teritorija obuhvata prostor od rijeke Kupe na granici Hrvatske i Slovenije, do Knina i Sinja u Dalmaciji i, na istok i jugoistok, do Vrbasa i Neretve. Do kraja oktobra 1942. na teritoriji Jugoslavije formirano je 28 brigada.

U takvoj situaciji stekli su se bili svi uslovi da rukovodstvo NOP-a upozna i širu svjetsku javnost o pravom stanju stvari na jugoslovenskom ratištu - o tome, ko na našem prostoru vodi borbu protiv okupatora, a ko je otišao u izdaju. Trebalo je, zato, stvoriti jako političko predstavničko tijelo svih naroda Jugoslavije.

To je nametalo potrebu oslobođenja jednog većeg grada, po mogućnosti bliže središtu slobodne teritorije, da bi tu teritoriju činilo kompaktnijom. Razmatrajući više varijanti, rukovodstvo NOP-a u oktobru 1942. odlučilo je da se prvo zasjedanje predstavnika naroda Jugoslavije održi u Bihaću.

*

Zadatak da se oslobodi grad Bihać, Vrhovni štab je povjerio Operativnom štabu za Bosansku krajinu, stavljajući mu na raspolaganje i brigade Banije, Korduna i Like.

Operativni štab za Bosansku krajinu je 16. oktobra 1942. predložio Vrhovnom štabu da se odmah počne sa pripremama, a 30. oktobra dostavio je prijedlog detaljno razrađenog plana napada.¹³³

Prijedlog je sadržavao osnovne elemente iz procjene situacije, prije svega, o aktivnosti i mogućim namjerama neprijatelja, a zatim o operativno taktičkim mogućnostima naših snaga. Tako se za neprijatelja zaključuje da će po svaku cijenu braniti prilaze Banjoj Luci i dolini Vrbasa, uključujući i Jajce i veća mjesta uzvodno, nastojeći da veže naše glavne snage na tom pravcu, kako bi svoje glavne snage upotrebio na drugim, za njega važnijim prostorijama. Zato se predlaže, da naše glavne snage izvučemo iz rejonu Ključa i Mrkonjić-Grada, uključujući i Manjaču, i grupišemo ih prema objektu napada - Bihaću, a napuštenu prostoriju kontroliramo slabijim snagama. Zatim se konstatuje da napad na garnizon Bihaća obećava povoljan ishod, s obzirom na to da ga brani jedna bojna od 500 ustaša i ostale, inače, brojne snage, koje sačinjavaju domobrani, ali koji nisu raspoloženi za borbu. Njegovim oslobođenjem zadobio bi se ogroman ratni plijen. Posebno na strategijsko-operativnom planu čvršće bi se koordiniralo borbena dejstvo krajiških, ličkih i banijskih jedinica.

Za realizaciju postavljenog zadatka, Operativni štab predlaže angažovanje pet krajiških (1, 2, 3, 5. i 6. brigada) i po jednu brigadu iz Banije, Korduna i Like. Zatim, slijedi detaljan plan upotrebe jedinica - pravci i zone dejstva brigada.

Vrhovni štab je u cjelini prihvatio predloženi plan Operativnog štaba.

Odmah poslije prihvatanja plana napada, otpočelo je postupno pregrupisanje jedinica. Prva krajiška brigada dobila je zadatak da se pomjeri prema Bihaću, u rejon s. Lipe i Teočeka. Druga krajiška već je ranije bila prebačena na lijevu obalu rijeke Sane i otpočela pripreme za pokret prema Bihaću. Na položajima oko Ključa ostala je 4. krajiška brigada, i jedan bataljon 1. krajiškog odreda, sa zadatakom da što bolje zaruše put Čadavica - Ključ u rejonu Klokotovca i zatvore pravac od Mrkonjić-Grada držeći čvrsto vezu desno sa 3. sandžačkom brigadom.

Treća krajiška brigada dobila je zadatak da čim bude smijenjena od 4. krajiške brigade i bataljona »Petar Škundrić«, krene odmah prema Bihaću.

¹³³ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 134, str. 266, i tom 4, knj. 7, br. dok. 168.

ave snage U rejonu Plješivice i Slavonski Brod. U rejonu Plješivice i Slavonski Brod
4. krajiške brigade Milutina Morače.

Pošto je 3. krajiška brigada smjenjena sa izvjesnim zakašnjenjem 27. oktobra, krenula je usiljenim maršem iz Gornje Sanice, preko Jelašinovaca i Luči Palanke i, na kraju drugog dana stigla u širi rejon Srpskih Jasenica.¹³⁴

Štab Brigade dobio je noću dopunsko naređenje i, narednog dana, Brigada je produžila pokret, prebacila se preko puta Bosanska Krupa - Krnjeuša i Grmeč planina, i prikupila se na jugozapadnim padinama Grmeča u rejonu: Alajbegov vrh (k. 1044) - Mašin Dol - selo Hrgar, 5 km sjeveroistočno od Ripčca. Za vrijeme odmora okupljenim borcima o značaju napada na Bihać, govorio je komandant Brigade. Pošto su se jedinice sredile i ljudstvo odmorilo i nahranilo, Brigada je produžila pokret, i u Ripačkom klancu prešla cestu Bosanski Petrovac - Bihać, a zatim prešla rijeku Unu, prešla cestu Bihać - Lapac i prikupila se na sjevernim padinama planine Plješivice u rejonu: Duge Luke - Snajićev vrh (tt 948). Uspostavljena je veza sa jednom partizanskom četom Ličkog odreda.

Marš od Gornje Sanice do Plješivice u dužini od 140 km, koji je Brigada prevalila za 3 dana, bio je vrlo naporan, a posebno posljednjeg dana, prilikom penjanja kozjim stazama uz Grmeč. Bez obzira na to, u boraca i starješina vladalo je izvanredno raspoloženje. Iako im do tada nije bilo rečeno, svi su pretpostavljali da se radi o napadu na neprijateljev garnizon u Bihaću. Napokon, stigla je i zapovjest¹³⁵ Operativnog štaba za Bosansku krajinu za napad.

O značaju akcije za Bihać, u uvodnom dijelu zapovjesti piše:

»Vrhovni štab NO partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, stavio nam je u zadatak da likvidiramo neprijateljsko uporište u Bihaću i da oslobodimo grad Bihać i njegovu okolinu.

Pri izvršenju povjerenog nam zadatka vi, junački borci krajiških i hrvatskih brigada, morate se osjetiti ponosnim i srećnim kada je došao čas da se osvetite za sva strašna zlodjela, za sva ubistva i paljevine, koje izvršiše ustaški krvnici nad našim narodom. Uništenjem ustaških zverova i razbijanjem Bihaćkog garnizona nestalo bi još jednog zločinačkog centra - ustaške Bihaćke županije, koja je bila, a i danas je glavni podstrekač i organizator svih nasilja u čitavom ovom području. Vi treba da snagom svojih pušaka, mitraljeza i topova izrečete zasluženu kaznu dželatima, koji još i danas pale, pljačkaju i ubijaju po Lici, Bosni i Baniji Taj vaš junački podvig bio bi najveličanstveniji i najdostojniji pozdrav našem junačkom Vrhovnom štabu, bio bi najdičnije pružanje bratske ruke herojima Staljingrada i svim borcima junačke Crvene armije na veliki dan 25. godišnjice Oktobarske revolucije. Taj veliki dan slavljaja Oktobarske revolucije, koji se podudara sa junačkim otporom staljingradskih heroja, neka prođe i u našoj Krajini i Hrvatskoj u znaku borbe sa svih naših oružanih snaga i zajedničke borbe partizana Hrvatske i Krajine. Neka nas napad na Bihać - kosturnicu nebrojenih žrtava - napoji narodnim gnjevom prema tuđinu i

¹³⁴ Zbornik, tom 4, knj. 7, br. dok. 166.

¹³⁵ Arhiv CK SKJ, pod br. 2580, tom 4, knj. 7, dok. 170.

njegovim ustaškim i četničkim slugama. Neka to bude još jedan snažan i gromoglasan odgovor, vas, hrabrih junaka Krajine i Hrvatske, lažljivcima u Londonu koji pokušavaju da vaša junačka djela na Prijedoru, Krupi, Glamoču, Mrkonjić gradu, Jajcu vežu uz svoje izdajničko četničko ime i prisvoje sebi. Budite ponosni, da stojite u prvim redovima borbe za slobodu, da se zajednički sa velikom junačkom Crvenom armijom borite za slobodni i bolji život, da čistite našu dragu domovinu od tuđina i njegovih slugu. Sav naš narod obgrlit će vas svojom velikom ljubavlju, istorija će zabilježiti vaša junačka djela, a naši mlađi učiće se na svemu ovome kako se branila i kako se oslobađala svaka stopa naše zemlje. (Ovo političko obrazloženje pročitati svima borcima pred strojem).

Osman, Branko Poljanac, Košta«

Obrazloženje je temeljito prorađeno u svim četama uz potrebna objašnjenja. To je još više unijelo poverenje u našu narodnooslobodilačku borbu, dalo snagu i polet svakom pojedincu i jedinici u cjelini. Komande četa i štabova bataljona natjecali su se ko će bolje pripremiti borce za akciju. I rezultati nisu izostali.

Predveče 2. novembra izviđani su neprijateljevi položaji sa komandantima bataljona i komandirima četa, pod rukovodstvom komandanta Brigade. Za to vrijeme jedinice su izvodile posljednje pripreme za napad. Održani su i sastanci aktiva komunista i SKOJ-a. Postavljeni su konkretni i precizni zadaci jedinicama. Javili su se i borci bombaši.

Operativni štab za Bosansku krajinu, već 18. oktobra imao je precizne podatke o jačini i rasporedu neprijatelja. Osnovu odbrambenih jedinica neprijatelja činio je ustaški djelatni zdruk, sastava 4 bojne, od kojih dvije u Bihaću, jedna u Bosanskoj Krupi, a jedna u Ličkom Petrovom Selu.

U Bihaću se nalazila 5. bojna, 2 domobranske pukovnije i 1 bojna 12. domobranske pukovnije, jedna baterija i haubička baterija - 2 haubice na Hadžiabdića brdu, a dvije u gradu; u ustaškim uporištima na prilazima gradu nalazile su se grupe ustaša, obično jačine 20-40 ljudi; u Ličkom Petrovom Selu 31. bojna 4. ustaškog zdruka, 20-30 domobrana, 1 haubica, 1 protivtenkovski top i 1 minobacač; u Cazinu 1 satnija domobrana, nekoliko ustaša i žandarma.

Oko logora u Žegar u pojedinim uporištima, ustaše su izgradile betonske i drveno-zemljane bunkere, utvrdili kamene i zidane zgrade i sve opasali sa 1-3 reda bodljikave žice i protivpješadijskim minskim poljima.

Neprijatelj nije otkrio početak napada. To se moglo zaključiti i po izvještaju ustaškog zapovjednika, koji je uoči samog napada javio pretpostavljenoj komandi u Zagrebu i ovo: »Na sektoru Bihaća ništa novo«.

O tome kako je revolucionar Veselin Masleša, doživio pripreme za napad na Bihać, vidi se iz njegovih zapisa, u kojima između ostalog, stoji.

»Stižemo u Ripač gdje se nalazi 1. krajiška. Štab je na izviđanju. Sve se sprema za sutrašnju borbu. Ujutro odlazimo dalje, skoro pored samog Bihaća, po grebenu gde se nalazi Operativni štab. Tu su ... Osmo Hrvats-

ka (Banijska) i Druga krajiška brigada. Sva izviđanja su završena. Čeka se samo prvi mrak, pa da se pođe na polazne položaje... Košta nam je objašnjavao da su u izviđanju bili čak i desetari - da svaki starješina zna tačno zadatak, vidio je svojim očima kuda mora sa svojom jedinicom krenuti, gdje mora stići. Ne može biti zabune i nesporeduma. Bihać neće pasti za jednu noć, ali će pasti .. «

Pred sam napad, iz Bihaća je otišla jedna lovačka bojna u pratnji Štaba divizije, a iz Ličkog Petrovog Sela u Bihać stiglo 200-300 ustaša za pojačanje.

Naš napad na garnizon podržavala je artiljerija, koja je bila pridodata jedinicama i to: mješoviti artiljerijski divizion od 3 haubice i 4 brdska topa i jedna baterija protivavionskih oruđa. Sve brigade raspolažale su minobacačima, a najviše 1. krajiška.

Pred početak napada borcima je podijeljen dnevni obrok suve hrane.

Početak napada bio je određen za 21 čas i 30 minuta 2. novembra 1942. godine.

Komandno mjesto Operativnog štaba nalazilo se između Grabeža i Bihaća. Prva hirurška ekipa u Teočaku, a druga u selu Gudovcu. Borbeni znaci »Drvar« - »Gospić«.

Prema zapovijesti Operativnog štaba¹³⁶ 1. krajiška je dobila zadatak da napadne neprijatelja u s. Sokolcu, likvidira neprijateljeva utvrđenja na Somišlju, a zatim da u sadejstvu sa 3. krajiškom izvrši energičan napad na garnizon u Zavalju;

- Druga krajiška imala je zadatak da napadne neprijatelja na pravcu s. Založje - Bihać, upadne u grad i u sadejstvu sa 8. hrvatskom očisti desnu obalu Une;

- Osmo hrvatska da očisti sela Pokoj i Čavkiće, a zatim da likvidira uporišta Bakšiš i Hatinac i, u sadejstvu sa 2. krajiškom, upadne u grad i očisti desnu obalu Une;

- Peta krajiška brigada sa jednim bataljonom 6. krajiške brigade trebalo je da likvidira neprijateljeva uporišta u Ostrošcu i selima Brkići, Kurtovo, Srbaljani, Jezero i Spahići. Sa jednim bataljonom postavlja zasjedu i zarušava drum i prugu prema Bosanskoj Krupi i kida telefonske linije sa Bihaćem, Krupom i Cazinom;

- Šesta krajiška imala je da zatvara pravac od Krupe, preko Radića prema Bihaću, a sa 1. bataljonom da postavlja zasjedu na pogodnom mjestu na komunikaciji Bosanski Novi - Bosanska Krupa;

- Treća krajiška brigada dobila je zadatak da likvidira neprijateljevo uporište u Zavalju, produži napad i, u sadejstvu sa 1. krajiškom, napadne garnizon u Žegar, a potom likvidira neprijateljeva uporišta u gradu, na lijevoj obali Une. Dijelom snaga trebalo je da napadne i kontrolni pomoćni aerodrom i uspostavi vezu sa 2. ličkom brigadom koja je napadala na Ličko Petrovo Selo.

Prema zapovijesti Štaba Brigade, 1. i 2. bataljon dobili su zadatak da napadnu neprijatelja u Žegar, a 3. bataljon, pošto likvidira neprijatelja u Zavalju, da produži napad i sadejstvuje 1. i 2. bataljonu u napadu na Žegar. Četvrti bataljon trebalo je da likvidira neprijateljevu

¹³⁶ Arhiv CK SKJ, br. 2580, tom 4, knj. 7, dok. 170.

posadu na pomoćnom aerodromu, dijelom snaga da obezbjedi lijevi bok Brigade i uspostavi vezu sa 2. ličkom brigadom. Potom da napada duž puta prema gradu.

Iako su sve pripreme bile izvršene na vrijeme, s obzirom na isprejekan i strm teren, veliku pomrčinu i slabe vodiče, napad 1. i 2. bataljona 3. krajiške otpočeo je sa malim zakašnjenjem. Kad su ti bataljoni podišli neprijatelju, na sektoru 1. krajiške već se čula uraganska vatra. U isto vrijeme 3. bataljon je napao neprijatelja u s. Zavalje.

U prvom naletu 1. i 2. bataljon su likvidirali spoljnu odbranu Zegara i podišli jako utvrđenim zgradama, koje su bile opasane sistemom bunkera i bodljikavom žicom, jednovremeno obasipani vatrom sa zapadnih padina Debeljače (tt 537) i Somišlja, na koje je napadala 1. krajiška Brigada. Samo na Somišlju neprijatelj je izgradio sistem vatre u koji su bila ugrađena 34 bunkera. Ispred bunkera i tvrdih zgrada u Žegaru nalazila se oranica, koju je neprijatelj vrlo često osvjetljavao. U takvoj situaciji frontalni napad ne bi dao očekivane rezultate. Radi toga su stupile u dejstvo već unapred pripremljene grupe bombaša. Koristeći se živicom i jarkom pored seoskog puta i puzeći, jurišne grupe su, ipak, nadmudrile neprijatelja i pobacale bombe u bunkere. Zatim je uslijedila ogorčena borba. Približavao se dan. Pošto 1. krajiška nije do tada likvidirala Somišlje, neprijatelj je izvršio protivnapad na bataljone 3. krajiške, ali su njeni bataljoni zadržali dostignute položaje i produžili borbu.

Treći bataljon je u prvom naletu zauzeo Zavalje. Glavnina je produžila napad preko Vučjaka u pravcu Križa i napala neprijatelja bočno. Jedna četa ostala je u Zavalju sa zadatkom da obezbjedi lijevi bok, da čuva zarobljenike i sakuplja ratni plijen. U prvom naletu 3. bataljon se dočepao kuća u gradu, iz kojih je neprijatelj pružao žilav otpor.

Četvrti bataljon, pošto je očistio aerodrom, izbio je na put Bihać - Ličko Petrovo Selo, ali nije uspostavio vezu sa 2. ličkom brigadom, i tu je zastao.

Prve noći, samo iz 1. čete 1. bataljona poginuli su: Dušan Rodić, Stevica Rodić i Duško Buha, a teže su ranjeni Slavko Petković, Pero Babić, Mićo Rodić i Mićo Šušilović, Branko Malbašić, Dušan Rodić, Duško Buha i Slavko Petković iz grupe bombaša.

U toku dana neprijatelj je izvršio nekoliko protivnapada da bi odbacio jedinice Brigade, ali bezuspješno. Još žešće borbe vodila je 1. krajiška brigada na desnom krilu. Neprijatelj je htio po svaku cijenu da zadrži Somišlje.

Najveći uspjeh u toku prve noći postigla je 2. krajiška brigada. Ona je likvidirala spoljnu odbranu, prva upala u grad i utvrdila se u prvim kućama sagrađenim od tvrdog materijala.

Druga lička brigada vodila je borbu u Ličkom Petrovom Selu, na Krnjanovom vrzu, Čelopeku i Peštaru, i odbila neprijateljevo pojačanje upućeno iz Drežnika u Bihać.

U isto vrijeme 5. krajiška s jednim bataljonom 6. brigade savladala je neprijateljeva uporišta u dolini Une, od Brekavice do Bosanske Krupe i odbila sve napade s pravca Bosanske Krupe i Cazina.

Osma hrvatska brigada razbila je ustaške posade na pravcu svoga nastupanja, a zatim spriječila neprijatelja da se izvuče iz Bihaća prema Ostrošcu i Cazinu, pronalazila i hvatala sakrivene neprijateljeve vojnike po kućama i prikupljala ratni plijen na lijevoj obali Une.

Na položaj je stigao 3. novembra oko 13 časova zamjenik komandanta Operativnog štaba, Slavko Rodić, procjenio situaciju i posavjetovao se sa članovima štabova 1. i 3. krajiške brigade, te odlučio da se preduzme još energičniji napad na utvrđenog neprijatelja u Žegar, Žegarskoj aleji i Boriku. Pošto su upoznati s odlukom, bataljonski i četni rukovodioci preduzeli su sve potrebne mjere da izvrše što temeljitije pripreme, da bi napad potpuno uspio. Veliku ulogu odigrali su politički komesari. Svi su znali da je Žegar južna kapija, koju treba savladati i prodrijeti u Bihać, i da od toga zavisi uspjeh čitave bihačke operacije. Po držanju boraca dalo se zaključiti da u njih vlada odlučnost i da će se zadatak izvršiti u potpunosti.

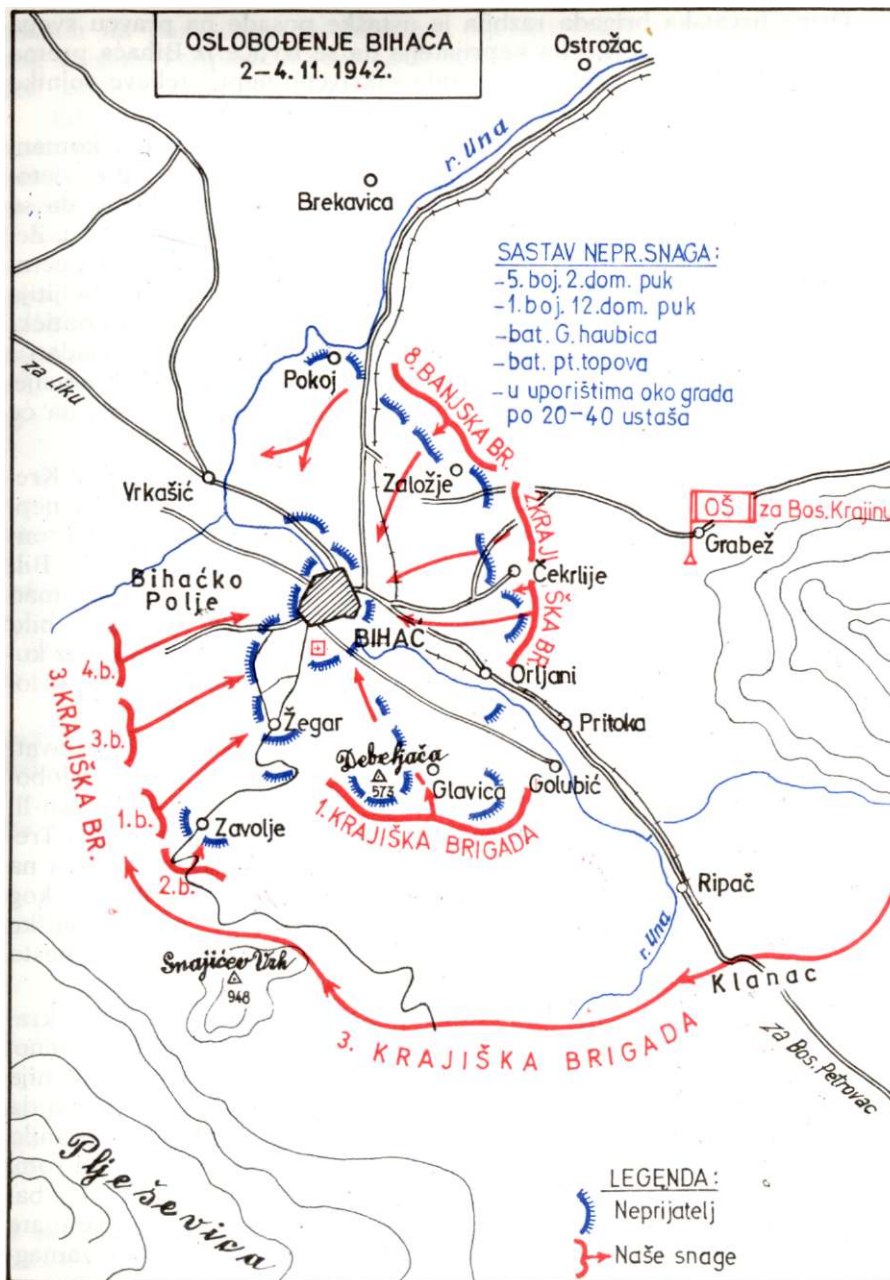
U prvi sumrak puškomitraljesci i bombaši stupili su u dejstvo. Krenuli su streljački strojevi. Tražena su najslabija mjesta u sistemu neprijateljeve odbrane i prolazi između utvrđenja. Bombaši su pod zaštitom puškomitraljeske vatre upadali u rovove, bunkere i tvrde zgrade. Bili su to pravi bombaški dvoboji, pogotovo tamo gdje je neprijatelj imao bolje uslove osmatranja i mogućnosti da baca bombe. Tu i tamo bilo je primjera da su vještiji borci vraćali aktivirane bombe u objekte iz kojih su poletjele. Sa istom upornošću neprijatelj je branio objekte u logoru, bunkere i rovove duž aleje i u Boriku.

Na kraju dana neprijatelj je popustio. Počeo je odstupati i predavati se pojedinačno ili u grupama i, na kraju, Žegar i Borik su bili oslobođeni. Bataljoni su se, čisteći međuprostore, dočepali grada i ovladali lijevom stranom kanala. Pošto je pala noć nastalo je izvjesno zatišje. Trebalo je preći kanal koji je bio dubok i dosta širok. Južno od mosta na kanalu bila je 1. krajiška, a lijevo u zahvatu puta, koji vodi iz Ličkog Petrovog sela preko Hajtinca, 1, 2. i 3. bataljon bez 1 čete 3. krajiške brigade. Obostrana paljba nije nikako prestajala. Pokušaji da se nešto znatnije postigne na brzu ruku nisu dali rezultate.

Naređenje Operativnog štaba, stiglo je 4. novembra da 1. i 3. krajiška brigada preduzmu sve potrebne mjere, pojačaju napad, i konačno, oslobode dio grada na pravcu svoga nastupanja. Poslije toga, zatišje nije dugo potrajalo. Neprijatelj je po svaku cijenu branio kanal i nastojao da spriječi prodor 1. i 3. krajiške brigade. Samo most na kanalu branilo je 6 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza. Tukli su uraganskom vatrom. Artiljerijska oruđa okrenuta ka zgradi Sokolskog doma, prema 2. i 3. bataljonu 1. krajiške, gađali su direktno i nisu štedjela municiju. Granate su sijevale, eksplodirale i dizale oblake prašine, i na taj način, zamagljivale vidik.

Poslije upornih juriša 1. krajiška je zauzela most na kanalu i, na taj način, omogućila dalje prodiranje svih jedinica 1. i 3. krajiške brigade u centar grada.

Za kratko vrijeme slomljen je veliki otpor neprijatelja na cijeloj dužini vodene prepreke.

Na kraju dana, poslije četrdesetdvočasovne neprekidne borbe, borci 1, 2. i 3. krajiške udarne brigade savladali su protivnika u sadejstvu sa 2. ličkom, 8. hrvatskom, 5. i 6. krajiškom, te oslobodile Bihać i okolna uporišta. Jedino je ostala tvrđava Sokolac u kojoj se nalazila bloki-

rana satnija ustaša, koja nije prihvatila poziv na predaju. Pored ustaša u tvrđavi su se nalazili i žene i djeca. Zato je ona blokirana i držana pod stalnom kontrolom. Ustaše su češće pozivane da se predaju, ali bez uspjeha. Imale su i razloge da se lako ne predaju, jer su ranije žarile i palile, klale i ubijale nedužne ljude, žene i djecu i pljačkale narodnu imovinu u Bihaću i okolini.

Osvanuo je i 5. novembar 1942. a ustaše su još uvijek bile opkoljene u tvrđavi Sokolac. Njih su blokirale jedinice 1. krajiške brigade. Jedinice 1, 2. i 3. krajiške brigade već su se prikupljale i spremale na unapred određene zadatke. Narod je izašao na ulice. Uveliko je obavljena evakuacija ratnog plijena. Da bi likvidirali tvrđavu, privučena su artiljerijska oruđa za neposredno gađanje i pravljenje prolaza kroz zidove. Posljednji put ustaše su pozvane da se predaju. Poslije kratkotrajnog zatišja, u tvrđavi je nastalo komešanje i međusobni obračun ustaša. Culo se i nekoliko potmulih pucnjeva. Većina ustaša nije želila da završi život u tvrđavi, pa su počeli da izlaze, da odlažu oružje i da se predaju. Svi koji su se predali upućeni su u višu komandu na saslušanje.

U toku borbe neprijateljevi avioni nadlijetali su bojište, a 3. novembra 1942. na bihaćki aerodrom spustila su se 3 aviona. Zadržali su se nekoliko minuta i uzletili.¹³⁷ Sa sobom su ponijeli ustaškog župana i još nekoliko lica. Naša protivavionska artiljerija i puškomitraljezi 4. bataljona bili su neefikasni.

Toga dana na sektoru 6. krajiške brigade probile su se tri satnije ustaša u rejonu Vrkašića i produžile dalje prema Glini. U isto vrijeme neprijatelj je vršio jak pritisak od Sanskog Mosta prema Lušci Palanci i od Suhaće prema Budimlić Japri, da bi ometale napad naših snaga na Bihać. Upornom odbranom 1. krajiškog odreda i intervencijom 5. i 4. krajiške brigade, poslije vrlo žestoke borbe, prisiljeni su da se povuku na polazne položaje. Do kraja dana zarobljeno je preko 300 neprijateljevih vojnika. Zarobljen je i podžupan Velike župe Krbava.

U toku borbe za Bihać, 7. hrvatska i 1. lička brigada napadale su na ustaški garnizon u Glini i nanijeli mu velike gubitke. Zarobljeno je 300 neprijateljevih vojnika.

U borbama u Bihaću ubijeno je 650, a zarobljeno 870 vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 8 artiljerijskih oruđa, 2 minobacača, 1510 pušaka i automata, milion metaka, više hiljada topovskih granata, te skladište odečne opreme, hrane i drugi ratni materijal.

Iz jedinica 3. krajiške brigade izbačeno je iz stroja, što poginulih ili ranjenih, oko 100 boraca. Pored onih čija smo imena već naveli, poginuli su: Milan Bojanić, politički komesar čete, Vojin Malbašić, zamjenik komandira čete i borci Lazuka Popović i Milorad Bokan i drugi.

Za junaštvo ispoljeno u borbama za oslobođenje Bihaća, vrhovni komandant drug Tito pohvalio je borce i starješine svih brigada koje su učestvovala u borbama.¹³⁸

Poslije oslobođenja Bihaća, 3. krajiška brigada je, po naređenju Operativnog štaba, preuzela garnizonsku službu, sem 4. bataljona koji

¹³⁷ Zbornik, tom 4, knj. 8, dok. br. 14 - izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 4. novembra 42. Arhiv CK SKJ br. 2584, Tom 4, knj. 7.

¹³⁸ Zbornik, tom 2, str. 221.

je upućen prema Cazinu da zajedno sa 1. krajiškom brigadom očisti sela u kojima su se još uvijek, u manjim grupama, okupljale ustaše i muslimanska milicija. Ostali bataljoni angažovani su na zavođenju reda u gradu i pomagali su evakuaciju materijalnih sredstava prema ranije oslobođenoj teritoriji. Ljudstvo je bilo smješteno u vojničke kasarne, koje su prethodno dobro očišćene.

Posljednjeg dana borbe, u Bihać su stigli Vrhovni štab NOV i DVJ i CK KPJ, na čelu sa vrhovnim komandantom.

U gradu je ponovo počeo normalan život.

Uoči 7. novembra održan je defile i smotra jedinica, a zatim miting,¹³⁹ na kome je učestvovala velika masa naroda. Iz 3. krajiške učestvovali su 2. i 3. bataljon, sa bataljonskim zastavama. Na čelu kolone kretao se zastavni vod sa brigadnom zastavom. Za tu priliku borci su bili dobro pripremljeni: obučeni, podšišani i obrijani.

Uveče je u Domu kulture održana priredba sa kulturno-zabavnim programom, na kojoj je pored publike, učestvovalo oko 30 boraca iz Brigade koji su znali da pjevaju Lenjinov posmrtni marš. Druga grupa od 30 boraca ispisivala je parole po gradu.

Govorilo je nekoliko boraca za vrijeme mitinga. Bilo je to pravo praznično veselje, pripremljeno u znak oslobođenja drugog grada po veličini u Bosanskoj krajini.

Vrhovni komandant drug Tito izvršio je 11. novembra 1942. smotru boraca 4. bataljona 3. krajiške brigade, koji je bio posebno pripremljen za tu priliku. Raport mu je predao Đoko Čubrilo, komandant Bataljona. Poslije toga Tito je došao u Štab 3. krajiške i ostao na ručku zajedno sa članovima Štaba. Bio je to prvi neposredni kontakt boraca sa Vrhovnim komandantom.

Iako je Bihać bio slobodan, za krajiške borce nije bilo odmora. Neprijatelj je u toku borbi za Bihać pokušao da jakim snagama iz regiona Bosanskog Novog i Sanskog Mosta prodre na slobodnu teritoriju i omete plan napada na Bihać. Međutim, upornom borbom jedinica 1. krajiškog odreda, te 5. i 6. krajiške brigade, svi njegovi pokušaji bili su odbijeni.

Već 7. novembra 1942. 2, 5. i 6. krajiška brigada upućene su prema Bosanskom Novom i Sanskom Mostu, a 1. krajiška prema Cazinu i Bužimu.

Tako su zamisao, prijedlog i plan Operativnog štaba za Bosansku krajinu, uz punu saglasnost Vrhovnog štaba potpuno ostvareni. U razvoju narodnooslobodilačke borbe u ovom regionu, postignut je potpuno nov kvalitet.

Bihać je od davnina bio najveći administrativni, vojno-politički i ekonomski centar zapadnog dijela Bosanske krajine i sjeveroistočnog dijela Like.

Uspjesi jedinica Narodnooslobodilačke vojske u borbama za oslobođenje Bihaća, imali su veliki vojno-politički značaj, posebno politički, ne samo u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Jugoslaviji, već i šire. Bio je to poučan primjer uspješne saradnje štabova i sadejstva jedinica Bosanske krajine, Like i Banije.

¹³⁹ AVII, k. 703, br. dok. 1/1-a.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito vrši smotru 4. bataljona 3. krajiške brigade u oslobođenom Bihaću, novembar 1942.

Oslobođenjem Bihaća stvorena je velika povezana slobodna teritorija na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Stvoreni su svi uslovi za održavanje Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Prije polaska 3. krajiške brigade na novi borbeni zadatak, formirani su radni vodovi bataljona, jačine 32 borca, a kompletirana je i brigadna intendantura. Brigada je popunjena i sanitetskim kadrom.¹⁴⁰

¹⁴⁰ AVII, k. 703, br. reg. 3/1-3.

U sastavu Prve Proleterske divizije

Pokret prema srednjoj Bosni i borbe oko Sitnice

Pred kraj 1942. došlo je do teških i najznačajnijih sudara zaraćenih strana, posebno na istočnom frontu. Niko još nije mogao sagledati kraj rata, pa ni najveći optimisti. Teške borbe vodile su nemačke armije za Staljingrad. Nijemci su već bili ovladali Kubanom, izbili na Kavkaz i opasno zaprijetili da ostvare jedan od najvažnijih svojih ciljeva - da dođu do zakavkaskе nafte. Oni su širom Njemačke pripremali proslavu osvajanja Staljingrada. Samo je Vrhovna komanda Crvene armije znala šta tih dana priprema njemačkim armijama. Svi ostali su sa strahom iščekivali odgovor na pitanje hoće li Crvena armija izdržati.

U Africi i na Pacifiku, saveznici su već postizali početne i ohrabrujuće uspjehe. Britanska 8. armija bila je u ofanzivi u sjevernoj Africi. Međutim, i Japanci su bili u punoj ofanzivi na Pacifiku i Aziji.

Bez obzira na uspjehe, Nijemci nisu izgledali tako zastrašujuće jaki, kao prije godinu dana.

*

Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji nezadrživo je rastao. Njegove oružane formacije, brigade i odredi, nalazili su se u ofanzivi u većem dijelu zemlje. Sve više se širila oružana borba i obuhvatala gotovo sve krajeve zemlje.

U to vrijeme, na najznačajnijem dijelu jugoslovenskog ratišta, u zapadnoj Bosni, Vrhovni štab NOP i DVJ vrlo je uspješno organizovao odbranu slobodne teritorije.

Pomoćnim snagama zatvorio je pravce od Banje Luke, Jajca i Livna, a glavnim snagama oslobodio Bihać, Bosansku Krupu, Veliku Kladušu, Cazin, Slunj i presjekao neprijatelju operacijske pravce koji od Zagreba vode ka moru. Stvorena je slobodna teritorija koja je zahvatala preko 50.000 km². Narodnooslobodilačka vojska narasla je na oko 150.000 boraca, svrstanih u 37 brigada i veći broj partizanskih odreda, sa raznovrsnim pješadijskim naoružanjem i artiljerijom, sposobnom da izvode i krupnije vojne operacije. Do tada je za izvođenje većih operacija grupisano po nekoliko brigada i odreda pod jedinstvenom komandom. Tražio se nov kvalitet i bolja organizacija komandovanja, uklađena sa osnovnim strategijskim ciljevima NOR-a. Radi toga je Vrhovni štab

donio odluku da partizanske brigade svi»ia u vete i Krupnije formacije operativno-strategijskog karaktera - divizije i korpuse.

Tako su naredbom Vrhovnog štaba NOV i DVJ br. 88, od 1. novembra 1942. formirane 1. i 2. proleterska divizija. Do kraja 1942. formirano je još 7 divizija: 3. udarna, 4. i 5. krajiška, 6. lička, 7. banijska, 8. hrvatska (kordunaška) i 9. dalmatinska - ukupno 9 divizija.¹⁴¹

U sastav 1. proleterske divizije ušle su ove brigade:¹⁴² 1. proleterska brigada, 3. sandžačka proleterska brigada, koja se u to vrijeme nalazila u rejonu Mrkonjić Grad - Sitnica i 3. krajiška brigada.

*

Za komandanta 1. proleterske divizije postavljen je Koča Popović, a za političkog komesara Filip Kljajić do tada komesar 1. proleterske brigade. Za načelnika Štaba 1. divizije postavljen je Vaso Jovanović. Za zamjenika političkog komesara 3. krajiške brigade postavljen je Đuro Lončarević, na mjesto Radoja Ljubičića koji je otišao na novu dužnost.

Štab 3. krajiške brigade izdao je 7. novembra naredbu u kojoj se, pored ostalog kaže: »Naša 3. brigada prema naredbi Vrhovnog štaba ulazi u sastav novoformirane Prve proleterske divizije«.¹⁴³

Istom naredbom regulisana su i sva ostala pitanja vezana za ulazak 3. krajiške brigade u sastav 1. proleterske divizije:

- da ljudstvo po bataljonima bude na okupu, da se dobro odmori i snabdije odećnom opremom; da se jedinice snabdiju dovoljnim količinama municije i ponesu rezervu; da se prateći i radni vodovi snabdiju potrebnim brojem konja; da se 1, 2. i 3. bataljon okupe u logoru u Zegarju, a 4. u Zavalju.

Brigadni sanitet je bio popunjen odgovarajućim brojem bolničara, tako da je u svakoj četi bio po 1 bolničar, u bataljonima bataljonski referent saniteta, a pri Štabu 3. krajiške brigadni ljekar i 4 bolničara, ukupno njih dvadeset jedan. Snabdjeveni su bili dovoljnim količinama sanitetskog materijala.

Vrhovni štab planirao je da u sastav 1. proleterske divizije uđe i 1. krajiška brigada. Međutim, na prijedlog Oblasnog povjereništva Pokrajinskog komiteta KP Bosne i Hercegovine za Bosansku krajinu, i Okružnog komiteta KPJ za Drvar, to je izmjenjeno.¹⁴⁴

Brojno stanje 3. krajiške brigade kad je ušla u sastav 1. proleterske divizije, bilo je 1.386 boraca, od kojih 62 drugarice.

Po naređenju načelnika Vrhovnog štaba,¹⁴⁵ 3. krajiška brigada stigla je do kraja 13. novembra 1942. u Bosanski Petrovac. Tu je primila jedan

¹⁴¹ Oslobodilački rat, knj. , str. 377.

¹⁴² Bilten Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije, br. 20-21-22. Zbornik, tom 2, Beograd, 1949, str. 197.

¹⁴³ Zbornik, tom 4, knj. 8, br. dok. 25.

¹⁴⁴ Jedne godine poslije rata, za vrijeme proslave godišnjice ustanka u Drvaru, na pitanje pisca ovih redova kako je došlo do toga da 3. krajiška uđe u sastav 1. proleterske divizije, a ne neka druga krajiška brigada, drug Đuro Pucar Stari je odgovorio vrlo kratko: »Odlučio je socijalno-klasni karakter tadašnjeg boračkog sastava brigade. Znali smo da tri četvrtine boračkog sastava 3. krajiške čine industrijski radnici, pretežno zanatlije, te radnici koji su radili na sječi šume u Kjekovači, Grmeču i Osječenici, đaci i seoska omladina«.

¹⁴⁵ Zbornik, tom 2, knj. 6, dok. 156.

protivtenkovski top.¹⁴⁶ Sutradan je vrhovni komandant izvršio smotru i održao govor borcima postrojene Brigade. Većina boraca prvi put je vidjela svog vrhovnog komandanta. Tito je govorio o uspjesima NOV Jugoslavije i naglasio da će borba biti krvava i teška i da je do pobjede još uvijek daleko, da nas očekuju nove žrtve, novi naponi i iskušenja. Ostale su te Titove riječi duboko urezane u sjećanja boraca, koje su često komentarisali u borbama na Neretvi, Sutjesci, Drini, Sremskom frontu i drugdje.

Ući u sastav 1. proleterske divizije i nositi naziv proletera, bilo je veliko priznanje, ali još i veća obaveza svakog borca i starješine 3. krajiške brigade. Praksa je kasnije pokazala da se rukovodstvo nije prevarilo. Njeni borci opravdali su to povjerenje.

Poslije Titovog govora, politički komesar Divizije, drug Filip Kljajić Fića je u dvorani nekadašnjeg Sokolskog doma održao sastanak sa partijskim i političkim rukovodiocima 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Ukazao je na značaj formiranja divizije, a zatim je govorio o stilu i metodi rada partijsko-političkih aktivista. Većina kadra u 3. krajiškoj brigadi nije imala neko veće iskustvo, ni posebno teorijsko znanje. Govor vrhovnog komandanta i političkog komesara Divizije, dali su nov podstrek i podsticaj borcima i starješinskom kadru za dalji rad.

*

Formiranjem udarnih i proleterskih brigada NOVJ ukazala se potreba za što boljim i organizovanijim radom partijske organizacije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije u svim jedinicama. To je bilo potrebno ne samo sa stanovišta jačanja vojnih jedinica, već i zbog mobilizacije novih boraca. Razvoj političkih događaja u zemlji zahtijevao je da se linija Komunističke partije Jugoslavije u potpunosti shvati i da se odluke i direktive KPJ jedinstveno i pravovremeno sprovode u život u svim jedinicama NOVJ. Da bi pružio neposrednu, potpuniju i stalnu pomoć partijskim rukovodstvima i političkim komesarima Brigade, CK KPJ uveo je novu formu partijsko-političkog rada i sredinom 1942. godine, odlučio da se pri svakoj brigadi formira politodjel, sa jasno određenim zadacima i dužnostima. To se vidi iz odluke Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»Dužnost politodjela pri narodnooslobodilačkim proleterskim i udarnim brigadama je da pomognu u provođenju i razvijanju partijsko-organizacijskog rada u brigadnim partijskim organizacijama i opšte političko-propagandne djelatnosti i u samoj brigadi i van nje, na terenu kroz koji se ona kreće.

Politodjeli su organi CK i direktno opšte s njim. Oni podnose CK-u izvještaj o svome radu i za isti su njemu odgovorni.

Do sada su politodjeli radili samo u brigadama i, po svojoj inicijativi, i van brigada. Novom odlukom taj rad je proširen i odnosi se na:

- organizacijsko-partijski rad u brigadi;*
- opšte političko-propagandni rad u brigadi i van nje;*

¹⁴⁶ Zbornik, tom 2, knj. 6, dok. 160.

- rad sa partijskom organizacijom na terenu i
- u organizaciji pozadine uz pripomoć, saglasnost i kontrolu partijske organizacije u brigadi i na terenu, kao i zamjenika politkoma, (političkih komesara) uz saradnju cjelokupnog partijskog aktiva.

Treba shvatiti da Politodjeli nisu nikakav partijski forum, već imaju instruktorski karakter.

Politodjeli moraju voditi u prvom redu računa o pravilnom tumačenju političke linije naše Partije i njenom ispravnom sprovođenju u praksi, i pravilnom vaspitanju i podizanju partijskih kadrova. Ovo nameće usku saradnju politodjela sa zamjenikom politkomesara kao rukovodiocem partijske organizacije u brigadi, politkomesarom brigade, kao i usku vezu sa partijskom organizacijom. ...

Članovi politodjela, kao članovi Partije, prisustvuju i rade u štabskoj ćeliji brigade».¹⁴⁷

Prema ovoj odluci politodjeli nisu bili sastavni dio brigadne partijske strukture, iako su njihovi članovi radili u štabskim ćelijama KPJ. Oni nisu bili ni organi štaba brigada.

Politodjele brigada sačinjavali su iskusniji partijsko-politički i teoretski uzdignutiji radnici, sastavljeni, pretežno, od intelektualaca i školovanih ljudi, a djelimično i od radnika. Politodjele brigada sačinjavala su, obično, po tri člana. Radi što uspješnijeg i organizovanijeg rada u izvršenju zadataka, među njima je izvršena podjela rada jednoobrazno u svim brigadama.

Rukovodilac politodjela, koji je posebno imenovan od CK KPJ, bio je odgovoran za partijsko-organizacijski rad i tijesno saradivao sa partijskim rukovodiocem brigade. Drugi član politodjela bio je zadužen za politički i kulturno-prosvjetni rad i neposredno je saradivao sa političkim komesarom brigade, dok je treći član politodjela bio zadužen za rad sa organizacijom Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Članovi politodjela su radili kolektivno. Na sastancima su analizirali stanje u partijskoj i skojevskoj organizaciji, i u jedinici kao cjelini, sastavljali planove i rasporede rada i zauzimali kolektivne i jedinstvene stavove o svim pitanjima iz okvira njihove djelatnosti, kao i o sadržaju izvještaja, koje je rukovodilac politodjela slao Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije.

Politodjel 3. krajiške brigade formiran je tek pošto je Brigada ušla u sastav 1. proleTERSKE divizije.

Sastav prvog Politodjela 3. krajiške brigade sačinjavali su Sava Brković, rukovodilac, Živorad Ljubičić, drugi član i Ljubica Đorđević treći član. Takav sastav politodjela ostao je sve do polovine juna 1943. godine.

Narednog dana, 16. novembra 1942. Brigada je krenula preko Dravska i Ključa za Čačavicu. Pred njen polazak, stiglo je iz Drvara u Bosanski Petrovac oko 60 djevojaka i nekoliko omladinaca, sa znanjem

¹⁴⁷ Iz Odluke CK KPJ od 28. avgusta 1942. o postavljanju Politodjela 1. krajiške brigade - Zbornik, tom 9, knj. 1, dok. 132.

organa narodne vlasti, da bi pošli sa Brigadom. Komesar 3. bataljona dobio je zadatak da ih vrati za Drvar, jer je trebalo prethodno da završe omladinski vojni kurs. Pored toga nije bilo ni dovoljno oružja u Brigadi za njih. Uvjeran da je dobro izvršio zadatak i pošto su se omladinci uputili za Drvar, komesar je sa dva kurira krenuo za Brigadom. Međutim, kad je stigao u Ključ, u Brigadu je prije njega stigla polovina omladinaca i omladinki, koji su, koristeći se prijekim putem stigli prije njega Brigadu i svrstali se u njene redove.

Drugi i 3. bataljon oslobodili su 19/20. novembra Čađavicu. Zarobljeno je 52 domobrana, a ubijeno 8 ustaša. Zaplijenjen je 1 teški mitraljez, 3 puškomitraljeza i 42 puške.¹⁴⁸

U isto vrijeme 1. proleterska i 3. sandžačka proleterska oslobodile su Sitnicu. Rejon Čađavica - Sitnica predstavljao je vrlo važan odbrambeni čvor za neprijatelja. Štitio je prilaze prema Banjoj Luci i Mrkonjić-Gradu i Jajcu.¹⁴⁹ Zarobljeno je 600 domobrana i 40 Nijemaca. Zaplijenjene su 4 haubice, 1 minobacač, 3 teška mitraljeza i 10 puškomitraljeza.¹⁵⁰

U isto vrijeme 4. krajiška brigada odbila je napad neprijateljeve borbene grupe zvane »Skupina Tomas«,¹⁵¹ koja je napadala od Banje Luke preko Kadine vode, i prisilila je na povlačenje. Nju su sačinjavali: dijelovi njemačke 714. divizije, njemačkog 262. oklopnog puka, lovačka domobranska bojna Petrinjskog puka, dijelovi 10. domobranske pukovnije i 8. topničkog sklopa.

Napad, na neprijateljev garnizon u Jajcu

Čim je raščišćena situacija oko Sitnice i Čađavice, 1. proleterska divizija krenula je za Jajce. Uz put je oslobodila Mrkonjić Grad. Napad na Jajce trebalo je čuvati u najvećoj tajnosti. Radi toga je bilo zabranjeno i kretanje civila prema gradu.

Napad su po naređenju Vrhovnog štaba izvele jedinice 1. i 3. divizije, prema planu koji su zajednički sastavili štabovi divizija, i to: 1. proleterska sa sjevera, a 3. s juga.

Treća krajiška brigada napadala je sjeverno od puta Jezero - Jajce, a lijevo od nje duž puta Krupa na Vrbasu - Jajce dolinom Vrbasa 1. proleterska brigada. Treća sandžačka proleterska brigada nalazila se u rezervi u rejonu Mrkonjić-Grada.

Prije napada, 3. krajiška brigada prikupila se u rejonu: s. Mile - Dubrave - Magaljdol. Na desnom krilu 3. krajiške, duž puta, napadao je 1. bataljon, a lijevo 3. pa 2. bataljon, dok je 4. bataljon bio u rezervi. Polazni položaj s. Carevo Polje, zaselak Dobrik - s. Vrbica.

Brigadi je bio pridodat 1 protivtenkovski top, a napad je podržavala haubička baterija 1. proleterske divizije sa vatrenih položaja iz istočnog dijela s. Prisoja.

U zapovijesti Štaba Brigade detaljno su bili razrađeni i ugovoreni znaci. Početak napada određen je za 20,30 časova 24. novembra 1942.

¹⁴⁸ Zbornik, tom 4, knj. 8, br. dok. 67, str. 122

¹⁴⁹ Isto, str. 114.

¹⁵⁰ Izvještaj Štaba 1. proleterske brigade AVII, k. 701, f. 2, dok. 3.

¹⁵¹ Isto.

Napadu je trebalo da prethodi kratkotrajna artiljerijska priprema. Komandno mjesto Štaba 3. krajiške brigade u s. Vrbici.

Jajce je bilo prethodno oslobođeno u septembru, ali ga je neprijatelj ubrzo preoteo intervencijom jakih snaga s pravca Travnika i Donjeg Vakufa. U gradu su ostale posadne jedinice: 1. četa njemačkog 738. puka, 17. ustaški bataljon i žandarmi. Ponovo je osposobljena električna centrala i proradila fabrika sode i karbida. Neposredno pred napad na Jajce, i gubljenjem Sitnice i Mrkonjić-Grada, neprijatelj je pojačao odbranu grada sa 9. i 11. satnijom i baterijom topova 9. pješadijskog domobranskog puka.

Jajce je branilo oko 800 vojnika sa 4 topa, 5 oklopnih vozila i veći broj minobacača i automatskog oružja. Spoljni pojas odbrane protezao se od rijeke Vrbasa, preko Carevog polja, Cusine i Skele do s. Lučina na desnoj obali rijeke. Oko bunkera i ispred zidina tvrđave i rovova, neprijatelj je postavio bodljikavu žicu i nabacao mine. Sve pogodne tvrde zgrade pripremio je za odbranu. Gradom su kružila oklopna kola spremna da interveniše prema potrebi. Odbranom je rukovodio njemački oficir.¹⁵²

Napad je otpočeo u određeno vrijeme. Drugi i 3. bataljon u prvom naletu zauzeli su čitav sistem drveno-zemljanih bunkera i očistili sela Katinu i Zjaje, te podišli jakim utvrđenjima na ivici grada. Ostalo je samo jedno utvrđenje u Carevom selu na pravcu 2. bataljona.

Koristeći se iskustvom stečenim u borbama na Bihaću, bataljoni su poslije kratkotrajnih priprema, svaki na svom pravcu nastupanja, likvidirali po nekoliko bunkera, napravili brešu i dočepali se tvrdih zgrada i zidina sa kojima je bila opasana tvrđava, dok su preostale bunkere blokirali slabim snagama. Ovdje je do punog izražaja došlo sadejstvo između bombaških grupa i mitraljeskih odjeljenja, koja su štitila njihov prilaz neprijateljevim bunkerima. Dobro je poslužila i pomrčina te noći. Iako slabe razorne moći, veliku ulogu odigrao je i protivtenkovski top 45 mm, koji je gađao vrlo precizno u bunkere.

Pokušaj neprijatelja da protivnapadom istjera borce 2. i 3. bataljona iz zauzetih utvrđenja, nije uspio. Nije uspio ni protivnapad neprijatelja na pravcu 1. bataljona, koji je koristeći se tenkovima, pokušao da ga odbaci prema Jezeru. Tu je veliku ulogu odigrao protivtenkovski top pridodat 3. brigadi. Te noći su se borci 3. brigade upoznali s poznatim artiljercem 1. proleterske brigade, Ljubomirom Marićem Ljubecom.

Lijevo 1. proleterska brigada sa dva bataljona nije uspjela prve noći da likvidira neprijatelja na pravcu svoga nastupanja. Nijemci su pružali žilav otpor.

Pošto napad prve noći nije do kraja uspio, štabovi 1. i 3. divizije zaključili su da napad treba obnoviti naredne noći, a u toku dana dobro pripremiti jedinice. Napad je otpočeo u 19 časova 25. novembra 1942. Jedinice 3. brigade su, uz podršku artiljerije i minobacača i svestranu upotrebu protivtenkovskih topova i jurišnih grupa, savladale noću ot-

¹⁵² Izvještaj 5. oružničke pukovnije. Zbornik, tom 4, knj. 8. br. dok. 236, str. 538, Oslobođilački rat, knj. 1, str. 350. Izvj. 3. domobranskog zbora AVII, fond NDH, knj. 15, f. 23, dok. 39.

por neprijatelja na pravcu nastupanja, upale u grad i zauzele raskrnicu puteva i most na rijeci Plivi u samom centru grada.

Na lijevom krilu 3. krajiške, 1. proleterska brigada, pošto je ubacila još jedan bataljon u borbu, savladala je otpor i prodrla u grad. Jedinice 3. divizije slomile su otpor neprijatelja na Čusini i upale u grad s južne strane. Zahvaljujući upornoj odbrani jednog bataljona 1. dalmatinske brigade, pod komandom Zeke Vojvodića koji se bio utvrdio u rejonu Skela, intervencija neprijatelja sa pravca Bugojna nije uspjela.

Sadejstvo jedinica 1. proleterske i 3. krajiške u toku drugog napada bilo je vrlo dobro, kao i s jedinicama 1. dalmatinske brigade na desnom krilu.

Naročito jak otpor pružili su Nijemci na pravcu nastupanja 1. proleterske brigade. Komandant njemačke jedinice, koji je komandovao odbranom, uhapsio je 2 ustaška oficira zato što su se povukli sa položaja bez njegovog odobrenja. On je bio siguran u snagu i sistem odbrane, a očekivao je i pomoć iz Donjeg Vakufa od pukovske grupe »Anaker« sastava: ojačani puk njemačke 718. divizije sa tenkovima i oklopnim vozom. Međutim, prevario se - juriš naših jedinica bio je brži i jači.

U kritičnoj situaciji, neprijateljeve starješine i vojnike uhvatila je panika. Mnogi Nijemci i ustaše vidjeli su jedini spas u bježanju preko mosta na Vrbasu, ne znajući da ih tamo čekaju jedinice 3. divizije, koje su ih ubijale ili zarobljavale. Radi toga su mnogi od njih pokušali da preplivaju rijeku i da se nekako spasu. Neki od njih utopili su se u hladnom i nabujalom Vrbasu. Jajce je konačno narednog dana u prvim jutarnjim časovima oslobođeno.

Prema vlastitim podacima, neprijatelj je izgubio preko 300 vojnika od kojih 80 Nijemaca.¹⁵³

Zaplijenjeno je: 2 haubice sa 300 granata, 1 protivkolski top, i veće količine automatskog oružja i pušaka, 30 vagona soli i drugi ratni materijal.

Odmah poslije oslobođenja Jajca 3. krajiška brigada prebacila se preko Vrbasa i razmjestila u rejon: s. Kruščica - Lendići - Podlipci - Karići. Prva proleterska brigada zadržala se 2-3 dana u Jajcu, i vršila garnizonsku službu.

Na zajedničkim sastancima štabova i četnim konferencijama, ukazano je na izvjesne propuste i istaknuti pozitivni primjeri boraca i starješina koji su se istakli u borbi, posebno u 2. i 3. bataljonu.

Odmah poslije oslobođenja Jajca, u Bihaću je održano 28. novembra 1942. Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Taj značajan politički događaj otvorio je nove perspektive za dalji razvoj NOB-a. Starješine jedinica su na četnim i bataljonskim konferencijama, i narodu na raznim skupovima, objašnjavali značaj AVNOJ-a kao nosioca nove revolucionarne vlasti u narodnooslobodilačkoj borbi. U gradu je zaveden red. Organizovane su priredbe za narod i borce, na kojima je učestvovao i jedan broj starješina i boraca iz 3. krajiške. Zavladao je opšte raspoloženje među borcima i narodu. Tome su doprinijele i vijesti sa istočnog fronta o početku ofanzive Crvene armije kod Staljingrada.

¹⁵³ Bojna relacija 9. pukovnije, Zbornik, tom 4, knj. 8, br. dok. 237, strana 539-547.

Borbe u srednjoj Bosni

Pošto su se jedinice sredile i borci poslije napornog marša od Bosanskog Petrovca do Jajca i borbama na Sitnici i na Jajcu, dobro odmorili, Brigada je 2. decembra 1942. prešla r. Ugar i produžila pokret prema Sipragama. Ugar je planinska rijeka sa dubokim koritom i visokim i vrlo strmim teško prohodnim stranama, ali pogodnim za odbranu. Radi toga je prebacivanje preko Ugra bilo vrlo sporo. Na desnoj obali dočekali su je četnici koji su, poslije prvog okršaja, pobjegli.

Lijevo na pravcu s. Meline - Skender Vakuf, nastupala je 1. proleterska brigada.

Poslije izbijanja u rejon s. Vlatkovića, 1. bataljon skrenuo je lijevo preko s. Dunića i Vidovića u pravcu O'bodnika. Drugi i 4. bataljon oslobodili su Šiprage i produžili pokret putem za Maslovare. U Maslovarama su razbili veću grupu četnika koja se razbježala, i zarobili nekoliko četnika. Treći bataljon je prošao kroz Šiprage i izbio južno od Obodnika u zaseoke Borci, Bunići, Potočani. Tako se Brigada na kraju 3. decembra našla na prostoru južno od puta Maslovare - Kotor Varoš na položajima: Veliki Obodnik (tt 640) - Veliko Brdo (k. 603), južno od s. Vrbanjci.

Pošto su oslobodile Skender Vakuf, 1. proleterska i 3. sandžačka proleterska brigada izbile su na lijevu obalu r. Vrbanje i ugrozile neprijatelja u Kotor-Varošu. Prema planu Štaba 1. proleterske divizije, bilo je predviđeno da 3. krajiška brigada glavnim snagama čvrsto zatvori pravac od Teslića i Pribinića, a dijelom snaga sadejstvuje 1. proleterskoj u napadu na Kotor Varoš, Međutim, 1, 2. i 4. bataljon zbog velikog i napornog marša preko Šipraga i rdavog terena, izgubili su mnogo vremena i stigli su sa zakašnjenjem. Tako su 1. proleterska i 3. sandžačka brigada, noću 3/4. decembra 1942. oslobodile Kotor Varoš i zatvorile pravac prema Banjoj Luci, dok je 4. bataljon 3. krajiške likvidirao neprijateljevo uporište u s. Vrbanjci. Zarobljen je vod domobrana i jedan oficir, koji je noću, zahvaljujući nebudnosti stražara, uspio pobjeći.

Četvrtog decembra 1942. oko 6 časova, 1. i 2. bataljon prilikom pokreta od Obodnika preko s. Garića prema grebenu Uzlomca, susreli su se iznenada s jednom jedinicom ustaša i ustaškom milicijom. U kratkotrajnoj borbi neprijatelj je imao 37 poginulih. Zaplijenjeno je: 1 puškomitraljez, 21 puška, 1 dvogled i druga oprema. Gubici 1. bataljona 2 mrtva i 5 ranjenih. Poginuli su Nikola Stupar i Bojan Šipka, a ranjeni su: Rajko Sokolović komesar 2. čete i borci Dušan Šarac, Gavro Karanović, Božo Zorić, Milan Rodić i drugarica Štaka Vladušić.

Veća grupa četnika napala je oko 13 časova 4. decembra jedinice 3. bataljona iz rejona Demerova Glava (k. 818), da bi ih nabacila u dolinu r. Vrbanje. Razvila se vrlo žestoka borba. Poslije nekoliko uzastopnih napada i protivnapada, četnici su razbijeni i natjerani u bjekstvo. Ubijeno je nekoliko četnika, a 2 su zarobljena. Naši gubici 2 poginula i jedan ranjen borac.

Napad na jake snage četničkog odreda *Borja*, koje su posjele položaje na južnim padinama Uzlomca i oko puta Maslovare - Pribinić, u rejonu Solila - Drenova strana (tt 925), izvršili su 1, 2. i 3. bataljon 7.

decembra. Jak otpor četnici su pružili na jugozapadnom dijelu « u čičničkog brda (k. 728), Letišća (k. 1010) i Gajevi (k. 940). Poslije dvočasovne borbe četnici su razbijeni i prisiljeni na povlačenje u pravcu Šnjegotine i Pribinića. Pošto su ovladali grebenom Uzlomca, bataljoni su sa glavnim snagama posjeli položaje na liniji Solila - lijeva obala riječice Bistrice - s. Gornja Šnjegotina, a dio snaga zadržali na grebenu. U to vrijeme jedinice 1. proleterske brigade nalazile su se na položajima Šnjegotina - Skatavica - Podbrđe.

Nezadovoljan razvojem događaja, neprijatelj je krenuo u protivnapad snagama 1. bataljona 741. puka njemačke 714. divizije i sa oko 700-800 četnika, uz podršku tenkova i artiljerije. Pošto mu napad duž puta Čelinac - Kotor Varoš nije uspio, težište napada prenio je na pravac Skatavica - Zovik (tt. 537) i, do kraja dana, potisnuo jedinice 1. proleterske i 3. sandžačke brigade i zauzeo Kotor Varoš. Jedinice 1. proleterske brigade bile su prisiljene da se povuku na lijevu obalu Vrbanje.

Takav razvoj situacije natjerao je Štab 3. krajiške brigade da glavne snage postavi na greben Uzlomca, i da, dijelom snaga spriječi eventualni prodor neprijatelja od Kotor-Varoša prema Maslovarama, a drugim dijelom spriječi protivnapad četnika iz rejonu Borja prema Maslovarama.

Četnici su 9. decembra prešli u napad na 1. bataljon koji se nalazio na lijevom krilu Brigade u Srednjoj Šnjegotini i prisilili ga da se povuče u rejon s. Gavrića.

U isto vrijeme Nijemci, ustaše i četnici produžili su napad iz rejonu Kotor-Varoša i 1. proletersku brigadu prisilili da se povuče prema Šipragama. Do kraja dana, 1. proleterska brigada posjela je položaj u rejonu raskrsnice puteva Maslovare - Kotor Varoš i Šiprage - Kotor Varoš, dok su jedinice 3. krajiške brigade ostale na istim položajima.

U s. Liplje teško je ranjen 10. decembra Gojko Karanović, borac 3. čete 1. bataljona. Pošto nije bilo nosila, borci Nikola i Janko Pilipović nosili su ga na rukama. Četnici su navaljivali, i oni su ga, da bi ga spasili, zamaskirali u jednom grmu i tu ostavili, kako bi poslije odbijanja četnika došli po njega. Četnici su prošli i nisu ga otkrili. Teško ranjenom Gojku ponestalo je snage i izgubio je mnogo krvi. Nije mogao izdržati. Odlučio je da ode do prve kuće i da se javi domaćinu, misleći da će ga on spasiti.¹⁵⁴

Prema naredbenju Štaba 1. proleterske divizije¹⁵⁵ sve tri brigade izvršile su protivnapad na četničku grupaciju, koja se nalazila između Maslovara i Kotor-Varoša, i na ustaški garnizon u Kotor-Varošu. Treća krajiška napala je neprijatelja na pravcu Maslovare - Pribinić i Maslovare - Gornja Šnjegotina, a 1. proleterska desnom obalom r. Vrbanje prema Kotor-Varošu. Već u prvom naletu četnici su razbijeni. Drugi, 3. i 4. bataljon 3. krajiške brigade razbili su četnike u rejonu Solila i Klupe¹⁵⁶ i na istočnom dijelu Uzlomca, i izbili u toku dana na lijevu obalu

¹⁵⁴ O tome događaju Gojko kaže: »Cim sam se javio, domaćin me nazvao beskućnikom i lopovom, grdio i psovao. Prijetio mi je da ću platiti za one što su toga dana izginuli u borbi sa brigadom. Prijavio me je četnicima, koji su brzo došli po mene. Vukli su me kroz noć i udarali... Bio sam siguran da mi je došao kraj. Predali su me Nijemcima na intervenciju starješine sela, i ovi su me godinu i po dana slali iz logora u logor, da bi me, na kraju, u Zagrebu ponovo oslobodila moja 3. krajiška brigada.«

¹⁵⁵ Tom 4, knj. 8, br. dok. 170, str. 335.

¹⁵⁶ Tom 4, knj. 8, br. dok. 208, str. 423.

r. LUKavac, aOK je t. proleterska ituno n« muju uuuja jujcguunn — ukišavka. U isto vrijeme 3. sandžačka brigada ponovo je oslobodila Kotor Varoš. Tako je konačno razbijena glavna četnička grupacija.

Stvoreni su uslovi da jedinice Divizije prodiru dublje u srednju Bosnu prema Banjoj Luci, Tesliću, Derventi i Prnjavoru, i na, taj način, pomognu 5. krajiškoj diviziji koja je noću 10/11. decembra 1942. napadala Sanski Most. Poslije toga, 1. bataljon 3. krajiške upućen je u Šiprage sa zadatkom da zaštiti divizijsku bolnicu sa ranjenicima i rastjera četnike i ustaše koji su se nalazili u okolnim selima.

Sve do 21. decembra 1942. Brigada se nalazila na istoj prostoriji, čistila teren od razbijenih četničkih grupa i izviđala u pravcu Teslića i Prnjavora. Treća krajiška brigada krenula je 21. decembra u dvije kolone.¹⁵⁷ Prva, sastava 3. i 4. bataljon prema Pribiniću, a druga, sastava 1. i 2. bataljon prema Čečavi i s. Kulašima. Sa prvom kolonom krenuli su politički komesar Simo Tadić i zamjenik komandanta Brigade Vlado Bajić, a sa drugom komandant Nikola Karanović i zamjenik političkog komesara Đuro Lončarević.

Prilikom pokreta preko Klupa, 3. bataljon obišao je Pribinić sa juoistoka, a 4. bataljon sa sjeveroistoka, u namjeri da napadnu jedan bataljon četnika koji se, prema obavještenjima, nalazio u rejonu Pribinića. Međutim, četnici su na vrijeme bili obavješteni o pokretu 3. i 4. bataljona i pobjegli su. Kada je 3. bataljon ušao u Pribinić, zatekao je nekoliko naoružanih civila koji nisu htjeli bježati sa četnicima, neuredne zgrade u kojima su bili četnici i razbacani dijelovi vojničke opreme. Bataljoni su krenuli dalje i razmjestili se: 3. bataljon u s. Buletiću, a 4. u s. Rankoviću.

Drugi i 1. bataljon u pokretu su rastjerali manje grupe četnika i izbili na liniju Čečava - Kulaši. Sve do kraja mjeseca Brigada je ostala na istoj prostoriji, razoružavala razbježale četnike i politički djelovala u narodu. Tih dana u jedinice 1. divizije počeli su dolaziti pojedini borci bivšeg 4. odreda, koji su se silom prilika našli u četnicima. U isto vrijeme 1. proleterska brigada pomjerala se prema Prnjavoru i Klačnicama.

Ni neprijatelj nije mirovao. Već 26. decembra 1942. došlo je do kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe između jedinica 3. bataljona na jednoj, i četničkih bataljona »Karadorđe« i »Vojin Tankosić«, i jedne domobranske bojne, jačine dve do tri satnije, na drugoj strani.¹⁵⁸ Naime, dok se 3. bataljon nalazio na položajima prema Gornjem i Donjem Tesliću, pomenute snage neprijatelja prikupile su se na platou planine Borja, južno od s. Buletića, u rejonu Duge Njive - S. Đureševići - s. Kuzmići, da bi napale desno krilo 3. bataljona, odnosno 3. krajiške brigade.

Uoči predviđenog plana napada od četnika i domobrana, u Štab 3. bataljona 3. krajiške brigade, došao je 25. decembra, poslije podne, Sava Čereković sa dva druga, ranije komandir zaštitnog voda pri Štabu 4. krajiškog odreda. Bio je komandir jedne partizanske grupe koja je ilegalno dejstvovala u pozadini četnika. On je obavjestio članove Štaba o namjeri četnika i domobrana. Da bi preduhitrio neprijatelja, Štab 3. ba-

¹⁵⁷ Zbornik, tom 4, knj. 8, dok. br. 216.

¹⁵⁸ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 3 - Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu za januar 1943.

taljona odmah je pojačao budnost u jedinicama. Poslije kratke procjene situacije odlučeno je da sa 1. i 3. četom krene preko planine Borje, zaobiđe četnike i napadne ih s leđa, a da 2. četvu ostavi na položajima prema Gornjem Tesliću. Snijeg je bio dubok i mokar. Trebalo je savladati nadmorsku visinu od nekoliko stotina metara. Bez obzira na to, čete su pod komandom zamjenika komandanta, Dušana Ožegovića, stigle na vrijeme i, u zoru, kada su se četnici i domobrani postrojavali da pođu u napad - koristeći se gustom borovom šumom, prišle na nekoliko desetina metara i potpuno iznenadile neprijatelja. Četnici i domobrani uopšte nisu mogli da se snađu. Poslije kratkotrajne, ali brze paljbe iz 18 puškomitraljeza, automata, pušaka i eksplozija ručnih bombi, neprijatelj je razbijen. Jedini je pružio otpor Jovo Kitić, komandant četničkog bataljona »Vojin Tankosić«, inače, pretendent za položaj komandanta svih četnika u srednjoj i zapadnoj Bosni, koji je poginuo za teškim mitraljezom.

U ovoj borbi, pored Kitića, poginulo je i 30 četnika, dok ih je veći broj bio ranjen, a 6 ih je zarobljeno. Ubijeno je i ranjeno 30 domobrana, a 10 zarobljeno, među kojima i komandir jedne satnije. Zaplijenjen je 1 teški mitraljez, 3 puškomitraljeza, 30 pušaka i preko 5.000 metaka, kao i velika količina novca koji se nalazio u Kitićevu rancu.

Naši gubici bili su 2 mrtva borca i 7 ranjenih.

Jedinice 3. i 4. bataljona napale su oko 19 časova, 28. decembra jednu domobransku satniju u Gornjem Tesliću. Zarobljeno je 40 domobrana i jedan oficir.

Zaplijenjeno je 46 pušaka, jedna mašinka, 2 pištolja i preko 5.000 metaka. Već, 28/29. decembra neprijatelj je intervenisao s oklopnim vozom koji je iz Doboja, preko Teslića, dovukao u Gusti Teslić. Radi toga su se jedinice oba bataljona morale iz Gornjeg Teslića povući na polazne položaje.

Na sektoru 1. i 2. bataljona, za to vrijeme, nije bilo nekih većih okršaja. Bataljoni su čistili teren i politički radili sa narodom.

U isto vrijeme dok je 3. krajiška brigada vodila borbe oko Teslića, neprijatelj je intervenisao i na sektoru kod 1. proleterske i 3. sandžačke proleterske brigade, kako bi jedinice 1. proleterske divizije izbacio iz srednje Bosne,¹⁵⁹ i to:

- od Banje Luke preko Klačnica prema Prnjavoru, snagama od oko 350 Nijemaca i nekoliko stotina četnika;

- od Prnjavora prema s. Lišnja, snagama oko 500-600 ustaša i četnika, i slabijim snagama od Čelinca i iz rejona Crnog Vrhla prema Jošavci i preko Kotor-Varoši ka Javoranima. Međutim snažnim otporom 1. proleterske i 3. sandžačke brigade svaki put bili su vraćeni na polazne položaje.

*

Posljednjih dana decembra 1942. došlo je do kadrovskih promjena u štabovima bataljona 3. krajiške brigade.

¹⁵⁹ Isto, str. 17 i 18.

Za političkog komesara 2. bataljona, naredbom Štaba Divizije postavljen je Milan Ćup umjesto Bore Kecmana, koji je otišao na novu dužnost u Štab 5. krajiškog NOP odreda.

Za komandanta 3. bataljona postavljen je Savo Trikić, do tada politički komesar u istom bataljonu. Na njegovo mjesto postavljen je Đaniilo Simonović, a za njegovog zamjenika Martin Bagi.

Za komandanta 4. bataljona postavljen je Milan Bosnić, do tada komandant 3. bataljona, a za političkog komesara Nikola Jončić Koča.

Za zamjenika komandanta 4. bataljona postavljen je Đoko Ćubrilo. Za komandira 1. čete 3. bataljona Stevo Miljuš, a za komandira 2. čete 3. bataljona Nikola Banović (poginuo marta 1943. u s. Voljice kod Gornjeg Vakufa). Simonović, Jončić i Bagi došli su iz sastava 1. proleterske brigade.

Oslobođenje Teslića

Za odluku da se napadne i likvidira neprijateljevo uporište u Tesliću, opredjeljivali su višestruki razlozi: jedinice bi se snabdjele municijom i naoružanjem, posebno artiljerijskim, odećnom opremom, hranom i drugim materijalnim sredstvima; stekli bi se bolji uslovi za dejstva na komunikaciji Sarajevo - Brod, koja je bila od životnog interesa za neprijatelja; četnici bi izgubili oslonac na koji su uvijek računali, snabdjevali se municijom i, zajedno s ustašama, domobranima i Nijemcima, napadali partizanske jedinice; mnogi borci koji su ranije pripadali 4. krajiškom odredu imali bi mogućnost da se svrstaju u jedinice 1. proleterske divizije i, na kraju, da se povrati vjera naroda ovoga kraja u NOP, jer su četnici, poslije puča u Jošavki, poubijali veliki broj vojnih i političkih rukovodilaca, boraca i simpatizera NOP-a u srednjoj Bosni.

Garnizon Teslić branile su dvije bojne 4. pješadijske pukovnije i 22. 1 23. satnija 1. pješadijske pukovnije, ukupno oko 1.250 domobrana i manji broj ustaša, sa 4 haubice, 2 brdska topa, 4 protivtenkovska topa, 2 topa »pito«, 16 teških mitraljeza i 63 puškomitraljeza. U odbrani grada učestvovalo je i oko 250 žandarma i jedan voz sa nekoliko blindiranih kola.¹⁶⁰

Za odbranu grada neprijatelj je organizovao dva pojasa. Spoljnji pojas odbrane posjednut slabijim snagama, u grupnom rasporedu, sačinjavali su betonski i drveno-zemljani bunker i izgrađeni na dominantnim visovima oko grada, opasani sa po 2-3 reda bodljikave žice, ispred kojih su bile postavljene protivpješadijske potezne mine. Na unutrašnjem pojasu neposredno iza ivice grada bili su izgrađeni bunker i povezani rovovima i saobraćajnicama, ispred kojih se nalazila bodljikava žica. Sve tvrde zgrade - kasarne, fabrike i ostale zgrade bile su pripremljene za odbranu. Neposredno oko grada nalazile su se manje grupe četnika, koje su bile aktivne i imale ulogu predstraža.¹⁶¹

Posebno dobar sistem vatre neprijatelj je organizovao na zapadnoj strani grada, oko puta i željezničke pruge koja vodi za Gornji Teslić -

¹⁶⁰ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 175, str. 383 i 176, str. 387-390 - Izvještaj 4. oružničke pukovnije i ustaškog doglavnika.

¹⁶¹ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije - Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 3, str. 16.

u rejonu Kačuna (k. 286) na visovima u rejonu k. 264. južno od s. Simića i oko crkve koja se nalazi neposredno pored komunikacije.

Organizaciju i izvođenje napada, Štab 1. proleterske divizije povjerio je Štabu 3. krajiške brigade. Napad je izveden sa dvije borbene grupe. Prva u sastavu: 2. i 6. bataljon 1. proleterske i 2. bataljon 3. krajiške brigade i, druga grupa, u sastavu: 1, 3. i 4. bataljon 3. krajiške i 4. bataljon 1. proleterske brigade.

Prva grupa dobila je zadatak da napada sa sjeveroistoka i zatvori pravac od Doboja i Tešnja, a druga, duž komunikacije Gornji Teslić - Teslić, s tim da se obezbjedi desno sa pravca planine Borje, a lijevo od Prnjavora i Dervente. Dva bataljona 1. proleterske zatvarala su pravac od Prnjavora, a 3. sandžačka od Banje Luke.

Napad je počeo 31. decembra 1942. godine oko 22 časa.

Da bi se postiglo što veće iznenađenje, polazni položaji bili su veoma udaljeni. Za 3. krajišku na liniji: Bijela Zemlja - s. Ranković - Mukadanovac - s. Ljeljun. U toku podilaženja 1. i 3. bataljon rastjerali su manje grupe četnika i podišli neprijateljevim utvrđenjima na bezimnim visovima u rejonu s. Simići i Kačun (k. 286), na kojima se nalazilo preko 30 dobro branjenih i međusobno povezanih bunkera opasnih bodljikavom žicom i minskim poljima. Grupe bombaša u prvom jurišu likvidirale su veći broj bunkera na pravcima oba bataljona. Napad je zaustavljen. Svi pokušaji da se u narednih nekoliko juriša savlada neprijateljeva posada u preostalim bunkerima, nisu uspjeli. Umjesto da manjim dijelovima blokiraju preostale bunkere, a glavninom produže napad, bataljoni su se zadržali na dostignutoj liniji i utvrđivali se. Izgubljeno je dragocjeno vrijeme. Sem toga, 4. bataljon koji je trebalo da napada duž komunikacije, greškom svoga štaba je zakasnio.

U napadu na bunkere ranjen je borac 3. čete 3. bataljona Rade Ćurguz. Gađao je naizmjenično puškomitraljezom i bacao bombe. U jednom momentu njemu je bomba odbila obje ruke do lakata i izbila desno oko. Na putu za brigadni sanitet govorio je: »Još ću ja tući ustaše ... drugovi će mi dati teški mitraljez, pa ću ja ovim patrljcima da okidam ... i nišanim lijevim okom«. Stradao je zajedno sa ostalim ranjenicima, kada je bolnica prešla rijeku Neretvu.

Za to vrijeme 4. bataljon 1. proleterske, koji je napadao na desnom krilu iz rejona s. Dolići - s. Vlajići, kosom preko k. 283. i s. Barići, prvi je savladao otpor neprijatelja na pravcu svog nastupanja, upao u grad i dospio do mosta na r. Usori u samom gradu. U naletu je zarobio od neprijatelja 2 topa. Već je bilo svanulo.

I prva borbena grupa, iako zaobilaznim putem, otpočela je napad sa malim zakašnjenjem. Cim je u rejonu Zarkovina, 5 km istočno od Teslića, prešla most na rijeci Usori, 2. bataljon 3. krajiške brigade koji se kretao na čelu kolone, skrenuo je ulijevo i u visini Lepo brdo (k. 409), posjeo položaje, da bi spriječio eventualnu intervenciju neprijatelja od Doboja. Djelom snaga porušio je cestu i željezničku prugu, ali nije likvidirao posadu na željezničkoj stanici Vrela. Drugi bataljon 1. proleterske brigade, bez jedne čete, produžio je pokret preko Humine i Debelog brda (tt 476) prešao put Tešanj - Teslić i posjeo položaje na liniji Martinovac (k. 458) - Kovačevina, sa zadatkom da zatvori pravac od

Tešnja. Šesti bataljon 1. proleterske očistio je u prvom naletu sela Pejići i Stenjci i izbio u rejon mosta na desnoj obali Usore. Posjedanjem ovih položaja, ova borbena grupa obezbjedila je nesmetan napad 3. krajiške i 4. i 6. bataljona 1. proleterske brigade na neprijateljevo uporište u Tesliću.

Iako je već svanulo, 1. i 3. bataljon 3. krajiške produžili su napad i, koristeći se uspjehom 4. bataljona 1. proleterske brigade, upali u grad sa zapadne strane. Četvrti bataljon 3. krajiške napadao je duž komunikacije Pribinić - Teslić. U isto vrijeme 2. bataljon 3. krajiške u rejonu Žarkovina, zarobio je 147 domobrana, 5 oficira i 3 žandarma. Zaplijenjeno je 140 pušaka, 11 puškomitraljeza, 2 minobacača, 3 mašinke, oko 200 bombi i 20.000 metaka. Gubici 2. bataljona 2 poginula i 7 ranjenih.¹⁶²

Četvrti bataljon 1. proleterske brigade, iako je poslije prvog upada u grad bio prisiljen da napusti topove i da se povuče na ivicu grada, u drugom napadu ponovo je zarobio neprijateljevu artiljeriju, prodro u grad i spojio se sa 6. bataljonom u rejonu mosta. Zamjenik komandanta bataljona, Milan Antončić Velebit, kao stari i iskusni artiljerac, iskoristio je zaplijenjene topove, formirao posadu i poslije kratkog vremena prva granata pogodila je zgradu u kojoj se nalazila Komanda garnizona, čime je stvorena mogućnost da jedinice prodru u zgradu kasarne i fabrike.

Nije pomogla ni intervencija oklopnog voza, koji su uništili hrabri artiljerci protivtenkovskim topovima. Grad je konačno bio oslobođen.¹⁶³

Poslije oslobođenja Teslića, komandant 1. proleterske divizije izvjestio je o tome Vrhovnog komandanta.¹⁶⁴ »Grad je zauzeo Kraljevački bataljon i zaslužuje svaku pohvalu«.

Međutim, Teslić su oslobodili 1, 3. i 4. bataljon 3. krajiške brigade i 4. i 6. bataljon 1. proleterske brigade, dok su ostali bataljoni 1. proleterske zatvarali pravac od Prnjavora i Tešnja (primjedba S.T.).

U toku borbe zarobljeno je 38 oficira i preko 1.000 domobrana među kojima i pukovnik Binder. Zaplijenjeno je: 4 haubice, 1 brdski top, 4 protivkolska topa, 2 topa »pito«, 8 minobacača, 12 teških mitraljeza, 60 puškomitraljeza, oko 1.500 pušaka, preko 1.000 artiljerijskih granata, oko 1.000 mina za minobacače, nekoliko stotina hiljada metaka, velik broj bombi i druga ratna oprema. Pored toga, zaplijenjeno je 15 vagona vojničke opreme i 10 vagona raznih životnih namirnica.¹⁶⁵

Koliko je neprijatelj bio ošamućen, pa i iznenađen porazom u borbi za Teslić, vidi se i iz izvještaja komandanta 4. žandarmerijskog puka, poslatog Glavnom štabu Domobranstva gdje kaže da je poslije prvih napada na grad i upada partizana nastala čitava zbrka i strah, jer su partizani. . . »po ulasku u grad odmah munjevitom brzinom zauzeli sva nadleštva«.¹⁶⁶

¹⁶² Zbornik, tom 4, knj. 10, str. 60.

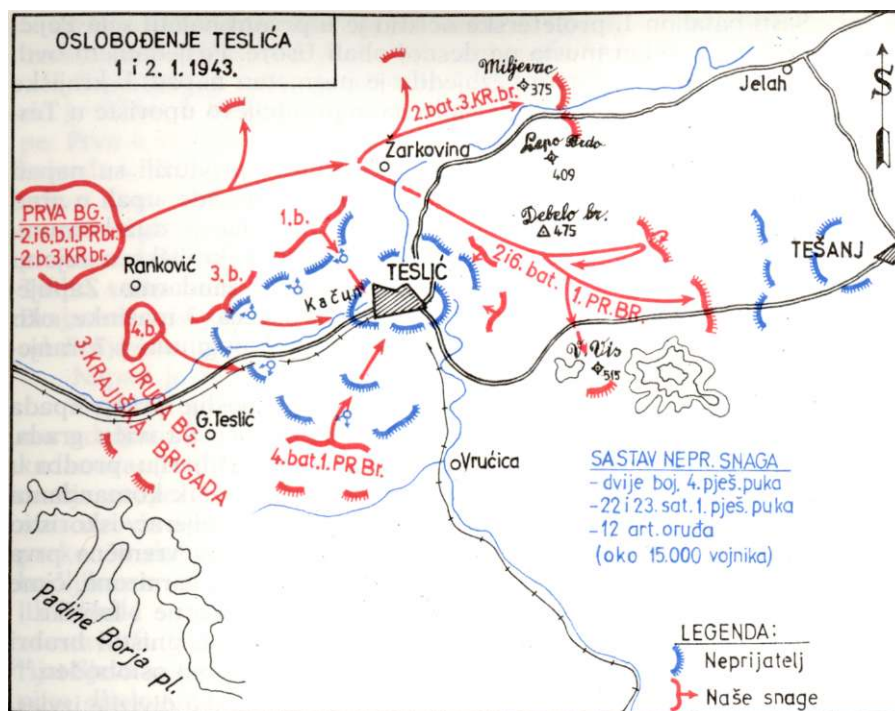
¹⁶³ Podatak u knjizi »Prva proleterska brigada«, na str. 156, autora Miloša Vuksanovića, gdje stoji »Ponovio se slučaj sa Kotor-Varoši, kada su bataljoni 1. proleterske brigade izvršili zadatak 3. krajiške brigade« - ne odgovara istorijskim činjenicama.

¹⁶⁴ Izvještaj-depeša Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 16, str. 39.

¹⁶⁵ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 42, str. 101-107.

¹⁶⁶ Izvještaj 4. oružničke pukovnije, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 175, str. 383.

A ustaški doglavnik iz Tešnja izvjestio je da je u napadu učestvovalo oko 15.000 partizana.

... »niti su imali topova niti bacača, nego kada su osvojili naše topove i bacače, onda su nas tukli sa tim našim topovima i bacačima«, i dalje. ... »Partizani su tako dobro naoružani, da je skoro svaki treći partizan oboružan sa strojopuškama ili strojosamokresom i da skoro obične puške ne upotrebljavaju u borbi, nego samo automatsko oružje i teško oružje... Opremljeni su vrlo dobro, a neobično su disciplinovani i ne smiju se njihove snage podcenjivati... Njihova promidžba je tako jaka i opasna da je teško naše domobrane skloniti na jednu uspješnu borbu protiv njih... Partizani su u Tesliću razdijelili narodu hranu, isplatili tvorničke radnike i nikoga nisu maltretirali ili klali.«¹⁶⁷

Bio je to veliki uspjeh jedinica 1. proleterske divizije, drugi po redu za nepunih mjesec i po dana, koji je priznao i tako zagriženi protivnik, kao što je ustaški doglavnik. Da bi opravdao neuspjeh svojih snaga, pretjerao je kad je rekao da je svaki treći partizan naoružan automatskim oružjem. Pobjeđivali su hrabrost, visok moral boraca i njihova vjera u pobjedu.

Štab 1. proleterske divizije organizovao je odbranu Teslića i zatvorio pravac od Doboja i Tešnja. Treća krajiška bez 2. bataljona otpočela je evakuaciju plijena, a 4. bataljon 1. proleterske brigade primio je ulogu posadne jedinice. Za evakuaciju su iskorišteni i domobrani, sem oficira, koji su odmah upućeni u Vrhovni štab.

¹⁶⁷ Izvještaj ustaškog doglavnika, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 176, str. 387.

Život se u Tesliću brzo normalizovao. U gradu i okolnim selima zaveden je red i počeo vrlo intenzivan politički rad. Održavane su priredbe za narod i borbe jedinica. Građani su imali priliku da slušaju radiovijesti »Slobodne Jugoslavije«, preko zvučnika koji su bili postavljeni u gradu. Javilo se i nekoliko dobrovoljaca koji su stupili u naše jedinice. Otpočela je i mobilizacija mladića sa šireg područja oko Teslića, što je ukazivalo na potrebu da se grad što duže zadrži u našim rukama i da se jedinice zadrže na terenu srednje Bosne.

U dotadašnjim borbama zarobljeni domobrani su razoružavani i, poslije kratkog saslušavanja pušteni kućama. To je imalo snažnog uticaja na njihovo držanje i većina od njih su se, bez straha, predavali partizanima. U Tesliću nije bio takav slučaj. Štab Divizije dodjelio je 1. proleterskoj 400, a 3. krajiškoj i 3. sandžačkoj po 300 domobrana da s njima intenzivno politički rade i da se, poslije izvjesnog vremena, oni koji se pokažu najboljim, mobilišu u naše jedinice.¹⁶⁸ To je podrazumjevalo pored intenzivnog političkog rada, i korektan odnos starješina i boraca prema domobranima i njihova redovna ishrana. Do toga nije došlo zato što su Nijemci vrlo brzo intervenisali, tako da je 3. krajiška brigada sve zarobljene, uz pratnju, sprovela u Ključ i Bosanski Petrovac, s tim da se sprovedu dalje za Hrvatsku.

Dan poslije oslobođenja Teslića, 1. i 3. bataljon 3. krajiške nalazili su se u Tesliću, 4. bataljon u s. Rankoviću, a 2. bataljon u rejonu s. Vrela.

Poslije oslobođenja Teslića, Štab 1. proleterske divizije oformio je divizijsku artiljeriju od 2 haubice i 1 brdskog topa. U ovaj broj nisu uračunati zaplijenjeni protivtenkovski i protivavionski topovi. Organizovano je i skladište municije za sve vrste naoružanja. Poboljšano je i liječenje ranjenika, jer su u naše jedinice došla još 3 ljekara, i to dva iz Teslića, od kojih je jedan bio Jovan Zmajević i jedan iz Jajca. Pored toga, organizovana je i obavještajna služba u Diviziji kao poseban organ štaba.¹⁶⁹

Štab 1. proleterske divizije, naredio je 3. januara 1943. u 23 časa Štabu 3. krajiške¹⁷⁰ da se sa tri bataljona zadrži na prostoriji s. Vrućica - Gornji Teslić - s. Osivica - s. Vitkovci, sa zadatkom da aktivno djeluje na tom prostoru i brani Teslić, a da jedan bataljon uputi u rejon s. Liplje - Maslovar, sa zadatkom da goni razbijene grupe četnika i uspostavi vezu s jedinicama 3. divizije u rejonu Skender Vakuf - Šiprage. Istim naređenjem regulisani su i ostali zadaci 3. krajiške brigade kao što su: evakuacija materijalnih sredstava, čuvanje zarobljenika, politički rad sa zarobljenicima i narodom Teslića i okolnih sela.

Jednovremeno, 1, 4. i 6. bataljonu 1. proleterske brigade naređeno je da odmah krenu prema s. Kulašima i Popovićima u sastav ostalih snaga Brigade, tako da su vrlo podesni položaji na liniji Martinovac - Miljevac prema Doboju i Tešnju ostali prazni. U to vrijeme 2. bataljon 3. krajiške brigade nalazio se sjeverno od komunikacije Doboj - Teslić, u rejonu s. Žarkovina - Križ (tt 307) - s. Vrela, i aktivno dejstvovao na

¹⁶⁸ Naređenje Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 7, str. 40.

¹⁶⁹ Tom 4, knj. 9, br. dok. 61.

¹⁷⁰ Tom 4, knj. 9, br. dok. 17, str. 40-43.

komunikaciji Jelah - Žarkovina i na putu Jelah - Križ. Četvrti bataljon 3. krajiške brigade krenuo je za Komušine, u kojima je zarobio 16 legionara i zaplijenio 16 pušaka. Zatim je produžio sa čišćenjem ostalih sela i razoružavao legiju. Prvi bataljon bio je angažovan na evakuaciji plijena, a 3. oko zarobljenika.

Čim su dobili zadatak, 1, 4. i 6. bataljon 1. proleterske brigade krenuli su u sastav svoje brigade, ne čekajući da ih smjeni 3. krajiška, čime je načinjena velika greška.

Komandant njemačke 718. divizije, sa sjedištem u Sarajevu, bio je jako pogođen gubljenjem Teslića. To, prije svega zato što je Teslić bio važan politički i ekonomski centar, i uporište koje je služilo za odbranu pruge Sarajevo - Brod. Radi toga prikupio je nove snage u Doboju i Tešnju i uputio ih u napad na tek oslobođeni Teslić. Glavninu snaga sačinjavala je borbena grupa »Sperling«, njemačka 718. divizija iz Doboja sastava: 738. bataljon, ojačan sa 2 baterije 668. artiljerijskog puka i bataljon domobrana.¹⁷¹ Neprijatelj je nastupao sa dvije kolone od Doboja - s jednom uz lijevu, a sa drugom uz desnu obalu Usore - a sa trećom kolonom od Tešnja prema Tesliću. S obzirom na udaljenost i angažovanje jedinica na drugim zadacima, Štab 3. krajiške brigade nije bio u stanju da brzo interveniše i na vrijeme posjedne položaje, koje su napustili bataljoni 1. proleterske.

Pošto nije naišao ni na kakav otpor, neprijatelj je 6. januara upao u Teslić.¹⁷² Radi toga su bataljoni 3. krajiške brigade posjeli nove položaje: 4. bataljon na liniji Gornji Teslić - Gusti Teslić, 3. bataljon Mukadinovac - s. Ranković, 2. bataljon Strašanica - Kamenje. Na tim položajima bataljoni su ostali do 14. januara, uznemiravajući neprijatelja u gradu. Pokušaj neprijatelja da odbaci 3. i 4. bataljon prema Pribiniću nije uspio. Naročito jak pritisak vršio je na položaje 4. bataljona u rejonu Gusti Teslić, ali je snažnim protivnapadom 4. bataljona razbijen i natjeran u bijeg.

Prema naredenju Štaba 1. proleterske divizije u 19. časova, 14. januara 1943. 3. krajiška brigada obnovila je napad na Teslić sa zapadne strane, duž komunikacije Gusti Teslić - Teslić.¹⁷³ U isto vrijeme dva bataljona 1. proleterske brigade napadala su s istočne strane, a jedan bataljon bio je angažovan za zatvaranje pravca od Doboja.

U toku napada likvidirana je spoljna odbrana neprijatelja i jedinice su upale u grad. Međutim, neprijatelj se vrlo uporno branio iz tvrdih zgrada, a naročito je pružao jak otpor iz dva oklopna voza koja je dovikao iz Doboja. Jedinice su se, radi toga, povukle u zoru na polazne položaje.

Napad je, po naredenju Štaba Divizije obnovljen u 21 čas i 15. januara,¹⁷⁴ ali Teslić ni ovoga puta nije bio oslobođen. Protivtenkovski top »pito« koji je privučen u streljački stroj 3. bataljona, na kome su bili hrabri artiljerci Dušan Carić, Bojan Tintar, Đuro Pećanac i drugi,

¹⁷¹ Zapovijest komandanta njemačke 718. divizije; Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 3, str. 14.

¹⁷² Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 9, dok. 4, str. 19.

¹⁷³ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 71.

¹⁷⁴ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 9, dok. 4, str. 19.

nije bio u stanju da, uz pomoć bombaša i puškomitraljeza, likvidira jako utvrđene objekte neprijatelja. I ovoga puta bataljoni su se povukli na polazne položaje. Nisu uspjeli ni bataljoni 1. proleterske brigade.

Samo na sektoru 3. brigade, ovoga puta zarobljeno je 150 domobrana, 3 oficira i 1 podoficir. Nije utvrđen broj poginulih. Zaplijenjeno je 10 puškomitraljeza, 1 teški bacač sa 42 mine, 60 pušaka, 4 strojnice, 2 pištolja, 1 dvogled i druga ratna oprema.¹⁷⁵

Gubici 3. krajiške brigade: 7 poginulih i 18 ranjenih.

Napad na Teslić obnovljen je u 22 časa i 17. januara,¹⁷⁶ ali, opet, bez uspjeha. Neprijatelj je i ovoga puta pružio žilav otpor. Odbranu grada sačinjavale su dvije bojne domobrana, oko 300 Nijemaca i 2 oklopna voza. U toku napada, posada u Tesliću bila je obavještena da joj stiže pojačanje i naređeno je da izdrži. Naime, 17. januara 1943. u toku priprema za napad, od Doboja je krenula njemačka kolona pješadije sa 5 tenkova, 3 haubice i 2 brdska topa,¹⁷⁷ koja je pravovremeno intervenisala i sa obje strane Usore, stigla u visinu Jelaha, a zatim produžila prema Tesliću, ugrozila odbranu naših snaga i upala u Teslić. Jedinice su bile prisiljene da se povuku.

Jake njemačke i domobranske snage 20. januara 1943. iz Teslića, uz podršku artiljerije i minobacača, otpočele su napad na položaje 3. krajiške brigade na cijelom frontu preko Gornjeg Teslića i Rankovića do s. Osivice, da bi što dalje odbacili jedinice Brigade. Borba je trajala cio dan. Naročito jak pritisak neprijatelj je vršio duž drumova na spoju između 3. i 4. bataljona, ali bez uspjeha. Na kraju dana neprijatelj je bio prisiljen da se povuče u Teslić.

Ubijeno je 10, a zarobljeno 20 neprijateljevih vojnika. Nijemci su 21. januara 1943. obnovili napad. Sa oko 1.600 vojnika, uz podršku dva aviona i šest haubica izvršili su vrlo jak pritisak na položaje Brigade, da je odbace što dalje od Teslića i prodru u Pribinić.

Međutim, snažnim otporom, Nijemci su potučeni i odbačeni prema Tesliću, uz gubitke od 15 poginulih i veći broj ranjenih, među kojima i 4 oficira.

Zaplijenjen je jedan minobacač i 34 tovarna konja iz sastava prateće jedinice, sa cjelokupnim ratnim materijalom.

Gubici Brigade: 3 borca poginula i 24 ranjena.¹⁷⁸

Što je vrijeme više odmicalo, neprijatelj je bio sve aktivniji. Svakog dana vršio je jak pritisak na položaje Brigade, koja je imala više gubitaka od neprijateljeve artiljerije i minobacača nego od pješadije. Podilaženje je vršio u jutarnjim časovima dok je još trajala magla, a oko 9-10 časova otpočinjao juriš.

U borbi sa Nijemcima i ustašama 23. januara, samo na sektoru 3. i 4. bataljona ubijeno je 80 neprijateljevih vojnika, dok ih je veći broj ranjen. Borba je trajala od 11 do 18 časova. Zarobljen je jedan Nijemac. Zaplijenjena su 4 puškomitraljeza »šarca«, 1 teški minobacač sa 36 mina, 1 teški mitraljez, 2 postolja od minobacača, 39 pušaka, 2 mašinke,

i" Zbornik, 4, knj. 9, br. dok. 71.

¹⁷⁶ Zbornik, tom 4, knj. br. dok. 73.

¹⁷⁷ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 82 i 83.

¹⁷⁸ Isto.

6 pištolja, 24 sanduka mitraljeske municije, 10.000 puščanih metaka, 2 sanduka municije za strojnicu, 22 tovarna konja i druga ratna oprema.¹⁷⁹

Da bi doskočili neprijatelju, štabovi bataljona i komande četa činili su sve kako da nanesu što veće gubitke i postignu iznenađenje, iako je neprijatelj bio brojno jači. Kao jedan od primjera dogodio se 28. januara 1943. Naime, 3. vod 3. čete 3. bataljona, ojačan sa 2 puškomitraljeza, u toku noći postavio je dobro organizovanu zasjedu Nijemcima neposredno pri izlasku iz grada, između brda Kačun (k. 286) i s. Simići, odakle su Nijemci svako jutro polazili u napad i to u koloni, da bi se kasnije razvijali u streljački stroj. Bila je gusta magla, tek što se dobro razdanilo. Nijemci su se kretali bezbrižno, jer su naši položaji bili dosta daleko. Odjednom ih je obasula jaka puškomitraljeska vatra i ručne bombe. Bili su potpuno iznenađeni. Nisu opalili ni jednog metka.

Ubijeno je 25, a zarobljen jedan Nijemac, dok ih je veći broj bio ranjen. Zaplijenjena su 4 puškomitraljeza »šarca«, 2 strojnice, 19 pušaka i druga ratna oprema. Bila je to prethodnica jedne veće kolone. Vod se teškom mukom povukao pod artiljerijskom i mitraljeskom vatrom glavne kolone, ali bez gubitaka. Nijemci su poslije toga bili oprezniji.¹⁸⁰

U međuvremenu uspostavljena je veza i sa jedinicama 3. divizije koje su dejstvovala na komunikaciju Zenica - Žepče.

Dok su naše jedinice vodile borbu sa Nijemcima, ustašama i domobranima, manje grupe razbijenog četničkog odreda *Borja*, napadale su ih s leđa iz rejonu Čečave, Čavka planine, Borje i Uzlomca, razvlačile ih i prisiljavale na utrošak municije. Radi toga je Štab 3. brigade odlučio, da sa glavnim snagama zatvori pravac Teslić - Pribinić, a manjim snagama goni četničke dijelove. U to vrijeme 1. bataljon nalazio se u rejonu Kotor-Varoša i obezbjeđivao divizijsku bolnicu.

Nijemci, ustaše, domobrani i Ustaška legija uz podršku 6 haubica, više minobacača i 2 aviona, otpočeli su 23. januara 1943. u 10 časova napad na položaje Brigade u dve kolone: jednom od Teslića preko s. Osivice prema Čečavi, u jačini od 800 vojnika i, drugom, južno od puta Teslić - Pribinić - padine Borje, prema s. Buletiću sa 500-600 vojnika, dok je duž puta uputio slabije snage. Borba je trajala čitav dan. Redali su se obostrani napadi i protivnapadi. Zadatak Brigade bio je da po svaku cijenu izdrži i ne dozvoli neprijatelju da prodre u Pribinić i ugrozi divizijsku bolnicu koja je bila smještena u s. Liplje, Štab Divizije i pozadinu 1. proleterske i 3. sandžačke brigade koje su držale položaje, prema Čelincu.

Zahvaljujući dobroj organizaciji odbrane, sadejstvu među bataljonima i upornoj odbrani boraca, na kraju dana, bočnim protivnapadima s padine Borje i Čavke planine, neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje. Ostavio je na bojnopolju oko 100 poginulih vojnika i 4 njemačka oficira.¹⁸¹ Zaplijenjeno je mnogo ratnog materijala, između ostalog, 1 teški njemački minobacač sa 36 mina, 1 puškomitraljez »šarac«, 35 konja sa municijom i drugom ratnom opremom. Naši gubici bili su 4 poginula

¹⁷⁹ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 35, str. 61.

¹⁸⁰ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. br. 21.

¹⁸¹ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 130, str. 301.

i 24 ranjena borca, od kojih 6 teže. Samo za vrijeme protivnapada 3. bataljona, poginuo je komandir 2. čete 3. bataljona Milan Kerkez Ujko i borci Akif Čoladžić, Petar Atlagić, Petar Radušić i Drago Radišić i drugarica Mika Kovačević Mikica, a ranjen je zamjenik komandira čete Nikola Vranješ i još 3 borca. Bio je to težak gubitak za 3. bataljon, a posebno za njegovu 2. četu.

Za pokazanu hrabrost i uspješno rukovođenje, na prijedlog Štaba 3. krajiške brigade, Štab 1. proleterske divizije pohvalio je 3. i 4. bataljon.¹⁸²

*

Tih dana od ukupnog broja boraca u Brigadi, bilo je 207 članova KPJ, svrstanih u 27 ćelija i 343 člana SKOJ-a, svrstanih u 18 aktiva.¹⁸³ To je predstavljalo udarnu i političku snagu Brigade.

Zahvaljujući uspjesima u dotadašnjim borbama, a naročito poslije oslobođenja Bihaća, Jajca i Teslića u decembru 1942. i januaru 1943. godine, ideološko-politički i kulturno-prosvjetni i zabavni rad u jedinicama su bili u punom zamahu, a što je vrijeme više odmicalo sve su više dobijali i na snazi.

U isto vrijeme organizovan je vrlo jak politički rad sa narodom. Formirani su i novi narodnooslobodilački odbori kao istinski organi narodne vlasti, od ljudi koji su i pored četničkog terora, ostali vjerni narodnooslobodilačkom pokretu. Ponovo je formiran Okružni komitet KPJ za srednju Bosnu na čelu sa Šefketom Maglajićem, koji je sa grupom iskusnih političkih radnika došao iz Bosanske krajine. Takođe, oformljena su i okružna rukovodstva USAOJ-a i AFŽ-a.

Obnovljen je i 4. krajiški odred sastavljen od boraca gerilskih grupa koje su ostale na terenu srednje Bosne poslije prelaska Proleterskog bataljona Bosanske krajine u Slavoniju, juna 1942. kao i boraca koji su ponovo prešli na stranu NOP-a.

Sve je to imalo snažnog uticaja na raspoloženje naroda ovog kraja i dalje jačanje NOP-a, posebno u široj okolini Prnjavora.¹⁸⁴

Da bi pomogla 3. krajiškoj, 1. proleterska brigada je napala neprijateljevo uporište u Prnjavoru i oslobodila mjesto, a zatim je sa 2 bataljona izbila ne r. Savu kod Bosanskog Kobaša. Narod Prnjavora i Vijačana dočekao je borce 1. proleterske brigade sa velikim oduševljenjem. Brigadi se priključio i Motajički četnički odred pod komandom Ljube Pokrajca, koji nije priznavao komandu Rade Radića i ugovor koji je Radić potpisao s ustašama.

Četnički komandanti nisu bili zadovoljni s postupcima njemačkih starješina. Smatrali su da Nijemci nisu vjerovali u njihovu odanost i da se ne zalažu dovoljno u borbi protiv partizana. Tako, na primjer, Rade Radić, komandant bosanskih četnika, u dopisu od 17. januara 1943. koji je poslao njemačkom komandantu u Banju Luku, žalio se na postupke

¹⁸² Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 129.

¹⁸³ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok.

im Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 61.

njemačkog obrljantanta g. Liprehta¹⁸⁵ u kome kaže da ovaj »potcenjuje partizane i da je radi toga došlo do pada Prnjavora, zato što protiv partizana nisu upućene jače snage, jer su se one povratile iz s. Devetine i da uopšte nisu došle u dodir sa partizanima, te da... ne bi trebalo sumnjati u dobru volju četnika da sarađuju sa Nijemcima«.

I neprijatelj je nastojao da prikupi podatke o našim snagama. Tako, na primjer, o borbi na Tesliću u toku 17/18. januara 1943. u izvještaju 4. oružničke pukovnije stoji:

»17. siječnja u 21 sat ponovo su partizani sa jakom puščanom vatrom napali grad Teslić... Borba je trajala do 7 sati 18. siječnja... Bila je vrlo žestoka, a naročito na zapadnoj strani... U ovoj udarnoj partizanskoj brigadi bio je komandant Boško Pećanac (riječ je o Nikoli Pećancu komandantu 2. bataljona 3. krajiške) rodom iz Drvara, a politički komesar Filip Kljajić iz Valjeva (riječ je o komesaru 1. divizije)«.^{TM6}

U dotadašnjim borbama Brigada je rasla, postepeno se sređivala i organizaciono učvršćivala. Čete i bataljoni izrasli su u čvrste borbene kolektive. Pojačan je rad na vojnostručnom i političkom obrazovanju. Disciplina je bila na daleko većem stepenu, a moral boraca vrlo dobar. Sve su više uzimali maha ideološki i kulturno-prosvjetni rad. Ishrana boraca i sanitetsko zbrinjavanje i liječenje ranjenika i bolesnika bili su dobro organizovani. Međusobno povjerenje starješinskog i boračkog sastava u Brigadi kao cjelini, bilo je na daleko većem stepenu. Velike zasluge za to su imali članovi Politodjela Brigade i politički komesari jedinica.

Štab Brigade i potčinjene mu jedinice stekli su dragocjeno borbeno iskustvo, naročito u borbama za oslobođenje Bihaća, Jajca i Teslića. Već tada Brigada je bila sposobna da izvrši još teže i složenije zadatke.

Tako je, nakon punih mjesec i po dana, 3. krajiška poslije uspješnih borbi sa Nijemcima, ustašama i četnicima i započetog uspješnog političkog rada sa narodom, napustila srednju Bosnu i krenula na nove, ali još teže zadatke. Za to vrijeme stekla je iskustvo, kojem će se kasnije koristiti u borbi protiv neprijatelja, posebno Nijemaca. Njen starješinski kadar preduzimao je potrebne mjere kako bi borbenu gotovost i moralno-političko stanje podigli na još veći stepen, i da Brigada ne bi ostajala iza ostalih brigada Narodnooslobodilačke vojske.

¹⁸⁵ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 186, str. 413

¹⁸⁶ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 203, str. 481^182.

U četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi

*Pokret prema izvornom dijelu Vrbasa i borbe
oko Gornjeg Vakufa*

Snažan razvoj ustanka u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji i prodor proleterskih brigada u zapadnu Bosnu potresli su iz temelja Nezavisnu Državu Hrvatsku. Uznemirenost je uhvatila i samu njemačku Vrhovnu komandu, jer iz NDH nije mogla dobiti ni planiranu radnu snagu, niti ljudstvo za popunu jedinica na istočnom frontu, niti, pak, vrlo važne sirovine za vojnu industriju - boksit, rudu, gvožđe i drugo. Sve važnije komunikacije koje vode preko Hrvatske bile su ugrožene. Takozvana »Nezavisna Država Hrvatska« bila je svakim danom sve slabija i bezvrednija, a, istovremeno partizanska slobodna teritorija sve veća. Partizanske jedinice osvajale su gradove jedan za drugim, ugrožavale komunikaciju Beograd - Zagreb i pojavile se neposredno u blizini Zagreba. Divizije NOV i POJ i brigade uništavale su živu silu okupatora i kvislinga, i dolazile su do velikih količina ratnog plijena. Njihova udarna snaga svakim danom bila je sve jača. U vezi s tim komandant 2. italijanske armije, u svom izvještaju Vrhovnoj komandi, piše: »U najvećem dijelu NDH ustanici mogu da rade šta hoće«.¹⁸⁷

Ideja o uništenju »partizanske države« u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj, nastala je još u novembru 1942. u Hitlerovom glavnom štabu. U to vrijeme Nijemci su bili u ofanzivi na istočnom frontu. Očekivali su pad Staljingrada, a ne početak svoje katastrofe. Međutim, do početka ostvarenja te ideje došlo je krajem 1942. i početkom 1943. u dosta izmjenjenoj opštoj strategijskoj situaciji. Ideja sila Osovine da unište partizanske snage koje operišu blizu jadranske obale, uvećana je bojaznošću i mogućnošću otvaranja drugog fronta na Balkanu. U vezi s tim komandant njemačkih trupa u NDH u svom naredenju zaključuje:

»Sada je krajnji trenutak da uništimo pobunu, ako ne želimo opasnost da budemo napadnuti s leđa u slučaju iskrcavanja anglo-američkih saveznika na Balkanu.«^m

U Rimu je početkom januara 1943. održan sastanak njemačkog komandanta za Jugoistok, general-pukovnika Lera i načelnika italijanske Vrhovne komande, generala Kavalera, na kojem su se dogovorili o razbijanju snaga NOVJ u NDH. Operacija je dobila naziv »Vajs« (Veiss),

¹⁸⁷ Izvještaj italijanske 2. armije, Zbornik, tom 5, knj. 8, br. dok. 124, str. 42.
¹⁸⁸ Vojmir Kljaković, *Vojnoistorijski glasnik* br. 2/1951.

koju je trebalo izvesti u 3 etape.¹⁸⁹ Detaljan plan operacije sačinjen je 9. januara, u Zagrebu na zajedničkom sastanku predstavnika Njemačke, Italije i NDH. Osnovna ideja operacije »Vajs I« bila je obuhvatiti teritoriju između rijeka Kupe i Neretve i brzim dejstvom 7. SS divizije »Princ Eugen« od Karlovca i njemačke 717. divizije, od Sanskog Mosta, za dva dana preseći slobodnu teritoriju na pravcu Bihać - Bosanski Petrovac, a zatim koncentričnim i istovremenim nastupanjem ostalih jedinica, uz snažnu podršku avijacije i oklopnih jedinica, uništiti glavne snage Narodnooslobodilačke vojske.¹⁹⁰

*

Pred početak ofanzive neprijatelj je na teritoriji Jugoslavije imao preko 750.000 vojnika. Od toga, 135.000 Nijemaca, 290.000 Italijana, 25.000 Mađara, 181.000 vojnika NDH i znatan broj četnika.¹⁹¹

Od tih snaga neprijatelj je za ofanzivu upotrebio oko 80.000 vojnika: 35.000 Nijemaca iz sastava šest divizija. Sedma SS divizija »Princ Eugen« formirana je marta 1942. od folksdojčera - pripadnika njemačke manjine koja je živela u Banatu. U njenom sastavu bili su 13. i 14. pješadijski puk, izviđački odred jačine bataljona i 7. artiljerijski puk. Starješinski kadar sačinjavali su Nijemci, koji su završili odgovarajuće škole. Svi vojnici završili su vojnu obuku i specijalizirali se za borbu protiv partizana.

Divizija je u prvo vrijeme bila locirana u Srbiji i obavljala policijsku službu. Krajem 1942. prebačena je preko Beograda i Zagreba u Karlovac, i sačinjavala udarnu snagu u ofanzivi na slobodnu teritoriju zapadne Bosne.

Treća krajiška brigada sukobila se sa jedinicama 7. SS divizije »Princ Eugen« na Sutjesci, zatim u istočnoj Bosni, Dalmaciji, oko Travnika, Jajca, Turbeta, Mrkonjić-Grada, za vrijeme desanta na Drvar, kod Prozora, na Raduši, u Sandžaku, kod Užica, na Sremskom frontu, i u završnim operacijama na kraju rata. Ta njemačka divizija kapitulirala je 10. maja kod Celja.¹⁹² Ostale snage koje je neprijatelj upotrebio u ofanzivi, bile su: 714, 717, 718. i 369. legionarska divizija i dijelovi 187. divizije. Zatim 24.500 Italijana iz divizija: »Lombardi«, »Sasari«, »Re« i »Murde«. Oko 5.000 ustaša i domobrana - 2. i 3. domobranska brigada i četiri ustaška bataljona, te oko 12.500 četnika iz Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne. Operaciju je podržavalo 12 avio-eskadrila: 3 njemačke, 5 italijanskih i četiri NDH.¹⁹³

Navedene jedinice bile su dobro pripremljene i opremljene za zimsko ratovanje. Dobile su zadatak da »pročešljaju« teren, da strijeljaju svakog koga uhvate s oružjem, da sumnjive uzmu kao taoce, a da muškarce iznad 15 godina, koje ne strijeljaju, pošalju u koncentracione logore.

¹⁸⁹ Naređenje italijanske Vrhovne komande, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 210, str. 509-513.

¹⁹⁰ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 362.

¹⁹¹ Trgo Fabijan, *IV i V ofanziva*, Beograd, 1968, str. 7.

¹⁹² Podaci uzeti iz fonda njemačke dokumentacije, k. 10, f. 1, dok. 10 i 16; k. 70, f. 2, dok. 1 i 15, k. 72, f. 2, dok.

¹⁹³ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 363-365.

Vrhovni štab je na vrijeme doznao da neprijatelj priprema ofanzivu na slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni, ali ne i njegove konačne ciljeve i namjere. Radi toga se, dok to ne utvrdi, odlučio da slobodnu teritoriju brani manevarskom odbranom, a da na drugim dijelovima fronta aktivno djeluje, zadaje udarce neprijatelju i, eventualno, proširuje slobodnu teritoriju. Pošto je poslije sedam dana borbi, namjera neprijatelja bila jasna, Vrhovni štab je donio definitivnu odluku da dijelom snaga brani slobodnu teritoriju i usporava prodore neprijatelja, a snagama 1, 2. i 3. divizije pređe u protivofanzivu u pravcu sjeverne Hercegovine i Crne Gore. Cilj je bio prvo razbiti neprijateljeve snage u dolini Neretve i prodrijeti preko sjeverne Hercegovine do Drine, a zatim preko Crne Gore i Sandžaka do Lima. Ova grupa divizija imala je zadatak da stvori novu slobodnu teritoriju. »U prvom redu u Crnoj Gori i Sandžaku, koja bi poslužila kao siguran oslonac za prodor u Srbiju...«.¹⁹⁴

*

U to vrijeme 1. proleterska divizija nalazila se u srednjoj Bosni - u rejonu: Teslić - Prnjavor - Banja Luka i ofanzivno djelovala prema rekama Bosni, Savi i Vrbasu; 2. proleterska divizija u rejonu Bosansko Grahovo - Imotski - Duvno i aktivno djelovala prema r. Drežnici i Jablanici; 3. divizija se nalazila na prostoru između Jajca, Travnika i Donjeg Vakufa. Iz ovog rasporeda vidi se da su sve tri divizije bile van zone koja je bila obuhvaćena planom neprijateljeve operacije »Vajs I«. U takvoj situaciji Vrhovni štab je grupisao sve tri divizije i, u duhu opšte zamisli, usmjerio ih na proboj prema Sandžaku i Crnoj Gori.

Prva proleterska divizija je 27. januara dobila zadatak da se što prije prebaci na prostoriju Jajce - Travnik - Gornji Vakuf. Pošto je nekoliko dana ranije obavješten o početku neprijateljeve ofanzive, pripremio je jedinice i ne čekajući ni časa, Štab 1. proleterske divizije odmah je naredio brigadama pokret prema pomenutom rejonu.¹⁹³

Protivofanziva prema Srbiji je jedan od najdalekosežnijih strategijskih planova Vrhovnog štaba u toku NOR-a. Trebalo je snagama od oko 16.000 boraca, pod nepovoljnim vremenskim uslovima, usred zime, preći branjene rijeke Neretvu, Drinu, Taru i Lim, savladati uzastopne planinske masive Raduše, Vraniće, Bitovnje, Bjelašnice, Treskavice, Prenja, Durmitora, Sinjajevine i Mokre planine, i uništiti neprijateljeve garnizone u Livnu, Prozoru, Jablanici, Konjicu, Kalinoviku, Foči, Čajniču, Pljevljima, Kolašinu, Andrijevići i Peći i u drugim manjim mjestima, te odbiti intervenciju neprijatelja iz jakih okolnih garnizona. Sa glavnim grupacijama NOVJ bilo je i oko 4.000 ranjenika i bolesnika koji su usporavali pokret. Pored toga Vrhovni štab u to vrijeme nije mogao računati na pomoć i sadejstvo partizanskih jedinica s tog terena, pošto su tu četnici imali svoje jedinice i organizovanu četničku vlast. Sve te zadatke i probleme trebalo je savladati u jeku takozvane četvrte neprijateljeve ofanzive.

¹⁹⁴ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 363-365.

¹⁹⁵ Naređenje Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 135, str. 311, i br. dok. 157, str. 348.

Još u toku 25. januara, Štab 1. divizije obavjestio je štabove brigada o početku ofanzive i da je »na sektoru Sanski Most - Glina - Gračac neprijatelj odbijen na polazne položaje uz ogromne gubitke«. Da je 2. divizija oslobodila Strmicu, Plavno i Golubić,¹⁹⁶ gde su bili grupisani četnici iz Hercegovine i Crne Gore,¹⁹⁷ a da 3. divizija izvodi ofanzivne akcije na prostoriji Travnik - Turbe - Donji Vakuf.

U takvoj situaciji 3. krajiška brigada dobila je zadatak da i dalje čvrsto zatvara pravac od Teslića, sve dok se jedinice 1. proleterske i 3. sandžačke brigade ne odvoje od neprijatelja, prikupe i pripreme za pokret.¹⁹⁸

Treća krajiška brigada dobila je 27. januara 1943. depešom naređenja¹⁹⁹ za pokret, po kojem treba da se u toku noći 30. na 31. januar 1943. prebaci južno od puta Teslić - Klupe, na prostoriju Pribinić - Buletić i čvrsto zatvori pravac od Pribinića prema Maslovarama i, na taj način, obezbjedi izvlačenje ostalih jedinica Divizije, prema Himljanima. Brigada je bila ojačana jednom haubicom za neutralisanje neprijateljevih objekata u Tesliću, s tim da je poslije izvršenog zadatka, prije pokreta na novi zadatak, uništi.

Odmah su otpočele svestrane pripreme u svim njenim jedinicama; sav materijal koji do tada nije bio evakuisan, poslat je preko Maslovara za Šiprage; protivtenkovski topovi pripremljeni su za nošenje na tovarnim konjima; brigadni sanitet i intendantura, kao i bataljonske komore, rasterećene su od svih nepotrebnih sredstava; u bataljonima su oformljene bataljonske komore sa po 24-30 konja za nošenje municije, a radni vodovi s konjima za nošenje što većih količina hrane. Posebna pažnja posvećena je pripremi ranjenika iz posljednje borbe, koji do tada nisu bili evakuisani, i težih bolesnika za dalji pokret. Intendantski organi rekvirirali su izvestan broj stoke.

Održane su četne konferencije i sastanci članova KPJ i SKOJ-a i ljudstvo detaljno upoznato sa naporima koji ga očekuju. Pripreme su čuvane u najvećoj tajnosti. Jedino su predsjednici NO odbora upoznati o tome da će 3. krajiška brigada napustiti njihov sektor i u tom pogledu data su im potrebna uputstva.

Pošto se prikupila u rejonu Pribinić - s. Buletić, Brigada je, bez 1. bataljona, u dvije kolone, 31. januara 1943. glavnim snagama prešla preko planine Borje i rijeke Usore, i razmjestila se u rejonu s. Očeuša. Dio snaga, koji se nalazio u rejonu Klupe, krenuo je preko Maslovara za Šiprage. Prvi bataljon još uvijek se nalazio u zaštiti bolnice 1. proleterske divizije u pokretu za Šiprage. Pokret preko planine Borja bio je vrlo naporan, a posebno za artiljeriju, brigadni sanitet sa ranjenicima i bataljonske i brigadne pozadinske dijelove. Snijeg je bio vlažan i dubok. Poslije kraćeg odmora brigada je produžila pokret kolonom, prošla kroz Šiprage i u toku dana razmjestila se u rejon s. Prisočka - s. Crepovi

¹⁹⁶ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 135, str. 311.

¹⁹⁷ Prema odluci italijanske komande, crnogorski i hercegovački četnici prebačeni su u reion Knina da bi zajedno sa Nijemcima i Italijanima učestvovali u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi na slobodnu teritoriju.

¹⁹⁸ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 129, str. 293.

¹⁹⁹ Zbornik, tom 4, knj. 9, br. dok. 135, str. 312.

- Kruševo brüo. u njen sastav stigao je i i. uataijon, a aivizijsKu ooinicu preuzeo je 4. bataljon 1. proleterske brigade.

Narednog dana produžila je pokret, prešla rijeku Ugar i zapadni dio Vlačića i poslije vrlo napornog marša do kraja dana razmjestila se na prostoriji s. Ćosići - s. Krčevine, oko puta Turbe - Jajce. Desno od nje na prostoriju s. Gradina - s. Ramići - Selići, razmjestila se 1. proleterska brigada, štab 1. proleterske divizije i hirurška ekipa. Ćim su jedinice izbile na tu prostoriju, postavile su borbeno obezbjeđenje prema Turbetu i Jajcu i putu Turbe - Donji Vakuf. Štab Brigade, u toku pokreta, obavješten je da su jedinice 3. udarne divizije oslobodile Gornji Vakuf.

Pošto je 1. četa 1. bataljona potpuno iznenadila ustašku posadu, koja je obezbjeđivala tunel na Komaru i rastjerala je, Brigada je bez većeg otpora, 4. februara, prešla komunikaciju Turbe - Donji Vakuf i produžila pokret. Poslije vrlo napornog marša do kraja dana, stigla je u rejon Sebešića i razmjestila na prostoriju s. Licas, Orašac, Krnjići, Bistro, gdje se zadržala 6. februara radi kraćeg odmora.

Produžila je u 5 časova 7. februara putem do Gornjeg Vakufa, prebacila se preko komunikacije Prozor - Bugojno i razmjestila se u s. Voljice. Sutradan smjenila je jedinice 5. crnogorske brigade na lijevoj obali Vrbasa, na liniji s. Tihomišlje - Planinica i obezbjedila se od Škrta planine i Raduše.

Na desnoj obali Vrbasa nalazila se 1. proleterska brigada na položajima s. Lužani, s. Ričica, s. Hrasnica i zatvarala pravac od Bugojna i Travnika.

Od 8. do 13. februara vladalo je relativno zatišje. Jedinice su se nalazile u ovom rasporedu: 3. bataljon u rejonu Šugine Bare; 1. i 2. bataljon u s. Polač i Kutu, a 4. u s. Voljice. Štab Brigade i pozadinski dijelovi u rejonu Gornji Vakuf. Sve slobodno vrijeme bilo je iskorišteno za pojačan vojnički, politički i kulturno-prosvjetni rad. Na vojnom planu, naročita pažnja je posvećena borbenoj obuci u zimskim uslovima, utvrđivanju i maskiranju. Na političkim časovima, pored ostalog, prorađivan je »Glas udarnika«.²⁰⁰ U svakoj četi održano je po nekoliko sastanaka sa komandirima vodova i desetarima, na kojima je analiziran rad iz prethodnog perioda. I u Štabu Brigade održan je sastanak sa štabovima bataljona, koji je bio posvećen narednim zadacima. Zaključeno je da su jedinice u dvadesetomjesečnim borbama stekle solidno ratno iskustvo, i da je Brigada kroz stalne borbe izrasla u veoma pokretnu jedinicu, sposobnu da u svakom momentu i u svim prilikama prihvati borbu, i da u tom momentu predstavlja politički zreo kolektiv. Moral boraca i fizička kondicija bili su na zavidnoj visini. Zdravstveno stanje zadovoljavajuće.

U kulturno-prosvjetnom radu jedan od prvorazrednih i značajnih zadataka bio je opismenjavanje ne malog broja boraca. Rad je organizovan po bataljonima, tako da je u svakom od njih bilo obučavano 15-20 nepismenih.²⁰¹

Prvih dana boravka u rejonu Gornjeg Vakufa ishrana ljudstva nije predstavljala nikakav problem. Jedinice bataljona i brigadna intendant

⁰ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 86, str. 172-174. (Drugi broj lista 4. bataljona).

²⁰¹ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 66, str. 172-174.

tura bili su snabdjeveni rezervama hrane koju su ponijeli iz Teslića. Što je vrijeme više odmicalo, to pitanje bilo je sve akutnije, prije svega, zbog velike zime i dubokog snijega - na planinama Vranići i Raduši. Raduša je surova planina, naročito zimi. S juga, istoka i sjeveroistoka opasana je putevima Ravno - Prozor i Prozor - Gornji Vakuf - Bugojno, a sa zapadne strane Škrta planinom i Vukovskim poljem. Njen osnovni greben proteže se sa sjeverozapada prema jugoistoku, sa najvišim vrhom Idovac (tt 1956 m). Zatim slijede Mlične glavice (tt 1807), Dolci (k. 1796), i tako redom. Sjeverne padine Raduše su ispresjecane velikim brojem rječica, potoka i potočića, vrlo lošim pješačkim putevima, konjskim i kozjim stazama, tako da je pokret jedinica bio vrlo otežan, a posebno zimi u vrijeme velikih snježnih nanosa. Na sjevernim padinama, na desnoj obali Voljice ističu se položaji Karaulica (k. 1398), Kobila (k. 1370), Oštrac (k. 1312) i Mrljevine (k. 1364), a na lijevoj Oglavak (tt 1517) i Raduša kam. (tt 1664) - koji predstavljaju ključ odbrane ili, pak, podesan objekat za izvođenje protivnapada. Onaj ko drži te položaje, dominira gornjim tokom Vrbasa i putem Gornji Vakuf - Prozor.

Neprijatelj je 13. februara snagama od oko 200 ustaša, sa troja bor-na kola, podržan artiljerijom i avijacijom, narušio privremeno zatišje i napao jedinice 1. bataljona. Borba je trajala punih 5 časova. Neprijatelj je razbijen i natjeran u bjekstvo, uz gubitke od 5 poginulih i više ranjenih.

U isto vrijeme neprijatelj je u jačini od oko 600 vojnika, podržan tenkovima i artiljerijom, napao položaje 1. proleterske brigade prema s. Golo Brdo, s. Hapstići, s. Goruša, Gornji Odžak.²⁰² Dijelom snaga krenuo je iz rejonu Dražev Dol, prema Planinici i lijevom boku 3. bataljona 3. krajiške brigade. Poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, neprijatelj je na oba pravca bio prisiljen na povlačenje. Bilo je to nasilno izviđanje i uvod u narednu, još žešću i odlučujuću borbu.

Na lijevo krilo 3. krajiške brigade, stigla je tog dana 16. brigada 7. banijske divizije i do kraja mraka razmjestila se u širem rejonu s. Rilići - s. Gornji Malovan - s. Donje Vukovsko, sa Štabom u Zanolinama.²⁰³

Treća krajiška brigada preuzela je 14. februara položaje 1. proleterske brigade na desnoj obali Vrbasa i, na taj način, u cjelini zatvorila pravac prema Bugojnu. Prva proleterska brigada krenula je prema naređenju Štaba Divizije usiljenim maršem pravcem s. Cvrče - Solakova Kula prema Ivan-Seđlu, sa zadatkom da presječe komunikaciju Sarajevo - Konjic i poruši sve objekte na dijelu komunikacije od Tarčina do Konjica.

Pošto se prebacila na desnu obalu Vrbasa, 3. krajiška je posjela položaje na liniji s. Hapstići - Gornji Odžak - s. Lužani - Hrastnica. Na desnom krilu nalazio se 2. bataljon, a lijevo do njega 3. pa 1. bataljon, dok se 4. bataljon nalazio u rezervi. Do tada je na lijevu obalu Vrbasa trebalo da stigne 3. sandžačka brigada iz rejonu Vukovsko - Ravno. Međutim, pošto ona nije došla, pravac od Gračanice prema Oglavku ostao je nezaštićen.

²⁰² Zbornik, tom 2 knj. 8, br. dok. 94, str. 170, Oslobođilački rat, knj. 2, str. 388.

²⁰³ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 83.

Jedinice 3. divizije otpočele su 15. februara 1943. oko 23 časa napad na jako utvrđeni neprijateljev garnizon u Prozoru.²⁰⁴ Pošto napad u toku prve noći (16. februara), nije uspio 1. i 4. bataljon 3. krajiške brigade pod komandom zamjenika komandanta Brigade Vlade Bajčića povučeni su sa položaja i upućeni u pomoć jedinicama 3. divizije.²⁰⁵ Međutim, s obzirom na veliku udaljenost i dubok snijeg preko Makljena, bataljoni su krenuli usiljenim maršem i stigli ipak na vrijeme, ali bili su raspoređeni u rezervu.

Noću, 16/17. februara, bili su uvedeni u borbu sa sjeverozapadne strane grada, na utvrđeni dio odbrane koji se sastojao od niza uzastopnih bunkera povezanih rovovima, a koje su branili Italijani.

Pošto je akcija bila pri kraju, poslije prvog juriša Italijani su napuštali položaje i povlačili se prema centru grada. Tom prilikom zarobljena je četa Italijana. Zarobili su je zamjenik komandanta brigade Vlado Bajčić i komandant 4. bataljona Milan Bosnić sa grupom kurira. Trideset osam Italijana, zadržano je u 4. bataljonu 3. krajiške brigade, a ostali su predati jedinicama 5. crnogorske brigade.²⁰⁶

Prozor je konačno bio oslobođen 17. februara.²⁰⁷

Neprijatelj je imao preko 800 poginulih i zarobljenih vojnika. Zaplijenjeno je: 4 haubice 100 mm, 2 protivtenkovska topa 47 mm, 4 minobacača 81 mm, 12 teških mitraljeza, 25 puškomitraljeza, oko 500 pušaka, 5 lakih tenkova, 1 traktor, 10 kamiona i ogromne količine municije, hrane i druge ratne opreme. Naši gubici su bili: 23 poginula, 39 teže i 78 lakše ranjenih boraca.

Dok su jedinice 3. divizije vodile borbu za Prozor, 2. proleterska divizija izbila je na prugu Jablanica - Mostar, u rejon Drežnice, presjekla komunikaciju i dijelom snaga prebacila se preko Neretve u rejon s. Grabovica.²⁰⁸ Uništena su 24 kamiona i 1 tenk. Ubijeno je 86 Italijana, a 310 zarobljeno. Zaplijenjena su 4 teška mitraljeza, 13 puškomitraljeza i 350 pušaka.²⁰⁹

Čim su obavili zadatak, 1. i 4. bataljon vratili su se u sastav Brigade. U toku 17, 18, 19. i 20. februara nastalo je, opet, malo zatišje. Za to vrijeme u Brigadu je došlo oko 25-30 novih boraca, uglavnom, mlađih ljudi.

Osma brigada 7. banijske divizije posjela je do kraja 18. februara, položaje na lijevoj obali Vrbasa, na liniji s. Tihomišlje - Planinica, zatvorila pravac prema Gračanici i uspostavila neposrednu borbenu vezu sa 2. i 3. bataljonon 3. krajiške brigade koji su se nalazili na desnoj obali Vrbasa na liniji: s. Gornji Odžak - s. Lužani. Ljudstvo 8. brigade bilo je jako zamoreno i iscrpljeno u jednomesečnim danonoćnim odbrambenim borbama i napornim marševima, povlačeći se pod pritiskom daleko nadmoćnijeg neprijatelja od Banije do Raduše. Najteže je bilo zbog slabe ishrane boraca i dotrajale odeće i obuće.

Obilazeći 20. februara položaje 8. brigade na putu za Štab 3. krajiške koji se nalazio u s. Bistrica, u Štab 3. bataljona 3. krajiške brigade

²⁰⁴ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 91.

²⁰⁵ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 88, str. 176.

²⁰⁶ Zbornik, tom 4, knj. 10, dok. 56.

²⁰⁷ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 197.

²⁰⁸ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 99.

²⁰⁹ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 99.

navratili su komandant i politički komesar 7. banijske divizije Pavle Jakšić i Đuro Kladarin, u pratnji zamjenika komesara 8. brigade Stanka Kreče i nekoliko boraca. Bili su zadržani na ručku. Poslije ručka, krenuli su za Štab 3. krajiške brigade. Informisan u toku ručka da intendantura bataljona vuče rezerve hrane još od Teslića, pri polasku, zamjenik komesara 8. brigade Kreča, izdvojio se i obratio komandantu bataljona riječima: »Cuj družo komandante, molim te pomogni mi da poslije toliko dana gladovanja nahranim brigadu. Povlačeći se od Banije, borci su u danonoćnim borbama jako iscrpljeni, slabo obučeni i neredovno i vrlo slabo hranjeni«. Komandant i komesar 3. bataljona odmah su pozvali komandira radnog voda i naredili mu da odvoji jednog vola i jednog junca i, u pratnji desetine vojnika, otjera u Štab 8. hrvatske brigade. Vjerovatno je taj mali gest Krajišnika, pomogao, bar malo, Banijcima da utole glad.

Štab 1. proleterske divizije izdao je naređenje 19. februara 1943. u 12,15 časova, 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da krene prema Ivan-Sedlu, a 3. krajiškoj, da i dalje zatvara pravac prema Bugojnu.

Do 20. februara 1943. u rejon Bugojna stigle su jedinice njemačke 717. divizije i ojačale borbenu grupu »Fogel«, koje su zajedno sa neprijateljevim snagama u rejonu Bugojna, imale zadatak da odbace 3. krajišku i 8. hrvatsku brigadu iz gornjeg toka Vrbasa i rejona Gornjeg Vakufa, radi daljeg dejstva prema Prozoru.

Neprijatelj je snagama od preko 1.000 vojnika, uz podršku tenkova i artiljerije, prešao 21. februara u napad na 2. i 3. bataljon duž komunikacije od Bugojna prema Gornjem Vakufu. Raspored Brigade u to vrijeme bio je: na desnom krilu 2. bataljon na položaju Golo Brdo - Odžak, lijevo do njega 3. bataljon - na položaju s. Lužani - Gornja i Donja Ričica, a još u lijevo 1. pa 4. bataljon u rejonu s. Bojska - Bistrica. U isto vrijeme neprijatelj je napao i na položaje 8. hrvatske brigade iz rejona Gračanice u pravcu Dražev Dol - Oglavak. Borba je trajala punih 6 časova. U prvom naletu neprijatelj je uspio da djelimično odbaci 2. i 3. bataljon od puta i nabaci ih: 2. bataljon na Paljika (tt 1046), a 3. bataljon na Lužansko brdo (tt 973), dok je čelo njegovog klina zaustavljeno snagama 1. bataljona u visini s. Ričice, gdje je trpio velike gubitke.

U takvoj situaciji naređen je protivnapad Brigade. Već u prvom jurišu 3. bataljon je potisnuo neprijatelja i koristeći se povoljnim položajima nabacio ga na samu komunikaciju. Protivnapad 2. bataljona nije uspio. Naprotiv, neprijatelj je dijelom snaga zaobišao desno krilo 2. bataljona i prisilio ga da se povuče pozadi 3. bataljona u rejon Lužansko brdo. Tako su se glavnina 3. bataljona, 1. i 3. četa našle u vrlo teškoj situaciji. Posebno teško je bilo za 3. četvu, koja je bila prisiljena na povlačenje pod vrlo jakim pritiskom neprijatelja. Borba je vođena prsa u prsa, i pojedini položaji, prelazili su po nekoliko puta iz ruke u ruku.

Neprijatelj je imao veliki broj poginulih i ranjenih, koje je uspio da odvuče na kamionima, uz zaštitu artiljerijske, minobacačke i mitraljeske vatre. Treća četa 3. bataljona uništila je jedan tenk.

U ovoj borbi samo iz 3. čete 3. bataljona poginulo je 6 boraca i stariješina, a njih 7 je bilo ranjeno. Poginuli su Dušan Ožegović komandir čete, Nikica Malić komandir voda i borci Rade Radaković, Đuro Ostojić

i 2 borca. Na frontu 3. čete neprijatelj je ostavio 3 mrtva, a odvuкао 12 ranjenih.

Neprijatelj je narednog dana obnovio napad i prisilio 1, 2. i 4. bataljon da se povuku preko rijeke Bistrice, sjeveroistočno od Gornjeg Vakufa, u rejon s. Zvižde - Vrsi - Ždrimce, dok je 3. bataljon bio prisiljen da se povuče preko Bistrice i dalje grebenom Vraniće planine od Suhodola preko Zlatnog gubna i Sarajevskih vrata, i spusti se u s. Seferoviće. Neprijatelj je zauzeo Gornji Vakuf. Cilj te akcije neprijatelja bio je da energičnim dejstvom na pravcu Gornji Vakuf izmanevriše odbranu 8. hrvatske brigade na pravcu Gračanica - Oglavak na lijevoj obali Vrbasa, što mu je i uspjelo.

Prema izvještaju komandanta 7. banijske divizije od 22. februara u 4,15 časova, neprijatelj je 21. februara potisnuo 7. hrvatsku brigadu, koja se u to vrijeme našla na položajima u rejonu Mračaj - Paloč - Kutí - južno od Gornjeg Vakufa.²¹⁰ U borbama, 21. i 22. februara, neprijatelj je na sektoru 3. krajiške brigade i 7. banijske divizije imao preko 80 poginulih i više ranjenih.²¹¹ Oštećena su 2 neprijateljeva tenka. O žilavoj borbi partizana, oštećenju tenkova i tome da je morao preći u odbranu u rejonu Pavića polja, govori se i u izvještaju neprijatelja.²¹²

Obostrani raspored snaga u rejonu Gornjeg Vakufa bio je 25. februara ovakav: neprijatelj je držao Gornji Vakuf - Strmica (tt 785) - Karamustafić - Mračaj - Paloč - s. Kutí i dalje prema s. Voljice. Treća krajiška brigada: južne padine Oštri vrat (k. 1195) - s. Ždrimce - Surdup - Orlišće (k. 915) - Vrteljka i pozadi do s. Voljevac;

- Sedma hrvatska brigada na položajima: s. Mačkovac - Šestari - k. 970 - Kobila; 8. hrvatska sa 2 bataljona na Oglavku, a jedan bataljon na Kobili (k. 1301) - 1. dalmatinska brigada 3. divizije u rejonu Crni vrh (tt 1206) - s. Pidriš - Makljen.²¹³

Neprijateljeva avijacija i artiljerija bile su od 23. do 26. februara vrlo aktivne. Nad bojištem je naizmjenično kružilo 12 neprijateljevih aviona »štuka« i 3 bombardera, koji su bombardovali i mitraljirali položaje Brigade i ostalih jedinica. Samo 23. februara od bombardovanja je poginulo 5, a ranjeno 8 boraca 3. krajiške brigade. Oko 18 časova došlo je do vrlo oštre borbe između dvije čete 4. bataljona i neprijatelja, koji je bio prodro u s. Ždrimce. Ubijeno je 9, a ranjeno 11 njegovih vojnika. Naši gubici: 3 poginula i 7 lakše i 2 teže ranjena borca od minobacačke vatre. Poginuo je politički komesar čete Rade Trninić, a teško ranjen komandir čete Anđelko Rodić.²¹⁴

Oko 250 Nijemaca napalo je 25. februara položaje 3. bataljona. Ubijena su 4, a ranjeno 7 neprijateljevih vojnika. Oštećen je jedan tenk. Neprijatelj je bio prisiljen da se povuče. Za vrijeme od 21. do 27. februara Brigada je imala: 11 poginulih, 20 teže i lakše ranjenih, pretežno od avijacije i artiljerije. U toku 26. i 27. i noću 27/28. februara Brigada se prikupila u rejonu sela Ljunci - Blace - Duge, u namjeri da krene

²¹⁰ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 132.

²¹¹ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 133.

²¹² Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 275.

²¹³ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 140.

²¹⁴ Izvještaj Štaba 3. krajiške brigade Vrhovnom štabu od 25. marta 1943. Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 155, str. 298.

u sastav 1. proleterske divizije. Međutim, do toga nije došlo, zbog nagle promjene situacije, odnosno pritiska neprijatelja na pravcima Bugojno - Gornji Vakuf i Kupres - Prozor.

Dok su jedinice 3. krajiške, te 7. i 8. hrvatske brigade vodile borbu oko Gornjeg Vakufa, dotle su 1. proleterska i 3. sandžačka brigada likvidirale neprijateljeva uporišta na Ivan-Sedlu, u Raštelici, Bradini, Lukaču i Brđanima, i na više mjesta porušile prugu i put od Ivan-Sedla do Konjica. Pokušaj da zauzmu Konjic nije uspio. Neprijatelj je vrlo brzo reagovao. Već 20. februara, stigao je u Tarčin dio borbene grupe »Anaker« - 7. njemački pješadijski puk s artiljerijom, da bi odbacio 1. proletersku brigadu sa Ivan-Sedla i pojačao odbranu u Konjicu.

Neprijatelj je svakodnevno i budno pratio svaki pokret naših snaga, koje su se iz rejona srednje Bosne kretale prema izvornom dijelu Vrbasa i dolinom rijeke Neretve.

Tako je Komanda žandarmerijskog puka iz Travnika obavjestila Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH da su se jake grupe partizana pojavile između Jajca i Turbeta i da nastupaju sjeveroistočno od Prozora.²¹⁵

Izbijanje jedinica 2. i 3. divizije u dolinu Neretve, a 1. proleterske brigade na Ivan-Sedlo i presjecanjem komunikacije Sarajevo - Mostar, bili su ugroženi rudnici boksita u rejonu Mostara. U vezi s tim njemačka Vrhovna komanda cjenila je da su sazreli svi uslovi za zajedničku akciju Italijana i Nijemaca. Italijani su dozvolili da Nijemci pređu njihovu demarkacionu liniju razgraničenja koja razdvaja dvije okupacione zone. O tome je 20. februara postignut i potpisan sporazum.²¹⁶

Neposredna bitka za ranjenike

Pokušaj 3. divizije da poslije oslobođenja Prozora, u daljem nastupanju preko Rame i Ostrošca, zauzme Konjic, nije uspio. Zato su se njene brigade zadržale na položajima u visini Ostrošca. U takvoj situaciji, desni bok 1. proleterske i 3. sandžačke brigade 1. proleterske divizije ostao je otkriven, radi čega su obje povučene nešto unazad - u rejon s. Trešnjevica - Bulatovići - Stojkovići - Gobelovina.²¹⁷

I na pravcu Gornji Vakuf - Prozor situacija se znatno pogoršala krajem februara. U Bugojno je stigla kompletna njemačka 717. divizija, koja je preuzela komandu nad svim jedinicama na tom pravcu i odmah krenula u napad ka Prozoru. Jedinice 7. divizije, 3. krajiške brigade i 1. dalmatinske brigade vodile su vrlo žestoke borbe i usporavale dalji pokret neprijatelja prema Prozoru. Postojala je ozbiljna opasnost da neprijatelj probije front, izbije na rejon Šćita i u dolinu Rame i ugrozi bolnicu sa oko 4.000 ranjenika i bolesnika i pozadinske jedinice koje su se nalazile u Prozorskoj kotlini. U tako teškoj i veoma složenoj situaciji, na sastanku Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, održanog 28. februara

^{2,5} Izvještaj 5. oružničke pukovnije i oružničkog krila, Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 331, str. 654-658 i br. dok. 357, str. 716.

²¹⁶ Obavještenje i dnevni izvještaj njemačkog Štaba za vezu, Zbornik, tom 4, kni. 10, br. dok. 216, str. 428-430 i dok. 357, str. 716.

²¹⁷ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 165.

1943. doneta je odluka da se izvrši protivudar iz rejonu Makljena ka Gornjem Vakufu, razbiju i odbace neprijateljeve snage koje su nastupale od Bugojna, i tako stvore povoljni uslovi za proboj preko Neretve u pravcu sjeverne Hercegovine.²¹⁸

Za protivudar su bile određene 1. i 2. proleterska i 7. banijska divizija i 1. dalmatinska brigada 3. divizije, dok je 3. divizija bez 1. dalmatinske brigade imala zadatak da obezbjeđuje protivudar s pravca Kojnica. U svim jedinicama 3. krajiške brigade izvršene su temeljite pripreme. Održani su kratki partijski sastanci, a zatim četne konferencije na kojima su borci upoznati sa situacijom, a posebno sa stanjem u bolnici. Prema naređenju vrhovnog komandanta, borcima je trebalo objasniti potrebu velikih napora i samoodricanja u borbi za ranjenike. Na borce je ohrabrujuće djelovala vijest da Nijemci trpe velike poraze na savezničkim frontovima, a posebno na istočnom. Tih dana prilikom redovnih informisanja boraca, podjednako su spominjani Staljingrad, Harkov i druga mjesta na istočnom frontu, koliko i Gornji Vakuf ili Bugojno.

Sa borcima je prorađen i poziv Izvršnog odbora AVNOJA-a za opštu borbu protiv neprijatelja, u kojoj je stajalo da je to »posljednja velika ofanziva neprijatelja«.

*

U jutarnjim časovima 28. februara snage njemačkog 737. puka zauzele su Kobilu (k. 1310) i Kobilicu (k. 1339), i nastupale prema Vilića Guvnu. U takvoj situaciji 3. krajiška brigada dobila je zadatak da se što prije prebaci u rejon Sajina planina (tt 1374) i spriječi dalji prodor neprijatelja. Oko 12 časova, 1. i 2. bataljon, izbili su u rejon s. Sajina - s. Draševo, 3. bataljon u s. Jakliće, na platou grebena Raduše, a 4. bataljon u s. Gmiće. Situacija je bila krajnje kritična. Pripreme boraca i jedinica za ponovni sudar sa Nijemcima vršene su u samom pokretu. Situacija je, umnogome, zavisila od samoinicijative i sposobnosti štabova bataljona i komandi četa. Znali su borci da idu u susret neprijatelju koji je ispoljio sve svoje zločinačke strasti i nagone po selima Bosanske krajine. Zelili su da osvete nedužne žrtve sa zavijanih puteva i zbjegova na putu od Bihaća do Prozora.

Na ozbiljnost situacije ukazao je i pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić,²¹⁹ koji u naređenju Štabu Brigade kaže: »Mi ni stope ne smijemo nazad. Pozadi nas, na 12 km, nalazi se preko 3.000 ranjenika, za čije živote snosimo punu odgovornost«.

Oko 12 časova, 28. februara, penjući se uz strme padine Sajina planine, prethodnica 1. bataljona 3. krajiške brigade sukobila se sa snagama 2. bataljona njemačkog 737. puka. Došlo je do vrlo oštre susretne borbe. Jedinice 1. i 2. bataljona 3. krajiške ubacivane su u borbu prema mjeri pristizanja. Prvi bataljon napadao je pravcem Progon - Vilića Guvno, a 2. bataljon, desnim obuhvatom, preko k. 1414 u pravcu Orlovače (k. 1291), obilazeći Vilića Guvno sa sjeveroistoka. Za to vrijeme 3. i 4. bataljon prikupili su se u rejonu s. Sajina - s. Jaklići. Do kraja

²¹⁸ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 94, str. 170, Oslobođilački rat, knj. 2, str. 388.

²¹⁹ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 83.

dana, 2. bataljon je potisnuo neprijatelja s Orlovače. U daljem nastupanju dočekan je vrlo snažnom mitraljeskom vatrom s južnih padina brda Karaulica (k. 1398). Na desnom krilu uspostavio je neposrednu borbenu vezu sa dijelovima 7. brigade, 7. divizije u rejonu Lastalača - Pidriš. Istovremeno je 1. bataljon potisnuo neprijatelja iz rejona Vilića Guvno, zauzeo k. 1236, a zatim preko Pale podišao Karaulici s juga. Dijelom snaga zaposjeo je Mličnu glavu (tt 1807). Toga dana pojedini položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi.

Na visoravan Progon bili su stigli dijelovi 4. crnogorske proleterske brigade²²⁰ i odmah ubačeni u borbu. Prvo su stigla dva bataljona, a zatim i ostali dijelovi, koji su iz doline Rame prebačeni kamionima do Makljena i, u sadejstvu sa 3. krajiškom brigadom, spriječili dalji prodor neprijatelja.

U takvoj situaciji Štab 3. krajiške brigade naredio je da 1. i 2. bataljon izvrše protivnapad na neprijatelja. Poslije kratkotrajne, ali uspješne pripreme, oba bataljona 3. krajiške i 2. bataljon 4. crnogorske proleterske brigade izvršili su juriš, odbacili neprijatelja i raščistili situaciju na Vilića Guvnu i oko njega.

Prema prikupljenim podacima preko obavještajne službe i zarobljenika, utvrđeno je da na opštem pravcu Bugojno - Gornji Vakuf - Makljen djeluju snage njemačke 717. divizije, njemačka borbena grupa »Fogel« iz sastava njemačke 718. divizije i 5. ustaški zdrug.²²¹

Na desnom krilu 3. krajiške brigade, 7. banijska i 1. dalmatinska brigada u to vrijeme vodile su vrlo žestoke borbe sa neprijateljem u rejonu Crni vrh (tt 1206) - Pidriš, i spriječavale prodor neprijatelju prema Makljenu.

Odbacivanjem neprijatelja iz rejona Sajina planine (tt 1374) i Vilića Guvna, i stabilizacijom fronta na položajima Crni vrh - Pidriš - Karaulica bila je otklonjena neposredna opasnost po ranjenike. U borbama od 28. februara do 2. marta 1943. borci i starešine 1. i 2. bataljona 3. krajiške brigade pokazali su izvanrednu hrabrost, smjelost i odlučnost. To je Štabu Brigade ulijevalo nadu i povjerenje da će Brigada u potpunosti izvršiti postavljeni zadatak. Neprijatelj je bio lišen mogućnosti da na ovom pravcu ubaci svježe snage i ponovo ugrozi bolnicu sa ranjenicima.

Iako su borbe 3. krajiške brigade za odbranu ranjenika u rejonu Vilića Guvna, na Raduši, trajale svega tri dana, one spadaju među nekoliko najtežih koje je Brigada vodila u toku rata. Odsjek fronta 1. i 2. bataljona 3. krajiške brigade i 2. bataljona 4. crnogorske proleterske brigade, bio je obavijen gustim dimom od ispaljenih granata, mina, ručnih bombi i mitraljeskih rafala. Stabla drveća koja su služila borcima kao zaklon, bila su izrešetana i oguljena vatrom raznih oružja.

Radi svake sigurnosti sa 1. i 2. bataljonom, 3. krajiške brigade nalazili su se po jedan član Štaba Brigade. Članovi štabova bataljona i komandi četa, naoružani automatskim oružjem, nalazili su se u prvoj

²²⁰ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 94, str. 170, Oslobođilački rat, knj. 2, str. 388.

²²¹ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 83.

borbenoj liniji zajedno sa borcima, maunu m, siuziu primjeruiri i k-
mandovali.

U borbi za ranjenike u rejonu Vilića Guvno sa razlogom se ističe uloga i 2. bataljona 4. crnogorske proleterske brigade. Međutim, politički komesar 7. banijske divizije, koji je neposredno pratio tok borbe, između ostalog kaže: »Situaciju su spasla dva bataljona 3. krajiške brigade, koji su predveče stigli i sreli se sa Nijemcima na Orlovački k. 1291 i odbacili ih nazad ka Velikoj Kobili (k. 1301)«.²²²

Da bi onemogućio neprijatelju manevar desnim krilom i eventualni prodor u Gornje Vukovsko, Štab Brigade je naredio 3. bataljonu da se što prije prebaci u rejon Oglavka (tt 1517), sa zadatkom da pojača odbranu 8. brigade 7. banijske divizije na koju je neprijatelj vršio jak pritisak, dok je 4. bataljon zadržan u rezervi pozadi 1. i 2. bataljona u rejonu s. Gmići i Draševo.

Vremenski uslovi u to vrijeme bili su vrlo teški. Planinski visovi bez naselja bili su zatrpani visokim snijegom, a temperatura daleko ispod nule. Vatra se nije smjela ložiti, a jedinice su danonoćno bile na položajima. Ishrana ljudstva bila je potpuno otežana. Nije bilo ni izgleda da se situacija, u tom pogledu, nešto poboljša. Starješine su se pitale koliko će se ovako moći izdržati. Ostalo im je da i ovoga puta računaju na političku svijest i izdržljivost boraca. Što je vrijeme više odmicalo, situacija je bila sve teža.

U toku 1. marta 7. banijska i 1. dalmatinska brigada vodile su vrlo žestoke borbe u rejonu Orlišće (k. 915), s. Mačkovac - Pidriš. Neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna. Nad bojištem je stalno kružilo 12 neprijateljevih aviona »štuka« i 3 bombardera. Zadatak 3. krajiške, 7. banijske i 1. dalmatinske brigade bio je da po svaku cijenu, spriječe dalji prodor neprijatelju preko Makljena do dolaska jedinica 1. i 2. proleterske divizije. Zadatak 8. hrvatske brigade i jednog bataljona 16. hrvatske brigade koji je tek pristigao, bio je da u sadejstvu sa 3. bataljonom 3. krajiške, po svaku cijenu spriječi dalji prodor neprijatelja da iz rejona Oglavka ugrozi lijevi bok naših snaga.²²³

U to vrijeme Vrhovni štab je zahtijevao od štabova 1. i 2. divizije da ubrzaju pokret jedinica iz doline Rame i Neretve prema Makljenu i Gornjem Vakufu.²⁴

Na kraju 1. marta neprijatelj je, uz snažnu podršku avijacije, artillerije i minobacača, potisnuo 1. dalmatinsku i dijelove 7. banijske brigade, i ovladao linijom: s. Seferovići na desnoj obali Vrbasa - s. Voljice - Crni vrh (tt 1206) - Pidriš, ali je upornom odbranom zadržan na dostignutoj liniji.²²⁵ U takvoj situaciji bataljoni 2. proleterske divizije prebacivani su sa 9 kamiona i autobusa iz doline Rame u rejon Makljena. Prvoj proleterskoj diviziji naredeno je da ubrza pokret 1. proleterske i 3. sandžačke brigade iz rejona Solakove kule prema Gornjem Vakufu. U toku su bile svestrane pripreme jedinica za protivudar.

Štab 4. crnogorske proleterske brigade po naređenju Vrhovnog štaba preuzeo je komandu i nad 1. i 2. bataljonom 3. krajiške, na pravcu

²²² Đuro Kladarin: »*Slom 4. i 5. ofanzive*«, str. 186, »Kultura«, Zagreb, 1954.

²²³ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 103.

²²⁴ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 105.

²²⁵ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 106, izvještaj zamj. nač. VS NOV i POJ.

Karaulica (k. 1398) - Vilića Guvno, s kojima su ostali politički komesar 3. brigade i njegov zamjenik. Oni su krenuli sa 4. bataljonom za Oglavak (tt 1517), gdje se već nalazio 3. bataljon, da bi pojačali 8. hrvatsku i dijelove 16. brigade 7. banijske divizije, i preuzeli komandu na tom pravcu.

Vrhovni komandant izdao je zapovijest 3. marta u 4 časa za protivudar.²²⁶ Njegova operativna zamisao bila je: »Glavninu njemačko-ustaških snaga koncentrisanih u dolini r. Vrbasa oko Gornjeg Vakufa obuhvatnim manevrom s juga i sjevera razbiti i produžiti energično gonjenje niz rijeku Vrbas«.

Prema naredbi vrhovnog komandanta od 2. marta u 11 časova,²²⁷ bilo je predviđeno da se 8. hrvatska brigada zbog prevelikog zamora ljudstva i gubitaka koje je pretrpjela, izvuče iz borbe u rejon Gornje Vučkovo, a da se cijela 3. krajiška prebaci u rejon Oglavak. Do toga nije došlo zbog toga što još uvijek nisu bile stigle jedinice 2. proleTERSKE divizije u rejon Makljena, čime bi taj pravac bio ugrožen.

Grupisanje jedinica za protivudar izvršeno je ovako:²²⁸

- na desnom krilu napadala je 1. proleTERSKA divizija bez 3. krajiške brigade, ojačana sa 1. dalmatinskom brigadom opštim pravcem Seferović - s. Dobrošin - s. Ždrimce - s. Vrsi - s. Krupa - Sarajvilić;

- na centru: 2. proleTERSKA divizija, bez 2. dalmatinske brigade, 7. brigada 7. banijske divizije i 1. i 2. bataljon 3. krajiške brigade, osnovnim pravcem Vilića Guvno - Kobila - Podovi (tt 919) - s. Paloč, sa odsjeka Vilića Guvno - Pidriš;

- na lijevom krilu: 8. hrvatska brigada, 3. krajiška brigada, bez 1. i 2. bataljona i jedan bataljon 16. hrvatske brigade, opštim pravcem Oglavak - Luče Polje - s. Tihomišlje, sa zadatkom da presječe komunikaciju Gornji Vakuf - Bugojno u rejonu Han-Ploče, i spriječi nesmetano odstupanje neprijatelja prema Bugojnu.

Protivudar je podržavala haubička baterija od 4 oruđa i protivtenkovska baterija. Inženjerska četa Vrhovnog štaba imala je zadatak da raščisti put od Makljena prema Gornjem Vakufu. Protivudar je otpočeo u 15 časova 3. marta.²²⁹

Naročito žestok otpor u prvoj fazi protivudara neprijatelj je pružio na pravcu srednje napadne grupe, a posebno pred 2. proleTERSKOM i 1. dalmatinskom brigadom, kao i u rejonu Grudica, Vilića Guvna i Karaulice (k. 1398) na pravcu nastupanja 1. i 2. bataljona 3. krajiške i 4. crnogorske brigade.

Još prije prelaska u opšti protivudar, u toku 3. marta u rejonu Grudica bio je odsječen 2. bataljon iz sastava 737. puka. Neprijatelj je nastojao svim silama da ga protivnapadima iz rejona Oštrac (k. 1312) i Mrljevine (k. 1364) deblokira. Na drugoj strani zadatak naših bataljona bio je da po svaku cijenu zauzmu rejon Kobila (k. 1370) - Oštrac (k. 1312) i Mrljevine (k. 1364) i, na taj način, u sadejstvu sa snagama 2. proleTERSKE i 4. crnogorske brigade, stvore uslove za brz prodor u pravcu Podovi (tt 919) i ne dozvole neprijatelju da se organizovano povlači.

²²⁶ Zbbrnik, tom 2, knj. 8, br. dok. 114.

²²⁷ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 121.

²²⁸ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 121.

²²⁹ Tom 2, knj. 8, br. dok. 113.

Pojedini položaji prelazili su 3. marta po nekoliko puta iz ruke u ruku. Smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi. Borba je trajala punih 9 časova. Ponovni pokušaj 1. bataljona njemačkog 737. puka da deblokira opkoljeni bataljon na Grudici, nije uspio. Poslije prvog oštrog juriša, 1. i 2. bataljon 3. krajiške i jedinice 4. crnogorske brigade ovladale su položajima Karaulica (k. 1398) i Mrljevine (k. 1364) i podišle brdu Oštrac (k. 1312). U takvoj situaciji bili su potrebni krajnje naprezanje i požrtvovanost svakog pojedinog borca, vodova i četa kao cjeline. Snijeg je bio dubok i vlažan. Da bi se izbjegla ubitačna neprijateljeva mitraljeska vatra, trebalo je tražiti najpodesnije prilaze i mrtve uglove i puzati po snijegu i po nekoliko desetina metara da bi se došlo na jurišno odstojanje i na domet bacanja ručnih bombi, pri čemu se gubilo dragocjeno vrijeme i borci, ionako gladni i iscrpljeni, još se više zamarali. Naročito dobro sadejstvo ostvareno je između grupa bombaša i puškomitraljezaca u toku podilaženja neprijateljevim bunkerima, napravljenim na brzu ruku.

U jutarnjim časovima 4. marta 1943. borbe su nastavljene. Prvi i 2. bataljon 3. krajiške brigade zauzeli su Oštrac (k. 1312) i Kobilu (k. 1370). Ostatak 2. bataljona njemačkog 737. puka do tog vremena uspio se probiti i spojiti sa glavninom.

I na desnom kraju - na pravcu Pidriš - Mračaj i Pidriš - Podovi, neprijatelj je popustio. Uz snažnu podršku avijacije povlačio se planski, izvlačio pojedine dijelove sa centra borbenog poretka i pojačavao svoje desno krilo na pravcu Oglavak.

Samo u toku 2. i 3. marta 1943. neprijatelj je po vlastitom priznanju imao 51 poginulog, 83 ranjena, 21 nestalog i 31 premrzlog vojnika, a da je njegov opkoljeni 2. bataljon 737. puka, u toku 3. marta, imao 45 mrtvih i 64 ranjena vojnika. Prema jačini i uslovima pod kojima je borba vođena, pretpostavlja se da je neprijatelj imao i 2. i 3. marta daleko veće gubitke.

Na našoj strani samo 3. marta kod 1. bataljona bilo je 6 poginulih i 14 uglavnom, teže ranjenih boraca. Približno iste gubitke imao je i 2. bataljon, dok su gubici u jedinicama 4. crnogorske brigade bili daleko veći.

U ovim borbama izginuli su mnogi prekaljeni borci 3. krajiške brigade: Rade Petrović rodom iz Vrtoča, poznat kao najbolji bombaš. Poginuo je bacajući bombe u njemačke zaklone; Đurekan Pilipović, omladinac iz Vrtoča, izrešetana je puškomitraljeskim rafalom dok je iz stojećeg stava tukao iz svog mitraljeza po streljačkom stroju protivnika; Rade Švabić iz Rašinovaca, štiteći mitraljezom svoju desetinu da se izvuče, junački je poginuo; Pero Zorić, poginuo je u jurišu na čelu svoga voda; Srećko Bakotić, omladinac iz Kaštela kod Splita, poginuo je dok je puzao po snijegu da bi se privukao neprijateljevom zaklonu. Poginuli su i: Lukica Balaban, Uroš Ankić, Trivo Budimir, Dragan Zorić, Jovo Torbica, Milan Bokan i još desetak odvažnih boraca da bi spriječili prodor neprijatelja i spasili živote svojih ranjenih drugova. Neki lakše ranjeni borci odbijali su da pođu u brigadni sanitet, dok su drugi, još sa nezaraslim ranama, bježali iz saniteta u svoju jedinicu. Što je vrijeme više odmicalo, borba je bila sve žešća, a borbeno raspoloženje boraca

3. krajiške sve veće, da bi na kraju u borbi za ranjenike bilo krunisano velikom pobjedom.

Ljevokrilna napadna grupa, nastupajući opštim pravcem Oglavak - Parduše (k. 1204), razbila je u prvom naletu neprijatelja i izbila u rejon s. Tihomišlje na putu Gornji Vakuf - Bugojno. U to vrijeme, glavnina neprijateljevih snaga još uvijek se nalazila u povlačenju između Gornjeg Vakufa i Tihomišlja i, pod pritiskom srednje napadne kolone, trpila velike gubitke. U takvoj situaciji neprijatelj je vrlo oštro reagovao. Privukao je svježe snage iz rejona Gračanice i, uz snažnu podršku avijacije, izvršio protivnapad na ljevokrilnu napadnu grupu. Treći i 4. bataljon 3. krajiške, koji su izbili u rejon Tihomišlja, bili su prisiljeni da se povuku u rejon Luče Polje, Šarića staje, Šugine bare, a dijelovi 8. brigade i 1. bataljon 16. brigade 7. banijske divizije u rejon Nišan - k. 1325. U tom momentu 1. dalmatinska brigada izbila je ispred s. Tihomišlje i zarobila 2 topa.²³⁰

Snage ljevokrilne napadne grupe bile su nedovoljno jake da bi sa uspjehom presjekle odstupnicu neprijatelju i ugrozile njegov desni bok. Sem toga zbog zamorenosti boraca na maršu od Ivan-Sedla do Gornjeg Vakufa, 1. proleterska, u ulozu desnokrilne napadne grupe, nastupala je dosta sporo, tako da je neprijatelj uspio izvući glavninu svojih snaga prema Bugojnu. Na taj način nije do kraja ostvarena ideja Vrhovnog štaba da se obuhvatom s juga i sjevera tuku glavne snage neprijatelja u rejonu Gornjeg Vakufa. Da je na vrijeme kompletna 3. krajiška brigada bila prebačena u rejon Oglavka, kao što je bilo planirano, zadatak bi bio izvršen sa više uspjeha. Bez obzira na to, protivudar naših snaga izveden je s uspjehom. Prema vlastitom priznanju, Nijemci su u toj ofanzivi imali velike gubitke »Okruglo 650 oficira, podoficira i vojnika potvrdilo je smrću vjernost svojoj zakletvi.«²³¹ Italijani su imali znatno veće gubitke.²³²

Ishrana ljudstva grupe bataljona koja se nalazila u rejonu Oglavka i Raduše na lijevom krilu borbenog rasporeda, bila je veoma otežana. Snijeg je ponegdje dostizao visinu i do 2 metra, tako da su borci propadali i izvlačili se iz njega teškom mukom. Situaciju bi u nekoliko ublažili pravljenjem krpalja, ali ni to nije mnogo pomoglo. Intendantura brigade i radni vodovi bataljona jedva su uspjevali da u toku dana doteure borcima po jedan obrok kuvane hrane, i to vrlo oskudan. Štabovi bataljona morali su odvajati borce iz streljačkog stroja i organizovati nosačke kolone, čak i po jednu četvrtinu ljudstva čete, da bi hrana stigla na vrijeme na položaje. Hrana je dijeljena na samom položaju i do boraca dolazila potpuno ohlađena. Rijetko bi se našlo u privilegovanom položaju ljudstvo onog voda koji bi se nalazio u rezervi i podgrijavalo hranu u napuštenim Šarića stajama ili, pak, u Bećizovim stajama. Bez obzira na to, borci su te teškoće hrabro podnosili, svjesni zadatka koji je pred njima stajao. Naročito treba istaći samoprijegor i visoku političku svijest boraca 7. banijske divizije, koji su umorni i gladni, povlačeći

²³⁰ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 125.

²³¹ Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, tom 4., kni. 11, br. dok. 312, str. 594-600.

²³² Naređenje italijanske Više komande, Zbornik, tom 4, knj. 11, dok. br. 188, str. 368-374.

se od Banije do Raduše, stojički podnosili sve te teškoće. Borci 3. krajiške brigade imali su bezbroj puta priliku da vide kako iscrpljene i potpuno malaksale borce, četne i bataljonske rukovodioce, starješine jedinica nisu mogle natjerati da se povuku u pozadinu na oporavak sve dok ih gotovo polumrtve nisu odnosili na nosilima s položaja. Dok je komandant 8. brigade, Nina Maraković u pratnji komandanta 3. bataljona 3. krajiške obilazio položaje jednog bataljona 8. brigade i upoznao ga sa situacijom, naišli su na jednog puškomitraljesca iz sastava 8. brigade, inače, vrlo otresita, visoka i lijepo građena i umorna borca. Temperatura je toga dana na Oglavku bila 20 stepeni ispod nule, a duvao je i jak sjeverni vjetar. Na pitanje komandanta hoće li moći izdržati, borac je kratko odgovorio: »Zimu nekako, a glad vrlo teško«. Stajao je taj borac u snježnom rovu naslonjen na grudobran napravljen od snijega i osmatrao neprijatelja. Kad su ova dvojica komandanta, poslije pola časa ponovo naišla istim putem, zatekli su tog divnog borca, mrtvog, naslonjenog na grudobran sa rukom na obaraču. Bio je to jeziv, ali zadivljujući samoprijegor. Toga dana još dva borca 8. brigade umrla su na isti način, da bi odbranili svoje drugove ranjenike. Bilo je još mnogo zadivljujućih primjera požrtvovanja i visoke političke svijesti boraca svih naših jedinica koje su se našle u rejonu Raduše.

Dok su jedinice, 1. 2. i 7. divizije 4. i 5. marta 1943. potiskivale neprijatelja preko Gornjeg Vakufa prema Tihomišlju i Gračanici, neprijatelj je snagama preko 2.000 vojnika, 12 tenkova i 15-20 kamiona ušao u Kupres.²³³ Jednovremeno dijelom snaga ušao je u Šujicu i Molovan. U takvoj situaciji naređeno je 9. krajiškoj brigadi, koja je držala front prema Kupresu i 1. bataljonu 16. brigade 7. divizije da se prikupe u Gornjem Vukovskom, sa zadatkom da obezbjede lijevi bok jedinica koje su se nalazile na pravcu Gornji Vakuf - Prozor.²³⁴ Pramac Ravno - Ščit zatvarala je 7. krajiška brigada i 3. bataljon 9. krajiške brigade.²³⁵

Druga dalmatinska brigada 2. divizije odbila je pokušaj četnika da se prebace s lijeve obale Neretve na desnu u rejonu Jablanice.²³⁶

Glavnina 2. proleterske divizije i dijelovi 7. divizije i 1. dalmatinske brigade 3. divizije bile su 5. marta orijentisane prema Rami i Jablanici, s namerom da se prebace preko Neretve. Jedinice 1. divizije imale su zadatak da zatvore pravac Gornji Vakuf - Prozor - r. Neretva i spriječe eventualni prodor neprijatelja na tom pravcu.

Jedna desetina 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, sa desetarom Stevom Opačićem, prešla je 6. marta 1943. Neretvu, uspostavila mostobran i omogućila opravak mosta i prelazak jedinica na lijevu obalu.

Rad na osposobljavanju porušenog mosta na Neretvi otpočeo je 7/8. marta 1943. a već sutradan 8. marta u jutarnjim časovima, most je bio osposobljen za prebacivanje ostalih snaga i ranjenika.

Toga dana raspored jedinica 1. divizije bio je: 1. proleterska brigada na desnoj obali Vrbasa sa zadatkom da zatvori pravac Gornji Vakuf - Bugojno i Gornji Vakuf - Travnik; 3. krajiška na lijevoj obali Vrbasa sa

²³³ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 150.

²³⁴ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 149.

²³⁵ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 114.

²³⁶ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 165.

zadatkom da zatvori pravce Tihomišlje - s. Poloč i Tihomišlje - Oglavak - Raduša planina, dok se 3. sandžačka nalazila u rezervi u rejonu Strumica (tt 785) - Podovi (tt 919) - Mračaj.

Prva proleterska brigada po naređenju Štaba 1. divizije, kreće 7. marta u 7,15 časova prema Neretvi, a njene položaje na desnoj obali Vrbasa i sjeveroistočno od puta Gornji Vakuf - Prozor preuzima 3. sandžačka brigada. Neprijatelj je to otkrio i odmah intervenisao. Snagama pješadije, uz podršku avijacije i 6 tenkova, prodro je u Gornji Vakuf.

U takvoj situaciji 3. krajiška brigada je 7. marta sa 3 bataljona posjela položaje na liniji: Strmica (tt 765) - Gradina (k. 801) - Luče Polje (tt 1105), sa zadatkom da bočno djeluje na komunikaciju Bugojno - Gornji Vakuf, dok je 1. bataljon raspoređen u rezervu u s. Voljice. Opšti zadatak Brigade je bio: manevarskom odbranom sprečiti brz prodor neprijatelju na pravcu Gornji Vakuf - Makljen, a greben Kobilje i Raduše braniti po svaku cijenu i ne dozvoliti neprijatelju prodor u rejon Prozora.

Neprijatelj je jakim snagama 8. marta, uz podršku avijacije, potisnuo 1. i 2. bataljon, ovladao rejonom Gornji Vakuf - s. Mračaj - Podovi (tt 919). Na pravcu Luče Polje - Oglavak nije imao uspjeha. Š obzirom na takav razvoj događaja, 3. i 4. bataljon koji su se nalazili u rejonu Luče Polje - Oglavak, po naređenju Štaba Brigade prebačeni su na desnu obalu rijeke Voljice u rejon Kobile. Toga dana poginuo je komandir 2. čete 3. bataljona Stevo Banović,²³⁷ a ranjeni su zamjenik političkog komesara čete Mića Jević i komandir Nikola Stupar. Neprijatelj je sutradan, 9. marta, izvršio vrlo jak pritisak na prednje dijelove 3. krajiške brigade i, uz podršku avijacije, do 12 časova podišao Kobili.

Dok je 3. krajiška s uspjehom spriječavala brz prodor neprijatelju preko Makljena ka Prozoru, on je na pravcu 3. sandžačke brigade jakim snagama, uz podršku avijacije, izbio u rejon Crni vrh (tt 1370) - Mejnik (k. 1276) i ugrozio desni bok 3. krajiške brigade. Istovremeno na pravcu 16. hrvatske brigade, neprijatelj je dijelom snaga njemačke 369. divizije s pravca Ravno i Vukovsko izbio pred Prozor, tako da je prijetila opasnost da 3. krajiška ostane odsječena u rejonu Makljen - Kobilja. U to vrijeme svi ranjenici i pozadinski dijelovi bili su prebačeni iz prozorske kotline prema Neretvi.

Radi toga je 3. krajiška noću 9/10. marta 1942. napustila Radušu i Kobilu i sa 1. i 3. bataljonom posjela rejon s. Duge - Kranjčići, sjeverno od puta Prozor - Rama, a sa 2. i 4. bataljonom rejon s. Oglavak i Šibenik,²³⁸ zapadno od puta Prozor - Rama. Desno na pravcu s. Here - s. Uzde nalazila se 3. sandžačka brigada, a lijevo prema rijeci Doljanki 7. krajiška i dijelovi 16. hrvatske brigade. Prednji dijelovi neprijatelja ušli su 10. marta oko 9 časova u Prozor i poslije kratkog zadržavanja, nastavili nadiranje prema Rami. U popodnevnim časovima slabiji dijelovi neprijatelja, potiskujući snage 3. sandžačke, ugrozili su desni bok 3. bataljona sjeverno od s. Duge u rejonu Troglav (k. 773). Međutim, br-zom intervencijom 3. krajiške brigade neprijatelj je odbijen i opasnost

²³⁸ Zbornik, tom 2 knj. 8, br. dok. 94, str. 170, Oslobođilački rat, knj. 2, str. 388.

²³⁹ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 83.

otklonjena. U to vrijeme začelje bolničkog ešelona nalazilo se još uvijek u rejonu sela Gračanice.

Istovremeno su snage njemačke 369. divizije, potiskujući 7. krajišku i dijelove 16. hrvatske brigade, nastupale iz izvornog dijela r. Rame vododelnicom između r. Rame i r. Doljanke prema Rami i Jablanici. Radi toga su i 1. i 3. bataljon 3. krajiške brigade prebačeni na desnu obalu Rame, a položaje 1. i 3. bataljona preuzela je 3. sandžačka brigada. Drugi i 4. bataljon prebačeni su na rijeku Doljanku da pojačaju položaje 7. krajiške brigade. Zadatak 3. krajiške bio je da po svaku cijenu spriječi brz prodor neprijatelja u dolinu Neretve i, na taj način, obezbijedi prelaz naših snaga, bolnice i pozadinskih dijelova na lijevu obalu Neretve.

Tih dana 3. krajiška brigada dobila je neobičnu popunu. U to vrijeme ujedno sa našim snagama se još iz Bosanske krajine povlačio i jedan dio naroda, pretežno omladine, angažovane u nošenju ranjenika. Tako se taj dio omladine našao u rejonu Prozora. Kada su za nošenje ranjenika bili angažovani zarobljenici Italijani, omladina se priključila našim brigadama. Pretežan broj stupio je u 7. krajišku brigadu. Nekoliko desetina omladinaca i omladinki od 18 godina svrstalo se u jedinice 3. krajiške brigade, kod svojih rođaka i poznanika. Većina njih je bila iscrpljena i slabo obučena. Zahvaljujući svestranoj brizi komandnog kadra, oni su se brzo oporavili i snašli, i kroz relativno kratko vrijeme svi do jednog postali primjerni borci.

U toku 11. marta 1943. Brigada je stabilizovala položaje na liniji: jugozapadno od s. Gračanice - Topolovca (tt 1028) - Blačine planine - Podvrške (tt 1433). Desno, na lijevoj obali Volujčice, položaje je držala 3. sandžačka brigada. Sedma krajiška i 16. hrvatska brigada po naređenju Štaba Divizije, povukle su se sa položaja i krenule u pravcu Jablanice. Pokušaj neprijatelja da toga dana probije položaje 3. krajiške brigade nije uspio. Neprijatelj je težište napada ispoljio: tehnikom duž puta Prozor - Rama, a pješadijom grebenom vododelnice između Rame i Doljanke na položaje 2. i 4. bataljona. Komandu i odgovornost za odbranu na desnom krilu, Štab 3. krajiške povjerio je 3. bataljonu, a na lijevom krilu, Štabu 4. bataljona. S obzirom na konfiguraciju zemljišta, odbrana je bila organizovana po dubini u 2 do 3 linije.

Toga dana u Brigadi je bilo: 83 puškomitraljeza, 4 teška mitraljeza, 4 minobacača 81 mm, 1 protivkolski top 37 mm, 1 protivtenkovski top »pito« 37 mm. Čete su spale na 34—45 boraca. Topovi i polovina puškomitraljeza stavljeni su pod komandu Štaba 3. bataljona.²³⁹ Put Gračanica - Rama zarušen je na nekoliko mjesta. Topovi su postavljeni na najpodesnije vatrene položaje jedan iza drugog. Porušen je i spaljen most na rijeci Rami u rejonu Gračanice. Pošto nije uspio pješadijom, neprijatelj je aktivirao avijaciju. Položaj Brigade naizmjenično su nadlijetala 3 njemačka aviona »štuka«, a 11. marta rejon Gračanice nadlijetalo je 9 aviona »štuka«, koje su bombardovale položaje Brigade. Jedna od bombi potpuno je raznijela borca puškomitraljesca Ljubu Dolića. Kontuzovan je i komandant 3. bataljona. Bombardovan je i Štab Brigade. Zahvaljujući budnosti i maskirnoj disciplini, većih žrtava nije

²³⁹ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 156, str. 300.

bilo. Pobijeno je nekoliko konja štabne komore i srušeno i zapaljeno nekoiko kuća u selu Skrobučani.

U borbi su se posebno istakle 11. marta posluge na protutenkovskim topovima. Topovi su postavljeni na nekoliko desetina metara iza porušenog mosta na rijeci Rami u rejonu Gračanice - na utoku potoka Volujčice u r. Ramu. Naišla je kolona od 7 tenkova od Prozora. Kad je prvi tenk naišao na prepreku, zastao je. Pogođen je prvom granatom i zapaljen. Bio je sav u dimu i pokušao je da se okrene. Na njega je naltio drugi tenk, koji je bio pogođen drugom ispaljenom granatom, ali iz drugog topa. Kolona tenkova zastala je i našla se pod ubitačnom mitraljeskom vatrom. U isto vrijeme tri njemačka aviona »štuke« bombardovala su položaje Brigade i vatrene položaje protivtenkovskih topova. Odmah poslije toga, topovi su naizmjenično prešli na rezervne vatrene položaje. Kolona tenkova ostala je blokirana u rejonu Gračanice i nije mogla krenuti prema Rami sve do 14. marta poslije podne, kad su jedinice 3. krajiške brigade napustile ove položaje. Odbijen je i vrlo snažan napad neprijateljeve pješadije, koja je uz podršku tenkova pokušala da odbaci jedinice 3. bataljona i produži prema Rami. Dok je vođena borba na prvoj odbrambenoj liniji, neprijateljevi avioni su u dva navrata bombardovali položaje svoje pješadije i nanijeli joj znatne gubitke. Konfiguracija zemljišta omogućavala je organizaciju višespratne zaprečne vatre.

U ovoj borbi posebno se istakao Košta Kecman, politički delegat topovskog voda, te nišandžija Dušan Carić, Bojan Tintor, Đuro Pećanac i drugi. Pohvalu su zaslužile i posluge na mitraljezima i bombaši koji nisu dozvolili da neprijatelj krene ni stope napred. U ovoj akciji članovi komandi četa i štaba bataljona nalazili su se u prvoj liniji odbrane, svjesni opasnosti koja bi nastala da je neprijatelj uspio prodrijeti prema Rami. Za uspješno izvršen zadatak pohvaljen je 3. bataljon.

U toku 12. i 13. marta 1943. odbijeni su svi pokušaji neprijatelja da se probije dolinom Rame i Doljanke do Neretve. Naneseni su mu osjetni gubici, dok su naši gubici, zahvaljujući terenskim uslovima i načinu vođenja borbe, bili minimalni. Sva pomjeranja na položajima po frontu i prebacivanje s linije na liniju, vršena su isključivo noću. Pošto nije uspio da probije odbranu Brigade u zahvatu komunikacije, neprijatelj je vršio jak pritisak na 4. bataljon duž rijeke Doljanke, i prisilio ga da se postepeno povlači prema Jablanici.²⁴⁰

Svi pokušaji neprijatelja da potisne jedinice 3. krajiške duž puta Gračanica - Rama i dolinom rijeke Doljanke, i da se spoji sa snagama njemačke 718. divizije, nisu uspjeli.

Do tog vremena svi ranjenici i bolesnici i pozadinski dijelovi ostalih jedinica nesmetano su prebačeni na lijevu obalu Neretve, dok je prebacivanje jedinica 9. dalmatinske divizije bilo u toku.

Noću 13/14. marta 2. i 3. bataljon odvojili su se od neprijatelja i prebačeni u s. Slatinu, dok je 1. bataljon orijentisan na pravcu 4. bataljona kao pojačanje u dolini r. Doljanke.

Do tada su se sve brigade Operativne grupe divizija prebacile preko improvizovanog mosta na Neretvi kod Jablanice, na lijevu obalu rijeke.

²⁴⁰ Zbornik, tom 4, knj. 11, br. dok. 67.

Na desnoj obali Neretve ostala je samo **J. itrajiska Drigada, Koja je uporno branila prilaze rijeci i obezbjeđivala prebacivanje ostalih brigada.**

Sve jedinice 3. krajiške brigade, pošto su uspješno izvršile zadatak, prebacile su se 15. marta u 9 časova preko improvizovanog mosta na lijevu obalu Neretve u rejonu Jablanice. Posljednji se prebacio zamjenik komandanta 4. bataljona Jovo Pužić, s jednim vodom boraca, koji je prije prebacivanja uništio ostatak zaplijenjene italijanske municije i drugu ratnu opremu, a zatim pošto se prebacio, porušio taj improvizovani most. Tako su, zahvaljujući upornoj odbrani 3. krajiške i 3. sandžačke brigade, centralna bolnica sa ranjenicima, svi pozadinski dijelovi i ostale jedinice uspješno i bez većih problema prebačeni na lijevu obalu Neretve.

Prije nego što se prebacio na lijevu obalu, 3. bataljon je po naređenju Štaba Brigade, bacio u kanjon Neretve oba protivtenkovska topa, što su borci bataljona teško podnijeli.

Prije prelaska naših snaga u protivofanzivu prema Kalinoviku i sjevernoj Hercegovini, na lijevoj obali Neretve bile su koncentrisane glavne četničke snage u jačini od oko 12.500 četnika, iz Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i jugoistočne Bosne. Vrhovna četnička komanda u sporazumu s Italijanima i NDH, još u decembru 1942. razradila je zajednički plan za uništenje partizanskih snaga. Smatrala je da je došlo vrijeme za konačan obračun sa partizanskim snagama. U zapovjesti četničke Vrhovne komande povodom toga, pored ostalog, stoji: »Momenat je da komunisti budu do nogu potučeni.«²⁴¹ Italijani su snabdjeli četnike municijom, hranom i ostalim materijalnim sredstvima, bez obzira što su Nijemci tražili da se četnici razoružaju, kao potencijalni neprijatelji, za slučaj da dođe do iskrcavanja saveznika na Balkanu. Raspored četnika krajem februara 1943. pred prelazak naših snaga preko Neretve, bio je sljedeći:

- u rejonu Konjica - Mileševski korpus, sa oko 5.500 četnika;^{2*2}
- u širem rejonu oko Glavatičeva - Kolašinska, Andrijevička, Beranska i Bjelopoljska brigada sa oko 1.900 četnika,²⁴³ - lijevo od njih 1. i 2. durmitorska i Pljevaljska brigada sa oko 700 četnika,²⁴⁴ i prema Mostaru - Zetski odred i Nikšićka četnička brigada sa oko 2.200 četnika.^{2*5}

Četnici su za ovu akciju pripremili i Limsko-sandžački odred, koji, je ako se ukaže potreba, bio u gotovosti da se prebaci preko Čajniča i Foče u rejon borbenih dejstava i ubaci u borbu.^{24*}

²⁴¹ Izvještaj četničke Vrhovne komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 2, f. 1, br. dok. 17.

²⁴² Izvještaj Isturenog dijela Vrhovne komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 280, f. 1, br. dok. 8.

²⁴³ Depeše četničke komande, AVII, k. 293, dep. 1534.

²⁴⁴ Izvještaj četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 163, f. 5, br. dok. 3.

²⁴⁵ Izvještaj četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 133, f. 1, dok. 33 i k. 134, f. 1, dok. 27.

²⁴⁶ Depeše četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 299, f. 1, dok. 19.

- Sarajevska grupa četnika nalazila se na južnim padinama Bjelašnice i Ivan-planine, dok je jedan četnički odred jačine oko 2.800 četnika ranije bio prebačen iz Hercegovine u rejon Knina sa zadatkom da učestvuje u »gonjenju i uništavanju partizanskih snaga«. Pošto obavi zadatak, taj odred je trebalo prebaciti na lijevu obalu Neretve u sastav glavnih četničkih snaga.²⁴⁷

Glavnoj četničkoj grupaciji na pravcu nastupanja naših snaga pridat je jedan italijanski bataljon, a podržavala ih je i italijanska avijacija sa aerodroma Mostar.

Noću, između 6. i 7. marta 2. dalmatinska brigada razbila je četnike kod mosta na Neretvi u rejonu Jablanice, i napravila taktički mostobran, koji su proširile 2. proleterska i 4. crnogorska brigada. Druga proleterska brigada, već u prvom naletu potpuno je razbila 1. i 2. durmitorsku četničku brigadu. Protivnapad na mostobran izvršila je konjička četnička grupa od oko 4.500 četnika lijevom obalom Neretve pravcem Golo Brdo (k. 1217) - s. Krstac - Jablanica. Zadatak joj je bio da »pocijenu najvećih žrtava« likvidira mostobran.²⁴⁸ Protivnapad četnika nije uspio. Jedinice 2. divizije nezadrživo su prodirale naprijed. Četnici su nastojali da se srede i pruže što organizovaniji otpor. Ponovo je došlo do jakog sudara 11. i 12. marta na liniji s. Bijela - Paklena (tt. 906). I ovoga puta četnici su razbijeni. Narednog dana konjička četnička grupa potpuno je razbijena i dotučena u rejonu Boračkog jezera. Samo u ovim borbama četnici su, prema vlastitom priznanju, imali 550 mrtvih i ranjenih.²⁴⁹

Energično dejstvo naših snaga i poraz četnika na Neretvi poljuljao je iz osnova čitav sistem njihove odbrane, narušio im moral i pokazao svu njihovu nesposobnost kao i njihovog komandnog kadra u borbi protiv jakih snaga NOV i POJ. U vezi s tim u izvještaju komandanta isturenog dijela četničke Vrhovne komande, majora Branka Ostojića, Draži Mihailoviću, pored ostalog, stoji:

*»Jedino zbog nesposobnosti, neposlušnosti, i nemarnosti komandnog elementa, došlo je do prodora komunista kod Jablanice i razbacanosti snaga na južnom frontu. Osećam svoju krivicu i krivicu potčinjenih mi komandanata za nepotrebno pale žrtve kod Jablanice i nepovoljan obrt situacije. Ja vas molim da odredite specijalni vojni sud, koji će izreći presudu meni, a potom i ostalim«.*²⁵⁰

Nije to jedini uzrok za poraz četnika koji navodi major Ostojić. Pobjedili su visok moral, hrabrost, požrtvovanje i vjera u pobjedu partizanskih boraca, i vještina u komandovanju starješinskog sastava NOV.

Iako su četnici poraženi u prva dva sudara, u rejonu Jablanica - Borci četnička komanda brzo je i vrlo oštro reagovala. Zetski odred i Nikšićku brigadu prebacila je iz Mostara kamionima u rejon Čičevo - Lipeta - Lišanjski. Kombinovani četnički korpus posjeo je položaje na liniji:

²⁴⁷ Depeše četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 289, f. I, 8, 7 (depeša

²⁴⁸ Zapovjest komandanta 1. četničke kolone, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 202,

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Depeša načelnika četničke Vrhovne komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 293, f. I, d. 3 (dep. br. 2145).

Kom (k. 815) - Perin kuk (k. 672) - Čičevo - Lipeta. Desno su posjeli položaje ostaci konjičke četničke grupe, a lijevo ostaci razbijenih brigada na Neretvi. Ukupno oko 3500 četnika.²⁵¹ Planirano je da glavni udar izvede kombinovani četnički korpus na pravcima: Čičevo - Borci i Lišanjski - Ražište, sa početkom 15. marta ujutro.²⁵² Štabovi 1, 2. i 3. divizije imali su podatke o grupisanju četnika. Bez obzira na njihovu jačinu, odlučili su da produže napad i gone ih prema Nevesinju, Zelengori i Drini. Poslije nekoliko uzastopnih napada i okršaja na liniji Glavatičevo, a potom na liniji Ulog - Kalinovik četnici su potpuno razbijeni. Jedinice 1. i 2. divizije nastupale su preko Obija i Kalinovika prema Foči i Drini, a 3. divizije prema Nevesinju. Na taj način stvoreni su uslovi za brže kretanje centralne bolnice i pozadinskih dijelova prema Glavatičevu i, dalje, prema Kalinoviku i Foči. Četnicima nisu pomogle ni dva bataljona 55. puka ojačani četom tenkova i baterijom topova italijanske divizije »Murđe«, koji su učestvovali u borbi protiv jedinica 3. divizije.²⁵³ Četnički komandanti su očekivali pristizanje Limskosandžačkog odreda i, u isto vrijeme, tražili pomoć od Italijana i Nijemaca. Ostali su dosljedni svojoj taktici. Oni kažu: »Nikakvi razlozi ne mogu nas odvratiti da saradujemo sa svim elementima koji se bore protiv komunista.«²⁵⁴

Iako su četnici imali velik broj starješinskog kadra iz bivše Jugoslovenske vojske, četničko komandovanje pokazalo se nedoraslo za izvođenje složenih operacija. Autoritet starješina bio je vrlo slab. U četničkoj komandi bilo je velikih međusobnih zađevica i nepovjerenja. To se može zaključiti i iz njihovih izvještaja u kojima stoji:

»Komunisti su se uvijek postavljali u centralni položaj i mogli uspešno da dejstvuju po unutrašnjim pravcima i to su dobro koristili, jer naši spoljni položaji bili su nepovezani tako da su se komunisti mogli provući kuda su želeli. Naši podaci o komunistima bili su uvek netačni. Oni su uvek bili jači.«²⁵⁵

Delegat četničke Vrhovne komande pri 6. italijanskom korpusu, D. Jevđević, osjećajući se bijedno pred Italijanima, u izvještaju svojoj komandi kaže:

»Po treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu vojnu slavu... većina trupa je kurvanjski pobjegla sa bojnog polja ispred neprijatelja brojno slabijeg... osramotili se pred Italijanima i Hrvatima za sva vremena.«²⁵⁶

Evo kako i komandant Drinskog četničkog korpusa slikovito prikazuje slabosti njihovog komandovanja:

»Što je ovako stanje, krivi smo svi, jer se stalno lažemo izveštajima o nekim neverovatnim borbama sa ogromnim uspesima i najkrvavijim gubicima crvenih. Po izveštajima naših komandanta, crveni su svi po pet puta oživeli.«²⁵⁷

²⁵¹ Izvještaj četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 134, f. 1, dok. 5.

²⁵² Izvještaj četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 134, f. 1, dok. 6.

²⁵³ B. Janković: *Moj bataljon*, str. 210.

²⁵⁴ Naređenje Draže Mihailovića, AVII, fond četnička dokumentacija k. 280, f. 1, dok. 13.

²⁵⁵ Izvještaj četničke komande, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 134, f. 1, dok. 28.

²⁵⁶ Pismo delegata četničke Vrhovne komande, Zbornik, tom 4, knj. 12, dok. br. 299.

²⁵⁷ Izvještaj komandanta Drinskog četničkog odreda, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 165, f. 4, br. dok. 55.

Poslije prelaska Glavne operativne grupe i Centralne bolnice na lijevu obalu Neretve, nastale su nove teškoće sa evakuacijom ranjenika i teških bolesnika tifusara od Jablanice do Boračkog jezera. Trebalo ih je preko sjevernih i strmih padina Prenja i rijeka Idbar i Bijela, prebaciti nekako do sela Borci. Pored toga, neprijatelj je vršio jak pritisak i iz rejona Konjic, Čelebić i Ostrožac na lijevi bok bolničkih ešelona i ugrožavao pokret. Najveći dio ranjenika noću 14/15. marta 1943. našao se u rejonu Krstac - s. Dobrigašće - Škrbina - Javor. Noći su bile hladne, a vidljivost vrlo slaba, tako da je pokret noću bio skoro nemoguć, a pri pokretu danju, ešeloni su bili izloženi ubitačnom dejstvu neprijateljeve avijacije i artiljerije iz Konjica. Ranjenike je trebalo noću skloniti u kuće i pomoćne zgrade, a danju u šumu. To je do maksimuma iscrpljivalo i onako njihove izmorene nosioce i sprovodnike. Samo u toku 15. marta, od neprijateljeve avijacije poginulo je 13 teških ranjenika,²⁵⁸ dok ih je veći broj bio ponovo ranjen.

Kada su se 15. marta 1943. ujutro jedinice 3. krajiške brigade našle na lijevoj obali Neretve, na stazi prema s. Krstac, nailazile su na veoma potresne prizore - na nesahranjene pomrle i izginule ranjenike i tifusare centralne bolnice. Svi poslovi oko njihove sahrane pali su na jedinice koje su bile u zaštiti. Sahranjeni su na brzinu kako je to u datim uslovima bilo jedino moguće. Zatrpavani su sa ono malo oskudne zemlje na sjevernim padinama Prenja.

Evakuaciju ranjenika vršile su jedinice 9. dalmatinske divizije i 7. krajiške brigade.

Treća krajiška imala je zadatak da obezbedi lijevi bok bolničkih ešelona, koji su se kretali uskim stazama sjevernih padina Prenja. Sa 1, 2. i 3. bataljonom posjela je položaje na lijevoj obali Neretve prema Čelebiću i Ostrošcu, a sa 4. bataljonom na položajima Krstac - Ivan sedlo. Od 15. do 18. marta, bataljoni su odbili svaki pokušaj neprijatelja da iz doline Neretve i sa padina Prenja ugrozi bolničke ešelone i onemogućiti njihov dalji pokret preko Bijele u pravcu Boračkog jezera. U toku 18. marta, 3. i 4. bataljon, koji su se nalazili na lijevom krilu, prebačeni su prema Konjicu i posjeli položaje: Orlenica - Bodilj (k. 818) - Tamara (k. 925) - Vis (k. 1152). U takvom rasporedu Brigada je ostala sve do 21. marta 1943.

U jutarnjim časovima, 20. marta neprijatelj je iz rejona Čelebića i Konjica jakim snagama pešadije, uz podršku tenkova i u sadejstvu sa četničko-italijanskim snagama iz rejona Jablanice, kao i nevesinjskih četnika sa Prenja - prodro uz potok Bijela i ugrozio centralnu bolnicu. Nastala je vrlo kritična situacija i prijetila je opasnost za ranjenike i tifusare, koji su se nalazili u Bijeloj, i za one koji su se kretali iz Idbara za s. Bijelu. Sav teret oko zbrinjavanja i neposrednog obezbjeđenja ranjenika pao je na 7. krajišku brigadu. Brzom intervencijom 4. i dijelova 3. bataljona 3. krajiške kriza je bila otklonjena.

Razvila se vrlo žestoka borba, a dalja evakuacija ranjenika bila je skoro zakočena. Neprijatelj je sve vrijeme držao pod artiljerijskom vatrom dijelove pješadijskih staza kojima su se kretali ranjenici, dok je avijacija mitraljirala i zasipala bolničke ešelone bombama. To je još više

²⁵⁸ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 179.

povećavalo broj ranjenika iz reuova uuaia^a, uuuunug usuuijü i humu^ ranjenika, i remetilo čitavu organizaciju transporta. Bilo je vrlo teško održati red i disciplinu, a posebno među nosiocima ranjenika - zarobljenim Italijanima. Pojedini teški ranjenici na nosilima i tifusari, pa i čitave grupe, koji su bili sklonjeni u zaklone dok ne dođe red za transport, ostavljani su bez hrane i najneophodnije bolničke njege. Njihova vika i jauci teško su potresli borce koji su se prebacivali s položaja na položaj da bi ih zaštitili. Da bi se ubrzala evakuacija, kad god je to situacija dozvoljavala, bili su angažovani pojedini vodovi i čete.

Koliki je to bio problem, vidi se iz izvještaja načelnika Štaba 1. proleterske divizije²⁵⁹ od 19. marta 1943. u 13,15 časova, u kome, pored ostalog, stoji:

»Evakuacija ranjenika ide vrlo sporo i sasvim neorganizovano. Jedinice... ostavljaju ranjenike po putu, ljudstvo lunja i nepovezano odlazi u opštem pravcu pokreta. Pojedine starešine uopšte ne vrše nikakvu kontrolu, nigde se ne vide... Ovako stanje nepovoljno utiče na moral boraca u jedinicama... o tome se stalno diskutuje i to umanjuje borbenost jedinica«.

Noću 21/22. marta 1943. Brigada je posjela nove položaje: s. Ljuta na lijevoj obali Neretve - Paklena (tt 906) - i dalje desnom obalom r. Bijela, obezbjeđujući se desno s južnih padina Bjelašnice, a lijevo sa sjevernih padina Prenja. Do tog vremena svi ranjenici bili su prebačeni u rejon s. Borci i dalje prema Glavatičevu. Pokušaj neprijatelja da 23. marta snagama pješadije, uz podršku artiljerije i avijacije, odbaci 3. krajišku sa navedenih položaja ostao je bez uspjeha. Odbijen je i napad veće grupe četnika koja je iz rejona Polušnik (tt 1741), sa sjevernih padina Prenja ugrozila lijevi bok Brigade.

Pošto je oko 10 časova, 23. marta front bio već stabilizovan i otklonjena svaka opasnost za ranjenike, s lijeve obale Bijele, i to s mjesta gdje bezimni potok kao lijeva pritoka utiče u Bijelu, dozivala je jedna bolničarka i tražila pomoć. Lijevo od nje na kosama nalazili su se Italijani, a desno četnici. Odmah je postavljena grupa puškomitraljeza koja je spriječavala prilaz neprijatelja bolničarki. Upućena je grupa boraca da joj pomognu. U jednom grmu, pored potoka, našli su je i, pored nje, teško ranjenog i oboljelog Miloša Šiljegovića, komandanta 5. kozarske udarne brigade, koji se do toga dana nalazio u Centralnoj bolnici i sticajem okolnosti zaostao, a koga ova hrabra i savjesna bolničarka nije htjela ostaviti. Pod zaštitom mitraljeske vatre svi su se pod kišom neprijateljevih kuršuma izvukli i došli u sastav Brigade. Miloš²⁶⁰ je ostao pri brigadnom sanitetu i Štabu Brigade, prezdravio i poslije pete neprijateljeve ofanzive došao u sastav svoje jedinice.

Izbijanjem u rejon Boračkog jezera, 9. dalmatinska divizija, 7. banij-ska divizija i 7. krajiška brigada dobile su nove zadatke i krenule za Udarnom grupom divizija prema Drini i Nevesinju. Treća krajiška brigada, kao stalna zaštitnica Operativne grupe divizija i Centralne bolnice, ostala je na istim položajima i dobila zadatak da zatvori pravac Konjic - Glavatičevo, obezbjeđujući se desno sa padina Bjelašnice i lijevo sa padina Prenja.

²⁵⁹ Zbornik, tom 4, knj. 11, br. dok. 96, str. 170.

²⁶⁰ Miloš Šiljegović, general-major JNA, umro poslije rata.

Na ovim položajima ostala je sve do 6. aprila 1943. godine. Za to vrijeme neprijatelj je u nekoliko navrata pokušao da odbaci njene jedinice prema Boračkom jezeru i dalje, ali bez uspjeha. Odbijen je i napad nevesinjskih četnika na njeno lijevo krilo iz rejonu Crno Polje i Poslušnik (tt 1741).

U međuvremenu, 3. divizija je oslobodila Nevesinje i prodirala dalje prema istoku. Druga i 1. divizija, poslije ogorčene borbe sa četnicima na liniji Ulog - Kalinovik, zauzele su 24. marta Kalinovik²⁶¹ i nadirale dalje prema Drini, dok se 7. banijska divizija nalazila u rejonu Glavatičevo - Bjelimić. Iza 1. i 2. divizije nastupale su 9. dalmatinska divizija i 7. krajiška brigada. Do 23. marta i Centralna bolnica prebrodila je krizu i raspored ranjenika bio je:²⁶² teški ranjenici nalazili su se u s. Kula; lakši ranjenici u s. Ploča i tifusari u s. Ribarima.

Boravak Brigade u rejonu s. Borci, karakterističan je po velikom gladovanju boraca. Sve rezerve hrane u brigadnoj intendanturi i radnim vodovima bataljona bile su potrošene. Tim terenom prije nje prošle su sve operativne jedinice i Centralna bolnica. Intendantski kadar snalazio se na sve moguće načine i, bez obzira na poteškoće, uspio je na neki način da bar u nekoliko ublaži problem gladi. Pojavila se i samovolja u jednog malog broja boraca koji nisu izdržali glad i tražili druga rješenja. Tako je u to vreme iz 3. krajiške brigade dezertiralo nekoliko boraca, na čelu sa komandantom voda Božom Đukićem. Za Đukića se znalo da je politički nesiguran i sklon samovolji, iako je pokušao da to prikriva. Kad je stigao u svoj rodni kraj, u Suvaju kod Petrovca, priključio se četnicima i s njima ostao do kraja rata. Ostali su se svrstali u redove partizana. To je bio drugi pokušaj dezerterstva koji je zabrinjavao rukovodstvo Štaba 3. krajiške i potčinjene komande.

Bilo je pojava i samovoljnog uzimanja hrane od mještana, iako je to bilo strogo zabranjeno. To su učinila dva borca u kući jednog domaćina. Znajući za stav Štaba 3. brigade, domaćin ih je prijavio. I dezerterstvo i samovoljno uzimanje hrane bili su posledica velike gladi. O oba slučaja mnogo je diskutovano u Štabu Brigade i potčinjenim komandama, a posebno među borcima. Preovladalo je mišljenje da se protiv dezerterstva treba boriti svim raspoloživim sredstvima, posebno političkim, a samovoljno uzimanje hrane od mještana i »pljačku« u korjenu sasjeci. Vojni sud pri Štabu Brigade osudio je u odsustvu Đukićevu grupu i borce koji su samovoljno uzeli hranu na kaznu strijeljanja. Presuda Vojnog suda dostavljena je komandi Vojnog područja Drvar. To je vrlo teško palo cjelokupnom sastavu Brigade, ali svi su to shvatili kao neminovnost. Karakteristično je da su se borci, koji su sa Đukićem dezertirali, odmah poslije dolaska u Krajinu, svrstali u redove partizana i do kraja rata junački borili.

Pošto je udarna grupa raščistila situaciju sa četnicima oko Kalinovika, Centralna bolnica se pomjerala naprijed prema Bjelimićima i Kalinoviku, a 7. banijska divizija preuzela zaštitu bolnice. Treća krajiška brigada krenula je prema Ustikolini u sastav svoje divizije. Tako je bitka za ranjenike u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi s uspjehom okončana.

²⁶⁸ Zbornik, tom 2 knj. 8, br. dok. 94, str. 170, Oslobođilački rat, knj. 2, str. 388.

²⁶⁹ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 83.

Prelaz preko Drine i borbe u Sandžaku

Pokret prema Kalinoviku i prelaz preko Drine

Dok je 3. krajiška brigada boravila oko Boračkog jezera, borci su se dobro odmorili. Pošto su je smjenile jedinice 7. brigade 7. banijske divizije, 3. krajiška je, 6. aprila, krenula preko Glavatičeva prema Drini²⁶³ i, poslije dvodnevnog marša, 7. aprila stigla u rejon Kalinovika. Brigadu je u Kalinoviku sačekao član Vrhovnog štaba Moša Pijade, koji je Komandi mjesta naredio da joj se izda jednodnevni obrok hrane i po pola porcije vina. Sutradan, poslije jednodnevnog marša, kada je stigla u Miljevinu, Brigadi je dodijeljen još jedan dnevni obrok hrane iz intendanture Vrhovnog štaba. Noć su borci mirno prespavali i dobro se odmorili, a ujutru i dobro nahranili. Narednog dana produžila je pokret i razmjestila se na lijevoj obali Kolunske rijeke u rejonu: Ribički vrh (tt 929) - Kotka (k. 1231) - Kremensko brdo (tt 1202), i odmah otpočela pripreme za prelaz preko Drine.

Sa 3. krajiškom stigli su i izliječeni borci, koji su pripadali 1. proleterskoj i 3. sandžačkoj brigadi.

U to vrijeme raspored jedinica u dolini Drine od Šćepan-Polja do Goražda bio je: 2. proleterska divizija, 30. marta, pokušala je forsirati Drinu iz pokreta u rejonu Broda, ali nije uspjela.²⁶⁴ Prva proleterska divizija do dolaska 3. krajiške brigade nalazila se na lijevoj obali Drine, u rejonu Ustikoline, i pripremala se za prelaz Drine. Štab 1. divizije predlagao je Vrhovnom štabu da se Drina forsira organizovano i jednovremeno na cijelom frontu,²⁶⁵ i da se ubrza pokret 3. krajiške; 7. krajiška brigada bila je raspoređena: jedan bataljon u rejonu Gradac (tt 909), na putu Foča - Miljevina, sa zadatkom obezbjeđenja artiljerijskog divizionu Vrhovnog štaba; jedan bataljon u rejonu Osanice na putu Ustikolina - Goražde, s tim što je zatvorio pravac od Goražda, a jedan bataljon zapadno od Ustikoline u rejonu s. Gavrić sa zadatkom da zatvori pravac od Jabuke. U rejon Ustikoline stigla je 9. aprila 1943. 6. istočno-bosanska brigada, koja je uz put kod Raževice zarobila jednog domobranskog oficira i 7 podoficira i grupa Majevičkih bataljona,²⁶⁶ od kojih je nekoliko dana kasnije formirana 1. majevička NOU brigada.

²⁶³ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 34.

²⁶⁴ Zbornik, tom 2, knj. 8, br. dok. 220.

²⁶⁵ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 2.

²⁶⁶ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 48.

Druga dalmatinska brigada prebacila se 5/6. aprila 1943. preko Drine u rejonu s. Trbušće,²⁶⁷ a u naredna dva dana prebacile su se i ostale brigade ove divizije i zauzele Crni vrh i prodirale dalje prema Čelebiću.²⁶⁸

Štab 1. proleterske divizije izdao je 7. aprila u 11,20 časova naređenje štabovima brigada za prebacivanje preko Drine.²⁶⁹

Na odseku fronta 1. divizije, na desnoj obali Drine, položaje su posjeli i branili Sandžački četnici i dijelovi Drinskog četničkog korpusa u jačini 1.660 četnika.²⁷⁰ Desno i lijevo nalazile su se ostale četničke snage u jačini od oko 4.500 četnika.

Pošto je procjenila da su joj snage za odbranu Drine preslabe, četnička komanda tražila je pomoć od Italijana, koji su, takođe, nastojali da zaustave naše snage na Drini. Italijani su doveli rezerve iz dubine i posjedali položaje.²⁷¹ Još 1. aprila na Drinu je stigao bataljon »Intra« 3. alpskog puka divizije »Taurinense«, ojačan artiljerijom, i posjeo položaje na Krčinom brdu, a 6. aprila stigla je i glavnina puka u rejon Ifsar - Kapak.²⁷² Te snage ojačale su 10. aprila bataljon »Ehille«, koji je krajem aprila prebačen iz Nove Varoši u Pljevlja,²⁷³ a odavde u rejon Ifsara. Ukupan broj Italijana na odsjeku 1. divizije bio je preko 2.000 vojnika, sa divizionom brdskih topova i velikim brojem minobacača i mitraljeza. Cilj četnika i Italijana bio je da po svaku cijenu spriječe prelazak grupe divizija preko Drine. Vrhovni komandant četničkih snaga Draža Mihailović lično je naredio da se odbrana organizuje na samoj rijeci i po dubini, i da se na tim položajima pruži odsudna odbrana.²⁷⁴ U njegovom naređenju u vezi s tim stoji:

»Naši položaji su takovi da se lako mogu braniti protiv duplo jačeg neprijatelja«, a zatim je četničkim komandantima naredio: »Zapamtite, na desnu obalu boljševici ne smeju preći dok je i jedan vaš vojnik živ.«²⁷⁵ Težište odbrane neprijatelj je organizovao u rejonu: Goli vrh (tt 1309) - Kapak (tt 1203) - Krčino brdo (tt 844) - Bojčino brdo (tt 798).

Uslovi za prelazak Drine pod borbom bili su vrlo teški.

Nadošla od otopljenog snijega i velikih kiša, Drina je bila brza, mutna i plahovita, a vodostaj visok i nije se mogla gaziti. Na desnoj obali, neposredno na rijeci, nalazio se neprijatelj. Kada su jedinice 1. proleterske brigade izbile na lijevu obalu Drine, nisu mogle pronaći ni jedan jedini čamac u Ustikolini i okolnim selima. Skela u Ustikolini bila je oštećena. Neprijatelj je otkrio naše namjere pa je italijanska artiljerija svakodnevno tukla eventualna mjesta prelaza i po borbenom poretku jedinica. Četnici su na obali rijeke izgradili drveno-zemljane bunkere i

²⁶⁷ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 32.

²⁶⁸ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 36.

²⁶⁹ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 35.

²⁷⁰ Izvještaj Štaba Drinskog korpusa, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 165, f. 4, br. dok. 20.

²⁷¹ Izvještaj italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 4, knj. 11, br. dok. 131, str. 593.

²⁷² Izvještaj italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 172, str. 376 i 197, str. 419.

²⁷³ Izvještaj italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 212, str. 445.

²⁷⁴ Naređenje Draže Mihailovića, AVII, fond četnička dokumentacija, k. 2, f. 1, br. dok. 38.

²⁷⁵ Naređenje Draže Mihailovića, fond četnička dokumentacija, k. 161, f. 3, dok. 53 i k. 18, f. 6, br. dok. 4 i 6.

duboke robove, a itaüjansKi oaiacijun »umo«, wjc*«.^ oaiiv^i i jvjiii »
posjeo je Krčino brdo i robove koje je još 1915. godine iskopala crnogorska vojska da bi spriječila prelaz austrijske vojske preko Drine, koje su Italijani preuredili za svoje uslove. Vrhovni štab je požurivao prelaz 1. proleterske divizije preko Drine da bi se neprijatelj što prije razbio i jedinice energičnije nastupile preko Sandžaka, posebno zato što su jedinice 2. proleterske već bile prešle Drinu.

Prva je otpočela s pripremama i prebacila se 1. proleterska brigada. Prvi pokušaj prelaska izvršen je 7. aprila, ali nije uspio. Stečena su dragocijena iskustva. Do kraja dana (7. aprila) na položaje su postavljena 2 protivenkovska topa, 15 mitraljeza, 7 teških i 7 lakih minobacača i 50 puškomitraljeza.²⁷⁶ Uz velike napore, borci su u prvi sumrak donijeli 34 napravljena spiava na samu obalu. Od velikog broja prijavljenih, odabrano je 60 boraca dobrovoljaca.

»Tačno u 19 časova otisnuli su se preko rijeke u jednoj sandolini Vojo Kadijević, hrabri borac iz doline Neretve²⁷⁷ i puškomitraljezac Ante Raštegorgac, a za njima dva spiava. Drinu su prekrili splavovi. Jednovremeno zagrmjela je vatra iz svih oruđa i oružja. Na četnike i Italijane ispaljeno je u prvim minutima na desetine hiljada metaka, 60 mina i 10 topovskih granata. Ječala je dolina Drine, a od vatre mitraljeza i puškomitraljeza osvjetljavana je njena lijeva obala.«^{21*}

Prva grupa dobrovoljaca uništila je četničke predstraže i zauzela mali mostobran prije nego što su četnici stigli na obalu iz s. Cvilina i Jošanice. Četnici su bili potpuno iznenađeni. Njihov pokušaj da likvidiraju mostobran nije uspio. Bili su prisiljeni na povlačenje. Za nepun čas zauzet je Cvilin.²⁷⁹ Grupa boraca koja je ranije bila određena, brzo je popravila skelu, zamjenila joj koturače i dotjerala je na lijevu obalu rijeke. Poslije toga prebacivanje je teklo mnogo brže. Italijani su brzo reagovali. Čim je počeo prelaz, otvorili su jaku vatru po mjestu prelaza, na lijevoj obali Drine. Jedna mina pogodila je skelu i ponovo je onesposobila. Grupa dobrovoljaca, koja se već bila prebacila, brzo se sredila i iz Cvilina krenula prema Krčinom brdu. Oko pola noći stigla je pred italijanske robove na Krčinom brdu, iz kojih su dočekani snažnom mitraljeskom vatrom i bombama. Prvi napad na robove nije uspio. U drugom napadu Italijani su istjerani iz rovova, ali su izvršili protivnapad i ponovo odbili dobrovoljce. U isto vrijeme grupu dobrovoljaca napala je četnička Sandžačka brigada s lijevog boka, da bi ih nabacila na Drinu. Do tog vremena na mjesto događaja stigao je komandant 1. bataljona 1. proleterske Savo Burić,²⁸⁰ preuzeo komandu, odbio protivnapad četnika i prisilio ih na povlačenje. U izvještaju italijanskog 6. korpusa stoji da se do toga vremena prebacilo preko Drine 1.500 partizana.²⁸¹

Grupa boraca prebačena je u pozadinu neprijatelja i ponovo je izvršen napad na Krčino brdo, s fronta i iz pozadine. Neprijatelj je kapitulirao. Krčino brdo i Kapak bili su 8. aprila u 4 časa u rukama

²⁷⁶ Miloš Vuksanović: *Prva proleterska brigada*; napomena 115, str. 201.

²⁷⁷ Vojo Kadijević je poginuo 24. maja na Zlatnom boru.

²⁷⁸ Izvještaj Štaba 1. proleterske brigade, AVII, k. 707, f. 1, br. dok. 48.

²⁷⁹ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 48, str. 125.

²⁸⁰ Savo Burić, general-pukovnik JNA, narodni heroj, umro 16. jula 1963. u Beogradu.

²⁸¹ Izvještaj italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 207, str. 436.

Prebacivanje jedinica 1. proleterske divizije preko Drine kod Ustikoline početkom aprila 1943. (snimak iz foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu)

dobrovoljaca. Rovovi su bili prekriveni poginulim italijanskim vojnicima, među kojima je bio i komandant italijanskog bataljona »Intra«. Do 5 časova skela je bila ponovo popravljena. Otpočelo je ubrzano prebacivanje. Talijani su bili sve slabiji. Do 12 časova prebacila se cijela 1. proleterska brigada preko Drine.²⁸²

Položaji na Kapku i Krčinom brdu poslužili su kao osnova za proširivanje mostobrana. Rovovi su pretvoreni u jake položaje za odbranu mostobrana, koji je trebalo braniti po svaku cijenu do pristizanja naših jačih snaga. Neprijatelj je na Kapku ostavio mnogo poginulih i veliku količinu ratne opreme. Komandant bataljona »Fenestelle«, koji je sa svojim bataljonom branio Kapak, u toku borbe bio se izgubio i javio se svojoj komandi nakon 4 dana.²⁸³

Pošto se 9. aprila prebacila 1. proleterska, otpočelo je prebacivanje 3. krajiške brigade. Prvi se prebacio 1. bataljon, zatim 2, pa 4. i, na kraju, u 24 časa 9. aprila 3. bataljon. Poslije prebacivanja raspored bataljona 3. krajiške brigade bio je: 1. bataljon prikupio se u s. Budelj, a 10. aprila prebacio se u s. Slatinu; 2. bataljon prikupio se u s. Skobalji, a 4. na prostoriju s. Baždari. Oko 10 časova, 10. aprila uspostavljeni su kontakti sa neprijateljem, koji je držao položaj na Raskršću, Banjači i Golom vrhu, i povezali se sa bataljonima 1. proleterske brigade. Treći

²⁸² Izvještaj Štaba 1. proleterske brigade, AVII, k. 707, f. 1, br. dok. 48.

²⁸³ Izvještaj Štaba italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 3, knj. 5, br. dok. 145, str. 312.

uataijun, tun se pieuaciu picivu i/nnv-, p^uuuu je jjuivxei i au Kraja dana izbio na prostoriju s. Slatina - Han Soha i uspostavio vezu sa 2. proleterskom brigadom 2. divizije.

Druga proleterska divizija ovladala je 10. aprila do 12,30 časova prostorom između Drine, Tare i Čehotine i djelom Foče.²⁸⁴ Svoju 2. proletersku brigadu prebacila je preko Čehotine prema putu Foča - Slatina.

Zadatak 1. proleterske divizije bio je da likvidira dobro utvrđenog neprijatelja u rejonu: Vršeljak (k. 1133) - Hunka (k. 1239) - Goli vrh (tt. 1309), a potom da prodire grebenom preko Ifsara, zauzme Čajniče i presječe put Pljevlja - Čajniče i Goražde - Čajniče.

Štab 1. proleterske divizije izdao je u 12.30 časova 10. aprila zadatak za opšti napad. Treća krajiška brigada dobila je zadatak da desnim obuhvatom s juga, u sadejstvu sa 1. proleterskom brigadom razbije neprijatelja u pomenutom rejonu, gdje su mu bile grupisane glavne snage, a zatim da produži napad preko Ifsara prema Čajniču.²⁸⁵ Dijelom snaga da obezbjedi desni bok i drži čvrstu vezu sa jedinicama 2. proleterske. Prva proleterska brigada dobila je zadatak da napadne neprijatelja sa sjeveroistoka sa težištem na Goli vrh. Sedmoj krajiškoj dat je zadatak da se prebaci na desnu obalu Drine, dok je 6. istočnobosanska preuzela zaštitu mjesta prelaza i obezbjeđivala prelaz pozadinskih dijelova preko Drine u rejonu Ustikoline.

Opšti napad otpočeo je 10. aprila u 11,10 časova. Na utvrđeni rejon neprijatelja Goli vrh, Raskršće, Hunku i Banjaču iz sastava 3. krajiške brigade napadali su 2. i 4. bataljon, a iz sastava 1. proleterske 4. i 6. bataljon, dok je njen 3. bataljon zakasnio. Bataljoni 3. krajiške brigade dobili su zadatak da likvidiraju neprijateljevo uporište u rejonu: Raskršće - Banjača - Hunka, presjeku odstupnicu neprijatelju i sadejstvuju bataljonima 1. proleterske u napadu na Goli vrh, koji je bio jako utvrđen. Na desnom krilu napadao je 2. bataljon, a lijevo od njega 4. sa težištem na Goli vrh. Na desnom krilu 2. bataljona napadala je 2. četa, u sredini 3, a na lijevom krilu 1. četa. Ovaj bataljon otpočeo je napad oko 19 časova 11. aprila da bi olakšao napad bataljona s fronta i presekao odstupnicu neprijatelju. Položaje pred 2. bataljonom u rejonu Raskršće - Banjača - Hunka, branili su četnici. Poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, u prvom snažnom jurišu četnici su razbijeni i bataljon je zauzeo Raskršće i Banjaču. Vreme je bilo hladno, noć tamna, šuma gusta, a teren težak i pokriven maglom, što je otežavalo orijentaciju. Borci su bili mokri, umorni, prozeblili i gladni, ali raspoloženi za borbu.

Na lijevom krilu, posebno kod 1. čete 2. bataljona, prema Golom vrhu koji su branili Italijani, borba je bila vrlo žestoka i, što je vreme više odmicalo, borba je bila sve žešća. Borba kod 1. čete vođena je na vrlo bliskom odstojanju - prsa u prsa, a bombe su eksplodirale u »rafalima«. Italijani su se vrlo uporno branili. I pored nekoliko uzastopnih juriša, neprijatelj se održao do svanuća 12. aprila. Četvrti bataljon 3. krajiške i bataljoni 1. proleterske povukli su se na polazne položaje, a

²⁸⁴ Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 56.

²⁸⁵ Naređenje Štaba 1. divizije, Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 56, str. 141.

2. bataljon 3. krajiške, s obzirom na situaciju u kojoj se našao, produžio je borbu.

Položaje u rejonu Goli vrh branila je glavnina 3. alpskog puka i dijelovi bataljona »Intra« i »Fenestelle«, koji je pristigao iz Čajniča, a koji su, inače, bili razbijeni na Krčinom brdu i Kapku.

Razbijanjem četnika noću 10/11. aprila 1943. u rejonu Raskršće - Banjača, lijevi bok i pozadina Italijana ostali su nezaštićeni. Da bi otklonio opasnost, neprijatelj je ubacio u borbu svoju rezervu - dijelove 4. alpskog puka i bataljon »Ehille«, koji su se nalazili u rejonu Ifsara, i napao 2. bataljon 3. krajiške s leđa pa se on našao u vrlo teškoj situaciji.

Pošto nije izdržao posljednji juriš, neprijatelj je iz rejona Goli vrh krenuo u proboj prema Ifsaru u susret rezervi koju je ubacio u borbu. Situacija kod 2. bataljona 3. krajiške još više se pogoršavala. Borbeni poredak bataljona bio je razdvojen na dva dijela. U ogorčenoj borbi prsa u prsa, ubijen je i ranjen veliki broj neprijateljevih vojnika, mazgi i konja, natovarenih teškim naoružanjem, ali i u 2. bataljonu, pored ostalih, poginuli su komandiri 1. i 2. čete Dragija Đumić i Dane Grubor, a ranjeni politički komesari četa Boško Kerkez i Tomo Tanjga. Razdvojen na dva dijela, jedan deo 2. bataljon našao se u okruženju višestruko jačeg neprijatelja. Sticajem okolnosti svi članovi štaba bataljona našli su se u Štabu Brigade. Komandu nad dijelom bataljona u okruženju preuzeli su Milan Skakić, politički komesar 2. čete i Pepa Rodić, komandir 3. čete. Nikada do tog vremena ni jedna jedinica 3. krajiške nije se našla u tako teškoj situaciji. Trebalo je brzo odlučivati i energično djelovati.

Italijani su se od Golog vrha prema Ifsaru povlačili neorganizovano u talasima, na odstojanju 200-300 metara, u namjeri da se što prije probiju prema Čajniču. Međutim, energičnim dejstvom, na komandu »juriš«, borci 2. bataljona, sručili su se na Italijane. Borbom prsa u prsa osvojili su dio grebena kojim su se Italijani povlačili. Poslije kratkog predaha uslijedio bi drugi juriš na naredni talas Italijana, i tako redom. Kriza još nije bila prošla. Nailazili su novi talasi Italijana. U jednog malog broja boraca došlo je i do psihičke krize. Bataljon se postavio bočno u odnosu na pravac povlačenja Italijana, za kratko prestao s jurišima i sredio se.

Bataljoni 1. proleterske brigade i 4. bataljon 3. krajiške, pošto su ovladali Golim vrhom i Raskršćem, gonili su neprijatelja prema Ifsaru. Do tog vremena 2. bataljon 3. krajiške postavio se na pogodnu kosu bočno u odnosu na pravac povlačenja Italijana. U posljednjem jurišu sručio se na zaštitnicu neprijatelja i nanio mu osjetne gubitke. U borbi su se naročito istakli puškomitraljesci Miladin Zorić Garača i Savo Grahovac. Neprijatelj se u velikom neredu povlačio preko Ifsara za Čajniče. Ostavio je velike količine opreme, naoružanja i komoru. Na kosi od Golog vrha do Ifsara nalazila se razbijena italijanska vojska. Na putu koji vodi padinama grebena i oko njega, ležali su mrtvi i ranjeni vojnici, ubijeni konji i mazge, sa tovarom i bez njega, topovi zaglavljani u blato, razbacano naoružanje, sanduci municije i druga oprema.

Na bojnopolju neprijatelj je ostavio preko 150 poginulih i ranjenih,²⁸⁶ 9 brdskih topova, veći broj puškomitraljeza, 2 teška minobacača,

²⁸⁶ Izvještaj italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 4, knj. 12, br. dok. 244, str. 466.

8 radio-stanica, 27.000 metaka, 1.700 čebadi, oko 20 mula, naoružanje i drugu ratnu opremu.²⁸⁷ Plijen su pokupili 6. bataljon 1. proleterske i 4. bataljon 3. krajiške, koji su bili za to zaduženi.

Pod pritiskom 1. proleterske i 3. krajiške brigade, glavnina italijanskih snaga povukla se preko Čajniča za Pljevlja, a četnici u pravcu s. Zaborak. Prije nego što je napustio Čajniče, neprijatelj je zapalio sve magacine i objekte podesne za odbranu.²⁸⁸

Dok su 2. i 4. bataljon 3. krajiške i bataljoni 1. proleterske brigade vodili borbu za utvrđeni rejon neprijatelja Vršeljak (k. 1137) - Raskršće (k. 1221) - Banjača (k. 1337) - Hunka (k. 1229) i Goli vrh (tt. 1309), dotle se 1. bataljon nalazio na pravcu Slatina i čistio teren od četnika, a samo slabim snagama djelovao bočno prema Ifsaru. Treći bataljon se nalazio prema Han Soha i održavao vezu sa 2. proleterskom i obezbjeđivao desni bok Brigade.

Drina je savladana, neprijatelj potučen, a jedinice 1. proleterske divizije gonile su ga prema Čajniču. Četvrti bataljon i dijelovi 3. bataljona 3. krajiške brigade ušli su u Čajniče 12. aprila u 19,45 časova bez borbe. Malo kasnije stigle su i jedinice 1. proleterske brigade. Potom su jedinice 3. krajiške zauzele ovaj raspored: 1. bataljon u rejonu s. Ponikve; 2. u Metaljci, 3. u s. Trbojevići i Karovići, a 4. u s. Hadžovina i Đerekare. Zadatak 3. krajiške brigade bio je da čisti teren oko Zaborka i prema Limu od razbijenih četnika, i drži čvrstu vezu desno sa 7. krajiškom, a lijevo sa 1. proleterskom brigadom. Prva proleterska brigada posjela je položaje: Gradina - s. Miljeno - s. Bezujno i zatvorila pravac prema Goraždu, a 7. krajiška u rejonu Kovač planine i zatvorila pravac prema Pljevljima.

U naredna 3 dana jedinice 3. brigade su se sređivale i odmarale, dok je 1. proleterska odbila vrlo jak pritisak neprijatelja s pravca Goražda, koji je pokušao da povrati Čajniče. Narod Čajniča i okolnih sela dobro je dočekao partizanske borce. Jedne večeri u Čajniču je održana kulturno-prosvjetna priredba, na kojoj su učestvovali predstavnici iz svih bataljona i hor 4. bataljona. Zahvaljujući činjenici da su zarobljene velike količine prehrambenih artikala, ishrana boraca bila je dobra. Održani su i zajednički sastanci na nivou komandi četa, štabova bataljona i u Štabu Brigade, na kojima su analizirani rezultati prethodnih borbi, istaknuti pozitivni primjeri i ukazano na propuste pojedinih jedinica i pojedinaca. Postavljeni su i zadaci za naredni period i istaknuta potreba stvaranja još čvršće vojničke discipline i podizanja moralno-političkog stanja Brigade na još veći stepen.

Borbe u Sandžaku

Poslije poraza na Drini, četnici su se pod zaštitom Italijana povukli u tri grupe u unutrašnjost Sandžaka. Prva i najjača grupa prikupila se u rejonu Vikoč - Čelebić - Popov Do - Meljak. Druga je odstupila preko Kovač planine i Boljanića prema Pljevljima, a treća preko Čajniča

²⁸⁷ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, AVII, k. 707, f. 1, br. dok. 48. AVII, kutija 707, dok. 11/7.

²⁸⁸ Izvještaj Štaba italijanskog 6. korpusa, Zbornik, tom 3, knj. 5, br. dok. 146, str. 314.

i Zaborka prema Limu. Zadatak naših jedinica bio je uništiti razbijene četničke grupe, povratiti povjerenje naroda u Sandžaku u narodnooslobodilački pokret, uspostaviti narodnooslobodilačku vlast i politički djelovati u narodu.

U toku dana, 15. aprila, 1. bataljon prebačen je u rejon Zaborka, a narednog dana zarobio je 32 četnika. Zaplijenio je 30 pušaka i jedan teški mitraljez. Treća krajiška krenula je 17. aprila prema Čehotini sa zadatkom da sa 7. krajiškom i 3. sandžačkom brigadom razbije četnike. Već u prvom sudaru kod sela Kovačevića u pokretu prema Vikoču, 2. bataljon je ubio 6, ranio 8 i zarobio 44 četnika, dok se 6 četnika utopilo u pokušaju da preplivaju Čehotinu.

Bataljoni su se sutradan u rejonu Vikoča prebacili na lijevu obalu Čehotine. Treći i 4. bataljon zauzeli su s. Tvrđaci i uspostavili vezu sa 7. krajiškom brigadom, koja je gonila četnike prema Popovu Dolu i Meljaku, dok su 1. i 2. bataljon zadržani u rezervi. Četnici su odstupili u paničnom bjegstvu. Goneći četnike, Brigada je 20. aprila u ranim časovima izbila u rejon Popov Do, gdje je zanoćila i dobro se nahranila i odmorila. Pomjerila se 21. aprila prema Pljevljima i posjela položaje na liniji: s. Kruševo - Kraljičino brdo (k. 1084) - s. Gornja Brvenica. Desno od nje, na položajima Korijen - Potpeće, položaje je posjela 3. sandžačka brigada, dok se 1. proleterska nalazila u rejonu Metaljka - Čajniče i zatvarala pravac od Goražda. Italijani i četnici, u jačini od oko 1000 vojnika napali su 23. aprila desno krilo 3. krajiške, i lijevo krilo 3. sandžačke brigade duž puta Pljevlja - Đurđevića Tara da bi ih razbili i odbacili što dalje od Pljevalja. Poslije dvočasovne borbe, neprijatelj je razbijen i u paničnom bjegstvu odstupio u Pljevlja. Goneći neprijatelja, bataljoni 3. krajiške izbili su na samu ivicu grada, gdje su zadržani znažnom artiljerijskom i mitraljeskom vatrom. Zajedno s Italijanima, u Pljevlja su odstupili i četnici. Naš cilj nije bio osvajanje Pljevalja. Poslije borbe, jedinice Brigade zauzele su ovaj raspored: 2. bataljon u s. Potpeći, 1. bataljon s. Hoćevina, Donja Glisnica; 3. bataljon s. Boljanići, Jakubov Grob, a 4. u rejonu Metaljka - Zaborak.

Sve do 8. maja Brigada je uz neznatna pomjeranja i popravku položaja ostala na istoj prostoriji, progonila razbijene grupe četnika oko Gradca, Metaljke, Popova Dola i Zaborka, i vršila demonstrativne napade na garnizon u Pljevljima. Pod komandom Štaba 3. brigade nalazila se i jedna baterija topova iz sastava artiljerijskog divizionu 1. proleterske divizije, koja je povremeno gađala neprijatelja na spoljnjem pojasu odbrane i kasarne u gradu. Noću između 5. i 6. maja iz Brigade je pobjegao borac Svetko Ljiljak i odnio puškomitraljez »šarac«. To je na borce njegovog bataljona ostavilo vrlo mučan utisak.

Za vrijeme od 24. aprila do 8. maja, dok je Brigada držala položaje prema Pljevljima, jedinice su se sređivale, borci dobro odmorili i nahranili. Organizovana je i vrlo intenzivno izvođena vojnička i politička nastava i kulturno-zabavni rad. Organizovano je gađanje najboljih strijelaca iz 3. krajiške brigade, kojim je rukovodio najbolji strelac 1. proleterske divizije Nemanja Marković.

Održani su i sastanci komunista u svim osnovnim ćelijama. Naročita pažnja posvećena je političkom radu sa narodom. Zapaženo je da

su jednogodišnje odsustvo naših snaga na ovom terenu i vrlo aktivna propaganda Italijana i četnika imali znatnog uticaja na raspoloženje naroda u ovom kraju. U selima su ostali samo stari ljudi, žene i nejak djeca, s kojima je vrlo intenzivno rađeno naročito prvih dana. Pokazalo se da je četničko-italijanska propaganda kratkog daha. Narod se brzo uvjerio da borci Narodnooslobodilačke vojske i komunisti nisu »koljači«, »pljačkaši«, »beskućnici«, i »raspikuće« kako ih je neprijatelj nazivao.

Nakon dva do tri dana narod se počeo vraćati svojim kućama. Mnogi od njih sprijateljili su se sa Krajišnicima, govorili im o četničkim zlodjelima i perfidnoj politici okupatora. U nekim selima kao što su Boljanići, Glisnica i Jakubov Grob i druga, porodice su se natjecale ko će od njih bolje da nahrani i ugosti naše borce, u čemu se posebno isticala omladina.

Tih dana u jedinice Brigade stupilo je nekoliko novih boraca-omladinaca. U političkom radu i prikupljanju podataka o neprijatelju, komandama jedinica pružili su veliku pomoć i pojedini omladinci i politički aktivisti koji su se, i pored četničkog terora, uspjeli održati na ovom terenu. U većini sela organizovani su seoski narodnooslobodilački odbori.

Poslije razbijanja četnika na pravcu Popov Do - Meljak i izbijanja u rejon Kosanice, 7. krajiška prebacila se na lijevu obalu r. Tare i stavljena pod komandu Štaba 2. proleterske divizije, te orijentisana prema Žabljaku i jezerima.²⁸⁹ U toku 29. i 30. aprila 6. istočnobosanska brigada, pošto je prešla na desnu obalu Drine i izbila u rejon Čajniče - Metaljka, smjenila je 1. proletersku brigadu i zatvorila pravac prema Gorazdu. Prva proleterska divizija, po unaprijed utvrđenom planu, krenula je pravcem: Čajniče - Kovač planina - Jabuka - Šahovići - Ravna Reka.²⁹⁰ U sedmodnevnom pokretu, u sadejstvu sa 3. sandžačkom brigadom, razbila je Drinski i Romanijski četnički korpus i Bjelopoljsku i Čajničku brigadu, i dva jurišna bataljona iz Vasojevića i Golijanske brigade iz Srbije,²⁹¹ i izbila na lijevu obalu Lima, u rejonu Bijelog Polja.

Pošto su je 8/9. maja smjenile jedinice 3. dalmatinske, 3. krajiška brigada je krenula pravcem: Kosanica - s. Krupice - s. Barice i, na kraju drugog dana marša, izbila na lijevu obalu Lepešnice i Lima na odsjeku od s. Siga do Brodarevine, i povezala se lijevo sa 1. proleterskom, a desno sa 7. krajiškom koja se nalazila na lijevoj obali Tare u rejonu Sinjajevine. Zadatak Brigade bio je²⁹² da poslije izbijanja na pomenutu liniju, zauzme most na Limu u Ribarevini (s. Kisilica), prekine vezu Berane - Bijelo Polje i obezbjedi se desno od Mojkovca i planine Bjelasice.

Zamisao Vrhovnog štaba u to vrijeme bila je da po ranije utvrđenom planu, poslije zauzimanja mostobrana na Limu u rejonu Bijelo Polje - Brodarevo, 1. proleterska divizija prodire dalje prema istoku.

Čim je 3. brigada izbila na Lim, bataljoni su zauzeli ovaj raspored: na lijevom krilu 4. bataljon - na položaju s. Slatina - Kom (k. 1247) -

²⁸⁹ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 103.

²⁹⁰ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 137.

²⁹¹ Žarko Vidović, Zbornik sjećanja *Treća sandžačka brigada*.

²⁹² Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 34.

s. Siga; 2. bataljon: s. Lepenac (k. 1018); 3. bataljon, pošto je zauzeo Slijepac—most, posjeo je položaje Mušin Krš - s. Crnjonica i porušio telefonsku liniju Berane - Bijelo Polje, a 1. bataljon Osoje - s. Cerovo i porušio veze između Ribarevine i Bijelog Polja. Odmah je postavljeno borbeno obezbjeđenje prema Mojkovcu, Brodarevu i Bijelom Polju. Jednovremeno, organizovano je i prikupljanje podataka o rasporedu neprijateljevih snaga. Temeljite pripreme za zauzimanje mosta na Limu vršene su 11. maja. Utvrđeno je da je rejon raskrsnice puteva oko mosta jako utvrđen. Neposredno oko mosta nalazili su se betonski bunker, minska polja i bodljikava žica, a ispred toga na spoljnjem pojasu odbrane drveno-zemljani bunker i postavljena protivpešadijska minska polja. Napad na most izvršila je jedna četa 1. bataljona i jedna četa 2. bataljona. Napad je počeo u 21 čas. Do 23 časa likvidirane su sve otporne tačke na lijevoj obali Lepešnice i Lima. Most je branjen vrlo snažnom mitraljeskom, minobacačkom i artiljerijskom vatrom i ručnim bombama. Pokušaj grupe boraca da pod zaštitom puškomitraljeza pređe most, nije uspio. Poginuo je jedan borac, a ranjene su 3 drugarice. Poslije toga čete su se povukle na polazne položaje. Toga dana neprijatelj je jednom motorizovanom kolonom iz Prijepolja stigao sjeverno od Bijelog Polja u namjeri da odbaci jedinice 1. proleterske i 3. krajiške brigade i otvori put Bijelo Polje - Berane, ali je odbijen uz velike gubitke.

Narednog dana neprijatelj je u jačini od oko 150 Nijemaca i 3 tenka iz rejon Ribarevina izvršio napad na 3. bataljon u namjeri da ga odbaci i zauzme Slijepac Most. Poslije kratkotrajne borbe neprijatelj je odbijen i jedinice bataljona ostale su na prvobitnim položajima. Do 15. maja stanje na frontu bilo je relativno mirno.

Borbe za vrijeme Pete neprijateljeve ofanzive

Vojno-politička situacija pre početka ofanzive

Na istočnom frontu i u sjevernoj Africi Nijemci i Italijani doživljavali su nove poraze. Poslije staljingradske bitke i uništenja fon Paulusove armije, njemačke trupe odbačene su nekoliko stotina kilometara na zapad. Strategijska inicijativa je nepovratno prešla na stranu Crvene armije. Nijemci su s teškom mukom uspjeli da privremeno zaustave nastupanje Crvene armije na liniji Lenjingrad - Orel - Kursk. U sjevernoj Africi, 12. maja 1943. kapitulirala je njemačko-italijanska grupa armija »Afrika« od oko 350.000 vojnika i oficira. Time je situacija za sile Osovine na Apeninskom i Balkanskom poluostrvu postala vrlo napeta. Nije više bilo fronta u sjevernoj Africi koji bi zadržao snage zapadnih saveznika da ne izvrše invaziju na jug ili jugoistok Evrope. Desni bok fašističkih sila na frontu od preko 2.000 km od Gibraltara do Egejskog mora bio je izložen udarima saveznika. Polazeći od takve pretpostavke, njemačka Vrhovna komanda naređuje komandantu Jugoistoka, general-pukovniku Aleksandru Leru da brani svaki »pedalj« okupiranog Balkana. Pošto operacijom *Vajs* nisu bile uništene jedinice NOV i POJ, nego iz te operacije izašle i ojačane, Hitler je naredio Leru da odmah otpočne sa novom ofanzivom, opet radi uništenja glavnih snaga NOV i POJ, koje su se tada nalazile na teritoriji Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine.

*

Za to vrijeme Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u svim pokrajinama vodila je zamašne i uspješne operacije. U Sloveniji su stvorene nove partizanske brigade, koje su ugrožavale vitalne komunikacije, prugu Beč - Zidani Most - Ljubljana - Trst, Kranj - Ljubljana - Zagreb i Ljubljana - Novo Mjesto - Karlovac.

U Hrvatskoj je korpus NOV povratio svoju teritoriju koju je neprijatelj zauzeo u ofanzivi početkom 1943. godine. Partizani su izvodili akcije u neposrednoj blizini Zagreba i drugih garnizona i ugrožavali pruge Beograd - Zagreb, Zagreb - Split i Zagreb - Rijeka.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine formirano je pet divizija, a početkom maja formiran je i 2. bosanski korpus. Na cijeloj teritoriji partizanske jedinice izvodile su vrlo uspješne akcije.

Poslije dolaska Glavne operativne grupe, u Crnoj Gori su počela aktivna dejstva i borbe su oživjele. Formirana su četiri partizanska odreda, komande područja i komande mjesta.

U Srbiji je narodnooslobodilački pokret ojačao, posebno u južnom dijelu, uprkos strašnom teroru i jakim snagama okupatora, kvislinga i četnika Draže Mihailoviča. Partizanski odredi izvodili su uspješne akcije na komunikacije u dolini Ibra i Morave.

Ustanak se dobro razvijao u Makedoniji. Početkom marta formiran je Centralni komitet KP za Makedoniju. Stvoreni su uslovi za formiranje novih partizanskih odreda.

U takvoj opštoj vojnoj i političkoj situaciji na svjetskim i jugoslovenskom ratištu, u selu Donje Kruševo, u dolini Pive održano je 8. maja 1943. savjetovanje u Vrhovnom štabu, na kome je stanje u Jugoslaviji ocijenjeno kao vrlo povoljno. Utvrđen je i plan daljeg nastupanja Glavne operativne grupe. Odlučeno je da 1. proleterska divizija zauzme Bijelo Polje, a 2. proleterska divizija Bioče, Mateševo i Andrijevcu i izbije na Čakor, a zatim da obje divizije oslobode Mojkovac, Kolašin i Berane. Na taj način bila bi obezbjeđena povoljna operacijska osnovica za dalji prodor u Srbiju. Dejstvo 1. i 2. divizije obezbjeđivale bi 7. banijska divizija i Drinska operativna grupa prema Pljevljima i Foči, a 3. divizija prema Nikšiću. Daljim prodorom na istok, bile bi ugrožene osnovne komunikacije koje od Beograda vode prema Solunu i Sofiji.

Plan neprijatelja za ofanzivu i obostrani raspored snaga

Njemačka komanda planirala je da razbije i uništi Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab NOV i POJ još u toku bitke na Neretvi za vrijeme izvođenja operacije »Vajs« i »Mostar«, i time da zada odlučujući udarac Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Još u toku izvođenja tih dejstava, komandant Jugoistoka, general Ler predložio je njemačkoj Vrhovnoj komandi da se poslije bitke na Neretvi preduzme nova operacija, čiji bi cilj bio: čišćenje »svih bandi«, uključujući i četnike, koji su do tada bili njemački i italijanski saveznici. Na taj način trebalo je obezbjeđiti sigurnost na jugoslovenskom ratištu u slučaju iskrcavanja zapadnih saveznika na Balkan. Hitler je odobrio 30. marta 1943. plan nove operacije, koja je dobila šifrovani naziv »Svare« (»Schwarz«).

Međutim, pošto su se divizije Glavne operativne grupe širokim frontom probile preko Neretve, slomile italijansko-četnički otpor i prodrle duboko u Sandžak, Hercegovinu i Crnu Goru, došlo je do nove, za Nijemce, neočekivane situacije. Predstojao je prodor Operativne grupe divizija za južnu Srbiju, Kosovo i Metohiju.

Za operaciju »Svare« u uvodnom dijelu zapovjesti se naglašava: »Situacija može svakog časa da ugrozi njemačke interese bilo u boksitskim područjima zapadno od Mostara, bilo u rudarskim područjima u jugozapadnoj Srbiji«. Radi toga su Nijemci izmjenili plan operacije, tako da je osnovni cilj bio uništenje Glavne operativne grupe, a sporedni, razoružavanje ostataka četničkih formacija, koje su se sklonile pod zaštitu italijanske okupacione komande.

Izvođenje operacije »Svare« povjereno je komandantu njemačkih snaga u NDH, generalu Literesu koji je izdao zapovjest 6. maja 1943. godine.

Za realizaciju tog plana, Nijemci su angažovali slijedeće snage:

Njemačke: 7. SS divizija »Princ Eugen«; 1. brdska divizija²⁹³ koja je dovedena sa Kavkaza; 118. lovačka divizija;²⁹⁴ pukovska grupa 369. divizije, a u završetku operacije cijela divizija; pukovska grupa 104. lovačke divizije - 724. puk; i pukovska grupa »Brandenburg«. Ukupno oko 67.000 vojnika.

Italijanske: divizije »Taurinenze«, »Venecija«, »Ferara« i dijelovi drugih jedinica. Ukupno oko 48.000 vojnika.

Ustaško-domobranske: 4. lovačka brigada, sastava 7. i 13. pješadijska pukovnija, pod komandom njemačke 118. lovačke divizije, a odmah poslije proboja još 9. 14. i 15. pješadijska pukovnija i 1. ustaška brigada. Ukupno oko 11.000 vojnika.

Bugarske: dijelovi bugarske 24. divizije - 61. i 63. pješadijski puk. Ukupno 20.000 vojnika.

Nacionalističke crnogorske četničke jedinice pod italijanskom komandom, oko 4.000 vojnika.²⁹⁵

Neprijateljeve snage u petoj ofanzivi podržavalo je 8 artiljerijskih pukova i 12 eskadrila avijacije (oko 160 borbenih, izviđačkih i transportnih aviona) i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Svega oko 127.000 vojnika.

U rezervi bile su njemačka 117. divizija u dolini Neretve, i 373. legionarska divizija »Tigar« u Sarajevu.

Osnovna operativna ideja njemačkog komandanta bila je da: sa kružne operacijske osnovice Bijelo Polje - Pljevlja - Goražde - Foča - Kalinovik - Gacko - Nikšić - Kolašin, steže obruč oko operativne grupe i nabaci je na planinsku visoravan u trouglu između masiva Durmitora i kanjona donjih tokova Tare i Pive, i tu ih uništi.²⁹⁶

Planom je predviđeno da se operacija izvede u tri faze. Planirano vrijeme za prvu i drugu fazu bilo je po 10 dana, a za treću nekoliko nedelja.²⁹⁷

U pomenutoj zapovjesti predviđena je najstrožija tajnost priprema operacije. S njom su upoznati samo štabovi njemačkih jedinica od puka naviše. Njemačke jedinice bile su posebno pripremane i opremane za dejstva u surovim planinskim uslovima. Primjera radi: njemačka 118. divizija, imala je pored kamionskog i brdski transport. Pored formacijskih grla, imala je i oko 2.500 tovarnih, a preko 1.000 mobilisanih ljudi kao

²⁹³ Prva brdska divizija osnovana je 1936. godine. Ratovala je na istočnom frontu i stigla do Kavkaza, gdje je pretrpila velike gubitke, poslije čega je vraćena u Jugoslaviju. Sačinjavali su je 98. i 99. pješadijski puk i artiljerijski puk. Početkom maja 1943. imala je 21.103 vojnika. Njena prva borba u Jugoslaviji bila je sudar sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom kod Bijelog Polja na početku pete neprijateljeve ofanzive. AVII, NAV-N-T-315, 66/899, 5.maj 1943.

²⁹⁴ Sve posadne njemačke divizije: 704, 714, 717. i 718. u proljeće 1943. preformirane su u lovačke divizije punog sastava, popunjene mlađim ljudima i boljim naoružanjem, i dobile nove nazive: 104, 114. 117. i 118. lovačka divizija.

²⁹⁵ Isto.

²⁹⁶ Obavještenje vrhovnog komandanta, Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 178.

²⁹⁷ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 60.

pomoćnu radnu snagu. U kritičnim situacijama snabdjevanje je vršeno vazdušnim putem.²⁹⁸

Krajem aprila i početkom maja 1943. njemačke divizije počinju da opkoljavaju glavne snage Narodnooslobodilačke vojske.

Početni raspored jedinica predviđenih za operaciju *Svare*, bio je sljedeći.²⁹⁹

- 7. SS divizija »Princ Eugen« sa linije Nevesinje - Gacko - Bileća, nastupa u pravcu Savnika;

- 118. divizija i 4. lovačka brigada sa linije Obalj - Kalinovik - Trnovo, nastupaju prema rijeci Drini i Zelengori, držeći čvrstu vezu sa lijevim krilom 7. SS divizije;

- pukovska grupa 369. divizije nastupa iz rejonu Ustiprača - Goražde - Foča u pravcu Čajniče - Pljevlja, povezuje se s italijanskom divizijom »Taurinense«, a zatim nastupa prema srednjem i donjem toku rijeke Čehotine; U drugoj i trećoj fazi operacije skoro cijela 369. divizija uključena je u operaciju na sektoru Zelengore;

- pukovska grupa 104. lovačke divizije - 724. lovački puk zatvara sektor Bistrica - Prijepolje - Brodarevo. Ovoj grupi potčinjeni su i dijelovi bugarske 24. divizije;

- 1. brdska divizija nastupa sa linije Bijelo Polje - Berane - Andrijevica u pravcu Sahovića i Lipova, dok pukovska grupa »Brandenburg«, pod komandom ove divizije, ima zadatak da ovlada Mateševom, i

- italijanske snage: divizija »Taurinense« nastupa iz rejonu Pljevalja prema Tari, između pukovske grupe 369. divizije - 724. puk. Ostale italijanske snage 14. armijskog korpusa imaju zadatak da organizuju spoljni obruč oko »kazana«, koji treba da stvore njemačke jedinice. U drugoj fazi operacije ubačena je u prvu borbenu liniju i divizija »Ferara«, na lijevom krilu 1. brdske divizije.

Iz početka rasporeda vidi se da su najjače njemačko-italijanske snage raspoređene prema čelu Glavne operativne grupe. To su: njemačka 1. brdska i glavnina 7. SS divizije »Princ Eugen« i puk »Brandenburg«, s kojima je sadejstvovala italijanska divizija »Taurinense«. Zadatak potiskivanja dobile su 118. lovačka divizija ojačana sa 4. domobranskom lovačkom brigadom i pukovska grupa 369. divizije.

Pored višestruke nadmoćnosti u ljudstvu i naoružanju, neprijatelj je imao još jednu veliku prednost. Tačno je znao raspored jedinica Glavne operativne grupe i njihove namjere.³⁰⁰ Iz italijanskih izvještaja vidi se da su u toku borbe znali i za pokrete pojedinih brigada Glavne operativne grupe.³⁰¹ Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj znao je da se 12. maja Stab 1. divizije nalazio 6 km južno od Sahovića, a Štab 2. divizije 5 km sjeveroistočno od Šavnika.³⁰² Tek poslije rata ustanovljeno je da su Nijemci otkrili šifru radio-saobraćaja Vrhovnog štaba i njome se uspješno koristili.

²⁹⁸ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93.

²⁹⁹ Iz zapovjesti komandanta njemačkih snaga od 6. maja 1943. za operaciju »Svare«. Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 60.

³⁰⁰ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 432.

³⁰¹ Izvještaj italijanskog obavještajnog oficira. Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 16, str. 269.

³⁰² Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH. Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 185, str. 437.

*

Na drugoj strani Vrhovni štab i štabovi divizija Glavne operativne grupe na sastanku u Kruševu nijesu znali da neprijatelj priprema novu ofanzivu. Naša obavještajna služba bila je još uvijek veoma slaba i neefikasna. Dobijeni su samo podaci da u Prijepolje, Bijelo Polje, Kolašin, Berane i Sjenicu pristižu njemačke jedinice, i da su Nijemci deblokirali Italijane koji su bili opkoljeni u Foči, iako se radi o italijanskoj okupacionoj zoni. Naknadno su primljeni podaci da su se dijelovi 369. vražije divizije iz rejonu Čajniča probili za Pljevlja. Svi ti podaci nijesu bili dovoljni da bi se iz njih moglo zaključiti da se radi o pripremi ofanzive širih razmjera.

Pred početak ofanzive Glavnu operativnu grupu NOV i POJ sačinjavali su:

- 1. proleterska divizija sastava: 1. proleterska, 3. krajiška brigada i 3. sandžačka proleterska brigada;
- 2. proleterska divizija sastava: 4. crnogorska proleterska, 7. krajiška i 2. dalmatinska brigada;
- 3. udarna divizija sastava: 5. crnogorska proleterska brigada, 1. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada;
- 7. banijska divizija sastava: 7, 8. i 16. brigada;
- Drinska operativna grupa sastava: 2. proleterska brigada, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada. Grupa je formirana 10. maja, i
- 3. dalmatinska brigada, koja je u prvo vrijeme bila pod komandom 7, a zatim 1. proleterske divizije.

Jačina operativne grupe bila je oko 17.000 boraca, svrstanih u 16 brigada.

- Centralna bolnica imala je 617 ljudi stalnog sastava, oko 2.100 ranjenika i oboljelih boraca od tifusa, i dječji dom sa oko 130 djece. Ukupno brojno stanje jedinica i bolnice s osobljem iznosilo je oko 20.000 ljudi.

Plan Vrhovnog štaba NOV i POJ pred početak ofanzive bio je ofanzivnog karaktera, s perspektivom prodora prema Metohiji, Kosovu i južnoj Srbiji, s tim da 3. divizija zatvori pravce od Nikšića i Gacka, a 7. banijska divizija pravce koji od Čajniča i Pljevalja izvode prema srednjem toku rijeke Čehotine. Za zatvaranje pravca koji izvode od Goražda i rijekom Drinom od Foče do Sčepan-Polja prema Čelebiću i obezbjeđenje Centralne bolnice, formirana je Drinska operativna grupa.³⁰³

*

Raspored 3. krajiške brigade u to vrijeme bio je: na desnom krilu 4. bataljon, u Mojkovcu sa zadatkom da zatvara pravac Mojkovac - s. Siga; 2. bataljon na položajima u rejonu s. Lepenac sa isturenim obez-

³⁰³ Zbornik radova *Neretva-Sutjeska 1943*, str. 57-58; Viktor Kučan: *Sutjeska dolina heroja*; Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978; Gojko Nikoliš: *Memoari, S-N-Liber*, Zagreb, 1980. Autor je bio načelnik Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba. Prema njegovom kazivanju ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici početkom maja bio je 3.500, a početkom juna (4. i 5. jun) 2.200. Centralna bolnica, kao organizaciona jedinica, prestaje da funkcioniše 5. juna 1943.

bjeđenjem na završju k. 1040, 3. bataljon na položajima istočna ivica s. Vlačko Polje - Ružin krš sa zadatkom da zatvara pravac s. Berkovača (ušće Ravne rijeke u Lim) - Slepač Most i 1. bataljon na položajima Boroševina - s. Cerovo sa zadatkom da zatvori pravac prema Sokolovići (k. 1073).

Pored četiri bataljona, Brigada je imala zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadnu bolnicu, intendanturu i odjelenje kurira. Brojala je 1.207 boraca i starješina, od kojih 126 žena na dužnostima boraca, referenata saniteta bataljona i četnih bolničarki. Bila je naoružana sa 4 minobacača kalibra 81 milimetar, 8 teških mitraljeza, 66 puškomitraljeza, 744 puške i 78.912 puščanih i mitraljeskih metaka.

U brigadi je bilo 298 članova Partije, 94 kandidata i 416 članova SKOJ-a.³⁰⁴

Raspored kadra u Štabu Brigade i u potčinjenim jedinicama pred početak ofanzive bio je:

Štab Brigade:

Komandant Nikola Karanović, politički komesar Simo Tadić, zamjenik komandanta Vlado Bajić, pomoćnik političkog komesara Đuro Lončarević, obavještajni oficir Obrad Banjac, intendant Đuro Bajić i referent saniteta Marjan Kveder. Politodjel Brigade: Sava Brković, rukovodilac, a Živorad Ljubičić i Ljubica Đorđević članovi Politodjela.

Prvi bataljon:

Komandant Milan Atlagić, politički komesar Jozo Gizdić, zamjenik komandanta Mihajlo Kerkez Mićuka, pomoćnik političkog komesara Mile Brkljač, obavještajni oficir Ilija Krajinović, intendant Blažo Rodić, referent saniteta Ljubica Purić. *Prva četa:* komandir Jovo Miljević, politički komesar Đuro Zeljković, zamjenik komandira Dragan Rokvić Rakela, pomoćnik političkog komesara Mirko Rodić. *Druga četa:* komandir Mihajlo Radošević, politički komesar Simo Morača, zamjenik komandira Lazo Atlagić, pomoćnik političkog komesara Veljko Sovilj. *Treća četa:* komandir Stevo Miljuš, politički komesar Đuro Grbić, zamjenik komandira Trivun Dodig Trišo, pomoćnik političkog komesara Pero Trinić.

Drugi bataljon:

Komandant Nikola Pećanac, politički komesar Milan Ćup, zamjenik komandanta Nikola Vojvodić, pomoćnik političkog komesara Vojmir Kuzmanić Ćuš, intendant Dako Stupar, referent saniteta Darinka Šćepanović Dara. *Prva četa:* komandir Petar Čiča Pepa, politički komesar Boško Kerkez, zamjenik komandira Jovo Knežević, pomoćnik političkog komesara Svetko Mandić. *Druga četa:* komandir Gavro Zarić, politički komesar Milan Skakić, zamjenik komandira Stevo Rađenović, pomoćnik političkog komesara Stevo Dunić. *Treća četa:* komandir Petar Rodić Pepa, politički komesar Tomo Tanjga, zamjenik komandira Rajko Zrilić, pomoćnik političkog komesara Dušan Grbić.

Treći bataljon:

Komandant Savo Trikić, politički komesar Danilo Simonović, zamjenik komandanta Đoko Čubrilo, pomoćnik političkog komesara

³⁰⁴ Nikola Karanović: »Treća krajiška«, Zbornik »Sutjeska«, knj. 2, str. 33, Beograd, 1959.

Milovan Samardžija, intendant Savo Novković, referent saniteta Mila Nešović. *Prva četa*: komandir Marko Jokić, politički komesar Milanko Pećanac, zamjenik komandira Đuran Kovačević, pomoćnik političkog komesara Branko Kecman. *Druga četa*: komandir Nikola Vranješ, politički komesar Petar Kačar Pepa, zamjenik komandira Jovan Stupar, pomoćnik političkog komesara Mirko Jević Mića. *Treća četa*: komandir Ilija Radulović Ile, politički komesar Božo Jeličić, zamjenik komandira Aleksa Kosanović, pomoćnik političkog komesara Lazo Latinović Lazija.

Četvrti bataljon:

Komandant Milan Bosnić, politički komesar Nikola Jončić Kočo, zamjenik komandanta Jovo Pužić, pomoćnik političkog komesara Ljubiša Ćurgus, intendant Mirko Kecman Cojić, referent saniteta Mileša Jovanović. *Prva četa*: komandir Gojko Vignjević, politički komesar Milan Zrilić, zamjenik komandira Mile Malbašić, pomoćnik političkog komesara Milorad Bosnić. *Druga četa*: komandir Milan Đukić, politički komesar Mahmud Hodžić, zamjenik komandira Mile Bulajić, pomoćnik političkog komesara Duško Trninić. *Treća četa*: komandir Anđelko Rodić, politički komesar Nikola Bodiroža, zamjenik komandira Sretko Trikić, pomoćnik političkog komesara Drago Kačar.

Pokušaj 3. bataljona da prema naređenju Štaba Brigade, 14. maja, ovlada mostom na Limu i rejonu s. Borkovača i pređe na desnu obalu rijeke, nije uspio. Dočekan je snažnom vatrom iz bunkera oko mosta i desne obale rijeke. Poginula su dva borca i 4 ranjena.

*Početak ofanzive - borbe 1. proleterske divizije
kod Bijelog Polja*

Dvodnevno relativno zatišje prekinuo je 15. maja u 4 časa opšti napad njemačke 1. brdske divizije na položaje 1. proleterske divizije. To je bio početak neprijateljeve ofanzive, u istoriografiji narodnooslobodilačkog rata poznata pod imenom *Bitka na Sutješci*. Napad na 1. i 3. bataljon 3. krajiške i 1. proletersku brigadu, izvršili su 99. puk, odnosno borbena grupa »Ronold« i dva bataljona italijanske divizije »Venecija«, podržani sa dva artiljerijska diviziona. Glavni udar nanijeli su opštim pravcem Bijelo Polje - Šahovići, na spoju između 3. krajiške i 1. proleterske brigade.

Cilj neprijatelja u prvoj fazi bio je: energičnim dejstvom pješadije, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, slomiti otpore 1. proleterske divizije i ovladati linijom Šahovići - Mojkovac, a zatim razviti uspjeh prema putu Pljevlja - Đurđevića Tara i dalje prema Čelebiću.

Na dijelu fronta 3. krajiške brigade prvi se s neprijateljem sudario 2. vod 3. čete 1. bataljona na položajima Bender, jugoistočno od Kulina (tt. 1197), koji je bio iznenađen, a odmah zatim i ostale jedinice 1. i 3. bataljona. Istovremeno napad je otpočeo i na položaje 1. proleterske brigade na položajima Oklade - s. Cerovo.³⁰⁵

³⁰⁵ Izvještaj njemačkog Štaba za vezu. Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 204, str. 471.

Samo nekoliko minuta poslije napada pješadije, otpočela je vrlo jaka artiljerijska i minobacačka vatra, a zatim i avijacije po položajima 3. i desnom krilu 1. bataljona 3. krajiške brigade.

Cio dan 15. maja vođene su vrlo žestoke borbe. Na položajima 1. i 3. bataljona smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi. Naročito žestoke borbe u prvo vrijeme vođene su na odsjeku fronta 1. bataljona, a posebno kod 3. čete za položaje Bender i Kulina (tt 1197). U prvom sudaru poginuli su komandir 3. voda 3. čete 1. bataljona, Pero Dodig, politički delegat voda Milan Sabljić i borci Dušan Balaban i Ilija Trikić.

Nijemci su nastupali u više kolona, postupno i metodično, boreći se za svaku otpornu tačku. Cio front 1. i 3. bataljona bio je obavijen dimom i prašinom od eksplozija ručnih bombi, minobacačkih i artiljerijskih granata i avio-bombi. Položaje 3. čete u rejonu Bender, Nijemci su u toku dana pet puta osvajali i gubili, da bi ih šesti put zadržali u svojim rukama. Slično je bilo i kod ostalih četa 1. bataljona.

Neprijatelj je glavni udar nanio oko 11 časova na položaje 3. bataljona, ali u prvom snažnom jurišu nije uspio. Međutim, poslije dvočasovne borbe privukao je svježe snage u jačini od oko 200 vojnika i, uz podršku minobacača, artiljerije i tenkova, odbacio je prednje dijelove 3. bataljona i zauzeo Slijepač Most da bi motorizovanoj koloni otvorio put za Mojkovac u pozadinu 2. i 4. bataljona. U takvoj situaciji 3. bataljon je posjeo položaje iza Slijepač Mosta na liniji: Jaova Luka - Skok - Rame (k. 1136) - Pale, na koje su Nijemci vršili jak pritisak. Čim je ovladao rejonom oko Slijepač Mosta neprijatelj je uputio jaču kolonu uz dolinu rijeke Ljubovije i ugrozio desno krilo 1. bataljona. Do kraja dana ovladao je lijevom obalom Ljubovije od Slijepač Mosta do Sahovića. Brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja na ovom dijelu fronta došla je do punog izražaja.

U međuvremenu, cijeneći situaciju, Vrhovni štab još uvijek smatra da se ne radi o većem neprijateljevom poduhvatu. Radi toga je 16. maja naredio 1. i 2. proleterskoj diviziji da obavezno izvrše postavljeni zadatak - 1. diviziji da ovlada rejonom Slijepač Most - Ribarevina i zauzme most na Limu, a 2. proleterskoj da zauzme Kolašin.³⁰⁶ S obzirom na brojnu i tehničku nadmoćnost, i neprijateljevu inicijativu, to naređenje nije moglo biti izvršeno. Pokušaj 1. proleterske i 3. krajiške brigade da protivnapadom odbace neprijatelja preko Ljubovije i produže prema Ribarevini, nije uspio.

Međutim, prateći tok trodnevnih teških borbi svojih jedinica, komandant 1. proleterske divizije zaključio je da »neprijateljeva akcija ima karakter ofanzive«.³⁰⁷ On je, 17. maja u 9,15 časova obavjestio depešom vrhovnog komandanta da se radi o novoj neprijateljevoj ofanzivi. To je bila prva direktna i neposredna informacija Vrhovnom štabu, u kojoj se kaže da se radi o novoj ofanzivi. U isto vrijeme, Štab 1. divizije predložio je Vrhovnom štabu da izvuče jedinice ispod tako jakog neprijateljevog udara i izbjegne eventualnu mogućnost nabacivanja divizije na kanjon r. Tare, odnosno da Divizija posjedne povoljnije položaje za odbranu. Prijedlog je usvojen.

³⁰⁶ Naređenje vrhovnog komandanta. Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 186, str. 256.

³⁰⁷ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije. AVII k. 706, f. 15, br. dok. 1 - depeša 24.

I sa ostalih pravaca stizale su informacije u Vrhovni štab o pristizanju svježih snaga i ofanzivnim namjerama neprijatelja. Dijelovi 369. viražije divizije potisli su 6. istočno-bosansku brigadu na pravcu Čajniče - Metaljka i spojili se sa snagama u Pljevljima. Iz Prijepolja pristizale su u Pljevlja svježe neprijateljeve snage. Jedinice 7. banijske divizije, 6. istočnobosanske i 3. dalmatinske brigade zauzele su odbrambene položaje na lijevoj obali Čehotine, zatvarale pravce prema Čelebiću i Đurđevića Tari i, neposredno obezbjeđivale centralnu bolnicu sa ranjenicima, koja se nalazila u rejonu Popov Do - Meljak. U takvoj situaciji lijevi bok 1. proleterske divizije bio je otkriven na dužini od 30 do 40 km.

U takvoj situaciji 3. bataljon 3. krajiške, po naređenju Štaba Brigade, zauzeo je noću 15/16. položaje na liniji: Cer (k. 1572) i Kape (k. 1503), na istočnim padinama Burenj planine.

Nijemci su izvršili snažan napad na položaje 1. proleterske brigade 16. maja i u prepodnevnim časovima ovladali položajima Sokolovića (k. 1073) - Obad i dalje lijevom obalom Zekića rijeke, a zatim produžili napad prema Šarića Kršu (k. 1299). U 16 časova, toga dana jedna kolona Nijemaca naišla je na dobro organizovane i maskirane položaje 3. bataljona 3. krajiške brigade. Dočekana je bombama i snažnom vatrom iz cjelokupnog naoružanja bataljona na vrlo bliskom odstojanju. Nijemci su bili iznenađeni i prisiljeni na povlačenje.

Prema naređenju Štaba Brigade, u takvoj situaciji 1. bataljon se prebacio 16/17. maja na krajnje desno krilo brigade u rejon Prošćenje, pozadi 4. bataljona i uspostavio vezu s lijevim krilom 7. krajiške brigade, koja je držala položaje u visini s. Bistrica - s. Gokovići, na lijevoj obali Tare. Poslije odlaska 1. bataljona, 3. bataljon posjeo je položaje na liniji: Rasovi vrh (tt 1672) - Bijelo Uvo (k. 1525).

Nijemci su 17. maja produžili sa nastupanjem. Dočekan snažnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom i ručnim bombama, neprijatelj je poslije višečasovne borbe morao prvo da se zaustavi i pregrupiše, a zatim da se povuče na polazne položaje. Nezadovoljan postignutim rezultatom, neprijatelj je oko 18 časova izvršio još jedan vrlo snažan napad na položaje 3. bataljona i lijevo krilo 1. proleterske brigade da bi po svaku cijenu zauzeo kote 1403, Cer (k. 1578) i Borovo brdo i, na taj način, obezbjedio povoljne uslove za dalji prodor prema Mekom Dolu. Međutim, snažnim protivnapadom 3. bataljona 3. brigade i 1. bataljona 1. proleterske brigade, koji se nalazio na njenom desnom krilu neprijatelj je, uz velike gubitke, povraćen na polazne položaje. Sedamnaestog maja, položaji na liniji Crkvina (k. 1032) - Šarića krš (k. 1290) - Kape (k. 1403) - Cer (k. 1578) - Podbrezovići (k. 1203), ostali su čvrsto u rukama 3. krajiške i 1. proleterske brigade. Neprijatelj je obnovio napad, i 18. maja zauzeo Šahoviće.

Istovremeno je neprijatelj počeo napad i na položaje 2. proleterske divizije i, u prva dva dana, postigao početne rezultate.³⁰⁸

Na desnom krilu brigade, prije početka neprijateljske ofanzive 4. bataljon je oslobodio Mojkovac u kojem su se nalazili četnici Pavia Đurišića i italijanska posada, koji su pri pojavi bataljona napustili Mojko-

³⁰⁸ Izvještaj njemačke 1. brdske divizije. Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 218, strana 508 i br. dok. 219, str. 5010 i tom 12, knj. 3, br. dok. 67, str. 296.

vac bez borbe. Uspostavljena je veza sa 7. krajiškom brigadom na lijevoj obali Tare, komandom mjesta Mojkovac i četom ilegalaca. Starješinski kadar bataljona je vrlo intenzivno politički radio sa narodom u Mojkovcu i okolnim selima i u jedinicama.

Kada je otpočela borba kod 1. i 3. bataljona, 15. maja, 4. bataljon se nalazio u Mojkovcu i zatvarao pravac od Kolašina. Predveče je štab bataljona dobio obavještenje da se od Kolašina prema Mojkovcu kreće motorizovana neprijateljska kolona. Odmah je istureno jače borbeno obezbjeđenje koje je posjelo pogodne položaje južno od Mojkovca i pojačana budnost. U zoru, 16. maja, glavnina bataljona je posjela položaje u rejonu velike okuke puta, na padinama Kom k. 1247 i s. Siga.

Okolo 10 časova 16. maja, pojavili su se izviđački dijelovi neprijatelja, koji su osmatrali i oprezno nastupali. Nešto kasnije naišla je i kolona Nijemaca, prešla most u Mojkovcu i produžila putem prema selu Stevanovići, koje se proteže južnim padinama Uloševine. Kolona se kretala u troredu i pjevala. Dočekana je jakom vatrom prednjih dijelova bataljona. Potpuno iznenađeni i zbunjeni, Nijemci su se dali u bjegstvo, tražili najpodesnije zaklone i položaje, ostavljajući iza sebe mrtve i ranjene vojnike i pobijene tovarne konje. Samo oni koji su se nalazili na lijevoj obali Tare, prihvatili su borbu.

Istovremeno neprijateljeva motorizovana kolona kretala se od Bijelog Polja prema Mojkovcu ka pozadini 2. i 4. bataljona. U takvoj situaciji prednji dijelovi 4. bataljona povučeni su u sastav glavnine, radi čega je plijen ostao nepokupljen, a bataljon posjeo položaje na južnim padinama Pišteti i s. Podbrezovići - k. 1208. Sa bataljonom se nalazio zamjenik komandanta brigade Vlado Bajić.

Pošto se malo sredio od šoka koji je pretrpio, neprijatelj je otpočeo gadati položaje 4. bataljona artiljerijom i minobacačima, ali bez većeg uspjeha. Položaji bataljona bili su dobro maskirani. Sve do mraka, motorizovana kolona neprijatelja, koja se kretala od Kolašina, nije ušla u Mojkovac. I motorizovana kolona koja se kretala od Bijelog polja, zaustavila se u visini s. Lepenac, jer nije smjela dalje.

Na pravcu 2. bataljona 3. krajiške brigade, sem manjih čarki, do tada nije bilo borbe. Štab 2. bataljona obaviješten je 16. maja poslijepodne da se u s. Gilinoge nalazi jedan njemački štab sa nekoliko stotina vojnika i veći broj jahaćih i tovarnih konja, u kojem su se razmjestili i bezbrižno odmarali. Selo se nalazilo nekoliko kilometara ispred položaja bataljona. Kad je pao mrak prema selu Gilinoge krenuo je komandant bataljona Nikola Pećanac sa 2. i 3. četom, dok je 1. četa ostala na položajima. U zoru, 17. maja, 2. i 3. četa neopaženo su prišle neprijatelju i razvile se za borbu. Zatim su izvršile snažan juriš. Iako brojno daleko jači, Nijemci su se razbježali i u paničnom bjekstvu odstupili prema Slijepač Mostu. Zatim su se 2. i 3. četa vratile na polazne položaje. Pošto je ostao isturen, cio bataljon se povukao unazad i posjeo položaje lijevo od 4. bataljona na jugozapadnim padinama Pišteti.

Pošto je otkrio prave namjere neprijatelja, Vrhovni štab je 18. maja u 6,15 časova naredio pregrupisanje jedinica.³⁰⁹ Štabu 1. proleterske

⁴⁷⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 153.

divizije naredio je da 1. proletersku brigadiu oaman uputi pravcem KOsanica - Čelebić - Zavajit - Bunovi, s tim da stupi u vezu sa Drinskom operativnom grupom.³¹⁰ Položaje 1. proleterske brigade preuzela je 3. krajiška brigada. Čim je 1. proleterska napustila položaje, neprijatelj je izvršio napad na 3. krajišku, koja je bila razvučena na širokom frontu. Radi toga je 18/19. maja 3. krajiška posjela položaje na liniji: Vaškovo - Reljin Kamen - Prisoje. To je prisililo 1. bataljon da se povuče na desnu obalu Ljubovije.

Do kraja 18. maja Nijemci su ovladali položajima Buče - Rudine (k. 1163) - s. Žalevo, što je prisililo 1. bataljon 3. krajiške brigade da se oslanja na desno krilo 1. proleterske brigade i posjedne položaje na liniji Sokolovića (k. 1073) - Patrik.

Raspored 3. krajiške brigade bio je krajem 19. maja: 1. bataljon na položajima s. Vaškovo - r. Tara; 4. bataljon Sladojeva Bara, isključno s. Vaškovo; 2. bataljon Kaluđerska Luka - Lupoglav; i 3. bataljon Reljin Kamen - Prisoje (k. 1530) - Stožer, s tim što su isturili jača borbena obezbjeđenja. Jedna četa 1. bataljona prebačena je na lijevu obalu Tare, radi održavanja veze sa 7. krajiškom brigadom. Treća sandžačka brigada postavila se južno od komunikacije Šahovići - Pljevlja na položajima: Kovren - Bliškovo - Slatka, sa zadatkom da izviđa prema Šahovićima i Brodarevu.³¹¹

Od 15. do 18. maja ukupni gubici neprijatelja na dijelu fronta 3. krajiške brigade bili su 198 poginulih i ranjenih. Ubijeno je 20 mazgi i konja. Gubici Brigade: 14 poginulih i 41 ranjen borac.³¹²

Iznenaden brzinom manevrisanja brigada 1. divizije i zbog toga što je pretrpio osjetne gubitke u prethodna 4 dana, neprijatelj je smanjio aktivnost, tako da je 19. maj bio relativno miran dan. Tokom 20. maja 3. brigada se po naređenju Štaba Divizije pomjerila na prostoriju s. Barice - s. Prenčani, s tim što su se 2. i 3. bataljon prikupili noću u rejonu Maoče, pozadi 3. sandžačke brigade, koja je prehodnog dana posjela položaje u rejonu s. Tulovo - s. Podkrajci - Zelena stijena (k. 1203) - Katibun (k. 1118).

U 13 časova, 22. maja 1943. po naređenju vrhovnog komandanta³¹³ 3. krajiška brigada krenula je usiljenim maršem preko Kosanice, Mekog Dola i Konjskog Polja i, poslije trodnevnog marša, izbila u rejon Čelebića na prostoriju s. Hočevo - s. Borje - s. Pjelovci. Sa 3. krajiškom kretao se i Štab 1. proleterske divizije, koji je odmah poslije pristizanja u rejon Čelebića, primio komandu i nad Drinskom operativnom grupom.³¹⁴

³¹⁰ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 200.

³¹¹ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 95.

³¹² Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 145. U dnevnom izvještaju njemačkog Štaba za vezu pri Komandi italijanske 2. armije, piše: »Gubici komunista na odsjeku 1. brdske divizije 386 mrtvih, zapljenjeno 100 pušaka i municije. Sopstveni gubici: 27 mrtvih, 71 ranjen, 2 nestala«. Vjerovatno su ubrojani streljani rodoljubi u Kolašinu (*Primjedba autora S.T.*).

³¹³ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 211.

⁴²⁵ Zbornik, tom 9, knj. 4, br. dok. 21, str. 105-113.

Naselje Čelebić nalazi se u središtu planinske visoravni koja je omeđena kanjonima rijeka: Tare, Drine i Čehotine i planinom Ljubišnjom (2238 m). Sa školom i žandarmerijskom stanicom naselje je bilo centar ovog kraja, a preko njega su vodili karavanski putevi za Foču, Čajniče, Pljevlja i preko Uzlupa i Šćepan-Polja za Durmitor i Vučevo. Ovaj planinski kraj sa nadmorskom visinom od 1000-1500 m, bio je deset dana poprište uzbudljivih borbenih zbivanja.³¹⁵

Trodnevni usiljeni marš od oko 85 km od Bijelog Polja do Celebića, poslije višednevnih borbi, bio je vrlo naporan. Svi jahaći konji Štaba Brigade i štabova bataljona, kao i ranije u sličnim prilikama, bili su ustupljeni bolesnim borcima i onima koji su teže podnosili naporne marševe. Dva kratka zastanka u rejonu Glibači i Konjsko Polje iskorišteni su da borci malo odspavaju i odmire se, dok su ekonomi četa i intendanti bataljona i Brigade pripremali hranu. Najteže je bilo kuvarima koji nisu imali vremena da se odmire. Ništa bolje nisu prolazili ni kuriri, koji su raznosili nova naređenja koja su izdavali štabovi i obavještavali komande jedinica o novim zadacima. Pa, i pored tih natčovječanskih napora, umorni i nenaspavani, ti samoprijegorni i požrtvovani borci sve zadatke su, sa puno poleta uspješno izvršili.

Pred pokret prema Čelebiću, starješinski kadar upoznat je sa situacijom na sektoru Foče i Celebića. Nije bilo teško objasniti borcima da se radi o još jednoj teškoj i krvavoj borbi koja ih očekuje. Bez obzira na to i napore koje su podnosili, borci su bili raspoloženi za borbu, jer su znali da pred njima predstoji vrlo odgovoran zadatak - ponovo odbrana ranjenika i pomoć jedinicama Drinske operativne grupe.

Borbe za Trovrh, Zečje Brdo, Pliješ, Zlatni Bor i pokušaj proboja prema Foči

Prije nego što je 3. krajiška brigada stigla u rejon Celebića, neprijatelj je na frontu Drinske operativne grupe prešao u nastupanje. Njemačka 118. lovačka divizija sa 750. pukom - grupa »Gertler«, nastupala je 20. maja od Foče uz rijeku Drinu prema Šćepan-Polju, a 738. puk - grupa »Anaker« izbio je na liniju Gacko - Vrbnica. Četvrta lovačka brigada nastupala je od Foče preko Humića i Trovrha prema Celebiću.

Potiskujući snage Drinske operativne grupe, neprijatelj je ovladao položajima Šćepan-Polje - Bakić - Humić³¹⁶ i, na taj način, ugrozio Centralnu bolnicu sa ranjenicima, koja se nalazila na prostoriji od Celebića do Popova Dola. Položaje su branile 1. majevička i 2. proleterska brigada.

Vodeći vrlo teške borbe, one su se pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja povlačile: 1. majevička od Foče preko Trovrha prema Celebiću, a 2. proleterska dolinom Drine prema Bastasima i Šćepan-Polju. U pomoć 1. majevičkoj upućen je jedan bataljon 6. istočnobosanske brigade. Međutim, situacija se na sektoru Foče naglo pogoršavala.

Rudi Petovar i Savo Trikić: *Sesta proleterska istočnobosanska brigada*, str. 298.
³¹⁶ Zbornik, tom 2, knj. br. dok. 211.

Neprijatelj je 20. maja izvršio dubok prodor na sektoru 1. majevičke brigade, zauzeo s. Borje i izbio 2 km ispred Celebića. U isto vrijeme njemačka avijacija snažno je bombardovala Celebić. Zauzimanjem Celebića još više bi bio ugrožen dio ranjenika koji još nisu bili evakuisani iz međuriječja Tare i Čehotine na plato Pivske planine, i bio bi presječen put koji preko Celebića vodi za Uzlup, gdje je bio jedan od važnih prelaza preko rijeke Tare.

Na tom pravcu nastupali su dijelovi njemačke 118. lovačke divizije i 13. puk 4. lovačke brigade, podržani jednim artiljerijskim pukom. U kritičnoj situaciji stigla je 1. proleterska brigada i, odmah, iz marševske kolone, ubačena u borbu. U toku dana i naredne noći bataljoni 1. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke snažnim protivnapadom potisli su neprijatelja i u ranu zoru izbili na liniju: Korče (tt 1255) - s. Zavajit - s. Podgaj, gdje su zadržani snažnom odbranom neprijatelja. Lijevo, na pravcu Zlatni Bor, protivnapad je izvršila 2. proleterska. Tako su 22. maja 1. proleterska, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada čvrsto držale položaje: s. Tvrdaci - s. Fališi - s. Klinci - Jameline (tt. 1248). Tokom naredne noći 2. proleterska brigada upućena je prema Šćepan-Polju i Vučevu. Njene položaje prema Zlatnom Boru preuzeli su bataljoni 1. proleterske i 1. bataljon 1. majevičke brigade.

Dalje napredovanje preko Trovrha i Humića prema Foči bilo je zaustavljeno zbog pogoršane situacije na lijevom krilu borbenog rasporeda 1. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade. Naime, neprijatelj je snagama jednog ojačanog puka 118. lovačke divizije zauzeo Zlatni Bor i direktno ugrozio prelaze preko rijeke Tare kod Uzlupa i Šćepan-Polja, i lijevi bok naših brigada. Jedan bataljon 6. i jedan bataljon 1. proleterske brigade koji su dobili zadatak da odbace neprijatelja sa Zlatnog Bora, iako su potpuno iznenadili neprijatelja, nisu uspjeli da ovladaju Zlatnim Borom.

Na desnom krilu, na položajima kod Zavajita borbe su nastavljene i narednog dana, ali bez većih rezultata. Šesta istočnobosanska i 1. majevička i 3. i 6. bataljon 1. proleterske brigade ovladali su položajima: Korče (tt. 1255) - Vijenac (tt 1356) i Bakić (tt 1449), i zbacili neprijatelja sa Trovrha. Nijemci su danju uveli u borbu svježe snage - borbenu grupu majora Tribukalta iz sastava njemačke 118. lovačke divizije i jedan bataljon iz 7. puka 4. lovačke brigade i zauzeli Trovrh, te odbacili naše snage na polazne položaje. Protivnapadom je rukovodio lično komandant 118. lovačke divizije.³¹⁷

Čim je stigla 3. krajiška, vrhovni komandant je 23. maja u 10,45 časova naredio Štabu 1. proleterske divizije da svojim jedinicama izvrši proboj na pravcu: Celebić - Foča, forsira Drinu i ovlada prostorom Vučevo - Suha - Zakmur - Bistrica, s tim da, po potrebi, prebaci jedan

³¹⁷ Zbornik, 4. knj. 13, br. dok. 311.

do dva bataljona na desnu obalu r. Čehotine radi napada na tvrđavu. Tada su se pod komandom Štaba 1. proleterske divizije nalazile 1. i 2. proleterska, 3. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada. Napad je izvršen u tri kolone: desna kolona sastava: 6. istočnobosanska, 1. majevička bez dva bataljona i 3. i 6. bataljon 1. proleterske brigade pravcem s. Tvrđaci - Korče (tt. 1255) - Crni vrh (k. 1320) - Trovrh (k. 1386); lijeva kolona sastava: 1, 2. i 4. bataljon 1. proleterske i dva bataljona 1. majevičke brigade, pravcem Jemeline (tt 1248) - Pliješ (tt 1717) - Gradina (tt 1473).

Na spoju između desne i lijeve kolone, opštim pravcem Klinci - s. Putišići - Zečje brdo (tt 1689), u borbu je ubačena 3. krajiška brigada sa zadatkom da brzim prodorom na uskom frontu, rasječe odbranu neprijatelja između Bakića i Zečijeg brda u rejon Slabića (k. 1504) i dejstvom iz pozadine i s fronta ovlada dijelom planinskog masiva Pliješ (tt 1717) - Zečje brdo (tt 1680) - Kunar - Debela Ljutina, a potom glavnim snagama da dejstvuje prema Zlatnom Boru, a dijelom snaga prema Lučevom brdu (k. 1401).

Dok su bataljoni 3. krajiške brigade bili u pokretu iz rejona Celebića prema polaznim položajima, komandant Brigade Nikola Karanović izdao je zapovjest komandantima bataljona na osmatračnici, koja se nalazila na zapadnoj ivici šume *Korlat* u rejonu k. 1180.³¹⁸

Četvrti bataljon dobio je zadatak da zauzme Zečje brdo (tt. 1689); 1. bataljon da napadne neprijatelja na pravcu s. Putišići i zauzme Kunar, a 2. bataljon lijevo od 1. bataljona na pravcu Tuholjska planina, da ovlada Debelom ljutinom i sadejstvuje sa lijevokrilnom kolonom. Treći bataljon zadržan je u rezervi, spreman da nastupa za 4. bataljonom i obezbjeđuje se desno.

Prateći i radni vodovi bataljona ostali su u šumi *Korlat*. Minobacače i teške mitraljeze, s odgovarajućom količinom municije, posluge oruđa nosile su na rukama. Opšti napad počeo je 24. maja oko 11,30 časova. Znači da su bataljoni izvršili zadatak bili su tri crvene rakete ispaljene u pravcu komandnog mjesta Štaba Brigade.

Pošto su štabovi bataljona u najkraćim crtama upoznali komande četa sa zadatkom, 4, 1. i 2. bataljon krenuli su prema neprijatelju, svaki prema dobijenom objektu napada.

Međutim, vrijeme je brzo odmicalo. Trebalo je dejstvovati brzo i energično. Zato je Štab 1. proleterske divizije, koji se nalazio u neposrednoj blizini Štaba 3. krajiške brigade, požurivao 3. krajišku. U vezi s tim komandant 3. krajiške brigade izdao je naređenje i Štabu 3. bataljona da krene na zadatak, s tim da što prije izbije na greben koji od Trovrha i brda Slabić (k. 1504) vodi prema Zečjem brdu, da desnim obuhvatom iz pozadine napadne neprijatelja na Pliješ (tt. 1717), s tim da se obezbjeđi sa pravca Foče. Po potrebi, da sadejstvuje desnoj koloni prema Trovrhu.

Četvrti bataljon je, koristeći se pošumljenim zemljištem, krećući se u koloni, podišao Zečjem brdu i, pošto na njemu nije naišao na otpor neprijatelja, posjeo ga bez borbe i postavio bočna obezbjeđenja.

³¹⁸ Zbornik »*Sutjeska*«, knj. 2, str. 40.

Malo docnije 3. bataljon izbio je na greben planinskog masiva i naišao na telefonsku poljsku liniju, trožilni raznobojni kabl. To je bila veza između njemačke komande, koja se nalazila na Trovrhu desno, i njemačke komande lijevo, na Zlatnom Boru. Naređeno je da se veza ne prekida, a da bataljon produži pokret. Na oba boka postavljeno je borbeno obezbjeđenje. Bataljon je zaobišao Zečje brdo sa sjeverozapada i podišao Pliješu sa zapadne strane, na kojem se nalazio njemački osmatrač okrenut prema Drini. Jugoistočno od Pliješa na oko 150-200 metara nalazio se Štab njemačkog bataljona, a nešto južnije njemačka brdska artiljerija i minobacači na vatrenim položajima. Nijemci su bili u grupama, potpuno komotni, sunčali se i odmarali. Odmah je naređeno da se čete razviju za borbu. Grupa odvažnih boraca, koristeći se pošumljenim zemljištem, neopaženo je prišla njemačkom osmatraču i likvidirala ga. U međuvremenu je naređeno da se prekine telefonska veza između njemačkih štabova. Dat je znak za juriš. Nijemci su bili potpuno iznenađeni. Nastao je pravi metež. Nijemci su u grupama bježali prema Zlatnom Boru, u susret 1. i 2. bataljonu 3. krajiške i 1. bataljonu 1. proleTERSKE brigade. U isto vrijeme druga četa 3. bataljona napala je na vatrene položaje artiljerije i minobacača, ali nije uspjela da zarobi oruđa. Posluga se brzo snašla i zajedno sa dijelom pješadije koja se nalazila u rezervi njemačkog Štaba, odbila napad. Ubijen je jedan njemački oficir i nekoliko Nijemaca, dok ih je veći broj ranjen. U ovoj borbi poginuo nam je jedan borac i 3 su ranjena iz sastava 3. bataljona.³¹⁹

U međuvremenu dok je 3. bataljon obilazio Pliješ, jedna četa Nijemaca kretala se s komorom od Lučevog Brda (k. 1401), prema Zečjem Brdu planinskim putem po kojem je bio položen telefonski kabl. Čim je primjećen pokret Nijemaca, Štab 4. bataljona organizovao je zasjedu. Prva četa postavila se bočno, a 2. četa frontalno prema Nijemcima. Zamjenik komandanta bataljona Jovo Pužić naredio je da se vatra ne otvara bez njegova naređenja i dok Nijemci ne priđu na blisko odstojanje. Kada su Nijemci upali u zasjedu, na njih se sručila uraganska vatra. Bili su potpuno iznenađeni. Samo za tridesetak minuta Nijemci su potpuno razbijeni.

U ovoj borbi 4. bataljon ubio je 40 Nijemaca, od kojih 3 oficira. Zarobio ih je 28, među kojima i jednog oficira. Ranjeno ih je 30. Zaplijenjen je veći broj pušaka, mašinki i pištolja sa municijom, 7 konja i druga ratna oprema.³²⁰

Četvrti bataljon imao je 5 poginulih i 7 ranjenih. Poginuo je i komandir voda 1. čete Rade Čurgus, dok je teško ranjen puškomitraljezac Milan Egelja, koji je kasnije podlegao ranama.

Dok su 4. i 3. bataljon vodili borbu u rejonu Zečijeg Brda i Pliješa, 1. i 2. bataljon 3. krajiške brigade likvidirali su nekoliko uporišta na pravcu nastupanja i, u sadejstvu, ljevokrilnom kolonom ovladali položajima Nijemaca na liniji Tiholjska planina - Zlatni Bor odakle su Nijemci pružali vrlo žilav otpor. U toj borbi naročito se istakao politički komesar 2. bataljona Milan Čup. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih.

⁴⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 203.
⁴⁵⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 94, str. 223.

Cim su bataljoni izvršili zadatak, ispaljivanjem crvenih raketa obavjestili su Štab 3. krajiške brigade.

Osvajanjem planinskog masiva na dijelu Pliješ - Zečje Brdo - Kunar i Zlatni Bor, stvoreni su svi uslovi za dalji prodor prema rijeci Drini, Foči i Šćepan-Polju.

Borba za Pliješ i Zečje Brdo spada u nekoliko najuspješnijih koje je Brigada vodila u petoj ofanzivi. Pobjedili su hrabrost, visok moral, disciplina i odgovornost, brzina i snalažljivost, lako slabije naoružani, borci 3. krajiške, pobjedili su brojno jačeg, do zuba naoružanog i obučenog neprijatelja za ratovanje u ovakvim prilikama, i nanijeli mu osjetne gubitke, uz minimalne sopstvene.

U toku 24/25. i 25. maja na položaju 3. krajiške brigade nije bilo jačih okršaja. Međutim, na pravcu desnokrilne kolone cio dan 25. maja vođene su vrlo žestoke borbe. Poslije nekoliko vrlo snažnih juriša, desna kolona ovladala je položajem Crni vrh - Trovrh - Bakić.³²¹

Dalji prodor prema Foči bio je onemogućen snažnom odbranom neprijatelja, koji je ubacio u borbu svježe snage - dijelove 104. i 369. divizije i puk »Brandenburg«, podržane artiljerijom i avijacijom, koje su fočanski mostobran branile po svaku cijenu.

Za to vrijeme je 369. legionarska divizija dijelom snaga potisnula 3. dalmatinsku brigadu i prešla r. Čehotinu kod s. Gradac.³²² Da bi spriječili dalji prodor neprijatelja, protivnapad su po naređenju komandanta 7. banijske divizije izvršile 8. banijska i 3. dalmatinska brigada, ali bez uspjeha. Neprijatelj je i dalje nadirao prema Popovom Dolu. Time su bili ugroženi desni bok i pozadina 1. proleterske divizije i Drinske operativne grupe i lijevi bok 7. banijske divizije, na koju su s fronta vršile vrlo jak pritisak divizija »Taurinence«, borbena grupa »Ludviger« i dijelovi divizije »Venecija«.³²³

U takvoj situaciji, Štab 1. proleterske divizije odustao je od daljeg napada na fočanski mostobran. Trećoj krajiškoj brigadi naredio je da najhitnije krene prema Popovu Dolu u pomoć 3. dalmatinskoj, s zadatkom da odbaci neprijatelja na desnu obalu Čehotine.³²⁴ Prva proleterska i 6. istočnobosanska izvučene su iz borbe i posjele položaje na zapadnim padinama Ljubišnje planine i Ravne Gore.

Dvadesetšestog maja do mraka, 3. krajiška izbila je pred Popov Do, uspostavila vezu sa 3. dalmatinskom brigadom i spriječila dalji prodor jedinica 369. divizije prema Čelebiću.³²⁵ U 3 časa, 27. maja, obje brigade izvršile su vrlo energičan napad na odsjeku fronta na Meljaku do Popova Dola. Borba je trajala punih 6 časova. Naročito žestoke borbe vođene su za Veliko Brdo (k. 1156) - Rudine (tt 1178) i s. Cerovce. Za to vrijeme bataljoni su izvršili nekoliko juriša, ali nisu uspjeli da odbace neprijatelja preko Čehotine i zauzmu Gradac.

³²¹ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 214, napomena pod 5.

³²² Zbornik, tom 14, knj. 13, br. dok. 213.

³²³ Isto.

³²⁴ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 220.

³²⁵ Zbornik »Sutjeska«, knj. 2, str. 142.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao oko 30 poginulih i više ranjenih. Zaplijenjen je jedan minobacač, 2 puškomitraljeza »šarac«, 15 pušaka i oko 2.500 metaka. Gubici 3. krajiške brigade: 6 poginulih i 9 ranjenih, od kojih 2 teže.³²⁶

Oko 10 časova Brigada je, po naređenju Štaba Divizije napustila položaje kod Popova Dola i, usiljenim maršem, krenula nazad prema Čelebiću, i razmjestila se u širem rejonu Suhog Polja, gdje je zanočila.

Ponovni napad na fočanski mostobran nije obećavao željene rezultate iz više razloga: prije svega, na mostobranu su bile jake neprijateljeve snage, koje je on ojačavao dovlačenjem svježih snaga iz dubine, a naše raspoložive jedinice nisu bile u stanju da ga nabace na r. Drinu i zauzmu Foču; prostor između Čehotine i Tare uzan je i ne omogućava manevar jedinica po frontu i unutrašnjim pravcima; na odsjeku od Foče do s. Bastasa u konkretnoj situaciji, nije bilo podesnih mjesta za forsiranje Drine, koja neprijatelj nije mogao uspješno braniti; praksa je početkom aprila pokazala da prelaz preko Drine s priručnim sredstvima ide vrlo teško i sporo; neprijatelj je imao mogućnosti da vrlo brzo interveniše motorizovanim snagama od Goražda, Kalinovika preko Foče i iz doline Sutjeske i, na kraju, trebalo je raditi brzo i energično, jer je neprijatelj sve više stezao obruč oko Glavne operativne grupe i Centralne bolnice sa ranjenicima.

U takvoj situaciji Vrhovni štab je 26. maja odlučio da se Glavna operativna grupa orijentiše na proboj preko Vučeva i Sutjeske, i dalje na sjever. Na Vučevo je, 27. maja, izašla 2. proleterska, a za njom i 1. majevička brigada koje su obrazovale front na Sutjesci.

U sedmodnevnim borbama naše jedinice uspjele su da zadrže Čelebić i prostor između Čehotine i Tare. Ranjenici Centralne bolnice evakuisani su sa desne na lijevu obalu Tare u rejon Rudina, i tako su privremeno spaseni od masakra. Dobar dio ranjenika već je bio prezdavio i vratio se u operativne jedinice. U isto vrijeme stizali su i novi ranjenici, ali su od kraja maja lakši ranjenici zadržavani u brigadnim i divizijskim bolnicama.

Komandant operacije »Svare«, general Liters, u svojoj zapovjesti od 25. maja 1943. iznosi svoju procjenu situacije, i kaže:

»1) Uglavnom je završeno opkoljavanje ustanika izuzev južno od Goražda.

Neprijatelj (Titove snage) pokušava, poslije odustajanja od plana da se probije prema Sandžaku, i propalog pokušaja proboja prema Albaniji - da omete zatvaranje obruča na sjeveru (jugoistočno od Foče) i na jugu (kod Nikšića). Na istoku, međutim, neprijatelj ne pruža značajan otpor.

*Treba računati s tim da neprijatelj prikuplja snage u unutrašnjosti Crne Gore, da bi koncentrisanim snagama izvršio proboj na nekom slabom mjestu i izbjegao uništenje. Trenutno je naročito ugrožena otvorena breša, a takođe i italijanski front južno od Pljevalja».*³²⁷

Liters ne govori o vjerovatnom pravcu udara.

Prema naređenju Štaba 1. proleterske divizije, 28. maja je 6. istoč-nohosanska brigada izvučena iz borbe i, 28. maja, pod zaštitom 1. pro-

⁴⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16. br. dok. 203.

⁴⁵⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 94, str. 223.

leterske i 3. krajiške prebacila se preko Tare kod Uzlupa za Šćepan-Polje,³²⁸ a potom produžila za Vučevo. Štab 1. divizije izdao je u 15.30 časova 28. maja naređenje 1. proleterskoj brigadi da se prebaci na lijevu obalu Tare.³²⁹ Toga dana na mostobranu kod Uzlupa vođena je vrlo žestoka borba. Cilj neprijatelja je bio da po svaku cijenu, uz snažnu podršku avijacije, nabaci 1. proletersku i 3. krajišku brigadu na r. Taru, da im nanese što veće gubitke i onemogući nesmetano prebacivanje preko Tare. Cio dan su nadlijetali neprijateljevi avioni i, u intervalima, bombardovali položaje jedinica. I pored toga neprijatelj nije uspio, te su se jedinice 1. proleterske divizije prebacivale preko Tare planski i organizovano. Jedino je 4. bataljon 1. proleterske bio prisiljen da se preko Tare prebaci uzvodno kod s. Tepaca.³³⁰ Za 1. proleterskom prebacili su se 2. i 4. bataljon 3. krajiške. Na desnoj obali Tare ostali su i. i 3. bataljon i uporno branili mostobran. Četvrti bataljon posjeo je položaje Hercegov Grad - Šćepan-Polje, sa zadatkom da kontroliše prelaze na rijeci Tari i Pivi i spriječi eventualno prebacivanje neprijatelja. Drugi bataljon posjeo je položaje nizvodno od Uzlupa kod s. Popratište i, na tom odsjeku, kontrolisao r. Taru. Dvadesetdevetog maja izjutra, 1. i 3. bataljon su, pod komandom zamjenika komandanta Brigade napustili Zlatni Bor - i pod borbom se planski i organizovano prebacili na lijevu obalu Tare. Prvo se prebacio 1, a za njim 3. bataljon. Pokušaj neprijatelja da se na leđima bataljona dočepa visećeg mosta u rejonu Uzlupa i prebaci preko rijeke, nije uspio.

Kad su posljednji borci 3. bataljona na lijevoj obali napustili viseći most, jedna grupa Nijemaca nalazila se na drugoj strani mosta. U tom momentu komandant 3. bataljona sa grupom kurira presjekao je noseće sajle mosta na lijevoj obali i grupa Nijemaca se našla u vodi na desnoj obali rijeke. U isto vrijeme po Nijemcima je otvorena jaka mitraljeska vatra iz oruđa koja su prethodno postavljena na lijevoj obali.

Na desnoj obali Tare, iz nepoznatih razloga, ostao je jedan borac iz 1. bataljona, koji je, nizvodno od mosta, neopaženo od Nijemaca, zvao i tražio pomoć. Hrabri komandir voda Dane Ivančević, u namjeri da ga spase, vukući konopac naplivaao je na rijeku, ali je brzo nestao u talasima nabujale i valovite Tare.

Borbe za Vučevo i proboj preko Sutjeske

Do tog vremena neprijatelj je ovladao Sinjajevinom, a od Pljevalja prodro do Lever Tare i na cijelom toku izbio na desnu obalu Tare, a od Nikšića do rijeke Komarnice, i zauzeo Šavnik. Najosjetljiviji dijelovi u rasporedu jedinica NOV bili su kod Mratinja i Šćepan-Polja, gdje su Nijemci po svaku cijenu nastojali da ovladaju prelazima preko rijeke Pive i tako zatvore front sa zapadne strane. Nijemci su na tom pravcu uspjeli da zauzmu Krstac i Goransko i ugroze Mratinje, ali su protivnapadom 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade odbačeni nazad.

³²⁸ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 122.

³²⁹ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 123, str. 284.

³³⁰ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 123. i *Prva proleterska*, str. 229.

Pošto je otkrio namjere Vrhovnog štaba, neprijatelj je izvršio pregrupaciju snaga. Kako je 4. ustaška lovačka brigada u prethodnim borbama pretrpjela ozbiljne gubitke, front između njemačke 118. divizije i 369. legionarske, popunio je 4. brandenburški puk, koji je prebačen sa sektora Bioča i, poslije prelaska 1. divizije na lijevu obalu, izbio na desnu obalu Tare od Uzlupa do Šćepan-Polja. Borbene grupe »Anaker« i »Gertler« iz sastava 118. divizije dobile su zadatak i nastojale da ovladaju platoom Vučeva i dolinom Sutjeske.

Vučevo je planinska visoravan, sa nadmorskom visinom 1600 metara, omeđena skoro vertikalnim kanjonima rijeka Pive, Drine i Sutjeske, a s juga grebenom Maglića, visokim 2386 metara i Volujakom 2237 metara. To je neobično težak i surov planinski teren. On je još 20. maja privukao pažnju Vrhovnog štaba, prilikom sukoba na fočanskom sektoru, a nekoliko dana kasnije, i komandanta operacije »Svare«, generala Litera. Preko Vučeva iz kanjona Pive izvode svega dvije planinske staze: prva iz Šćepan-Polja, a druga iz Mratinja.

Nije bilo teško zaključiti da će onaj, ko bude ovladao Vučevom, držati pod kontrolom obje staze i cio kanjon Pive, kao i dolinu rijeke Sutjeske od Suhe do ušća u Drinu, a samim tim i prolaze prema Želengori. Na osnovu takve procjene, prema naređenju Vrhovnog štaba, već 22. maja prvi izviđački dijelovi 2. proleterske brigade stigli su na Vučevo. Dva bataljona ove brigade sukobili su se 23. maja s izviđačkim dijelovima njemačke 118. lovačke divizije (grupa »Gertler«), a 27. maja cijela 2. proleterska brigada izbila je na Vučevo.

Glavnim snagama produžila je prema Tjentištu i Suhi, i izbila na desnu obalu Sutjeske. Njene bataljone na Vučevu smjenila je 1. majevička brigada. Tek 29. maja, general Liter, ocijenio je operativnu važnost platoa Vučeva, poslije čega su Nijemci pojačavali snage na tom dijelu fronta. Prvo je 2. četa 738. puka njemačke 118. divizije iz doline Sutjeske izašla na Vučevo, ovladala Koritnikom, nastavila napad i zauzela veći dio visoravni. Dalje nastupanje Nijemaca zadržala je 1. majevička brigada i 5. bataljon 2. proleterske brigade.

Poslije podne iz doline Pive pristigli su i bataljoni i. proleterske i 6. istočnobosanske brigade. Jednovremeno i Nijemci su pojačavali snage na Vučevu. Razvila se vrlo žestoka borba. Bataljoni 2. proleterske teškom mukom su odoljevali neprijatelju, koji je iz doline Sutjeske, od Tjentišta i Suhe pokušavao da ovlada Vučevom. Svakog časa borba je postajala sve žešća. Nijemci su pružali vrlo žilav otpor, ali su na kraju popustili. Energičnim napadom 6. istočnobosanske i dijelova 1. i 2. proleterske i 1. majevičke brigade, Nijemci su nabačeni u dolinu Sutjeske. Poslije završene borbe brigade su zauzele slijedeći raspored: 6. istočnobosanska posjela je položaje na Koritniku; 1. majevička prema Popovom Mostu; 1. proleterska na odsjeku od s. Mrkalji do Borovna, a 2. proleterska na samoj obali rijeke od Tjentišta do Suhe.

Poslije neuspjeha u borbi za Vučevo, Nijemci su organizovali odbranu u dolini Sutjeske, na liniji: Čurevo - Popov Most - Borovno - Košar do Suhe i, preko Maglića, prema Mratinju.

U vremenu od 29. do 30. maja, dok su ostale brigade vodile borbu za Vučevo, 3. krajiška brigada držala je položaje na lijevoj obali Tare od

Uzlupa do Šćepan-Polja i, dalje, niz Drinu, branila prelaze i obezbjeđivala desni bok 2. proleterske i 7. banijske divizije, koje su se iz šireg rejonu Durmitora i Pivske planine, preko Pive, pod pritiskom neprijatelja, postepeno povlačile prema Mratinju. Odmah poslije prebacivanja 3. krajiške brigade na lijevu obalu Tare, neprijatelj je 29. maja, uz podršku avijacije, pokušao da zauzme prelaze kod Šćepan-Polja i Uzlupa, ali je na oba mjesta odbijen uz osjetne gubitke. Samo na odsjeku 3. bataljona neprijatelj je imao 15 mrtvih i nepoznat broj ranjenih, a kod 4. bataljona 5 mrtvih i više ranjenih.³³¹ Tridesetog maja 4. bataljon se prebacio preko rijeke Pive na prostoriju Kruševo i Pusto Polje, sa zadatkom da kontroliše lijevu obalu rijeke Drine od Šćepan-Polja do Ušća. U isto vrijeme neprijatelj je ponovo pokušao da pređe r. Taru kod Uzlupa, ali je odbijen snažnom vatrom 1. i 3. bataljona. U toj borbi neprijatelj je imao 25-30 poginulih i ranjenih.³³² Za to vrijeme neprijateljeva avijacija je u nekoliko navrata bombardovala položaje jedinica u rejonima prelaza, ali bezuspješno.

Treću krajišku brigadu smjenile su 1. juna jedinice 7. banijske divizije. Štab 3. brigade krenuo je preko s. Rudine u s. Babići i sa 1. i 3. bataljonom prešao r. Pivu i, 2. juna, zanoćio u Mratinju. Trećeg juna, kolona je krenula iz Mratinja i preko Katunskog polja izbila na Vučevo u rejon katuna Rupe. Odatle je 4. juna ujutru krenula preko Suve Gore i Mrkalj Klada i izbila u rejon Pogledala. Prilikom spuštanja u kanjon Pive, bataljoni su izgubili po nekoliko tovarnih konja. Kolonu je pratila neprijateljeva avijacija i povremeno bombardovala. Naročito jak napad avijacije bio je na izlasku kolone iz s. Mratinja, gdje su se našli i pozadinski dijelovi ostalih jedinica. Pošto su prešli r. Pivu kod Šćepan-Polja, 2. i 4. bataljon krenuli su iz doline Drine i izbili na Koritnik. Drugi bataljon zadržan je na Koritniku, kao rezerva 3. dalmatinske brigade, dok je 4. bataljon stigao u sastav Brigade u rejonu Mrkalj Klada.

Kratak predah 3. brigade u rejonu Pogledala, poslije višednevnih borbi i marševa, poslužio je za sređivanje jedinica, odmor i pripremu za predstojeća dejstva. Održani su kratki sastanci starješina u Štabu 3. brigade i štabovima bataljona, bataljonske i četne konferencije, sastanci partijskih rukovodstava po bataljonima i partijskih ćelija po četama. Za razliku od ranijih sastanaka, manje se govorilo o proteklim borbama, naporima, propustima, gubicima i gladi, a više o onome što predstoji. Cilj tih sastanaka, bio je da se što bolje pripremi svaki pojedinac i jedinica kao cjelina za predstojeće zadatke, za proboj preko Šutjeske. Posebno je ukazano na značaj teške situacije u kojoj se nalaze jedinice Glavne operativne grupe. Prateći i radni vodovi rasterećeni su od svih nepotrebnih stvari. Temeljito je očišćeno i podmazano cjelokupno naoružanje, posebno automatsko, i podijeljena municija. Ukratko, učinjeno je sve ono što je doprinosilo boljem uspjehu predstojećih borbi.

Nikada do tada borci i starješine 3. krajiške brigade nisu mirnije i ubjedljivije shvatili težinu situacije i potrebu ličnog žrtvovanja. U međusobnoj diskusiji moglo se čuti samo jedno: »*Mnogi od nas neće pre-*

³³¹ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 2, str. 17.

³³² Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 45, str. 338.

živjeti ovaj pakao, ali pobjeda će biti naša«. Pojedinci su jedni drugima prenosili poruke za porodice. U cjelokupnog sastava Brigade zavladao je optimizam i čvrsta volja da se istraje i pobjedi.

Prvih dana juna opšti položaj svih snaga Glavne operativne grupe bio je vrlo težak. Vrhovni štab NOV i POJ i CK KPJ održali su 3. juna u Mratinju savjetovanje, na kome su donijeli odluku da se Glavna operativna grupa podijeli na dvije grupe: Operativna grupa 1 i Operativna grupa 2.³³³ Prva u sastavu 1. i 2. proleterska divizija, a Druga, 3. udarna i 7. banijska divizija. Jedinice koje su bile prema r. Pivi sačinjavale su Prvu grupu, a one koje su ostale na drugoj obali Pive Drugu grupu.

Plato Vučeva čvrsto su držale jedinice Glavne operativne grupe. To je bio rezultat kapitalne odluke Vrhovnog štaba, koji je Vučevo pravovremeno stavio pod svoju kontrolu, a za Nijemce kapitalni propust, zato što su kasno ocijenili njegov značaj. Radi toga morali su stvoriti novi front okruženja u dolini Sutjeske. To je omogućilo Vrhovnom štabu da izvrši normalno pregrupisanje jedinica, 1. i 2. divizije, i pripremi ih za proboj preko Sutjeske prema Zelengori.

Vrhovni komandant je u analizi pete ofanzive, cijeneći značaj Vučeva, rekao:

»... glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije - zaposjedanje Maglića, Volujaka i Vučeva, bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše Glavnine bila je stvorena... «³³⁴

Njemačka komanda je tek, poslije borbi kod Zavajita i Trovrha, ocijenila važnost Vučeva. U Biltenu za 26. maj, u vezi s tim, ona kaže:

»... Popustio je neprijateljski pritisak na centar i lijevo krilo 118. lovačke divizije. Izgleda da neprijatelj razmješta snage prema jugozapadu da bi stvorio prolaz preko Drine i Sutjeske, prema zapadu i sjeverozapadu... « I njemačka avijacija je tih dana bila, uprkos lošem vremenu, aktivna: 29. maja - 66 avio-udara; 30. maja - 24 borbena i 10 izviđačkih naleta; 2. juna - 70 borbenih i 17 izviđačkih naleta; 3. juna - 48 borbenih i 10 izviđačkih avio-napada i naleta, pored vazdušnog snabdjevanja, od kojeg su zavisile jedinice 118. lovačke divizije u dolini Sutjeske.

Komandant njemačkih snaga Jugoistok, general Ler, u svojoj izjavi datoj 1945. godine, kaže:

»118. lovačka divizija imala je zadatak da zaposjedne taj položaj. Jedan njen bataljon, iisled poteškoća snabdjevanja dobio je dozvolu od šefa operacija, generala Litersa, da zaposjedne samo greben planine i postavio kod glavnog prolaza samo stražu, a glavnina bataljona nalazila se sa one strane Sutjeske. Kasnije, kada je postalo očigledno da tuda ide glavni pravac probijanja partizanskih snaga, greška je bila primjećena i Liters je odmah naredio da čitav bataljon zaposjedne prolaz. To se nije moglo izvesti, jer su partizani već stvorili mostobran na toj planini i koncentričnim napa-

³³³ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 451.

³³⁴ Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ br. 20-31, za jun i avgust 1943.

dima preši u ofanzivu. Potisnuli su bataljon i 118. lovačka divizija bila je primorana da formira nov front na Sutjesci».

Planom je bilo predviđeno da se Prva grupa probija na dva pravca. Prva proleterska divizija sastava: 1. proleterska brigada, 3 i 7. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička pravcem: Košur - Vrbnica i dalje na sjever, a Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom pravcem Suha - Gornje Bare - Konjske vode, i dalje na sjeverozapad.³³⁵

Poslije neuspješnog pokušaja da ovlada Vučevom, komandant 118. lovačke divizije je, još 2. juna, organizovao odbranu Sutjeske na položajima Borovo - Mrkalje - Popov Most i dalje lijevom obalom Sutjeske, a po dubini Košur - Vjetrenik, sa težištem Mrkalje - Popov Most - Košur, koji su bili jako utvrđeni. U isto vrijeme grupa »Anaker« nastupala je od Gacka lijevom obalom Sutjeske prema Tjentištu. Cilj joj je bio da se preko Milin Klada poveže sa odbranom na Košuru i, na taj način, potpuno zatvori obruč na Sutjesci i spriječi dalji prodor 1. i 2. divizije prema Vrbnici i Zelengori. Na desnoj obali Sutjeske u rejonu Borovno - Mrkalje - Popov Most, odbranu je organizovao 2. bataljon njemačkog 734. puka. Na lijevoj obali u rejonu Košur - Popov Most borbena grupa »Gertler« sastava 1. i 3. bataljon 738. puka, 1. bataljon 734. puka i 1. bataljon 750. puka. Od Popova Mosta do ušća Sutjeske u Drinu odbranu su organizovali 2. i 3. bataljon 750. puka. Te snage podržavao je 668. artiljerijski puk sa vatrenih položaja u rejonu s. Mješajući.³³⁶

Oko Košura, Popova Mosta i na Borovu, Nijemci su izgradili bunke, iskopali rovove i povezali ih sa saobraćajnicama.

Napad jedinica 1. proleterske divizije počeo je noću između 4. i 5. juna. Pošto je smjenila 1. majevičku, 3. krajiška brigada, bez 2. bataljona napadala je na odsjeku uključno s. Sadići - Popov Most, a 1. proleterska na odsjeku s. Mrkalje - Borovno.

Tri dana su 1. proleterska i 3. krajiška vodile borbu da zauzmu Popov Most, Mrkanje i Borovno, probiju front na Sutjesci i omoguće prodor prem Vrbnici. U isto vrijeme 2. proleterska brigada nalazila se na lijevoj obali Sutjeske pod Košurinom i na Ozrenu. Petog juna vođena je vrlo žestoka borba. Neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna, bombardovala i mitraljirala položaje jedinica. S obzirom na mogućnost osmatranja, neprijateljeva artiljerija tukla je vrlo precizno. Dnevni gubici bili su mnogo veći, zbog čega je težište napada preneseno na noćna dejstva. I pored nadmoćnosti u ljudstvu i ubitačne vatre, neprijatelj je bio prisiljen da se povuče na lijevu obalu rijeke od Borovna do ušća Sutjeske u rijeku Drinu. Dijelovi 3. bataljona koristeći se maglom, izbili su na put Foča - Tjentište kod s. Perovići gdje su dočekani snažnom mitraljeskom i barážnom vatrom artiljerije i bili prisiljeni da se povuku na desnu obalu Sutjeske.³³⁷

Prilikom smjene jedinica zbog slabe maskirne discipline poginuo je komandant 1. bataljona 1. majevičke brigade Miljenko Cvitković, špan-

³³⁵ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 453, Vladimir Dedijer, str. 463, Velimir Terzić, *članak Sutjeska*, knj. 1, str. 35, Fabijan Trgo, *IV i V ofanziva*, Beograd, 1968, Đuro Kladarin, »*Slom IV i V ofanzive*«, Kultura, Zagreb, 1956.

³³⁶ Izvještaj komandanta njemačke 118. divizije, tom 12, knj. 3, br. dok. 92, str. 372.

³³⁷ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93, str. 361.

ski borac. Poginulo je i ranjeno još nekoliko boraca te brigade. U borbi za Popov Most u rejonu k. 706, teško je ranjen zamjenik komandanta 3. bataljona 3. krajiške brigade Doko Cubrilo i borci Marko Latinović, Pane Čulibrk i Rade Knežević.

U borbama na desnoj obali Sutjeske Nijemci su imali velik broj poginulih i ranjenih, koje su, sem četvorice kod Popovog Mosta, uspjeli da izvuku pod zaštitom mitraljeske i minobacačke vatre.

U isto vrijeme 2. proleterska i 6. istočnobosanska brigada napadale su na Košur, ali ga nisu zauzele. I pored djelimičnih uspjeha, front nije probijen, jer su se Nijemci uporno branili i dovlačili svježe snage.

U kanjonu Pive Nijemci su ugrozili s. Mratinje, gdje se nalazi jedan od dva prolaza sa Pivske planine na Vučevo, a od Čemerna na nastupali dolinom Sutjeske i grebenima desno i lijevo prema s. Suha, koju su držale jedinice Glavne operativne grupe. Preko Suhe vodio je jedini slobodan put do Tjentišta, a odatle preko Krekova za Ljubin grob i Zamršten u pravcu proboja Glavne operativne grupe. Treća i 7. banijska divizija u to vrijeme još uvijek su se nalazile na Pivskoj planini.

U toku borbi komandanti 1. i 2. divizije, Koča Popović i Peko Dapčević, nalazili su se na Dragaš Sedlu i pratili borbu, osmatrali dolinu Sutjeske i diskutovali »o cjelishodnosti napada na Košur i potrebi mijenjanja pravca nastupanja 1. proleterske divizije radi zaobilaska Košura«. ³³⁸ Ideju je razradio Stab 1. divizije i predložio vrhovnom komandantu da se 1. divizija probije između Košura i Ozrena, i dalje na sjever. Prijedlog je usvojen i jedinice su, koristeći se noći i pošumljenim zemljištem, danju se postepeno izvlačile iz borbe.

Prvo je 6. juna krenula 1. proleterska, a za njom 3. krajiška brigada. Pošto se prikupila u rejonu Vis (k. 1712) - Dragaš Sedlo, obrazovana je brigadna kolona. Stigao je i 2. bataljon sa Koritnika. Tek što je kolona krenula, 2. bataljon je po naređenju zamjenika načelnika Vrhovnog štaba Velimira Terzića upućen prema Magliču, sa zadatkom da smjeni dijelove Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i obezbjedi lijevi bok. Položaje je posjeo na k. 1131 - Zanuglina. Sa bataljonom je ostao i zamjenik komandanta Brigade, a brigada je produžila pokret, prešla Sutjesku preko improvizovanog mosta koji se nalazio između Tjentišta i s. Suhe i do 17 časova 7. juna, čelom kolone izbila u visinu s. Krekovi. Na čelu kolone kretao se 4, a za njim 3, pa na začelju 1. bataljon.

Toga dana Brigadu je napustio Savo Brković, rukovodilac Politodjela, jer je raspoređen na novu dužnost. Na njegovo mjesto CK KPJ odredio je Vasu Priju.

Položaje prema Košuru držale su 6. istočnobosanska i 7. krajiška brigada, vodile vrlo žestoku borbu i obezbjeđivale pokret i desni bok 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Pokret od Krekova od kojeg je vodila samo jedna pješачka staza preko Milin Klada, uz Hrčavku, i dalje preko Debele Ravni i Katuništa do Lučkih koliba, bio je vrlo težak i naporan. Cijelu noć 7/8. Brigada je bila u pokretu. Tamna noć je obavijala čitavu Zelengoru. Konji su posrtali i padali. Da bi ubrzali pokret, borci su rastovarili konje i na leđima nosili oruđa i sanduke municije i po nekoliko stotina metara. Kad posustane prvi, teret preuzima drugi. Pa-

³³⁸ Peko Dapčević: članak, *Sutjeska*, knj. 1, str. 81.

dali su pod teretom, ali nisu dozvolili da jedinice ostanu bez teškog naoružanja i municije. Vrijeme je prolazilo, a kolona je vrlo sporo savladavala uzbrdicu Debele Ravni i Katuništa. Sa začelja se, duž kolone, prenosila preko veze komanda »Lakše čelo« a sa čela »Brže začelje«, i tako naizmjenično. Te noći brigada je savladala visinsku razliku od 900 metara i prošla svega 15 km.

Kada je čelo kolone oko 10 časova 8. juna izbilo na ivicu šume i popelo se na plato Ružinog Polja, naišlo je na čist, nepošumljen prostor. Desno se protezao greban Trebova, a lijevo greben Zalengore. Bio je vedar i lijep sunčan junski dan. U tom momentu nadletio je neprijatelj izviđački avion »roda«, a nešto kasnije grupa njemačkih aviona »štuka«, koja se, sa zaglušujućim sirenama i bombama, sručila na brigadnu kolonu. Do kraja dana cijela Brigada se prikupila u širem rejonu Lučkih Koliba.

Istog dana 1. proleterska i 4. crnogorska brigada sukobile su se sa neprijateljem kod Crnog Jezera i na kosi Bovan, koji je htio po svaku cijenu da spriječi dalji prodor Operativne grupe. Bez obzira na bombardovanje i mitraljiranje, bataljoni 3. krajiške brigade su u skokovima produžili pokret. Prvi i 3. bataljon 3. krajiške ubačeni su u borbu i, u prvom naletu, zbacili Nijemce sa Planika (k. 1795), povezali se sa 1. proleterskom brigadom i obezbjedili lijevi bok Divizije. Vrlo jak pritisak Nijemci su vršili sa Kozje strane (tt 2014) i Orlovače (k. 1960), ali nisu uspjeli odbaciti bataljone. Zadatak 3. krajiške i 1. proleterske brigade bio je: po svaku cijenu održati dostignute položaje, obezbjediti ostalim brigadama da izađu na Zelengoru i, na taj način, stvoriti uslove za dalji prodor prema Miljevini.

Do kraja dana u sastav 3. krajiške stigao je 2. bataljon, koji je držao položaje prema Magliču. Brigada se 9. juna zadržala na istim položajima. Prvi i 3. bataljon nalazili su se na položajima Ljubin grob - Planik - Javorak (k. 1588), a 2. i 4. u rejonu Lučkih Koliba. Toga dana neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna. Nijemci su osjetili da je partizanska kolona izmakla iz Sutjeske. Obruč na njoj nije bio sasvim zatvoren. Zato su ulagali nove napore da zatvore obruč na Zelengori. Počela je da dejstvuje i njemačka artiljerija, u početku slabije, a kasnije sve jače. Nadlijetala je eskadrila za eskadrilom bombardera i izručivala smrtonosni teret. Nikad do tada Brigada nije trpila tako snažne udare avijacije. Preduzete su rigorozne i svestrane mjere maskiranja, kako bi jedinice imale što manje gubitaka. Od bombardovanja su poginuli: politički komesar čete Nikola Trikić, desetar Branko Batinica i Pero Dražaš, borac i bolničarka Draginja Bajić. Četiri borca ranjena su teže, a 2 lakše. Ranjen je lakše i komandant 1. bataljona Milan Atlagić. Drugi i četvrti bataljon bili su u nešto povoljnijem položaju, jer su bili u rezervi i nalazili se u pošumljenom rejonu. Dok su njemački avioni kružili iznad položaja Brigade, iznervirani komandant 2. bataljona, Nikola Pećanac, naslonio je puškomitraljez na rame borca Nikole Kecmana, gađao i oborio jedan njemački avion.³³⁹ U popodnevnim časovima neprijatelj je pokušao da odbaci 1. i 3. bataljon sa Planika i k. 1615, ali nije imao uspjeha.

³³⁹ Ilija Radaković: *Hronika 3. krajiške brigade*, str. 80.

Istovremeno su Nijemci bezobzirno vršili jak pritisak na desni bok i položaje jedinica 1. divizije iz rejona Košute (tt 1871) i k. 1775, ali su svaki put bili odbijeni.

Sve snage Glavne operativne grupe, izuzev 3. i 7. divizije i Centralne bolnice, prikupile su se na uskoj prostoriji: Lučke Kolibe, Zamršten, Vrbničke Kolibe, Ljubin grob, Javorak. Avionske bombe od 200 i više kilograma i artiljerijske granate prosto su izrovale omeđenu prostoriju. Najviše su stradale bolnice i pozadinski dijelovi koji su se nalazili oko Lučkih Koliba.

Devetog juna ranjen je i vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito.

Nijemci su 9/10. juna ovladali stazom koja iz doline Sutjeske, preko Krekova, između Košura i Ozrena, vodi preko Hrčavke za Lučke Kolibe. Radi toga je 7. divizija sa oko 600 ranjenika i bolesnika, 10. juna, prošla između Ozrena i Pleća i, uz Usovački potok, prešla greben, spustila se u Hrčavku a zatim krajem dana izbila na Javorak, uglavnom, bez borbe, i stigla na Lučke Kolibe.³⁴⁰

Nijemci su svakog dana izdavali biltene o toku operacije »Svare«, iz kojih se vidi da su naročitu važnost pridavali položajima na Košuru i neposrednoj mogućnosti za zatvaranje »kazana« na Sutjesci. To se očito vidi iz dijelova izvještaja komandanta borbene grupe »Gertler« o borbama od 2. do 12. juna, koji kaže:

»Afa osnovu divizijske zapovjesti... preuzeo sam borbenu grupu obrazovanu od bataljona III/738, 11/734, 1/738... 2. 6. u 20 časova.« ...

... Situacija je bila sledeća:

111/736 bio je angažovan na Košuru, kota 787, zapadno od zavoja Sutjeske i morao je da izdrži jači pritisak neprijatelja iz južnog i zapadnog pravca. Kota Košur je bila ključna tačka za zatvaranje doline Sutjeske i Hrčavke i puta u pravcu Vrbniče. 1/736 čiji je komandant major Henčel stigao istovremeno kad i ja, bio je angažovan da delovna obezbeđuje desni i levi bok 111/738... «

»U ranim jutarnjim časovima (3. jun, primjedba S.T.) između 5,00 i 6,00 časova neprijatelj je iskoristio loše vreme i gustu maglu i izvršio napad na sve položaje III/738, 11/734, sa očiglednom namerom da obuhvati desni otvoreni bok 111/736... Odbijeni su svi napadi na Košur... «

»Po naređenju Štaba divizije borbenoj grupi je dodeljen i potčinjen 1/750. Bataljon je imao zadatak da smjeni 11/734 da bi ga oslobodio za napad na desnom krilu grupe, radi zatvaranja postojeće breše na obruču... «

»5. 6. neprijatelj je uputio najbolje opremljene elitne jedinice da izvrši napad i proboj prema koti Košur i 819 (Borovno, primjedba S.T.). Već u 2,00 časa počela je neuobičajeno jaka minobacačka i topovska paljba. Ponovljenim napadima na Košur i k. 819, neprijatelj nije postigao uspjeh. Tek posle nekoliko napada uspio je da u 6,30 časova zauzme k. 819 (Borovno, prim. S.T.). Najteži napad imao je da izdrži 111/738 (položaj Košur prim. S.T.). On je pod komandom majora Strekera potpuno izvršio svoj zadatak, da po svaku cenu drži kotu. Gubitak kote imao bi nesagledive

³⁴⁰ Gojko Nikoliš: *Memoari*, S. N. Liber, Zagreb, 1980. godine.

posledice. Zato taj uspeh u odbrani treba smatrati apsolutno pozitivnim U njegovim teškim borbama 111/738 su znatno podržavale 1. i 3. četa 1/734... «³⁴¹

Komandant njemačke 118. divizije upozorio je u 19,30 časova da treba računati sa novim napadima na grupu »Gertler« u rejonu Košura. Zato je trebalo zauzeti Krekove, presjeći stazu prema Milin Kladama i ovladati Ozrenom (k. 1405) i Milin Kladama (k. 1001).

U izvještaju se o ovim borbama kaže:

»Grupi su stajali na raspolaganju 1/750, 8/750, 12/738. Posle dobre vatrene pripreme vazduhoplovstva i art. podrške u rejonu Milin Klade - Ozren, krenuli su u kasnim popodnevnim časovima (9. 6.) u napad prema Milin Kladama - Ozren - Krekovi... «

»Posle uspešnog dovlačenja teškog naoružanja... nastavljen je napad u 17,30 časova. Posle dobrog napredovanja znatno se pojačao otpor neprijatelja na zadnjim strmim padinama Milin Klade - Ozren. Težak teren naročito ispred 1/750, strmi klanci, stenovite padine i gusto prašumsko šipražje usporilo je zauzimanje grebena do mraka... «³⁴²

Ozren su odbranili dijelovi 10. hercegovačke brigade i 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade.

Potpukovnik Gertler dalje piše:

»... 10. 6 ' u 10,30 časova nastavljen je napad posle ponovne vazduhoplovne pripreme. Posle veoma otežanog napora i uspešnog penjanja 1/750 je sa 2. i 3. četom dostigao u 14 časova greben Milinklada.. . «

»... Istovremeno 8/750 je u 14 časova dostigla k. 1405 - Ozren posle izvanredno savladanog uspona... «³⁴³

Tako je tek, 10. juna oko 22. časa, borbenoj grupi »Gertler« pošlo za rukom da uspostavi vezu sa borbenom grupom »Anaker« i da zatvori brešu na Sutjesci između Ozrena (k. 1405) i Vilenjaka (tt 1764) i, na taj način, prekine neposrednu vezu između Prve operativne grupe i 3. udarne divizije, koja je ostala na desnoj obali Sutjeske. Treća divizija se 13. juna sa dijelom snaga probila kroz njemački obruč na odsjeku Košur - Ozren - Vilenjak. Njeni dijelovi, ranjenici i bolesnici iz Centralne bolnice, ostali su na vječitoj straži u dolini Sutjeske.

Borbe na Zelengori i proboj prvog obruča

Čim je doznao da jedinice 1. proleterske divizije prelaze Sutjesku i da prolaze između Košura i Ozrena prema Lučkim Kolibama, komandant njemačkih snaga general Liters odlučio je da zatvori obruč na Zelengori i da spriječi dalji prodor 1. divizije na sjever. Odmah je naredio da se 369. legionarska divizija prebaci kamionima iz rejona Celebića na komunikaciju Kalinovik - Foča. U vezi s tim, komandant 369. divizije uputio je pukovsku borbenu grupu »Vertmiler« u sastavu dva ojačana bataljona 369. puka prema Vrbnici, a borbenu grupu »Fišer«, koju su sačinjavali glavnina 370. puka i četa tenkova, preko Kalinovika i Ošljeg dola ka Konjskim vodama - k. 1441, da što prije izbije na Veliku košutu

³⁴¹ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93.

³⁴² Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93.

³⁴³ Isto.

i Lučke Kolibe i zatvori izlaz iz Hrčavke. Međutim, to je već bilo kasno. Prije nego što su Nijemci stigli, jedinice 1. i 2. divizije već su bile izbile na plato Zelengore.

Pošto nisu uspjeli zatvoriti obruč na Sutjesci, Nijemci su zatvorili obruč na Zelengori i na komunikaciji Kalinovik - Foča, na dva uzastopna pojasa odbrane. Prvi na liniji Duboki Do (k. 1970) - Videž (k. 1875) - Balinovac - Grebac (k. 1389) - Vrbnica - Oštra Glava (tt 1392), sa težištem u rejonu Balinovac, a drugi na komunikaciji Kalinovik - Foča, sa težištem na Vratle (k. 1181) - Nozdre (k. 757).

U rejonu Bavan, odbranu je organizovala borbena grupa »Hene«, sastava 1. bataljon 370. puka i 11. četa 369. puka. Desno na odsjeku Videž - Ljeljin borbena grupa »Fišer«, a lijevo borbena grupa »Vertmiler« na položajima Ostružničko brdo (k. 1298) - Grebac (k. 1380), oslanjajući se preko s. Vrbniče na jedinice 118. divizije u rejonu Oštra Glava. Pozadi Balinovca na drugom položaju - Konjske vode - Pliješ (tt 1605) odbranu su organizovali 2. bataljon 369. i 2. bataljon 274. puka, a na komunikaciji Foča - Kalinovik, na drugom pojasu odbrane, borbena grupa 369. legionarske divizije.

Očekujući glavni udar na pravcu planina Lelija - Kalinovik, komandant 369. legionarske divizije uputio je svoju rezervu u rejon Ošlji Do, pozadi borbenih grupa »Hene« i »Fišer«, a komandant njemačkih trupa prebacio je jedan bataljon 724. puka 104. lovačke divizije u rejon Jeleča da bi što čvršće zatvorio obruč u rejonu Miljevine.³⁴⁴ Istovremeno, naredio je da se avio-dejstva koncentrišu na podršku 369. divizije. U njemačkim izvještajima za vrijeme borbe od Balinovca do Miljevine o upotrebi avijacije, pored ostalog, stoji: »... . dejstvovalo se neprekidnim borbenim naletima«.³⁴⁵

Komandant njemačkih trupa, general Liters, nalazio se u Miljevini, a komandant 369. divizije general Najdhold poželio je da osmatra završetak operacije i uništenje jedinica Glavne operativne grupe, i najavio svoj dolazak na Balinovac.

U takvoj situaciji bataljoni 1. proleterske brigade, krenuli su u ranu zoru 9. juna iz rejona Ljubin grob - Vrbničke kolibe u pravcu Balinovca. U rejonu Bavan, naišli su na organizovanu odbranu i jaku artiljerijsku, minobacačku i mitraljesku vatru borbene grupe »Hene«. Pokret jedinica otkrila je njemačka izviđačka avijacija, posle čega je usledio nalet eskadrila, koje su izručivale smrtonosne terete. Desno, položaje na Velikoj košuti (k. 1871) i (k. 1775), držala su dva bataljona 2. proleterske brigade, koji su ranije posjeli ove položaje i odbili napad borbene grupe »Vertmiler« s pravca Vrbniče i, na taj način, obezbjeđivali desni bok Glavne operativne grupe. Poslije podne vođena je vrlo žestoka borba. Nakon viščasovne borbe razbijena je borbena grupa »Hene«. U isto vrijeme primjećene su jake neprijateljeve kolone sa tenkovima, koje su podilazile Konjskim vodama. Na kraju dana je 2. bataljon 738. puka njemačke 118. divizije izbio preko Zelengore na Kozje strane (tt 2014)

³⁴⁴ Izvještaj njemačkog Štaba za vezu, Zbornik, tom 4, knj. 14. br. dok. 151, str. 336.

³⁴⁵ Izvještaj njemačkog komandanta za Jugoistok, Zbornik, tom 2, knj. 9 - II dio, br. 11, str. 458.

i Orlovac (k. 1950).³⁴⁶ Prijetila je opasnost da se Nijemci sa grebena Zelengore sruče na lijevi bok 1. proleterske divizije u rejon Ljubin grob - Vrbničke kolibe. Prema njima položaje su držali 1. i 3. bataljon 3. krajiške brigade.

Nijemci su teško podnijeli gubitak Bavana. U depeši koju je povodom toga poslao komandant njemačke 369. divizije se kaže:

»Ogorčen sam zbog napuštanja k. 1642. Naredio sam borbenoj grupi »Fišer« da 10. juna, sa jednim bataljonom izvršio napad »u jutarnjem mraku« - u rasvet, na Videž, a borbenoj grupi »Hene« da ponovo zauzme Bavan, k. 1642.«³⁴⁷ A general Liters koji se nalazio u Miljevini i neposredno rukovodio operacijama, u naređenju kaže:

»... Nijedan čovek sposoban za vojnu službu ne sme živ da napusti obruč.«^{TM}

U takvoj situaciji komandant 1. proleterske divizije Koča Popović, pošto je saslušao prijedloge potčinjenih, procjenio situaciju i zaključio da bi dalje zadržavanje jedinica na tako uskom prostoru bilo gubljenje dragocjenog vremena, što bi omogućilo protivniku da se organizuje i još bolje učvrsti odbranu, a sem toga iziskivalo je još veće i nepotrebne žrtve, odlučio je da sa svojom divizijom krene u proboj, na osnovu već ranije donijete zamisli u Vrhovnom štabu, opštim pravcem: Balinovac - Miljevina i dalje na sjever. Pošto toga dana nije radila radio-stanica Vrhovnog štaba, u 16,30 časova izvjestio je Štab 2. proleterske divizije da sa 1. proleterskom divizijom kreće u proboj. Samim tim, Štab 1. proleterske divizije preuzeo je na sebe svu odgovornost jer nije čekao saglasnost Vrhovnog štaba. Poruka Štabu 2. proleterske divizije je glasila:

»Potrebno je da vašim snagama odmah zatvorite pravce: od Boščije Glave, Javorka, Zelengore. Delovi 3. krajiške brigade krenuće sa tih pravaca u toku noći ne čekajući smenu.«³⁴⁹

Razbijanje neprijatelja na Bavanu, i uspjeh 1. proleterske brigade, još više su podstakli Štab 1. proleterske divizije da što prije izvrši proboj. U 23 časa Štab 1. divizije poslao je izvještaj Vrhovnom štabu, u kojem kaže:

»Resili smo da sa 1. proleterskom i 3. krajiškom izvršimo prodor ka severu... Smatramo da našim zadržavanjem ovde ne stvaramo povoljnu situaciju... Mi smo vam u toku dana javili da mislimo doneti ovakvu odluku i tražili smo hitne direktive. Međutim, pošto vezu sa vama nemamo, smatrali smo da treba odlučivati brzo i odluku sprovesti odmah...³⁵⁰

³⁴⁶ Izvještaj njemačkog Štaba za vezu, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 147, str. 329.

³⁴⁷ Izvještaj 369. legionarske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 148, str. 331, i tom 12, knj. 3, br. dok. 91, str. 361.

³⁴⁸ Naređenje komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, tom 2, knj. 9 - II dio, br. dok. 10, str. 457.

³⁴⁹ Obavještenje Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 12, str. 29; br. dok. 12, str. 20 i AVII k. 706a f5, br. dok. 45.

³⁵⁰ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 14, dok. br. 13, str. 32. U prvo vrijeme u Vrhovnom štabu smatralo se da sa probojem treba pričekati bar još jedan dan. Kasnije se ispostavilo da je komandant 1. proleterske divizije pravilno procjenio situaciju i da je proboj izvršen u pravom momentu. Da se čekalo još jedan dan, neprijatelj bi posjeo Balinovac, a vjerovatno i Bavan, jačim snagama koje su već bile na maršu i trebalo da stignu na položaje do 10 časova. Pošto toga dana nije bilo radio-veze sa Vrhovnim štabom, komandant 1. divizije poslao je izvještaj po kuriru tako da Nijemci, koji su bili otkrili radio-šifru Vrhovnog štaba, nisu ništa znali o pripremama za proboj.

Kao i ranije, u sličnim prilikama, u jedinicama 3. krajiške u toku 9. juna izvršene su temeljite pripreme za predstojeće borbe. Pored ostalog, pratećim vodovima naređeno je da zakopaju teško naoružanje, s tim da posluge povade i sa sobom ponesu zatvarače, kako bi borci bili što pokretljiviji. Bili su to teški trenuci za svakog borca i starješinu Brigade. Rastati se s teškim naoružanjem, dobijenim životima i krvlju najboljih boraca, nije bilo lako. Ali, drugog rješenja u tom momentu nije bilo. Naređenje se moralo izvršiti. A kako je borcu i junaku bilo teško ostaviti oružje, govore i stihovi našeg velikog pjesnika Njegoša koji je kroz usta Mandušića Vuka lijepo prikazao raspoloženje borca kad se rastaje od voljenog oružja:

»Ža' mi ga je ka' jednoga sina
Ža' mi ga je ka' brata rodnoga... «

Iako su u prethodnim jednomjesečnim borbama i marševima bili iscrpljeni i gladni, borci 3. krajiške brigade bili su svi do jednog raspoloženi za borbu. Vjerovali su u snagu svoga oružja i pobjedu. Pratili su borbu 1. proleterske brigade i jedva čekali da krenu. Jednodnevni predah u rejonu Lučkih koliba, poslužio im je da prikupe što više snage i krenu u proboj. Do tada borci nisu imali potrebe da jedu konjsko meso. Vrijedni intendanti i ekonomi postarali su se na vrijeme da prikupe više rezervi i potjeraju izvjestan broj volova iz rejonu Sandžaka. Problem je bio kako hranu pripremati, doturiti na položaj i podijeliti je borcima.

U prvi sumrak 9. juna, 3. krajiška je krenula pored Vrbničkih koliba i tek u zoru 10. juna izbila pred Balinovac. Iako kratak po broju pređenih kilometara, to je bio do tada »najduži« marš za borce 3. krajiške. Borci su se kretali krivudavom stazom, jedinom koja im je stajala na raspolaganju. Dok se kolona spustila u dolinu Vrbničke rijeke i iz nje izašla, izgubila je skoro cijelu noć. Gusta šuma i pomrčina otežavali su pokret. U koloni se nalazio i izvjestan broj teških ranjenika, bolesnika i iznemoglih boraca, koji su joj se priključili na Lučkim kolibama, a do tada bili u Centralnoj bolnici, pa je i to otežalo pokret. Oni se nisu rado odvajali od Brigade u tako teškoj situaciji.

U ranim jutarnjim časovima 10. juna, kolona je podišla Balinovcu. Do tog vremena 1. proleterska brigada glavninom snaga, bila je već ovladala dijelom neprijateljevih položaja i trpila bočnu mitraljesku i minobacačku vatru iz rejonu Videž (k. 1863) i k. 1592, a artiljerijsku iz rejonu Konjske vode. Tada je 1. proleterska divizija dobila zadatak od vrhovnog komandanta³⁵¹ da razbije neprijatelja na pravcu nastupanja i presječe komunikaciju Foča - Kalinovik, desno i lijevo od Jeleča.

Zadatak 3. krajiške brigade bio je, da u sadejstvu sa 1. proleterskom raščisti situaciju u rejonu Balinovac, a potom produži napad pravcem: Pliješ (tt 1605) - Vis (k. 1371) i Šiljevac (tt 1214) i izbije na komunikaciju u rejonu Jeleča. Desno, opštim pravcem: Mrčin planina - Jablanovo brdo (t 1353) - Šiljevo brdo - Rataj nastupala je 1. proleterska, a desno od nje 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada pravcem: Mrčin Klade - Ratkovac - Trebičina. Lijevo nije bilo naših snaga, tako da je lijevi

bok 3. krajiške brigade na dubini od 10 kilometara bio potpuno otvoren.

Od Jeleča do Balinovca, sa sjevera na jug, proteže se planinska visoravan Radomišlje dužine oko 9 km vazdušne linije, a širine 2-3 kilometra, sa nadmorskom visinom od oko 1200 metara, oivičena šumskom željezničkom prugom sa svih strana i rijekom Govzom sa zapada, a riječicom Oteš sa istoka. Na polovini dužine presjeca je samo jedna konjska staza, koja se između Šiljevca i Visa spušta u selo Govza. Raspoređeni po dužini visoravni, nalaze se četiri izrazita položaja: Pliješ (tt 1605), Vis (k. 1371), Šiljevac (tt 1214) i Veliki gudelj (k. 1330). Sa svih strana visoravan je oivičena vrlo strmim i krševitim padinama visokim po nekoliko desetina, pa i stotina metara, tako da joj je pristup vrlo otežan. Onaj ko drži visoravan, dominira Govzom i Jelečom i znatno utiče na položaj Miljevine. Položaj na Visu i Šiljevcu bili su isturene tačke drugog, neuporedivo jačeg i snažnijeg neprijateljevog obruča na komunikaciji Foča - Kalinovik.

Čim je raščišćena situacija na Balinovcu, 4. bataljon je zauzeo Pliješ i produžio nastupanje prema Visu i Šiljevcu. Goneći neprijatelja, 4. i 2. bataljon su ga na kraju dana zbacili sa Visa, ali su zadržani jakom mitraljeskom vatrom sa dobro organizovanih položaja ispred Šiljevca.

U isto vrijeme 1. bataljon je napadao neprijatelja prema Konjskim vodama i, baš u momentu kada je privodio akciju kraju, izvučen je iz borbe a zatim krenuo prema Šiljevcu.

Prilikom nastupanja prema Pliješu, jedinice 3. krajiške brigade u rejonu Jezero, kod prelaza preko riječice Oteša, zarobile su njemačku komoru od nekoliko desetina konja, natovarenih raznom ratnom opremom i hranom. To je intendantima omogućilo da narednih dana dobro nahrane i onako umorne i iznemogle borce. Ubijeno je 40 i ranjeno više neprijateljevih vojnika.³⁵²

U vrijeme kad su 2. i 4. bataljon podilazili Pliješu, a bataljoni 1. proletherske Jablanovom brdu, u rejonu Balinovac nalazili su se Štab 1. divizije, štabovi brigada, pozadinskih dijelova i bolnice, i trpili jaku mitraljesku i minobacačku vatru iz rejona Videža. Prema neprijatelju se nalazio 1. bataljon 1. proletherske brigade. Prijetila je opasnost da neprijatelj pojača snage na tom pravcu i ugrozi bok i pozadinu Divizije. Zato je po naređenju komandanta 1. proletherske divizije ubačen u borbu 3. bataljon 3. krajiške. Posle kratkotrajne pripreme i snažnog juriša, neprijatelj je razbijen i prisiljen na odstupanje prema Konjskim vodama, a 3. bataljon je zauzeo Videž. Time je opasnost bila otklonjena, i omogućen nesmetan dalji pokret štabovima i pozadinskim dijelovima.

Čim su 1, 2. i 4. bataljon ovladali položajima Pliješa, Štab 3. krajiške i pozadinski dijelovi jedinica krenuli su putem prema Šiljevcu, pored riječice Oteša, na spoju između 3. krajiške i 1. proletherske, jer drugog puta nije bilo. Kada je kolona izbila sjeverno od k. 1098, naišla je na Nijemce koji su se, po grupama, bezbrižno odmarali na jednoj zaravni. Bili su to dijelovi razbijenog njemačkog bataljona u rejonu Balinovca. Na čelu kolone kretao se komandant 3. krajiške brigade sa grupom ku-

³⁵² Arhiv VII, k. 712, br. reg. 22/1^1, str. 14.

rira. Nijemci ih nisu primjetili. Na brzinu je stvoren plan i formirana kombinovana četa, sastavljena od članova Štaba Brigade, kurira i boraca radnih vodova. Četa je neopaženo podišla Nijemcima na blisko odstojanje. Obasuti bombama i vatrom automatskog oružja, Nijemci su se dali u bjegstvo. Goneći ih, kolona je na kraju dana izbila na prevoj između Visa i Šiljevca i uspostavila vezu sa 1. 2. i 4. bataljonom. Veći broj poginulih Nijemaca ostao je na ovoj maloj planinskoj zaravni. Zarobljen je jedan oficir i jedan podoficir. Zaplijenjen je skoro sav ratni materijal ove grupe, veće količine municije i sedam radio-stanica.³⁵³

Vrhovni komandant je 11. juna naredio 1. proleterskoj diviziji,³⁵⁴ koja je bila sastava: 1. proleterska, 3. i 7. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, da 12. juna oko 21 čas napadne neprijatelja na odsjeku Jeleč - Rataj - Trebičina, da ovlada linijom Jabuka - Mrežica i uhvati se grebena Jahorine, a 2. divizija da nastupa preko Lelije i Bjelemića za Umoljane. Već u 6,45 časova istog dana, na prijedlog Štaba 1. proleterske divizije Vrhovni štab je promjenio odluku i naredio 2. diviziji³⁵⁵ da, čim raščisti situaciju oko Balinovca i Konjskih voda, nastupa za 1. divizijom u pravcu Miljevine. Čim su 4. crnogorska i 7. krajiška brigada izbile u visinu Balinovca, smjenile su 3. bataljon 3. krajiške na položaju Videž. Odmah pošto je smijenjen, bataljon je krenuo za brigadom i krajem 11. juna izbio pozadi prevoja, između Visa i Šiljevca, kao rezerva Brigade.

Tada je raspored Brigade bio ovakav: na desnom krilu prema Šiljevcu 2. bataljon, do njega 4, a lijevo do njega, prema Visu, 1. bataljon. Pozadi njih 3. bataljon, Štab Brigade i pozadinski dijelovi. Desno, u visini Trebična glavica - Stubice nalazila se 1. proleterska brigada.

Borbe za Vis i Šiljevac i proboj obruča na Miljevini

Vrhovni štab i Štab 1. proleterske divizije nastojali su da jedinice 1. divizije što prije razbiju neprijatelja i otvore brešu na Miljevini za prolaz ostalih snaga. Pred 3. krajiškom stajali su vrlo krupni zadaci. Trebalo je likvidirati neprijatelja na jako utvrđenim položajima na Visu i Šiljevcu, zauzeti Jeleč i presjeći komunikaciju Foča - Kalinovik na odsjeku Stolovi (k. 860) - Mala stijena (tt 1148), i obezbjediti lijevi bok svih jedinica.

Cio dan 11. juna vršene su temeljite pripreme za napad na Vis i Šiljevac, pored ostalog, i zato što napad danju zbog dejstva neprijateljeve avijacije nije dolazio u obzir. Sa polaznih položaja Zagorice - Čardačina, napali su 2, 4. i 1. bataljon. U međuvremenu, neprijatelj je snagama do jednog oslabljenog bataljona iz doline Govze, pored Sokoline, izbio na visoravan i zaposjeo ponovo Vis, i to bez borbe. Učinjena je velika greška što su 2. i 4. bataljon prethodnog dana po naređenju napustili Vis, radi čega ga je trebalo ponovo osvajati.

Pred zalazak sunca, 3. bataljon je dobio zadatak da, koristeći se pošumljenim zemljištem, izađe na visoravan u rejon Radomišlje, zaobiđe

³⁵³ Nikola Karanović, *Zbornik 3. krajiška*, str. 415.

³⁵⁴ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 266.

³⁵⁵ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 267.

neprijatelja i napadne ga s leđa. Vrijeme za početak napada za sve bataljone, po naređenju komandanta Brigade, bilo je onog trenutka kad 3. bataljon sa 3 crvene rakete dà znak za napad. Trebalo je savladati veliku visinsku razliku i popeti se kozjom stazom na visoravan i zaobići neprijatelja. Čim je primio naređenje, komandant bataljona okupio je cio bataljon, izdao zapovjest i ukazao na cilj i značaj akcije.

Kad je bataljon krenuo, sunce je već bilo zašlo i padao je sumrak. Na čelu bataljona kretala se 1, za njom 2, pa 3. četa. Da bi zašao neprijatelju iza leđa, bataljon se puna 3 kilometra kretao istim putem kojim je prije nekoliko časova došao. Tada je nastalo pravo veranje uz obrasle i krševite stijene. U najvećoj tišini, borci su se vrlo često držali jedan za drugog, a kolona se kretala polako naprijed.

Kad je čelo bataljona izbilo na ivicu jedne velike padine, na kilometar i po južnije od Visa, ukazala se visoravan Radomišlje. Bilo je mnogo vidnije. U rejonu Visa nalazio se njemački logor, osvijetljen električnim svjetlom preko agregata, koji je stvarao jaku buku. Muzika je svirala Hitlerove marševe. Na horizontu je primjećen njemački stražar koji se kretao po ivici stijene. Brzo je, bez metka, savladan. Sve je to omogućilo bataljonu da postigne potpuno iznenađenje.

Komandant bataljona izdao je dopunsku zapovjest. Prva četa dobila je zadatak da, pored napuštenih koliba u rejonu k. 1399 izbije na ivicu zapadne stijene, koja se spušta u r. Govzu, zaobiđe neprijatelja i napadne ga. Treća četa da napadne Vis, a 2. četa, bez jednog voda, da se okrene frontom prema jugu (k. 1519) i obezbjedi leđa, odnosno pozadinu bataljona. Jedan vod ostao je u rezervi štaba bataljona. Tako je obruč oko Nijemaca bio potpuno zatvoren. Kroz gustu travu koja je ličila na debeli tepih, čete su podišle neprijatelju na domet bacanja ručnih bombi.

Znak za početak juriša dat je ispaljenom crvenom raketom u centar njemačkog logora. Uraganska vatra iz 27 puškomitraljeza i nekoliko mašinki, i veliki broj ručnih bombi sručili su se na Nijemce. Za nekoliko minuta bio je rješen ishod borbe. Otpor su pružale samo dva puškomitraljeska odjeljenja na pravcu 3. čete, koje su jedan vod pod komandom komesara čete Boža Jeličića i vodnika Miše Radulovića vrlo brzo likvidirali. Nastao je pravi krkljanac. Borci su se izmješali sa Nijemcima. Svjetlo je ugašeno, pa je za kratko nastala pomrčina. Ispaljene su 3 crvene rakete u pravcu Štaba Brigade - znak za opšti napad ostalih bataljona.

Šamo u prvom jurišu, na samoj zaravni Visa, ubijeno je 25 njemačkih vojnika i 2 oficira. Zatim je nastala potjera za razbježalim Nijemcima koji su se, koristeći se pomrčinom i opštom gužvom, probijali pojedinačno i u malim grupicama u sve strane. Mnogi od njih, u opštoj panici, pometnji i mrkloj noći, našli su rješenje skakanjem niz strme stijene Osoja između Visa i Sokoline.

Zaplijenjene su velike količine ratne opreme i hrane: 2 minobacača, 4 teška mitraljeza, 14 puškomitraljeza M 42 (brzi »šarac«), 4 radio-stanice, od kojih jedna za vezu između viših štabova, nekoliko neraspakovanih sanduka potpuno novih pušaka - kratki karabin, telefoni, poljski kabl i veće količine hrane i municije. Pored ostalog zaplijenjeno je mnogo odećne opreme, potpuno novih planinskih cipela, djevojačkog ruha

kojeg su Nijemci pljačkali po crnogorskim, bosanskim i hercegovačkim selima, vezenih košulja i marama, lanenih čaršava, džempera, pulovera, čarapa, natikača, rukavica, šalova i drugih sitnih stvari. Novi »šarci« M 42 zadržani su u četama, a 7 starih »šaraca« M-38 predati su 3. bataljonu 7. krajiške brigade, narednog dana kada je smjenio 3. bataljon 3. krajiške brigade na Visu. Stare puške zamjenjene su potpuno novim, a ove su isprebijane i spaljene. Problem ishrane bio je ovim plijenom riješen. Intendanti su veselo trljali ruke.

Poslije zauzimanja Visa, 1, 2. i 4. bataljon počeli su napad i uspješno su izvršili zadatak. Pošto su slomili otpor u rejonu Šiljevca, produžili su nastupanje i izbili na liniju Stolovi - Jeleč i dalje na lijevu obalu bezimenog potoka do s. Drače, gdje su dočekani jakim mitraljeskom, minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Nijemci su taj odsjek fronta pravovremeno dobro utvrdili i najjače objekte posjeli jakim pješadijskim snagama, koje su podržavali tenkovi i avijacija.

Noću, 12/13. i 13. juna borbe su vođene nesmanjenom žestinom. Smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi. U jednom od juriša, 1. i 2. bataljon zaplijenili su 5 topova, nekoliko tenkova i drugo naoružanje. Međutim, Nijemci su izvršili protivnapad jačim snagama i povratili plijen.³⁵⁶

Trinaestog juna u zoru u Štab 3. krajiške brigade, koji se nalazio u rejonu Zagorice, došao je drug Tito s povezanom ranjenom rukom i štapom u zdravoj ruci. Pošto je primio raport od komandanta Brigade Nikole Karanovića, naredio je da se pruži pomoć trojici ranjenika na koje je naišao, koje je neko ostavio na nosilima. Ranjenici su odmah preneseni u brigadnu bolnicu. Vrhovni komandant, pošto je saslušao izvještaj komandanta Brigade o borbama prethodnog dana, tj. o situaciji na odsjeku 3. krajiške, rasporedu i jačini neprijatelja, stanju u Brigadi i raspoloženju boraca, upoznao je Štab Brigade o situaciji na istočnom frontu. Očito raspoložen, Tito je tek tada primjetio kazan u kome se nešto kuvalo. Osmjehnuo se i rekao: »Vi, izgleda, ne samo da se dobro tučete, nego, vidim, da se i dobro hranite«. Ne čekajući odgovor komandant Brigade, intendant Đuro Bajić i kuvar Iljuš ponudili su vrhovnog komandanta porcijom napola kuvanog mesa i čorbom. Na polasku Tito je naredio da Brigada ostane na istim položajima, obezbjedi lijevi bok ostalih jedinica i što čvršće veže neprijatelja, kako bi stvorena breša, u rejonu Miljevine, ostala potpuno slobodna dok i posljednja jedinica Glavne operativne grupe ne pređe put Foča - Kalinovik.

Vrlo snažnim pritiskom i energičnim jurišima u borbama za s. Ocrkavlje - Stolovi (k. 869) - s. Jeleč, 3. krajiška brigada je privukla na sebe glavne snage Nijemaca koje su spriječavale proboj Operativne grupe na Miljevini i, na taj način, olakšala 1. proleterskoj, 6. istočnobosanskoj i Majevičkoj brigadi da lakše izvrše proboj na pravcu s. Rataj - Nozdre (k. 657).

Po naređenju vrhovnog komandanta³⁵⁷ od 12. juna u 3 časa, 4. crnogorska proleterska brigada stigla je u s. Omeragiće i Zagoricu, sa zadatakom da smijeni 3. i 4. bataljon 3. krajiške. Do smjene nije došlo jer

³⁵⁶ Nikola Karanović: *Zbornik 3. krajiška*, knj. 1, str. 417.

³⁵⁷ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 265.

je 4. crnogorska dobila u međuvremenu drugi zadatak. Umjesto crnogorskog, 3. bataljon 3. krajiške smjenio je 3. bataljon 7. krajiške³⁵⁸ na položajima Vis i, na taj način, preuzeo zadatak da obezbjedi pozadinu 3. krajiške brigade. Čim je smjenjen, 3. bataljon 3. krajiške spustio se sa Visa i posjeo položaje na desnoj obali r. Govze, na lijevom krilu Brigade.

U isto vrijeme kada su borbe na frontu Brigade bile najžešće i sve njene jedinice angažovane u borbi, iznenada je u njenoj pozadini nastala vrlo složena i teška situacija. Stigao je kurir 4. crnogorske proletherske brigade i izvjestio Štab da su Nijemci, nastupajući iza jedinica 2. proletherske divizije, ponovo zaposjeli visoravan Radomišlje, zauzeli Vis (k. 1317), na kome je prethodnog dana ostao 3. bataljon 7. krajiške, koji se povukao sa Visa da o tome nije obavjestio Štab 3. krajiške brigade, i podiše Šiljevcu. Nakon nekoliko minuta došlo je do okršaja između Nijemaca i 2. čete 3. bataljona 3. krajiške, koja se nalazila u rezervi bataljona, u rejonu puta na prevoju između Visa i Šiljevca, koju su Nijemci iznenadili. Pošto je bio na lijevom krilu borbenog rasporeda, stepenom unazad, cio 3. bataljon obrnuo je front. Jedinice su postepeno i iz pokreta, kako je koja stizala, prihvatale borbu. Došlo je do vrlo oštре borbe. Snažnim protivnapadom 3. bataljona zaustavljen je dalji pokret neprijatelja. U prvom sudaru poginuo je komandir 2. čete Nikola Vraneš, a ranjen komandant bataljona Savo Trikić. Iz stroja je izbačeno još nekoliko boraca. Pošto se nalazio u neposrednoj blizini, komandu nad bataljonom preuzeo je komandant brigade Nikola Karanović. Na frontu je ostavio slabije snage, a glavninom bataljona obuhvatnim dejstvom s sjeveroistoka u nezadrživom jurišu 3. bataljon je ponovo zauzeo Vis i, na taj način, otklonio opasnost. Nijemci su se dali u bjegstvo, a na predlini između Visa i Šiljevca, ostavili su brojnu opremu i naoružanje. Zaplijenjeno je oko 30 konja natovarenih hranom i opremom, 3 minobacača, 2 teška mitraljeza, nekoliko radio-stanica, oružje i municija.

Samo na sektoru 3. bataljona u dvodnevnim borbama za Vis i Šiljevac, ubijeno je 118 njemačkih vojnika, od kojih 8 oficira, a 12 ih je zarobljeno. Gubici 3. bataljona bili su: 5 poginulih i 12 ranjenih. Bila je to jedna od najuspješnijih borbi 3. bataljona i 3. krajiške brigade u petoj ofanzivi.³⁵⁹

Štab 3. krajiške brigade je, da bi izvršio u potpunosti naređenje Vrhovnog komandanta naredio 13. juna 4. bataljonu da ovlada dijelom puta Foča - Kalinovik, između Male Stijene (tt 1148) i Vratle, i ovlada Malom Stijenom. Naređenje štabu bataljona prenio je zamjenik komandanta Brigade, Vlado Bajić. Na taj način bio bi još bolje obezbjeđen lijevi bok Glavne operativne grupe i nesmetan prelaz preko komunikacije u rejonu Miljevine. Međutim, u momentu kada je bataljon podilazio Maloj Stijeni i čelom kolone izbio u rejon puta, s pravca Kalinovika stigao je jedan njemački bataljon, s artiljerijom i 6 tenkova.³⁶⁰

Do tada na desnom krilu 1. proletherska brigada, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada slomile su noću 12/13. juna otpor neprijatelja, probile обруč i ovladale dijelom komunikacije Budanj - Ocrkavlje.

³⁵⁸ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 268.

³⁵⁹ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

³⁶⁰ Zbornik, tom 2, knj. 9, str. 270.

U međuvremenu, Štab 3. brigade naredio je 4. bataljonu da odustane od zadatka i da se prebaci na desnu obalu Govze. Iako se u to vrijeme nalazio u neposrednoj blizini i prikupljen, neprijatelj nije u prvo vrijeme primjetio prisustvo 4. bataljona. Međutim, kad je 4. bataljon prešao bezimeni potok i kretao se u četnim kolonama od s. Drače prema Govzi, primjetili su ga Nijemci i napali. Bataljon je trpio jaku minobacačku i artiljerijsku vatru i udare avijacije. Poginulo je i ranjeno nekoliko boraca.

Za to vrijeme 1. i 2. bataljon obnovili su napad na Jeleč, ali bez uspjeha. Neprijatelj je izvršio protivnapad i ubacio u borbu svježe snage, tako da se 1. bataljon, pod ubitačnom vatrom, morao povući na desnu obalu Govze. U isto vrijeme dijelovi 7. banijske divizije i 7. krajiške brigade vodili su vrlo žestoku borbu sa borbenom grupom »Fišer« i »Šper« u rejonu Miljevine, na odsjeku Nozdre - Ocrkavlje. Neprijatelj je nastojao da po svaku cijenu zatvori brešu i onemogućí prelaz ostalih jedinica Operativne grupe.

U prvi sumrak 14. juna, sve jedinice 3. krajiške brigade napustile su položaje i, oko 22 časa, prikupile su u rejonu Omeragići - Zagorice - Glavica (k. 1001). Poslije kraćeg odmora, Štab 3. krajiške izdao je zapovjest i formirana je brigadna kolona. Do tada su sve jedinice Glavne operativne grupe, sem 3. divizije, prešle komunikaciju Foča - Kalinovik. Uzak put, gusta i visoka stabla oko puta i velika pomrčina usporavali su pokret. U zoru je čelo kolone izbilo u visinu s. Rataja, 2 km južnije od komunikacije koju Brigada treba da pređe. Kao naručena, toga jutra bila je u dolini rijeke Bistrice gusta magla. Kad je prošla polovina kolone, magla se počela polako dizati. Nijemci su primjetili kolonu i gđali je artiljerijom i minobacačima. Na putu prema Foči i Kalinoviku isturena, su dovoljno jaka borbeno obezbjeđjenja. Po postupku Nijemaca moglo se zaključiti kao da nisu očekivali nailazak Brigade. Za nekoliko časova cijela Brigada bila je sjeverno od komunikacije, koju je prešla bez gubitaka. Tek što je zaštitnica prešla komunikaciju, Nijemci su je iz oba pravca tenkovima i pješadijom zaposjeli i tukli artiljerijom po koloni.

Kosama koje se blago dižu prema Jahorini, kretale su se raznovrsne kolone drugih jedinica Operativne grupe, borbeni i pozadinski dijelovi: komore i bolnice sa ranjenicima, štabovi i komande svih stepena od čete do Vrhovnog štaba. Nijemci su ih tukli artiljerijom, bombardovali i mitraljirali iz vazduha eskadrilama aviona »štuka«, »dornijea« i »henšela«, koje su poletale sa aerodroma Rajlovac kod Sarajeva. Mitraljeskim rafalom iz aviona »henšel«, pored drugih, pokošen je zamjenik komandira čete u 4. bataljonu 3. krajiške brigade Nikola Plečaš. Videći tu gužvu, vrhovni komandant je naredio komandantu 3. krajiške brigade da preduzme potrebne mjere, požuri pokret jedinica prema Jahorini i raščisti situaciju.

Iza Brigade su ostale jedinice 3. udarne divizije, sa ranjenicima i bolesnicima na besputnim i vrletnim crnogorskim i bosanskim planinama.

Do kraja 15. juna 3. krajiška brigada prikupila se u rejonu s. Kolun - s. Kratine - Hum (tt 1081) - k. 900 - s. Sokola.³⁶¹

³⁶¹ Netačan je podatak da se Brigada prebacila preko komunikacije Foča - Kalinovik noću 13/14. juna, kako to stoji u Zborniku, tom 2, knj. 9, str. 272.

Prelaz preko komunikacije Višegrad - Sarajevo

Nijemci su pažljivo pratili pokrete jedinica Glavne operativne grupe poslije proboja kod Miljevine. Prema procjeni komandanta njemačkih trupa, kod Miljevine se probilo oko 4000 partizana. Pošto mu nije pošlo za rukom da ih uništi u dolini Sutjeske, na Zelengori i kod Miljevine, pripremio im je novu zamku na komunikaciji Višegrad - Sarajevo u dolini Prače. Odmah je prebacio 369. puk 369. legionarske divizije u Podgrab. Zatim je 18. juna uputio dva ojačana bataljona 738. puka i izviđački bataljon 118. divizije iz doline Sutjeske prema Ustikolini i Goraždu. Borbeni grupu 369. divizije ojačao je tenkovima iz sastava 202. tenkovskog bataljona. U rejonu Pala, Bistrice, Podgraba, Prače, Renovica i Orahovica, nalazio se bataljon ustaške brigade i bataljon 9. domobranskog puka. Na prugu Višegrad - Sarajevo upućena su i dva oklopna voza.³⁶²

Pošto je Brigada prešla komunikaciju Foča - Kalinovik, ulogu zaštitne Operativne grupe preuzele su jedinice 7. divizije. Treća krajiška brigada pomjerila se 16. juna na prostoriju s. Donja i Gornja Bukvica i s. Kovači. Prvi i 2. bataljon, koji su se kretali na čelu kolone rastjerali su, uz put, jednu satniju domobrana i zarobili jedan bacač, nešto municije i drugu sitnu opremu. U boraca je zavladao izvjesna opuštenost. Bili su krajnje iscrpljeni poslije jednomjesečnih borbi, marševa i gladovanja. Popustila je i disciplina. Čim bi kolona zastala, borci bi polijegali desno i lijevo od puta, i odmah, zbog velikog zamora, pospali. Teško su se budili. Pošto je ova pojava na vrijeme uočena, politički komesar 1. divizije zakazao je sastanak političkih komesara i partijskih rukovodilaca brigada, »da bi pretresli problem, i moral boraca očuvali na nivou Sutjeske«.³⁶³ Sastanak je održan na Hladnom brdu, na istočnim padinama Jahorine. Jednovremeno, Štab 1. divizije naredio je³⁶⁴ da se jedinice organizaciono srede, popune upražnjena mjesta rukovodećeg kadra - desetara, vodnika, komandira i političkih komesara; poravna borački sastav, naoružanje, municija i drugo i, da se u jedinicama zavede red i što čvršća disciplina.

Vrhovni štab je naredio 17. juna u 10,50 časova 1. diviziji da ovlada komunikacijom Višegrad - Sarajevo na odsjeku Podgrab - Renovica, i da se odmah poslije prelaska orijentiše sjeveroistočno na međuprostor Rogatica - Sokolovići u pravcu Brložnika.³⁶⁵ Lijevo od 1. divizije na odsjeku Podgrab - Stambolčić prešle su jedinice 2. proleterske i 7. banijske divizije.

Štab 1. divizije naredio je³⁶⁶ da brigade 17/18. juna, napadnu neprijatelja i pređu komunikaciju, i to:

- 3. krajiškoj na odsjeku s. Kaljani - Renovica; 1. proleterskoj na odsjeku Renovica - Pavlovac; desno od 3. krajiške 6. istočnobosanskoj i 1. majevičkoj na odsjeku Hranjen, a 7. krajiškoj lijevo od 1. proleterske.

³⁶² Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 176, str. 385.

³⁶³ Pismo političkog komesara 1. proleterske divizije, AVII, k. 706a, f. 10, dok. 1.

³⁶⁴ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 41, str. 84/87.

³⁶⁵ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 281.

³⁶⁶ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 44, str. 93.

U to vrijeme na odsjeku 3. krajiške odbranu je organizovao 2. bataljon 9. domobranskog puka, a desno i lijevo ostale jedinice 369. legionske divizije, koja je bila već desetkovana u borbama kod Balinovca i kod Miljevine. tim je Brigada krenula, u rejonu Kandžića Brdo (tt 1279), sukobila se s neprijateljem, koji je poslije jednočasovne borbe zbačen s položaja. Brigada je produžila pokret i noću 17/18. juna prešla put Goražde - Renovica i ovladala grebenom (k. 1295) - Pleće (k. 1164) - Sikoli (k. 1041). Drugi bataljon, brigadna bolnica i radni vodovi bataljona, nisu prešli te noći komunikaciju. Prvi, 3. i 4. bataljon produžili su napad, zauzeli željezničku stanicu Renovica. Kao pojačanje, posadi na željezničkoj stanici stigao je oklopni voz iz pravca Prače, koji se poslije kratkog okršaja vratio nazad.³⁶⁷

U isto vrijeme bataljoni 1. proleTERSke brigade prešli su komunikaciju između Renovice i Pavlovca. Pri prelazu preko pruge zarobljeno je 40 domobrana i 5 Nijemaca.³⁶⁸

Međutim, desno, 6. istočnobosanska i 1. majevička nisu uspjele preći put Goražde - Renovica, kako je bilo planirano. Dočekane su jakom mitraljeskom i tenkovskom vatrom u rejonu Hranjena, radi čega su se povukle na brdo Oštro (tt 1004).

Te noći jedinice 2. proleTERSke divizije prešle su komunikaciju na odsjeku Podgrab - Stambolčić, produžile nastupanje i dočepale se Romanije.³⁶⁹

Sa 2. bataljonom 3. krajiške, brigadnom bolnicom i radnim vodovima bataljona, koji prethodne noći nisu mogli preći komunikaciju u rejonu Kandžića brdo (tt 1279), nalazio se i politički komesar Brigade Simo Tadić. Oko 9 časova 18. juna neprijatelj je snagama ojačane čete, iz rejonu Hranjena, pokušao da ga odbaci, ali nije imao uspjeha. Iza 2. bataljona nalazio se 1. bataljon i bolnica 6. istočnobosanske brigade.

Cio dan vođena je borba. Naizmjenično su se smjenjivali obostrani napadi i protivnapadi. Drugi bataljon 3. krajiške i 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade trpili su jaku artiljerijsku vatru. U nekoliko navrata nadlijetali su i neprijateljevi avioni i izručili tovare smrtonosnih bombi. Neprijatelj je imao oko 45 mrtvih i ranjenih.³⁷⁰ Gubici kod jedinica 3. krajiške bili su 6 poginulih i 12 ranjenih.

Drugi bataljon sa bolnicom i radnim vodovima i 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade prebacili su se noću 18/19. juna preko pruge Višegrad - Sarajevo i došli u sastav 3. krajiške, odnosno 6. istočnobosanske brigade.

Tako su se jedinice 1. proleTERSke divizije 20. juna našle sjeverno od puta Višegrad - Sokolac u ovom rasporedu:

Šesta istočnobosanska i 1. majevička brigada u rejonu s. Osovo - Šatorovići;

³⁶⁷ Bojna relacija Treće satnije oklopnih vozova, tom 4, knj. 14, br. dok. 251, str. 556-560, i fond NDH k. 57, f. 9, br. dok. 9.

³⁶⁸ AVII k. 706, reg. br. 1. 1/32-15.

³⁶⁹ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 281.

³⁷⁰ AVII, k. 712, br. reg. 22/1^1.

Treća krajiška brigada u rejonu Zakomo - Dobrašina, 10 km sjeverno od Rogatice;

Prva proleterska brigada u rejonu Rakitnica - Vjeternik - Sokolovići, i

Sedma krajiška prema Sokolcu - s. Smrtići - s. Parževići - s. Kula. U isto vrijeme 2. i 7. divizija izbile su na plato Romanije.

Ukupni gubici svih jedinica Glavne operativne grupe i Centralne bolnice u toku bitke na Sutjesci, sređeni do kraja 1976, bili su: 7.356 poginulih. Od toga 6.753 muškarca i 603 žene.³⁷¹

Prema podacima Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba broj izgubljenih iz Centralne bolnice je oko 1.300 od 2.200, koliko ih je bilo početkom juna 1943. Poginulo je oko 200 bolničarki i oko 30 ljekara, odnosno preko 50 odsto ljekarskog kadra.³⁷²

Gubici njemačke 118. i 369. divizije i 4. lovačke brigade - jedinica koje su bile najviše angažovane u operaciji, bili su: 1071 poginuo i 1.305 nestalih i ranjenih.³⁷³ Te jedinice su bile angažovane u borbama sa jedinicama 1. proleterske divizije i 2. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade. I njemačka 1. brdska divizija, koja je vodila borbe sa 1. proleterskom divizijom oko Bijelog Polja, pretrpila je velike gubitke.

Treća krajiška brigada je na početku bitke na Sutjesci 15. maja 1943. imala 1207 boraca, od kojih je bilo 161 žena,³⁷⁴ a poslije bitke, 20. juna 1943. godine 1.084 borca, od kojih 100 žena,³⁷⁵ što znači da je u toku jednomjesečne bitke izgubila 123 borca ili svakog desetog.

Među poginulima bilo je 58 članova KPJ i 47 članova SKOJ-a, ukupno 105, ili 42% politički organizovanih boraca i starješina. Većina poginulih bili su borci od 1941.³⁷⁶

Ljut zbog neuspjeha, komandant njemačkog puka »Brandenburg« smatrao je da se partizani mogu uništiti jedino angažovanjem »čistih njemačkih snaga«, aludirajući na neuspjehe i poraze 369. legionarske divizije. Na drugoj strani komandant 3. domobranskog zdruga iz Sarajeva prigovorio je Nijemcima, odnosno lično zapovjedniku njemačkih snaga u Hrvatskoj, kako je trebalo nastaviti gonjenje uznemirenog, gladnog i prepolovljenog neprijatelja, koji je, uz to, bio bez dovoljno municije i teškog naoružanja, ali koji je, ipak, bio toliko jak da nanese dosta zla ustaškim i domobranskim snagama u istočnoj Bosni.³⁷⁷

Opšti osvrt na operaciju »Švarc«

Operacija »Švarc«, odnosno peta ofanziva, ili bitka na Sutjesci kako je u našoj historiografiji poznato, bila je završena. Prema njemačkim dokumentima operacija je počela 15. maja, a završena je 16. juna. Za

³⁷¹ Viktor Kučan: »Sutjeska dolina heroja«, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978.

³⁷² Gojko Nikoliš: *Memoari*, S. N. Liber, Zagreb, 1980.

³⁷³ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 92. i 94.

³⁷⁴ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 74, str. 8.

³⁷⁵ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 109, str. 256.

³⁷⁶ Viktor Kučan: »Sutjeska dolina heroja«, str. 196.

³⁷⁷ Izvještaj komandanta 3. domobranskog zdruga, AVII, fond NDH, k. 57, f. 16, br.

Glavnu operativnu grupu NOVJ, ona je, u stvari, završena 20. juna. Tada Operativna grupa prelazi u protivofanzivu u istočnoj Bosni. Vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, između ostalog kaže:

»Peta neprijateljska ofanziva protiv naših jedinica u Crnoj Gori i Sandžaku bila je pripremana mnogo ranije u dalekoj pozadini, potpunim strateškim opkoljavanjem s ciljem kasnijeg taktičkog stezanja obruča oko naših jedinica u Crnoj Gori. Takvo strategijsko opkoljavanje odmah u početku urodilo je tim uspjehom za neprijatelja, što nam je bio osujećen i naš plan za dalje ofanzivne operacije prema Metohiji i Kosovu, i prisilio nas da primimo odbrambene bojeve na vrlo nepovoljnom terenu za nas...

. . . Tri neprijateljska obruča, na rijeci Sutjesci, na drumu Foča - Kalinovik i željezničkoj pruzi Sarajevo - Višegrad bila su probijena, a neprijateljski plan o potpunom uništenju naše herojske Udarne grupe propao je.

Besprimjerno herojstvo naših boraca i snalažljivost našeg komandnog kadra savladali su skoro nemoguće zapreke. Peta neprijateljska ofanziva i njen krah digao je pred čitavim svijetom ugled naše slavne Narodnooslobodilačke vojske na visok stepen. Borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve, Druge, Treće i Sedme divizije ispunili su sjajno svoju dužnost prema narodu i pokazali sve one osobine koje moraju da posjeduju vojnici i komandni kadar Narodnooslobodilačke vojske. Moje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Prve, Druge, Treće i Sedme divizije i Prve majevičke i Seste istočno-bosanske brigade.³⁷⁸

Komandant njemačkih snaga Jugoistok, general Aleksandar Ler, rekao je:

»Naše trupe su pretrpjele od neprijatelja i napora osjetne gubitke, prije svega 118. lovačka divizija. U koliko se sjećam broj mrtvih iznosio je 3.500 ne računajući one, koji su docnije u bolnicama umrli. Trupe se nisu mogle dalje upotrebljavati bez obnove i privođenja rezervi. Pored toga one bi se morale ponovo pregrupisati za novi poduhvat protiv partizana ... «³⁷⁹

Njemački komandant u operaciji »Švarc«, general Liters (Lütters) razmišlja na ovakav način:

»Kao rezultat operacije »Svare«, može se smatrati da su Titove snage, koje su se nalazile na crnogorsko-hercegovačkom prostoru razbijene i da će ponovo stvaranje snaga - zahtjevati duže vremena. Tito je pretrpio jak gubitak prestiža, koji će nastojati da prevaziđe - propagandom i pokušajem stvaranja novih jakih komunističkih snaga spremnih za nove velike borbe.«³⁸⁰

Komandant njemačke 118. lovačke divizije, general Kiler, ima drugačije mišljenje, pa između ostalog kaže:

»... Neprijatelj: tok borbi je pokazao da su partizanske snage pod komandom Tita strogo organizovane, vešto vođene i poseduju začuđujuće visoki borbeni moral. Neprijatelj je vodio veoma pokretnu borbu, a u odborani bili su aktivni. Karakteristični su bili maskirani udari, koncentrisanim snagama?ia na jednom mestu, po vremenu koje je pogodovalo neprija-

³⁷⁸ Josip Broz Tito, *Peta ofanziva*, Zbornik, *Sutjeska*, knjiga 2, str. 279-281.

³⁷⁹ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 94.

³⁸⁰ Đuro Kladarin: *Bitka na Sutjesci*, str. 294. Naprijed, Zagreb, 1968.

telju... partizanima je pošlo za rukom da ponovo nadoknade nestašicu u teškom naoružanju i da, koristeći mrak, maglu i kišu, idu na juriš i u borbu prsa u prsa. Pri tome su pokazali da su fanatični borci, koji su malim zadovoljni, koji dobro poznaju težak planinski teren i koji se žilavo bore.

... Naoružanje partizana bilo je dobro. Raspolažu sa iznenađujuće velikim brojem automatskog oružja i sa dovoljno municije. Izvještaji se slažu o tome, a i naši gubici dokazuju da znaju da rukuju tim oružjem. Koristeći odličnu obaveštajnu službu (pomoć stanovništva itd) pogodnost zemljišta i maskiranje (i uniformama svake vrste) ponovno im je pošlo za rukom da napadnu naše jedinice.

... Nasuprot četnicima, partizani su, nema sumnje, protivnik koga treba ozbiljno uzeti, kome su dorasle samo jedinice koje su spremne i naoružane svim onim što je potrebno za rat u planinama, koje su dobro obučene i navikle na najveće telesne napore.^{3*1}

U svom izvještaju komandant njemačke 118. divizije je visoko ocijenio moral, borbenu vrijednost i način rukovođenja u partizanskim jedinicama. Međutim, propustio je da sagleda preimućstvo taktike NOVJ i vještine nad njemačkom. To je omogućilo da iz operacije »Švarc«, i pored velikih gubitaka, jedinice Glavne operativne grupe izađu kao moralni i vojni pobjednici.

Njemačka komanda je planirala da totalnim okruženjem i iznenađenjem uništi Glavnu operativnu grupu, i za taj poduhvat koncentrisala dovoljno jake snage, višestruko nadmoćnije, dobro pripremljene i do zuba naoružane. Međutim, desilo se obratno. Glavna operativna grupa probila se i prešla u protivofanzivu. Gdje i u čemu leži tajna uspjeha?

Tajna je u osnovama strategije Vrhovne komande NOV i POJ i CK Komunističke partije Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu, i umješno primjenjenim manevrima, što je najbolje izraženo u misli vrhovnog komandanta: »U našoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kada smo u ofanzivi, već i u defanzivi«.

Aktivnost jedinica NOVJ prevazilazila je uske taktičke okvire. Ona je bila osnovna ideja vodilja u operativno-taktičkim potezima. Za sve vrijeme borbe, Vrhovni štab i štabovi divizija i brigada uspjevali su održati inicijativu i ofanzivni duh, i natjerati protivnika da primjeni odbambena dejstva. To je došlo do punog izražaja i u borbama na Sutjesci. Njemačke divizije i pukovi, u mjesto da krenu u napad, bili su prisiljeni da se brane i utvrđuju položaje, sa kojih su odbijali napade partizanskih brigada i bataljona.

To je bio nov kvalitet, koji je u taktičku i operativnu vještinu unio, i stalni znalčki razrađivao i prenosio na sve vojne i političke rukovodioce, Vrhovni štab NOVJ i Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije.

To najbolje pokazuju primjeri na fočanskom mostobranu i na Sutjesci, gdje je snaga manevra partizanskih brigada došla do punog izražaja.

Tako se ofanzivni karakter operacije »Švarc«, već od samog početka, počeo menjati i postepeno dobijao karakter defanzive radi uporne

⁴⁷⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 153.

odbrane pojedinih položaja na linijama dočeka, odnosno okruženja. Partizanske brigade su, pored velike odgovornosti za Centralnu bolnicu, koju je trebalo braniti od samog početka, vještim manevrom, preuzimale inicijativu i stalno se nalazile u ofanzivi.

Neprekidne borbe danju i noću, stalno pokreti i slaba i nedovoljna ishrana, a uz to i velika odgovornost za ranjenike, postepeno je iscrpljujuće djelovala na borački sastav. Neobično surov i težak teren još više je povećavao te napore. Kad je pripremala ofanzivu, njemačka komanda je računala na taj faktor. Međutim, priznala je da su se partizani bolje prilagođavali ovakvim uslovima nego elitne, posebno pripremane i dobro snabdjevene njemačke jedinice.

Tako se može tumačiti i konačan ishod borbi u operaciji »Švarc«. Od oko 127.000 okupatorovih vojnika, regularnih jedinica, naoružanih do zuba i dobro pripremljenih, uspjelo je da nanese teške gubitke grupaciji od oko 20.000 boraca, ranjenika i bolesnika, ali nije uspjelo da je uništi. Desetkovane i iznurene divizije i brigade NOVJ, već krajem juna i početkom jula prešle su u protivofanzivu. Zajedno sa vojvođanskim i istočnobosanskim brigadama i odredima, oslobodile su skoro cijelu teritoriju sjeveroistočne Bosne.

Iako su zadaci i nadležnosti Štaba 3. krajiške brigade, njenog partijskog rukovodioca i Politodjela bili jasno određeni i definisani od Vrhovnog štaba, odnosno Centralnog komiteta KPJ, bilo je primjera da radi nepravilnog shvatanja svoje uloge i nadležnosti od pojedinih članova Politodjela, dođe do neslaganja sa Štabom 3. brigade, odnosno komandantom u nekim bitnim pitanjima iz nadležnosti, prava i dužnosti Štaba, odnosno Politodjela.

Takav primjer desio se i u 3. krajiškoj brigadi između rukovodioca Politodjela Sava Brkovića i komandanta Brigade Nikole Karanovića u toku četvrte i pete neprijateljeve ofanzive. Naime, komandant Brigade smatrao je da se članovi Politodjela moraju više i neposrednije angažovati u borbi, posebno u težim i kritičnim situacijama, i svojim prisustvom i primjerom uticati na moral boraca i ishod borbe.

U vezi s tim, krajem februara 1943. održan je sastanak u Štabu Brigade na kojem je komandant brigade dobronamjerno izrazio takav svoj stav, navodeći, između ostalog, za primjer borbe u kojoj je 22. februara 1943. »3. četa, 3. bataljona izgubila 12 boraca, među kojima skoro cio starješinski kadar«.³⁸²

Ovakav stav komandanta Brigade, rukovodilac Politodjela Savo Brković nije prihvatio. Naprotiv, on je na tom sastanku izjavio da Karanović, iako komandant Brigade »ne mora znati šta on radi, šta radi Politodjel ... da je on »odgovoran samo Centralnom komitetu KPJ i da on »i Politodjel ne moraju biti u jedinicama za vrijeme borbe..., a sem toga, da on... »ne želi sa Karanovićem o tome diskutovati«.

³⁸² Pismo komandanta brigade Nikole Karanovića Štabu 1. proleterske divizije od 11. marta 1943, Arhiv CK KPJ u Beogradu.

Ovakav njegov stav stvorio je poremećene odnose između pomenu- tih rukovodilaca koji su trajali sve do polovine juna 1943. Međutim, zahvaljujući dobrom moralno-političkom stanju boračkog i starješinskog sastava Brigade, prošli su bez većih posljedica.

Riješeni su na taj način što je vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, u odgovoru na pismo koje je Karanović u vezi s tim poslao Štabu 1. proleterske divizije, depešom od 12. maja 1943, odgovorio: *»Smatramo da po pitanju Karanovića vi nemate pravo. Ne odobravamo postupak Politodjela, a naročito držanje druga Brkovića prema Karanoviću Pitanje Štaba i Politodjela 3. krajiške brigade riješiti će se kada dođe Marko tamo. Tito«.*³⁸³

Poslije toga Brković je smijenjen sa dužnosti rukovodioca Politodjela Brigade i raspoređen na novu dužnost, a 6. juna 1943. napustio je 3. krajišku brigadu, dok je Karanović nakon mjesec i po dana, naredbom vrhovnog komandanta raspoređen za komandanta 10. divizije, odnosno zamjenika komandanta 5. korpusa.

Umjesto Brkovića za rukovodioca Politodjela raspoređen je Vaso Prlja. Poslije odlaska Brkovića iz Brigade, odnosi između Štaba i Politodjela bili su normalni i cio rad je usmjeren na jačanje što boljeg jedinstva, moralno-političkog stanja i borbene gotovosti Brigade.

Međutim, novi rukovodilac Politodjela je, poslije kraćeg vremena, poginuo od avionske bombe, zajedno sa članovima Štaba 2. bataljona Nikolom Vojvodićem zamjenikom komandanta, Vojmirom Kuzmanovićem, zamjenikom političkog komesara i Darom Šćepanović, referentom saniteta u bataljonu, u selu Orahovići na Jahorini, prilikom povratka Brigade za Bosansku krajinu. Tih dana i Ljubica Đorđević, treći član Politodjela raspoređena je na novu dužnost i napustila je Brigadu, tako da je u Politodjelu ostao samo Živorad Ljubičić, kao drugi član Politodjela.

³⁸³ AVII, k. 13, reg. br. 8-9.

Protivofanziva glavne operativne grupe u istočnu Bosnu

Obostrani raspored snaga i zadaci jedinica

Dok je glavnina njemačkih snaga bila angažovana u petoj ofanzivi u borbama na Sutjesci, na teritoriji istočne Bosne nalazile su se ustaško-domobranske jedinice.

U tuzlanskom basenu: jedinice 4. domobranske divizije; zatim 3. i 6. domobranska pukovnija u Bjeljini i Brčkom, a 15. pješadijska pukovnija u Vlasenici; manji dijelovi 369. divizije nalazili su se u Tuzli i uz komunikaciju u dolini rijeke Bosne, na odsjeku od Sarajeva do Doboja; Prva ustaška brigada (Crna legija) jačine šest bataljona, nalazila se uz komunikaciju Sarajevo - Zvornik, u Sokolcu, Vlasenici, Srebrenici, Bratuncu, Drinjači i Zvorniku. Njene jedinice obezbjeđivale su i granicu na rijeci Drini, prema Srbiji.

U svim većim mjestima nalazile su se jedinice milicije i Ustaške legije: u Kladnju Legionarska bojna; u dolinama Krivaje i Spreče, na Majevidi, Posavini i Trebavi i mnogim manjim mjestima i većim selima domaća milicija, organizovana u vodove, čete i bataljone takozvane *DOMDO pukovnije*. Ostali prostor, naseljen pretežno pravoslavnim stanovništvom, prepušten je četničkim formacijama, koje su bile kompaktne na Trebavi, Dobojskom Ozrenu, u zeničkom kraju, a dijelom i na Romaniji.

U isto vrijeme u istočnoj Bosni, od partizanskih jedinica ostali su: na Majevidi i u Semberiji Majevidski i Sremski partizanski odred, a na prostoru Birča, Birčanski partizanski odred i 4. bataljon istočnobosanske 6. brigade, koji je ostao na Majevidi i nije učestvovao u petoj ofanzivi. Od njih je 11. aprila formirana 1. vojvođanska brigada, a 20. aprila 1943. i 2. vojvođanska brigada (na Majevidi).

Na području Birča, Majevice i Semberije postojali su i vrlo snažno politički djelovali organi narodne vlasti: NOO, komande mjesta, Oblasni komitet KPJ, sreski i opštinski komiteti KPJ.

U periodu april - jul 1943. godine, partizanske jedinice razoružale su veći broj manjih četničkih grupa i bataljona, dok su neki od njih, kao na primjer u Birču, Majevidi i Posavini prešli na stranu partizana. Vojvođani su u Semberiji razbili i dijelom zarobili tri bataljona 6. domobranske pukovnije iz Bjeljine. Majevidski partizanski odred je s jednim bataljonom Vojvođana, zarobio 11. juna kod Čađavice skoro čitavu 3. pukovnicu iz Brčkog, sa 1.200 domobrana i 25 oficira i zaplijenio kompletno naoružanje i opremu.

Početak jula vojvođanske brigade prešle su sa Majevice u Birač i, zajedno sa 4. bataljonom 6. istočnobosanske brigade, učestvovala u borbama sa ustaško-domobranskim snagama koje su napadale Birač sa 7 bataljona.

Čim je prešla rijeku Praču, Glavna operativna grupa stupila je u ofanzivu na prostoru između rijeka Drine i Bosne, a na sjever do linije Zvornik-Tuzla-Doboj.

Sa operacijske osnovice Ustiprača-Pale, krenule su u nastupajući marš-manevar tri divizije:

Prva proleterska, opštim pravcem: Sokolac-Han Pijesak-Vlasenica-Zvornik,³⁸⁴ sa zadatkom da raščisti teren Drinjača-Šekovići-Vlasenica-Han Pijesak-Kraljeva Gora-Srebrenica-rijeka Drina, i uspostavi vezu sa partizanskim snagama na Majevice;

Druga proleterska, opštim pravcem: Mokro-Kaluzovići-Olovo-Kladanj-Lukovac, sa zadatkom,³⁸⁵ da likvidira neprijateljeva uporišta u Olovu i Kladnju, a potom da nastupa prema Ozrenu i Trebavi;

Sedma banijska divizija između Prve i Druge proleterske opštim pravcem: Knežine-Zeravice-Javor planina.

U isto vrijeme, sa operacijske osnovice Busovača-Fojnica nastupala je 5. krajiška divizija opštim pravcem: Kakanj-Vareš-Olovo.

Iz šireg rejona Šekovića, 1. proleterskoj diviziji sadejstvovale su 1. i 2. vojvođanska brigada i 4. bataljon 6. istočnobosanske brigade.

Marš-manevar divizija NOVJ počeo je 20. juna i prerastao u ofanzivu širih razmjera, koja je trajala do polovine jula 1943.

Pokret brigade preko Devetaka i oslobođenje Srebrenice i Bratunca

Pošto su se prebacile preko komunikacije Višegrad-Sarajevo, jedinice 3. krajiške brigade prikupile su se na prostorije s. Rađevići-Grbići-Kalimanići, s tim što su isturile borbeno obezbjeđenje prema Rogatici, Devetaku i Sokolcu.³⁸⁶

Sjeverno od Rogatice u selima Osovo i Šatorovići, prikupile su se 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada. Prva proleterska brigada, u to vrijeme, nastupala je opštim pravcem Han Pijesak-Vlasenica.

Sastanci komandi jedinica održani su 21-22. juna. Na njima su sumirani rezultati proteklih borbi u petoj neprijateljevoj ofanzivi, istaknuti pozitivni primjeri, ukazano na propuste, i postavljeni naredni zadaci. Uspostavljena je i veza sa političkim aktivistima na terenu i prikupljeni podaci o neprijatelju.

Kratkotrajan odmor, poslije vrlo teških i krvavih borbi, napornih marševa, gladi i nespavanja u toku ofanzive, dobro je došao. Zahvalju-

³⁸⁴ Isto.

³⁸⁵ AVII, k. 712, br. reg. 23/1-4, str. 15.

³⁸⁶ AVII, k. 712, br. reg. 23/1-4, str. 15.

juli guaiiujjniusivu naiuud uvuga jviajc» u   jl i\wr miau UUDUKE korijene, i požrtvovanju intendantskog kadra, borci su se koliko-toliko odmorili i dobro nahranili, oprali i pokrpalili odjeću i obuću, očistili naoružanje i pripremili se za predstojeće borbe.

U Štabu 3. bataljona dogodio se nesvakidašnji slučaj. Naime, za vrijeme čišćenja oružja komesar 3. bataljona Danilo Simonović, nespreditnim rukovanjem pištoljem, ranio je Obrada Banjca, obavještajnog oficira Brigade, koji se toga dana našao u Štabu 3. bataljona. Banjcu je odmah pružena stručna ljekarska pomoć. Iako mu je metak izbio ispod lijevog ramena, nije ga teže povrijedio i Banjac je ostao pribran. Narednog dana krenuo je s kolonom Brigade i poslije 9 dana skinuo zavoj, i nastavio borbu.

Brigada je u bataljonskim kolonama krenula 23. juna istočnim padinama Devetaka i Bokšanice, razbila uz put nekoliko grupa muslimanske milicije i u toku dana razmjestila se u rejonu: s. Vratari-s. Žepa-s. Vrelo-s. Mandra. Zaplijenjeno je nekoliko pušaka. Sutradan su se jedinice pomjerile prema planini Javoru i zauzele ovaj raspored: 1. bataljon u s. Podžeplje; 2. bataljon u s. Čavčići, 3. bataljon, Štab Brigade i pozadinski dijelovi u s. Vrelu, a 4. bataljon u s. Plana.

Brigada je 25. juna u 1 čas izvršila pokret, prešla planinu Javor i spustila se niz Baturu u s. Nuriše, s. Bešiče i s. Štedru. Štab Brigade naredio je da u toku pokreta vlada što veća tišina, kako bi neopaženo podišli neprijatelju i iznenadili ga. Poslije kraćeg odmora, Brigada je produžila prema Srebrenici. Oko 18 časova 1, 2. i 3. bataljon upali su u Srebrenicu, koju su neposredno pred upad, u paničnom bjegstvu, napustili oko 200 žandarma i muslimanske milicije, a nešto ranije 29. ustaški bataljon. Četvrti bataljon, Štab Brigade i pozadinski dijelovi zadržani su na planinskom prevoju 4-5 km zapadno od Srebrenice, oko puta Srebrenica - Milići. Narednog dana 1. i 3. bataljon ušli su u napušteni Bratunac, i izbili na rijeku Drinu, dok je 2. bataljon zadržan u Srebrenici.

Brigada se 27. maja pomjerila u rejon s. Nedeljišta-Tikvarići-Pijuk, 6-8 km sjeveroistočno od Vlasenice, i to: 1. i 3. bataljon pravcem Bratunac-Nova Kasaba-Nedeljište, a 2. i 4. bataljon sa Štabom Brigade i pozadinskim dijelovima pravcem: Srebrenica-Milići-s. Pijuke. Marš je bio vrlo naporan, a jedinice su se kretale bez dodira sa neprijateljem.

U vrijeme dok je 3. krajiška nastupala preko planine Javora prema Srebrenici i Bratuncu, 1. proleterska brigada nastupala je duž komunikacije Han Pijesak-Vlasenica-Zvornik, oko koje je neprijatelj koncentrisao glavne snage i koju je uporno branilo oko 2.000 dobro naoružanih ustaša i domobrana, - 15. pješadijski domobranski puk, bez jednog bataljona, i bataljon milicije, 3. ustaški bataljon i dijelovi 28. ustaškog bataljona, koji su se povukli iz Han Pijeska. Bili su naoružani brdskim topom i većim brojem mitraljeza i puškomitraljeza.³⁸⁷ Uporište Vlasenica bilo je opasano većim brojem bunkera, bodljikavom žicom i minsko-eksplozivnim preprekama. Položaji na Kiku i Orlovači bili su jako utvrđeni.

³⁸⁷ Izvještaj oružničkog voda. Zbornik, tom 4, knj. 14, dok. 252, str. 561.

rosio je juna osioDodiia Han rijesaK, i. pruteiersK.a ongaua piu-
dužila je pokret i napala neprijateljev garnizon u Vlasenici s juga, dok
su 1. i 2. vojvođanska brigada imale zadatak da napadaju sa sjevera i
zatvore pravac od Zvornika. Dvadeset petog juna, Vlasenica je oslobo-
đena. O tim borbama u izvještaju komandanta 3. domobranskog zboru,
pored ostalog, piše: »Dne 26. ov. mjeseca neprijatelja je snagama navod-
no oko 10.000 partizana (a stvarno je napadala samo 1. proleterska sa
oko 1000 boraca - promjedba S.T.) sa sviju strana napao Vlasenicu...
Oružje i streljivo u Vlasenici izgleda sve je palo neprijatelju u ruke³⁸⁸...
od 3. i 28. razbijene ustaške bojne iz Vlasenice do sada je stiglo u Zvor-
nik 440 ustaša, a sudbina ostalih je neizvjesna...³⁸⁹ Druga bojna ove pu-
kovnije (bataljon 15. puka primjedba S.T.) sudjelovala je u odbrani Vla-
senice, kojom prilikom je zarobljeno odnosno nestalo 9 časnika i 230
domobrana, među kojima i sam zapovjednik pukovnije.«³⁹⁰ A u izvješ-
taju zapovjednika žandarmerijskog voda iz Vlasenice stoji: »U ovoj borbi
poginulo je 15 domobrana i ustaških časnika a ustaše i domobrani
što poginulih, a što zarobljenih svakako više od polovine brojčanog sta-
nja.«³⁹¹

Već 26. juna oslobođena je Drinjača, a 4. jula u 21 čas, na dan kada
je dvije godine ranije CK KPJ donio odluku o dizanju ustanka naroda
Jugoslavije, 1. proleterska brigada i po jedan bataljon 1. i 2. vojvođanske
brigade, napali su na neprijateljevo uporište u Zvorniku, koje je branilo
oko 3.000 ustaša i domobrana iz sastava nekoliko jedinica - 21. ustaški
bataljon lociran u Zvorniku kao stalna posada,³⁹² 29. ustaški bataljon
koji je pod pritiskom 3. krajiške brigade povučen iz Srebrenice; dijelovi
3. i 38. ustaškog bataljona i 15. domobranskog puka, koji su uspjeli po-
bjeći iz Vlasenice.

Ustaški garnizon našao se u potpunom okruženju. Poslije višečasov-
ne i vrlo žestoke borbe, jedinice 1. proleterske i dijelovi 1. i 2. vojvo-
đanske brigade oslobodile su oko 12 časova Zvornik.³⁹³ Ustašama nije
pomogla ni intervencija jedinica njemačke 104. divizije i nedičevaca sa
desne obale Drine. Jedinice 1. proleterske brigade zaplijenile su velike
količne naoružanja i druge ratne opreme.

Čim je Zvornik oslobođen, Nijemci su ga bombardovali sa 3 avio-
eskadrile i intervenisali sa svih strana, tako da su jedinice 1. proleterske
i 1. i 2. vojvođanske, bile prisiljene da se povuku iz grada. Prilikom po-
vlačenja smrtno je ranjen politički komesar 1. proleterske divizije Filip
Kljajić Fića, prvi politički komesar 1. proleterske brigade i 1. proleter-
ske divizije.

Vijest o pogibiji Filipa Kljajića Fiće duboko je potresla sve borce
i starješine 1. proleterske divizije i ostalih jedinica NOV. Iz njihovih re-
dova nestao je omiljen drug, ratnik, starješina i politički komesar, koji
je bio oličenje komunista, borca i starješine u oslobodilačkom ratu i re-
voluciji.

³⁸⁸ Izvještaj 3. domobranskog zboru - AVII, fond NDH, k. 79, br. 1/6, dok. 3 i Zbornik,
tom 4, knj. 14, dok. 243, str. 529.

³⁸⁹ Izvještaj 3. domobranskog zboru - Zbornik, tom 4, knj. 14, dok. 245, str. 540.

³⁹⁰ Borbeno relacija 3. domobranskog zboru - Zbornik, tom 4, knj. 14, dok. 250, str. 551.

³⁹¹ Izvještaj oružničkog voda - Zbornik, tom 4, knj. 14, dok. 252, str. 561.

³⁹² Izvještaj Obavještajnog centra 1. proleterske divizije. AVII, k. 706, f. 5, dok. br. 10.

³⁹³ Bojna relacija 2. zbornog područja - Zbornik, tom 4, knj. 15, dok. 268, str. 546.

U meuvremenu su jedinice 2. proleterske divizije oslobodile Olovo, Kladanj i Zivinice i nastupale prema rijeci Spreči, Dobojskom Ozrenu i Zavidovićima. A jedinice 5. krajiške divizije oslobodile su Kakanj. Porušene su željezničke pruge u dolini Bosne i Krivaje, mostovi na r. Bosni i industrijska postrojenja u rudniku Kakanj.

U tim borbama izbrisana je sa spiska i 15. domobranska pukovnija i četiri bataljona 1. ustaške brigade.

Već 2. jula 1943. naredbom Vrhovnog štaba, fomirane su 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska NOU divizija.

Na taj način vrlo jaka neprijateljeva propaganda o uništenju jedinica NOVJ na Sutjesci, bila je potpuno demantovana.

Štabu 1. proleterske divizije bilo je naređeno da ispita mogućnost prebacivanja jačih snaga preko Drine u Srbiju.³⁹⁴ Međutim, događaji koji su vrlo brzo uslijedili, pokazali su da je povratak u Srbiju bio još uvijek samo velika želja.

U takvoj situaciji, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, poslije dvodnevno odmora u rejonu Šekovići - s. Simići - s. Vrela, 3. krajiška brigada prebacila se 1. jula na Milin planinu, u širi rejon Malo polje, sa zadatkom da u sadejstvu sa 6. istočnobosanskom brigadom, spriječi eventualni prodor neprijatelja na pravcu Sokolac-Han Pijesak i izbjavanje u Vlasenicu.

Međutim, do tada je neprijatelj već jednom jačom kolonom, uz podršku tenkova, odbacio 6. istočnobosansku sa komunikacije Han Pijesak-Sokolac, ušao u Vlasenicu i čelom kolone krenuo prema Šekovićima. Na taj način bila je ugrožena pozadina 1. proleterske brigade, koja je vodila borbe u rejonu Zvornik - Caparde - Drinjača.

Pokret iz rejona Šekovića uz Milin planinu bio je vrlo naporan, posebno za iznemogle borce i tovarne konje. Dvodnevni boravak u rejonu Malo polje iskorišten je za sređivanje jedinica, čišćenje naoružanja i opreme, odmor i što bolju ishranu ljudstva. Održani su sastanci sa starješinama i četne konferencije sa borcima. Okupljenim borcima Brigade govorio je komandant Nikola Karanović o vojno-političkoj situaciji, problemima i teškoćama u proteklim borbama ali i naporima koji ih očekuju.

Noću 2. na 3. jul, Brigada se kod Krama prebacila preko puta Sokolac - Han Pijesak, posjela položaje na liniji s. Margetići - s. Sijerci - s. Pobratci - s. Pariževići, i zatvorila pravac prema Sokolcu i Rogatici. Štabu Brigade naređeno je da ispita mogućnost napada na neprijateljev garnizon u Sokolcu.³⁹⁵ Radi obezbjeđenja pozadine i lijevog boka, jedan bataljon lociran je u s. Kalimanićima. Već 3. jula neprijatelj je pokušao da jačim snagama odbaci jedinice Brigade sa položaja, ali je energičnim dejstvom bio prisiljen da se povuče u Sokolac.

Napad na uporište u Sokolcu

Podaci o jačini neprijatelja u Sokolcu bili su nepotpuni. Obavještajni organi tvrdili su da je ljudstvo 22. i 23. ustaškog bataljona demoralisano i da se sprema da bježi za Sarajevo. Noću, pred početak napada, stigao

³⁹⁴ Naređenje Vrhovnog štaba. Zbornik tom 2, knj. 9, dok. 291, str. 411 i 292, str. 414.

³⁹⁵ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 3.

je u Sokolac kao pojačanje, ojačani njemački bataljon »Brandenburg«, a u Rogaticu bugarski 63. puk, bugarske 24. divizije.

Garnizon u Sokolcu napale su 3. krajiška i 6. istočnobosanska brigada 4. jula u 22 časa. Treća krajiška napadala je s juga i jugoistoka, a 6. istočnobosanska sa sjevera. U prvoj fazi borbe postigle su dobre početne uspjehe. Treća krajiška likvidirala je sva spoljna uporišta i prodrla do centra mjesta, odakle su ustaše pružale žilav otpor. I jedinice 6. istočnobosanske brigade postigle su prve početne uspjehe. Međutim, neprijatelj je uporno branio jako utvrđene položaje, a naročito Pohovac (tt. 1047), koji su dominirali gradom i koje oslabljena 6. brigada nije bila u stanju osvojiti. Na cijelom frontu Nijemci i ustaše pružali su vrlo jak otpor iz utvrđenja, koja su bila opasana čitavim nizom bunkera, minskim poljima i bodljikavom žicom - povezana u jedinstven vatreni sistem. Radi toga, i nedostajanja teškog naoružanja, obje brigade, morale su se u zoru povući na polazne položaje.

Ubijen je 1 oficir i 5 ustaša. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez, 3 puške i 2.500 metka. Gubici 3. krajiške brigade 13 ranjenih.³⁹⁶

Poslije neuspjelog napada, neprijatelj je nastojao da odbaci naše jedinice što dalje od Sokolca. Već 6. jula jedan kamion natovaren Nijemcima krenuo je od Sokolca prema Rogatici. Sačekala ih je zasjeda 4. bataljona i rastjerala, a kamion spalila. Ubijena su 2, a zarobljena 3 Nijemca. Zaplijenjeno je 5 pušaka i veće količine sanitetskog materijala. U popodnevnim časovima istim putem naišlo je još pet njemačkih kamiona punih vojnika. Kad su naišli na zasjedu razvili su se za borbu. U akciju su stupili i dijelovi 1. bataljona. Napad je odbijen i Nijemci su se povukli u Sokolac, uz gubitke od nekoliko mrtvih i ranjenih, koje su uspjeli da izvuku. Gubici 1. bataljona bili su 4 poginula i 5 ranjenih boraca.

Od štaba divizije stiglo je obavještenje da je primjećen pokret neprijateljevih kolona na komunikaciji Goražde - Rogatica i Višegrad - Rogatica, i da se u Rogatici grupišu jake neprijateljeve snage.³⁹⁷

U Brigadi su nastupile 6. jula izvjesne kadrovske promjene.³⁹⁸ Naime, odlukom Vrhovnog štaba komandant 3. bataljona Savo Trikić postavljen je za zamjenika komandanta 6. istočnobosanske brigade. Za komandanta 3. bataljona postavljen je Jovo Pužić, do tada zamjenik komandanta 4. bataljona, a za njegovog zamjenika Marko Jokić, do tada komandir 1. čete 3. bataljona. Naredbom Štaba 3. krajiške brigade, za komandanta 4. bataljona postavljen je Milan Čup, do tada politički komesar 2. bataljona, a za političkog komesara 2. bataljona Stevo Balaban, do tada politički komesar 1. čete Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Dotadašnji komandant 4. bataljona Milan Bosnić, stavljen je na raspolaganje pri Štabu Brigade. Za zamjenika komandanta 1. bataljona postavljen je Jovo Miljević, do tada komandir 1. čete, a dotadašnji zamje-

³⁹⁶ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-V.

³⁹⁷ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. br. 29, str. 49 - napomena.

³⁹⁸ AVII, k. 711, br. reg. 3/7.

nik komandanta 1. bataljona Mihajilo Kerkez Maćuka, stavljen je na raspolaganje Štabu Brigade.

Pošto je obavješten o pristizanju svježih neprijateljevih snaga u Rogaticu i Sokolac, Štab 3. brigade izdao je naređenje pa su se jedinice pomjerile prema Sokolovićima i zauzele ovaj raspored: 1. bataljon u s. Žljebovi i Mičivode, 3. bataljon u s. Grbići i Točionik, 4. bataljon u s. Pobratci i Vjetrenik, dok je 2. bataljon ostao na istim položajima, a Štab Brigade sa prištapskim dijelovima u zaseoku Dolovi. Pojačana je budnost u svim jedinicama i organizovano izviđanje u svim pravcima. Postavljene su jače zasjede prema Sokolcu i Rogatici i na putu između ta dva mjesta.

Narod Sokolovića i okoline dočekao je borce 3. krajiške sa velikim oduševljenjem. Starješine jedinica razvile su veliku političku aktivnost. Govorili su mještanima o borbama u petoj ofanzivi, uspjesima naših jedinica na drugim frontovima, uspjesima jedinica Crvene armije na istočnom frontu, i o daljoj perspektivi narodnooslobodilačke borbe. A ljudi ovoga kraja pričali su borcima Brigade o uspjesima partizana ovoga kraja u početku ustanka. Iznosili su svoje uspomene i sjećanja na komandanta romanijskog odreda, legendarnog Šlavišu Vajnera Čiču, koji je živio kao nezaboravan lik u njihovim srcima. Sa velikim žarom govorili su i o drugim rukovodiocima i borcima Romanijskog odreda, Gruji Novakoviću, Peri Kosoriću i drugima iz njihovog kraja.

Pa, ipak, pored svih mjera predostrožnosti, 10. jula, neprijatelj je iznenadio jednu četu 4. bataljona, koja je bila u zasjedi prema Rogatici. Poslije jednočasovne borbe neprijatelj je odbijen, a četa je imala jednog poginulog. Neprijatelj je 11. jula vršio nasilno izviđanje na pravcu Sokolac - Žljebovi i Rogatica - Sokolovići. Oko 17 časova napao je jačim snagama, uz podršku artiljerije, položaje 1. bataljona, ali je poslije vrlo žestoke dvočasovne borbe bio prisiljen na povlačenje uz gubitke od 6 poginulih i više ranjenih. Zaplijenjeno je 6 pušaka i veće količine minobacača i puščane municije. Gubici 1. bataljona: 2 poginula i 5 ranjenih boraca.³⁹⁹

Prodor operativne grupe prema tuzlanskom basenu i komunikaciji Zvornik - Tuzla - Doboju, uznemirio je komandanta njemačkih snaga u NDH, generala R. Literisa, koji je bio nezadovoljan rezultatima borbe na Sutjesci. Posebno je bio nezadovoljan prigovorima ustaških komandana u istočnoj Bosni, koji su tvrdili da Nijemci nisu bili uporni i da su napravili veliku grešku na kraju Pete ofanzive što nisu gonili do uništenja iznemogle jedinice Operativne grupe. Radi toga je krajem juna general Literis donio odluku da se pripremi protivofanziva za uništenje partizanskih snaga u istočnoj Bosni, u kojoj su učestvovala ove jedinice: 7. SS i njemačka 379. pješadijska divizija, 4. domobranska divizija, 4. lovačka domobranska brigada, 1. bataljon iz sastava puka »Brandenburg«, ostaci razbijenih bataljona 1. ustaške brigade i bugarski 63. puk koji je preuzeo posadu u Rogatici.⁴⁰⁰

³⁹⁹ AVII, t. dok. 712, reg. br. 22/1-4.

⁴⁰⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. 27.

Već 5. jula snage 369. legionarske divizije, uz podršku 15 tenkova, počele su napad na pravcu Živinice - Kladanj. Sedma krajiška brigada nije-bila u stanju da spriječi njihov dalji prodor, radi čega je u borbu ubačena 8. banijska brigada. Ipak, neprijatelj je 11. jula izbio u rejon Olovo - s. Cuništa. Glavnina 7. banijske divizije nalazila se u širem rejonu Olova, u rezervi Vrhovnog štaba, sa zadatkom da organizuje obavještajnu službu i izviđa u pravcu Kladnja i Han Pijeska, ruši željezničku prugu Zavidovići - Han Pijesak⁴⁰¹ i održava vezu sa 3. krajiškom brigadom.

Komandant 7. SS divizije »Princ Eugen« u svojoj zapovijesti od 7. jula, odredio je borbene zadatke jedinicama.

Prema ovoj zapovijesti 7. SS divizija sa 4. lovačkom brigadom, u pet borbenih grupa,⁴⁰² trebalo je da nastupa sa linije: Rogatica - Sokolac - Srednje - Vareš prema sjeveru. Sa glavnim snagama duž komunikacije Sokolac - Vlasenica, dok su 369. legionarska divizija ojačana 2. jurišnim bataljonom iz Slavenskog Broda i Tuzlanska brigada⁴⁰³ dobile zadatke da organizuju aktivnu odbranu na liniji: Zvornik - Tuzla - Lukavac, sa nastupanjem prema jugu. Cilj je bio opkoliti jedinice NOVJ u širem rejonu Šekovići - Olovo - Kladanj. Istovremeno neprijatelj je jakim snagama zaposjeo rijeku Bosnu radi spriječavanja prelaska jedinica NOV i POJ prema zapadnoj Bosni, iako je njegova procjena bila da će se glavnina jedinica NOVJ probijati prema sjeveru, na prostor Majevice i Trebave.

U međuvremenu, bilo je predviđeno da 1. i 2. divizija sa ostalim jedinicama NOV u centralnoj i istočnoj Bosni obrazuju Operativnu grupu pod rukovodstvom Sretena Zujovića, Ive Lole Ribara, Vlade Zečevića i Arse Jovanovića, koja bi imala zadatak da objedini dejstva u istočnoj Bosni, Srbiji, Vojvodini, Crnoj Gori i Hercegovini.⁴⁰⁴ Planirano je da 3. krajiška brigada uđe u sastav 2. divizije, a 2. proleterska brigada u sastav 1. divizije. Međutim, na prijedlog Štaba 1. proleterske divizije 3. krajiška brigada ostala je i dalje u sastavu svoje matične divizije.⁴⁰⁵ Do toga nije došlo zbog promjene stanja na frontu.

Pošto je procjenio situaciju, Vrhovni štab donio je odluku da dekoncentriše svoje snage. Naredio je da se 1, 5. i 7. divizija sa Vrhovnim štabom pripreme i krenu prema zapadnoj Bosni, Druga divizija, sa dijelovima 3. divizije, koji su se probili sa Sutjeske, da izmanevrišu neprijatelja u širem rejonu Dobojskog Ozrena i krenu prema Crnoj Gori, a 16. i 17. divizija da ostanu i vode borbu na prostoru Birča i Majevice.⁴⁰⁶ U to vrijeme 3. krajiška brigada nalazila se pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

Prema naređenju vrhovnog komandanta⁴⁰⁷ 3. krajiška brigada dobila je zadatak da se zadrži na prostoru Han Pijesak - Rogatica i prihvati 1. proletersku brigadu koja je vodila vrlo žestoke borbe oko Drinjače

Zbornik, tom 4, knj. 15, dok. 197, str. 411 - Izvještaj njemačkog Štaba za vezu.

⁴⁰² Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 197, str. 411 - Izvještaj njemačkog Štaba za vezu.

⁴⁰³ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 269, str. 546.

⁴⁰⁴ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 47, str. 76.

⁴⁰⁵ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 302.

⁴⁰⁶ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 44, str. 75, i br. dok. 47, str. 240.

⁴⁰⁷ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 39, str. 69.

i Sekovića i, pod borbom, povlačila se prema planini Javoru,⁴⁰⁸ i 7. krajišku brigadu koja se nalazila na Milan planini.

Međutim, 12. jula 1943. neprijatelj je počeo opšti napad na položaje 3. krajiške brigade snagama dve pukovnije.⁴⁰⁹ Glavnom kolonom uz podršku 10 tenkova nastupao je na pravcu Sokolac - Kram, a pomoćnim na pravcu Rogatica - Sokolovići - Han Pijesak. Pošto je zauzeo povoljne položaje dejstvovao je bočno na pomenutu komunikaciju.

Do tada je 6. istočnobosanska brigada već bila napustila položaje zapadno od puta Sokolac - Žljebovi i krenula prema Sekovićima. Cio dan 3. krajiška brigada vodila je vrlo žestoke borbe. Na kraju dana brigada se bez 3. bataljona pod pritiskom jačih snaga neprijatelja prebacila zapadno od puta Sokolac - Han Pijesak i posjela povoljnije položaje.

Pošto se povukao u s. Džimrje, 3. bataljon je narednog dana ušao u sastav Brigade. U borbama 12. jula, neprijatelj je imao gubitke od 4 poginula oficira i 30 vojnika.

Zaplijenjeno je 15 tovarnih konja, radio-stanica i veće količine ratne opreme.

Sve do 16. jula Brigada je ostala na istim položajima i vodila borbu sa neprijateljem koji je nastojao da po svaku cijenu odbaci njene jedinice i potpuno oslobodi put Sokolac - Vlasenica. U tim borbama ubijeno je još 10 neprijateljevih vojnika i zarobljeno 20 tovarnih konja s opremom. Neprijateljeva avijacija bombardovala je položaje Brigade. Tad je teško ranjen komandant 4. bataljona Milan Čup.

U isto vrijeme i neprijatelj iz rejonu Vareša počeo je napad jačim snagama i, 11. jula, ušao u Olovo, i produžio prema Sokolcu i položajima 3. krajiške brigade.

Štab 1. proleterske divizije izdao je 13. jula naređenje⁴¹⁰ da se 1. proleterska brigada pomjeri iz Birča, istočno od komunikacije Vlasenica - Sokolovići, a 3. i 7. krajiška brigada da se prikupe zapadno od komunikacije Kram - Han Pijesak, a potom da najkraćim pravcem krenu prema jugu, poruše prugu Sarajevo - Višegrad i izbiju na masiv Jahorine i, na taj način, osujete namjeru neprijatelja da ih razbije na prostori između r. Drine i puta Rogatica - Han Pijesak - Vlasenica.⁴¹¹

Treća i 7. brigada sačinjavale su posebnu manevarsku grupu pod komandom Vase Jovanovića, načelnika Štaba 1. divizije. Štabu te grupe naređeno je da sa sobom povede jedan dio ranjenika iz bolnice u Sekovićima, u kojoj je bilo oko 700 ranjenika. Drugi dio preuzele su 6. istočnobosanska i 1. i 2. vojvođanska brigada. O svojoj odluci Štab 1. divizije obavjestio je Vrhovni štab.⁴¹²

Noću 16. na 17. jula 3. brigada ponovo se prebacila istočno od puta Sokolac - Han Pijesak u rejon s. Mičivode - Kopito, produžila pokret preko s. Parževići i Ozerkovići, prešla put Rogatica - Sokolac i, krajem 17. jula, izbila u tri kolone na komunikaciju Sarajevo - Višegrad, s tim što nije sačekala 1. proletersku. U to vrijeme 1. proleterska brigada sa

⁴⁰⁸ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 39, str. 69.

⁴⁰⁹ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 66.

⁴¹⁰ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 66.

⁴¹¹ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 58, 66, 67, 70 i 71.

⁴¹² Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 67.

Štabom 1. divizije izbila je na Javor planinu, u rejon s. Mandre - Mislovo, dok se 7. krajiška brigada zadržala u rejonu Sokolovića.⁴¹³

S obzirom na to da su sve jedinice pretrpjele velike gubitke u petoj ofanzivi, Vrhovni štab je naredio da sada izbjegavaju odlučujuće borbe, a komande da čuvaju ljudstvo⁴¹⁴ i ne izlažu ga nepotrebnim gubicima.

Napad na neprijateljeva uporišta u dolini Prače

Pošto su izbile na lijevu obalu Prače, jedinice 3. brigade zadržale su se na prvim visovima sjeverno od komunikacije Višegrad - Sarajevo. Poslije kratkotrajnog izvidanja Štab Brigade izdao je zapovjest za napad. Trebalo je noću likvidirati uporišta u dolini Prače i što prije izbiti na masiv Jahorine. Neprijatelj nije očekivao napad, pored ostalog, i zato što je Brigada u toku dana prevalila preko 30 kilometara da bi izbila u taj rejon, i iznenadila ga.

Prvi i 2. bataljon, bez jedne čete, napali su neprijateljevo uporište u Prači, zauzeli grad i željezničku stanicu i prebacili se na desnu obalu Prače dok su 3. i 4. bataljon likvidirali ustaška uporišta u Podgrabu i Sjetlini. Čim je napad počeo, neprijateljeva posada iz Podgraba uspjela je pobjeći, dok je posada u Sjetlini, koja je branila pilanu, željezničku stanicu i žandarmerijsku kasarnu, pružala žilav otpor, očekujući pomoć iz pravca Pala. Poslije četvoročasovne borbe neprijatelj je savladan. U međuvremenu, iz pravca Višegrada stigao je oklopni voz, iznenadio 1. i 2. bataljon i prisilio ih da se povuku.

U tim borbama ubijeno je 29 neprijateljevih vojnika i oficira, među kojima 1 satnik i 1 poručnik, a zarobljeno 26, od kojih 1 poručnik-ljekar. Zaplijenjene su veće količine oružja i druge ratne opreme: 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 30 pušaka, 1 radio-stanica, sanitetski i drugi materijal.⁴¹⁵

Gubici 1. bataljona bili su 4 poginula i 19 ranjenih boraca, među kojima je bio i zamjenik komandanta bataljona Jovo Miljević, komandir čete Mihajlo Radošević i komandir voda Jovo Dobrijević, a u 3. bataljonu lakše je ranjen komandir 1. čete Đuran Kovačević. U ovim borbama istakli su se Đuran Kovačević, Lako Šobot i Jovo Dobrijević.

Pod zaštitom oklopnog voza neprijateljeva posada ostala je i dalje u Prači, kojoj je, nešto kasnije, stiglo pojačanje iz Goražda.

U to vrijeme Štab 3. brigade nije imao radio-vezu sa Štabom 1. divizije i štabovima 1. proleterske i 7. krajiške brigade. Štab 1. divizije, sa 1. proleterskom brigadom nalazio se u rejonu s. Mandre - s. Mislovo, a 7. krajiška u rejonu Sokolovića. Bile su otežane radio-veze i između štabova divizija, zato što je radio-stanica 2. divizije bila pokvarena, pa je veza održavana kuririma.⁴¹⁶

Poslije izvršenog zadatka Brigada se prikupila južno od komunikacije Višegrad - Sarajevo u širem rejonu Crni vrh - Krnja jela - Orahovića. Borci su bili jako umorni, nenaspavani i gladni. Jedinice je trebalo srediti.

⁴¹³ Zbornik, tom 4, knj. 10, br. dok. 47, str. 78.

⁴¹⁴ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 71, str. 136 i 138.

⁴¹⁵ Zbornik, tom 4, knj. 15, br. dok. 104.

^{4,6} Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 35, str. 58.

Neprijateljewa avijacija u dva naleta bombardovala je 19. jula položaje 3. krajiške brigade. Za vrijeme drugog naleta, članovi Štaba 2. bataljona i rukovodilac Politodjela Brigade, Vaso Prlja, nalazili su se na okupu i držali sastanak pod jednim usamljenim drvetom. Pošto ih je primjetila, posada aviona je bacila na njih bombu. Tom prilikom poginuo je Vaso Prlja, Nikola Vojvodić zamjenik komandanta bataljona, kasnije narodni heroj, Vojmir Kuzmanić zamjenik političkog komesara bataljona i Dara Šćepanović referent saniteta bataljona, dok je komesar bataljona Stevo Balaban bio lakše ranjen. Jedino je komandant bataljona Nikola Pećanac ostao nepovrijeđen. U neposrednoj blizini ranjeni su od avionske bombe Gavro Jarić komandir 2. čete 2. bataljona i jedan borac. Svi poginuli, sahranjeni su na mjestu pogibije - na Krnjoj jeli u rejonu (k. 1359), 7 km južno od Prače. Bio je to težak i nenadoknadiv gubitak za 3. krajišku brigadu, a posebno za njen 2. bataljon.⁴¹⁷

Brigada se 20. jula pomjerala na masiv Jahorine u rejon Mirkovica (k. 1356) - s. Batkovići - s. Bukovica - Klek (tt. 1744) - Kacelj (k. 1675). Organizovano je kružno obezbjeđenje i izviđanje u svim pravcima. Vod 3. čete 2. bataljona naišao je na zasjedu mjesne milicije, koja je ubila komandira voda, Boška Kovačevića. Milicija je rastjerana, a ubica uhaćen i strijeljan. Pošto je pretpostavljao da je 1. proleterska brigada u isto vrijeme kada i 3. prešla prugu Višegrad - Sarajevo, Štab 3. brigade je 22. jula izdao naređenje komandantu 2. bataljona Nikoli Pećancu da sa jednom četom krene prema Goraždu i s njom uspostavi neposrednu vezu. Međutim, veza nije uspostavljena. Četa je uz put razoružala ustašku posadu u s. Jabuci. Zaplijenjeno je 11 pušaka i nekoliko sanduka

⁴¹⁷ Kako je Vicko Knežević, obavještajni oficir bataljona, koji je bio na partijskom sastanku, doživio pogibiju svojih drugova, između ostalog, kaže: »Devetnaesti juli 1943. osvanuo je sunčan dan. To prije podne borci su proveli u čišćenju i provjeri svoga oružja, municije i odječne opreme... Poslije skromnog ručka i podnevnog odmora u hladu razgranatog drveta nasred jedne livade, otpočeo je sastanak partijske ćelije Štaba 2. bataljona. Pored rukovodilaca Politodjela Brigade, sastanku je prisustvovalo još osam drugova. Sastanak je otvorio pomoćnik političkog komesara bataljona Vojimir Kuzmanić Čuš. Predstavlja Priju i izlaže stanje partijsko-političkog rada u bataljonu. Dalmatinac, svršeni student tehnike, sa izrazitim dalmatinskim naglaskom po kojem je i dobio nadimak »Čuš« (Čuješ), plav, krupan sa torbicom uvijek punom knjiga, staložen, logičan i dosljedan, nastojao je, zajedno sa drugovima na sastanku, da se kroz analizu stanja formulišu zaključci i istovremeno postave zadaci za budući rad.

... Pošto je Vojo završio svoje izlaganje prešlo se na diskusiju. Dok je diskusija bila u toku, pojavio se najprije jedan, a zatim grupa neprijateljskih aviona... Iako je razmještaj jedinica bio maskiran, posada je primjetila našu grupu. Avioni prave krug i počinjū sa mitraljiranjem i bombardovanjem rejona na kome je razmješten bataljon. Naviknuti na ovakve »posjete«, članovi partijske ćelije štaba bataljona se na rastaju. Jedan laki bombarder se izdvaja iz grupe aviona, naginje se u stranu i pikira pravo prema drvetu pod kojim se drži sastanak. Drugovi ga vide i za trenutak prekidaju diskusiju. Avion otkacinje bombu. U tom momentu čulo se samo naređenje komandanta bataljona Nikole Pećanca: »Sklonite se«. On i još nekoliko drugova brzo se bacaju u stranu. Ostali to ne uspjevaju. A zatim, strahovita eksplozija, dim, lom drveta i uskovitlana zemlja sa prašinom i dimom... Poslije toga strahovita slika. Tijela četvorice drugova-proletera bila su unakažena, isječena i krvava.

... Teško je reći ko je od poginulih bio omiljeniji među borcima bataljona i cijele brigade... U očima preživjelih su suze, umorna lica se grče... Tri godine muka i patnji, bola i ponosa, a sada pali su voljeni drugovi... Svi ih iskreno žale, nijemi i bez riječi... Sve prisutne obuzima ista misao: Osvetiti prolivenu krv palih drugova. Ne dozvoliti nikome da dirne u ono što je stvoreno na njihovoj krvi i kostima... U prvom smiraju sunca, u neposrednoj blizini tragedije, na Krnjoj jeli, tijela poginulih spuštene su u zajedničku grobnicu... U ime starješina i boraca sa suzama u očima od poginulih drugova oprostio se komandant bataljona Nikola Pećanac.

municije i druge opreme. U isto vrijeme dijelovi 1. i 2. bataljona rastjerali su mjesnu miliciju u Dijašu i okolnim selima, i natjerali je u bjegstvo prema Dubokom Potoku. Ubijena su 3 milicionera.

Neprijatelj je 25. jula sa oko 100 vojnika iz pravca Trnova napao položaje Brigade, ali je poslije kratkotrajne borbe natjeran u bjegstvo uz gubitke od 6 poginulih. Zaplijenjeno je 6 pušaka.

U međuvremenu, 21. jula u 16,50 časova vrhovni komandant izdao je naređenje⁴¹⁸ da se 3. krajiška brigada, pošto izvrši zadatak u dolini Prače, na pruži Višegrad - Sarajevo, ponovo vrati na prostoriju sjeverno od Rogatice sa zadatkom da prihvati 7. krajišku brigadu koja se tada nalazila u Sokolovićima. Peta krajiška divizija, u to vrijeme, vodila je vrlo uspješne borbe na sektoru Zvijezda - Romanija.⁴¹⁹

Čim je dobio naređenje Vrhovnog štaba, Štab 3. brigade izdao je naređenje za pokret, i Brigada se ponovo, istim pravcem, vratila nazad i prebacila u širi rejon s. Bogovića, na južne padine Romanije, sjeverno od komunikacije Višegrad - Sarajevo. Uz put je porušila željezničku prugu na više mjesta u dužini od nekoliko stotina metara i spalila dva drvena mosta. Organizovano je izviđanje prema Sokolcu i Palama. Neprijateljeva avijacija, pošto je otkrila raspored jedinica, bombardovala je tog dana položaje Brigade. Ranjena su dva borca 1. bataljona.

Preko Jahorine i Bjelašnice za Bosansku krajinu

Vrhovni komandant izdao je 23. jula u 16 časova direktivu Štabu 1. proleterske divizije⁴²⁰ u kojoj se, pored ostalog, kaže: »... Prva proleterska brigada dobila je specijalni zadatak, da se prebaci u Bosansku krajinu sjeverno od Vlašić planine... 3. i 7. krajiška pod komandom načelnika Štaba Divizije Vase Jovanovića, prebaciće se u Bosansku krajinu opštim pravcem: Devetak planina - Jahorina planina - Trnovo - Umoljani, preći željezničku prugu Sarajevo - Mostar na sektoru Ivan sedlo - Rama i na prostoru Prozor - Ščit - Gornji Vakuf dobiće naređenje za dalji pokret... Da uz put likvidiraju okupatorsko-ustaško-četnička uporišta, poruše željezničku prugu Sarajevo - Mostar i da se ne zadržavaju na beznačajnim akcijama«.

U međuvremenu uspostavljena je veza sa 7. krajiškom brigadom. Zamjenik komandanta brigade, Vlado Bajić, postavljen je naredbom vrhovnog komandanta za komandanta 7. krajiške umjesto Rade Marjanca, koji je poginuo početkom jula kod s. Trnova, sjeverno od Kladnja. Proglašen je kasnije za narodnog heroja. Vlado Bajić je napustio 3. krajišku 27. jula 1943. godine.

Pošto je pristigla 7. krajiška brigada u 21 čas 27. jula, 3. krajiška izvršila je pokret. Još jednom se prebacila južno od komunikacije Višegrad - Sarajevo, a 28. jula rano, izbila na masiv Jahorine u rejon Gurbet - Rodelj - Jamići, gdje je ostala puna tri dana radi odmora i sređivanja. Još jednom je trebalo savladati veliku visinsku razliku. Pored toga za sve vrijeme pokreta padala je vrlo jaka kiša, što je u toku marša i velike

⁴¹⁸ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 48, str. 79.

⁴¹⁹ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 35, str. 58.

⁴²⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 49.

pomrčine još više zamorilo ljudstvo. Za vrijeme odmora izvršene su temeljite pripreme za napad na neprijateljevu posadu u Trnovu.

Pošto je saopštena odluka o povratku u Bosansku krajinu, u celokupnom sastavu Brigade zavladao je izuzetno raspoloženje. Borci su mnogo lakše, sa više volje i elana, savladivali vremenske nepogode i napore marševe. Radovali su se i pjevali. Svaki od njih poželio je da se vrati u svoj rodni kraj i vidi svoje bližnje, komšije i prijatelje, a posebno oženjeni koji su prije godinu dana, prije polaska za srednju Bosnu, ostavili nejaku djecu. A vijest o padu Musolinija i uspješnom nastupanju Crvene armije iz rejonu Orela prema zapadu, još više je raspoložila borce. To je nagovještavalo i unosilo vjeru i pobjedu.

Na putu prema Trnovu jedinice Brigade rastjerale su nekoliko grupa četnika, ustaša i muslimanske milicije, a 31. jula zauzele Trnovo. Čim je napad počeo, ustaška posada pobjegla je za Sarajevo, i jedinice su, bez zadržavanja, produžile pokret. Zbog nebudnosti u sukobu sa neprijateljem, u rejonu s. Godilja poginuo je zamjenik komandira 3. čete 2. bataljona, Rajko Zrilić.

Pri pokretu prema pruži Sarajevo - Mostar, trebalo je savladati masiv Bjelašnice. Marševalo se, pretežno, noću. Sa brigadom se kretala i grupa oko 600 ranjenika, što je još više usporavalo pokret. Manje grupe ustaša, četnika i milicije stalno su pratile pokret jedinica, pripucavale i uznemiravale ih. Pošto je savladala planinski uspon, zastala je i odmorila se u s. Dujmovićima i Ostojićima.

Prelaz preko komunikacije Sarajevo - Mostar

Manevarska grupa - 3. i 7. krajiška brigada i divizijska bolnica u zoru su krenule 3. avgusta 1943. iz Umoljana prema komunikaciji Sarajevo - Mostar.

Naredbom komandanta grupe,⁴²¹ za napad na pojedina uporišta i prelaz preko komunikacije, formirane su tri napadne kolone. Desna i lijeva od po dva bataljona, a srednja, u jačini od 3 bataljona, imala je zadatak da pred akcije na prugu, omogući prelazak divizijskoj bolnici i ostalim dijelovima. Napad je izvršen 3/4. avgusta 1943.

Desna kolona sastava 1. i 4. bataljon 3. krajiške, kao desna pobočnica, imala je zadatak da likvidira neprijatelja na odsjeku Ivan sedlo - s. Dragočaj, a, po mogućnosti, i uporište u Bradini, s tim da se obezbijedi prema Sarajevu. Kolona je zauzela Ivan sedlo i obezbjedila potrebno vrijeme za prebacivanje srednje kolone. Bradinu nije zauzela, zato što je neprijatelj pružio vrlo jak otpor iz niza bunkera i zbog intervencije oklopnog voza iz pravca Sarajeva. Radi toga su se neborački dijelovi ove kolone prebacili na pravac srednje kolone. Najveći dio stoke i rezerve hrane ova dva bataljona, ostali su na istočnoj strani pruge. Kolona je imala 8 ranjenih boraca.

Srednja kolona sastava 2. i 3. bataljon 3. krajiške brigade i jedan bataljon 7. krajiške brigade napala je na odsjeku Podorašac - Dragočaj, sa zadatkom da po svaku cijenu obezbijedi prebacivanje divizijske bol-

⁴²⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 153.

nice, bolnice 3. krajiške brigade i neboračkih dijelova Divizije, s tim da, po mogućnosti, likvidira željezničku stanicu Brdani. I ta kolona uspješno je izvršila postavljene zadatke, uz gubitke od 3 poginula i 4 ranjena borca.⁴²²

Željeznička stanica nije likvidirana, zato što je neprijatelj intervenisao oklopnim vozom koji je bio sklonjen u tunelu. Ostali dio snaga neprijatelja pružao je jak otpor iz betonskih bunkera. Lijeva kolona uspješno je izvršila zadatke.

Poslije prebacivanja preko komunikacije, jedinice 3. krajiške brigade prikupile su se u rejonu s. Bulatovića, gdje su se zadržale do 6. avgusta 1943. a zatim produžile pokret i razmjestile se u rejon Solakova kula - s. Kruščica, gdje su se zadržale u toku 7. i 8. avgusta.

Do tada su se 1. proleterska brigada, Štab 1. divizije i Vrhovni štab prebacili preko rijeke Bosne u rejon Nemile i, 4. avgusta, izbile u Petrovo Polje, na sjeverne padine Vlašić planine.⁴²³ A čitava 5. krajiška divizija, pri pokretu sa Zvijezde i Romanije, prebacila se preko rijeke Bosne na prostoriju Visoko - Busovača - Prozor. U rejonu Bitovnje planine nalazio se Prozorski partizanski odred, a u rejonu Komara Travnički partizanski odred.

Partijska konferencija 3. brigade

Za vrijeme dok su se jedinice odmarale, 8. avgusta 1943. održana je Prva partijska konferencija⁴²⁴ u Solakovoj kuli, na jugozapadnim padinama Bitovnje planine. Pomoćnik političkog komesara Brigade Đuro Lončarević podnio je referat, u kome je dao presjek jednogodišnjeg rada partijske organizacije u 3. krajiškoj brigadi. Na početku izlaganja, u kratkim crtama govorio je o vojno-političkoj situaciji u nas i u svijetu, a zatim oštro i vrlo kritički o slabostima u radu partijske organizacije i stanju u Brigadi. Istakao je: da partijska organizacija još uvijek nije u dovoljnoj mjeri izrasla u političku organizaciju, koja treba da rukovodi cjelokupnim životom i radom Brigade; da nije potpuno organizaciono učvršćena i osposobljena za izvršavanje složenih zadataka, zatim o kadrovskoj politici i naglasio da politički i teoretski nivo kadrova u Brigadi zaostaje za organizacionim sposobnostima; da rad organizacije po sektorima ne daje najbolje rezultate i da je politički rad sa borcima - vanpartijcima zapostavljen; da partijska organizacija ne poklanja potrebnu pažnju intendantskoj i sanitetskoj službi, te da je teoretski nivo znanja članova Partije i organizacije u cjelini vrlo nizak. Potom se razvila diskusija u kojoj je učestvovalo više članova. Prema sjećanju prisutnih, diskusija je bila konkretna, a na momente polemična i vrlo oštra. Najviše primjedbi palo je na rad i ponašanje vojnih rukovodilaca članova Partije. S obzirom na to da je Brigada, i pored izvjesnih slabosti, propusta i nedostataka, u toku jednogodišnje borbe u Bosanskoj krajini, centralnoj i istočnoj Bosni, a posebno u četvrtoj i petoj ofanzivi izvršila, u osnovi, sve zadatke, a njeni borci pokazali veliku političku svijest,

⁴²² Isto.

⁴²³ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 9, str. 27.

⁴²⁴ Zbornik, tom 9, knj. 4, br. dok. 20, str. 90-115.

hrabrost i požrtvovanje, oni se nisu siagau sa ucmm ocjenama Koje su iznijete u referatu. Radi toga su reagovali.

Na kraju Konferencije usvojeni su zaključci i postavljeni zadaci za budući rad:

- politički pripremiti partijsku organizaciju, a preko nje i Brigadu za događaje koji predstoje, budno pratiti razvoj događaja u zemlji i u svijetu; širiti političku perspektivu i obezbjediti da partijska organizacija postane škola kadrova;

- učvrstiti partijsku organizaciju i organizaciono je srediti; podići na veći stepen vrlinu koja krase člana KPJ, partijnost, budnost i odgovornost; razvijati kritički duh članova Partije i u radu sa kandidatima posvetiti veću pažnju; bolje i sadržajnije objašnjavati ulogu KPJ u NOV Jugoslavije;

- posvetiti daleko veću pažnju kadrovima, i članovima Partije davati konkretne i jasne zadatke. Pomagati ih i razvijati u njih pozitivne osobine;

- bolje organizovati rad po sektorima i, na taj način, podići još više ugled Partije u boraca-nepartijaca; pružiti veću pomoć organizaciji SKOJ-a i bolje organizovati kulturno-prosvjetni rad;

- obezbjediti da se partijska organizacija mora baviti svim pitanjima života i rada u četama, bataljonima i Brigadi kao cjelini, a sanitetskoj i intendantskoj službi pružiti punu pomoć u pogledu sanitetskog zbrinjavanja i ishrane ljudstva, i

- teoretski rad pojačati i podići ga na veći stepen, te obezbjediti da svaki član Partije uloži više truda u svom ličnom uzdizanju, a posebno članovi Partije na rukovodećim dužnostima.

Usvojena je i Rezolucija⁴²⁵ u kojoj je temeljito i iscrpno iznijeto stanje u partijskoj organizaciji Brigade kao cjeline. Pored pozitivnih primjera i uspjeha, ukazano je i na slabosti, kako vojnog tako i partijskog rukovodstva. Na kraju su sistematizovani i postavljeni konkretni zadaci. U Rezoluciji se, pored ostalog, kaže: »Iako je naša brigada, uzev u celini izvršila dosad sve zadatke koji su pred nju postavljeni, ipak je u izvršenju zadataka periodično pokazivala i pokazuje niz nedostataka«. Zatim su ti nedostaci konkretizovani, a na kraju rezolucije je rečeno, šta sve partijska organizacija mora učiniti da bi borbenu gotovost Brigade podigla na veći stepen. Pored ostalog da:

- »... naši štabovi i komande manjih jedinica steknu potrebna znanja, kako bi mogli sa uspehom voditi brigadu kroz komplikovane događaje i vojničke zadatke koje će razvoj događaja nametnuti;

- ... osposobiti niže vojno-političke rukovodioce kao najneposrednije starješine da odgovore svojim dužnostima;

- ... našu brigadu ponovo naoružati i brojno ojačati da bi bolje odgovorila svojim zadacima;

- ... sanitet i intendanturu organizovati i osposobiti za izvršenje zadataka, smatrajući to dužnošću Partije;

- ... formirati i druge pomoćne vojne jedinice - pionirska odjeljenja, odjeljenja za vezu i druge, i

⁴²⁵ Zbornik, tom 9, knj. 4, br. dok. 21, str. 105-113.

... «fMOU t/f(gUU(4 ^/L/UIH HIA. HMWF V J!nnvt ». V v/v. 'O—
će moći *primjerom služiti onim masama novih boraca, koje će brigada u
buduće dobijati*».

Odmah poslije konferencije 3. krajiška brigada je krenula na nove zadatke. Čim se ukazala prilika, održani su sastanci bataljonskih partijskih rukovodstava, a zatim sastanci partijskih čelija na kojima je analizirano stanje u jedinicama, prenijeti stavovi sa brigadne partijske konferencije i postavljeni zadaci svakom članu Partije i organizaciji u cjelini. Konferencija je imala veliki značaj: porastao je uticaj i ugled partijske organizacije, te disciplina i odgovornost partijskih i vojnih rukovodilaca. Vojnička i politička aktivnost podignute su na mnogo veći stepen. Svaki član Partije nastojao je da ličnim primjerom utiče na ostale. Svi su nastojali da zadatke koji su im postavljeni, što bolje izvrše. Kroz kratko vrijeme stanje u Brigadi znatno se izmijenilo, što se može zaključiti i po uspjesima koje je ona postigla za vrijeme napada na utvrđeni neprijateljev garnizon u Bugojnu i na ostale garnizone.

Skoro u isto vrijeme, 5. avgusta 1943. održano je savjetovanje i u 1. proleterskoj brigadi, na Vlašić planini, na kome je prisustvovao i vrhovni komandant⁴²⁶ i analizirano stanje u Brigadi te se diskutovalo o istim pitanjima kao na partijskoj konferenciji 3. krajiške brigade.

⁴²⁶ Miloš Vuksanović: *Prva proleterska brigada*, str. 266-267.

Borbe u rejonu Travnika, Bugojna, Sinja, Kupresa i Prozora

Treća krajiška brigada prebacila se 9. i 10. avgusta u rejon Gornji Vakuf - s. Bistrica - s. Tihomišlje, gdje se zadržala sve do 13. avgusta 1943, a zatim, na prostoriji s. Bojska - Hum - Zlokuće. Obnovljena su poznanstva sa ljudima iz sela iz perioda četvrte neprijateljeve ofanzive, kad su vođene vrlo žestoke borbe sa Nijemcima. Borci i mještani pričali su jedni drugima o pojedinim događajima i obnovili ranija poznanstva. U razgovoru sa borcima, mještani su bili mnogo otvoreniji, slobodniji i izdašniji u davanju namirnica za ishranu boraca. Pričali su o povlačenju Nijemaca sa Kobilje glave i Raduše poslije protivudara naših jedinica prije nekoliko mjeseci, o tome kako su Nijemci izvlačili mrtve i ranjene sa Kobilje glave i ostavljali iza sebe naoružanje i drugu ratnu opremu. Svi su se veselili dolasku 3. brigade.

Nikola Karanović, komandant 3. brigade napustio je 10. avgusta Brigadu, jer je naredbom vrhovnog komandanta⁴²⁷ postavljen na dužnost komandanta 10. divizije, odnosno zamjenika komandanta Drugog bosanskog korpusa. Karanović se nalazio na čelu 3. krajiške brigade od njenog formiranja, i s uspjehom je vodio kroz jednogodišnje borbe, posebno u četvrtoj i petoj neprijateljevoj ofanzivi. Izvanredno hrabar i kao borac i komandant, uporan i beskompromisan, služio je za primjer potčinjenim i uživao zasluženije povjerenje svih boraca i starješina. Pod njegovim rukovodstvom Brigada je izrasla u čvrst borbeni kolektiv, i svrstala se među najbolje brigade Narodnooslobodilačke vojske, da bi, 12. septembra 1943, bila proglašena *proleterskom*.

Za novog komandanta određen je Naredbom vrhovnog komandanta⁴²⁸ Vlado Bajić, a za zamjenika komandanta Milan Bosnić, do tada član Štaba Brigade.

Brojno stanje brigade 13. avgusta 1943. bilo je 955 boraca, od čega 854 u četama, 12 pri Štabu, 89 u brigadnoj bolnici, i to 54 pješaka, 32 konjanika i 3 na nosilima.⁴²⁹

Vrhovni štab je obavjestio 10. avgusta Štab 1. proleterske divizije da 7. krajiška brigada izlazi iz njenog sastava i odlazi u sastav 10. krajiške divizije, koja je dejstvovala na sektoru Duvno - Livno - Mrkonjić Grad. U uputstvu koje je poslao svim komandama 1. divizije, Vrhovni štab zahtijeva da se jedinice što više dekoncentrišu i osposobe za pokret, da se teški ranjenici razmjestu na više mjesta, a laki da se kreću sa svojim jedinicama.

⁴²⁷ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 66, str. 173-175.

⁴²⁸ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 91, str. 176.

⁴²⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 24.

NOCU, 13/14. avgusta 3. Krajiška brigada, iraiwwiju X. divizije prebacila u najvećoj tajnosti⁴³⁰ na desnu obalu Vrbasa, na prostoru Lučansko brdo - Bojska - Hum - s. Šušljici - s. Zlokuće, i zatvorila pravac od Bugojna. Sa njom se prebacila i divizijska bolnica i razmjestila u s. Zlokuće. Borbeno obezbjeđenje isturila je prema Travniku i Sebešiću na liniji Strnjuva - s. Jagodići - Pandurica, i uspostavila vezu sa Travničkim partizanskim odredom u rejonu Rostova. Borci 3. bataljona posjetili su 14. avgusta grobove svojih drugova Dušana Ožegovića, Nikice Malića, Duke Ostojića i Radivoja Radaka koji su poginuli 21. februara 1943. za vrijeme četvrte ofanzive. Sedma krajiška brigada zadržana je za prvo vrijeme u rejonu Gornji Vakuf, sa zadatkom da zatvori pravac prema Prozoru i, na lijevoj obali Vrbasa prema Bugojnu.

Ona se 15. avgusta pomjerila u rejon Zijamet,⁴³¹ a 16. avgusta uveče, poslije kratkotrajnih priprema, 3. i 4. bataljon napali su neprijateljevo uporište i oslobodili Donji Vakuf.⁴³² Ustaše su bile potpuno iznenađene i, poslije kratkotrajne borbe razbijene. Glavnina se uspješno izvukla lijevom obalom Vrbasa prema Jajcu. Nakon izvjesnog vremena neprijatelj je intervenisao iz pravca Jajca. Stigao je oklopni voz sa vojskom i zastavio se ispred mosta na r. Vrbasu kod željezničke stanice, a poslije kraćeg zadržavanja produžio prema Bugojnu. Za vrijeme dok je oklopni voz stajao, komandant 4. bataljona Milan Čup poslao je pismo posadi voza po jednom zarobljenom domobranu, i zahtijevao da se posada preda. Činio je da posadu sačinjavaju domobrani i da će se predati bez borbe. Međutim, čim je domobran predao pismo, voz je produžio. Za vrijeme dok su 3. i 4. bataljon napadali na Donji Vakuf, 1. bataljon je obezbjeđivao pravac od Bugojna. Zbog nebudnosti 1. bataljona, voz je prošao za Bugojno bez da je pruga potrgana, a posada napadnuta. Narednog dana u jutarnjim časovima, oklopni voz s posadom vratio se iz Bugojna u Donji Vakuf. Sa pravca Jajce pristigle su svježije snage i napale 3. i 4. bataljon. Gotovo cio dan vođena je žestoka borba u gradu. Poslije nekoliko uzastopnih napada i protivnapada, krajem dana oklopni voz se probio prema Travniku, uz velike gubitke, posebno na odsjeku 4. bataljona. Učinjena je greška što bataljoni nisu porušili željezničku prugu, jer bi gubici neprijatelja bili i veći. U borbama za Donji Vakuf zarobljeno je oko 100 neprijateljevih vojnika i dva oficira. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza i jedan teški mitraljez, veći broj pušaka i druge ratne opreme.⁴³³

Istovremeno, dok je vođena borba za Donji Vakuf, 2. bataljon je posjeo položaje na Golešu i prevoju Komar i zatvarao pravac od Travnika. I Štab 2. bataljona napravio je grešku. Nije naredio trganje pruge, tako da je neprijateljeva posada iz Donjeg Vakufa, bez većih gubitaka, uspješno da se probije prema Travniku.

Prema naređenju Štaba 1. divizije od 19. avgusta, 3. krajiška brigada, bez 3. bataljona, posjela je položaje na liniji: s. Đaković - s. Goleš - s. Trebeuša - Karaula, i čvrsto zatvorila pravce koji iz Travnika izvode

⁴³⁰ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 24.

⁴³¹ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 73.

⁴³² Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 89.

⁴³³ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

pi Cilici jajCU, UCUIJIII VUAUIU i uuguji'w • ≥ utiLuijvju v/oicua u Donjem Vakufu, a 3. četa upućena je u s. Rogušac i Drvetine.

Noću između 18. i 19. avgusta 2. bataljon napao je neprijateljevo uporište u Turbetu - 10 km zapadno od Travnika. U prvom naletu slovio je spoljnu odbranu i likvidirao sve otporne tačke u Turbetu. I ovoga puta ponovila se ista greška kao i prethodne noći. Pruga Travnik - Turbe nije prekinuta, a 1. četa 2. bataljona, koja je dobila zadatak da zatvori pravac prema Travniku, nije bila u stanju da izvrši zadatak. Pristigao je oklopni voz iz Travnika. Neprijatelj je izvršio protivnapad i, uz podršku oklopnog voza, uz jaku minobacačku i mitraljesku vatru, prisilio jedinice bataljona da se povuku na polazne položaje, uz gubitke od 5 poginulih i 11 ranjenih boraca. Poginuli su: zamjenik komandira čete Stevo Radaković i borci Branko Bauk, Aleksandar Torbica Aco, pomoćnik političkog komesara čete, Ljubo Morača zamjenik komandira čete i Mirko Morača. Gubici neprijatelja nisu poznati.

Jedna satnija domobrana sa 3 oficira iz Turbeta pripremala se 19/20. avgusta 1943. da se preda jedinicama Brigade. Pošto su ustaše otkrile njihovu namjeru, došlo je do obračuna između njih. Napadnuti domobrani su se razbjegli, a domobranski oficiri Valentin Horvatić, Nikola Sarić i Đuro Rački, sa 25 domobrana, uspjeli da se probiju. Sa kompletnim naoružanjem i opremom došli su u sastav 4. bataljona. Čim su se javili i referisali o stanju u Turbetu, Štab 4. bataljona naredio je napad na Turbe. I ovoga puta ponovila se situacija iz prethodne večeri sa 2. bataljonom. Stigao je oklopni voz iz Travnika i osujetio napad 4. bataljona. Tada je Štab 3. brigade odustao od daljeg napada na Turbe.⁴³⁴

Pošto je očekivao pristizanje 1. proleterske brigade u rejon Komar - Turbe - Karaula, Štab 1. divizije naredio je da se 3. krajiška pomjeri bliže Bugojnu u rejon Donji Vakuf - Suvi Dol - s. Vidrička.

Napad na neprijateljev garnizon u Bugojnu

U međuvremenu jedinice 10. krajiške divizije oslobodile su Jajce i Mrkonjić Grad.⁴³⁵ Garnizon u Bugojnu bio je ugrožen sa svih strana. Dvadeset prvog avgusta, pred početak napada na Bugojno po naređenju Vrhovnog štaba, stigla je i 1. proleterska brigada iz centralne Bosne preko Uzlomca i Šipraga u rejon Jajce - Donji Vakuf - Travnik⁴³⁶ i uspostavila vezu sa 3. krajiškom brigadom. Poslije oslobođenja Jajca i likvidacije neprijateljevih uporišta na komunikaciji Bugojno - Donji Vakuf - Travnik i Donji Vakuf - Jajce, Vrhovni štab donio je odluku da oslobodi Bugojno i proširi slobodnu teritoriju u gornjem toku Vrbasa,⁴³⁷ s tim da napad izvrše 1. i 5. divizija.

Štabovi 1. proleterske i 5. krajiške divizije izdali su 19. avgusta u 21 čas zajedničku zapovijest za napad.⁴³⁸ Za vrijeme napada u Bugojnu se nalazilo oko 500 ustaša iz sastava Bobanovog zdruza, veći broj

⁴³⁴ Operacijski dnevnik 3. krajiške brigade, str. 39.

⁴³⁵ Zbornik, tom 2. knj. 10, dok. 73.

⁴³⁶ Naređenje Štaba 1. divizije - AVII, k. 709, f. 2, dok. 52 i Zbornik, tom 4, knj. 16, str. 179.

⁴³⁷ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. 90, str. 219.

⁴³⁸ Zbornik, tom 4, knj. 16, dok. 51.

Borci 3. krajiške brigade pred napad na garnizon Bugojno, avgust 1943.

domobrana, nešto milicije, jedan oklopni automobil, 1 top 37 mm, 1 teški minobacač, 3 teška mitraljeza, veći broj puškomitraljeza i drugog automatskog oružja.

Garnizon u Bugojnu bio je jako utvrđen. U njemu su se tada nalazile najokorelije ustaše iz Bugojna i okoline. Prilikom dolaska Vrhovnog štaba i proleterskih brigada na taj teren u junu 1942, ustaški garnizon u Bugojnu napadale su 4. i 5. crnogorska brigada, ali bezuspješno. Obje brigade imale su veliki broj žrtava. Pred napad 1. proleterske divizije na garnizon u Bugojnu, ustaše su bile spremne da se bore na život i smrt, jer su u 1941/1942. u ovom kraju napravili veliki masakr nad srpskim življem. Grad je bio opasan čitavim sistemom tvrdih i dobro maskiranih bunkera, opasnih minskim poljima i bodljikavom žicom, rovovima i saobraćajnicama. Najjače su bile utvrđene otporne tač-

ke na Gradini (tt. 629), (k. 717) i Gorči (k. 646), a u gradu željeznička stanica, opštinska zgrada i žandarmerijska stanica. Sve je bilo povezano u jedinstven vatreni odbrambeni sistem. Nekoliko dana prije napada ustaške vlasti izvršile su mobilizaciju jednog dijela stanovništva, koje je bilo neprijateljski raspoloženo prema narodnooslobodilačkoj borbi.⁴³⁹

Prema zapovjesti štabova 1. i 5. divizije,⁴⁴⁰ sjeverna grupa - 3. krajiška brigada izvršila je napad sa sjevera, između r. Vrbasa i puta Kupres - Bugojno, opštim pravcem: Urija - Guvna - Karalina - Gradina - željeznička stanica - grad Bugojno; 1. bataljon napadao je između puta i željezničke pruge Donji Vakuf - Bugojno; 3. bataljon preko Berića Gaja i Gradine (tt 629), a 4. bataljon uz komunikaciju Kupres - Bugojno.

⁴³⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 92, str. 268.

⁴⁴⁰ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 50 i 51, str. 136-146.

Drugi bataljon zadržan je na Komaru i Golešu sa zadatkom da, ojačan sa četom Travničkog partizanskog odreda, zatvori pravac od Travnika. Jedan vod upućen je za zaštitu bolnice 1. divizije.

Južna grupa: dva bataljona 4. krajiške i jedan bataljon 9. krajiške brigade napadali su između r. Vrbasa i puta Kupres - Bugojno, opštim pravcem Gračanica - Gladov (tt 906) - Vrhpeć - Gorica (k. 646) - S. Sultanovići - grad Bugojno.

Sa istoka, opštim pravcem s. Potočani - Vileši - Bešlići - Glavica - grad Bugojno, napadao je jedan bataljon 4. krajiške brigade.

Dijelom snaga 4. krajiška brigada obezbjedila je pravac od Kupresa. Prva krajiška brigada i Prozorski partizanski odred napadali su neprijatelja u Prozoru i, na taj način, obezbjeđivali napad 3. i 4. krajiške brigade na Bugojno.

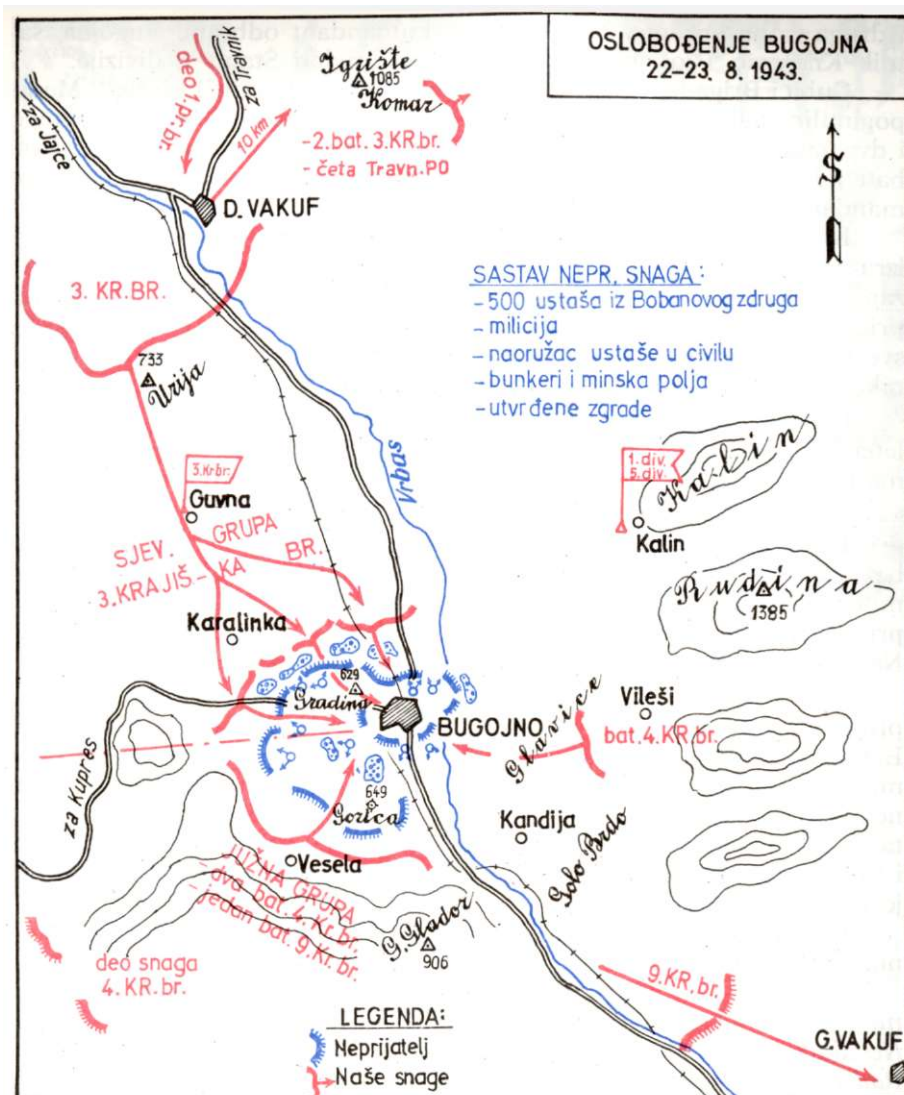
Ugovoreni znaci bili su: Borbeni znak »crni«; a za raspoznavanje: »Ruši barikade«. Početak napada bio je određen za 22. avgust u 23 časa.

Štabovi divizija nalazili su se u rejonu jugozapadnih padina brda Kalina.

Pre početka napada izvršene su temeljite vojničke i političke pripreme. U Štabu 3. brigade održan je sastanak sa štabovima bataljona i četne konferencije sa borcima, potom, sastanci bataljonskih partijskih rukovodstava i članova KPJ po četama. Na tim skupovima ukazano je na značaj postavljenog zadatka Brigade i precizirani su svi zadaci. U cjelokupnom starješinskom i boračkom sastavu vladalo je veliko raspoloženje. Svaki od njih nastojao je da što bolje i savjesnije izvrši postavljeni zadatak. Pripreme su tekle u znaku takmičenja sa borcima 4. krajiške brigade. Uspješnim završetkom ove akcije, trebalo je još jednom dokazati okupatoru i domaćim slugama da 3. krajiška nije uništena u četvrtoj i petoj ofanzivi, kako su to oni u svojoj propagandi tvrdili. A na drugoj strani, obradovati narod Krajine i pojačati njegovu vjeru u pobjedu NOV i POJ.

Napad je počeo 22. avgusta u 23 časa i 15 minuta. Za nepun sat vremena, snažnim jurišem bataljoni su slomili spoljni обруč odbrane i likvidirali više od 90 bunkera. Najjači otpor pružale su Bobanove ustaše na Gradini. I 4. brigada ovladala je utvrđenjem na Gorici, i slomila otpor spoljne odbrane. Potom je otpočela borba u gradu za pojedine odporne tačke. Pošto su naišle na još jači otpor, jedinice su za kratko vrijeme zastale, sredile se i produžile napad. Na čelu su se kretale starješine jedinica. U dejstvo su stupile jurišne grupe. Osvajan je objekat po objekat - zgrada po zgrada, sagrađene od tvrdog materijala, iz kojih su ustaše pružale vrlo žilav otpor. Borba je trajala preko cijelog dana, a neprijatelj još nije bio likvidiran. U prvi sumrak 23. avgusta počela je još žešća borba. Vatrene sisteme neprijatelja bio je potpuno narušen, a pojedine grupe ustaša počele su se probijati iz obruča. Većina se orijentisala prema Travniku. Oko pola noći slomljen je i posljednji otpor neprijatelja, iz nekoliko tvrdo sagrađenih kamenih zgrada. Pošto je bio obavješten o rezultatima borbe, Vrhovni štab je naredio⁴⁴¹ da se opštin-

⁴⁴¹ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 98, str. 227.

ska zgrada u Bugojnu, iz koje su ustaše pružale najžešći otpor, razruši eksplozivom.

I jedinice 4. krajiške brigade izvršile su svoj zadatak.

U borbama za Bugojno samo na odsjeku 3. krajiške, poginulo je 70 ustaša. Zarobljeno je 10 milicionera i 4 žandarma, koji su izručeni vojnom isljedniku. Zaplijenjeno je: 5 puškomitraljeza, 1 teški minobacač sa 150 mina, preko 100 pušaka, 30.000 puščanih metaka, 222 minobacačke mine, 140 avionskih bombi, preko 100 topovskih granata, odeća, obuća

i druga ratna oprema. Zarobljen je i komandant odbrane Bugojna, sa-
tnik Knežević, i još jedan oficir, koji su predati Štabu 1. divizije.⁴⁴²

Gubici Brigade: 25 poginulih i 46 ranjenih, od kojih 15 teže.⁴⁴³ Među
poginulim nalazili su se komandir 3. čete 3. bataljona Vlado Ožegović
i dva zamjenika komandira čete, Milivoje Malbašić i Mirko Tomić iz 4.
bataljona. Ranjeni su: komandant 4. bataljona Milan Čup i zamjenik ko-
mandanta 3. bataljona Marko Jokić.

Inicijativa, hrabrost i požrtvovanje u ovoj akciji došle su do punog
izražaja u većine starješina, posebno desetara i komandira vodova, a dr-
žanje boraca u toku borbi i za vrijeme boravka u oslobođenom gradu,
primjerno. Brigadni sanitet, bataljonska previjališta i četni bolničari za
sve vrijeme borbe pravovremeno su pružali pomoć i zbrinjavali ranje-
nike. Intendantska služba u potpunosti je izvršila svoj zadatak.⁴⁴⁴

Čim je Bugojno oslobođeno Vrhovni štab je naredio⁴⁴⁵ štabu 1. pro-
leterske divizije da 3. krajišku orijentiše prema Kupresu, a 4. krajišku pre-
ma Prozoru. Već 25. avgusta brigada je sa tri bataljona stigla na prostoriju
s. Vesela - s. Prusac, dok je jedan bataljon zadržan u Bugojnu.

Prva proleterska brigada, 24. avgusta naveče, napala je Turbe, ali
bez uspjeha. Deo jednog bataljona 369. legionarske divizije i oko 200 do-
mobrana zagrebačke pukovnije iz Travnika podržani oklopnim vozom
pružali su žestok otpor i brigada se morala povući na polazne položaje.
Napad je obnovljen 1. septembra, ali opet bez uspeha.⁴⁴⁶

Oslobođenjem Bugojna proširena je slobodna teritorija, koja se
prostirala od izvornog dijela rijeke Bosne preko Bosanske Krajine do
Banije, Korduna, Like i sjeverne Dalmacije. Stvoreni su uslovi za lakši
manevar partizanskih jedinica u svim pravcima. Sem toga, to je imalo
ne samo vojnički, nego i veliki politički značaj. Dvadeset sedmog avgus-
ta, 2. i 3. bataljon zaposjeli su položaje prema Kupresu na liniji Mala
i Velika vrata (k. 1584) - Mali stožer (tt 1629), a glavnina Brigade ostala
je na istoj prostoriji.

U izvještaju Štaba 1. proleterske divizije od 28. avgusta 1943. Vrhov-
nom štabu NOV i POJ o borbama na Bugojnu, pored ostalog, piše:

*»Obzirom na zaista pokazanu upornost ustaškog garnizona u Bugoj-
nu, zauzeće grada je rezultat jedino prodornosti, junaštva i poleta jedinica.
Neodlučnost, čak i trenutno zastajkivanje, dovelo bi u pitanje cjelu akciju.
Rad i rukovođenje nižim jedinicama bilo je bez zamjerke; jedino se može
primjetiti da je bilo nedovoljno umješnosti u uličnim borbama, koje su se
naknadno razvile. No, možda su žrtve, zbog kojih je u glavnom ova pri-
mjedba data - u stvari rezultat nezadržive siline i prodora u naletu boraca
3. krajiške brigade«.*⁴⁴⁷

Štab 1. proleterske divizije svojom naredbom od 1. septembra,⁴⁴⁸
pohvalio je za postignute uspjehe u oslobođenju Bugojna.

⁴⁴² AVII, k. 711, br. dok. 6/1-2 i Zbornik tom 4, knj. 16.

⁴⁴³ AVII, k. 711, br. dok. 6/1-2 i Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 101.

⁴⁴⁴ Zbornik sjećanja *Treća krajiška brigada*, knj. 1, str. 646-662.

⁴⁴⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. 98, str. 227.

⁴⁴⁶ Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH. Zbornik, tom 4, knj. 16, dok. 163, str.
422 i izvještaj njemačkog Štaba za vezu, Zbornik, tom 4, knj. 17 dok. 157, str. 375.

⁴⁴⁷ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 92.

⁴⁴⁸ AVII, k. 706-A, br. reg. 21/1-6.

Starešine 4. bataljona posle oslobođenja Bugojna avgusta 1943. sa komandantom brigade Vladom Bajićem (snimak iz foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu)

»Štab 3. krajiške brigade, koji je svestrano pripremio svoje jedinice, umješno i pribrano rukovodio njima i uspješno priveo kraju ovu operaciju.

1. bataljon 3. krajiške brigade, koji je uspio da u energičitom i silovitom naletu osvoji veći broj bunkera i potom vještim manevrom likvidira sva ostala utvrđena na svom sektoru.

3. bataljon 3. krajiške brigade, koji je pod najtežim uslovima nastavio i preko dana probijanje kroz neprijateljsku odbranu sve dok nije savladao i posljednje ustaško uporište; posebno 3. četa ovog bataljona, koja je prva prodrla u grad i počela da ruši bunkere;

4. bataljon 3. krajiške, a posebno 1. i 2. četu ovog bataljona, koje su na nepovoljnom terenu, bez obzira na žrtve, neumorno jurišale noću i danju, sve dok nisu skršile neprijateljski otpor;

Druga Atlagić Milana, komandanta 1. bataljona koji je i ovoga puta majstorski vodio svoj bataljon, u odlučujućem trenutku stavio se na čelo bataljona i poveo ga na juriš;

Druga Čupa Milana, komandanta 4. bataljona koji se i ovoga puta, sve dok nije ranjen, nalazio na čelu svoga bataljona i neposredno učestvovao u likvidiranju bunkera.

Druga Milu Bulajića, komandira 2. čete 4. bataljona, koji je i ovoga puta, neprekidno bio na čelu čete, prvi prišao bunkeru i likvidirao ga sa deset bombi;

Druga Trišu Dodiga, zamjenika komandira 1. čete 1. bataljona koji je i ovoga puta vještim rukovođenjem i ličnim primjerom mnogo doprinio uspješnom izvršenju dobivenog zadatka.

Druga Jovu Dobrijevića, vodnika 1. čete 1. bataljona, koji se opei naročito istakao svojom vještinom i hrabrošću».

Naredba je pročitana pred strojem svih boraca Brigade i pozitivno uticala na starješinski i borački sastav.

Kako su ustaške starješine opisale borbu na Bugojnu, vidi se iz ovog izvještaja:

»Prema izvještaju zagrebačke konjičke pukovnije i mjesnog zapovjedništva Travnik, te 5. zdruga Livno, 22. o.m. oko pola noći, oko 4.000 partizana sa sviju strana napalo je na Bugojno. Jedna skupina partizana prikriveno se uvukla u središte grada, te iz kuća počela pucati na ustaše istodobno kad je počeo napadaj spolja. Usled panike i općeg meteža u gradu, popustila je odbrana i partizanima je uspjelo ući u grad. Navodno jedan častnik sa nekoliko vojničara zabarikadirao se u jednu zgradu, odakle daje otpor. Oko 150 ustaša probilo se iz Bugojna i stiglo u Travnik. Prema njihovim izjavama gubici su na našoj strani osjetni... «⁴⁴⁹

Očigledno je da su ustaše uveličale brojno stanje jedinica koje su napadale za nekoliko puta i, na taj način, pravdale svoj poraz za Bugojno.

Na sastanku koji je održan u Vrhovnom štabu 27/28. avgusta 1943. u Jajcu, kojem su prisustvovali članovi Štaba 5. korpusa i Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, odlučeno je da 2. korpus uputi 1.000 boraca za popunu 1. proleterske divizije, s tim da Drvarski partizanski odred uputi 150 boraca za popunu 3. krajiške brigade.⁴⁵⁰ Čim su stigli pomenuti borci, raspoređeni su po jedinicama.

Partijska konferencija 1. proleterske divizije

Poslije dvogodišnjih teških, ali vrlo uspješnih borbi NOV i POJ širom zemlje, a posebno Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba u četvrtoj i petoj ofanzivi, stečena su ogromna iskustva koja je trebalo kritički analizirati i odrediti naredne zadatke partijske organizacije 1. proleterske divizije. Zbog toga je Divizijski komitet, uz saglasnost CK KPJ, neposredno poslije bitke na Sutjesci donio odluku da se održe prvo brigadne, a zatim divizijska partijska konferencija. Održana je 1. septembra 1943. u Bugojnu, nekoliko dana poslije oslobođenja grada.

Konferencija je počela u 7 časova. Prisustvovalo joj je 150 delegata koji su predstavljali 862 člana Partije, i to 453 iz 1. proleterske, 314 iz 3. krajiške brigade i 95 iz Štaba i prištapskih jedinica 1. divizije. Ispred CK KPJ, Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KP Hrvatske, konferenciji su prisustvovali: Edvard Kardelj, Sreten Zujović Crni, Cana Babović, Andrija Hebrang i Herta Has, koji su bili na putu za Vrhovni štab. Konferenciju je otvorio Dušan Korać, sekretar Divizijskog komiteta. Izabrano je radno predsjedništvo u sastavu: Edvard Kardelj, Sreten Zujović, Andrija Hebrang, Koča Popović, Mijalko Todorović, Dušan Korać, Đuro Lončarević i Vojo Radić. Zapisnik su vodili Uroš Bajić i Ljubiša Čurguz, zamjenici političkih komesara bataljona iz 1. proleterske i 3. krajiške

⁴⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16. br. dok. 203.

⁴⁵⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 94, str. 223.

Drigaae. rosnje oaavanje pusic pginumu uuituna, usvojen je uncvin red, i to:

- *Međunarodna i unutrašnja politička situacija i politički rad u diviziji* - referent Mijalko Todorovič, politički komesar divizije;
- *Podizanje borbene gotovosti, glavni zadatak divizije, referent Koča Popovič, komandant divizije, i*
- *Organizaciona pitanja partijske organizacije divizije, referent Dušan Korać, sekretar Divizijskog komiteta.*

Poslije svakog referata razvila se vrlo živa i plodna diskusija u kojoj je učestvovalo 19 članova KPJ, pretežno, rukovodilaca. U diskusiji su pokrenuta sva pitanja iz života i rada partijske organizacije i 1. divizije kao cjeline, a većina diskutiranih govornika je o:

- *potrebi jačeg rada na podizanju političke svijesti celokupnog sastava divizije, posebno boraca i nižih starješina;*
- *organizovanijeg i bržeg vojnog uzdizanja četnih i bataljonskih starješina, koje sačinjavaju vrlo hrabri i neustrašivi borci, i mnogo većem angažovanju partijske organizacije u tome;*
- *potrebi da se pokrene izdavanje vojnoteorijskog lista, nabavi literatura, intenzivnije školuje kadar kroz kurseve i uključivanje političkih rukovodioca na časove vojne nastave, kao i pokretanje odgovornijeg pristupa obuci i rukovanju svim vrstama naoružanja;*
- *većoj pomoći komandi jedinica i partijske organizacije sanitetskoj i intendantskoj službi, njihove popune sposobnim kadrovima, konjima, opremom i drugo;*
- *odabiranju provjerenih boraca za popunu proleterskih jedinica i svestranijem radu sa vanpartijcima;*
- *daleko većem angažovanju komandi i partijske organizacije u kulturno-prosvjetnom radu u jedinicama i sa narodnim masama na terenu;*
- *većem angažovanju komandi i partijskih rukovodstava u pružanju pomoći narodnooslobodilačkim odborima i učvršćivanju narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji;*
- *posebno je ukazano na štetnost priča - da je NOVJ samo privremena vojska, koja će postojati samo dok ne slomi fašizam i oslobodi zemlju, i*
- *o liku člana Komunističke partije Jugoslavije, da komunisti moraju služiti primjerom, i da cijela jedinica mora slijediti njihov primjer.*

Diskusija je bila prava komunistička, konkretna, otvorena i samokritična, a na momente polemična i preoštra. U njoj su komunisti svestrano ocijenili borbenu gotovost i moralno-političko stanje u diviziji, i dali joj visoku ocjenu. Poseban doprinos konferenciji dali su Edvard Kardelj i Sreten Žujović. Oni su u svojoj diskusiji sistematski analizirali spoljnu i unutrašnju situaciju i znatno doprinijeli daljem usmjeravanju rada partijskih organizacija u jedinicama divizije. Govoreći o spoljnoj situaciji, nedvosmisleno su podvukli da je Antifašistička koalicija Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država bitan uslov pobjede nad fašizmom. Na konferenciji je istaknuta naša saradnja sa svim oslobodilačkim pokretima u drugim zemljama, a posebno u susjednim. Ipak, delegati su najburnije pozdravili saopštenje o narasta-

nju NOP-a i NOV i PO Jugoslavije, i o postojanju velike slobodne teritorije na kojoj život teče pod parolom: »Sve za front, sve za pobjedu«.

Bio je to događaj od posebnog značaja ne samo za komuniste 1. proleterske divizije, već i šire. Na kraju rada usvojen je prijedlog predsjedavajućeg, Mijalka Todorovića, da Divizijski komitet sastavi i rezoluciju o radu ove partijske konferencije, i da je pošalje partijskim organizacijama u jedinice.

Divizijska partijska konferencija dala je snažan podsticaj partijskim organizacijama u 3. krajiškoj brigadi. U svim bataljonima održane su partijske konferencije na kojima su prenijeti i konkretizovani zadaci sa Divizijske partijske konferencije. Na tim skupovima diskusija je bila još konkretnija i neposrednija; svi su tvrdili da se uz malo više zalaganja i bolju organizaciju borbena gotovost i moralno-političko stanje njihove jedinice mogu podići na daleko veći stepen. Jedan od diskutiranih je rekao: »Kad znamo dobro ratovati, možemo otkloniti i postojeće nedostatke i Brigadu učiniti još jačom i sposobnijom«. To je bila tema dana.

Poslije brigadne i divizijske partijske konferencije partijska rukovodstva u četama, bataljonima i Brigadi imala su pune ruke posla. Uz pomoć članova Politodjela Brigade sastavljeni su i konkretizovani novi planovi rada. Poklanjana je veća pažnja i pružena pomoć partijskim organizacijama u prištapskim jedinicama. Naročita pažnja posvećena je teoretskom uzdizanju članova KPJ. Sastavljen je plan u koji su unesene teme: O Partiji - teorija Partije i organizaciona pitanja; O sovjetskoj vlasti - diktatura proletarijata; Izgradnja socijalizma i linija KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, i druge. O ovim temama najprije je raspravljano na proširenim sastancima bataljonskog biroa, obično, uz prisustvo članova Politodjela, a zatim na sastancima partijskih ćelija.

U političkom radu težište je bilo na razvoju narodnooslobodilačke borbe u pojedinim pokrajinama Jugoslavije: razvoj NOVJ, uloga AVNOJ-a, USAOJ-a i AFŽ; značaj NOB-a za Jugoslaviju i jačanje bratstva i jedinstva naših naroda; uloga KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi; međunarodni značaj NOB-a; uloga Vlatka Mačeka, bivšeg vođe Hrvatske seljačke stranke; O fašizmu, i druge.

Pružena je daleko veća pomoć organizaciji SKOJ-a, koja je postajala sve brojnija, da bi se učvrstila i još više ojačala. Bio je to jedan od osnovnih zadataka Partije.

Uzeto u cjelini, život i rad u 3. krajiškoj brigadi poslije Divizijske partijske konferencije bili su mnogo sadržajni i organizovaniji. Brigada je naglo rasla i svakim danom bila sve jača i sposobnija.

Pokret i borbe u Dalmaciji

U međuvremenu je kapitulirala fašistička Italija. Izbačena je iz kolosjeka jedna od sila koja je pripremala drugi svjetski rat. Pukla je osovina Rim - Berlin. Vijest o kapitulaciji Italije brzo se pronijela kroz sve jedinice i u narodu na terenu. U tim trenucima svi su pomišljali da je blizu kraja rata. U nekim jedinicama to je proslavljeno puškomitraljeskim rafalima. Neki su govorili: »Nastala je nove era. Pala je fašistička

Italija».⁴⁵¹ Zavladao je veliko političko i borbena raspoloženje u boraca 3. krajiške.

Kapitulaciju Italije očekivali su i njeni saveznici. Poslije uklanjanja Musolinija, Njemačka je odmah preduzela potrebne mjere i produžila rat i bez Italije. Pripremila je pravovremeno 114. lovačku diviziju u rejonu Gračac - Bihać i 7. SS diviziju kod Mostara, i naredila im da intervenišu u razoružanju italijanskih divizija. I vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pripremile su se da preuzmu italijansku okupacionu zonu.

Na teritoriji Jugoslavije, u to vrijeme, bilo je 15 italijanskih divizija i veći broj samostalnih jedinica, dobro naoružanih i popunjenih ratnom opremom. Pošto je očekivao pad Italije, Vrhovni štab NOV i POJ naredio je da sve jedinice, koje se nalaze na okupacionoj zoni Italije, budu spremne da razoružaju italijanske divizije i da im spriječe odlazak u Italiju. U isto vrijeme, trebalo je spriječiti i Nijemce i ustaše da ih oni razoružavaju.⁴⁵²

Od 1. do 12. septembra 3. krajiška brigada je, uz manja pomjeranja nekih jedinica, ostala na istoj prostoriji, držala položaje prema Kupresu i organizovala izviđanje. Vrijeme je iskorišteno za vrlo intenzivan vojnički i politički rad. Održan je sastanak u Štabu sa štabovima bataljona; bataljonske i četne konferencije sa borcima; sastanci partijskog rukovodstva i osnovnih organizacija KPJ, i politički zborovi sa narodom u okolnim selima. Tih dana stigli su novi borci za popunu Brigade sa terena Bosanske krajine. Brojno stanje i vatrena moć Brigade postepeno su rasli. Čim su dobijali malo vremena, borci su se okupljali, veselili i, pored ostalog pjevali: »Kad Brigada za Krajinu krene, širi ruke majko eto mene«, a pristigli borci iz Krajine: »Druže tvoja kuća gori, ako, ako, ako gori i ovdje se borba vodi, ja ne mogu kući ići borbu ostaviti«. Postepeno su nestajali tragovi iz borbi na Neretvi i Sutjesci za vrijeme četvrte i pete neprijateljeve ofanzive. I tih dana zapisan je jedan podatak u operacijskom dnevniku Brigade na str. 20: »... Bioskop za borce u Bugojnu 'Tri valcera', vrlo slab film i ne zaslužuje posjetu«.

Pošto su završili kurs pri CK KPJ u Jajcu, Brigadu su napustili politički komesari 1, 3. i 4. bataljona, drugovi Jozo Gizdić, Danilo Simonović i Nikola Jončić Kočo, koji su upućeni na raspored u Štab 8. dalmatinskog korpusa NOVJ⁴⁵³ a Milovan Samardžija zamjenik političkog komesara 3. bataljona za zamjenika političkog komesara 9. krajiške brigade.

Umjesto poginulog Vase Prije, odlukom CK KPJ za rukovodioca Politodjela 3. krajiške brigade postavljena je Nada Božinović.

Odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ, a na prijedlog Štaba 1. proleterske divizije,⁴⁵⁴ za zamjenika komandanta 3. krajiške brigade postav-

⁴⁵¹ Stenografske bjeleške, AVII, k. 1985, f. 2, br. dok. 9 - M. Bojović, *Zapisi o mojoj četi*, str. 357.

⁴⁵² *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 531-539.

⁴ AVII, k. 712, br. reg. 22/1[^]1.

⁴ AVII, k. 706A br. reg. 2/1-8.

ljen je Nikola Pećanac. Dotadašnji zamjenik komandanta Brigade, Milan Bosnić, upućen je na kurs pri VŠ NOV i POJ. Niko Martinović određen je za načelnika štaba brigade. Za komandanta 2. bataljona, Naredbom Štaba 1. divizije,⁴⁵⁵ postavljen je Đuran Kovačević, do tada komandir 1. čete 3. bataljona.

Za političkog komesara 1. bataljona postavljen je Đuro Zeljković, do tada komesar 1. čete u 1. bataljonu, a za političkog komesara 4. bataljona Ljubiša Čurguz, do tada zamjenik političkog komesara 4. bataljona.

Za vršioca dužnosti zamjenika komandanta 3. bataljona, naredbom Štaba 3. krajiške brigade postavljen je Anđelko Rodić, do tada komandir 3. čete 4. bataljona.

Istom naredbom za komandire četa postavljeni su Milan Bodiroža Radak, Jovo Radišić i Milan Čubrilo, a za zamjenika komandira čete Jovo Grbić i Dimitar Kubrić. Stevo Miljuš, do tada komandir 3. čete 1. bataljona, raspoređen je na dužnost u Štabu Brigade.

Prema prikupljenim podacima, 1. septembra u Kupresu su se nalazili: oko 1.500 kupreških ustaša i milicije, 1 borna kola, 4 teška minobacača, sa većim brojem automatskog oružja, a 2. septembra iz Livna je pristiglo još 5 kamiona i dva motocikla s ustašama.

Vrhovni štab NOV i POJ odlučio⁴⁵⁶ je 15. septembra da 1. proletersku diviziju uputi u Dalmaciju prema Splitu, sa zadatkom da pomogne dalmatinskim jedinicama da razoružaju italijanske jedinice i da onemoguće Nijemcima i ustašama da se dokopaju italijanskog naoružanja i opreme.

Treća krajiška brigada je 13. septembra izvršila pokret, i planinskim pošumljenim grebenom izbila oko 16 časova u rejon Donje Vukovsko. Položaje na Malim i Velikim Vratima prema Kupresu od 3. brigade preuzela je 9. krajiška brigada. Sa 3. brigadom kretao se i Štab 1. proleterske divizije i jedan dio britanske vojne misije. Poslije kraćeg odmora Brigada je produžila pokret i 14. septembra, između 4 i 5 časova stigla na prostoriju sela Mokronoge i Eminovo Selo ispred Duvna. Zadatak joj je bio da oslobodi Duvno, a zatim da produži marš prema r. Cetini i Sinju. U isto vrijeme 1. proleterska brigada bila je u pokretu iz rejona Prozora i Makljena prema Duvnu.⁴⁵⁷ Te noći oko 24 časa jedna neprijateljeva kolona, tada nepoznate jačine, krenula je iz Duvna prema Kupresu paralelno sa 3. krajiškom brigadom samo u suprotnom pravcu, u namjeri da pojača odbranu Kupresa i povrati Bugojno. Nešto kasnije putem za Šujicu krenula su tri kamiona natovarena municijom, hranom i drugom opremom, i dva motocikla, koju su jedinice 1. bataljona oko 6 časova zarobile. Kamioni i jedan motičikl su spaljeni, a jedan motičikl zaplijenjen. Pošto je pretpostavljao da u Duvnu nema jačih snaga, Štab 1. bataljona naredio je svojim borcima da produže pokret i na-

«5 AVII, k. 711, br. reg. 6/7, od 8. avgusta 1943.

⁴⁵⁶ Naredenje Vrhovnog štaba, Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 136, str. 297.

⁴⁵⁷ Zbornik, tom 4, knj. 17, dok. 79, str. 185 i 85, str. 196.

padnu Duvno. Poslije četvoročasovne ooroee uuvno je osioooooeno. zaplijenjene su veće količine naoružanja, hrane i druge ratne opreme. Pošto je čula borbu, i otkrila pokret 3. brigade, neprijateljeva kolona koja je išla za Kupres vratila se, i napala kolonu Brigade sa boka. Borbu s tom kolonom prihvatili su 2. i 4. bataljon i, poslije nekoliko časova, razbili je i natjerali u bjegstvo prema Livnu. U isto vrijeme 3. bataljon sukobio se s jednom satnijom crnokošuljaša i mjesne milicije koji su se kretali iz Livna preko s. Zagoričana prema Duvnu. I ova kolona je razbijena i natjerana u bjekstvo.

U borbama oko Duvna neprijatelj je imao 22 mrtva i veći broj ranjenih. Spaljena su 4 kamiona i jedan putnički automobil, a zaplijenjena su: 4 teška mitraljeza, 3 puškomitraljeza, 150 pušaka, preko 100.000 metaka, jedan minobacač sa 150 mina, 250 odjela i veće količine životnih namirnica i druge ratne opreme.⁴⁵⁸ Brigada je imala jednog poginulog borca i 3 lakše ranjena. Štab brigade poslao je štabu 1. proleterske brigade 70 mina za minobacač i 40.000 puščanih metaka.⁴⁵⁹

Za vrijeme ovih borbi došla je do punog izražaja samoinicijativa starješinskog kadra, posebno u 1. bataljonu, smjelost, odlučnost i brzina u izvođenju akcije. Da je 1. bataljon čekao naređenje Štaba 3. brigade da produži pokret i napadne Duvno, ustaše bi se sredile i pružile jači otpor.

Do tada su jedinice 4. operativne zone (OZ) oslobodile Split, Šibenik i Zadar.⁴⁶⁰

Pred polazak iz Duvna, Štab 3. brigade obavješten je da je Vrhovni štab NOV i POJ 12. septembra 1943. odlučio da se 3. krajiška proglašuje »Trećom proleterskom krajiškom brigadom«.⁴⁶¹ Bio je to događaj od prvorazrednog političkog značaja. Cjelokupnom starješinskom i boračkom sastavu su CK KPJ i Vrhovni štab odali priznanje za pokazanu visoku političku svijest i uspjehe u jednogodišnjem periodu rata, posebno u borbama u toku četvrte i pete neprijateljeve ofanzive. Dobijanjem zvanja *proleterska*, 3. krajiška brigada svrstala se i zvanično među prvih pet najboljih brigada NOV Jugoslavije. Ova vijest brzo se prenijela kroz sve jedinice 3. krajiške brigade, i u celokupnom sastavu izazvala veliku radost, borbenu i političku raspoloženje. Partijski rukovodilac 3. brigade poslao je pismo⁴⁶² bataljonskim biroima i svim ćelijama KPJ u brigadi, u kojem je ukazao na politički značaj ovog događaja i zadatke koji u vezi s tim stoje pred partijskom organizacijom, svakim članom KPJ i Brigadom u cjelini. Narednih dana održan je sastanak brigadnog partijskog rukovodstva i sastanci osnovnih organizacija, sastanci vojnog rukovodstva i konferencije boraca po četama i samostalnim vodovima. Iako su održavani u pokretu i trajali kratko, sastanci su bili uspješni i mobilizujući.

Brigada je po naređenju Štaba 1. divizije⁴⁶³ krenula 15. septembra uveče u rejon Buško Blato - s. Tijarca, a 16/17. septembra pomjerila

⁴⁵⁸ AVII, k. 711, br. reg. 39/1-2 i k. 712, br. reg. 22/1—4.

⁴⁵⁹ Miloš Vukosanović: *Prva proleterska brigada*, str. 274.

⁴⁶⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 136, str. 297.

⁴⁶¹ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 132.

⁴⁶² AVII, k. 711, br. reg. 1/1.

⁴⁶³ Zbornik, tom 4, knj. 17, br. dok. 83, str. 192.

se u rejon Trilja na lijevoj obali r. Cetine. Pošto je neprijateljeva avijacija bila aktivna, a teren nepošumljen, jedinice su se kretale isključivo noću. Štab 1. proleterske divizije upozorio je štabove jedinica na to da ih čekaju teške borbe u narednom periodu, te da se komore jedinica rasterete svih nepotrebnih stvari i organizuje što bolja služba izviđanja i obavještanja, a 3. krajiškoj brigadi da ispita mjesta mogućih prelaza preko r. Cetine u širem rejonu Trilja. Jedinice Četvrte operativne zone vodile su u to vrijeme žestoke borbe oko Sinja i Knina.⁴⁶⁴

Susret sa narodom Dalmacije bio je veličanstven. Dolazak proletera pozdravljen je od naroda kao veliki praznik. U selima kroz koje su prolazile jedinice 3. brigade, narod ih je pozdravljao i poželio im dobrodošlicu, a pri polasku sretan put i uspjeh u borbi. Bio je to izuzetan doživljaj. Malo se ko zna tako veseliti kao Dalmatinci. Njihove pjesme i igre, šale i dosjetke oduševljavale su proletere. U jedinicama 1. proleterske divizije bio je znatan broj boraca iz Dalmacije, koji su još početkom 1942. i kasnije stupili u 3. krajišku i 1. proletersku brigadu. Otuda je susret sa narodom Dalmacije bio još uzbudljiviji.

Već krajem avgusta u Dalmaciji prispjevaju grožđe i smokve. Držeći se partizanskih principa i uputstava komandi, ni jedan borac nije pokušao da ubere koji grozd. Vidjevši to, narod ih je nudio da ga sami naberu. Pošto borci nisu prihvatili, ljudi, žene i djeca punili su svoje korpe smokvama i grožđem i donosili ih borcima, bilo da su borci boravili u njihovom selu, na kratkom zastanku ili, pak, pri prolasku kroz selo.

Istovremeno 1. proleterska brigada krenula je iz Duvna prema Imotskom, sa zadatkom da dejstvuje na komunikaciju Imotski - Sinj i spriječi prodor neprijatelja sa pravca Mostara i Ljubuškog prema Sinju.⁴⁶⁵

U međuvremenu je formiran i Tenkovski bataljon 1. proleterske divizije sa 8 tenkova i dva oklopna vozila zaplijenjenim od Italijana.⁴⁶⁶

U takvoj situaciji Nijemci su nastojali da što prije povrate velike izgubljene garnizone Splita, Šibenika i Zadra. Već 16. septembra jedan ojačani bataljon 7. SS divizije, podržan sa 12 tenkova, stigao je iz Imotskog do s. Zadvarja da bi se probio za Split, ali je snažnim otporom Omiške grupe partizanskih bataljona, Mosorskog partizanskog bataljona i 1, 2. i 6. bataljona 1. proleterske brigade povraćen u Imotski. Iz Mostara je avionima prebačen u Sinj jedan bataljon 7. SS divizije, a narednih dana još jedan. U širi rejon Mostar - Imotski stigao je tih dana i njemački 92. motorizovani puk iz Albanije. Sa sjevera, ka Sinju, nastupala je 114. lovačka divizija. Cilj neprijatelja bio je da što prije ovlada srednjodalmatinskom obalom i spriječi eventualno iskrcavanje savezničkih snaga na Balkanu.⁴⁶⁷

Treća krajiška brigada uspostavila je 16. septembra vezu sa Štabom 4. operativne zone i neposredan kontakt sa 3. dalmatinskom brigadom

⁴⁶⁴ AVII, k. 705, f. 1, br. dok. 2.

⁴⁶⁵ Naredenje Štaba 1. proleterske divizije, AVII, k. 705, f. 1, dok. 2.

⁴⁶⁶ Zbornik, tom 5, knj. 19, br. dok. 95, str. 287. Naredenje Štaba 4. operativne zone.

⁴⁶⁷ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 547-550.

u rejonu Trilja. Izvršena je popravna misija « n« uji,vi u,uu. i ui^uv.»». su mjesta za prelaz. Noću 17/18. septembra, Brigada se prebacila na desnu obalu Cetine na prostoriju: Mojanka - Gomila - s. Sićane, 4-8 km južno od Sinja. Jedinice su zauzele ovaj raspored: 1. bataljon u s. Sićane, 2. bataljon u s. Đidovići, 3. bataljon u s. Bućane, a 4. bataljon u s. Prisoje i obezbjedile se od Sinja i s. Dicma.

Neuspjelo napad na garnizon u Sinju

Neposredne pripreme za napad na Sinj počele su 19. septembra. Operacijom je rukovodio Stab 4. operativne zone. Treća krajiška brigada imala je zadatak da napadne garnizon u Sinju s juga; tri bataljona 1. proleterske brigade s istoka, duž komunikacije Trilj - Sinj; a jedinice 4. krajiške divizije sa sjevera - duž puteva Glamoč - Sinj i Vrlika - Sinj. Jednovremeno jedinice 4. operativne zone napadale su na neprijateljevo uporište na Klisu. Cilj je bio što prije ovladati Sinjom i Klisom i spriječiti Nijemce da prodru u oslobođeni Split.

Garnizon u Sinju bio je jak i dobro utvrđen. Na prilazima gradu, oko puteva koji se slijevaju u centar mjesta, bili su izgrađeni betonski i kameni bunker, opasani bodljikavom žicom i minskim poljima. Najjače su bili utvrđeni: rejon raskrsnice puteva između Sinja i s. Brnaze, Glavice (tt 426) i brdo Visoka sa tvrđavom (k. 891) koje dominira Sinjem. Raskrsnice ulica i kamene zgrade oko njih bile su pripremljene kao samostalni čvorovi odbrane.

Prilikom smjene jedinica na položajima prema Sinju, obostranom greškom došlo je 19/20. septembra do međusobne borbe između 1. bataljona 3. krajiške i dijelova 3. dalmatinske brigade na brdu Visoka. Ranjena su 4 borca 3. dalmatinske, od kojih i jedna drugarica. U toku 20. septembra 1, 2. i 3. bataljon 3. proleterske brigade preuzeli su položaje u cjelini od 3. dalmatinske brigade s južne strane Sinja. Vršene su neposredne pripreme za napad. Treći bataljon 3. krajiške brigade je gađanjem iz protivkolskog topa uništio jedan transportni avion na sinjskom aerodromu, koji je potpuno izgorio zajedno sa 15 vojnika i 1 oficir. Četvrti bataljon 3. krajiške i jedan bataljon 3. krajiške i jedan bataljon 3. dalmatinske izvršili su 20/21. septembra napad na neprijateljevo uporište u Dimcu, ali bez uspjeha.

Neprijatelj je uz podršku avijacije izvršio napad 22. septembra na položaje 3. brigade i, poslije višerasovne borbe, ovladao brdom Visoka i ugrozio 2. bataljon koji je držao položaje kod s. Gornji Radošići. Snažnim protivnapadom, 1, 2. i 4. bataljon ponovo su zauzeli Visoku i prisilili neprijatelja da se povuče u Sinj.

Toga dana ubijeno je 16, a ranjeno 15 neprijateljevih vojnika. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez »šarac« i nekoliko pušaka. Gubici Brigade 11 poginulih i 26 ranjenih, od kojih 6 teže.⁴⁶⁸

Opšti napad na garnizon u Sinju otpočeo je 22. septembra u 21 čas. Treća krajiška brigada ojačana sa 4 poljska topa i 3 tenka napala je s juga, osloncem na Visoku, i duž puta Brnaze - Sinj.

⁴⁶⁸ AVII, k. 711, br. reg. 39/1-2 i k. 712, br. reg. 22/1-4.

Noću su likvidirana sva spoljna uporišta i neprijatelj sabijen u sam grad. I pored uspješnog dejstva artiljerije i tenkova i upornosti jedinica, Brigada se morala povući na polazne položaje, prije svega, zbog slabe koordinacije i sadejstva s ostalim jedinicama od Štaba 4. operativne zone, i pravovremene neprijateljeve intervencije iz pravca Imotskog. Naime, bataljoni 1. proleterske brigade koji su trebalo da učestvuju u napadu, bili su suviše daleko i nisu mogli stići na vrijeme. Kad su 22. septembra stigli ispred Trilja, Štab 1. proleterske obavješten je da se jača neprijateljeva kolona sastava: dijelovi 7. SS divizije i 92. motorizovani puk kreću iz Imotskog prema Splitu, i da je čelom kolona izbila u Lovran.⁴⁶⁹ Da bi spriječio njen dalji prodor, Štab 1. proleterske brigade samoinicijativno je vratio bataljone i posjeo položaje na liniji Aržano - Cista - Zadvarje, o čemu je obavjestio Štab 1. divizije.⁴⁷⁰ Nije uspio ni napad jedinica 4. krajiške divizije, zato što je neprijatelj intervenisao jakim snagama 114. divizije iz pravca Knina.

U takvoj situaciji, pred samu zoru, jedinice 3. krajiške brigade povukle su se na polazne položaje. Neprijateljevi gubici te noći bili su 10 mrtvih i više ranjenih. Gubici Brigade: poginuo je politički komesar 1. čete 3. bataljona Branko Kecman, dok je 7 boraca ranjeno.

Dijelovi 7. SS divizije i 92. motorizovanog puka prešli su 23. septembra r. Cetinu kod Trilja, i spojili se sa snagama u Sinju.⁴⁷¹ Dalji napad naših snaga na garnizon Sinj je potpuno obustavljen.

Naredna tri dana Brigada je ostala na prostorijski južno od Sinja. Prvi i 3. bataljon prebacili su se u rejon s. Sićane i posjeli položaje prema s. Dicma, dok su 2. i 4. bataljon ostali na istim položajima. Nijemci su iz Sinja prodrli jednom kolonom 24. septembra i spojili se sa posadom u s. Dicma, a slabim snagama nastupali prema s. Sićane. Toga dana 1. bataljon uništio je jedan tenk, a drugi ošteti. U naredna dva dana nemačka kolona koja je krenula iz Sinja, spojila se 25. septembra s posadom u Klisu, a 27. septembra ušla u napušteni Split.⁴⁷²

Noću 26/27. septembra 1, 2. i 3. bataljon prebacili su se sjeverno od puta Sinj - Drniš, dok je 4. bataljon ostao na položajima prema s. Sićane i štitio povlačenje Brigade. Neprijateljeva kolona jačine oko 200 vojnika, uz podršku 5 tenkova iz pravca Sinja napala je 26. septembra položaje 2. bataljona. Upornom odbranom neprijatelj je poslije višečasovne borbe bio prisiljen da se povuče. Gubici 2. bataljona: 1 poginuo i 5 ranjenih boraca.⁴⁷³ Gubici neprijatelja nepoznati. Naredne noći čitava se Brigada prebacila na lijevu obalu Cetine kod s. Hrvače, na južne padine planine Dinare, u rejon s. Bajagić - s. Rumin. Prvi bataljon je posjeo položaje neposredno na lijevoj obali Cetine i štitio prelaz motorizovanih dijelova i artiljerije 4. krajiške divizije. Brigada se pomjerila 27. septembra u rejon Obrovac - Bili Brig, zatvorila pravac prema Sinju i štitila izvlačenje artiljerije i motorizovanih dijelova preko grebena Dinare.

⁴⁶⁹ Zbornik, tom 5, knj. 19, br. dok. 170, str. 572.

⁴⁷⁰ AVII, k. 707, f. 5, br. dok. 7.

⁴⁷¹ Zbornik, tom 5, knj. 19, br. dok. 149, str. 465.

⁴⁷² *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 550.

⁴⁷³ AVII, k. 711, br. reg. 39/2-2.

Povratak u centralnu Bosnu i borbe oko Travnika i Zenice

Napad na neprijateljev garnizon u Livnu

Prodorom Nijemaca u Split i neuspjelim napadom na garnizon Sinj, situacija se znatno izmjenila. Težište borbenih dejstava trebalo je prenijeti na neki drugi sektor. Zato je Vrhovni štab NOV i POJ odlučio da 1. proletersku diviziju, kao najjaču, vrati u centralnu Bosnu, s tim da, u povratku, u sadejstvu sa Dalmatincima i Krajišnicima napadne Livno, Duvno i Kupres.⁴⁷⁵

Štab 1. proleterske divizije izdao je 2. oktobra u 14.30 časova zapovjest za napad na Livno za jedinice 1. i 4. divizije, prema kojoj je:

- 3. krajiška brigada, ojačana sa 4 tenka, 2 brdska, 1 poljskim i 1 protivkolskim topom napala opštim pravcem: Vidoši - Velika Orlovača - Prosine - Brina - džamija - centar grada;

- 6. krajiška brigada iz sastava 4. divizije s istoka opštim pravcem Šujica - Livno;

- 1. dalmatinska brigada sa sjevera opštim pravcem s. Kablić - Suhača - centar grada, i

- 10. krajiška brigada određena je u opštu rezervu na prostoriji: Jazvina Glava - s. Zagoričani - Borkova Greda - Korita (k. 1187) sa zadatkom da spriječi eventualno izvlačenje neprijatelja iz Livna na tom pravcu.

Napad je predviđen za 3. oktobar u 21 čas. Bio je predviđen i napad savezničkih aviona na Livno i Kupres, do čega nije došlo. Divizijske bolnice 1. i 9. divizije nalazile su se u s. Sajkovići, a hirurške ekipe za 3. krajišku u Smrčanima, a za 1. dalmatinsku brigadu u s. Priluka. Štab divizije u pokretu na pravcu: Držanlije - k. 795 - brdo Vučkovina - (k. 791). Regulisana su i sva ostala pitanja, kao što su: način veze, borbeni znaci raspoznavanja, komandna mjesta, prikupljanje plijena, postupak sa zarobljenicima, odnos prema narodu i drugo.

Posadu u Livnu sačinjavali su jedinice 5. ustaške brigade, milicije i žandarmerija.

Prije nego što je primio divizijsku zapovjest, Štab 3. krajiške brigade naredio je da se 1. i 3. bataljon 2. oktobra pomjere u Prolog, a 2. i 4. bataljon u s. Smričane. Čim je primio zapovjest, Štab 3. brigade izdao je naređenje da 3. i 4. bataljon obustave pokret za Smričane. Međutim, Štab 4. bataljona nije primio to naređenje. Bataljon je produžio pokret i smjestio se u s. Smričane, oko 7 km južno od Livna. Pošto nije

⁴⁷⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 153.

očekivao intervenciju neprijatelja, oiaU -t. uaiiijuna je preu zoru J. OK-tobra, kad su jedinice pristigle, naredio da se razmjestite po kućama i odmaraju. Tek što su se jedinice razmjestile, neprijatelj je snagama ojačanog bataljona iznenada napao 4. bataljon. Borci su odmah poskakali i prihvatili borbu. Ubrzo su stigli 2. bataljon i tenkovska grupa da bi pomogli 4. bataljonu. I artiljerija je stupila u dejstvo. Borba je bila vrlo žestoka i trajala oko 5 časova. Neprijatelj je bio prisiljen da se povuče u Livno. Gubici neprijatelja 25 poginulih i više ranjenih. Uništena su jedna borna kola, a zaplijenjeno: jedan minobacač, 2 puškomitraljeza, 20 pušaka, 10.000 metaka i druga oprema. Gubici Brigade: 4 poginula, među kojima i komandir 1. čete 4. bataljona Gojko Vignjević i politički komesar iste čete Nikica Knežević, a ranjeno je 10 boraca. Oni su se herojski borili. Vignjević je bio teško ranjen na brisanom prostoru. Zabranio je da ga borci izvlače ranjenog da ne bi i oni stradali. Da ne bi pao živ u ruke neprijatelju, izvršio je samoubistvo. Ustaški komandant je pri sahrani držao govor iznad njegova groba i apelovao na ustaše da se i oni bore po uzoru na toga »komunističkog - partizanskog kapetana«.

Opšti napad na Livno otpočeo je prema predviđenom planu. Pošto je otkrila prisustvo jedinica u neposrednoj blizini Livna, procjenio njihovu jačinu i očekivao napad, komanda ustaškog garnizona u Livnu izvršila je sve pripreme i pravovremeno otpočela izvlačenje svojih snaga iz Livna, u pravcu Duvna i Imotskog, tako da su sve jedinice ušle u Livno bez žešćih borbi. Otpor su pružali samo dijelovi koji su štitili izvlačenje.

Tenkovska grupa i 3. bataljon 3. krajiške ušli su u Livno 3. oktobra oko 8 časova. Žrtava nije bilo.⁴⁷⁶ U Livnu su zaplijenjene velike količine ratne opreme, između ostalog, i 3 vagona artiljerijske i minobacačke municije.

Bježeći ispred jedinica 3. krajiške, i brigada koje su se pripremale za napad na Livno, ustaše su napustile i Duvno i odstupile prema Posušju, prije dolaska 1. proleterske brigade iz rejona Imotskog, koja je imala zadatak da zauzme Duvno.

Koliko su ustaše bile uplašene, vidi se iz izvještaja Velike župe Mostar u kome, između ostalog, stoji:

»Partizani su zauzeli i Duvno, nakon što je naša posada oba ova mjesta napustila... Tvrdi se da u gradu nije pružen nikakav otpor, te da je celokupna posada napustila Livno i Duvno, da nije ispaljen ni jedan naboj«. I dalje: »Pad Livna i Duvna toliko je odjeknuo u ovim krajevima. Narod u ovim krajevima gubi vjeru u svoju vojsku i svoju upravu... Nijemački getterai Oberkamt (komandant 7. SS divizije primjedba S.T.), i pukovnik Schmithuber (komandant 14. puka 7. divizije primjedba S.T.) zgražali su se kako je moguće da je naša posada bez borbe napustila Livno i u bjegu napustila i Duvno i povukla se u Posušja.«⁴⁷⁷

Čim je raščišćena situacija oko Livna, 3. krajiška krenula je 4. oktobra ujutro za Kupres sa zadatkom da ga, u sadejstvu sa 9. krajiškom brigadom, oslobodi. Oko 18 časova stigla je neposredno pred Kupres.

⁴⁷⁶ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4, str. 22.

⁴⁷⁷ Izvještaj Velike župe Mostar, Zbornik, tom 4, knj. 18, br. dok. 183, str. 460.

INCI LCIU 5C A-IClcUd IC111VUMbJvd giupđ 1 ualCUJUll. uaiao^ u ivupv-ju liuc* se nadale dolasku Brigade, jer nisu znale da je Livno oslobođeno. Jedna grupa ustaša, misleći da se radi o njemačkim tenkovima, pošla je s njemačkim i ustaškim zastavama u susret tenkovskoj grupi. Tenkovska grupa otvorila je vatru, rastjerala ustaše i oko 18 časova upala u Kupres. Ustaška posada u Kupresu bila je potpuno iznenađena i nije prihvatila borbu.

Pošto napad nije bio usaglašen sa 9. krajiškom brigadom, veći broj ustaša pobjegao je preko Kupreških vrata za Bugojno, a neki od njih pokušali su da se sakriju po kućama. Pristigli su i ostali bataljoni, prošli kroz Kupres i posjeli položaje na Kupreškim vratima, dok je 3. bataljon zadržan u gradu sa zadatkom da uspostavi red. Noću je razoružano i poslije saslušanja strijeljano 78 ustaša i njihovih saradnika. Zaplijenjene su veće količine minobacačke i puščane municije.⁴⁷⁸ U Kupres su ušle i jedinice 9. krajiške brigade. Od tada, pa sve do kraja rata, Kupres nikada više nije predstavljao »ustašku tvrđavu«.

U Kupresu je 7. oktobra održan pomen borcima palim prilikom napada na ovo mjesto 1942. i 1943. Proleterima 3. krajiške brigade odali su počast srpskim i crnogorskim proleterima i borcima drugih brigada koji su pali u tim borbama. Govorio je načelnik Štaba 3. krajiške brigade, Nikola Martinović, koji je u jednom ranijem napadu bio ranjen na Kupresu.

Oslobođenjem Livna i Kupresa stvorena je velika slobodna teritorija koja se protezala od r. Neretve na zapad sve do r. Une i dalje.

Napad na neprijateljev garnizon u Zenici

Za izvođenje borbenih dejstava u dolinama rijeka Bosne i Lašve, od Kiseljaka i Visokog do Nemile, Vrhovni štab NOV i POJ pretpotčinio je 10. krajišku diviziju privremeno Štabu 1. proleTERSKE divizije.⁴⁷⁹ U to vrijeme Nijemci su vršili jak pritisak na jedinice 3. bosanskog korpusa na pravcu DoboJ - Tuzla da bi povratili izgubljenu Tuzlu, koju su početkom oktobra oslobodile jedinice 17. istočnobosanske divizije. Zenica je bila važan industrijski centar i odbrambeni čvor, preko kojeg su Nijemci izvlačili prirodna bogatstva iz južnih dijelova zemlje i održavali vezu Sarajevo - Brod - Zagreb i dalje. Oslobođenjem Zenice, osnovni komunikacijski pravac koji iz Posavine izvodi prema Jadranskom moru bio bi presječen, a time i prekinut saobraćaj na ovom operativno-strategijskom pravcu.

Garnizon Zenicu branilo je oko 1500 pripadnika 369. Vražije divizije, jedna satnija domobrana iz sastava Željezničke bojne i veća grupa Nijemaca. Da bi pomogao 3. bosanskom korpusu, Vrhovni štab je naredio⁴⁸⁰ Štabu 1. proleTERSKE divizije da sa dvije brigade izbije na komunikacije koje iz Sarajeva vode prema sjeveru s težnjom »... da upadnu u Zenicu«.

⁴⁷⁸ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

⁴⁷⁹ Zbornik, tom 4, knj. 18, br. dok. 38, str. 94.

⁴⁸⁰ Zbornik, tom 4, knj. 18, br. dok. 35 i 38.

*Borci 3. brigade sprovode zarobljene ustaške milicionere. Kupres oktobra 1943.
(snimak iz foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu)*

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ⁴⁸¹ partizanske brigade i divizije svrstane su u osam korpusa, od kojih je jedan dobio naziv »proleterski«.

U sastav 1. proleterskog korpusa ušle su 1. proleterska divizija i 6. lička divizija »Nikola Tesla«. Komandant i politički komesar 1. proleterske divizije Koča Popović i Mijalko Todorović, postavljeni su za komandanta i političkog komesara 1. proleterskog korpusa. U borbama oko Travnika pod komandom Štaba 1. proleterskog korpusa privremeno je bila i 10. krajiška divizija.

Za komandanta i političkog komesara 1. proleterske divizije postavljeni su Vaso Jovanović i Vladimir Šćekić.

Drugi bosanski korpus preimenovan je u 5. Komandant Slavko Rodić i politički komesar Veljo Stojnić. Prvi bosanski, preimenovan je u 3. bosanski korpus. Komandant Košta Nađ i politički komesar Vlado Popović.

Zamjenik komandanta 5. korpusa Nikola Karanović krajem 1943. bio je postavljen za komandanta 10. krajiške divizije,⁴⁸² pa poslije izvjesnog vremena, ponovo je postavljen na svoju raniju dužnost.

Treća krajiška proleterska brigada prebacila se 7. oktobra iz rejonu Kupresa u rejon Bugojna i razmjestila se na prostoriji: s. Čurčića Lug - s. Čupuljić - s. Ugurlije. Po naredenju Štaba 1. divizije,⁴⁸³ produžila je

⁴⁸¹ Zbornik, tom 2, knj. 1, str. 355, izvještaj od 5. oktobra.

⁴⁸² Zbornik, tom 2, knj. 1, str. 333.

⁴⁸³ Isto, kao pod 480.

8. oktobra u 13.30 časova pokret, prema Zenici i razmjestila se na prostori: s. Čakići - s. Brđani - s. Pečuj a 9/10. oktobra prebacila se na lijevu obalu Lašve na prostori: s. Lupac - s. Osojnica - S. Tolovići. Za vrijeme prebacivanja 4. bataljon napao je neprijateljevo uporište u Han Bili. Radi slabe procjene situacije i organizacije napada, akcija nije uspjela. Gubici 4. bataljona 4 ranjena borca.

Jedna četa Nijemaca u pokretu od Zenice prema Travniku, sukobila se 10. oktobra 1943. oko 15 časova sa 1. i 4. bataljonom i, poslije kratkotrajne borbe, natjerana je na bjegstvo. Ubijeno je 6, a zarobljen jedan neprijateljev vojnik. U to vrijeme 9. krajiška brigada 10. divizije nalazila se na položajima prema Vitezu i Busovači, a 7. krajiška na položajima prema Travniku, i na komunikaciji Travnik - Donji Vakuf. Prva proleterska brigada izbila je 13. oktobra u rejon Vilenice južno od Travnika.

Za napad na ženicu i Lašvu određene su bile 3. i 9. krajiška brigada, objedinjene u operativnu grupu, kojom su komandovali komandant Štaba 1. divizije Vaso Jovanović i politički komesar 10. divizije Dimitrije Bajalica. Prije napada prikupljeni su podaci o rasporedu neprijateljevih snaga i sheme utvrđenja u Zenici i Lašvi, a u s. Lupac uzeti su vodiči, inače, radnici noćne smjene u Zenici i dobri poznavaoi terena i situacije u gradu.

Čim je pala noć bataljoni su krenuli prema Zenici. Noć je bila tamna, pa su povremeno korišćene rudarske lampe koje su nosili vodiči rudari. To nije izazvalo nikakvu sumnju kod posade garnizona jer su se rudari i ranije noću koristili rudarskim lampama prilikom odlaska i povratka na noćnu smjenu, koja je počinjala u 22 časa. Povremeno se javljala neprijateljeva artiljerija. Prateći dijelovi i artiljerija ostali su u rejonu dnevnog rasporeda. Sa Štabom 3. brigade nalazio se politički komesar 10. divizije Dimitrije Bajalica.

Neposredan cilj napada bio je: »uništiti željezaru, električnu centralu, rudnička i druga industrijska postrojenja, most na rijeci Bosni, i osloboditi zatvorenike iz Zeničke kaznionice te na taj način olakšati položaj jedinicama 3. korpusa u rejonu Tuzla«.

Kada su bataljoni izbili na polazne položaje u visini s. Donji Čajdraš - brdo Katun (k. 640), komandant 3. brigade izdao je zapovijest: 1. bataljon da se probije do Zeničke kaznionice, oslobodi zatvorenike, obezbijedi desni bok i održava vezu sa 9. krajiškom brigadom; 2. bataljon da onesposobi Električnu centralu i poruši most na rijeci Bosni; 3. bataljon da uništi postrojenja u Željezari, a 4. bataljon da onesposobi postrojenja na Željezničkoj stanici i očisti grad u međuprostoru do 1. bataljona.

Željezara, rudnici i Električna centrala radili su punom parom. Pod zemljom u rudnicima nalazilo se preko 300 rudara, a stanovništvo dobrim dijelom budno. Karakteristično je da je spoljnja odbrana bila vrlo slaba, a podesni položaji na prilazima gradu i industrijskim objektima posjednuti slabim snagama.

Napad je počeo 19. oktobra u 22. časa. Bataljoni su se u prvom nalletu sručili u grad u dočepali se tvrdih objekata. Za nepuna dva časa ovladali su industrijskim dijelom grada i, u potpunosti, izvršili zadatak.⁴⁸⁴ Uništena su ili teže oštećena sva fabrička postrojenja, visoke peći,

⁴⁸⁴ Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. br. 51, str. 127 i tom 2, knj. 10, dok. br. 185.

rudnici, Električna centrala, 27 lokomotiva i 150 vagona, magacini s opremom, skladište benzina, Željeznička i Žandarmerijska stanica i sva motorna vozila, i oslobođeni zatvorenici . Ubijeno je 90 Nijemaca i legionara iz sastava »Vražije divizije«, a zarobljeno 70 domobrana, 2 čerkeza i jedan Rus-Moskovljanin. Zaplijenjeno je preko 100 pušaka, 6 »šaraca«, 2 puškomitraljeza, velike količine municije, ručnih bombi, odeće i druge ratne opreme. Naši gubici: 4 poginula, 4 nestala i 4 ranjena borca.⁴⁸⁵

Pripreme za napad, smjelost i odlučnost, samoinicijativa, hrabrost i požrtvovanje u celokupnog sastava Brigade došli su do punog izražaja. Na drugoj strani, organizacija odbrane u cjelini, vatreni sistem, budnost i moral neprijatelja na vrlo niskom nivou. Izrazit primjer za to je slučaj koji se dogodio na pravcu nastupanja 4. bataljona. Iako se u drugim dijelovima grada borba uveliko vodila, politički komesar 4. bataljona Ljubiša Čurguz i komandir 1. čete Branko Damjanović sa grupom boraca upao je u Sokolski dom u kome je spavala kompletna satnija domobrana sa 3 oficira. Digli su se, tek kada im je Damjanović uzviknuo: »Predajte se ruke u vis«. Pošto su izvedeni iz doma, razoružani i postrojeni, odjeknula je snažna eksplozija u Električnoj centrali. Preplašeni svi su polegali na zemlju. Ili, drugi primjer: kada su Ljubiša Čurguz, Milorad Bosnić i Svetko Mandić upali u Žandarmerijsku stanicu iz koje su pobjegli žandarmi, u kancelariji komandira gorjelo je svjetlo, a na stolu je bio telefon s imenikom. Čurguz je iskoristio priliku i od centrale zatražio vezu s Komandom u Sarajevu. Na telefon se javio neki časnik, koji ga nije hteo spojiti sa komandantom, dok mu ovaj ne kaže razlog. Kad mu je Čurguz rekao »napali su nas partizani. .. pošaljite nam pomoć«, časnik mu je drsko odgovorio - »Vi ste čudni! Kakva pomoć! Branite se sami kako umijete«, i spustio slušalicu.

Međutim, glavni inženjer u Željezari bio je mnogo hrabriji. Naime, pošto je 1. četa 3. bataljona likvidirala neposredno obezbjeđenje, u Željezaru je sa grupom boraca ušao komandant bataljona Jovo Pužić i potražio glavnog inženjera, koji je, čim je došao i ugledao partizane, rekao povišenim tonom: »... Ko ste vi, šta tražite ovdje?!« Pošto mu je Pužić naredio da pokaže najpodesnije mjesto za miniranje Željezare on se počeo derati i vrijeđati prisutne. Vodeći inženjera od objekta do objekta, kad je došao do visoke peći, Pužić mu je rekao: »Ovdje bi bilo najbolje«, a on se izderao: »Tu nikako ne smijete metnuti mine, jer će Željezara biti potpuno uništena«. Prije nego što je podmetnula eksploziv, grupa минера izvela je iz Željezare 300-400 radnika i sklonila ih u tunel udaljen oko 2,5 km. Slično je postupila i 3. četa koja je minirala rudnik.

Pošto su onesposobili objekte i oslobodili zatvorenike, bataljoni su se oko 1 čas 11. oktobra 1943. povukli iz Zenice. S obzirom na to da se Brigada morala što prije prebaciti preko komunikacije Travnik - Vitez, sav plijen je ostavljen. Jedino su se borci obukli u nove domobranske uniforme.

U vrijeme kada je 3. krajiška izvršila diverziju u Zenici, 2. bataljon, 9. krajiške brigade zauzeo je Lašvu. Zarobio je 20, a ranio 10 neprijateljevih vojnika. Zaplijenio je 1 puškomitraljez, 18 pušaka i 20 kompleta vojničkih uniformi. Uništio je kompoziciju vagona, porušio most na r. Lašvi i prugu u dužini od jedan kilometar.

⁴⁸⁵ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

Pošto su izvršili zadatak, bataljoni 3. krajiške povukli su se na prostoriju: s. Lupac - s. Kremenica - Tolovići na jednodnevni odmor.

U toku borbi za Zenicu, jedinice 3. brigade zarobile su preko 70 domobrana, koji su odmah poslije zarobljavanja sprovedeni u Štab 3. brigade, a odatle u Štab 1. proleterske divizije.

Iako je jedan od zadataka Brigade bio popuna jedinica novim borcima, prije svega, industrijskim radnicima, prilikom napuštanja Zenice svega 27 zanatskih radnika stupilo je dobrovoljno u Brigadu i pošlo s jedinicama. Međutim, prije nego što je Brigada prešla put Travnik - Vitez svi su, sem nekoliko njih, dezertirali.

Napad 3. krajiške na Zenicu jedna je od vrlo uspješnih njenih akcija u ratu, po kratkoći vremena, u kojem je izvedena, gubicima neprijatelja U ljudstvu i uspješno izvedenoj diverziji. Ona je imala veliki vojnički i politički značaj. Tim napadom oslabio je pritisak neprijatelja na jedinice 3. korpusa u istočnoj Bosni oko Tuzle. Uspjesi postignuti u napadu na Zenicu, podigli su moral boraca i borbenu gotovost Brigade u cjelini na još veći stepen. Stigla je i pohvala vrhovnog komandanta NOV i POJ. Stigle su i vijesti »Slobodne Jugoslavije« o tom izvanrednom podvigu 3. krajiške proleterske brigade, što joj je još više podiglo ugled u očima boraca ostalih brigada, posebno u 1. diviziji.⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ U *Zborniku 3. krajiške brigade*, knjiga 2, i u *Hronici 3. proleterske krajiške brigade* strana 133-137, govori se u više napisa o ovoj akciji.

»Spuštamo se nizbrdo. Vodiči opominju na tišinu, jer smo pred bunkerima. Kolone zastaju. Vodiči rukom pokazuju bunke i zemunice sa jedne i druge strane potoka pored koga se spuštamo.

Velika lupa šina u željezari i lokomotiva manevarki odvuče su pažnju stražara. Zato nesmetano prolazimo između stražara i bunkera. . . . To je pred nama bunker, tu se nalaze glavna postrojenja za spuštanje u rudnik, objašnjava vodič. Dole u jami ima oko 250 rudara. . . . Imaju oni pomoćni izlaz kuda mogu izaći u slučaju kvara i rušenja glavnog izlaza. . . . Ovaj slobodno možete rušiti i nemojte da vas upravnik ili stražari prevare da radnici ne mogu izaći, ako postrojenja na glavnom ulazu poružite«. Borci Mile Latinović i Đoko Babić prišli su stražaru s leđa i razoružali ga, a zatim i ostale stražare u bunkeru. Slično su učinila i dva druga borca na drugoj strani potoka. Ušli smo u željezaru, rudnike i željezničku stanicu, a nismo otvarali vatru.

U 22 časa naši minobacači ispalili su prve mine. Bolje bi bilo da to nisu učinili, jer se prije uzbune moglo mnogo više uraditi. . . . Malo kasnije eksplodirala su benzinska burad, fabrički i rudnički kazani, kotlovi u centrali i podzemno skladište eksplozivnog materijala. . . . Stakla na prozorima kuća i crijepovi na krovovima poprskali su. Neki borci su popadali od jake eksplozije. Nijemci su bježali ka mostu i kaznioni. Ceo grad je bio potpuno osvijetljen. . . .

U gradu smo naišli na puno skladište uniformi. Jedan kompletan vod 1. čete ušao je u skladište i presvukao se u njemačke uniforme. Zatim je komesar čete Milan Čuk doveo i drugi vod da se presvuče. Grupa Nijemaca koja se bila pritajila u neposrednoj blizini, otvorila je vatru na ovaj vod kada je izlazio iz skladišta. Poginula su 4 borca među kojima i komesar čete Milan Čuk. Izmješali su se Nijemci i partizani, i jedni i drugi u njemačkim uniformama. U toj gužvi lakše je ranjen komandir čete Milan Cubrilo, koji je u nastaloj gužvi odstupao zajedno sa Nijemcima. Na jednom zastanku, dok ga je jedan Nijemac previjao, dotrčao je komandir voda iz njegove čete Kuburuć i upitao ga 'Jesi li ti to družo komandire'. Tada su Nijemci uhvatili vodnika za pušku i nastalo je pravo hrvanje. Tek tada je Cubrilo shvatio u kakvoj se situaciji nalaze on i vodnik Kuburić. Opalio je iz pištolja i pored sebe ubio jednog Nijemca. Ponovo je nastala gužva i bježanje. Kad su bili pored jednog voćnjaka, uspjeli su pobjeći i doći u sastav bataljona.

»Politički komesar čete Viktor Kučan uhvatio je jednog stražara i dobio od njega znake raspoznavanja, a zatim razoružao nekoliko drugih stražara. Poslije povlačenja bataljona, puškomitraljezac Đuro Banjac saznao je da je u gradu ostala konjušnica sa njemačkim konjima. Odmah se sa svojim pomoćnikom vratio. Bez ikakvih smetnji povelu su sa sobom 4 konja. Pri povratku su naišli na grupu Nijemaca, koja im je htjela oteći konje. Brzo su se snašli. Đuro je pokosio Nijemce sa svojim 'šarcem'. Produžili su i doveli konje u svoju jedinicu«.

Borbe u dolini Lašve i napad na Travnik

Noću 11/12. oktobra, 3. krajiška brigada prebacila se na desnu obalu rijeke Lašve, na prostoriju s. Donja Večerska - Veliki Mošunj. U 20 časova 12. oktobra, 1. i 4. bataljon napali su neprijateljeva uporišta: mjesto i Željezničku stanicu Han Bila i na Han Kompaniju, koja su poslije tročasovne borbe likvidirali. Ubijeno je 5, a zarobljeno 2 kupreških milicionera i 10 domobrana. Zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, 12.000 metaka i drugi ratni materijal. Porušena je željeznička pruga u dužini od 3 km i mostovi na rijeci Lašvi; jedan u Han Bili dužine 40 metara i 2 drvena na cesti.⁴⁸⁷

Poslije ove akcije bataljoni su zatvorili pravce: 1. bataljon od Travnika, a 4. od Zenice, dok su se 2. i 3. bataljon odmarali. Likvidacijom uporišta u Han Bili i Han Kompaniji i čvrstim posjedanjem komunikacije Busovača - Lašva od jedinica 9. krajiške brigade, Travničkog partizanskog odreda i bataljona »Garibaldi«, kao i zatvaranjem pravca od Zenice preko s. Lupca, garnizon Travnik bio je potpuno odsječen. Zato je Štab 3. krajiške brigade predložio Štabu 1. proleterske divizije da 1. proleterska, 3, 7. i 9. krajiška brigada zajednički napadnu neprijateljev garnizon u Travniku.

Međutim, već 14. oktobra 1943. u zoru, izviđački odred iz sastava 369. divizije, uz podršku bornih kola i artiljerije, odbacio je jedinice 9. krajiške brigade od puta Busovača - Vitez i čelom kolone izbio u rejon Han Kompanija gdje ga je zadržao bataljon »Garibaldi«. Bataljon »Garibaldi« formiran je od italijanskih vojnika 13. septembra 1943. u Splitu i ušao je u sastav 1. proleterske brigade. Međutim, poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, neprijatelj je probio odbranu tog bataljona i čelom kolone izbio u rejon Han Bila, gdje je dočekan snažnom odbranom 1. i 4. bataljona 3. krajiške brigade. Malo kasnije u borbu je uveden i 3. bataljon, koji se nalazio u rezervi u rejonu s. Mošunj. Poslije tročasovne, ali vrlo žestoke borbe, neprijatelj je prisiljen da se povuče do u visinu Viteza, uz gubitke od 28 poginulih i više ranjenih. Zaplijenjen je jedan protivtenkovski top sa 85 granata, »šarac« puškomitraljez i uništen jedan kamion. Gubici 3. brigade: 1 mrtav i 4 ranjena borca. Teže su ranjeni komandanti 3. i 4. bataljona, Jovo Pužić i Mihajlo Radošević, koji su poslije ljekarske intervencije i izvjesnog vremena podlegli ranama. Bio je to težak gubitak za 3. krajišku brigadu.

Noću 14/15. oktobra 3. i 4. bataljon prebačeni su sjeverno od željezničke pruge Lašva - Travnik, sa zadatkom da zatvore pravac koji od Zenice vodi preko s. Lupca prema Travniku i aktivno djeluju na komunikaciju Han Kompanija - Travnik.

U međuvremenu, vrhovni komandant odlučio je,⁴⁸⁸ da se oslobodi Travnik, kao snažan politički i ekonomski centar i odbrambeni čvor neprijatelja. Likvidacijom uporišta u Travniku stvorili bi se povoljniji uslovi za uspješna dejstva jedinica NOVJ na komunikaciju Sarajevo - Slavonski Brod i mobilizaciju novih boraca na širem području, a slobodna teritorija znatno proširila.

⁴⁸⁷ AVII k. 711, dok. br. 8/1-2.

⁴⁸⁸ Naredenje vrhovnog komandanta. Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. br. 179, str. 375.

Komandant brigade Vlado Bajić diktira zapovest za napad na Travnik, oktobar 1943.

Tada su Travnik branila dva ojačana bataljona 6. zagrebačke konjičke pukovnije, jedna četa 369. legionarske divizije, 40 žandarma i oko 500 ustaša, koji su početkom mjeseca pobjegli iz Kupresa pred jedinicama 1. proleterske divizije. Te snage bile su ojačane sa 7 topova, 4 tenka, jednim oklopnim vozom i većim brojem minobacača i mitraljeza.⁴⁸⁹ Na prilazima gradu, izgrađeno je 28 višespratnih bunkera. U rejonu puteva od Dolca i Turbeta prema Travniku, i na brdu Vilenica, koje dominira gradom, bunkeru su bili povezani rovovima i ograđeni bodljikavom žicom, a u međuprostore su postavljena protivpješadijska minska polja. Čitav sistem odbrane provjeravan je nekoliko puta nasilnim izviđanjem jedinica 10. krajiške divizije. Očekivan je snažan otpor ustaša i legionara. Procjenjeno je da će bataljoni 6. pukovnije, iako slabijeg moralnog kvaliteta, s obzirom na prisustvo ustaša, pružiti jači otpor.

Prema zapovjesti Štaba 1. proleterske divizije⁴⁹⁰ napad je počeo 15. oktobra 1943. u 20 časova. Prva proleterska brigada, uz podršku 7 topova i 3 tenka, osloncem na Vilenicu, napadala je s juga, a 7. krajiška, uz podršku 2 tenka, lijevom obalom r. Lašve pravcem Turbe - Travnik.

Uz zapovješt Štaba 1. proleterske divizije dato je i uputstvo za upotrebu tenkova, koji su napadali duž puteva: Rankovići - Travnik i Turbe - Travnik.

Treća krajiška brigada s jednim bataljonom Travničkog odreda, dobila je zadatak da aktivno djeluje na komunikaciju Lašva - Travnik

⁴⁸⁹ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. br. 179, str. 375.

⁴⁹⁰ Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. br. 64, str. 157-160.

i spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da se probije od Busovače prema Travniku, a 9. krajiška s jednim bataljonom Travničkog odreda, da djeluje na dijelu komunikacije Busovača - Lašva i, na taj način, omogući 1. proleterskoj i 7. krajiškoj brigadi uspješan napad na Travnik.

Sa takvim razvojem događaja Nijemci i ustaše nisu se pomirili. Odlučili su da jačim snagama deblokiraju garnizon u Travniku. Cim je svanulo, snagama jačine do jedne bojne, neprijatelj je 15. oktobra, napao položaje 3. bataljona 3. krajiške brigade od Zenice preko s. Preočica. Razvila se vrlo žestoka borba. U pomoć 3. bataljonu pristigao je ubrzo 4. bataljon. U isto vrijeme motorizovana kolona iz sastava 369. vrazje divizije od oko 100 kamiona, 8 borbenih kola i uz podršku artiljerije, pošto je prethodno odbacila jedinice 9. krajiške brigade i bataljon »Garibaldi«⁴⁹¹ 1. proleterske brigade sa komunikacije, prodrla je od Lašve i napala položaje 1. i 2. bataljona 3. krajiške brigade da deblokira garnizon u Travniku. Razvila se vrlo žestoka borba, koja je trajala preko cijelog dana i bataljoni nisu popustili. Međutim, iako su položaji bili dobro utvrđeni, a borci raspoloženi za borbu, u prvi sumrak neprijatelj je pojačao pritisak, probio odbranu i napravio brešu u borbenom rasporedu 3. brigade. Oko 21 čas kolona jačine od oko 1.000 vojnika i 3 tenka spojila se sa blokiranim snagama u Travniku, na koje su 1. proleterska i 7. krajiška brigada vršile vrlo jak pritisak. Na dijelu komunikacije od Han Kompanije do Travnika neprijatelj je ponovo organizovao čvorove odbrane: u Vitezu, Han Bili i Dolcu. Bez obzira na to borba je nastavljena u toku cijele noći. Samo na sektoru 3. krajiške brigade ubijeno je 15. oktobra oko 40 i ranjen veći broj neprijateljevih vojnika.⁴⁹²

Napad na Travnik nije uspio iz više razloga: 1. proleterska brigada napadala je na vrlo širokom frontu; ni bataljoni 7. krajiške nisu slomili spoljni pojas odbrane i pretrpjeli su velike gubitke na manskim poljima.⁴⁹³ A 3. i 9. krajiška brigada, bataljon »Garibaldi« i Travnički partizanski odred nisu spriječili motorizovanu kolonu da se komunikacijom od Lašve probije u Travnik i pojača garnizon; artiljerija je gađala neprecizno i otkrila početak napada, tako da je izostalo iznenađenje. Sem toga ni artiljerija ni tenkovi nisu bili u stanju da unište utvrđenja na spoljnjoj odbrani grada i bunkere duž puteva na ulazu u grad; zbog guske magle osmatranje i izbor ciljeva bili su nemogući.

Zbog svega toga Štab 1. proleterske divizije je 16. oktobra u 15,30 časova po odobrenju Vrhovnog štaba, odustao od daljeg napada na Travnik⁴⁹⁴ i naredio dalju blokadu garnizona.

Da bi olakšao položaj 1. proleterske divizije toga dana, vrhovni komandant naredio je Štabu 3. korpusa⁴⁹⁵ da dijelom snaga napadne garnizon u Varešu. Istovremeno ga je obavjestio o uspjesima 3. krajiške brigade prilikom napada na Zenicu.

Pošto su u to vrijeme otpočele neposredne pripreme za Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, Vrhovni štab je naredio⁴⁹⁶ da 1. proleterska

⁴⁹¹ Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. br. 67.

⁴⁹² Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. 82.

⁴⁹³ Izvještaj Štaba 7. krajiške brigade, Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. 87.

⁴⁹⁴ Naređenje 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. 82.

⁴⁹⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. br. 185.

⁴⁹⁶ AVII, k. 706a, f. 7, dok. br. 27.

divizija čvrsto zatvori pravce koji od Travnika i dolinom Vrbasa izvode prema Jajcu. Prema naređenju Štaba 1. proleterske divizije,⁴⁹⁷ 17. oktobra u 24 časa 1. i 2. bataljon 3. krajiške izvršili su pokret ka izvornom dijelu r. Grovnice, posjeli položaje u visini s. Rankovići i zatvorili pravac od Travnika prema Gornjem Vakufu. Prvi bataljon Travničkog partizanskog odreda, pod komandom 3. krajiške, zaposjeo je položaje u rejonu Veliki Mošunj - Gradina (tt 968). Deveta krajiška brigada dobila je zadatak da ostane na prostoriji od Travnika do r. Bosne i djeluje na komunikaciju u dolini r. Bosne, a 2. bataljon Travničkog partizanskog odreda na komunikaciju Busovača - Kiseljak. Sedma krajiška brigada zatvorila je pravac od Travnika preko Turbeta prema Jajcu. Prva proleterska brigada povučena je u rezervu u rejon Bugojna.

U međuvremenu, 15/16. oktobra 3. i 4. bataljon pod komandom zamjenika komandanta brigade Nikole Pećanca izvršili su pokret preko s. Brajkovići i izbili u rejon s. Bukovica - Gradac, 5-7 km sjeverno od Zenice, sa zadatkom da djeluju na komunikaciju Zenica - Žepče i, na taj način, olakšaju dejstvo 1. i 2. bataljona. Pošto su izvršili diverziju na pruzi Zenica - Žepče, 3. i 4. bataljon krenuli su 17. oktobra južnim padinama Vlašić planine, obišli Travnik i Turbe sa sjeverozapada i došli u sastav Brigade. Čim su stigli zatvorili su pravac koji iz Travnika preko Zijameta izvodi prema Bugojnu. Već 18. oktobra 4. bataljon upućen je za Kupres sa zadatkom da kontroliše slobodnu teritoriju i obavlja garnizonsku službu.

Od 18. oktobra do 3. novembra, 3. krajiška brigada bez 4. bataljona, održala je položaje na liniji s. Rankovići - Mali Travnik i zatvarala pravce od Travnika prema Gornjem Vakufu i Bugojnu, s tim što se 3. bataljon nalazio pozadi 1. i 2. bataljona u brigadnoj rezervi. Vreme je iskorišteno za odmor, sređivanje jedinica i vojnostručnu i političku nastavu.

U prvi sumrak 3. novembra, Brigada je sa tri bataljona izvršila napad na neprijateljeva uporišta u dolini Lašve: 1. bataljon na Divjak, 2. na Željezničku stanicu Han Bila, a 3. na uporište u Malom Mošunju, ali bez uspjeha. Neprijatelj je pružao žestok otpor iz bunkera i tvrdih objekata, tako da su bataljoni bili prisiljeni da se zbog jake artiljerijske, minobacačke i mitraljeske vatre, 4. novembra u 4 časa povuku na polazne položaje. Poginuo je jedan, a 4 borca su ranjena. Gubici neprijatelja su nepoznati. Porušena su 2 mosta na r. Lašvi i pruga u dužini od 1 kilometar.⁴⁹⁸ Toga dana 4. bataljon stigao je iz Kupresa u s. Kasapoviće južno od Travnika.

Šve do 6. decembra 3. krajiška brigada nalazila se na prostoriji između Travnika, Kupresa i Gornjeg Vakufa, često mjenjala položaje i povremeno vodila borbu.

Neprijatelj je jakim snagama, uz podršku artiljerije i tenkova izvršio rano ujutro 4. novembra napad na jedinice 3. brigade opštim pravcem Travnik - s. Grahovik - s. Rankovići, u namjeri da ih odbaci što dalje od Travnika i komunikacije Lašva - Travnik. Snažnim protivnapadom jedinica Brigade neprijatelj je bio prisiljen da se na kraju dana povuče

⁴⁹⁷ Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. br. 97.

⁴⁹⁸ AVII, k. 711, br. reg. 42/1-2.

Štab 1. bataljona u selu Rankovići kod Travnika, krajem oktobra 1943. S leva na desno: Jovo Miljević, komandant bataljona, Nikola Sarić, adutant, Ilija Krajinović, obavještajni oficir i Viktor Kučan, politički komesar bataljona (kleči).

u Travnik uz osjetne gubitke. Pri povlačenju spalio je nekoliko kuća u s. Rankovići. Gubici Brigade 9 ranjenih, od kojih 3 teže.

Poslije te borbe 3. brigada posjela je položaje na liniji: s. Kasapovići - s. Rankovići - s. Čakići - s. Bugojčići.

Narednog dana se 2. bataljon prebacio u Kupres, a 4. bataljon u s. Poričje, dok su 1. i 3. preuzeli i njihove položaje i zatvarali pravac prema Travniku. Desno od 3. krajiške brigade nalazila se 9, a lijevo 7. krajiška brigada 10. divizije.

U jedinicama 3. krajiške brigade organizovana je proslava dana oktobarske revolucije. Osnovni materijal za proslavu bio je proglas CK KPJ povodom toga dana.⁴⁹⁹ U svim jedinicama, zajedno sa narodom, proslavljen je 7. novembar. U okolna veća sela, gdje nije bilo vojske, upućene su grupe boraca koje su organizovale svečanost i održale priredbu. Prva tačka u programu bio je referat o značaju oktobarske revolucije iz koje su izrasli Sovjetski Savez i Crvena armija. Tih dana, politički rad u jedinicama i sa narodom na terenu bio je vrlo intenzivan, a proslavom dana oktobarske revolucije još više je dobio na značaju.

Savjetovanje u Štabu 3. brigade održano je 10. novembra. Učestvovali su štabovi bataljona i komande četa. Analizirano je stanje u jedinicama i postavljeni su naredni zadaci. Jedanaestog novembra, 1. i 3. bataljon, pomjereni su na prostoriju s. Odžak - s. Gračanica, sa zadatkom da održavaju čvrstu vezu sa jedinicama 10. krajiške divizije i Prozorskog partizanskog odreda.

⁴⁹⁹ Proglas CK KPJ, AVII, k. 708, f. 1, dok. 2.

Tih dana u s. Rostovu formiran je 5. bataljon 3. krajiške brigade. Popunjen je proporcionalno starim borcima iz ostalih bataljona i novopridošlim pristiglim iz Dalmacije, tako da je borbena vrijednost svih bataljona u Brigadi bila podjednaka. Za komandanta bataljona, naredbom Štaba 1. proleterske divizije, postavljen je Ilija Radulović, a za političkog komesara Mirko Knežević. Za zamjenika komandanta Milorad Tomić, a za zamjenika političkog komesara Drago Kačar. Za intendanta bataljona Lazar Trninić, a za referenta saniteta Dušanka Peruničić. Za političkog komesara 1. bataljona postavljen je Viktor Kučan.

Da bi pojačao garnizon u Travniku, neprijatelj je, u međuvremenu, kombinovanim snagama od 1500 vojnika u pet kolona sa po 40 konja krenuo s linije Fojnica - Busovača, preko Mokre Ravni (1564), sjevernim padinama Vraniće planine prema Rostovu.⁵⁰⁰ Čim je obavješten o njegovom pokretu, Štab 3. brigade uputio je 1. i 3. bataljon u tom pravcu sa zadatkom da mu onemoguće dalji pokret prema Travniku. Poslije napornog marša bataljoni su zanoćili u s. Bojska i, 15. novembra, u zoru, produžili pokret. Prije nego što su stigli, neprijatelj je već prošao kroz Rostovo, produžio preko s. Rankovića i, bez otpora, pojačao garnizon Travnik. Poslije toga 1. i 3. bataljon vratili su se u Bojsku, a sutradah pomjerali u rejon Bugojna. U isto vrijeme 2. bataljon je stigao iz Kupresa u s. Kalin.

Noću 17/18. novembra Brigada se, po naređenju Štaba 1. divizije pomjerala na prostoriju između Donjeg Vakufa i Komara, u rezervu Štaba 1. divizije gdje se zadržala sve do 29. novembra. Položaje prema Travniku držale su 1. proleterska i 7. krajiška brigada.

Ponovni napad na Travnik

Na nekoliko dana prije ponovnog napada na Travnik, neprijatelj je ispoljio veliku aktivnost. Vršio je nasilno izviđanje i, jačim snagama, uz podšku artiljerije, pokušavao da odbaci jedinice 1. proleterske i 10. krajiške divizije što dalje od Travnika. Nosilac tih akcija bili su dijelovi 369. puka 369. legionarske divizije i 6. zagrebačke konjičke pukovnije.⁵⁰¹ Jedan bataljon 369. puka krenuo je iz Zenice preko s. Brajkovići i južnim padinama Vlašića pod vrlo teškim terenskim i zimskim uslovima, zaobišao Travnik sa sjeveroistoka da bi napao jedinice 7. krajiške brigade s leđa, koje su držale blokadu Travnika sa zapadne strane. Uspio je da iznenadi dva bataljona 7. krajiške brigade i prisili ih da se povuku južno od komunikacije Turbe - Komar. U isto vrijeme jedna neprijateljeva kolona krenula je u napad od Turbeta prema Komaru, a druga iz Travnika preko Vilenice. U pomoć 7. krajiškoj pritekla je 1. proleterska brigada. Poslije viščasovne borbe sve tri kolone neprijatelja prisiljene su da se povuku u Travnik.

U isto vrijeme i jedinice 1. proleterske i 10. krajiške divizije bile su vrlo aktivne i vršile svakodnevne danonoćne napade na spoljnu odbranu grada. Cilj je bio da se neprijatelj iznurava i drži u stalnoj nape-

⁵⁰⁰ izvještaj Štaba 10. divizije. Zbornik, tom 4, knj. 19, dok. br. 58, str. 213.

⁵⁰¹ Bojna relacija 6. pukovnije. Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 220, str. 250-260.

tosti, i da mu se onemogućiti preduzimanje akcije širih razmjera prema dolini Vrbasa. I jedna i druga strana nastojale su da održe inicijativu u svojim rukama. Kolika je bila aktivnost 1. divizije, vidi se iz Bojne relacije komandanta 6. zagrebačke konjičke pukovnije za novembar 1943, u kojoj kaže da je »garnizon Travnik u toku novembra 26 puta napadan jakom mitraljeskom i artiljerijskom vatrom«.⁵⁰²

Jedinice 3. bosanskog korpusa u to vrijeme postigle su značajne uspjehe kod Vareša, na Sarajevskom Ozrenu i Crvenim Stijenama, i vršile pritisak na Sarajevo sa sjevera. Radi toga je neprijatelj bio primoran da dio snaga iz Travnika uputi kao pomoć sarajevskom garnizonu. Da bi pomogao 3. korpusu, Štab 1. proleterske divizije naredio je svim jedinicama da pojačaju pritisak na Travnik i onemogućiti izvlačenje neprijateljevih snaga prema 3. bosanskom korpusu.⁵⁰³

U novembru je u sastav 1. proleterske divizije ušla 13. proleterska brigada »Rade Končar«. Nju su, uglavnom, sačinjavali radnici iz Zagreba i borci Zumberačko-pokupskog odreda. Do tada ona je postigla velike uspjehe u Hrvatskoj i vodila borbe neposredno na domak Zagreba. Već u prvim zajedničkim borbama 13. proleterska brigada postigla je vrlo dobre uspjehe. Njeni borci bili su energični, hrabri i odlučni. Zajednički su i ravnopravno sa borcima 1. proleterske i 3. krajiške brigade kovali borbeno jedinstvo 1. proleterske divizije.

Vrhovni štab NOVJ je krajem novembra naredio Štabu 1. proleterskog korpusa da pojača dejstva oko Travnika. Prema podacima Obavještajnog centra 1. proleterske divizije, u Travniku su se nalazile jače snage - oko 5.500 neprijateljevih vojnika iz sastava: 6. zagrebačke konjičke pukovnije (kompletna), 1. bataljon 369. divizije, 450 kupreških ustaša i 150-200 feldžandarma. Radi pojačanja odbrane, privučene su i snage iz Busovače.⁵⁰⁴

S obzirom na to da je neprijatelj garnizon u Travniku bio odsječen od ostalih snaga, a da su 6. lička proleterska i 10. krajiška divizija čvrsto zatvarale pravac od Zenice i Busovače, Štab 1. korpusa je procenio da je nastupilo pogodno vrijeme za napad na Travnik i da se neće ponoviti situacija iz prethodnog napada. Zbog toga je donio odluku za napad. Na Travnik su napadale 1. i 3. proleterska krajiška brigada i 4. bataljon 2. brigade 6. ličke divizije »Nikola Tesla« koja je u novembru 1943. ušla u sastav 1. proleterskog korpusa. U neposrednoj rezervi bila je 2. lička brigada u rejonu: Turbe - Sečevo - Potkraj, a u opštoj rezervi 13. proleterska brigada »Rade Končar« na prostorijski s. Oborci - Komar.⁵⁰⁵

Prema zapovještima Štaba 1. proleterske divizije,⁵⁰⁶ 3. krajiška brigada, ojačana s jednim protivtenkovskim topom, napadala je s juga na pravcu Turbe - Travnik. Sa zapada, osloncem na planinu Vlašić, napadala je 1. proleterska brigada, a na pravcu s. Bukovica - Travnik, sa sjevera 4.

⁵⁰² Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 220, str. 250-260.

⁵⁰³ Naređenje Štaba 1. proleterske divizije. Zbornik, tom 4, knj. 18, dok. br. 133, str. 328.

⁵⁰⁴ Izvještaj Obavještajnog centra 1. proleterske divizije. AVII, k. 706a, f. 9, dok. 10.

⁵⁰⁵ Zbornik, tom 4, knj. 19, dok. br. 132, str. 146.

⁵⁰⁶ Zapovjest Štaba 1. proleterske divizije. Zbornik, tom 4, knj. 19, dok. br. 132, str. 416-422.

bataljon 2. ličke brigade. Napad su podržavale tri brdske baterije: 1. i 6. divizije i 1. proleterskog korpusa. Štab 1. divizije naredio je da »jedinice moraju odlučno napasti i u napadu istrajati do konačne likvidacije garnizona«.

Napad je počeo u 21 čas 29. novembra, baš u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Na desnom krilu 3. krajiške duž puta Han Bila - Travnik napadao je 2. bataljon. Lijevo od njega, opštim pravcem s. Slimena - s. Grahovnik - Dolac napadao je 4. bataljon. Napad s juga, osloncem na Vilenicu, opštim pravcem Kicelj (tt 1235) Bojna - centar grada, izvršili su 1, 3. i 5. bataljon, s tim što je 5. bataljon napadao na lijevom krilu. Drugi i 4. bataljon počeli su napad sa pola sata zakašnjenja, što je znatno uticalo na ishod borbe. U početku je borba bila slabije jačine, a što je vrijeme više odmicalo, bila je sve žešća. Poslije nekoliko uzastopnih juriša, 2. bataljon savladao je spoljnu odbranu i prodro do Gumna, gdje je naišao na minska polja i ubitačnu minobacačku i mitraljesku vatru, i bio prisiljen da zastane, uz gubitke od 6 ranjenih, od kojih 2 teže. I 4. bataljon likvidirao je spoljnu odbranu, zauzeo Slimenu i Grahovnik. Pošto je na spoljnoj ivici Dolca naišao na vrlo žestok otpor, bio je prisiljen da zastane. Svi pokušaji da u nekoliko uzastopnih juriša zauzme Dolac, ostali su bez uspjeha. Poginuo je politički delegat u 1. četi Stevan Ačić i 2 borca, dok su 3 borca ranjena. Ni 1, 3. i 5. bataljon nisu uspjeli da likvidiraju čitav sistem bunkera na svojim pravcima nastupanja. Pojedine čete prodirale su kroz međuprostore sve do rijeke Lašve, ali su protivnapadima neprijatelja bile prisiljene da se povuku na polazne položaje, uz gubitke od 5 poginulih i 14 ranjenih.

Ukupni gubici 3. brigade bili su: 9 poginulih, 20 ranjenih i 4 nestala borca. Poginuli su politički komesar 2. čete, 3. bataljona Pepa Kačar i komandir 1. čete 4. bataljona Branko Damjanović.⁵⁰⁷

Napad nije uspio, pored ostalog, i zbog toga što je neprijatelj bio obavješten i očekivao napad, a Brigada, poslije napornog marša i iz pokreta, napadala na vrlo širokom frontu; što nije bilo vremena da se sa starješinama izvrši izviđanje i utanače zadaci; što napad nije bio sinhronizovan između jedinica po objektima i vremenu, i što je izostala vatrena podrška artiljerijske baterije 6. ličke divizije, koja je bila određena da podržava napad 3. krajiške brigade.

Trebalo je koncentrisati jake snage na uskom frontu i probiti se u grad, a slabim snagama blokirati bunkere i otporne tačke na spoljnjem pojasu odbrane, kako je to naredio Štab 1. proleterske divizije.

Nije uspio ni napad 4. bataljona 2. ličke brigade, koji je napadao na desnom krilu 2. bataljona 3. krajiške brigade. Ni 1. proleterska brigada nije uspjela probiti odbranu neprijatelja.

U ranim časovima 30. novembra sve jedinice povukle su se na polazne položaje, s tim što su ostavile jaka borbena obezbjeđenja prema Travniku. Treća krajiška proleterska brigada povukla se na prostoriju s. Bačvice - s. Pulac - s. Đakovići - s. Kasapovići. Borbeno obezbjeđenje organizovano je na položajima: Gradina (k. 769) - Mikšića brdo - Kicelj

⁵⁰⁷ AVII, k. 711, br. reg. 16/1-2.

(tt 1275) - s. Budišići.⁵⁰⁸ Iako Travnik nije bio oslobođen, jedinice su postigle uspjeh. Osujetile su ofanzivna dejstva neprijatelja prema Jajcu i obezbjedile nesmetano održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Već 2. decembra jedna bojna 369. vražije divizije izvršila je napad na borbeno obezbjeđenje 3. brigade, preko Vilenice i Kicelja (k. 1275) u pravcu s. Đakovići, ali je snažnim protivnapadom 1. bataljon i dijelova ostalih bataljona zbačena sa Vilenice i natjerana u Travnik, uz 3 poginula i više ranjenih vojnika.

Tih dana formirane su Tehnička četa. kao samostalna jedinica 3. brigade i prateće čete po bataljonima.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Zbornik, tom 4, knj. 19, dok. 138, str. 430, i knj. 20, dok. 11, str. 37.

⁵⁰⁹ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 11, str. 38.

Borbe na području Bosanske krajine

Vojno-politička situacija krajem 1943.

Krajem 1943. NOVJ je narasla na oko 300.000 boraca. Ona je pod svojom kontrolom držala ili ugrožavala gotovo sve vitalne komunikacije u zemlji, a okupator je, uz velike napore, održavao veze između svojih garnizona u većim gradovima.

Poslije kapitulacije Italije na jugoslovenskom ratištu jedinice NOVJ došle su u posjed velike količine naoružanja i vojne opreme. Formirano je desetine novih brigada i divizija. U periodu septembar-decembar oslobođene su velike teritorije u Makedoniji, južnoj Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Skoro cijela istočna Bosna bila je slobodna, izuzev gradova Brčkog, Sarajeva, Zenice, Doboja i Maglaja u dolini rijeke Bosne.

U tom periodu Crvena armija prodirala je dalje na zapad, a saveznici su u Italiju dovlačili svježe snage i pripremali novu ofanzivu.

Prema procjeni njemačkog Vrhovnog komandovanja, predstojala je neposredna opasnost od savezničke invazije na Balkanu i prodor Crvene armije preko Rumunije i Podunavlja.⁵¹⁰ Njemačka je pokušala iskoristiti zimski period 1943/1944. za organizaciju odbrane »svoje Evrope«. Zbog toga je njemačka Vrhovna komanda dovela u Jugoslaviju novih jedanaest divizija, tako da je u jesen 1943. raspolagala sa dvadeset i dvije divizije na tlu Jugoslavije, a računala je i na snage kvislinga. Cilj je bio: u toku zime razbiti glavne snage NOVJ i osigurati zaleđe, te biti spreman za eventualno iskrcavanje saveznika, koje su očekivali u proljeće 1944.

Komandant Jugoistoka (svih njemačkih i kvislinških snaga na Balkanu), generalfeldmaršal Vajks, uputio je još u oktobru 1943, svoju procjenu vojno-političke situacije na Balkanu direktno Hitleru a posebno u Jugoslaviji, u kojoj je dosta objektivno procijenjeno stanje na jugoslovenskom ratištu, i dao osnovu plana operacija koje će Nijemci izvesti protiv NOVJ u zimu 1943/1944. godine.

On u prvom dijelu procjene ističe da se operacija saveznika na Balkanu može očekivati u proljeće 1944. i da do tada treba utvrditi jadransku obalu i raščistiti situaciju u unutrašnjosti Jugoslavije. U drugom

⁵¹⁰ *Oslobodilački rat*, knj. 2, I izd. str. 7 i 8.

dijelu procjene kaže da su borbene akcije na jugoslovenskom ratištu izgubile karakter gerilskog rata, i dalje:

»Prema tome nepravilno bi bilo da se i dalje govori o »gerilstvu« ili da se suzbijanje bandi smatra kao politička stvar. Radi se o tome da se uoči, da je neprijatelj stao nogom na Balkanu i da ga treba uništiti pre nego što će veći deo trupa biti prisiljen da krene u odbranu obale«.

U procjeni se dalje kaže:

»Situacija u Cmoj Gori, karakteriše se potpunim isterivanjem srpskih ustanika (misli na četnike primjedba S.T) u sjevernoj Crnoj Gori od strane komunista... «

... »U Srbiji Draža Mihailović pokušava da mobilizacijom ubrza izgradnju nacionalne srpske armije. U tom smislu apeluje na Srbe, koji su ostali verni kralju i na istorijsku nacionalnu svest Srba... « »Do sada postoje: u Srbiji kadrovi i štabovi za 22 predviđena korpusa i 13 verovatnih, a u Bosni, kadrovi i štabovi za 7 predviđenih i 2 verovatna korpusa;

U poređenju sa ovako visokim ciframa, bande DM retko se pojavljuju, pošto njihov korpus raspolaže sa 500-1000 pušaka i nešto automatskog oružja. Zato im je naređeno da se uzdržavaju od akcija.. . Draža Mihailović inicijativu za njihov prelazak na dela očekuje spolja... «

»Nasuprot tome komunizam u Srbiji ima sve veći uticaj. Veliki deo sabotaža pada na njihov teret. .. « »U ovom trenutku glavna opasnost preti iz Hrvatske (misli se na teritoriju NDH, uključujući i Bosnu - primjedba S.T.)...

»Crvene snage nameravaju da prodru u Srbiju preko Drine. Mihailović vrši pripreme da ih odbije. On verovatno precenjuje svoju borbenu sposobnost i gotovost svoje trupe isto onako kako i životnu snagu, konzervativne ideje na suprot revolucionarnim elementima... «

Zbog toga Mihailović već traži vezu sa njemačkim komandama, da ne bi potpao pod komunističku vladu.⁵¹¹ Pri tome igra ulogu takođe i nada da se njegove jedinice održe do oslobođenja«.. . Cilj uspostavljanja veze sa DM mora u prvom redu da bude u tome da se u svojoj daljnjoj borbi odvрати od borbe protiv njemačkih trupa«.

»U Hrvatskoj (teritorija NDH - primjedba S.T.) trenutno postoje četiri delovanja vlasti, i to:

a - Područje posednuto nemačkim trupama - nemačke snage nalaze se u otpornim tačkama duž morskog obale i najvažnijih puteva i željezničkih pruga. Njihove pozadinske i bočne veze stalno su ugrožavane.

b - Područje na kome je hrvatska država vlast. Izuzev u Zagrebu gde su se pod zaštitom poglavnikove tjelesne garde povukle državne ustanove. Ne postoji više nikakav državni autoritet, čak ni na ovim delovima zemlje koji još drže hrvatske trupe (primjedba S.T.).

c - Područje srpske autonomije - Ovde se radi o grupama srpskog naroda koje su se posle preduzimanja vlasti od strane ustaša na području na kojima žive, zabarikadirale u obliku ježa.

d - Područje sa vladavinom komunista - Ceni se da su oružane snage jake 100.000 ljudi i da su za sada forrnirane u 20 divizija i 14 samostalnih brigada... «

⁵¹¹ Prvi pregovori Draže Mihailovića sa predstavnicima Vermahta održani su još 11. novembra 1941. u s. Divci kod Valjeva.

»Činjenica da Tito želi lično da rukovodi operacijama u istočnoj Bosni, pokazuje koliko se važnosti istima pridaje, verovatno se radi o odluci - ko treba da zauzme Srbiju, Tito ili Mihailović?«.

U petom dijelu ove procjene, ocijenjeno je da su »nacionalne snage (misli se na snage Draže Mihailovića primjedba S.T.) u opadanju, a NOP (komunistički pokret - primjedba S.T.) u usponu. Zbog toga je osnovni pravac angažovanja svih njemačkih snaga na Balkanu, protiv oslobodilačkih pokreta. I ako se snaga ovih pokreta ne suzbije u toku zime 1943/44. njemački front u proljeće neće biti spreman za odbranu na morskoj obali, a ni u pozadini.

Na kraju ove procjene Hitler je obaviješten o planovima operacije koju Komanda za Jugoistok treba da preduzme protiv NOVJ: prvo, očistiti ostrva ispred dalmatinske obale, i drugo, povesti borbu protiv Tita, angažovanjem svih raspoloživih snaga.

Na osnovu takve procjene, fon Vajks je osim operacije za čišćenje šireg područja jadranske obale i ostrva, planirao i izveo nekoliko krupnijih operacija protiv NOVJ u Bosni, Hrvatskoj i Sandžaku.⁵¹²

Iz ove procjene situacije može se zaključiti da je aktivnost jedinica NOVJ u istočnoj Bosni, Sandžaku u Crnoj Gori u jesen 1943. za njemačku Komandu Jugoistoka predstavljala značajnu operativnu prepreku za konsolidovanje situacije na jugoslovenskom ratištu i stvaranje uslova za organizovanje odbrane u slučaju savezničkog iskrcavanja na jadranskoj obali. Snage 2. i 3. korpusa NOVJ, ojačane 2. proleterskom i 5. krajiškom divizijom, prijetile su upadom u Srbiju i spajanjem sa tamošnjim narastajućim snagama, posebno u južnoj Srbiji. Zato je prva etapa ofanzive i bila usmjerena baš na jedinice na tim oslobođenim teritorijama.

Izvođenje operacija povjereno je Štabu njemačke 2. oklopne armije, koji je pod svojom komandom imao 5. SS, 15. brdski i 69. rezervni armijski korpus, uz učešće ustaško-domobrinskih snaga, četnika i milicije.

Predviđeno je da se operacija izvede u dvije faze. Prva faza u decembru 1943. uništenjem snaga NOVJ u međurečju Lim - Drina - Bosna i na srednjodalmatinskom otočju; a druga u januaru i februaru 1944. uništenjem snaga NOVJ u međurečju Bosna - Una i području Velebit - Dinara.

Operacijom na prostoru Dalmacije, Korduna i Banije rukovodio je Štab 15. armijskog brdskog korpusa. U sastavu korpusa bile su: njemačke 14, 371. i 264. divizija, 373. legionarska i dijelovi 69. kozačke divizije.

Poslije završetka tih operacija oba korpusa (5. i 15) prenijeli su svoja dejstva u zapadnu Bosnu i sjevernu Dalmaciju. Prva faza pod nazivom »Kugelbliz« počela je 3. decembra 1943. iz Tuzle i Zvornika, napadom 4. decembra, na Prijepolje, a 6. decembra iz Sarajeva, i trajala do 18. decembra, a zatim je težište dejstava prenijeto na teritoriju zapadno od rijeke Bosne pod nazivom operacija »Šnešturm«.

Operacija na prostoru Korduna, Banije i Cazinske krajine nosila je naziv »Panter«; na srednjodalmatinskim ostrvima i na području Dinare »Citen«, a u januaru i februaru 1944. kada je težište prenijeto na srednju i zapadnu Bosnu pod nazivom »Jajce«.

⁵¹² Slavko Odić: *Desant na Drvar*, str. 13, Beograd, 1981.

Te zimske operacije predstavljaju jedinstvenu ofanzivu, koja je u nas poznata pod nazivom »šesta ofanziva«.

U ovom periodu Nijemci su primjenili novu taktiku borbe protiv jedinica NOV. Pored borbenih grupa jačine ojačanog bataljona do puka, prema potrebi su formirali i manje taktičke motorizovane grupe sastava čete do bataljona, koje su, uz podršku artiljerije, tenkova i borbenih kola, intervenisale na ugroženim pravcima, djelstvovale iznenadno na bokove i pozadinu jedinica NOVJ, a potom posjedale ključne tačke na komunikacijama iz kojih su pravile ispade prema slobodnoj teritoriji, palili i žarili, i održavali vezu sa većim garnizonima.

Na početku svake operacije Nijemci su vršili duboke prodore motorizovanim snagama, obično, podržavane jakom artiljerijom i tenkovima, da bi jedinice NOVJ izbacile iz gradova i ovladali komunikacijama.

Da bi se što efikasnije borili protiv jedinica NOVJ, Nijemci su pri većim jedinicama formirali »Bendenfernichtruppe« - grupe za uništavanje bandita.⁵¹³ Njihov zadatak bio je da uništavaju manje jedinice, stvaraju zabunu kod većih jedinica i štabova; koriste se iznenađenjem kad se jedinice NOVJ nalaze u pokretu, i napadaju ih iz pozadine; da što dublje upadaju u slobodnu teritoriju, trgaju telefonske veze i napadaju štabove; da prikupljaju podatke o rasporedu jedinica i ustanova i dr.

O formiranju »trupova« i njihovom taktikom upoznat je cjelokupni starješinski sastav 3. krajiške proleterske brigade u cjelini, a borački izvodno.⁵¹⁴

⁵¹³ Grupe su nosile naziv: »trup« jačine oko 40 ljudi, mahom ustaša, koji se dobrovoljno jave na pripremni kurs. Zapovjednik »trupa« je oficir, a »trup« se dijeli na 3 desetine (roja) - sa desetarom (rojnikom) na čelu. Svaki roj naoružan je sa 2 puškomitraljeza »šaraca«, po jednom puškom za ispaljivanje tromblonskih bombi i jednom puškom sa specijalnim dogledom slične sovjetskim puškama snajperkama. Ostali trupovci bili su naoružani mašinkama, a rojnici i puškomitraljezci i pištoljem i dogledom. Ukupno »trup« je imao 6 puškomitraljeza »šaraca«, 3 tromblona i 3 puške sa dogledom, a ostali mašinke.

Kada krene na zadatak, »trup« ponese 750 metaka za svaki »šarac«, po 24 tromblon-bombe na svaku pušku, po 60 metaka za pušku sa dogledom i po 672 metka za svaku mašinku.

Pripadnici »trupa« su nosili šarolike uniforme sa oznakama vojničkog kadra narodnooslobodilačke vojske sa petokrakim zvijezdama na čelu. Čim se uvuku duboko na slobodnu teritoriju, zalogoruju u nekoj šumi daleko od naselja. Odmah šalju izviđače, nekog seljaka ili čobana da prikupljaju podatke o jedinicama NOV i štabovima. Seljake na primoravaju na obavezno potkazivanje, već ako ne mogu dobiti tražene podatke, idu dalje, sve dok ne postignu cilj i ne dođu do podataka. Narodu i pojedincima govorili su da su partizani, koji su izgubili vezu sa svojom jedinicom. Sa ljudima se lijepo ophode i mole ih da im pokažu gdje se u blizini nalazi partizanska jedinica, pa ako se odluče da napadnu neku manju jedinicu ili kurire, onda to čine u manjim grupama. Ako napadaju štab, onda to čini cijela grupa iz više pravaca. Tada se nečujno privlače do stražara na korak-dva, bacaju se na njega i kolju ga nožem. Poslije slijedi koncentričan napad svim raspoloživim sredstvima.

Napad obično traje dva do tri minuta, najviše pet, poslije čega se grupa razbježi u malim grupicama u raznim pravcima, da bi se ponovo sastala cijela grupa na unapred određenom zbornom mjestu, koje je udaljeno obično 3-5 km od mjesta akcije. Sa partizanskim patrolama i stražama izbjegavaju susret, naročito ako imaju da izvrše neki značajniji zadatak, kao na primjer napad na štab ili slično. Svaki pripadnik »trupa« ima kartu terena na kome se izvodi akcija i busolu radi orijentacije, za slučaj da bude odsječen, kao i potreban sanitetski materijal koji čuva u unutrašnjem džepu bluze na lijevoj strani.

Do početka decembra iz Banje Luke, gdje je vršena obuka, poslato je 5 grupa na slobodnu teritoriju i to: dvije grupe iz 373. divizije »Tigar«, dvije iz 369. vrazje divizije i jedna iz 114. »Jeger« divizije.

51" Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 27, str. 84-87.

Pored toga neprijatelj je u to vrijeme uspješno otkrivao radio-saobraćaj između nekih štabova NOVJ i dešifrovao njihove depeše, što je imalo težih posljedica, posebno na području 3. korpusa.

*

Vrhovni štab NOVJ je pravovremeno uočio namjere Nijemaca, procijenio situaciju i preduzeo niz mjera kako bi parirao neprijatelju. Poučen ranijim iskustvima, kada je neprijatelj pokušao da uništi Glavnu operativnu grupu divizija u petoj ofanzivi, odredio je zone dejstva korpusima, a ovi divizijama, i naredio da krupne vojne formacije ne budu nikada na okupu; da ne prihvataju iscrpljujuće borbe sa nadmoćnijim snagama neprijatelja i ne dozvole da budu okružene; da djeluju na širokom frontu i ofanzivno - duž komunikacija po neprijateljevim kolonama i manjim posadama u pojedinim uporištima; da prate svaki pokret neprijatelja, međusobno se obavještavaju i sadejstvuju.

I vojno-politički uslovi u zemlji i svijetu bili su povoljniji nego za vrijeme ranijih ofanziva. Saveznici su sve više priznavali legitimnost NOP-a, NOVJ i narodnu vlast u Jugoslaviji. Na oslobođenoj teritoriji postojala je razgranata mreža organa narodnooslobodilačke vlasti - mjesnih, opštinskih, sreskih, okružnih i pokrajinskih NO odbora, antifašistička vijeća narodnog oslobođenja pokrajina i Nacionalni komitet za oslobođenje Jugoslavije, kao istinski predstavnici naroda. Takođe, postojala je razgranata mreža vojno-teritorijalnih organa - komandi mjesta i vojnih područja, i mnogobrojni odredi i pomoćne jedinice. Veza organa narodne vlasti, vojnoteritorijalnih organa i operativnih jedinica bila je dobra. Samostalnost i međusobna saradnja između sve tri komponente bila je, takođe vrlo dobra.

Prema direktivi Štaba 1. proleterskog korpusa,⁵¹⁵ 1. proleterska divizija dobila je zadatak da dejstvuje na sektoru Livno - Duvno - Travnik - Šiprage - Jajce, a 6. lička divizija na sektoru Šator-planina - Grahovsko polje - Ujilica - Trubar - Dolina rijeke Zrmanje - Dinara. Deseta krajiška divizija 5. korpusa dejstvovala je na prostoru Prozor - Konjic - Busovača - Travnik.

Početkom decembra Nijemci su počeli operaciju »Citen«. Sjeverna motorizovana grupa »Berger« iz sastava 114. divizije sa oko 300 motornih vozila, pedeset tenkova i oklopnih kola i jakom artiljerijom, odbacila je 6. decembra jedinice 3. i 4. brigade 9. dalmatinske divizije i, krajem dana, zauzela Livno. Brzim prodorom iznenadila je posadu u Livnu, spalila jedan avion i zgradu avio-baze, magacine sa rezervama hrane i rezerve benzina. Na vrijeme je evakuisana bolnica sa ranjenicima i bolesnicima.⁵¹⁶ U isto vrijeme jedna neprijateljeva kolona iz rejona Posušja prodrla je u Duvno i posjela komunikacije Posušje - Duvno i Aržano - Karlov Han - Dobož, dok je na pravcu Sinj - Vaganj neprijatelj zadržan.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Zbornik, tom 4, knj. 20, -dok. br. 47, str. 155-160.

⁵¹⁶ Zbornik, tom 2, ks. 11, dok. br. 130, str. 246.

⁵¹⁷ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 38, str. 124.

tioroe u rejonu torove giave i yunuvru napuci na Livno

U vezi s takvim razvojem događaja, 3. krajiška proleterska brigada, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, krenula je 5. decembra usiljenim maršem preko Kupresa za Livno. Njene položaje prema Travniku preuzela je 2. brigada 6. ličke proleterske divizije. Poslije izvršene smjene 3. krajiška proleterska brigada pomjerila se na prostoriju između Donjeg Vakufa i Bugojna, i prenoćila, a 6. decembra u 5 časova produžila pokret i do kraja dana razmjestila se na prostoriju: s. Borje - s. Galičići - s. Mokronoge i obezbjedila se od pravca Livna i Duvna.

Zadatak joj je bio zatvoriti pravac Livno - Kupres i Duvno - Šujica, do pristizanja 1. proleterske brigade, i ne dozvoliti neprijatelju prodor ka Kupresu i dalje na slobodnu teritoriju. Na čelu kolone kretao se 1. bataljon. Kada je 6. decembra uveče izbio u rejon Borove glave, sukobio se sa dijelom snaga iz borbene grupe »Berger«, jačine oko 200 vojnika, 3 tenka i 10 kamiona, koja je krenula u pravcu Šujice. Poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, Nijemci su prisiljeni da se povuku u Livno.

Marš od 70 kilometara koji je Brigada izvela bez odmora, bio je vrlo naporan. Cijelo vrijeme padala je sitna kiša i do kože skvasila svakog borca. Bez obzira na to, disciplina i moral bili su na zavidnoj visini.

Toga dana u sastav 3. krajiške proleterske brigade ušao je italijanski bataljon »Mateoti«,⁵⁸ sastavljen od vojnika antifašista koji su se dobrovoljno javili i izrazili spremnost da se bore protiv fašizma. Za popunu rukovodećih mjesta u tom bataljonu određeni su kadrovi iz sastava 3. krajiške proleterske brigade.

Rukovodeći kadar bataljona »Mateoti« sačinjavali su: komandant bataljona Permeđani (*Permeggioni*) Aldo, politički komesar Dragutin Bego, zamjenik komandanta Adolfo Zamola (*Zamolla*), načelnik štaba Dušan Trninić, načelnik Obavještajnog odsjeka Slavko Petković, referent saniteta Mirko Rodić i intendant bataljona Gojko Knežević.

Povodom početka neprijateljeve ofanzive na slobodnu teritoriju 12. decembra 1943, vrhovni komandant izdao je zapovjest svim jedinicama NOV i POJ⁵⁹ u kojoj se, između ostalog, kaže:

»Nijemci su dovukli pojačanje... «

... »došao je odlučan trenutak kad treba napregnuti sve snage i svu energiju da se spriječe namjere neprijatelja i da se pokaže čitavom svijetu da je NOV nepobjediva i da je dostojna povjerenja koje joj daju saveznici ..

»Nemilosrdno uništavajte željezničke pruge, ceste i mostove, uništavajte fabrike i objekte, kočite prebacivanje neprijateljskog transporta i neprijateljskih trupa. .. «

»Odmah otpočnite sa ofanzivnim operacijama protiv najvažnijih strateških objekata«.

... »Sa oružjem koje držite, branite ono što ste izvojevali u borbama za dvije i po godine, branite krv boraca branioca bratstva i jedinstva i rav-

⁵⁸ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. 26, str. 83.

⁵⁹ Zbornik, tom 3, knj. 6, dok. 155, str. 321.

nopravnosti svih naroda Jugoslavije, u Slobodnoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji - naprijed u pobjedu!... !

Za napad na Livno određena su 1. proleterska divizija i 9. dalmatinska divizija iz sastava 8. korpusa. Sa njima je privremeno komandovao Sreten Zujović Crni, član Vrhovnog štaba.

I 1. proleterska brigada pristigla je 7. decembra i zatvorila pravac prema Duvnu, a 3. krajiška brigada rokirala se desno prema Borovoj glavi i Livnu. Štab 1. divizije, u to vrijeme, nije imao dovoljno podataka o neprijatelju. Procjenio je da »neprijatelj nema dovoljno snaga ni dovoljno stabilnosti na sadašnjim isturenim pravcima«.⁵²⁰ Zadatak 1. divizije bio je da zatvori pravce prema Kupreškom i Livanjskom polju i da ofanzivno djeluje na sektoru Duvno i Livno. Polazeći od toga, izdao je zapovjest⁵²¹ 1. i 3. krajiškoj proleterskoj brigadi, u kojoj, pored ostalog, stoji:

- iskoristite sadašnju situaciju, u kojoj neprijatelj sa manjim snagama stoji prilično isturen, nepovezan i neorganizovan na prostoriji Duvanjskog i Livanjskog polja;...

- Držite jake položaje za zatvaranje pravaca ka Kupreškom i Livanjskom polju, na planinskim masivima Cincara i Paklene planine;...

- sa glavnim snagama ofanzivno djelujete u pravcu Livna i Duvna«.

Istog dana borci 3. krajiške proleterske brigade poslali su čestitku vrhovnom komandantu povodom njegovog proglašenja za maršala Jugoslavije, u kojoj se kaže:⁵²²

»Štabovi bataljona i štab III Proleterske (Krajiške) brigade 1. Proleterske udarne divizije u ime svih boraca, podoficira, oficira i političkih radnika čestitaju Ti zvanje MARŠALA JUGOSLAVIJE.

Svjetsni smo povjerenja koje su narodi Jugoslavije preko svojih predstavnika izrazili Tebi, druže Vrhovni komandante, dajući Ti visoki naziv Maršala Jugoslavije, a preko Tebe i čitavoj našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci

Svjetsni smo velikih uspjeha unutar naše domovine, krunisanih pretvaranjem AVNOJ-a u najviše zakonodavno i izvršno tijelo i stvaranja Nacionalnog Komiteta Narodnog oslobođenja Jugoslavije pod Tvojim mudrim rukovodstvom.

Svijetsni smo, takođe, uspjeha i priznanja naše Narodnooslobodilačke vojske, postignutih u sklopu borbe naših saveznika protiv fašizma, a koji se izražavaju kroz simpatije i pomoć našem Narodnooslobodilačkom pokretu od naroda SSSR-a, Velike Britanije, SAD i svih porobljenih naroda.

Sve to za nas znači svetu obavezu, da u sastavu naše 1. Proleterske udarne divizije, nastavimo još upornije borbu protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika: da im u ovoj ofanzivi zadamo što veće i teže udarce i da doprinesemo svoj udio u velikoj misiji koju vrši naša Narodnooslobodilačka vojska, stvarajući temelje slobodnoj i bratskoj federativnoj zajednici svih Južnih Slovena.

⁵²⁰ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 36, str. 119.

⁵²¹ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 38, str. 124-127.

⁵²² AVII, k. 704, br. reg. 16/1-2.

Tebi, družo Tito, izražavamo ogromno povjerenje, ljubav i zahvalnost za pametno i dalekovidno rukovođenje našom N.O. borbom

Živio Maršal Jugoslavije drugo Tito!

Živjela Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije!

Živjeli naši saveznici SSSR, Engleska i SAD!

U ime svih boraca, podoficira, oficira i političkih radnika III Proleterske (Krajiške) brigade.

Politkomesar,

Simo Tadić, sr.

Komandan t-majorski,

Vlado Bajić, sr.»

Period od 8. do 12. decembra karakteriše se vrlo žestokim borbama, obostranim jurišima, napadima i protivnapadima pod vrlo nepovoljnim atmosferskim uslovima. Na kraju 7. decembra raspored 3. krajiške proleterske brigade bio je: 1. i 4. bataljon nalazili su se na položajima Borova glava i zatvarali pravac od Livna prema Šujici. Drugi bataljon u rejonu s. Podkula, a 3. bataljon u rejonu s. Borja - pozadi 1. i 4. bataljona, u rezervi; 5. bataljon na položajima u s. Galičići, bez jedne čete koja je ostala u Mokronogama, sa zadatkom da zatvori pravac od Duvna.⁵²³ Bataljon »Meteoti« u rejonu Molovan.

Osmoga decembra 1, 2. i 4. bataljon nalazili su se na istim položajima. Toga dana Nijemci su uz podršku 4 tenka i 10 kamiona krenuli iz Livna preko Borove glave za Šujicu. Treći bataljon dobio je zadatak da krene prema Livnu i, koristeći se povoljnim uslovima zemljišta trebalo je da napadne neprijatelja bočno. Bataljon je posjeo položaje na vrijeme i sukobio se sa neprijateljem kod s. Potočana oko 10 časova. Borba je trajala sve do 16 časova. Poslije vrlo žestoke borbe neprijatelj je bio prisiljen da se povuče u Livno. Kada su se Nijemci počeli povlačiti, 3. bataljon je počeo gonjenje i tom prilikom zaplijenio 2 kamiona i jedan motocikl.

Poslije toga ponesen uspjesima, 3. bataljon je, bez jedne čete, produžio gonjenje ne osvrćući se na ostale jedinice i spustio se u ravnicu. Bojište je bilo pokriveno maglom. Nijemci koji su odstupali, dobili su u međuvremenu pojačanje iz Livna, što Štab 3. bataljona nije očekivao, tako da su se dvije čete našle u vrlo teškoj situaciji i bile prisiljene na povlačenje, izložene jakoj tenkovskoj, minibacačkoj i mitraljeskoj vatri. Na kraju su Nijemci bili prisiljeni da se povuku u Livno, s tim što su preoteli i odvukli svoje kamione.

Gubici neprijatelja bili su 32 poginula i veći broj ranjenih, koje je neprijatelj uspio izvući. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez »šarac«, 6 pušaka, 25 šinjela i nešto municije. Gubici 3. bataljona: 6 mrtvih, 12 ranjenih i 1 zarobljen.

U ovoj borbi poginuo je i komandir voda 3. čete, Dušan Babić, poznat kao neustrašiv borac.

U isto vrijeme u s. Mokronoge, 2. četa 5. bataljona, koja je držala položaje prema Duvnu u sadejstvu sa jednom četom iz 1. proleterske brigade sačekala je u zasjedi Nijemce, koji su iz Duvna krenuli prema Šujici, i prisilila ih na povlačenje. Ubijeno je 8 Nijemaca, od kojih 1 oficir, a 10 ih je ranjeno. Zaplijenjeno je: jedna mašinska puška, jedna

⁵²³ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 109, str. 378.

tromblonska puška sa 40 mina, 6 pušaka i sva oprema ubijenih. Četa nije imala gubitaka.

Narednog dana Nijemci su ponovo krenuli u napad preko Borove glave i napali položaje 1. bataljona. Jedinice 1. bataljona posjele su povoljne položaje i bile dobro maskirane. Nijemce su sačekali na bliskom odstojanju snažnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom i, poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, prisilile neprijatelja da se povuče u Livno. Ostale jedinice vršile su pripreme za napad na Livno.

U 24 časa 9. decembra, 2, 4. i 5. bataljon napali su neprijateljev garnizon u Livnu, ali bez većeg uspjeha. Drugi i 5. bataljon napadali su duž puta prema Livnu, a 4. bataljon iz rejona Bašajkovac sa sjevera. On je u prvom naletu slomio spoljnu odbranu grada i upao u Livno. Borba je trajala sve do 6 časova 10. decembra, poslije čega su se jedinice povukle na polazne položaje. Neprijatelj je nastojao da po svaku cijenu odbaci Brigadu što dalje od Livna.

Napad je izvršen s ograničenim ciljem, da bi se neprijatelju nanijeli gubici u živoj sili i tehnici, da se drži u napetosti i uznemirava u Livnu i da mu se ne dozvoli prodor prema Kupresu.⁵²⁴

U napadu na Livno učestvovala je i 3. brigada 9. dalmatinske divizije, koja je napad otpočela sa zakašnjenjem od 2 do 3 časa.⁵²⁵

Gubici 3. krajiške proletherske brigade su bili: 1 poginuo i 4 ranjena borca. Zaplijenjene su veće količine municije i ručnih bombi, šatorskih krila, ćebadi i druge opreme.

U isto vrijeme 1. proletherska brigada napadala je na Duvno preko Eminovog Sela, Gradine i Srđana »više sa ciljem da se neprijatelju nanesu gubici i uništi deo njegove motorizacije nego da se zauzme grad«. ⁵²⁶

Ni neprijatelj nije mirovao. Htio je po svaku cijenu da se probije preko Šujice za Kupres. U zoru 10. decembra krenuo je iz Livna u napad na položaje 3. krajiške proletherske brigade sa mnogo jačim snagama. Jednom motorizovanom kolonom uputio se prema Borovoj glavi i napao na 1. bataljon. Drugom kolonom preko Kruškog polja prema Molovanu, zaobišao položaje 3. i 4. bataljona i prodirao prema položajima 3. dalmatinske brigade, a trećom kolonom južno od puta Livno - Šujica da bi izmanevrisao položaje Brigade na Borovoj glavi.

Već u prvom sudaru razvila se vrlo žestoka borba, koja je trajala sve do kasno u noć. Uz podršku tenkova i artiljerije Nijemci su po svaku cijenu htjeli da zauzmu ključne položaje na Borovoj glavi koje je branio 1. bataljon. Zahvaljujući upornosti 1. bataljona to im nije uspjelo. U popodnevnim časovima, vještim manevrom 4. bataljon je zaobišao lijevu njemačku kolonu, izbio u njenu pozadinu, a zatim izvršio energičan napad. U isto vrijeme u protivnapad je prešao i 3. bataljon. Nijemci su bili prisiljeni na povlačenje. Na taj način potpuno je rastrojena lijeva kolona i ugrožen bok srednje motorizovane kolone u zahvatu puta, koja je napadala na 1. bataljon. Na kraju dana neprijatelj je bio prisiljen da

⁵²⁴ Zbornik, tom 2, knj. 11, dok. 147, str. 271.

⁵²⁵ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. 9, str. 377 - napomena pod br. 1 i AVII k. 711, dok. 42/2.

⁵²⁶ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. 107, str. 366-372.

se preko s. Potočana povuče u Livno, dok mu je motorizovana kolona zanoćila pod Borovom glavom.

Toga dana borci 1. bataljona uz natčovječanske napore, odbili su nekoliko juriša i pretrpili vrlo jaku artiljerijsku, tenkovsku, minibacačku i mitraljesku vatru. Položaji koje je branio, bili su prerovani i crni od eksplozija artiljerijskih i minobacačkih granata, ali borci 1. bataljona nisu popustili. Samo pred 3. i 4. bataljonom ubijeno je 30 neprijateljevih vojnika, dok je poginule ispred 1. bataljona neprijatelj uspio pokupiti i odvući u Livno. Zaplijenjeno je nekoliko tovarnih konja sa sanducima municije i druga ratna oprema.

Gubici Brigade bili su: 2 poginula i 8 ranjenih. Poginuo je Mile Brkljač, zamjenik političkog komesara 1. bataljona, vrlo hrabar i cijenjen rukovodilac.

Noću 10/11. decembra 2. i 5. bataljon, bez jedne čete, smjenili su jedinice 1. bataljona na Borovoj glavi. Četa 5. bataljona zadržana je na položajima kod s. Mokronoge i zatvorila pravac od Duvna prema Šujici. Treći bataljon posjeo je položaje na Ivoviku (k. 1421), sa zadatkom da zatvori pravac prema Livnu, Zagoričanima i Šujici. U jutarnjim časovima 11. decembra 1943. Nijemci su obnovili napad preko sela Potočana prema Borovoj glavi i u pravcu Borova Polja. Vrijeme je bilo vrlo hladno i maglovito, oluja i susnježica, a borci zbog danonoćnih borbi, neredovne ishrane, magle i na otvorenim položajima, bili su premoreni. Zbog toga i, da ne bi trpili nepotrebne gubitke, posle kratkotrajne borbe, Stab 3. krajiške brigade naredio je da se bataljoni povuku na nove položaje u visini Kazjak - Šujica, organizuju odbranu po dubini i spriječe prodor neprijatelju prema Kupresu. Bataljoni su zauzeli ovaj raspored: 2, 3. i 4. bataljon na liniji: Borac - Suhovrh - Stipićeve Košare, 5. bataljon u rejonu s. Galičić, a 1. bataljon po dubini u rejonu Šujice.

Istovremeno je i 1. proleterska brigada posjela položaje u visini Šujice, na lijevom krilu 3. krajiške proleterske brigade. Pristigla je i 2. lička brigada 6. ličke divizije »Nikola Tesla«.

Od 12. do 18. decembra 3. krajiška proleterska brigada u sadejstvu sa 1. proleterskom i 2. ličkom brigadom vodila je svakodnevno borbe oko Šujice. Neprijatelj je 12. decembra koristeći se gustom maglom i nevremenom podišao položajima 4. bataljona u namjeri da ga zaobiđe i odbaci. Međutim, snažnim protivnapadom, poslije kratkotrajne borbe, razbijen je i prisiljen da se povuče, uz gubitke od 15 poginulih. Na kraju dana neprijatelj je u jačini od 1500 vojnika, uz podršku 12 tenkova i artiljerije, izvršio napad na položaje 3. i 1. proleterske brigade i prednjim dijelovima zauzeo Šujicu,⁵²⁷ ali je njegov dalji pokret bio zaustavljen. Narednog dana, 1. i 2. bataljon 3. krajiške proleterske brigade vodili su vrlo žestoke borbe u rejonu Podkula. Sa jednom kolonom neprijatelj je pokušao da zaobiđe desno krilo Brigade, ali je protivnapadom 3. i 4. bataljona odbijen i vraćen na polazne položaje. Protivtenkovski top i minobacači 1. i 2. bataljona uništili su 2 kamiona i oštetili jedan top. Ubijeno je 8 neprijateljevih vojnika.

Naredna dva dana neprijatelj je u nekoliko navrata napadao položaje Brigade u namjeri da je odbaci i proдре u Kupres, ali uz velike gubitke, i bez uspjeha.

⁵²⁷ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 60.

O tim borbama Komandant njemačkog 15. armijskog korpusa u svom izvještaju od 17. decembra 1943. između ostalog, kaže:

»... 114. divizija: u očekivanju neprijateljskog vazdušnog napada na Livno, mnogobrojni napadi neprijatelja protivu okolnih tačaka na putu Sinj - Livno - Šujica, koji su odbijeni... U prostoru Potočani poslije odbijanja neprijateljskih napada, pri kojima je neprijatelj pretrpio mnogobrojne gubitke, neprijatelj je dobio pojačanje na visovima sjeverno (500 ljudi), sa teškim mitraljezima. Neprijatelj se iz ovog oslobođenog prostora severno od Livna povukao do na 2 km od ivice varoši«⁵²⁶

Prema izvještajima dobijenim od obavještajnog organa iz Livna, u napadu na Livno ubijeno je 60 neprijateljevih vojnika i oko 90 civila.⁵²⁹

Tako su poslije višednevnih borbi svi pokušaji neprijatelja da se probije za Kupres ostali bez uspjeha. U borbama od 12. do 18. decembra samo na sektoru 3. proleterske krajiške brigade ubijeno je 45 neprijateljevih vojnika, uništena 2 kamiona i oštećen jedan top. Gubici Brigade bili su: 8 poginulih i 14 ranjenih boraca.

Danonoćne borbe po ciči zimi na nadmorskoj visini preko 1000 metara nije bilo lako izdržati. To je do kraja iscrpljivalo borce. Sve kuće i staje u okolnim selima, još u početku ustanka, spalili su i porušili Italijani. Nije bilo mogućnosti da se sklone ranjenici i bolesnici, zbog čega su se smrznula četiri borca.

Dani su bili vrlo hladni. Padala je mrzla kiša i susnježica i šibala jaka oluja. Redali su se obostrani napadi i protivnapadi.

Bez obzira na to, 3. krajiška brigada u sadejstvu sa 1. proleteskom, 3. dalmatinskom i na kraju sa 2. ličkom brigadom izvršila je svoj zadatak u potpunosti.

Za pokazanu hrabrost i natčovječanske napore u borbama oko Livna, vrhovni komandant NOV Jugoslavije pohvalio je 3. krajišku proletersku brigadu. Pohvala glasi:

»Izražavam svoje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima 3. krajiške brigade 1. proleterske divizije, koji su u borbi kod Livna i Šujica pokazali natčovječanske napore i uprkos nadmoćnijeg neprijatelja, izvršili svoje zadatke, koji su bili pred njih postavljeni.

*Vrhovni komandant
NOV i POJ
Maršal Jugoslavije - Tito«*

Štab 3. krajiške brigade pohvalio je svojom naredbom 4. bataljon, koji se posebno istakao u borbama oko Livna i služio za primjer drugim bataljonima.

Noću 17/18. decembra 1943. položaje 3. krajiške proleterske brigade preuzela je 2. lička brigada i zatvorila pravac Livno - Kupres. U toku 18. i 19. decembra 3. krajiška brigada razmjestila se na prostoriju s. Blagaj - s. Rastičevo, na jednodnevni odmor, a 20. decembra, po naređenju Štaba 1 proleterske divizije⁵³⁰ pomjerila se između Bugojnai Do-

⁵²⁸ Mikroteka AVII, Minhen reg. br. 5/580-581 (595-596).

⁵²⁹ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 109, str. 381.

⁵³⁰ Zbornik, tom 4, knj. 20, str. 360.

njeg Vakufa na prostoriju s. Milanovići, s. Karadže, s. Prusac, gdje se zadržala dva dana. Nakon toga, 22. decembra smjenila je 1. ličku brigadu 6. divizije, posjela položaje na liniji: s. Dulac - s. Đakovići - s. Kasapovići i zatvorila pravac prema Travniku. Sve do 26. decembra 1943. ostala je na istim položajima. Neprijatelj je 24. i 25. decembra izvršio nekoliko ispada prema položajima Brigade, ali je svaki put bio povraćen u Travnik, uz nekoliko poginulih i ranjenih vojnika. Lakše su ranjena i dva borca 3. krajiške brigade.

U prvoj banjalučkoj operaciji

Decembra mjeseca 1943. stanje u NDH, posebno u Bosni i Hercegovini, bilo je sve lošije za okupatora i njegove kvislinge. Mnogi, čak i među onima koji su u početku bili uz ustašku vlast, nisu više u nju vjerovali. Radi toga su više vojne komande oružanih snaga NDH sve češće konstatovala da se najveći dio teritorije NDH nalazi pod kontrolom partizanskih snaga; da je među stanovništvom pod kontrolom ustaške vlasti »zavladala velika zabrinutost i depresija, gotovo panika ... da ono ne vjeruje da mu iko može pomoći, izuzev završetak rata, i da stanovništvo želi mir ... pa neka pobjedi ko bio«⁵³¹

Ovakvom stanju doprinjela je i kapitulacija Italije. Krupne akcije jedinica NOV dovele su do velikih pokreta izbjeglica, paralisana je bio ili jako otežan saobraćaj a, samim tim, bila je pogoršana razmjena životnih dobara, kao i snabdijevanje vojske i stanovništva. Sve je to pojačalo šverc i crnu berzu. Izazivalo nesigurnost i glad, a time i nezadovoljstvo svih slojeva, u prvom redu gradskog stanovništva.

Još veću pometnju ustaša i njihovih pristalica izazvalo je Drugo zasjedanje AVNOJ-a i »osnivanje partizanske vlade«, kao i sve veća aktivnost savezničke avijacije i zimsko nastupanje Crvene armije. Nade koje su Nijemci i ustaška država polagali u savezništvo sa četnicima, »kao saborcima«, nisu se ispunile. Svi ti problemi pritiskivali su i pripadnike banjalučkog garnizona i građane Banje Luke.

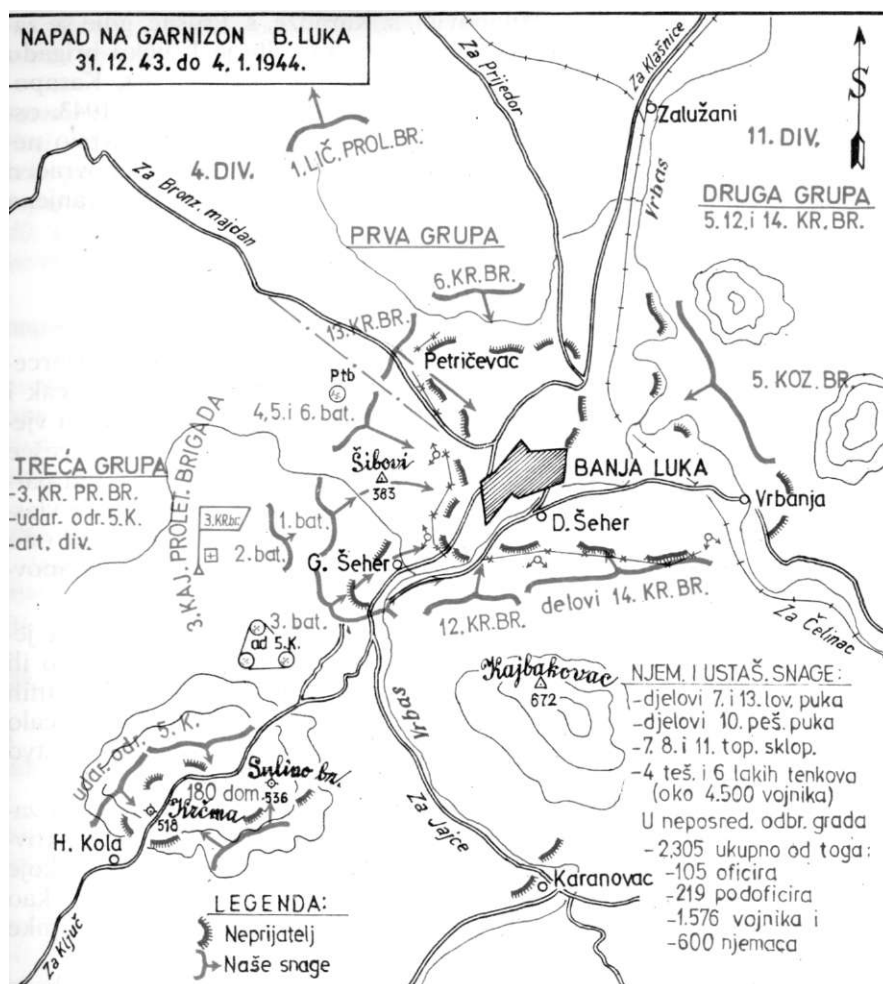
Od početka decembra njemačka ofanziva u istočnoj Bosni bila je u punom jeku. Dijelovi 369. i 187. divizije, 92. i 901. puka i 1. ustaške brigade vršili su jak pritisak na jedinice 3. korpusa NOVJ, a 1. brdska i 7. SS. divizija »Princ Eugen« na jedinice 2. proleterske, 5. krajiške i 27. divizije da ih razbiju i po dijelovima unište.

U takvoj situaciji Vrhovni štab NOVJ naredio je Štabu 5. korpusa da napadne neprijateljev garnizon u Banjoj Luci i, na taj način, olakša pritisak na jedinice 3. korpusa i 5. krajišku diviziju, koje su se nalazile na prostoru Milan planine, Ozrena i Zvijezde.

Za izvršenje toga zadatka, Štabu 5. korpusa pridodate su 3. krajiška proleterska i 3. lička brigada iz sastava 1. proleterskog korpusa.

U vezi s tim, 26. decembra, 3. proletersku brigadu smjenila je 1. lička brigada 6. divizije na položajima prema Travniku. Čim se prikupila, 3. krajiška proleterska brigada je, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, krenula prema Jajcu. Brigadi su se priključili Nikola Pećanac i

⁵³¹ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. 215 i 217.

Milan Ćup koji su se do tada nalazili na kursu pri Vrhovnom štabu. Do 29. decembra, brigada se zadržala na periferiji grada i bila pretpočinjena Štabu 5. korpusa.

U sastavu 3. proleterske bilo je 28 decembra 1943. 1753 boraca, od kojih 182 drugarice.⁵³² Za trećeg člana Politodjela postavljen je Bajo Đuranović, tako da je Politodjel sada radio u punom sastavu. U zoru, 30. decembra, Brigada je izvršila pokret preko Mrkonjić-Grada i Čadevice i, u toku dana, razmjestila se na prostoriju Zmijanja. Odmah su počele pripreme za napad na garnizon u Banjoj Luci.

Toga dana Štab 3. krajiške proleterske brigade poslao je pismo boricima 4. i 11. divizije 5. korpusa,⁵³³ koje glasi:

⁵³² Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. 157.

⁵³³ AVII, k. 704, br. reg. 2/1.

»Posle višemesečnog odvajanja od Krajine, za koje smo vreme vodili borbe po Centralnoj i Istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, opet se sretamo sa vama, dragi drugovi Krajišnici, u zajedničkoj borbi za oslobođenje naše Banje Luke. Koristimo ovu priliku da vas pozdravimo našim proleterskim pozdravom.

Za vreme našeg odsustva iz Krajine radovali smo se vašim uspesima. Oni su nam davali nove snage za borbu, jer smo znali da našu dragu Krajinu branite, vi drugovi.

Prilikom našeg odlaska iz Centralne Bosne sa žaljenjem smo se okretali prema porobljenoj Banja Luci i strahovali da nam neće pasti u deo borba za njeno oslobođenje.

Sada je naša radost mnogostruka zbog ponovnog susreta sa vama i zbog činjenice da nam se dala prilika da zajedno sa vama uništimo neprijatelja u Banjoj Luci, osvetimo Banjalučane pale za narodno oslobođenje i oslobodimo narod u gradu i okolini koji nas dugo i željno očekuje.

Uz drugarski pozdrav.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

30. XII 1943. god.

U ime boraca, podoficira, oficira i politkomesara III Proleterske (Krajiške) brigade I Proleterske divizije NOVJ

Politkomesar,

Simo Tadić, sr.

Komandant-major

Vlado Bajić, sr.

•k

Banju Luku i okolna uporišta branili su dijelovi 7. i 13. lovačke pukovnije iz sastava 4. lovačkog zdruga, 7, 8. i 11. topnički sklop i dijelovi 10. pješačke pukovnije - ukupno oko 4.500 vojnika.⁵³⁴

U Banjoj Luci 20. decembra 1943. prije napada 5. korpusa NOVJ, nalazilo se 105 oficira, 5 službenika, 219 podoficira i 1976 vojnika - ukupno 2.305 ljudi,⁵³⁵ od čega oko 600 Nijemaca. Te snage podržavale su 4 teška i 6 lakih tenkova.

Ostale snage bile su raspoređene oko Banje Luke: u Han Kolima, Čelincu, Vrbanji, Klašnicama, Ivanjskoj i mjestima duž puta Banja Luka - Gradiška.

Grad je bio opasan jednoreznom bodljikavom žicom, rovovima i, mjestimično, bunkerima. Pred 3. proleterskom brigadom nalazila su se 4 betonska bunkera povezana rovovima i opasana bodljikavom žicom i minskim poljima. Na pravcu nastupanja 3. krajiške brigade, u Han Kolima, nalazilo se oko 180 domobrana, a u Karanovcu oko 80. Objekte u gradu posjeli su Nijemci, ustaše i feldžandarmerija. Očekivana je i intervencija Nijemaca iz pravca Prijedora i Gradiške.

Prema zapovjesti Štaba 5. korpusa,⁵³⁶ za napad su bile formirane tri napadne (borbene) grupe, i to:

⁵³⁴ Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. br. 137, objašnjenje 3; AVII, NAV-t-314, br. reg. 558, str. 979-800; Naređenje 4. lovačkog zdruga od 31. oktobra 1943. za odbranu Banje Luke.

⁵³⁵ AVII, NAV-T-314, br. reg. 555, str. 851.

⁵³⁶ AVII, k. 456, br. reg. 33/4, od 26. 12.

- Prva grupa, sastava: 3 lička, 6. i 13. krajiška brigada, Sanski partizanski odred i 1. divizion 5. korpusa, pod komandom Štaba 4. krajiške divizije, opštim pravcem Sanski Most - Banja Luka, sa zadatkom da likvidira uporišta na pravcu nastupanja i u gradu, i da se obezbjedi iz pravca Prijedora i Gradiške;

- Druga grupa: 5, 12. i 14. krajiška brigada, iz sastava 11. divizije, dobila je zadatak da likvidira uporište na desnoj obali Vrbasa i uporište u Trapistima, a zatim da dijelom snaga pređe rijeku Vrbas na Rebrovačkom mostu i sadejstvuje 3. krajiškoj proleterskoj brigadi u napadu na uporište u gradu, i

- Treća grupa: 3. proleterska krajiška brigada, ojačana udarnim odredom 5. korpusa i 2. divizionom 5. korpusa, sa 3 brdska topa 75 mm, 2 protivkolska topa 52 mm i 6 minobacača, napadala je opštim pravcem Sitnica - Han Kola - Banja Luka, sa zadatkom da, poslije slamanja spoljnog pojasa odbrane, likvidira uporišta u južnom dijelu grada između potoka Crkvina i rijeke Vrbasa, nanoseći glavni udar Ulicom Mehmed Paše Sokolovića, s tim da udarni odred pre početka napada likvidira neprijateljevo uporište u Han Kolima: »da čvrsto sadejstvuje sa jedinicama prve grupe, a po oslobođenju Banja Luke ostaje u garnizonu i uspostavlja red«.

Napad je bio predviđen za 22 časa 31. decembra 1943.

S obzirom da je pravovremeno dobio zapovjest od Štaba 5. korpusa sa detaljnim podacima o jačini neprijatelja i shemom organizacije odbrane, Štab 3. proleterske brigade izdao je zapovjest za napad u 17 časova 30. decembra⁵³⁷ u rejonu Zmijanja, oko 35 km južno od Banje Luke.

U zoru 31. decembra, Brigada je krenula za Banju Luku. Zbog lošeg vremena, mećave i dejstva neprijateljeve avijacije, Brigada je stigla sa malim zakašnjenjem.⁵³⁸ Za vrijeme naleta neprijateljeve avijacije, 4. bataljon ošteti je jedan izviđački avion,⁵³⁹ koji se, pošto mu je otpalo krilo, srušio u blizini aerodroma i izgorio. Kako se kasnije saznalo, poginula su tri člana posade. Od napada avijacije poginula su 2 borca 4. bataljona, dok ih je 5 ranjeno.⁵⁴⁰

Prema zapovjesti Štaba Brigade, 1, 2. i 3. bataljon sačinjavali su desnu taktičku grupu i imali zadatak:

- 3. bataljon da napada opštim pravcem Han Kola - Gornji Šeher - centar grada, s tim što s jednom četom i protivtenkovskim topom napada lijevom obalom Vrbasa. Poslije likvidiranja uporišta da jednu četu ostavi u Gornjem Šeheru da održava red;

- 1. bataljon, opštim pravcem Šibovi (tt 383) - desna obala potoka Crkvina - Crna kuća, u centru grada;

- 2. bataljon kreće za 1. bataljonom, čisti blokove kuća između Crne kuće (k. 248) i r. Vrbasa, a zatim proširuje uspjeh 1. bataljona;

Četvrti, 5. i 6. bataljon - ljevokrilna taktička grupa pod komandom zamjenika komandanta Brigade Nikole Pećanca, napada: - 4. bataljon pravcem Krčevina - Vranovica (k. 324) - Čifluk - Lauš, lijevo od potoka

Zbornik, tom 4, knj. 20, dok. 174, str. 552-556.

Ili zbornik, tom 4, knj. 21, dok. 103 (napomena pod 5).

Isto. U izvještaju Štaba 3. krajiške proleterske brigade od 20. januara 1944, stoji da su ranjena 4, a poginuo 1 borac.

Crkvina, a zatim prodire u pravcu glavne raskrsnice puteva u grauu; 3. bataljon kreće za 4. bataljonom i proširuje uspjeh na desnom krilu 4. bataljona u pravcu hotela »Palas«, i dalje prema Gimnaziji; 6. bataljon u neposrednoj rezervi 4. i 5. bataljona, blokira i čisti zaostala uporišta i proširuje uspjeh 4. i 5. bataljona.

Brdska baterija 1. proleterske divizije na vatrenim položajima u rejonu k. 383, podržava napad 4, 5. i 6. bataljona. Teški minobacači 4, 5. i 6. bataljona, kao posebna vatrena grupa, neposredno podržava napad pješadije.

Udarni odred 5. korpusa od 3 bataljona, kao zasebna taktička grupa, likvidiraće od početka napada na grad neprijateljevo uporište u Han Kolima. Poslije likvidiranja uporišta ostaje u rezervi 3. proleterske brigade na pravcu Seher - Banja Luka.

Artiljerijski divizion 5. korpusa, u prvoj fazi podržava napad Udar-nog odreda, a potom kreće za desnom kolonom, u gotovosti da podrži napad Brigade.

Sve jedinice dobile su zadatak da što brže prodru u centar grada, a zatim da nastupaju dalje i uspostavljaju neposredni borbeni kontakt sa jedinicama 4. i 11. divizije u gradu.

Komandno mjesto Štaba 3. krajiške proleterske brigade na Bukvaluku (k. 420). Brigadno previjalište i hirurška ekipa za desnu kolonu kod Štaba Brigade na Bukvaluku, a za lijevu, u rejonu Šibovi (tt 383).

Sve jedinice bile su snabdjevene sa po 6 benzinskih flaša i svjež-njevima bombi za borbu protiv tenkova. Liniju do koje su prodrle označavale su paljenjem slame i sijena, a zauzimanje Gornjeg Šehera, Crne kuće i Kaštela sa po četiri jednobojne rakete ispaljenje uvis.

Borbeni znaci: 31. decembra 1943. Petar - Šoša; 1. januara 1944. - Osman - dolazi; 2. januara 1944. Zora - Sviće, 3. januara 1944. Naša - pobjeda.

Pred početak napada politički komesar 4. bataljona Ljubiša Ćurguz, po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, napustio je Brigadu i upućen u Prvu vazduhoplovnu bazu NOVJ u Italiji. Za komesara 4. bataljona određen je Lazo Šrdić.

Radi onemogućavanja skrivanja neprijateljevih vojnika, kao i eventualne pljačke i nasilja od četničkih ili ustaških elemenata pod oznakom partizana, za ovu operaciju svi borci dobili su privremenu legitimaciju overenu od Štaba 5. korpusa.

Bila su regulisana i sva druga pitanja, kao što su pravljenje barikada na ulicama, evakuacija zarobljenika i materijalnih sredstava, ishrana boraca, način održavanja veze između jedinica i sa susjedima i drugo, od čega je zavisio uspjeh Brigade. Pored ostalog, povodom napada na Banju Luku, Štab 5. korpusa izdao je letak u kojem, između ostalog, piše:⁵⁴¹

»Narodnooslobodilačka vojska bori se da oslobodi našu Banja Luku. . . Pružite joj svaku pomoć. Pokazujte joj gdje je neprijatelj. Organizujte se i ubijajte njemačke špijune i ustaško-četničke siledžije... NO vojska bratski će prigrliti stanovnike Banje Luke. Biće praznik na ulicama Banja Luke«.

541 AVII, reg. br. 22, dok. br. 457 B.

Desno na pravcu Donji Seher - Banja Luka napadala je iz. Krajiška brigada, a lijevo, iz rejona Gomjenice, duž puta Bronzani Majdan, lijevom obalom potoka Crkvina prema hotelu Bosni, 13. krajiška brigada. Istovremeno 8. krajiška brigada, bez jednog bataljona napadala je Prijedor, ali. krajiška Bosansku Gradišku.

Zbog rđavog vremena i aktivnosti neprijateljeve avijacije koja je usporavala pokret za vrijeme podilaženja, napad na spoljnu odbranu grada počele su u 22,30 3. proleterska i 13. krajiška brigada.

Pri polasku u napad, komandant 3. bataljona, Anđelko Rodić, obratio se komandantu 3. proleterske brigade i, između ostalog, rekao mu da: »bataljon nema municije«, a ovaj mu je odgovorio »znam da nemate. ... za ovako važan zadatak, ali je ni ostali bataljoni nemaju. Moraćete se pobrinuti da je>dobijete od neprijatelja, jer je on naš jedini snabdjevač. Municije vjerovatno ima u Gornjem Šeheru. Tamo su magacini neprijatelja, do kojih ćete doći, pa ćemo je i mi od vas tražiti«.

Bataljoni su jednovremeno krenuli u napad, savladali spoljnu odbranu grada i u jednočasovnoj borbi likvidirali otpor u Gornjem Šeheru i Laušu. Treći bataljon odbio je napad neprijateljevih tenkova koji su intervenisali glavnom ulicom. Jednovremeno su jedinice ovog bataljona upale u magacin u Gornjem Šeheru i zaplijenile veće količine municije, kojom su popunjeni i ostali bataljoni. Zatim je 3. bataljon prodirao niz rijeku Vrbas prema centru grada.

Prvi, 4. i 5. bataljon prodirali su prema centru grada u pravcu hotela »Palas«, Gradske vijećnice i Kaštela. Tada su otpočele prve ulične borbe za pojedina utvrđenja, blokove kuća i pojedine dobro pripremljene tvrde zgrade za odbranu. Jedinice su trpile jaku mitraljesku i minobacačku vatru. Privučeni su i protivtenkovski topovi, neposredno u streljački stroj. Sa 12 granata napravili su rupe na zgradi hotela »Palas«, a zatim su bombaši 3. čete 1. bataljona izvršili juriš. Flašama napunjenim benzinom i ručnim bombama zapalili su zgradu i slomili otpor. Jedan za drugim redali su se podvizi pojedinaca i borbenih jurišnih grupa.

Komandir voda Milica Ciganović, prilikom likvidacije bunkera u borbi za Lauš, razoružala je sa svojim vodom 17 domobrana.

Borac Marko Đaćić, pozadi Gradske vijećnice, zapalio je drvenu baraku, što je u neprijatelja izazvalo još veću paniku.

Vodnik 2. voda 1. čete Dušan Rokvić, ubio je sa 4 metka 3 njemačka vojnika, a borac 2. čete Luka Veselinović privukao se do vrata hotela »Palas« i bajonetom ubio stražara.

Mitraljezac 2. bataljona Mihajilo Živaljević ubio je 10 i ranio 5 neprijateljevih vojnika, a mitraljezac Runić Milan i Krajnović Salih ubili su 10 neprijateljevih vojnika i prisilili jedno neprijateljevo odjeljenje vojnika da se predaju.

Komandir čete 3. bataljona Aleksa Kosanović, sa dva voda, pošto je likvidirao stražu, prodro je u prizemlje Vakufske palate, inače, trospratne zgrade, u kojoj su se na gornjem spratu nalazili neprijateljevi vojnici i mitraljeskom vatrom spriječavali prilaz hotelu »Palas«. Naši protivtenkovski topovi gađali su gornji sprat, a neprijateljevi topovi prizem-

ye ZglaUC. JVČUđ ac JJULCIU aillivavwn, »»« ...Liwuu numaiiuiio iyuouiii-
vića, borci su izvršili juriš, pobili posadu na neprijateljevom topu i pro-
bili se, uz gubitke od 2 poginula i 2 ranjena borca.

Oko 9 časova 1. januara 1944. u Štab 3. bataljona došli su koman-
dant i politički komesar 3. krajiške brigade, a jedan čas kasnije i ko-
mandant 5. korpusa, čestitali jedinicama uspjeh i izdali dopunska nare-
đenja za dalji tok borbe.

Noću 31. decembra 1943. na 1. januar 1944. prodrła je 13. krajiška
brigada do hotela »Bosna« i napadala na željezničku stanicu i Higijen-
ski zavod. Međutim, neprijatelj je izvršio protivnapad i prisilio jedinice
13. brigade da se u zoru povuku na polazne položaje u rejon sela Pav-
lovca.⁵⁴²

Na taj način lijevi bok 3. proleterske bio je otvoren i ugrožen. Šta-
bovi 4. i 5. bataljona samoinicijativno su u takvoj situaciji orijentisali
svoje čete prema lijevom boku. Preko cijelog dana, 1. januara, vođene
su vrlo žestoke borbe. Redali su se obostrani napadi i protivnapadi.
Česti su bili primjeri da se u prizemlju ili na prvim spratovima nalaze
borci 3. proleterske, a na gornjim spratovima neprijatelj. Svi pokušaji
neprijatelja da u toku dana odbaci 3. proletersku brigadu iz grada, os-
tali su bez uspjeha. Presudnu ulogu odigrala je svijest, hrabrost, hlad-
nokrvnost i vještina boraca i starješina Brigade.

Oko 19 časova, 1. januara 1944, napad je obnovljen. Štab Brigade
naredio je štabovima 2, 4. i 5. bataljona da dejstvo jedinica orijentišu
prema zapadnom dijelu grada, i da, uz podršku brdske baterije i pro-
tutenkovskih topova, u sadejstvu sa 13. krajiškom brigadom, likvidiraju
uporište u Sokolskom domu, Higijenskom zavodu, Žandarmerijskoj ka-
sarni i Državnoj bolnici, sve na sektoru 4. krajiške divizije,⁵⁴³ a 1. i 3.
bataljonu da likvidiraju preostala uporišta na svom sektoru.

U Sokolskom domu i u tvrdim zgradama oko njega, nalazio se veći
broj neprijateljevih vojnika. Pošto su pružili žilav otpor, oko 9 časova
2. januara 1944. privučeni su protivtenkovski topovi na 50-100 metara
i neposrednim gađanjem uništavali ga. I ovdje su u dejstvo stupili od-
važni bombaši.

Vršilac dužnosti komandira čete, Đuro Banjac, vodnik voda Đuro
Medić, desetar Ivica Iljanić, četna bolničarka Savka Grujičić, bolničarka
Bosa Grahovac i komandant 4. bataljona Milan Čup, pod zaštitom mit-
raljeske vatre, privukli su se zgradi, pobacali bombe među neprijatelje-
ve vojnike i prisilili ih na predaju. Bolničarka Savka Grujičić je pogi-
nula, a Bosa Grahovac teško ranjena.

Komandir voda Boško Atlagić iz 1. čete je sa 12 metaka ubio 4, a
ranio 3 neprijateljeva vojnika.

Komandir 3. čete Stevo Miljuš ubio je samo prvog dana borbe 16
njemačkih vojnika. Naredne noći ranjen je zamjenik političkog kome-

⁵⁴² Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. 31.

⁵⁴³ Zbornik, tom 4, knj. 21, str. 336.

sara njegove čete. Miljuš je pokušao da ga izvuče, ali je tom prilikom poginuo.

Neprijatelj je u Sokolskom domu kapitulirao. Likvidirana su okolna uporišta: Higijenski zavod, Žandarmerijska kasarna, Željeznička stanica i druga.

Samo na odsjeku fronta 3. krajiške brigade vatrom iz mitraljeza i minobacača, smjelim dejstvom bombaša, i od artiljerijske vatre, poginulo je do toga časa 122 neprijateljeva vojnika, a veći broj bio je ranjen i zarobljen. Samo u Sokolskom domu nađeno je 40 leševa, a na ulicama oko njega, preko 50.

Pored toga uništena su 3 tenka u kojima je poginulo 20 neprijateljevih vojnika. Zaplijenjeno je 9 puškomitraljeza »šarac« i 1 puškomitraljez »brno«, 10 mašinki, 17 pištolja, veći broj pušaka, jedan sanduk bombi i 10-15.000 metaka.⁵⁴⁴

Za to vrijeme 1. bataljon je likvidirao neprijateljeva uporišta u Crnoj kući i Gradskoj vijećnici. Pred hotelom »Palas« uništio je jedan tenk, a u jednom magacinu zaplijenio preko 2.000 pari cipela, vagon štamparskog papira i 2 kamiona opreme.

Tako su sva uporišta i otporne tačke u zoni napada 3. proleterske brigade bili savladani sem tvrđave Kaštel, koja je blokirana.

Borački sastav Brigade je, u toku napada, još više nego u ranijim borbama, pokazao izvanrednu hrabrost i snalažljivost, a starješine od desetara pa naviše, samoinicijativu, upornost i snalažljivost u komandovanju.

Oko 14.30 časova 2. januara, 901. njemački motorizovani školski puk, uz podršku 4 tenka i 6 lakih tenkova, prodro je iz pravca Bosanske Gradiške u Banju Luku.⁵⁴⁵ Jednovremeno, 1. bataljon i 15. četa 383. puka 373. legionarske divizije »Tigar« prodrli su u Banju Luku iz pravca Prijedora,⁵⁴⁶ sa kojima su 3. lička i 6. krajiška brigada vodile vrlo žestoke borbe oko Ivanjske, Zalužana i na prilazima Banjoj Luci.

Jedinice 12. krajiške i 14. srednjobosanske brigade do tada su savladale uporišta na desnoj obali Vrbasa, ali nisu uspjele preći rijeku Vrbas⁵⁴⁷ kako bi pomogle 3. i 6. i 13. krajiškoj brigadi. Izostala je i avio podrška savezničke avijacije.

Sve jedinice na lijevoj obali Vrbasa 2. januara i noću 2/3. januara 1944. vodile su vrlo žestoke borbe i nanosile neprijatelju osjetne gubitke.

U takvoj situaciji Štab 5. korpusa naredio je da sve jedinice u 4 časa 3. januara napuste Banju Luku⁵⁴⁸ i da se povuku svaka u svom pravcu. Treća krajiška proleterska brigada prikupila se u rejonu Han Kola - s. Rekavice i, poslije jednodnevnog odmora, pomjerila se na prostoriju s. Dobrnja - Krupa na Vrbasu, sa zadatkom da prvog dana uznemirava neprijatelja u Gornjem Šeheru i zatvara pravac od Banje Luke.

Trinaesta krajiška brigada povukla se na prostoriju s. Goleš - s. Bistrica, a 3. lička na prostoriju Kozica - Tomina.

⁵⁴⁴ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. 31, str. 98.

⁵⁴⁵ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 103.

⁵⁴⁶ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 8 i tom 12, knj. 4, dok. 9, str. 52, napomena 38.

⁵⁴⁷ Stevo Samardžija, »14. srednjobosanska brigada«, str. 92.

⁵⁴⁸ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 8, str. 33-35.

U izvještaju Štaba 3. krajiške proleterske brigade⁵⁴⁹ Štabu 1. proleterske divizije, između ostalog, stoji:

»U borbama za Banja Luku, što je sigurno provjereno, ubijeno je oko 450 neprijateljevih vojnika, a zarobljeno 370 vojnika i 30 oficira.⁵⁵⁰ Iz Crne kuće oslobođeno je 207 zatvorenika,⁵⁵¹ dok broj ranjenih neprijateljevih vojnika nije poznat. Gubici brigade 26 poginulih i 60 ranjenih«.

O oslobođenju zatvorenika, komesar 1. bataljona Viktor Kučan kaže:

»Kada su pala željezom okovana vrata, počеше da se iz mračnih dubina (podruma) pomaljavu sjenke ljudi, koji su zbog toga što su voljeli slobodu i što su se borili za nju, bili osuđeni na postepeno lagano umiranje između četiri zida... Prilazili su nam ljudi, mladići, iene i djevojke sa blijedim i upalim obrazima, pružajući nam ruke, dok su im u očima blistale suze... «Crna kuća«, mračno mjesto najpodlijih fašističkih zločina, bila je samo plamen buktinja«.⁵⁵²

Na drugoj strani, u dnevnom izvještaju Glavnog stožernog ureda oružanih snaga NDH o borbama na području Banje Luke, između ostalog, piše:

»U borbama oko Banje Luke od 31. 12. 1943. u 22.20 do 3. 1. 1944. u 13 sati, sudjelovale su dvije hrvatske i dvije njemačke bojne i pristigla njemačka pojačanja (misli na 901. motorizovani puk i 1. bataljon i 15. četu 383. puka 373. legionarske divizije primjedba S.T.) Na neprijateljskoj strani sudjelovao je jedan korpus od najmanje 6.000-7.000 ljudi (misli na 5. korpus - S.T.).

U požrtvovanoj borbi cijeni se da su partizani imali velike gubitke - preko 2.000. Vlastiti gubici do sada poznati:

Domobranstvo, 3 časnika i 4 dočasnika i 49 domobrana poginulo. Ranjeno 8 časnika, 5 dočasnika i 55 domobrana. Za nestalim časnicima, dočasnicima i domobranima se traga.

Podrazumeva se da su se priključili drugim našim četama.

Gubici Nijemaca: 11 poginulo, 2 časnika, 5 dočasnika, 51 momak ranjen. Za nestalim se traga«.⁵⁵³

A u depeši, koju je uhvatio Štab 5. korpusa NOVJ 1. januara 1944. prije podne stoji:

»Opkoljeni smo sa svih strana. Partizani zauzeli pola grada. Ako nam u toku dana ne dođe pomoć Banja Luka će proći kao i ostali gradovi.«⁵⁵⁴

Međutim, u izvještaju 15. brdskog armijskog korpusa,⁵⁵⁵ o rezultima borbi za Banja Luku, između ostalog, piše:

»Poslije završetka napada 700 domobrana je »nestalo«, među kojima 11 oficira. U međuvremenu njih 340 vratilo se nazad Od kojih 129 u civilnoj odeći, a 90 sa oružjem... Ustaše su malo došle do izražaja... Prilikom

⁵⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 103, str. 337.

⁵⁵⁰ Isto, str. 196-199.

⁵⁵¹ Isto, str. 194.

⁵⁵² Viktor Kučan, Zbornik sećanja 3. krajiške, str. 164.

⁵⁵³ Dnevni izvještaj Glavnostožerskog ureda oružanih snaga NDH od 5. januara 1944. Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 196, str. 646.

⁵⁵⁴ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 1, str. 8.

⁵⁵⁵ Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 9, str. 47-55 od 6. januara 1944.

odbrane »Crne kuće« ne moie biti ni riječi o ozbiljnom otporu Hrvata... Komunisti oslobodili 250 komunističkih zatvorenika... Među kojima i jednu djevojku, koju su na najgozniji način ustaše mučile i koja će komunistima pružiti značajne podatke».⁵⁵⁶

U istom izvještaju Nijemci su prikazali daleko veće gubitke kod jedinica 5. korpusa,⁵⁵⁷ gdje kažu da je na strani partizana bilo »372 mrtva što je utvrđeno, a prema procjeni i oko 600, a 190 zarobljeno i 1.600 civilnih žrtava«.

I pored preduzetih mjera predostrožnosti da se napad na Banju Luku sačuva u što većoj tajnosti, Nijemci su pravovremeno otkrili pripreme i, između ostalog, kažu:

»... već 14 dana prije toga govorili su četnici, obavještajci i prebjeglice o prestojećoj operaciji .. Privlačenje 4. i 11. divizije prema Banja Luci pojačalo je utisak... a vazдушnim izviđanjem utvrđeno je i nastupanje jače bande sa tovarnim grlima od Sitnice (misli na 3. proletersku i 3. ličku brigadu - S.T.) ... I izvještaji iz pouzdanih izvora odstranili su i posljednju sumnju«.

Međutim, Nijemci su, ipak, kasno intervenisali. Da su jedinice 5. korpusa raspolagale sa malo više protivtenkovskih oruđa, a posebno 11. i 6. krajiška i 3. lička brigada, intervencija sigurno ne bi uspjela u tako kratkom roku.

Na osnovu specijalnih legitimacija koje su našli u poginulih boraca NOVJ, Nijemci su otkrili njihovu pripadnost i sastav jedinica koje su učestvovala u borbi za Banju Luku.

U borbama za Banju Luku, borci 3. krajiške proleterske brigade stekli su još veće iskustvo, posebno u napadu na utvrđene objekte, što im je omogućilo da u narednim borbama postižu još bolje rezultate. Borci su se snabdjeli municijom i odećnom opremom, što je u tadašnjim zimskim uslovima bilo od velikog značaja. Moral boraca i borbena gotovost Brigade podignuti su na još veći stepen.

Napad na Banju Luku nije doveden do kraja, ali je prepolovljen jedan od najjačih garnizona u to vrijeme u Bosanskoj krajini i njegovi vojnici, posebno ustaše i domobrani, dovedeni u očajnički položaj. Poremećeni su i ofanzivni planovi Nijemaca u istočnoj Bosni i šire. Čim je počeo napad na Banju Luku, Nijemci su svoju 1. brdsku diviziju orijentisali preko Doboja prema dolini rijeke Vrbasa i na taj način, oslabili pritisak na jedinice 3. korpusa NOVJ.

Borbe na području Ključa, Drvara, Glamoča i Mrkonjić-Grada

Za vrijeme izvođenja banjalučke operacije, Vrhovni štab NOVJ, CK KPJ, Nacionalni komitet za oslobođenje Jugoslavije i savezničke vojne misije nalazili su se u Jajcu. Front oko Travnika koji su držale 1. proleterska i 13. hrvatska proleterska brigada bio je stabilizovan. I zaleđe

⁵⁵⁶ Isto, str. 53.

⁵⁵⁷ Isto, str. 50.

⁵⁵⁸ Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 9, str. 47-55.

prema Bosanskoj krajini, Lici i Dalmaciji bilo je slobodno, tako da su se svi poslovi u Vrhovnom štabu i Centralnom komitetu odvijali normalno.

Međutim, u isto vrijeme Štab njemačke 2. oklopne armije, koji je rukovodio zimskim operacijama za razbijanje NOVJ, radi obezbjeđenja pozadine u slučaju iskrcavanja saveznika na jadransku obalu, ocjenio je da su uspješno ostvareni ciljevi u Sandžaku, istočnoj Bosni i Dalmaciji. Radi toga je dejstvo jedinica usmjerio na centralnu i zapadnu Bosnu, prostor na kojem su operisale jedinice 1. proleterskog i 5. korpusa NOVJ.

Početak januara 1944. njemačka 1. brdska divizija krenula je sa linije Doboj - Žepče, opštim pravcem: Tešanj - Skender Vakuf, da bi preko Karaule, komunikacije Bugojno - Jajce i Janja, izbila u Glamočko i Livanjsko polje i spojila se sa njemačkom 114. divizijom. Iz rejona Zenice, opštim pravcem: Travnik - Bugojno - Kupres - Livno nastupao je 13. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, a iz doline Neretve, prema Prozoru i Donjem Vakufu, nastupala je 369. legionarska divizija. Njemački 92. motorizovani puk dobio je zadatak da poslije završetka banjalučke operacije brzim pokretom od Banje Luke, preko Sitnice i Mrkonjić grada, prodre u Jajce. Jedna motorizovana kolona nastupala je od Livna preko Kupresa za Banju Luku.⁵⁵⁹ Operacija je dobila šifrovani naziv »Jajce«.

Cilj operacije bio je: razbiti snage 1. proleterskog i 5. korpusa NOVJ i uništiti rukovodstvo NOB-a u Jajcu.

Jedinice 1. proleterske divizije: 1. i 13. brigada, i dio snaga 11. divizije, našli su se u vrlo teškoj situaciji. Otpočele su vrlo teške borbe, koje su trajale preko mjesec dana. Vještim manevrom obje brigade zabcile su se u pozadinu 1. brdske divizije i 13. puka 7. SS divizije.

Treća krajiška proleterska brigada, nalazila se 3. januara 1944. na prostoru Krupa na Vrbasu - Han Kola i zatvarala pravac prema Banjoj Luci. Neprijateva avijacija bila je aktivna i nadlijetala je položaje Brigade. Politički komesar 3. čete 3. bataljona Simo Solomun, oborio je mitraljeskom vatrom jedan avion, koji se zapalio u vazduhu i pao u dolinu Vrbasa. Spasio se samo jedan član posade padobranom i uspio pobjeći za Banju Luku.⁵⁶⁰

Narednog dana, Brigada se pomjerala na prostoru Kadina Voda - Han Sladojević i zatvorila komunikacijski pravac Han Kola - Sitnica. Četvrtog januara 92. motorizovani puk krenuo je iz Banje Luke prema Kadinoj Vodi, probio odbranu 3. bataljona i iznenadio 6. italijanski bataljon »Meteoti« koji se nalazio pozadi 3. bataljona u odbrani bočnih pravaca. Zarobljeno je 10, a ranjeno 20 boraca tog bataljona.⁵⁶¹

Da bi spriječio prodor 92. motorizovanog puka prema Sitnici, Štab Brigade naredio je da bataljoni posjednu odbranu po dubini duž puta Kadina Voda - Čađavica. Cijeloga dana vođena je vrlo žestoka borba. Samo je 2. bataljon ubio 10 Nijemaca. Sedmog januara, neprijateljeva kolona od oko 400 vozila, uz podršku tenkova, probila se do Čađavice,

⁵⁵⁹ *Oslobodilački rat*, knj. 2, str. 47-48.

⁵⁶⁰ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 103.

⁵⁶¹ Isto.

a poslije kraćeg zadržavanja produžila pokret, i 9. januara upala u Mrkonjić Grad.⁵⁶² Treći bataljon spalio je jedan kamion, a 2. i 4. bataljon, na dijelu puta Čađavica - Rogolji, spalili su 8. januara 1944. dva i onesposobili 4 kamiona, a posade uništili.

U isto vrijeme 13. krajiška brigada djelovala je na komunikaciji Kadina Voda - Sitnica sa zapadne, druge strane puta.

Glavnina 3. brigade prebacila se 11. januara na prostoriju Magaljdol - Trijebovo, sjeverno od puta Jajce - Mrkonjić Grad, a 3. bataljon južno od komunikacije, sa zadatkom obostranog dejstva na komunikaciju.

U međuvremenu, 7. januara 1944. Vrhovni štab je sa drugim ustanovama i pratećim dijelovima krenuo iz Jajca preko Potoka za Drvar.

Tih dana Živorad Ljubičić, drugi član Politodjela, naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ raspoređen je za političkog komesara Inžinjerijske brigade Vrhovnog štaba, a na njegovo mjesto, tek juna mjeseca 1944, postavljen je Krsto Bajić.

Pošto je neprijatelj upao u napuštenu Jajce, dio motorizovane kolone vratio se iz Jajca i, 11. januara, pokušao da se probije preko Mrkonjić-Grada za Glamoč, ali je odbijen od jedinica 3. krajiške brigade.

U borbama sa 92. motorizovanim pukom,⁵⁶³ od 5. do 11. januara, poginulo je 26, a ranjeno 60 boraca 3. krajiške proleterske brigade.⁵⁶⁴

Treća krajiška proleterska brigada prebacila se 12. januara preko Podrašnice, Ribnika i Potoka, gdje se nalazio Vrhovni štab, i produžila dalje za Prekaju i Poljice, gdje je ostala do 16. januara 1944.⁵⁶⁵

Položaje prema Mrkonjić-Gradu i Ključu preuzele su 3. lička, 13. krajiška brigada i udarni odred 5. korpusa.

Tako je i ovoga puta propao pokušaj Nijemaca da brzim prodorom iz svih pravaca prema Jajcu, razbiju jedinice NOVJ i unište rukovodstvo NOP-a.

Pošto se prikupila na prostoriji s. Prekaja i Poljice, 17. januara 1, 2. i 3. bataljon pomjereni su na prostoriju s. Crni vrh (k. 1100) - Štekerovci (k. 1164) i zatvorili pravac prema Glamoču.

Brigada je stavljena pod neposrednu komandu Štaba 1. proleterskog korpusa.

Oko 250 Nijemaca krenulo je 17. januara iz s. Hotkovci, gdje im je bio logor, prema Štekerovcima, i napalo 1. bataljon. Poslije kratkotrajne borbe Nijemci su razbijeni i natjerani na povlačenje. Ubijena su 4, a ranjeno 10 Nijemaca. Zarobljena su 2 tovarna konja sa municijom.

U prvi sumrak 18. januara, 2, 3. i 5. bataljon napali su njemački logor u s. Hotkovcu. Napad je bio slabo organizovan. Bataljoni nisu jednovremeno počeli sa napadom, radi čega su se prije svanuća povukli na polazne položaje. U toj borbi ranjen je zamjenik komandanta 2. bataljona Pepa Rodić. U toku 19. i 20. januara vođene su sporadične borbe između patrola i borbenog obezbjeđenja na jednoj, i neprijatelja na drugoj strani. Uveče je 1. bataljon napao borbeno obezbjeđenje neprijatelja

Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 48 i 21.

⁵⁶² Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. br. 103.

⁵⁶⁴ AVII, k. 714, br. reg. 13/1-2.

⁵⁶⁵ AVII k. 714, br. reg. 13/1-2.

u s. Travarima i protjerao ga u s. Hotkovce, a zatim se povukao. Ubijeno je nekoliko Nijemaca. Jedinice bataljona razmjestile su se i odmarale. Međutim, Nijemci su, tek što se bataljon razmjestio, iznenadili 3. četvu, koja je bila smještena u s. Ubovići. Zahvaljujući snalažljivosti i hrabrosti boraca, prije svega, puškomitraljezaca, bataljon je posjeo pogodne položaje i k. 1164, sjeverno od zaseoka Šobati i k. 1168 Kurjakovac, na kojima je zaustavio neprijatelja, a zatim se, pod pritiskom svježih snaga neprijatelja, postepeno povlačio prema Gradini (t. 1318) i Zečevom brdu (k. 1257). U pomoć 1. bataljonu pristigao je 2. bataljon i dijelovi 3. bataljona. Neprijatelj je zaustavljen i snažnim protivnapadom, poslije šestočasovne borbe, prisiljen na povlačenje. Bataljoni su produžili gonjenje i prisilili Nijemce da napuste logor u s. Hotkovcima i da se povuku za Glamoč. Ubijeno je 37 Nijemaca, od kojih 2 oficira. Gubici 1. bataljona bili su: 11 poginulih i 9 ranjenih boraca.⁵⁶⁶ Prilikom povlačenja Nijemci su popalili sve zaseoke oko sela i selo Hotkovce.

Od 22. do 27. januara nije bilo borbi. Posljednjih dana januara, po odobrenju Štaba 3. krajiške brigade izvjestan broj boraca u manjim grupama, rodom sa terena Drvara i Bosanskog Petrovca, pušten je na po 5-6 dana kućama do posjeti svoje porodice i širu rodbinu, da se prevuku i poprave obuću i odećnu opremu. Bili su to pravi »ambasadori« 3. proleterske brigade. Ujedno su izrazili saučešće porodicama čiji su borci poginuli u prethodnim borbama. Govorili su o svojim doživljajima iz minulog ratnog perioda i interesovali se o problemima svoga kraja, i svoje porodice. Svi su se na vrijeme vratili u svoje jedinice.

Za to vrijeme ljudstvo iz brigade odmaralo se i jedinice sređivale. Čistilo se i podmazivalo naoružanje, popravljala obuća i odećna oprema i drugo. Održavani su sastanci rukovodstava od komande četa do Štaba 3. krajiške brigade i četne konferencije boraca, sastanci članova KPJ po osnovnim organizacijama i konferencije sa narodom okolnih sela.

U Brigadi je bilo 31. januara 1662 borca i rukovodioca, od kojih 191 drugarica. Od ukupnog broja, u rashodu je bilo 197 boraca⁵⁶⁷ (na odsustvu i u bolnici).

U jutarnjim časovima 5. februara po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, Brigada je krenula na novi zadatak: 1, 3, 4. i 5. bataljon pravcem: Štekerovci - Mliništa - Mrkonjić Grad. Čim su stigli smjenili su 3. ličku brigadu i zatvorili pravac od Jajca prema slobodnoj teritoriji Bosanske krajine. Drugi i 5. bataljon ostali su u rejonu Štekerovci i zatvarali pravac prema Glamoču i, za to vrijeme, nisu vodili borbu. I ova dva bataljona prebacila su se 9. februara preko Mliništa i planinskog masiva u rejon Pecka. Toga dana vladala je jaka mećava. Snijeg je bio dubok, a vrijeme vrlo hladno, tako da je pokret u takvim uslovima bio jako otežan. Kolona se vrlo teško probijala po hladnoći i dubokom snijegu, tako da je u toku vidnog vremena prešla svega 10-12 kilometara. Promrzla su 3 borca. Tek kad je kolona prešla preko planinskog masiva, situacija je bila malo bolja i kolona se brže kretala.

Na prijedlog Štaba 3. krajiške proleterske brigade, 9. februara je Štab 1. proleterske divizije postavio za: komandanta 4. bataljona 3. kra-

⁵⁶⁶ A VII, k. 712, br. reg. 22/1—4.

⁵⁶⁷ Zbornik, tom 4, knj. 21, dok. 165, str. 535.

jiške proleTERSke brigade Milorada Uukica, a za političkog Komesara bataljona Lazara Srdića; za komandanta 3. bataljona poručnika Anđelka Rodića, a za njegovog zamjenika Milu Bulajića.⁵⁶⁸

Od 9. do 29. februara 3. krajiška proleTERSka brigada nalazila se na prostoriji: Mrkonjić Grad - Magaljdol - Barevo - Borci. U to vrijeme tri bataljona 1. proleTERSke brigade nalazila su se na prostoriji: Jošavka - Branešci - Devetine, a jedan bataljon prema Travniku, na komunikaciji Travnik - Jajce. Trinaesta proleTERSka brigada nalazila se na prostoriji: Pribinić - Mladikovine - Blatnica. Uspostavljena je veza sa dijelom jedinica 1. proleTERSke brigade kod s. Donjeg Beštelja, koje su se nalazile na desnoj obali Vrbasa. Most na rijeci Vrbas kod s. Beštelja odnela je voda, pa je veza bila otežana.⁵⁶⁹ Vezu sa 1. proleTERSkom brigadom održavao je 3. bataljon 3. krajiške.

Tih dana stiglo je neprijatelju u Jajce pojačanje iz Donjeg Vakufa, tako da se u Jajcu nalazilo 700-800 vojnika sa 12 topova i 4 teška i 8 lakih tenkova italijanskog porijekla. Nijemci su povremeno vršili ispade prema položajima 1. i 3. proleTERSke brigade. Istovremeno, jedinice 3. brigade povremeno su noćnim dejstvima uznemiravale neprijatelja u Jajcu.

Dijelovi 3. i 1. proleTERSke brigade izvršili su 10. marta 1944. demonstrativni napad na Jajce.⁵⁷⁰ U Jajcu je bila zavladała prava panika. Poslije toga Nijemci su vršili ispade prema položajima jedinica sa nešto jačim snagama. Oko 150 Nijemaca sa 25 kamiona, 1 tenkom i jednim topom krenuli su prema 1. proleTERSkoj. Međutim, pošto su mostovi između Skele i Jajca na r. Vrbasu bili porušeni, snažnom artiljerijskom i mitraljeskom vatrom Nijemci su bili prisiljeni da se vrate.

U Jajce je stiglo 13. marta novo pojačanje - oko 300 vojnika starijih godišta (40-50 godina) sa 24 kamiona, 10 putničkih automobila i 6 minobacača.⁵⁷¹

Brojno stanje 3. krajiške proleTERSke brigade 15. februara 1944. bilo je 1.855 boraca, od kojih 188 drugarica. Od naoružanja je imala: 1 top 47 mm sa 96 granata, 3 protivtenkovske puške, 10 minobacača raznog kalibra, jedan teški mitraljez, 100 puškomitraljeza raznih vrsta (od kojih 56 »šaraca«), 888 pušaka i veći broj automata, 175 pištolja - sve sa dovoljnim količinama municije.⁵⁷²

Toga dana u svim bataljonima formirana su leteća odjeljenja, koja su dobijala specijalne zadatke i bila neposredno pod komandom štabova bataljona i izviđačke desetine pod komandom rukovodioca Obavještajnog centra pri Štabu Brigade, koje su bile angažovane na zadacima izviđačko-obavještanje prirode.⁵⁷³

Za vrijeme dok se Brigada nalazila na sektoru između Jajca i Mrkonjić-Grada, njene jedinice zarobile su 21 četnika. Zaplijenjeno je 16 pušaka i nešto municije. Zarobljeni četnici predati su vojnom isljedniku u Mrkonjić-Gradu. Na saslušanju su izjavili da je njihov osnovni zada-

⁵⁶⁸ AVII, k. 714, br. reg. 19/1-9.

⁵⁶⁹ Zbornik, tom 4, knj. 23, dok. br. 3, str. 21.

⁵⁷⁰ Zbornik, tom 4, knj. 23, dok. br. 113.

⁵⁷¹ AVII, k. 713, br. reg. 16/1-2/1.

⁵⁷² Zbornik, tom 4, knj. 22, dok. br. 74, str. 306-309.

⁵⁷³ AVII, k. 713, br. reg. 3/1-1/1 i k. 214, reg. br. 2/2-3.

tak bio da prikupljaju podatke o rasporeću, jačini, organskom sastavu i naoružanju jedinica NOVJ i predaju to višoj komandi, a kao drugo-razredni, presretanje i ubijanje kurira.

Od 22. februara do 17. marta Brigada je ostala na istim položajima i u istom rasporedu. Za to vrijeme izvršena su dva demonstrativna napada sa po 3 voda na garnizon u Jajcu. Ubijena su 4, a ranjeno 7 neprijateljevih vojnika. Ranjena su 2 borca.

Intendant Brigade, Đuro Bajić, i intendant 3. bataljona, Sava Stupar, upućeni su u školu u Drvar. Na njihova mjesta postavljeni su u Brigadi Blažo Rodić, a u bataljonu Sava Novković.

Cio ovaj period bio je ispunjen vrlo intenzivnom vojnom obukom i političkim radom sa vojnicima i sa narodom iz okolnih sela.

Prema naredenju Štaba 1. proleterskog korpusa 17. marta 3. krajiška proleterska brigada krenula je na sektor Glamoča.⁵⁷⁴

*

Početkom oktobra 1943. Štab 1. proleterskog korpusa zakazao je takmičenje jedinica Korpusa za naziv »Uzor brigada«. Takmičile su se jedinice iz sastava 1. proleterske i 6. ličke divizije; 1, 3. i 13. proleterska i 1, 2. i 3. lička brigada. U okviru brigada zakazano je takmičenje po bataljonima u više disciplina, kao:

- koja će brigada najviše ubiti, raniti ili zarobiti neprijateljevih vojnika, uz najmanje sopstvenih gubitaka;
- uništiti oružja i druga borbena sredstva i ratnu tehniku, zaplijeniti tehnička sredstva, oružja i municiju, uz najmanji broj izgubljenih;
- održati najviše vojno-političkih savjetovanja, predavanja i konferencija u okviru jedinica i sa narodom na terenu.

Pri štabu 3. proleterske brigade održan je u februaru 1944. partijski kurs. Slušaoci su bili politički komesari bataljona i četa i njihovi zamjenici iz sastava 3. krajiške i Artiljerijske brigade 1. proleterske divizije, a predavači politički rukovodioci Štaba Brigade i Politodjela.

Teme: Linija KPJ i NOB-a; Razvitak društva; o Partiji; Nacionalno i seljačko pitanje; Diktatura proletarijata; O fašizmu i druge. Ukupno deset tema. Postignuti su vrlo dobri rezultati.

Takmičenje je trajalo sve do kraja februara 1944. Prvog marta 1944. Štab 1. proleterske divizije objavio je rezultate takmičenja,⁵⁷⁵ i ustanovio da je 3. krajiška proleterska brigada postigla najbolje rezultate i to: ubila 768 vojnika i oficira; zarobila 415 oficira i vojnika; a ranila više od 600, oslobodila 208 (a po njemačkim dokumentima 257 S.T.) zatvorenika iz Crne kuće u Banjoj Luci.

Sopstveni gubici 58 poginulih, 100 ranjenih i 37 nestalih.

U to vrijeme Brigada je uništila 5 kamiona, 1 tenk, 2 aviona - »dornije« i »stork«; oštetila 8 kamiona i 2 topa.

Zaplijenila je: 500 pušaka, 8 puškomitraljeza, 1 teški minobacač, 2 tromblonske puške, 300 konja, 300 pari cipela, 1000 pari veša, 300 pari odijela, 1.000 kg kože, 1.000 kg šećera.

⁵⁷⁴ Zbornik, tom 4, knj. 23, dok. br. 89, str. 357-360.

⁵⁷⁵ AVII, k. 712 A, br. reg. 8/1-4.

Svaki bataljon održao je u prosjeku po 5 bataljonskih konferencija, čete po 10, a vodovi po 25. Brigada je ukupno održala 40 konferencija sa narodom, na kojima je bilo prisutno od 30 do 250 lica.

I ostale brigade postigle su vrlo dobre rezultate, posebno 1. i 13. proleterska.

Na prijedlog Štaba 1. proleterske divizije, naredbom Štaba 1. proleterskog korpusa od 23. marta 1944. godine, 3. krajiška proleterska brigada i njen štab na čelu sa komandantom Vladom Bajićem i političkim komesarom Simom Tadićem pohvaljena je i proglašena »Uzor brigadom«, a njen 1. bataljon na čelu sa komandantom Jovom Miljevićem i političkim komesarom Viktorom Kučanom, dobio je na poklon automat sovjetske proizvodnje.

To je još više podstaklo cjelokupni borački sastav Brigade na samoprijegor i požrtvovanje u borbi protiv neprijatelja. Što je vrijeme više odmicalo, borbena gotovost i moralno-političko stanje u Brigadi bilo je svakim danom sve bolje i jače. Svaki borac i starješina nastojao je, da u svakom pogledu, služi primjerom, što se u narednim borbama i dokazalo.

Naredbom vrhovnog komandanta od 19. marta 1944. godine, 6. lička divizija »Nikola Tesla« proglašena je *proleterskom*⁵⁷⁶ Ona je ušla u stalni sastav 1. proleterskog korpusa, a povremeno je dobijala zadatak i od Vrhovnog štaba i Štaba 8. korpusa NOVJ.

Treća krajiška proleterska brigada sa pet bataljona iz rejona Jajce - Mrkonjić Grad prebacila se 17. marta na Glamočko-livanjski sektor⁵⁷⁷ sa zadatkom da tijesno sadejstvuje sa 3. ličkom brigadom 6. proleterske divizije na sektoru Šujica - Livno - Glamoč⁵⁷⁸ gdje se zadržala sve do početka juna 1944.

Na položajima prema Jajcu zadržan je samo 1. bataljon koji je odbio pokušaj neprijatelja da poslije odlaska Brigade, prodre iz Jajca u Mrkonjić Grad. Pošto je smjenjen od jedinica 1. proleterske brigade, bataljon je 20. marta stigao u sastav Brigade i razmjestio se u s. Šteke-rovcima.

Od 19. do 27. marta vrijeme je iskorišćeno za odmor ljudi i sređivanje jedinica. Dvadeset sedmog marta 3. krajiška brigada smjenila je jedinice 6. ličke divizije na položajima prema Livnu⁵⁷⁹ i ponovo stavljena pod neposrednu komandu Štaba 1. proleterskog korpusa koji se nalazio u s. Mokronoge, zaselak Kralji, 10 km istočno od Drvara. Štab 1. proleterske, 1. i 13. proleterska brigada i dalje su se zadržali u širem rejonu: Mrkonjić Grad - Jajce - Travnik - Kotor Varoš.

Pošto je smjenila 3. ličku brigadu, 3. krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da čvrsto zatvori i samostalno brani operacijski pravac koji iz rejona Livna, preko Glamoča, izvodi prema Drvaru, gdje su se u to vrijeme nalazili Vrhovni štab NOV i POJ, CK KPJ, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, savezničke vojne misije, ustanove i prateće jedinice Vrhovnog štaba.

⁵⁷⁶ Zbornik, tom 4, knj. 23, dok. 16, str. 69.

⁵⁷⁷ Zbornik, tom 2, knj. 12, dok. 162, i tom 4, knj. 24, dok. 27.

⁵⁷⁸ Zbornik, tom 4, knj. 23, dok. br. 102.

⁵⁷⁹ Zbornik, tom 4, knj. 23, dok. 145 i 150.

U to vrijeme sva aktivnost Brigade na vojnom planu svodila se na skoro svakodnevne diverzantske akcije neposredno oko Livna i na Livanjsko-Duvanjskom sektoru i šire; u postavljanju zasjeda, rušenju puteva, hvatanju špijuna i saradnika okupatora, prikupljanju neophodnih količina artikala hrane i drugo.

Posebna pažnja Štaba 3. krajiške proletherske brigade i potčinjenih komandi bila je posvećena vojnostručnoj obuci sa mladim novopridošlim borcima. Izvođeni su časovi nastave iz borbene obuke, nastave gađanja, inženjerske nastave i političke obuke. U jedinicama je bio razvijen vrlo jak ideološko-politički i kulturno-prosvetni rad sa cjelokupnim sastavom, kao i sportska aktivnost. Redovno su održavane četne i bataljonske konferencije i informisanje boraca, razna predavanja i usmene novine. Uređivani su brigadni i bataljonski listovi i drugo. Organizovan je i politički kurs za starješine na nižem položaju.

Pored osnovnog, Brigada je dobila zadatak da uredi, održava i obezbjeđuje pomoćni aerodrom na Glamočkom polju za slijetanje i uzletanje savezničkih aviona koji bi vršili dotur materijalnih sredstava i evakuaciju ranjenika. Utrošeno je mnogo radnih časova, truda i napora za uređenje i održavanje aerodroma. Tada je snijeg bio relativno visok i tvrd. Prema prijedlogu stručnjaka, nabijanjem snijega uređena je staza za slijetanje i uzletanje aviona, koja je pretvorena u ledenu podlogu. U pomoć borcima pristigla je i omladina Glamoča i okolnih sela. Nabijana je dionica po dionica, i posao je, uz velike napore i odricanja boraca i omladine, obavljen na opšte zadovoljstvo vazduhoplovnih stručnjaka.

Sve do 14. aprila neprijatelj nije ispoljavao veću vojničku aktivnost prema položajima Brigade. Toga dana dijelovi njemačke 118. lovačke divizije i Prve bojne 6. stajaćeg ustaškog združenja u jačini od preko 1.000 vojnika, sa 10 tenkova i 8 kamiona punih vojnika napao je oko 6 časova na položaje 4. bataljona,⁵⁸⁰ koji se nalazio raspoređen na položajima na liniji s. Ljubunčić - s. Prilika. Cilj neprijatelja bio je da nasilnim izviđanjem utvrdi jačinu, sastav, borbeni raspored i reagovanje jedinica Brigade na pravcu Livno - Glamoč. U dolini Livanjskog polja bila je gusta magla. Bataljon je bio potpuno iznenađen i nespreman prihvatio borbu. U pomoć mu je pritekao i 5. bataljon, koji je bio raspoređen sjeverno od puta Livno - Glamoč, na odsjeku s. Kablič - s. Priluka. Razvila se vrlo žestoka borba koja je trajala punih devet časova. Oko 15 časova neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje. Četvrti bataljon pretrpio je velike gubitke: 12 poginulih, 11 ranjenih i 13 nestalih novopridošlih boraca. Neprijatelj je u toj borbi imao 40 poginulih i preko 60 ranjenih.⁵⁸¹ Uništen je jedan tenk od 32 tone s posadom od 10 vojnika.⁵⁸²

⁵⁸⁰ Zbornik, tom 4, knj. 24, dok. br. 78 i 186.

⁵⁸¹ Zbornik, tom 2, knj. 12, dok. 74.

⁵⁸² Zbornik, tom 4, knj. 24, dok. 187 i tom 4, knj. 25, dok. br. 78.

Treća krajiška proleTERSka brigada u drvarskoj operaciji

Vojno-politička situacija pred početak operacije

Poslije kapitulacije Italije 8. septembra 1943. NOP u Jugoslaviji naglo je rastao. Padom Italije, Njemačka je dobila težak udarac, ali to nije dovelo do sloma njemačkog južnog i jugoistočnog fronta. Krajem septembra 1943. zapovjednik njemačkih snaga za Jugoistok, general Maksimilijan fon Vajks, sa sedištem u Beogradu, raspolagao je sa 14 divizija, početkom novembra sa 17, a krajem 1943. godine sa 20 divizija, tako da je ukupno brojno stanje na Balkanu poraslo sa 600.000 u septembru, na oko 700.000 u decembru, od čega je oko 270.000 njemačkih vojnika bilo u Jugoslaviji.

Narodnooslobodilački pokret i NOVJ uživali su veliki ugled u zemljama antihitlerovske koalicije, a misije Vrhovnog štaba bile su upućene u Moskvu i Alžir, gdje se nalazio Štab savezničkog vrhovnog komandanta Sredozemlja, generala Vilsona (*Henru Wilson*). U Egiptu i u Sovjetskom Savezu obučavano je ljudstvo za tenkovske jedinice, a u Italiji i, kasnije u Africi, za ratno vazduhoplovstvo NOVJ. Djelimično je bilo riješeno i pitanje liječenja ranjenika u Italiji. Vrhovni štab i CK KPJ uspostavili su čvrste veze i saradnju sa rukovodstvima oslobodilačkih pokreta susjednih zemalja - Italije, Bugarske, Grčke i Albanije.

Poslije Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) razvio je značajnu političku aktivnost u zemlji i u inostranstvu.

Trupe Crvene armije su u martu 1944. prešle u ofanzivu prema Karpatima. Radi toga je Hitler bio prisiljen da upadne s trupama u Mađarsku i njeno okupaciono područje - Bačku. U aprilu su jedinice Crvene armije izbile na čehoslovačku i rumunsku granicu, a početkom maja, forsirale rijeku Dnjestar i otpočele bitku za Rumuniju. U Italiji su se savezničke armije pripremale za konačno izbacivanje njemačkih trupa sa Apeninskog poluostrva. Nijemci su očekivali njihov prelazak u ofanzivu.

Uprkos dijelimičnim uspjesima, osnovni ciljevi koje su sebi postavili njemački komandanti nisu bili ostvareni u zimskim operacijama 1943/1944. Pošto njemačke snage u višemjesečnim operacijama nisu uspjele da razbiju snage NOVJ i povrate ranije pozicije u Jugoslaviji, Hitler je odlučio da desantom uništi vrhovno rukovodstvo NOP-a, na čelu sa vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom i, na taj način, obezglavi narodnooslobodilački pokret u cjelini.

laeja o uništenju ruKuvuuMva ixw* c* ^ juguowdji ^ujavjia 3c u
toku operacije »Švarc«, odnosno bitke na Sutjesci.⁵⁸³

U Štabu 2. oklopne armije u Vrnjačkoj Banji, održano je 17. maja 1944. savjetovanje i razmatrana situacija na armijskom operacijskom području u vezi sa izvođenjem drvarske operacije, koja je dobila naziv »Konjićev skok«. Neposredno rukovođenje operacijom povjereno je Štabu 15. brdskog korpusa. Detaljno razrađen plan, koji je razradio Štab 15. korpusa, odobrio je Štab 2. njemačke oklopne armije 20. maja 1944.

Za izvršenje zadatka, Štabu 15. brdskog korpusa stavljene su na raspolaganje ove jedinice:

- njemačka 7. SS divizija »Princ Eugen« i 116. lovačka divizija,
- 92. samostalni motorizovani puk, ojačan oklopnim izviđačkim bataljonom njemačke 1. brdske divizije, 1. kozačkim inžinjerijskim bataljonom 1. kozačke divizije i 1. pukom 2. lovačke hrvatske brigade;
- njemačka 373. divizija i 1. pješadijski puk »Brandenburg«;
- dijelovi 369. legionarske divizije, 21. oklopne SS divizije, 105. SS izviđački bataljon i 202. oklopni bataljon, i
- 500. SS padobransko-lovački bataljon od momenta desanta na Drvar, kao i artiljerija i avijacija za podršku.⁵⁸⁴

Prikupljanje jedinica u polazne rejone završeno je do 17. maja, dok je 500. SS padobranski bataljon još početkom januara prebačen iz Gornjeg Hlumeca (*Horni Chlumec*) 40 km južno od Praga, u rejon Kraljeva, koji je, kao i ostale SS jedinice, bio sastavljen od pripadnika SS i policije, osuđenih zbog raznih disciplinskih i krivičnih prekršaja.

U sastav 500. padobranskog bataljona, u jedinicama i službama koje su mu bile pridodate, bilo je najviše jugoslovenskih folksdojčera (Nijemaca iz Banata i Bačke).

Zadatak 15. brdskog korpusa bio je da koncentričnim dejstvom i brzim prodorima na pravcima: Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac; Bosanska Krupa - Krnjeuša - Bosanski Petrovac; Donji Lapac - Kulen Vakuf - Vrtoče; Srb - Trubar - Drvar; Knin - Bosansko Grahovo; Livno - Glamoč i Jajce - Mliništa i Banja Luka - Ključ - Srnetica - izbije prvog dana operacije u rejon Drvara i Bosanskog Petrovca, spoje se sa vazдушnim desantom u Drvaru i unište Vrhovni štab na čelu sa vrhovnim komandantom, rukovodstvo NOP-a i savezničke vojne misije, a potom razbiju i unište komande i jedinice NOVJ na području Drvara, Bosanskog Petrovca, Grahova i Glamoča, koji bi pokušali da se po dijelovima probiju iz obruča.⁵⁸⁵

Prema zamisli njemačkog vojnog komandovanja uspjeh operacije imao bi odlučujući značaj za dalje vođenje rata na tlu Jugoslavije.⁵⁸⁶ Pred početak operacije, Štab 15. korpusa premješten je iz Knina u rejon Bihaća.

Iako su pripreme za drvarsku operaciju Nijemci čuvali u najvećoj tajnosti, Vrhovni štab NOVJ je saznao da se priprema desant na Drvar. Još, 4. novembra 1943. Glavni štab Hrvatske obavjestio je Vrhovni štab

⁵⁸³ NAW i 315i Rol 64i F 653_654.

⁵⁸⁴ *Oslobodilački rat*, knj. 2, str. 94-96.

⁵⁸⁵ Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 64, str. 275.

⁵⁸⁶ Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 64 i 67.

aa rvijemci planiraju zarobljavanje vmuvnog nuuuiuuuaia jusipa mum Tita i Vrhovnog štaba vazdušnim desantom. Iz Moskve je 11. novembra 1943. Georgi Dimitrov obavjestio telegramom: »Nijemci pokušavaju da saznaju mjesto gdje se nalazi Vrhovni štab i da pomoću padobranaca unište štab i Tita«. ⁵⁸⁷ A 3. maja 1944. kada su pripreme za desant privođene kraju, 11. krajiška brigada 4. divizije zarobila je od 383. puka njemačke 373. divizije »Tigar« skicu Drvara s ucrtanim mjestima rasporeda Vrhovnog štaba i svih ostalih jedinica i ustanova. Skicu je sačinio Gestapo na osnovu podataka jednog agenta, koji se duže vremena nalazio u rejonu Drvara. Poslije toga došao je na područje Kozare gdje se liječio, da bi, odatle, u martu 1944. pobjegao u Prijedor i dao iscrpne podatke koje je prikupio u Drvaru. ⁵⁸⁸ Pošto je ustanovio da su svi podaci u skici tačni, sem nepreciznosti o mjestu vrhovnog komandanta, komandant 5. korpusa Slavko Rodić, predao je skicu lično drugu Titu, iznio svoje mišljenje i dao potrebne prijedloge.

Neposredno pred početak operacije, u Drvaru i okolnim selima nalazili su se: CK KPJ, znatan broj vijećnika AVNOJ-a, Nacionalni komitet Jugoslavije, Vrhovni štab NOVJ, službe i ustanove Vrhovnog štaba, Prateći bataljon i Oficirski bataljon (Oficirska škola), savezničke vojne misije, Centralni komitet Komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ-a) i Zemaljski odbor ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ-a), Telegrafska agencija nove Jugoslavije (Tanjug), mnoge vojno-pozadinske ustanove i jedinice, mjesni, opštinski, sreski i okružni partijski i skojevski komiteti i narodnooslobodilački odbori. Tako je Drvar postao središte nove Jugoslavije.

S

Borbe na pravcu Livno - Glamoč

Primicao se 25. maj 1944. godine. Brigada se spremala da proslavi rođendan vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. Pri Štabu 3. krajiške brigade nalazio se dobro uvježban pjevački hor, u kojem je većina boraca bila iz sastava bataljona »Mateoti«. Bilo je predviđeno da hor nastupi na priredbi u Drvaru i Bosanskom Petrovcu. Sa neposrednim pripremama proslave u jedinicama Brigade rukovodio je politički komesar Simo Tadić, koji je sa horom pravovremeno krenuo za Drvar.

Štab Brigade do tada nije imao nikakvih podataka i konkretnijih obavještenja o predstojećoj ofanzivi, odnosno o neprijateljevom desantu na Drvar. U ranim časovima, 25. maja, raspored 3. krajiške proleterske brigade je bio ovakav:

- Prvi bataljon nalazio se u s. Dragniću i s. Dolac na padinama Cincar planine, a 3. i 5. bataljon sa obje strane puta od Livna do sela i prevoja Korična, na dobro utvrđenim položajima, na sjevernim padinama Velike Golije i južnim padinama Krug planine;

⁵⁸⁷ Slavko Odić, *Desant na Drvar*, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1981, str. 16.

⁵⁸⁸ Drago Karasijević i Đuro Milinović, »11. krajiška NO brigada«, 1982, str. 256 i 257. To je bio ubačeni agent Gestapoa Namik Tetarić, koji je radio u intendanturi 1. proleterskog korpusa u Mokronogama, odakle je po liniji snabdijevanja imao uvid u raspored ustanova i jedinica u Drvaru i okolini.

- oataijon »Mateou« na prevoju ivui n.na, laneuu uvanjsKog i Glamočkog polja, u zidinama popaljenih kuća i bunkerima koji su ostali iza italijanskog okupatora;

- Drugi i 4. bataljon u brigadnoj rezervi u rejonu sela Podgradina - s. Vrba - k. 1238, a

- Štab 3. krajiške proleterske brigade sa prištapskim dijelovima u s. Jakir - 4 kilometra istočno od Glamoča.

Štab Brigade uputio je 24. maja 20 boraca i 2 konja za popunu novoformirane Inženjerske čete 1. proleterske divizije. Formiran je i inženjerski vod brigade jačine 24 borca, sa dvije desetine.⁵⁸⁹

Brojno stanje Brigade neposredno pred operaciju bilo je 1.810 boraca, od kojih 180 drugarica, svrstanih u šest bataljona.⁵⁹⁰

Za slučaj da neprijatelj otpočne napad na pravcu Livno - Glamoč, planom je bilo predviđeno da 1, 3. i 5. bataljon prihvate borbu i, osloncem na bataljon »Mateoti« i jaka utvrđenja na prevoju, vode borbu do u visini prevoja Korične, s tim da djeluju bočno na komunikaciju, a 2. i 4. bataljon da se uvedu u borbu za prevoj Korična, desno i lijevo od bataljona »Mateoti«.

Na desnom krilu, u rejonu Tičeva, Šator-planine i Staretine položaje su držale jedinice 8. korpusa NOV Jugoslavije i djelovale na komunikaciji Drvar - Bosansko Grahovo i Livno - Bosansko Grahovo.

Na lijevom krilu, sjeverno od uskotračne željezničke pruge Čardak - Mlinište - Potoci, pravce od Jajca i Mrkonjić-Grada preko Potoka i Mliništa zatvarale su 1. i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije i spriječavale prodor 7. SS divizije »Princ Eugen« prema Drvaru.

U jutarnjim časovima 25. maja oko 6,15 časova, zatišje su prekinuli buka motora i potmule detonacije avionskih bombi u rejonu Drvara. Bio je to početak drvarske operacije.

Čim je nadletela prva grupa neprijateljevih aviona, sve jedinice Brigade stavljene su u potpunu borbenu pripravnost i posjele predviđene položaje. Između Štaba Brigade i Štaba 1. proleterskog korpusa bila je, od ranije, uspostavljena telefonska veza. Istovremeno je komandant 1. proleterskog korpusa obavijestio Štab Brigade o snažnom vazдушnom napadu neprijatelja na Drvar, koji je nastavljen novim talasima avionskih formacija.

Oko 6,30 časova izviđački odred 369. pješadijske divizije u sastavu: 105. izviđački bataljon 21. SS oklopne grenadirske divizije, ojačan izviđačkim bataljonom 469. pješadijske divizije i jednom oklopnom četom, pod komandom Štaba 105. izviđačkog bataljona, jačine preko 1.500 vojnika i oko 200 livanjsko-glamočkih ustaša, krenuo je u napad i to:

- izviđački bataljon 369. divizije ojačan oklopnom četom i livanjsko-glamočke ustaše sa 30 kamiona i borbenih vozila i većim brojem biciklista, uz podršku artiljerije, počeo je napad na položaje Brigade duž ceste Livno - Glamoč,⁵⁹¹ a 105. izviđački bataljon cestom preko Kazanaca i Bosanskog Grahova za Drvar.

⁵⁸⁹ Zbornik, tom 4, knj. 24, dok. br. 84.

⁵⁹⁰ Zbornik, tom 4, knj. 24, dok. br. 159.

⁵⁹¹ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 38.

Cilj neprijatelja bio je da brzim prodorom 105. izviđačkog bataljona preko Grahova, a Izviđačkog bataljona 369. divizije preko Glamoča i Prekaje, u sadejstvu sa 13. pukom 7. SS divizije desno i 1. pukom »Brandenburg« lijevo, razbije u toku dana jedinice NOVJ na tim pravcima i uspostavi borbeni kontakt sa 500. padobranskim bataljonom u Drvaru.

Na ostalim pravcima napadali su:

- Prvi puk »Brandenburg«, ojačan 1. četom pionirskog bataljona i 11. četom 383. pješadijskog puka 383. pješadijske divizije, ukupno oko 1.800 vojnika, i grupom četnika iz rejona sjeverno od Knina, opštim pravcem Bosansko Grahovo - Drvar, sa zadatkom da nastupa na širokom frontu, izbije na liniju Prekaja - Drvar, uspostavi vezu sa jedinica- ma 7. SS divizije »Princ Eugen« koja nastupa od Jajca prema Drvaru i uništi jedinice i štabove NOVJ, koji se, eventualno, probiju iz Drvara;

- Tri borbene grupe 7. SS divizije, ojačane oklopnim grenadirskim bataljonom 2. oklopne armije, nastupale su na pravcima: Jajce - Mliniš- ta - Potoci; Mrkonjić Grad - Mračaj - Ribnik; i Banja Luka - Čadavica - Ključ - Bravsko, sa zadatkom da brzim prodorom, u toku dana, slome otpor jedinica 1. proleterske i 39. divizije na tim pravcima, a potom da nastupaju na širokom frontu u pravcu Drvara i Bosanskog Petrovca, u sadejstvu sa 92. motorizovanim grenadirskim pukom, borbenim grupa- ma »Vilam« i »Lapac« iz sastava 373. pješadijske divizije i 1. pukom »Brandenburg« uništavaju snage NOVJ po dijelovima, i zaplijene »velika skladišta za snabdijevanje« u planini Sretica i Struganici, i duž željez- ničke pruge Jajce - Sretica - Oštrelj;⁵⁹²

- Pukovska grupa domobranskog 2. lovačkog zdruza (domobraska 1. lovačka pukovnija, 54. brdski izviđački bataljon 1. brdske divizije) ukupno oko 1.800 vojnika nastupala je opštim pravcem: Bosanska Krupa - Krnjeuša - Bosanski Petrovac, sa zadatkom da razbije jedinice NOVJ na pravcu nastupanja i sadejstvuje 92. motorizovanom grenadir- skom puku i jedinicama 7. SS divizije »Princ Eugen«;

- 92. motorizovani grenadirski puk, ojačan 468. oklopnom izviđač- kom četom za specijalnu upotrebu - oko 2.750 vojnika, neposredno potčinjenih Štabu 15. brdskog korpusa, nastupao je opštim pravcem: Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac - Drvar, sa zadatkom da što prije zauzme Bosanski Petrovac, razbije jedinice NOVJ na pravcu nastupanja i, u toku dana, uspostavi vezu sa 500. SS padobranskim bataljonom i borbenom grupom »Vilam«, na području Drvara, a da dijelom snaga posjedne i obezbjedi aerodrom na Medenom polju kod Bosanskog Pet- rovca;

- Borbena grupa »Lapac« - izviđački bataljon 373. pješadijske di- vizije - ukupno 218 vojnika, nastupa opštim pravcem: Lapac - Doljani - Martin Brod, sa zadatkom da u prvoj fazi veže snage 1. proleterske ličke brigade, a zatim sadejstvuje borbenoj grupi »Vilam« u napadu na Drvar;

- borbena grupa »Vilam« 384. puk iz sastava njemačke 373. pješa- dijske divizije, ojačan artiljerijom, minobacačima, mitraljezima i plani- narskim jedinicama - oko 1.500 vojnika, nastupala je iz rejona Srba

⁵⁹² Zapovjest komandanta 7. SS divizije »Princ Eugen« - Zbornik, tom 4. kni. 25, dok. br. 184, str. 307.

preko Trubara, Bobare i Korita prema Drvaru, sa zadatkom da razbije snage NOVJ na pravcu nastupanja i uspostavi, u toku dana, neposredan borbeni kontakt sa 500. SS padobranskim bataljonom u Drvaru i stavi ga pod svoju komandu, a zatim da uništava štabove i komande NOVJ i vojne misije na području Drvara, pretražuje teren i plijeni skladišta NOVJ. Dio snaga upućuje prema Bosanskom Petrovcu u susret 92. motorizovanom grenadirskom puku.

Prikupljanje njemačkih snaga za drvarsku operaciju obavještajna služba NOVJ je registrovala relativno vrlo brzo. Radi toga su preduzete mjere budnosti na svim pravcima koji vode prema Drvaru. Iz tih podataka moglo se zaključiti da Nijemci pripremaju operaciju širih razmjera na Bosansku krajinu. Praksa je bila da se višim komandama i Vrhovnom štabu dostavljaju potpuno provjereni podaci, u čemu je gubljeno dosta vremena, tako da su podaci Obavještajnom centru Vrhovnog štaba stizali s izvjesnim zakašnjenjem.

Zbog toga su Nijemci uspjeli da desantom na Drvar, 25. maja 1944, postignu iznenađenje, ali ne i napadom na položaje jedinica NOVJ, na pravcima koji izvide prema Drvaru, u čemu i leži jedan od osnovnih razloga njihovog neuspjeha.

Pošto je bio isturen prema Livnu i držao položaje sjeverno od puta, prvi je prihvatio borbu 5. bataljon 3. krajiške proleterske brigade, koji nije bio u stanju da spriječi brz prodor motorizovane kolone, jer nije imao dovoljno protivtenkovskih sredstava, tako da je motorizovani odred neprijatelja vrlo brzo izbio u s. Priluka. Borbu su prihvatili 1. i 3. bataljon. Ubrzo se razvila žestoka borba. Bez obzira na velike gubitke koje je trpio, neprijatelj je postepeno prodirao prema prevoju Koričina, da bi što prije izbio u rejon Glamoča. Kad je kolona izbila u rejon Priluka, 105. izviđački odred produžio je prema Bosanskom Grahovu.

Cim je počela borba, Stab 1. proleterskog korpusa obavjestio je Štab 3. proleterske brigade da neprijatelj sa više pravaca koncentrično napada na Drvar i da je otpočeo sa vazдушnim desantom, koji se nastavljao u novim talasima avionskih formacija. Jednovremeno je komandant 1. korpusa naredio Stabu 3. krajiške proleterske brigade, da 2. i 4. bataljon koji su se nalazili u rezervi kod Glamoča, hitno uputi prema Drvaru. Cim su dobili naređenje, bataljoni su pod komandom Nikole Pećanca, zamjenika komandanta Brigade krenuli usiljenim maršem.

Kako je vrijeme odmicalo, borba je bila sve žešća. Kada je čelo neprijateljevog klina izbilo u rejon Korične, razvila se još žešća borba. Iako je bataljon »Mateoti« uporno branio utvrđene položaje, oko 11 časova neprijatelj je ovladao prevojem Korična. U isto vrijeme 1, 3. i 5. bataljon našli su se na bokovima neprijatelja i, osloncem na padine Golije i brda Gradina (tt 1306), nanosili mu velike gubitke.

U međuvremenu je komandant 1. proleterskog korpusa naredio Štabu Brigade da zaustavi pokret 2. i 4. bataljona prema Drvaru. U to vrijeme 2. i 4. bataljon bili su oko 15 km udaljeni od mjesta predviđenog za uvođenje u borbu.

Poslije tročasovne i vrlo žestoke borbe, neprijatelj je oko 14 časova, čelom kolone, izbio na oko 4 km ispred Glamoča. Zadržao ga je 4. bataljon, koji se vratio sa marša prema Drvaru. Ubrzo je stigao i 2. bata-

ljon i pojačao odbranu 4. bataljona. Dalji pokret neprijatelja bio je zastavljen. U isto vrijeme 5. i bataljon »Mateoti« i dijelovi 1. i 3. bataljona našli su se na bokovima kolone neprijatelja oko prevoja Korična.

U popodnevним časovima, čim je front stabilizovan, Štab 3. krajiške proleterske brigade naredio je opšti protivnapad. Dok su 2. i 4. bataljon uništavali prednje dijelove odreda neprijatelja u rejonu ispred Glamoča, dotle su 1, 3. i 5. i bataljon »Mateoti«, odbacili neprijatelja i ponovo zauzeli prevoj Korična, očistili međuprostor i zaposjeli prvobitne položaje. Prvi i 5. bataljon prešli su u protivnapad s izvjesnim zakašnjenjem, što je neprijatelj iskoristio i pod zaštitom tenkova izvukao glavninu svojih snaga u rejon Livna.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao 139 poginulih i 52 ranjena vojnika. Zaplijenjene su veće količine oružja i municije i druge opreme, između ostalog i 52 bicikla. Uništeni su jedan tenk i jedan kamion. Brigada je imala 5 poginulih i 5 ranjenih boraca. Nestala su 4 borca iz sastava bataljona »Mateoti«.⁵⁹³

Krajem dana Štab 1. korpusa obavjestio je Štab Brigade, da se vojno i političko rukovodstvo sa vrhovnim komandantom na čelu povuklo iz Drvara. Tom prilikom komandant 1. proleterskog korpusa odao je priznanje 3. krajiškoj brigadi na uspješno izvršenom zadatku. Ponovo je naredio da Brigada i dalje čvrsto zatvara pravac Livno - Glamoč i po svaku cijenu spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da prodre u Drvar. Brigada je u potpunosti izvršila postavljene zadatke.

Pošto je 25. maja pretrpio velike gubitke, neprijatelj 26. maja nije ispoljio značajniju aktivnost na ovom pravcu.

Vazdušni desant na Drvar

Dok je 3. krajiška proleterska brigada vodila žestoke borbe na pravcu Livno - Glamoč, situacija u rejonu Drvara bila je vrlo teška. U to vrijeme pravce koji izvode prema Drvaru zatvarale su:

Prva i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije, od Jajca i Mrkonjić-Grada preko Mliništa prema Drvaru;

Trideset deveta divizija 5. korpusa, od Ključa i Sanskog Mosta preko Bravska i Oštrelja;

Četvrta divizija 5. korpusa, od Krupe i Bihaća preko Bosanskog Petrovca;

Šesta lička divizija »Nikola Tesla«, od Kulen Vakufa i Srba, i

Deveta divizija 8. korpusa, od Grahova i Tičeva prema Drvaru.

Iznad Drvara su u 6,15 časova 25. maja naleteli njemački izviđački avioni. Odmah je dat znak za uzbunu sa osmatračnice koja se nalazila na Gradini. U 6,30 časova, 1. i 2. vazduhoplovna eskadrila 7. noćne borbene grupe uzletjele su sa aerodroma Zalužani kod Banje Luke i nadletile Drvar. Naša protivavionska odbrana nije dejstvovala, zato što se pretpostavljalo da se radi o savezničkoj avijaciji.

U isto vrijeme iz pravca Bosanski Petrovac približavale su se dvije eskadrile aviona za obrušavanje JU-87 (»štuke«) iz sastava njemačkog

⁵⁹³ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

151. avio-puka sa aerodroma Gorica kod Zagreba. U tome je dežurni oficir u Bosanskom Petrovcu obavijestio telefonom Vrhovni štab i komandu mjesta u Drvaru. Odmah su obaviještene sve komande, ustanove i rukovodstva društveno-političkih organizacija koja su bila razmještena u Drvaru i okolnim selima.

Od 6,40 do 6,50 časova bombardovan je Bosanski Petrovac i Drvar, a 13. eskadrila 151. avio-puka postavila je dimnu zavjesu. Od 6,15 do 7 časova bombardovanje su nastavile 3. eskadrila noćne borbene grupe i 4. grupa 27. lovačkog puka s aerodroma Pleso kod Zagreba. U toku bombardovanja poginulo je 5 pripadnika Odjeljenja za vezu Vrhovnog štaba.

Kada su se avioni pojavili, u dejstvo su stupili protivavionski mitraljezi Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i jedinica komande mjesta.

Za to vrijeme prema Drvaru je letila druga grupa 4. vazduhoplovnog puka za transport trupa s aerodroma Ečka kod Zrenjanina - 35 aviona tipa JU-52,⁵⁹⁴ a sa aerodroma Cerklje kod Brežica 2. grupa 1. vazduhoplovnog puka i 4. grupa 6. puka s aerodroma Lučko, kao i dio 1. grupe za vuču jedrilica - ukupno 40 aviona.

U sedam časova počeli su iskakati padobranci na širem području Drvara, od Spasovine do Golubića, izloženi jakoj mitraljeskoj i puščnoj vatri. U to vrijeme oko Drvara je kružilo oko 40 aviona JU-87 i mitraljiralo okolinu, a iznad njih je kružila 4. grupa 27. lovačkog puka i obezbjeđivala ih. Ispod njih bila je 13. eskadrila 151. puka sa 40 jedrilica, koje su počele da se spuštaju ateriranjem u 7,15 oko Trnjaka, Šobića groblja, na Trninića brijegu i oko Vrbovca i Ševića Potoka.

Poslije izvršenog zadatka svi avioni vratili su se na polazne aerodrome, sem eskadrile »Hrvatska«, koja je cijelog dana nadletala Drvar, bombardovala i mitraljirala jedinice NOVJ na pravcima koji izvode prema Drvaru.

Za vrijeme bombardovanja telefonske veze između Vrhovnog štaba i jedinica bile su pokidane. Telefonska centrala bila je uništena, a radio-stanica Odjeljenja za vezu Vrhovnog štaba sa šiframa pala je u ruke neprijatelja.

Čim su se padobranci počeli spuštati, u dejstvo su stupili Prateći bataljon Vrhovnog štaba, Oficirska škola (Oficirski bataljon), jedinice za obezbjeđenje Komande područja i Komande mjesta i naoružani građani. Organizovana je odbrana pećine u kojoj se nalazio Vrhovni štab. Preduzete su sve mjere, da Nijemci ne bi prešli na desnu obalu rijeke Unca i posjeli dominantne položaje iznad željezničke pruge sjeverno od Drvara.

Komandant 1. proletarskog korpusa Koča Popović, pošto je imao telefonsku vezu, obavijestio je štabove 5. i 8. korpusa o situaciji u Drvaru i, u ime Vrhovnog štaba, izdao naređenje Štabu 6. ličke divizije »Nikola Tesla« da hitno uputi jednu brigadu u Drvar, a 3. krajiškoj brigadi, koja se nalazila pod neposrednom komandom Štaba 1. proletarskog korpusa, da čvrsto zatvori pravac od Livna i Glamoča. Preko Štaba

⁵⁹⁴ Izjava Horsta Kibellusa, pripadnika 4. čete 500. SS padobranskog bataljona.

8. korpusa u kojem se nalazila saveznička misija, tražio je da saveznička avijacija stupi u dejstvo i bombarduje pravce koji izvode prema Drvaru.

U Drvaru su oborene dvije jedrilice u kojima su poginuli piloti i posada - oko 20 vojnika. Prinudno su se spustile još tri jedrilice, u kojima su svi vojnici i posada izginuli ili ranjeni. Uništena je i jedna jedrilica koja je oborena na Jadrinu podu, 10 kilometara zapadno od Drvara, u kojoj je stradala sva posada.⁵⁹⁵ Poslije toga nastalo je izvjesno zatišje.

Nijemci su pohvatali oko 400 građana i zarobili nekoliko partizana, koje su skupili u Domu kulture i mučili ih, a neke od njih natjerali da kopaju rovove oko Šobića glavice.

Pokušaj Nijemaca da se dokopaju pećine nije uspio. U 11 časova, vrhovni komandant, sa članovima Vrhovnog štaba napustio je pećinu i izišao na Gradinu. Zatim su produžili preko Kruškova polja za Jasikovaču prema Rezervnom komandnom mjestu Vrhovnog štaba koje se nalazilo u Potocima, da bi narednog dana stigao u Potoke i preko Rezervnog komandnog mjesta uspostavio vezu sa štabovima korpusa.

U međuvremenu drugi talas padobranaca jačine oko 170 padobranaca, koji je poleteo sa aerodroma Zalužani, spušten je oko 11,50 časova u Drvar. Komandant 500. padobranskog bataljona naredio je utvrđivanje oko Šobića glavice (k. 520).

U takvoj situaciji, 6. ličkoj diviziji naređeno je da noću 25/26. maja likvidira vazdušni desant u Drvaru.

Oko 17 časova tri bataljona 3. ličke proleterske brigade 6. ličke divizije, otpočeli su napad, a bataljoni 1. ličke proleterske brigade nalazili su se u pokretu iz rejona Cvijetnić i Boboljusci prema Drvaru.

U toku dana, deset transportnih aviona JU-52 doletilo je sa aerodroma Zalužani, a oko 20 časova, još pet, i bacili municiju 500. desantnom bataljonu.

U 20 časova, 25. maja, sve jedinice 3. ličke proleterske brigade, Prateći bataljon Vrhovnog štaba i Oficirski bataljon izvršili su energičan napad na opkoljene Nijemce na Šobića glavici, ali bez uspjeha. Odbijeni su snažnom mitraljeskom i puščanom vatrom i ručnim bombama. Nisu uspjeli ni u naredna tri vrlo snažna juriša, koja su izvršili od 1 do 3 časa 26. maja.

Pošto neprijatelj u toku dana nije postigao značajnije uspjehe na svim pravcima koji izvode prema Drvaru, vrhovni komandant naredio je da se odustane od daljeg napada na opkoljene Nijemce, na Šobića glavici kako jedinice ne bi bile izložene prevelikim gubicima.

Još u toku noći 25/26. maja 3. lička brigada povukla se u rejon s. Kamenica i Resanovci, a 1. bataljon 3. dalmatinske brigade prema Tičevu.

Tek 26. maja oko 7 časova izviđačka četa njemačke 373. pješadijske divizije uspostavila je vezu sa 500. padobranskim bataljonom u Drvaru.

Zbog nepovoljnog uspjeha prvog dana operacije »Konjićev skok«, Štab 15. brdskog korpusa naredio je da sve jedinice 26. maja izjutra pređu u energično nastupanje prema Drvaru da bi 1. proleterskom, 5. i 8. korpusu NOVJ nametnule borbu u okruženju na uskom prostoru.

⁵⁹⁵ Izjava zarobljenog vojnika 4. čete 500. padobranskog bataljona, ukupno oko 60 Nijemaca je ubijeno za vrijeme iskrcavanja.

Borbe na pravcima koji izvoae prema rreKap, rotocima i Uvali

Na pravcima Ključ - Bravsko i Sanski Most - Bravsko, neprijatelj nije postigao značajnije rezultate, dok je na pravcima Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac i Bihać - Bosanski Petrovac odbacio jedinice 4. divizije prema grebenu Grmeča, tako da je 92. motorizovani grenadirski puk oko 8 časova 26. maja, stigao čelom kolone u Bosanski Petrovac, a njegov 2. bataljon produžio pokret i oko 13,20 časova stigao u Drvar i spojio se sa 500. padobranskim bataljonom. U toku dana za njim je stigao i 54. izviđački bataljon.

Na pravcu Trubar - Drvar borbena grupa »Vilam«, čije je jezgro sačinjavalo 384. puk, odbacila je 2. ličku proletersku brigadu, prešla masiv Bobare i oko 17 časova 26. maja spustila se u Drvar.

U isto vrijeme 1. puk »Brandenburg« odbacio je Grahovsko-peuljski odred i ušao u Grahovo. Do tada je, 3. dalmatinska brigada 9. divizije stigla iz rejona Grkovci, zaposjela položaje na južnim padinama Jadovnika (tt 1650) - Čaporak (k. 1361) - Tavan (k. 1192) i zatvorila pravce od Grahova prema Drvaru i Tičevu.

Cijeneći situaciju na osnovu razvoja događaja, Štab njemačke 2. oklopne armije zaključio je da se Vrhovni štab na čelu sa Titom nalazi u rejonu Potoci - Uvala. Zato je 27. maja u 20,45 časova naredio Štabu 15. korpusa da sa 500. padobranskim bataljonom obezbijedi čišćenje Drvara i okoline, a ojačani 105. SS izviđački odred prebaci najkasnije do 12 časova 28. maja iz rejona Bosanskog Grahova u Glamoč, s tim da djeluje prema Prekaji. Na osnovu toga komandant 15. korpusa general Rendulic je naredio:

- Sedmoj SS diviziji »Princ Eugen« da se sa 13. SS brdskim pukom, probije kroz položaje 1. proleterske divizije na odseku Carevac - Mliništa preko ceste Mrkonjić Grad - Glamoč, a zatim nadire duž željezničke pruge prema Potocima i Uvali, a da sa 7. izviđačkim brdskim bataljonom nastupa preko Danilovića i Sretice prema Potocima,

- Ojačanom oklopnom grenadirskom bataljonu 2. oklopne armije, da pređe u nastupanje od Ključa do Jasenovca, a odatle šumskom željezničkom prugom preko Bunare prema Potocima i Uvali,

- Devedeset drugom motorizovanom grenadirskom puku da sa dijelom puka i 1. lovačkom ustaškom pukovnijom, nastupa preko Drinića do šumske željezničke pruge Oštrej - Sretica, a zatim duž pruge prema Potocima,

- Borbenoj grupi »Vilam« 373. pješadijske divizije (384. pješadijski puk bez 1 bataljona), sa 54. brdskim izviđačkim bataljonom, da nastupa preko Mokronoga i Prekaje prema Potocima i Uvali;

- Štabu 373. divizije, da sa 105. SS izviđačkim i 369. izviđačkim bataljonom iz rejona Glamoča, nastupa preko Rora prema Prekaji.

- Prvom puku »Brandenburg« da nastupa preko Tičeva prema Prekaji i sadejstvuje 7. SS diviziji »Princ Eugen« s tim da nastupanje svih jedinica otpočne 28. maja u 4,40 časova.

U takvoj situaciji Štab 1. proleterskog korpusa naredio je Štabu 6. ličke divizije »Nikola Tesla« da obezbijedi sve pravce koji sa linije Oštrelj - Drvar izvode prema Potocima,⁵⁹⁶ a Štabu 1. proleterske divizije da sa 1. i 13. proleterskom brigadom čvrsto zatvara pravac prema Potocima, s tim da obrazuje manevarsku grupu od dvije brigade i drži je u gotovosti za dejstvo na kritičnim pravicima.

I štabovi 5. i 8. korpusa preduzeli su sve potrebne mjere kako bi osujetili plan neprijatelja.

U 11,45 časova 26. maja Štab 1. proleterskog korpusa je radio-gramom naredio Štabu 3. proleterske krajiške brigade da, s obzirom na situaciju na odsjeku fronta kod 1. i 13. proleterske brigade, zatvori što čvršće pravac Livno - Glamoč - Prekaja. Toga dana izjutra raspored bataljona 3. krajiške proleterske brigade bio je: 1. bataljon nalazio se u pokretu iz Dolca na Hrblinu planinu gdje je stigao oko 16 časova i uspostavio vezu s jedinicama 1. proleterske brigade; 2. bataljon krenuo je iz s. Kamena u s. Rore i stavljen pod neposrednu komandu Štaba 1. proleterskog korpusa; 3. bataljon bez 3. čete u rejonu Korična; 4. bataljon upućen je iz Glamočkog polja u Pribelju sa zadatkom da izviđa prema Đuletskim livadama, Smiljevačkoj poljani i Čardak livadama; 5. bataljon u rejonu Priluka - Kablič, a bataljon »Mateoti« u rejonu Glamoča.

Ujutro 27. maja izviđački bataljon njemačke 369. divizije ponovo je prešao u napad, na položaje 3. krajiške proleterske brigade - motorizovanom kolonom cestom Livno - Priluka - Glamoč, a jednom ojačanom četom u pravcu Debelog brda, sa zadatkom da odbaci dijelove 5. krajiške i obezbijedi pokret motorizovane kolone. Međutim, snažnim protivnapadom jedinica 5. bataljona četa je razbijena i natjerana u Livno. Motorizovana kolona produžila je pokret, odbacila dijelove 5. bataljona u rejonu Kablića i Priluke, a zatim krenula prema Glamoču. Kada je izbila u rejon Korična, zaustavljena je snažnom odbranom 3. bataljona i, poslije tročasovne, ali vrlo žestoke borbe, prisiljena da se povuče u Livno, uz gubitke od 27 poginulih, koje je pod zaštitom tenkova uspjela da izvuče.⁵⁹⁷

S obzirom na razvoj situacije na frontu 1. i 13. proleterske brigade, na prijedlog Štaba 1. proleterske divizije od 18 časova,⁵⁹⁸ Štab 1. proleterskog korpusa je 27. maja oko 12 časova naredio Štabu 3. proleterske krajiške brigade da glavninu snaga prebaci zapadno od komunikacije Mliništa - Glamoč, zatvori pravce prema Potocima i bočno dejstvuje na komunikaciju Mliništa - Glamoč, a u 17 časova Štabu 1. proleterske divizije da uspostavi vezu sa 3. krajiškom brigadom.

Prema naredenju Štaba 3. krajiške proleterske brigade od 13 časova, bataljoni su posjeli položaje na liniji: 3. bataljon u rejonu Vagan; 4. bataljon na kosi (k. 1159) - Deli brdo - Oštrelj; 1. bataljon Tubanja (k. 1241) - s. Ubovići (k. 1155); bataljon »Mateoti« u s. Popovići, a 5. bataljon na položajima prema Livnu. Na Korični je ostala jedna četa

⁵⁹⁶ A VII, k. 372, br. reg. 27/198-1.

⁵⁹⁷ A VII, k. 712, reg. br. 22/1-3.

⁵⁹⁸ A VII, k. 372, br. reg. 27-1.

3. bataljona i kontrolisala pravac od Livna prema Glamoču; 2. bataljon kao Štab Brigade u s. Rore, zaselak Kostadinovići.

Oko 12 časova 2. bataljon je, po naređenju Štaba Brigade krenuo za Prekaju, u s. Bunčevac, i stavio se pod neposrednu komandu štaba 1. proleterskog korpusa, koji se nalazio u rejonu istočno od Prekaje (k. 796). Zadatak bataljona bio je da u sadejstvu sa 3. bataljonom 1. proleterske i 4. bataljonom 3. ličke proleterske brigade, spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da se preko Prekaje prebaci prema Potocima. Treći bataljon 1. proleterske brigade prebacio se noću 26/27. maja iz rejona Potoci i, 27. maja ujutro posjeo položaje na k. 1138, sjeverno od zaseoka Marcete i k. 1128. Štabovi 3. bataljona 1. proleterske i 2. bataljona 3. krajiške proleterske brigade čim su stigli, povezali su se sa Oficirskim bataljonom Vrhovnog štaba, koji se iz Šipovljana povukao u zaselak Marcete, i organizovali izviđanje prema Drvaru.

Što je vrijeme više odmicalo borbe 27. maja na svim pravcima sve su se više pojačavale. Nezadovoljan rezultatima borbe proteklog dana i pritisnut zahtjevima komandanta njemačkog 15. brdskog korpusa, komandant 7. SS divizije »Princ Eugen« i komandant 13. SS puka, zahtjevali su da borbene grupe nastupaju brže i energičnije. U tom pogledu komandant 13. SS puka izdao je dopunske zadatke:

- Prvom SS bataljonu da sa linije s. Sarići - s. Popuži - s. Đukići, nastupa na širokom frontu preko Pljevskih podova i kroz šumski masiv Smiljevca (oko željezničke pruge) u pravcu komunikacije Mliništa - Glamoč, pređe preko nje i posjedne najpogodnije položaje, s tim da sadejstvuje i drži čvrstu vezu sa 2. SS bataljonom;

- Drugom SS bataljonu, da uz snažnu podršku 1. divizionu 7. SS artiljerijskog puka i u sadejstvu sa 7. SS izviđačkim bataljonom, nastupa sa linije Borovica (tt 933) - Sokolac i da se u toku 26. i 26/27. maja probije preko komunikacije Mrkonjić Grad - Glamoč na odsjeku Gradina (tt 918) - Mliništa i posjedne položaje zapadno od komunikacije na liniji Nabojina (k. 883) - Lipovac (tt 1033).⁵⁹⁹

Treći SS bataljon 13. SS puka, ubačen je u borbu 27. maja, sa zadatkom da u sadejstvu sa 7. SS izviđačkim bataljonom nastupa duž puta Rogalje - Mračaj - Mliništa, razbiju 2, 3. i 4. bataljon 13. proleterske i 4. i 5. bataljon 1. proleterske brigade, da ih odsjeku i u rejonu s. Trnovo - Crni vrh (tt 1259), u sadejstvu sa 2. SS bataljonom, okruže i unište.

Vrlo žestoke borbe vođene su 26. maja, noću 26/27. i 27. maja. Naročito su bile žestoke za položaje Kaluđerovica - Borovica - tt 933 - Sokolgrad na odsjeku fronta 1. bataljona 1. proleterske brigade i dijela komunikacije Mračaj - s. Carevac koju su branili bataljoni obje brigade. Prva proleterska brigada bila je razvučena na širokom frontu, pa je sadejstvo između bataljona bilo otežano. Bez obzira na to, borci 1. i 13. proleterske brigade 1. proleterske divizije, uz ogromne napore uspjeli su da spriječe prodor jedinica 7. SS divizije prema Potocima i dalje prema Drvaru. Tome je doprinjelo i pismo političkog komesara 1. proleterske divizije Vladimira Ščekića, upućeno političkim komesarima, njihovim zamjenicima i članovima Politodjela 1, 3. i 13. proleterske briga-

⁵⁹⁹ AVII, k. 10, reg. br., 15/11.

de, u kojem je ukazao na težinu situacije i na zadatke jedinica, a prije svega partijskih organizacija. On je u tom pismu, između ostalog, rekao:

»Moramo učiniti sve da naše jedinice izdrže u ovim borbama i teškoćama i iz njih izađu još čeličnije. Prije svega, svaki rukovodilac i borac treba da zna zašto je u ovom momentu potrebno njegovo požrtvovanje, samoprijegor, zašto je potrebno i život da dà, ako bude trebalo... U smislu priprema i daljeg osposobljavanja jedinica za izvršenje svakog zadatka, smatram da je najvažnije preduzeti: da partijske organizacije izvrše svoju ulogu, da članovi Partije budu na svom mjestu, da najteže situacije oni rješavaju, da najveće teškoće oni iznose na svojim leđima i da preko svog ličnog primjera i političke aktivizacije mobiliju sve borce na svakom zadatku. Radi toga, mislim da, po mogućnosti, sve jedinice treba da što prije održe partijske sastanke na kojima će biti upoznate sa situacijom i zadacima i svojim dužnostima na tim zadacima. .. To će biti najveća garancija da naše jedinice izvrše sve zadatke i izdrže sve napore... Došli su dani žestokih defanzivnih i ofanzivnih borbi koje moramo savladati i kroz njih se osposobljavati za još veće zadatke.«⁶⁰⁰

Borbe su nastavljene 28. maja sa još većom žestinom. Naročito na odsjeku fronta 1. proleterske brigade u rejonu Jasenovi Potoci - s. Mihaljčići - Ovčara (tt 1576), a kod 13. proleterske u rejonu: Vranovina (tt 934) - Brdo. Svi pokušaji 13. SS puka da sa 1. SS bataljonom duž željezničke pruge Mliništa - Lisina, a 3. i 4. SS bataljonom iz rejona Jasenovi Potoci preko sela Mihaljčići i Crljenice (k. 1112), prodre prema Resenovači, ostali su bez uspjeha. Ni 7. SS izviđački bataljon nije uspio potisnuti bataljone 13. proleterske brigade i izbiti u rejon Željezničke stanice Lisina. U 10.30 časova Štab 1. proleterske brigade naredio je štabovima bataljona da se »sadašnji položaji moraju braniti po cijenu najvećih žrtava.«⁶⁰¹ U 16 časova 28. maja, uspostavljena je neposredna veza između 4. bataljona 3. krajiške proleterske brigade i 1. bataljona 1. proleterske brigade u rejonu Tubino brdo (k. 1226) - Oštrej, 4 km jugozapadno od Mliništa.

Da bi spriječio dalji prodor 1. SS bataljona 13. SS puka duž željezničke pruge prema Lisini i pomogao 1. proleterskoj brigadi, Štab 3. krajiške proleterske brigade u 20 časova uputio je svoj 1. bataljon u rejon Ovčara.⁶⁰²

U međuvremenu je prema naređenju Štaba 373. divizije, borbena grupa »Vilam«, kojoj su bili pretpotčinjeni 54. i 105. SS izviđački i 500. padobranski lovački bataljon,⁶⁰³ 28. maja u prepodnevnom časovima nastupala na pravcu Drvar - Prekaja i dalje prema Potocima.

U isto vrijeme na pravcu Oštrej - Srnetica - Potoci, 92. motorizovani grenadirski puk je, bez borbe, izbio na liniju: Crni vrh - k. 1094 - k. 1100 - Željeznička stanica Srnetica - k. 1050 - Lisina (k. 1296),⁶⁰⁴ prema Potocima. Dalji pokret 92. motorizovanog puka zadržale su jedinice 39. divizije 5. korpusa.

⁶⁰⁰ A VII, k. 712, br. reg. 4/11.

⁶⁰¹ A VII, k. 713, br. reg. 12/1-1/1.

⁶⁰² Depeša NP 70-73, Štaba 1. proleterske divizije Štabu 3. krajiške proleterske brigade od 28. 5. 1944. u 18 časova.

⁶⁰³ A VII, Nacionalni arhiv Vašington (NAW-t-314 r. 563, sv. 415).

⁶⁰⁴ A VII, NAW-t-314, Roll. 563, F. 577, 908, 572-573.

Zbog pritiska neprijatelja na ostalim pravcima, Štab 1. proleterske divizije naredio je Štabu 1. proleterske brigade da 1. 2. i bataljon »Garibaldi« prikupi u rejonu Obršana - Željeznička stanica Lisina u divizijsku rezervu, a da sa 4. i 6. bataljonom spriječava dalji prodor od Obršine prema Željezničkoj stanici Lisina i dalje prema Potocima.

U to vrijeme Štab 7. SS divizije »Princ Eugen« raspolagao je provjerenim podacima da se Vrhovni štab NOVJ i vrhovni komandant nalaze sjeveroistočno od Željezničke stanice Potoci.⁶⁰⁵

U takvoj situaciji 54. izviđački bataljon dobio je zadatak da pročešlja teren oko Mokronoga i Vidova sela, raščisti situaciju oko puta Drvar - Prekaja i nastupa prema Preodcu. U isto vrijeme 105. izviđački bataljon dobio je zadatak da iz rejona Glamoča nastupa preko Odžaka i da sa dijelom snaga, što prije, spoji sa dijelovima 13. SS puka u rejonu puta Glamoč - Mlinište, 4-5 km južno od Mliništa, a glavnim snagama nastupa prema Prekaji. Pred kraj dana 105. izviđački bataljon izbio je u rejon Vagana. Dočekan je snažnom mitraljeskom vatrom 3. bataljona 3. krajiške proleterske brigade i zaustavljen. Do 15.30 časova prednji dijelovi 384. pješadijskog puka iz sastava borbene grupe »Vilam« izbili su sjeverno od Prekaje u zaselak Marcete. Grupa je podišla grebenu Javorova kost (tt 1432) - Velika Lunjovača (k. 1634) i pripremala se za prodor prema Potocima i Uvali. Njen dalji pokret spriječavale su jedinice 4. bataljona 3. ličke brigade i 3. bataljona 1. proleterske.

Čim je obavješten o izbijanju borbene grupe »Vilam« u rejon Prekaje, Štab 1. proleterskog korpusa naredio je Štabu 3. krajiške proleterske brigade da čvrsto zatvori pravce od Prekaje prema Poljicu i Rorama i od Vagana prema Rorama i čvrsto drži vezu lijevo sa 1. proleterskom brigadom.⁶⁰⁶ Čim je dobio zadatak, štab 3. krajiške proleterske brigade obrazovao je čvrst front na oba pravca: 2. bataljon i 3. bataljon 1. proleterske brigade koji je bio pretpočinjen Štabu 3. krajiške, posjeli su položaje na liniji Matiča glavica (tt 1080) - Sjenokos (k. 384) i zatvorili pravac od Drvara; 3. i 5. bataljon na položajima prema Glamoču, a 3. i 6. bataljon »Mateoti« u rezervi, na prevoju između sela Rore i Prekaje.

I pored izričitog naređenja komandanta 2. oklopne armije da napad počne u 4.30, sve jedinice su napad počele sa zakašnjenjem, sem jedinica 7. SS divizije.

Iako je operativnim planom 2. oklopne armije za 27/29. maj bilo predviđeno okruženje i uništenje Vrhovnog štaba NOVJ s Titom na čelu, komandant 15. brdskog korpusa usvojio je prijedlog komandanta Prvog puka »Brandenburg«, da njegov puk obustavi dalji napad na pravcu Bosansko Grahovo - Tičevo. A komandant 373. pješadijske divizije »zbog zakašnjenja u doturu municije i nepovoljnih uslova za dejstvo artiljerije i minobacača«, odgodio je dalji napad borbene grupe »Vilam« na pravcu Prekaja - Potoci za 30. maj.

Na sastanku u Vrhovnom štabu NOVJ, koji je održan 29. maja prije podne, vrhovni komandant donio je odluku da jedinice NOVJ prekinu odbrambene borbe i izvuku jedinice 1. i 5. korpusa i dijelove Vrhovnog

⁶⁰⁵ U depeši Štaba 13. SS brdskog lovačkog puka od 28. maja 1944. u 24.50 sati piše: »Danas štab Tita u Uvali - AVII k. 10, br. reg. 43/11.

⁶⁰⁶ AVII, k. 373, br. reg. 14-1 i 4-4.

štaba iz okruženja. Odlučeno je da se Vrhovni štab sa prištapskim dijelovima i Pratećim bataljonom povuče iz rejon Potoci u rejon Šator-planine i u Preodac, a jedinice 1. i 5. korpusa najpodesnijim pravcima zabace u pozadinu neprijatelja.

U međuvremenu 7. SS divizija vršila je jak pritisak na jedinice 1. i 13. proleterske brigade da bi se što prije probila u Potoke.

Da bi pomogao 1. proleterskoj brigadi, komandant 3. krajiške brigade po naređenju Štaba 1. proleterske divizije⁶⁰⁷ krenuo je sa 1, 3. i 4. bataljonom u zoru 29. maja prema Crnoj Gori. Oko podne su jedinice u bataljonskim kolonama izbile na liniju: Ovčara (tt 1576) - k. 1525 - Jokića poljane.⁶⁰⁸ Ova grupa bataljona imala je zadatak da izvrši protivnapad na pravcu: Ovčar - s. Mihaljčići - Vrbljani. Međutim, tek što je uspostavila dodir sa neprijateljem, Štab 1. divizije naredio je da se vrate u polazni rejon i postupe po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa i zatvore pravce od Prekaje i Vagana prema Rorama. Među borcima ovih bataljona vladalo je veliko borbeno raspoloženje. Bili su spremni da se sruče svom silinom na neprijatelja i pomognu borcima 1. proleterske brigade, s kojima se nisu sretali već nekoliko mjeseci. Okupljeni u rejonu Jokića Poljana zaigrali su Kozaračko kolo u kome su borci 1. čete 1. bataljona zapjevali pjesmu »Oj Drvaru tri put si gorio, al' se nisi Švabi pokorio«.

Za to vrijeme 2, 5. i bataljon »Mateoti« spriječavali su prodor neprijatelja od Prekaje prema Rorama i od Glamoča prema Prekaji.

Da bi obezbjedio siguran i nesmetan pokret Vrhovnog štaba prema Šator-planini, komandant 1. proleterskog korpusa naredio je⁶⁰⁹ Štabu 3. ličke proleterske brigade da izvrši protivnapad sa 2. bataljonom 3. krajiške, 3. bataljonom 1. proleterske brigade i 3. i 4. bataljonom svoje brigade, i odbaci borbenu grupu »Vilam« prema Drvaru. Radi toga što svi bataljoni nisu mogli učestvovati u borbi i što napad nije počeo jednovremeno, kao i zbog širine fronta i nadmoćnosti neprijatelja, protivnapad nije uspio.

Kolona Vrhovnog štaba je 29. maja uveče krenula iz Potoka za Preodac (20 km južno od Potoka) da bi u toku noći stigla u Preodac. Međutim, zbog velike pomrčine, bespuća i pošumljenog terena, kolona se kretala vrlo sporo, tako da je preko Zivaje, Tipsove kose (tt 1208), Stevilova paleža i Starčeve Poljane, u zoru 30. maja stigla u zaselak Agići. Bez obzira na to što je dalji pokret vodio preko otvorenog nepošumljenog terena i što je prijetila opasnost od dejstva neprijateljeve avijacije, kolona je produžila i, 30. maja oko 10 časova stigla na Šator-planinu, a kolona Štaba 1. proleterskog korpusa, koja se kretala na začelju, u 11.00 časova. Vrhovni štab smjestio se u rejonu Crnog Bata, nedaleko od Šatorskog (crnog) jezera. Nakon izvjesnog vremena Prateći bataljon Vrhovnog štaba uspostavio je neposrednu vezu s jedinicama 9. divizije 8. korpusa NOVJ, koje su zatvarale pravac od Bosanskog Grahova prema Tičevu.

⁶⁰⁷ Depeša Nr. 76, 79 i 80 Štaba 1. proleterske divizije Štabu 3. krajiške proleterske brigade od 29. maja 1944. u 11.45 i 13.30.

⁶⁰⁸ Depeša NR 53 Štaba 3. krajiške proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije od 2. maja 1944.

⁶⁰⁹ AVII k. 371, reg. br. 7-5 i 8-5 i k. 727, br. reg. 16-2.

U neposrednom obezjeđenju vrhovnog štabu

Za vrijeme dok se kolona Vrhovnog štaba kretala prema Šatoru, 3. krajiška proleterska brigada čvrsto je zatvarala oba pravca i obezbjeđivala pokret kolone Vrhovnog štaba i 1. proleterskog korpusa od Vagana prema Preodcu i od Prekaje prema Rorama, i posjela položaje; 4. i 5. bataljon na položajima tt 1136 - s. Vagan (k. 917) - Kupalica - k. 941 i zatvorila pravac od Glamoča prema Preodcu; 3. bataljon 3. krajiške i 3. bataljon 1. proleterske brigade na položajima: Podvršina (k. 1170) - Matica Glavica (tt 1080) - Gaj (k. 1006) i zatvorili pravac od Prekaje prema s. Rore, dok su 3. i 6. bataljon »Meteti« posjeli položaje na prevoju između s. Preodac i s. Rore, kao rezerva Štaba Brigade. Lijevo, pravac Prekaja - Tičevo zatvarao je 1. bataljon 3. dalmatinske brigade. Sjeverno od s. Maslina Strana, na položajima Velika Gradina (tt 1224) - kosa, frontom prema putu Glamoč - Mliništa nalazio se 1. bataljon 1. proleterske brigade.

Pošto je izbio na prevoj Korična 29. maja u 8 časova, 105. izviđački bataljon prepočinjen je Štabu 7. SS divizije,⁶¹⁰ a narednog dana zajedno sa 369. izviđačkim bataljonom ušao je s tenkovima i motorizovanom kolonom u Glamoč. Zatim su oba bataljona produžila pokret prema Vaganu. Oko 12 časova u rejonu Medena Selišta bombardovala ih je i mitraljirala eskadrila od 12 savezničkih aviona i uništila im velik broj motornih vozila. Pošto su se sredili, produžili su pokret i oko 18.40 časova čelom jedne kolone izbili u Vagan, dok je drugi dio kolone krenuo prema Mliništu.⁶¹¹

Poslije toga saveznički avioni greškom su bombardovali položaje 4. bataljona 1. proleterske brigade u rejonu Mliništa. Poginulo je 6, a ranjeno 12 boraca, od kojih su kasnije dvojica podlegla ranama.⁶¹² Nijemci su u nekoliko navrata pokušali da odbace jedinice 3. krajiške proleterske brigade i prodru u rejon Rore, ali svaki put bez uspjeha. Nisu uspjeli ni na pravcu Drvar - Prekaja - selo Savići.

U međuvremenu, Štab 1. proleterskog korpusa je, u duhu odluke Vrhovnog štaba, naredio 29. maja u 12,30 časova Štabu 6. ličke proleterske divizije⁶¹³ da se prebaci na prostoriju Kulen Vakuf - Trubar - Resanovci i održava vezu sa 3. proleterskom krajiškom brigadom u rejonu Preodac, a da jednu brigadu zadrži na položajima Oštrelj - Ataševac - Marcete, i djeluje u duhu novonastale situacije.

Pošto su se prikupili u rejonu Željezničke stanice Lisina - Obršina - Bjeljevine, Štab 1. proleterske divizije sa 1. i 13. proleterskom brigadom 29/30. maja između 22 i 1 čas, krenuli su pravcem: Ponorci - Kutljerovac - Anićečka - Ubovići - Tubino brdo (k. 1214) - Zandarmerijska stanica Mliništa - Vučje Poljane.

⁶¹⁰ AVII NAW-T-314 Roll. 563, F 574.

⁶¹¹ Depeša Štaba 1. proleterske divizije Štabu 1. korpusa Nr 253 od 30. 5. 44 u 18.00 i Nr 263 od 31.5.44 u 10.30 časova; NAW-T-314, Roll. 563.

⁶¹² AVII, k. 713, br. reg. 13/1-1/1 izvještaj Štaba 4. bataljona 1. proleterske brigade od 30. maja 1944. godine u 22.20 časova.

⁶¹³ AVII, k. 732, Depeša Štaba 1. korpusa Štabu 6. ličke divizije od 29. maja 1944. godine u 12.30 časova.

Poslije odlaska Vrhovnog štaba i l. proleterske divizije iz rejonu Potoka i Uvale, u okruženju su ostali Štab 5. korpusa sa prištapskim dijelovima, Štab 39. divizije, 16. krajiška brigada, jedan bataljon 13. proleterske i jedan bataljon 13. krajiške brigade. Štab 5. korpusa je 30. maja krenuo iz Uvale prema Srnetici. U 10 časova Prateći bataljon i 3. bataljon 13. proleterske brigade, koji su se kretali ispred Štaba 1. korpusa sukobili su se na željezničkoj stanici na 104. km sa dijelovima 92. motorizovanog grenadirskog puka. Borba je trajala do 16 časova. Pošto je neprijatelj razbijen, kolona je produžila pokret, i oko 17 časova stigla u Crkveno.⁶¹⁴

Poslije toga za Štabom 5. korpusa naišao je Štab 39. divizije sa 16. krajiškom brigadom. Poslije jednočasovne borbe oko željezničke stanice na 104. km, kolona se probila prema Tuk Bobiji i preko Borova stigla u Crkveno oko 21 čas, s tim što je 16. krajiška stigla 31. maja.⁶¹⁵

Čim su se prebacile u pozadinu neprijatelja, sve jedinice NOVJ prešle su u ofanzivu.

Pokušaj neprijatelja da uništi Vrhovni štab u rejonu Potoka, potpuno je propao.

Da bi ubrzao pokret jedinica, komandant 373. pješadijske divizije »Tigar« došao je na komandno mjesto borbene grupe »Vilam«. Pošto je sa komandantom grupe procjenio situaciju, ostalo mu je da zaključi da se »neprijatelj noću 29/30. maja izvukao«. Pošto se pukovnik »Vilam« razbolio, komandu nad njegovom borbenom grupom preuzeo je major Jiriš, po kome je borbena grupa dobila naziv »Jiriš«.

Oko 7 časova 30. maja, borbena grupa »Jiriš« produžila je napad i savladala planinski prevoj. Na čelu grupe kretao se 2. bataljon 384. puka. Jedna četa upućena je iz rejonu Lauševac (k. 1113) prema Velikoj Lunjovači (k. 1634) i Tisovom vrhu (tt 1706), sa zadatkom da odbaci dijelove 3. ličke brigade i obezbjedi lijevi bok borbenoj grupi. Tek oko 20 časova grupa je, bez borbe, izbila na liniju Potoci Uvala i uspostavila vezu sa njemačkim 13. SS pukom.⁶¹⁶

Pošto je udarila u prazno, grupa je spalila vagone i željeznička postrojenja u Potocima i, po naredjenju komandanta - 373. divizije, 31. maja oko 17.30 časova vratila se u Prekaju i dobila zadatak da 1. juna krene u napad prema selu Poljice.⁶¹⁷

Istovremeno dok je borbena grupa »Jiriš« bila u pokretu prema Potocima, kolona Vrhovnog štaba kretala se iz Potoka prema s. Preodac u potpuno suprotnom pravcu, na rastojanju od 4 do 5 km. Izviđački 54. bataljon u to vrijeme završio je raščišćavanje terena oko Mokronoga i Vidova Sela i izbio u Prekaju. Čim je stigao dobio je zadatak da nastupa prema Preodcu i sadejstvuje prema puku »Brandenburg« koji je nastupao s linije Bosansko Grahovo - Peulje, prema Tičevu i Preodcu.⁶¹⁸

Čim je kolona Vrhovnog štaba stigla u rejon Šatora i s. Preodca, 105. SS i njemački 369. izviđački bataljon prešli su u napad preko Ko-

⁶¹⁴ AVII, k. 461 A, br. reg. 6/5 i 3/5.

⁶¹⁵ AVII, k. 1265, br. reg. 5-2/II.

⁶¹⁶ Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 181, str. 356.

⁶¹⁷ Zbornik, tom 12, knj. 4, str. 357.

⁶¹⁸ Zbornik, tom 12, knj. 4, str. 355, AVII, NAW-t-314, r 563, sn 586.

ma i s. ropovica prema reoacu. uoucuain su snažnom vatrom bataljona 3. krajiške proleterske brigade i Glamočkog partizanskog odreda, i zaustavljeni. Poslije obnovljenog napada, naročito su vođene žestoke borbe u rejonu Obalj (tt 1143) i Krnjevac (k. 1021), a naročito na odsjeku fronta 5. bataljona. Pošto ni u naredna dva napada nisu uspjeli, 105. SS i njemački 369. izviđački bataljon povukli su se oko 17.30 časova na polazne položaje. Na pravcu Prekaja - Poljice, prešla je u napad borbena grupa »Jiriš«, a na pravcu Prekaja - Podić - Tičevo, njemački 54. izviđački bataljon, ali su poslije kratkotrajne i vrlo žestoke borbe, protivnapadom 2. bataljona 3. krajiške proleterske, 3. bataljona 1. proleterske i 1. bataljona 3. dalmatinske brigade bili prisiljeni na povlačenje. Ni 1. puk »Brandenburg« nije uspio probiti odbranu jedinica 9. divizije i ovladati rejonom oko Tičeva.

Pokret Vrhovnog štaba preko Mliništa i Čardaka prema Kupresu

Pošto je prikupio obavještenje o situaciji na pojedinim pravcima i uočio namjere njemačkog komandovanja da zatvori obruč oko Preodca, vrhovni komandant odlučio je da se Vrhovni štab i prateće jedinice i ustanove i 3. krajiška proleterska brigada, prebace iz rejona Preodca i Šator-planine preko Poljica i Željezničke stanice Mliništa u rejon Vitorog-planine.⁶¹⁹ U vezi s tim, Štab 1. proleterskog korpusa je 31. maja u 18 časova, naredio Štabu 1. proleterske divizije da 1. juna ujutro, obezbijedi prebacivanje Vrhovnog štaba preko puta Mliništa - Glamoč, da javi ima li neprijateljevih snaga u rejonu Crna Gora i da se Štabu 1. proleterskog korpusa javlja preko radio-stanice svakih 30 minuta.⁶²⁰ Već u 18.30 časova, Štab 1. proleterske divizije obavjestio je Štab 1. proleterskog korpusa da ... »smatra ... da u Crnoj Gori nema neprijatelja«.⁶²¹ Pošto je primio naređenje Štaba 1. korpusa, Štab 1. proleterske divizije naredio je Štabu 1. proleterske brigade, da sa 1, 3. i 4. bataljonom napadne, razbije i protjera neprijatelja, koji je do tada sa pravca Glamoča prodro u rejon južno od Mliništa, a u slučaju da se radi o jačim snagama, da čvrsto zadrži liniju: Žandarmerijska stanica Mliništa - Ploča - tt 1604 - Vučje poljane - Mrđanova poljana, i spriječi neprijatelja da prodre istočno od puta Glamoč - Mliništa. A 13. proleterska brigada da najkasnije do 1. juna u 6 časova zatvori sve pravce što od Glamoča, Glamočkog polja, Prijana i Odžaka vode prema Pribelji i Čardak-livadama, s tim da na desnom krilu u rejonu Turska kosa - Visibaba - Paripovac, postavi najmanje jedan bataljon i da održava vezu sa 1. proleterskom brigadom u rejonu Mrđenove poljane.

Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da neposredno obezbjeđuje pokret Vrhovnog štaba. S obzirom na značaj zadatka, Štab 3. krajiške proleterske brigade naredio je da se svi borci upoznaju sa

⁶¹⁹ AVII, k. 15, br. reg. 27-2.

⁶²⁰ Depeša Nr. 107, Štaba 1. proleterskog korpusa Štabu 1. proleterske divizije od 31. maja 1944. u 17 časova.

⁶²¹ Depeša Nr. 276, Štaba 1. proleterske divizije Štabu 1. proleterskog korpusa od 31. 5. 44. u 18.30 časova.

zadatkom. Pošto je Vrhovni štab sa pratećim dijelovima, pri pokretu iz rejonu Šatora i Preodca izbio na put Odžak - Prekaja, formirana je kolona u sastavu: 1, 3. i 4. bataljon 3. krajiške brigade u prethodnici, zatim Vrhovni štab, Prateći bataljon s ostalim dijelovima i službama, savezničke vojne misije s pratnjom, Štab 3. krajiške brigade sa Četom za vezu, sanitetom, intendanturom, a na začelju dva bataljona Inženjerijske brigade Vrhovnog štaba. Kolona se kretala pravcem: Preodac - s. Runje - Golo brdo (k. 1048) - Agića Palež.

Lijevokrilnu pobočnicu, sačinjavali su 2. bataljon 3. krajiške brigade i 3. bataljon 1. proleterske brigade, koja se kretala pravcem: Podić - Motike - Poljice - Crna Gora. U desnokrilnoj pobočnici bili su 5. i 6. bataljon 3. krajiške proleterske brigade i dva bataljona Inženjerijske brigade, koja se kretala pravcem: s. Popovići - Obalj, Štekerovci - Bukovača. Pošto su se nalazili na pravcu pokreta, 3. i 4. bataljon uključili su se u prethodnicu kolone.

Kolone su 1. juna u zoru izbile na liniju: desna pobočnica u rejonu Veliko brdo (tt 1519), a glavna kolona i lijeva pobočnica u rejon Tanki palež - Velika Uvala (5 km sjeveroistočno od s. Poljice). Pošto su se nalazile u pošumljenom rejonu, tu su se kolone zadržale do 15 časova. Za vrijeme zadržavanja u rejonu Velike Uvale, vrhovni komandant naredio je svim jedinicama NOV i POJ da »sa svim snagama predu u napad na neprijateljske garnizone, utvrđene objekte, položaje i saobraćajnice«.⁶²²

U isto vrijeme su 2. i 3. bataljon 13. SS brdskog lovačkog puka prešli u nastupanje iz rejonu Potoka i Uvale prema s. Poljice i Štekerovci.⁶²³ Oko 16 časova jedna četa 2. SS bataljona izbila je na Tisovu kosu (tt 1208), kilometar južno od željezničke pruge Mliništa - Potoci, a dvije čete tog bataljona, nekoliko časova kasnije, u rejonu Tanki Palež, mjesto gdje se prije podne nalazila kolona Vrhovnog štaba NOVJ. Prvi bataljon 13. SS puka prebacio se iz Uvale na odsjek željezničke pruge Mliništa - Potoci od k. 1197 na Tisovoj kosi do blizu Željezničke stanice Ovčara, odakle je poslije podne prešao u nastupanje prema Crnom vrhu (tt 1395) i Štekerovcima.

Pošto su se jedinice prikupile i borci malo odmorili, 1. juna u 15 časova formirana je kolona Vrhovnog štaba u sastavu: prethodnicu su sačinjavali 5, 1, 3. i 4. bataljon 3. krajiške proleterske brigade, zatim bataljon Inženjerijske brigade Vrhovnog štaba, Štab 3. krajiške s prištapskim dijelovima, Štab 1. proleterskog korpusa s pratećim jedinicama, Vrhovni štab sa savezničkim vojnim misijama, intendantura 3. krajiške brigade, Prva hirurška ekipa 1. proleterske divizije i na začelju jedan bataljon Inženjerijske brigade. U desnoj pobočnici kretao se 3. bataljon 1. proleterske brigade, a u lijevoj bataljon »Mateoti« 3. krajiške i dva bataljona Inženjerijske brigade Vrhovnog štaba.

Kolona je krenula pravcem Bjeljevine - Obrina i dalje željezničkom prugom Potoci - Mliništa - Čardak, da se prebaci u rejon izvornog dijela r. Plive. Kada je kolona stigla u rejon Paljika, sjeverno od Tankog Paleža, lijevo krilo 2. bataljona i 3. bataljona 13. SS brdskog lovačkog

⁶²² Naredba Štaba 5. korpusa Štabu 39. divizije od 1. juna 1944. AVII, k. 1265, br. reg. 12/1.

⁶²³ NAW-t-314, Roll. 563, F. 533.

puka,⁶²⁴ nastupajući sa željezničke pruge ivinnista - dotoci, na odsjeku Željeznička stanica Ovčar - Živaja prema jugu, nalazilo se oko kilometar sjeverno od kolone Vrhovnog štaba, koja o tome nije imala nikakve podatke.

Prije nego što je kolona Vrhovnog štaba krenula, ispred jedinica je upućen jedan vođ boraca pod komandom zamjenika komandanta 3. bataljona Mile Bulajića, da izvidi pravac kretanja i uspostavi vezu sa jedinicama 1. proleterske brigade u rejonu Mliništa.

Kada je čelo kolone izbilo neposredno pred željezničku prugu Mliništa - Lisina, sudarilo se sa 3. bataljonom 13. SS brdskog lovačkog puka, koji je bio posjeo položaje na liniji: jugoistočne padine Obršine (tt 1369) - k. 1249 - Veliki vrh (k. 1301) - k. 1220.

Na desni bok prethodnice vatru su otvorile četničke grupe iz reiona istočno od Samograda (k. 1228).⁶²⁵ Sudar 5. bataljona koji se nalazio na čelu prethodnice sa 3. SS bataljonom 13. puka bio je vrlo žestok. Grupa bataljona bila je izložena bočnom dejstvu neprijatelja. Bataljoni su se samoinicijativno razvili za borbu i krenuli na juriš. Pod komandom zamjenika komandanta brigade Nikole Pećanca obrazovali su front i postepeno natkriljivali neprijatelja koji se nalazio na Obršini (tt 1369). Na lijevom krilu, u borbu je ubačen 4. bataljon da zbací desno krilo 3. SS bataljona sa Velikog vrha (k. 1301). Bataljoni su izvršili snažan juriš i u prvom naletu odbacili jedinice 3. bataljona 13. SS puka prema željezničkoj pruzi. Nijemci su pružali vrlo žilav otpor i poslije nekoliko protivnapada ponovo ovladali Obršinom.

Nastavljene su vrlo žestoke borbe, tako da je Obršina nekoliko puta prelazila iz ruke Nijemaca u ruke jedinica 3. krajiške proleterske brigade.⁶²⁶ U pomoć 3. SS bataljonu, po naređenju komandanta 13. SS puka, stigao je i 1. SS bataljon, bez jedne čete, i oko 18 časova ubačen u borbu.⁶²⁷ Bez obzira na to 4. bataljon 3. krajiške je lijevim obuhvatom obišao Veliki vrh i izbio na okuku pruge zapadno od Željezničke stanice Lisina, čime su Nijemci na Obršini i Velikom vrhu bili okruženi. Borba je trajala do kasno u noć i bataljoni su na kraju ovladali Obršinom i Velikim vrhom i natjerali Nijemce na odstupanje prema Željezničkoj stanici Lisina i preko Ponoraca prema željezničkoj pruzi Ovčara - Lisina. U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 50 poginulih i ranjenih,⁶²⁸ koje je uspio da evakuiše. Naši gubici: 5 poginulih i nekoliko ranjenih boraca. U prvom sudaru poginuli su komandiri četa iz 4. bataljona Božo Plećaš i Đuro Vujinović.

Dalji pokret željezničkom prugom prema Mliništima, s obzirom na žestoku borbu oko Obršine, Bjeljevine i Velikog vrha, bio je nesiguran. Radi toga je vrhovni komandant odlučio da se jedinice noću odvoje od neprijatelja i srede, a 2. juna da krenu preko šumskog područja Crne Gore i Bukovače prema Mliništima. Kolona Vrhovnog štaba, prije pada

⁶²⁴ Operacijski dnevnik 3. krajiške brigade.

⁶²⁵ Četničke grupe bile su pridodate 3. SS bataljonu kao izviđači i vodiči. Kretale su se po šumi i dolazile u sukob sa patrolama 3. i 4. bataljona 3. krajiške brigade i obavještavale Nijemce o prisustvu kolone Vrhovnog štaba.

⁶²⁶ Izjava nekoliko boraca i starješina 3. proleterske krajiške brigade.

⁶²⁷ NAW-t-314, Roll. 563, F 529.

⁶²⁸ Arhiv VII, k. 712, reg. br. 563, str. 586.

noći, pomjerila se južnije u rejon Velika Uvala, istočno od Agića Paleža i zalogorovala. Grupa bataljona, 1, 3. i 5. bataljon 3. krajiške i dva bataljona Inženjerijske brigade, u toku noći prikupila se u rejonu Ponorci i Samograd.

Noć je protekla u pripremama za pokret i sređivanju jedinica. Samo borbeno obezbjeđenje iz sastava prethodnice održavalo je izvjesno vrijeme kontakt s neprijateljem. Radi svake sigurnosti u s. Štekerovci pronađeni su vodiči, šumari i lovci, dobri poznavaoци terena. S obzirom na brojnost komore, preduzete su i druge mjere da se pokret izvrši sa što manje poteškoća. Formirano je i nekoliko inženjerijskih grupa iz sastava Inženjerijske brigade s odgovarajućim alatom za raščišćavanje puta i uklanjanje šumskih prepreka koje se nisu mogle zaobilaziti.

Komandant 13. SS brdskog lovačkog puka tek u 14.50 časova 2. juna, izvjestio je Štab 2. oklopne armije o borbama sa 3. krajiškom proleterskom brigadom u rejonu Obršina - Bjeljevina - Veliki vrh. Tek na osnovu toga štabovi 2. oklopne armije i 15. brdskog korpusa, zaključili su da Vrhovni štab namjerava da se prebaci preko puta Mlinište - Glamoč i dalje na istok. Međutim, bilo je već kasno da preduzmu potrebne mjere i spriječe pokret kolone Vrhovnog štaba u planiranom pravcu. U međuvremenu je 7. SS divizija, naredila borbenoj grupi »Vilam« i 105. izviđačkom bataljonu da se orijentišu preko s. Rore i Popovića prema Tičevu i Šator-planini, da bi, u sadejstvu sa 1. pukom »Brandenburg«, okružili i uništili snage NOVJ u tom rejonu.⁶²⁹ Iz ovog se može zaključiti, da su Štab 2. oklopne armije i 15. brdskog korpusa, cijenili da se Vrhovni štab još uvijek nalazi u rejonu Šatora.

Štab 1. proleterskog korpusa naredio je Štabu 1. proleterske divizije da u 9 časova 2. juna 1944: 1. proleterska brigada obezbjedi prelaz kolone Vrhovnog štaba preko puta Glamoč - Mliništa u rejonu Žandarmerijske stanice Mliništa, s tim da 6. bataljon 3. krajiške i bataljon »Garibaldi« zatvore pravac od Mrkonjić-Grada i Jajca, a da 3. i 4. bataljon u rejonu Žandarmerijske stanice Mliništa i istočnije, formiraju manevarsku grupu koja će, prema potrebi, intervenisati bilo na pravcu Mrkonjić-Grada i Jajca, bilo na pravcu Glamoča, koji već od ranije zatvaraju 1. i 2. bataljon; da 13. proleterskom brigadom zatvore pravce od Glamoča prema Mrđenovoj poljani, Čardak livadama i Pribelji.⁶³⁰

Oko 8 časova 2. juna 1944. kolona Vrhovnog štaba krenula je planinskim masivom u pravcu Mliništa. Na čelu kolone kretali su se 4. 6. i bataljon »Mateoti«, zatim Prateći bataljon i jedan bataljon inženjerijske brigade Vrhovnog štaba. Drugi bataljon 3. krajiške proleterske brigade dobio je zadatak da najneposrednije obezbjeđuje vrhovni štab. Zadatak je lično izdao vrhovni komandant zamjeniku političkog komesara bataljona Bošku Kerkezu. Komandni kadar 2. bataljona, zbog značaja zadatka, uzeo je automatsko oružje - automate i puškomitraljeze. Na začelju kolone kretala su se dva bataljona Inženjerijske brigade. Pobočnice, s obzirom na pošumljenost terena i konfiguraciju zemljišta, nisu određivane.

Vodiči su vodili kolonu besprjekorno. Pa, ipak, pokret je bio naporan i iscrpljujući. Padali su i zaostajali natovareni konji iz komore, ne

⁶²⁹ NAW-T-314, Roll 563, F 532 (od 2. 6. 44. u 02.00).

⁶³⁰ AVII, k. 712, br. reg. 31/1.

samo iz sastava pratećih jedinica Vrhovnog štaba, već, prije svih, tovarni konji savezničkih vojnih misija. Međutim, ni to nije mnogo usporavalo pokret. Borci su preuzimali i prenosili na rukama i leđima sve važnije stvari i zalihe hrane iz tovara zaostalih konja, čemu su se divili saveznički oficiri.

Pri pokretu iz rejonu Bukovače pored Kutljerovca (k. 1389), preko Rogulina Dola i Jokića Poljane, kolona je oko 14 časova izbila ispred Mliništa i počela se spuštati niz strmu kosu u podnožju Tubinog brda (k. 1226) gdje je zaustavljena.

U to vrijeme 3. bataljon 14. SS puka 7. SS divizije i 105. SS izviđački bataljon nastupali su duž puta Odžak - Mliništa na pravcima Perduhovo Selo - Velika Gradina - Mliništa i s. Prijani - Mliništa, da bi razbili 1. i 2. bataljon 1. proleterske brigade i prodrli u Mliništa. Međutim, 1. i 2. bataljon čvrsto su držali položaje; Kosa (k. 1190) - Skokovi (k. 1302) - Jaslići (k. 976) - Debeljak (k. 1295). Neprijatelj je pokušao da tenkovskom četom 105. SS izviđačkog bataljona, prokrči put pješadiji, ali nije uspio. Kad je četa izbila ispred s. Vasića, upala je u minsko polje i izgubila 4 tenka. Pošto na tom pravcu nije uspio, 3. bataljon 14. SS puka prenio je težište napada na odsjek odbrane 13. proleterske brigade na dijelu fronta od Turske kose (k. 1580) do Visibabe (tt. 1562), ali do 15 časova u tome nije uspio.⁶³¹

Pošto je uspostavljena veza sa jedinicama 1. proleterske brigade, kolona Vrhovnog štaba u 15 časova izbila je čelom kolone na cestu između s. Vasići i s. Savići. Drugi bataljon 3. krajiške proleterske brigade, bez 2. čete, projurio je pored kolone i zauzeo položaj na sjevernim padinama Andanuše i, sječom jelika, zarušio put, a dijelovi Pratećeg bataljona zaposjeli su cestu i obezbjedili lijevi bok kolone.⁶³²

Pošto je prešla cestu Glamoč - Mliništa, kolona Vrhovnog štaba kretala se prema Vučjim poljanama. Drugi, 4. i 6. i bataljon »Garibaldi« 1. proleterske brigade, nalazili su se na položajima: Prešedlo (k. 1337) - Vučje poljane - Čardak livade, i zatvarali pravac od Željezničke stanice Čardak. Pristigla je i grupa bataljona 3. krajiške proleterske brigade 1, 3. i 5. bataljon i bataljon Inženjerijske brigade Vrhovnog štaba, koji su vodili borbu u rejonu Obršina - Bjeljevina - Veliki vrh. Pretpostavljalo se da je prošla svaka opasnost za dalji pokret.

Premoreni i gladni borci, očekivali su bar kraći zastanak da bi se malo odmorili i nahranili. Međutim, u to vrijeme, jedna četa 7. SS izviđačkog bataljona, pri pokretu iz rejonu Popovića kuća preko Čardaka, zaobišla je bataljon »Garibaldi«, posjela brdo Kurozeb (tt 1604) i otvorila jaku mitraljesku vatru po koloni. U neposrednoj blizini nalazili su se komandant 1. proleterskog korpusa i komandant 3. krajiške proleterske brigade i posmatrali borbu. Drugi i 4. bataljon dobili su zadatak da zbace neprijatelja sa tt 1604, a 5. bataljon da lijevokrilnim obuh-

⁶³¹ Operativni izvještaj 13. proleterske brigade za period od 1. do 8. juna 1944. AVII, k. 727, br. reg. 4/2.

⁶³² AVII, k. 712, B, reg. br. 29/4-12.

vatom ovlada visovima sjeverno od tt 1604 i udari neprijatelja s leđa. U borbu je ubačena i jedna četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

Položaji Nijemaca na tt 1604, na strmom kamenjaru bili su nepristupačni i vrlo pogodni za odbranu. Borba je trajala do mraka, a neprijatelj nije bio likvidiran. Ali, poslije višerasovne noćne borbe, uz podršku artiljerije, po vrlo hladnom i kišovitom vremenu, neprijatelj je razbijen, a kolona je produžila pokret. Vrhovni štab, prateće jedinice i službe, i savezničke vojne misije, razmjestile su se u rejonu izvora Čardaka i Ponora.

Za to vrijeme 1. bataljon 1. proleterske i 1. bataljon 13. proleterske brigade zatvarali su pravac od s. Prijani i odbili pokušaje 105. SS izviđačkog bataljona i dijelove 14. SS puka da se spoje sa dijelovima 13. SS puka 7. SS divizije u rejonu Čardaka.

Istovremeno dok su jedinice 1. proleterske divizije vodile borbe oko Mliništa i Čardaka, jedinice 39. divizije 5. korpusa NOVJ, napadale su neprijatelja s leđa i sadejstvovala 1. proleterskoj diviziji.⁶³³

Noću 2/3. juna saveznička avijacija je bacila jedinicama 1. proleterske divizije municiju, naoružanje, odjeću i životne namirnice sjeverno od s. Pribelje.

Prva proleterska divizija odlijepila se 3. juna od neprijatelja, pomjerala prema istoku i zatvorila pravce koji izvode prema Kupresu. Raspored brigada 1. proleterske divizije bio je slijedeći: 3. krajiška proleterska brigada na planinama Jastrebliku i Smiljevcu; 1. proleterska brigada na položaju Presedlo - Gorica - Ivičev vrh - Vršičić; a 13. proleterska u rejonu Pribelja - Rupe sa zadatkom obezbjeđenja divizijske bolnice i zatvaranja pravca od Glamoča.

Poslije neuspjeha u borbama oko Mliništa i Čardaka, Nijemci su 4. juna obnovili napad. Motorizovanim odredom od 30 do 40 kamiona, uz podršku artiljerije i 12 tenkova, krenuli su od Glamoča prema selu Pribelji,⁶³⁴ ali su ih bataljoni 1. i 13. proleterske brigade sačekali na bliskom odstojanju, nanijeli im velike gubitke i odbacili ih prema Glamoču, a zatim se povukli prema Vitorogu.

Oko podne 4. juna, 3. krajiška brigada, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, krenula je prema Pljevnim Podovima i Janju. Prvi, 2. i 4. bataljon posjeli su liniju Željeznička stanica Čardak - Presedlo, a 3. i 5. i bataljon »Mateoti« krenuli su preko Čardaka prema Pljevnim Podovima. Pošto su primjetili povlačenje 2. i 4. bataljona, Nijemci su posjeli tt 1604 i izbili u rejon Vučje Poljane, produžili pokret i iznenadili 4. bataljon 1. proleterske u rejonu Ponori i 3. bataljon 3. krajiške brigade u rejonu Presedlo. Ostale snage 7. SS divizije napale su 1, 2. i 4. bataljon na položajima Presedlo - Željeznička stanica Čardak.

Došlo je do vrlo žestokih borbi. Poslije tročasovne borbe neprijatelj je odbacio jedinice 3. krajiške proleterske brigade i produžio nastupanje željezničkom prugom sjeverno od Smiljevca na istok, a na pravcu 1. proleterske brigade dijelom snaga izbio u rejon Čardak livade - Borik. Poslije ove borbe, 3. krajiška proleterska brigada krenula je preko Pljevnih Podova i Janja i razmjestila se na prostori: Poljane - Lisina

⁶³³ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 15, izvještaj Štaba 1. proleterske brigade.

⁶³⁴ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 21 i 123.

(tt 1264) - Vranja Glava - Misir (k. 1282),⁶³⁵ sa zadatkom da se obezbjedi od Jajca, Pljevskih Podova i Janja, kao i da obezbjedi divizijsku bolnicu koja se kretala sa Brigadom. Štab 3. krajiške brigade razmjestio se u s. Mala Lisina.

Na osnovu odluke Vrhovnog štaba od 4. juna,⁶³⁶ a po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, u sastav 3. krajiške proleterske brigade ušao je 2. bataljon Inženjerske brigade Vrhovnog štaba, kao njen 7. bataljon; 3. bataljon u sastav 1, a 1. bataljon u sastav 13. proleterske brigade, s tim da nose naziv »inženjerski« i da primaju borbene zadatke i postepeno se uvode u borbu. Za popunu Inženjerskog bataljona iz jedinica 3. brigade prekomandovani su: jedan oficir za načelnika štaba bataljona, jedan za komandira čete, jedan za zamjenika komandira i jedan za zamjenika političkog komesara čete.

Prva proleterska brigada preuzela je neposredno obezbjeđenje Vrhovnog štaba. Glavnim snagama zatvarala je pravac prema Molovanu, a sa dva bataljona neposredno obezbjeđivala aerodrom kod Kupresa; 13. proleterska brigada razmjestila se na prostoriji Vitorog, Slana kosa, Crni vrh i zatvarala pravac prema Pribelji.

Vrhovni štab je stigao na Kupreško polje noću 3/4. juna.⁶³⁷ Odatle je sovjetski pilot Aleksandar Sergejevič Sernjikov, na avionu »dakota C-47« prebacio dio Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta sa vrhovnim komandantom na čelu, u Bari u Italiju, odakle su se, poslije nekoliko dana, prebacili na ostrvo Vis.⁶³⁸ Narednog dana saveznički avioni spustili su materijal, opremu i hranu za jedinice 1. proleterske divizije u rejonu Kupresa.

Petog juna 3. krajiška proleterska brigada produžila je pokret preko s. Blagoja sjeverno od Kupresa, smjenila jedinice 9. krajiške brigade i posjela položaje u rejonu Kupreška vrata, Stožer - Kukavica.

Pošto su u toku borbe bili odsječeni, sa 6. proleterskom divizijom ostalo je preko 100 boraca iz 3. krajiške proleterske brigade, i to dva voda iz 1. bataljona, jedan vod iz 2, a jedna desetina iz 3. bataljona sa 6 puškomitraljeza, koji su poslije pristizanja 6. divizije u Srbiju, ušli u sastav Brigade.

Nezadovoljni rezultatima operacije »Konjićev skok«, komandanti 15. brdskog korpusa i komandant 373. legionarske divizije »Tigar«, svalili su svu krivicu za neuspjeh na potčinjene komande, nepovoljne uslove zemljišta, vremenske prilike i nepodesnu opremu. Tako, na primjer, komandant 15. armijskog korpusa u izvještaju Štabu 2. oklopne armije od 6. juna⁶³⁹ kaže: »prvi pješadijski puk »Brandenburg« potpuno je podbacio, a u dokumentu 82 da je malobrojan i nesposoban; da »rukovodstvo 92. motorizovanog grenadirskog puka nije zadovoljilo a da

⁶³⁵ AVII, k. 714, reg. br. 22/2.

⁶³⁶ AVII, k. 713, br. reg. 19-2/2.

⁶³⁷ Zbornik, tom 4, knj. 25, dok. br. 111.

⁶³⁸ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, knj. 2, str. 105, napomena 134. Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 78, str. 373.

su samo... « 7. SS divizija »Princ Eugen« i dijelovi 15. SS brdskog korpusa, kao jedine brdske jedinice podnijele teret operacije i postigle glavne uspjehe«. Za oficire 1. hrvatske lovačke brigade kaže da su »nesposobni«, uobraženi i kukavice«. A komandant 373. legionarske divizije »Tigar« sumirajući iskustva iz operacije, u izvještaju Štabu 15. korpusa od 10. juna,⁶⁴⁰ kaže: »komandovanje u svim jedinicama još uvijek neodlučno« ... da su se »dometi pješadijskih radio-stanica u planini pokazali nedovoljni ... i da je komandovanje pomoću radija zbog atmosferskih smetnji vrlo otežano«... da je »obuća i odjeća stradala 50% više nego u običnim uslovima«, i tako dalje.

Na drugoj strani, ova dva komandanta žale se na upornost i sposobnost jedinica 1. proleterske i 6. ličke proleterske divizije i kažu: »Banditi 6. ličke u Trubarskoj kotlini, a Prve proleterske u rejonu Prekaja borili su se vrlo vješto, zahvaljujući njihovom dobrom poznavanju terena« i dalje »zadivljuje njihova nadmoćnost i pokretljivost«, ... i da »osjećaj inferiornosti podstiče borce NOVJ da ... dolaze do uspjeha samo putem podmuklih napada na slabije obezbjeđene kolone koje prate«.

Tako je propao i posljednji pokušaj Nijemaca da u dugo pripremanoj operaciji »Reselšprung«, uz primjenu vazdušnog desanta »Konjićev skok«, uništi Vrhovni štab NOV i POJ, CK KPI, Nacionalni komitet i savezničke vojne mijsije, a vrhovnog komandanta uhvate živog.⁶⁴¹ To je jedini vazdušni desant koji u drugom svjetskom ratu nije uspio.

⁶⁴⁰ Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. br. 81, str. 365-368.

⁶⁴¹ Zbornik, tom 12, knj. 27, dok. br. 32, str. 149-166.

Od Bosanske krajine do Sandžaka

Kratak predah u rejonu Donje Vukovsko

Noću 5/6. juna, 3. krajiška proleTERSka brigada prebacila se istočno od puta Bugojno - Kupres⁶⁴² i, po naređenju Štaba 1. proleTERSke divizije, razmjestila na prostoriji: Kupreška vrata - Stožer - Otinovci - Brda - Rilići - Donje Vukovsko, sa zadatkom da zatvori pravce: od Bugojna prema Kupresu, i pravce koji iz doline Vrbasa izvode na liniju Donje Vukovsko, Mračaj - Stožer ka Kupreškom polju. Bataljoni su bili raspoređeni: 1, 2. i 3. bataljon, istočno od puta Bugojno - Kupres na položajima: Mala i Velika vrata - Koprivnica - Stožer (k. 1629) - k. 1758 - Sapčenića (k. 1387) - Mračaj - Lupoglav.

Zadatak ove grupe bataljona bio je, da u sadejstvu sa 9. krajiškom brigadom koja se nalazila zapadno od puta, spriječe prodor neprijatelja od Bugojna prema Kupresu, a dijelom snaga da zatvore pravac koji od Gračanice izvodi prema Sapčenići (tt 1387) i Stožeru (tt 1578). Četvrti bataljon raspoređen je u rejonu Lanište - Vučelazine - k. 1400 - Crni vrh (k. 1417), sa zadatkom da zatvori pravac koji iz rejona Tihomišlje izvodi prema Donjem Vukovskom i održava čvrstu vezu, desno, sa 1. proleTERSkom brigadom. Peti, inženjerski i bataljon »Mateoti«, sa Štabom Brigade i divizijskom bolnicom, razmjestili su se u rejonu s. Kukavice.

Desno na položajima Zahum - s. Jaklići, nalazila se 1. proleTERSka brigada i zatvarala glavnim snagama pravac od Šćita i Prozora, a delom snaga od Gornjeg Vakufa preko Oglavka prema Vukovskom.

Na prostoru Molovana i s. Mokronoge nalazila se 13. proleTERSka brigada i zatvarala pravac od Livna i Duvna.

*

Tih dana dogodili su se krupni vojno-politički događaji u svijetu i u našoj zemlji. Trupe Crvene armije nezadrživo su napredovale na zapad. Anglo-Amerikanci su, 6. juna, počeli iskrcavanje u Normandiji (Francuska). U svim krajevima Jugoslavije rasplamsale su se borbe krupnijih razmjera. Ubrzo su počeli pregovori sa izbjegličkom jugoslovenskom vladom u Londonu, što je četničkoj organizaciji zadalo krupan udarac. Zato su dani izvjesnog predaha korišteni do maksimuma za vojnički i politički rad sa starješinama i borcima u svim jedinicama. Ovi

⁶⁴² Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 24.

dogadaji posebno su zahtjevali pojačan politički rad u daljem vojničkom i političkom uzdizanju cjelokupnog sastava Brigade.

U vezi s tim, održano je 8. juna, savjetovanje u Štabu 1. proleterske divizije, na kome su učestvovali politički komesari brigada i njihovi zamjenici. Savjetovanju su prisustvovali član Vrhovnog štaba Sreten Žujović i politički komesar 1. proleterskog korpusa Mijalko Todorović Plavi. Na savjetovanju su razmotreni osnovni ciljevi rata, onako kako su postavljeni u Moskovskoj deklaraciji i na Teheranskoj konferenciji i, u vezi s tim o našim daljim zadacima. Ocijenjeno je da je otvaranje *drugog fronta* izraz čvrstine Antihitlerovske koalicije, da je time zadat veliki udarac silama Osovine i da to nagovještava brži poraz fašističke Njemačke, a da slom fašizma zahtijeva jedinstvo svih demokratskih snaga u svijetu.

U vezi s tim događajima u svijetu, razmatrana je i situacija u našoj zemlji. Rečeno je da jedinstvo naroda u narodnooslobodilačkoj borbi svakim danom sve više jača. Konstatovano je da su razne političke grupacije i grupe, koje su neprijateljski raspoložene prema NOP-u, pretrpjele ozbiljan krah. Pregovori sa dr Šubašićem, predsjednikom kraljevske vlade, ocijenjeni su kao izraz snage NOP-a i naše velike pobjede,⁶⁴³ a sve odluke AVNOJ-a ostale su nepromjenjene.

Na savjetovanju je istaknuta potreba da se sve jedinice, što bolje pripreme za naredni period u borbi protiv neprijatelja, a posebno protiv Nijemaca koji, iako očekuju poraz, mjenjaju taktiku, pojačavaju snage na izvjesnim sektorima i grčevito se bore. Pred partijsku organizaciju postavljeni su konkretni i vrlo odgovorni zadaci. Masovno stupanje novih boraca u jedinice, koje se i očekivalo, zahtjevalo je nove, dodatne napore i pojačan partijsko-politički rad. Trebalo je još više aktivirati sve borce; podsticati ih na pojačanu vojnu i političku obuku; na razvijanje borbenog morala; za pojačan politički rad sa narodom, omladinom i ženama; da se prestane sa sektašenjem prema hrabrim borcima i članovima SKOJ-a u pogledu prijema u redove Partije; da se više radi na teoretskom uzdizanju članova Partije i drugo.

Pošto je održano u pravom trenutku, savjetovanje je imalo veliki značaj za dalji rad na idejnom, političkom i vojničkom planu i u narednim borbama. Iako su se jedinice još dugo vremena nalazile u borbi ili na dugim marševima, sastanci partijskih organizacija održavani su redovno. To su bili kratki i sadržajni dogovori komunista o akciji ili o nekom drugom zadatku.

.

Boravak u rejonu Donje Vukovsko trajao je kratko vrijeme. Na raspoloženje boraca znatno je uticao i topao doček naroda popaljenih sela tog kraja. Narod je pretrpio sva zla koja rat donosi. Mnogo je njih poklano u prvim danima ustaške strahovlade; mnogo je mladića i djevojaka iz ovoga kraja izginulo u dotadašnjim borbama ili se nalazilo u jedinicama NOVJ, ali se, ipak, i dalje živelo na tim zgarištima. Tugom je

⁶⁴³ Poslije nekoliko dana, 16. juna, potpisan je sporazum Tito-Šubašić.

bila obavijena prošlost naroda ovoga kraja, ali su preživjeli bili okrenuti budućnosti, i slobodi, koju su voljeli više od svega.

Narod je u proleterima vidio dosljedne borce za slobodu. On je u njima osjećao svoje sinove, braću i drugove, s njima se veselio, radovao i očekivao dan pobjede. Mnogi njihovi sinovi i kćeri već su do tada bili svrstani u 9. krajišku brigadu.

Prvih nekoliko dana poslije dolaska u ovaj kraj, nije bilo značajnijih borbi. Tih dana vrhovi planinskog masiva bili su obavijeni gustom maglom, a posebno na položajima 1, 2. i 3. bataljona. Radi toga je pojačana budnost svih jedinica. Prema Bugojnu i komunikaciji Gornji Vakuf - Bugojno upućivani su izviđački organi i leteće desetine, koji su prikupljali podatke i uznemiravali neprijatelja. Primjećen je pokret neprijateljevih motorizovanih kolona na putu Bugojno - Gornji Vakuf - Prozor u oba pravca, sa kojima je 7. krajiška brigada vodila borbe oko Gornjeg Vakufa.

Prema putu Gornji Vakuf-Bugojno, 10. juna poslije podne krenuli su 4. i 5. bataljon pod komandom zamjenika komandanta Brigade, i u toku noći postavili dobro organizovanu zasjedu i minirali put na odsjeku između s. Tihomišlje i s. Gračanice. Narednog dana, kada je neprijateljeva motorizovana kolona naišla na minirani deo puta, dočekana je snažnom vatrom oba bataljona iz svih vrsta oružja. Uništena su 2 kamiona sa municijom, jedan top 37 mm, jedan blindirani automobil i oštećen jedan tenk od 15 tona. Ubijeno je 25 neprijateljevih vojnika.⁶⁴⁴ Poslije izvršenog zadatka bataljoni su se vratili u polazne rejone.

I pored pojačane budnosti, 12. juna oko 17 časova jedan njemački »trup« jačine od 65 do 70 vojnika, pošto se prethodno provukao između položaja 2. i 3. bataljona, došao je do na nekoiko stotina metara od Štaba Brigade i divizijske bolnice, koji su se nalazili u rejonu s. Kukavice, da napadnu Štab Brigade. Tu se pod šatorom zatekao zamjenik komandanta Brigade Nikola Pećanac, dok su ostali članovi bili u jedinicama. U međuvremenu je kurir štaba jednog bataljona upućen prema grupi bataljona koja se nalazila oko Stožera i Velikih vrata. Cim se udaljio od Štaba Brigade par stotina metara, primjetio je njemački »trup« koji je bio zastao. Dok je starješina »trupa« razgovarao sa vodičima, kurir se vratio u Štab Brigade i izvjestio zamjenika komandanta o prisustvu njemačkog »trupa« u neposrednoj blizini. Iako mu zamjenik komandanta u prvi mah nije povjerovao, dao je uzbunu i sa grupom kurira i još nekoliko boraca koji su se zatekli u Štabu Brigade istrčao na pogodan položaj i postavio zasjedu. U međuvremenu su Nijemci došli do prvih kuća, zastali i razgovarali sa dvojicom boraca-potkivača, koje su bez oružja uhvatili na ivici sela. Nijemci su bili obučeni u maskirna odjela, opušteni i neoprezni. Kad su krenuli prema Štabu Brigade dočekani su vatrom iz automatskog oružja. Bili su potpuno iznenađeni. Ubrzo je pristigao i komandant 5. bataljona, Ilija Radulović s jednom četom, koja se nalazila najbliže a zatim i ostale čete tog bataljona koje su odmah ubačene u borbu.

Pokušaj da se Nijemci okruže i unište nije uspio. Oni su se povlačili brzo i organizovano, i štitili jakom vatrom iz automatskog oružja. Glav-

⁶⁴⁴ AVII, k. 712, br. reg. 22/1^1. Operacijski dnevnik 3. krajiške brigade.

nina »trupa«, uspjela se izvući prema Stožeru, žrtvovavši zaštitnicu i bočna obezbjeđenja. Ubijen je 21 Nijemac, a dva, od kojih je jedan oficir, bili su zarobljeni. Taj njemački oficir poslije saslušanja sproveden je u Štab Divizije. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza »šarac«, 15 strojnica i jedan konj sa radio-stanicom i nosilima. Naši gubici su jedan poginuo i dva ranjena borca.⁶⁴⁵

Obračun 1. proleterske brigade i 7. SS divizije »Princ Eugen«

Jedna motorizovana kolona iz sastava 369. legionarske divizije stigla je 12. juna do Duvna i Livna preko Šujice na prostor Donjeg i Gornjeg Molovana i krenula dalje prema Ravnom. U isto vrijeme jedna kolona iz sastava 7. SS divizije »Princ Eugen«, krenula je iz Bugojna prema Kupresu. Pošto je uz podršku tenkova i artiljerije odbacila grupu bataljona 3. krajiške proleterske brigade i dijelove 9. krajiške brigade sa komunikacije, ovladala je položajima na Velikim i Malim vratima i prodrla u Kupres. Dio te kolone krenuo je prema Molovanu, da bi poslije kraćeg zadržavanja krenuo prema Ravnom.⁶⁴⁶

Pošto tada nije raspolagao podacima o jačini i namjerama neprijatelja, Štab Brigade naredio je da se bolnica i komore evakuišu iz sela pozadi bataljona na obroncima planinskog masiva.

U borbama oko Kupreških vrata, ubijen je i ranjen veći broj neprijateljevih vojnika. Uništeno je 6 kamiona sa municijom i opremom i jedan oklopni automobil. Zaplijenjen je jedan top 75 mm sa 75 granata, 8 puškomitraljeza i 80 pušaka, 15 mašinki i dvije radio-stanice.⁶⁴⁷

U isto vrijeme motorizovane kolone neprijatelja kretale su se: od Janja preko Blagaja ka Kupresu i Vukovskom; od Bugojna prema Gornjem Vakufu i Prozoru, i od Prozora preko Šćita prema Ravnom.

Cilj Nijemaca bio je razbiti i po dijelovima uništiti jedinice 1. proleterske divizije u rejonu planina Raduša - Vukovsko.

Pošto je iz više izvora prikupio podatke o neprijatelju, Štab 1. proleterske divizije procjenio je situaciju i uočio namjere neprijatelja. Donio je odluku i 13. juna u 22,30 časova naredio da se kompletna divizija što prije prikupi i prebaci istočno od puta Prozor - Gornji Vakuf.⁶⁴⁸

Treća krajiška proleterska brigada, krenula je 14. juna, iz rejona Donje Vukovsko preko planine Raduše i Kobilje glave i u toku noći 14/15. juna, prebacila se preko puta Prozor - Gornji Vakuf, a 15. juna proizvela pokret i izbila na zapadne padine planine Zec u rejon Pogarelice. Za 3. krajiškom proleterskom brigadom kretala se 13. proleterska brigada i, pošto je prešla put Prozor - Gornji Vakuf, zaposjela je položaje na liniji: s. Seoce - Škarino brdo (k. 1127) - s. Seferovići - Kasli brdo (k. 1421) - Lisac (tt 1341) i zatvorila pravac od Gornjeg Vakufa.

Prva proleterska brigada prebacila se preko ceste Prozor - Gornji Vakuf u rejonu Makljena, posjela položaje na liniji: s. Blace - Troglav

⁶⁴⁵ AVII, k. 712, br. reg. 22/1^t, str. 30.

⁶⁴⁶ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 32, i Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, izdanje 1958, knj. 2, str. 105.

⁶⁴⁷ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 103.

⁶⁴⁸ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 54, str. 218.

- s. Kranjčići - s. Klek zatvorila pravac od Prozora, Rame i Ostrožnice. Tako brzim manevrom 1. proleterske divizije Nijemci su bili iznenađeni. Sve njihove kolone udarile su 14. juna u prazno.

U vezi sa prebacivanjem 1. proleterske divizije istočno od puta Prozor - Gornji Vakuf, Operativni odjel Ministarstva oružanih snaga NDH u izvještaju od 17. juna kaže: »Izvjesni dijelovi partizanskih snaga u području Prozora uspjeli su se prebaciti, noću 14/15. juna, sjeverno i istočno od Prozora, kroz обруч obrazovan usredotačenim nadiranjem njemačkih i naših borbenih skupina . . . Preduzete su mjere gonjenja ... obilaznim poduhvatom (manevrom) preko Konjica.⁶⁴⁹

Borbe na planini Zec i Vranići

Pošto se uvjerio da se 1. proleterska divizija izvukla iz обруča, komandant njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« održao je savjetovanje 16. juna u Donjem Vakufu s potčinjenim komandantima, na kojem je razrađen plan »definitivnog obračuna« i uništenja 1. proleterske divizije.⁶⁵⁰

Odmah poslije savjetovanja uslijedilo je ponovno pregrupisanje njemačkih i ustaških snaga. Jedna motorizovana kolona stigla je iz Kupresa preko Bugojna i Gornjeg Vakufa, i ponovo ovladala putem Prozor - Gornji Vakuf. Istovremeno su upućene jake snage u Konjic, Kreševo, Fojnicu i Busovaču, koje su poslije izbijanja u te rejone, krenule prema centru borbenog rasporeda 1. proleterske divizije, da je nabace na Vraniću planinu, razbiju i unište je.

Dok su 1. proleterska i 13. proleterska brigada spriječavale nadiranje njemačkih kolona iz doline Rame, od Prozora i Gornjeg Vakufa 3. krajiška brigada izbila je na planinu Zec i Vitreušu. Tek što je izbila na planinski masiv, prednji dijelovi brigade sukobili su se s neprijateljem. Cio dan 18. juna tri bataljona 3. krajiške brigade vodila su vrlo žestoke borbe u rejonu Vitreuša (tt 1911) - Smiljeva kosa (k. 1872) - Štit (tt 1950), i uspjele ovladati ovim položajima. U međuvremenu je neprijatelj privlačio svježije snage od Kreševa preko Podgorelice i Dusine, i od Fojnice preko Vran kamena (k. 1904), da bi zbacio jedinice 3. krajiške brigade sa planinskog grebena (planine Vraniće). Redali su se obostrani napadi i protivnapadi. Borba je vođena na vrlo bliskom odstojanju, prvenstveno bombama i automatskim oružjem. Na kraju dana neprijatelj je ovladao Vitreušom, dok su ostale visove zadržali bataljoni 3. brigade.

U isto vrijeme neprijatelj je privukao svježije snage iz doline Rame, sa Makljena i Crnog vrha, i još jače pritiskao jedinice 1. proleterske i 13. proleterske brigade, da bi okružio i razbio 1. proletersku diviziju na grebenu planina Zeca i Vraniće.⁶⁵¹

Kada je obavješten da se neprijatelj nalazi na Zec planini i da sa više pravaca nastupa prema centru borbenog rasporeda, te da se Divizija može naći u potpunom okruženju i još težoj situaciji, Štab 1. pro-

⁶⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 26, str. 535-538.

⁶⁵⁰ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 123, str. 469-493 - Operacijski dnevnik 2. bataljona 13. puka, 7. SS divizije »Princ Eugen«.

⁶⁵¹ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 143, str. 245.

leterske divizije predložio je Vrhovnom štabu da se Divizija prebaci istočno od komunikacije Konjic - Sarajevo. Sutradan je obnovio prijedlog, ali nije dobio saglasnost, s obrazloženjem da 1. divizija mora ostati na toj prostoriji da bi onemogućavala njemačkim snagama slobodu manevra komunikacijama prema jadranskoj obali.⁶⁵²

U takvoj situaciji Štab 1. proleterske divizije odlučio je da cijelu diviziju što prije prikupi na Vranići planini i djeluje dalje prema razvoju situacije. Štabu 3. krajiške proleterske brigade naredio je da po svaku cijenu zadrži položaje na Zec planini i obezbjedi izvlačenje 1. proleterske i 13. proleterske brigade i ostalih dijelova Divizije prema visovima Vraniće, a 13. proleterskoj da »19. juna do pada mraka po svaku cijenu mora zadržati položaje prema Gornjem Vakufu u cilju obezbjeđenja pokreta kolone štaba divizije, divizijske bolnice i 1. proleterske brigade«.⁶⁵³

Cijela 1. proleterska divizija našla se 20. juna na planinskom grebenu Vraniće: 3. krajiška brigada na položajima Kljun (k. 1766) - Štit (tt 1950) - Debelo brdo (k. 1861) - Tikva (tt 1979) i čvrsto zatvarala pravce od Vitreuše, planine Zec i Fojnice; 1. proleterska brigada sa Štabom Divizije i divizijskom bolnicom, poslije vrlo napornog marša uz strme južne padine Vraniće, na položajima Glavica (k. 1968) - Trskavica (tt 2027) - Loćike (tt 2107) - Sarajevska vrata; a 13. proleterska brigada na položajima Krstac (tt 2070) - Bela gromila (tt 2071) - Nadkrstac (k. 2120), i zatvarala pravac od Gornjeg Vakufa i Rostova. To je vrlo uzak prostor, nepodesan i za odbranu i za napad, prema kojem su sa svih strana izvodili podesni pravci i putevi za nastupanje neprijateljeve pješadije. Noći su bile hladne, a u jutarnjim časovima na vrhovima planine ležala je magla. Kasnije se magla razila i bio je lijep i sunčan dan. Naređeno je utvrđivanje i maskiranje, posebno neboračkih dijelova i zabranjeno loženje vatri. Drugi bataljon 3. krajiške brigade držao je položaje na Kljunu i Štitu, i zatvarao pravac od Fojnice, a 5. bataljon na Debelom brdu i Tikvi i kontrolisao pravce koji iz doline Fojničke Rijeke izvode prema grebenu planine.

Poslije podne, jedinice njemačkog 13. SS puka i 9. ustaške pukovnije, napale su položaje 1. proleterske divizije sa svih strana. Naročito jak pritisak vršen je na položaje 3. krajiške proleterske brigade sa pravca Vitreuše, s. Bakovića i Fojnice i 13. proleterske od Gornjeg Vakufa i Rostova. Divizija se našla u izuzetno teškoj situaciji, opkoljena sa svih strana na vrhovima Vraniće. Na Vitreušu je stigao i komandant 13. puka 7. SS divizije »Princ Eugen«, da bi podstakao napad svoga puka na još odlučniju borbu.⁶⁵⁴ Da bi pospješili napad pješadije, Nijemci su izvukli brdsku artiljeriju u rejon Štita (tt 1950). Bez obzira na to 2., 4. i 5. bataljon 3. krajiške proleterske i dijelovi 7. krajiške brigade 10. divizije, odbili su napad dvije neprijateljeve kolone koje su napadale sa pravca s. Bakovića i Fojnice i zadržali prvobitne položaje. Neprijatelj nije uspio ni na odsjeku 13. i 1. proleterske brigade.

U borbama na Zec planini i Vranići samo 3. krajiška proleterska brigada izbacila je iz stroja preko 100 neprijateljevih vojnika.⁶⁵⁵

⁶⁵² Vlado Šćekić, *Borbe 1. proleterske divizije u junu 1944*, VIG br. 5/1961.

⁵³ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 72, str. 284-287.

Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 123, str. 479-493.

⁶⁵⁵ AVII, k. 712, dok. br. 22/1-1, str. 32. Operacijski dnevnik 3. krajiške brigade.

Noću 20/21. juna saveznički avioni bacili su pošiljku municije, odjeće, opreme i hranu u rejon Sarajevskih vrata, namjenjenu 1. proleterskoj diviziji. Pošto su to primjetili, Nijemci su pojačali pritisak na 4. i 5. bataljon da bi onemogućili prikupljanje, ali nisu uspjeli. Ipak, s obzirom na slabu vidljivost, noć i konfiguraciju zemljišta, sva sredstva nisu prikupljena.

Dalji opstanak 1. divizije na Vranići bio je nemoguć. Zbog toga je njen štab poslije konsultacije sa članovima Štaba 1. proleterskog korpusa i Vrhovnog štaba, odlučio da se u 1 čas 21. juna 1944. Divizija odvoji od neprijatelja i, koristeći se pošumljenim terenom, što prije i u najvećoj tajnosti prebaci preko komunikacije Travnik - Gornji Vakuf,⁶⁵⁶ a dalje da djeluje prema razvoju situacije. Desnu kolonu sačinjavali su 1. proleterska brigada, Štab 1. proleterske divizije i divizijska bolnica, a na začelju 3. krajiška proleterska brigada. Ta kolona krenula je pravcem: Smiljevačka kosa - Runjavica (tt 1728) - Poljana (k. 1664) - Muravica - Rostovo - Crni vrh (k. 1392) - Bašurinac Polje. Na začelju kolone kretali su se 4. i 5. bataljon 3. krajiške brigade i, pod borbom, štitili pokret kolone.

Lijeva kolona 13. proleterske brigade, spustila se sa planine Vraniće pravcem Bela Gromila (tt 2021) - Uložnica - Žuberske Lazine - Koprivnica - Knežev Grob - Radovan planina i obezbjedila lijevi bok Divizije od Gornjeg Vakufa i Gračanice.⁶⁵⁷

Čim je čelni bataljon 1. proleterske brigade izbio na komunikaciju sjeverno od Rostova, postavio je zasjedu prema Travniku i Rostovu, minirao put i obezbjedio prolaz desnokrilnoj koloni. Obje kolone prešle su put Travnik - Gornji Vakuf bez borbe. Domobranske posade u Rostovu, Sebešiću i s. Laze nisu otvarale vatru. Strahovale su od partizana i odgovornosti pred pretpostavljenom komandom i bez obzira što nisu vodile borbu, izvjestile su da su nakon duže žestoke borbe odbile napad partizana.⁶⁵⁸ Tako su se u zoru 22. juna jedinice Divizije našle u ovom rasporedu: 3. krajiška proleterska brigada u rejonu Crni vrh; 1. proleterska brigada okupljena na Bašarinac polju, a 13. proleterska na Radovan planini, bez dodira sa neprijateljem. Štab 1. proleterske divizije i dijelovi 1. proleterskog korpusa i 1. proleterske divizije nalazili su se između 1. i 3. proleterske brigade u rejonu Markovine.

Borbe 3. krajiške brigade u rejonu Crni vrh (tt 1379) i k. 1392

Pošto su borci u prethodnim danonoćnim borbama i marševima i zbog neredovne ishrane i nespavanja bili jako umorni, Štab 1. divizije odlučio je da se jedinice na dostignutoj prostoriji malo odmire, s tim što će da isture borbena osiguranja prema neprijatelju i organizuju izviđanje. Poslije kraćeg odmora, 1. proleterska brigada sa Štabom 1. proleterske divizije trebalo je da se prebaci preko komunikacije Turbe - Komar na prostoriju sjeverozapadno od Vlašića, 13. proleterska preko

⁶⁵⁶ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 92, str. 307.

⁶⁵⁷ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 29, str. 139-144, Izvještaj Štaba 13. proleterske brigade.

⁶⁵⁸ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 156, str. 586-591, Bojna relacija brzog zdruga.

komunikacije Bugojno - Gornji Vakuf u rejon Oglavak - Škrta planina, a 3. krajiška brigada da ostane na tom terenu.⁶⁵⁹

Čim je doznao da su se jedinice 1. proleterske divizije povukle sa Raduše, komandant 7. SS divizije stvorio je novi plan za njihovo okruženje. Prostorija između Travnika i Donjeg i Gornjeg Vakufa skučena je za manevar operativnih jedinica, oivičena i ispresjecana relativno dobrim putevima. U međuvremenu dok se 1. divizija spuštala niz Vraniću planinu, komandant 13. puka 7. SS divizije održao je sastanak s potčinjenim komandantima u Gornjem Vakufu. Poslije toga drugi bataljon 13. SS puka hitno je, bez komore, prebačen u rejon s. Oborke na put između Komara i Donjeg Vakufa, sa zadatkom da spriječava pokret 1. diviziji preko Komara i sadejstvuje ostalim jedinicama puka. Ojačani izviđački bataljon 7. SS divizije dobio je zadatak da napada na pravcu Rostov - Crni Vrh - Bašarinac polje (malo Rostovo), a dijelovi 9. ustaške pukovnije sa pravca Rankovica. Ostale jedinice 13. puka dobile su zadatak na napadaju sa pravca Gornjeg Vakufa i Bugojna.⁶⁶⁰

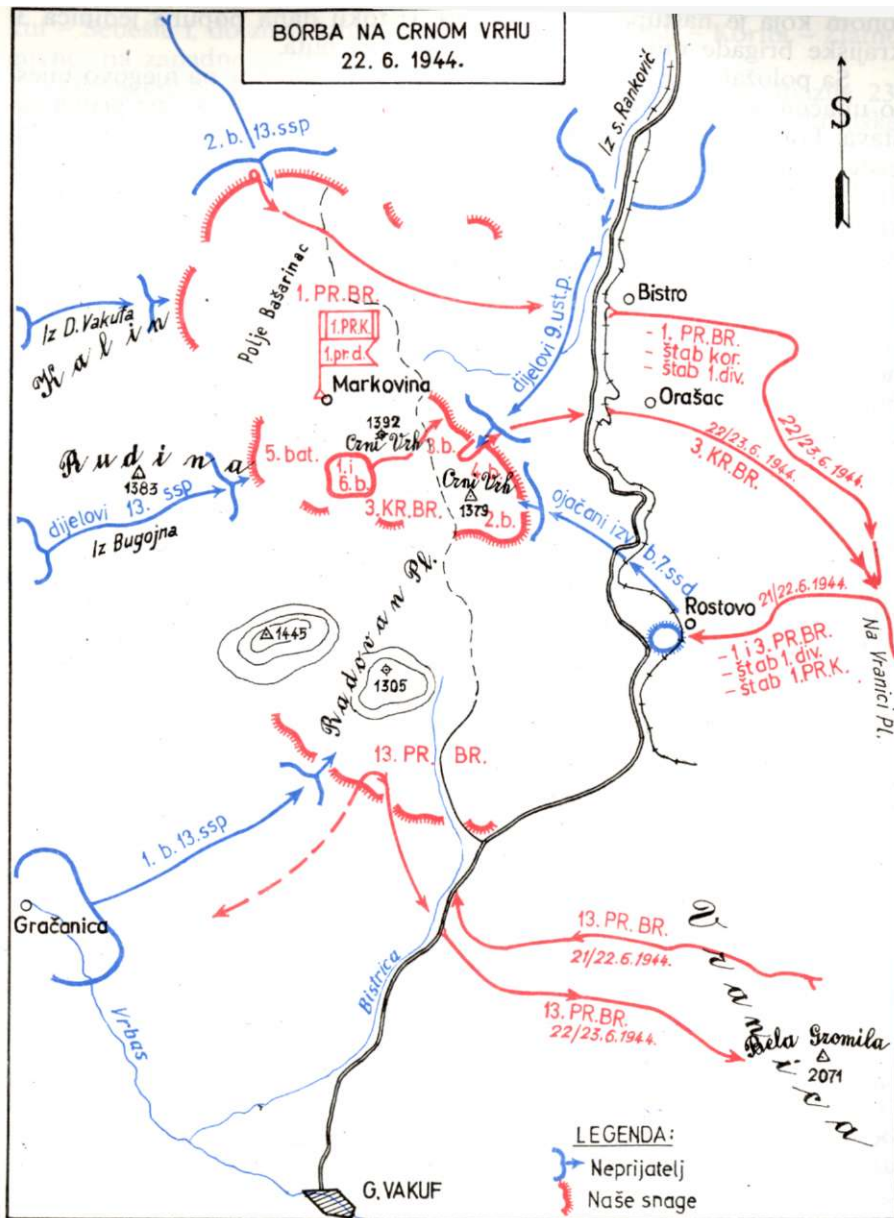
Obavještajna služba 1. divizije i štabovi brigada nisu imali nikakvih podataka o pokretima neprijatelja prema rejonu gdje je 1. divizija bila prikupljena. Borci borbenog obezbjeđenja 3. krajiške brigade bili su jako umorni i nebudni, a glavnina se bezbrižno odmarala i spavala. U zoru 23. juna neprijatelj je napao jedinice 1. divizije iz više pravaca: jedna kolona od Komara preko Milojevca, a druga od Bugojna preko Kalina prema Bašarinac polju napala je 1. proletersku brigadu. Sa pravca Gornjeg Vakufa i od Rostova, treća kolona napadala je 3. krajišku proletersku brigadu, a četvrta kolona iz rejona Gračanice preko Bojske napala je 13. proletersku brigadu. Sa pravca Han Skopljak preko s. Trnovca napadale su slabije ustaške snage na lijevo krilo 3. krajiške brigade. Neprijatelj je postigao potpuno iznenađenje kod 3. krajiške proleterske brigade.

Cilj neprijatelja je bio: energičnim dejstvom iz više pravaca nabaciti 1. proletersku diviziju na Malo i Bašarinac polje, razbiti je i onemogućiti joj pokret prema Komaru i Vlašić planini. Otuda i tolika upornost Nijemaca u nastojanju da izbac 3. krajišku proletersku brigadu sa Crnog vrha, što mu nije uspjelo.

Čim je počela borba sa osiguravajućim dijelovima 3, 4, 2. i 5. bataljona 3. krajiške brigade, koji su se zatekli na odmoru, razvili su se i prihvatili borbu, dok su se 1. i 6. bataljon našli pozadi Crnog vrha u rezervi. Članovi Štaba 3. krajiške brigade našli su se u prvoj borbenoj liniji i pomogli štabovima bataljona da što bolje organizuju i stabilizuju front. I Nijemcima je trebalo vremena da se snađu. Njihov pokušaj da se u prvom naletu dočepaju povoljnih položaja na Crnom vrhu nije uspio. Zahvaljujući prisustvu članova Štaba Brigade, samoinicijativi bataljonskih i četnih rukovodstava, iskustvu i hrabrosti boraca, front se brzo stabilizovao. Što je vreme više odmicalo borba je bila sve žešća. Nijemci su jurišali, a borci 3. krajiške proleterske brigade bili sve čvršći i odlučniji u odbrani. Znajući da neprijatelj napada i na položaje 1. i 13.

⁶⁵⁹ AVII k. 712b, f. 12, dok. 29. Knjiga depeša 1. proleterske divizije.

⁶⁶⁰ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 123, str. 479-193. Operacijski dnevnik 2. bataljona 13. SS puka.

proleterske brigade, štab 3. krajiške proleterske brigade naredio je »ni korak nazad«. Borba je trajala preko cijelog dana. Naročito žestok pritisak neprijatelj je vršio u prijedopodnevnom časovima. Odbijeno je sedam organizovanih njemačkih juriša. Zamisao neprijatelja bila je da rasječe borbeni poredak 1. divizije i da se u rejonu Bašarinac polja, spoji sa ko-

Ionom koja je nastupala od Komara. U toku dana popuna jedinica 3. krajiške brigade municijom vršena je četiri puta.

Sa položaja je oko 12 časova izvučen 3. bataljon, a na njegovo mjesto ubačen je 6. bataljon »Mateoti«. Obrazovana je operativna grupa sastava: Prateći bataljon Vrhovnog štaba i 1. i 3. bataljon 3. krajiške brigade, u gotovosti za dejstvo na ugroženim pravcima. Borba je trajala do 21 čas, odnosno punih 15 časova, a neprijatelj nije pomjerio borce 3. krajiške proleterske brigade ni za jedan korak nazad. Cio položaj bio je obavijen dimom od eksplozija ručnih bombi.

Iako su Nijemci bili uporni, u popodnevnim časovima borba je postepeno gubila u snazi. Prateći tok borbe, Štab 1. proleterske divizije tražio je izlaz iz postojeće situacije. Poslije dogovora sa članovima Vrhovnog štaba i štaba 1. proleterskog korpusa, odlučeno je da se Divizija ponovo vrati na planinu Vraniću, s tim da se kreće u tri kolone na širem frontu. Cim je pala odluka, manevarska grupa bataljona, sa divizijskom bolnicom i komorama, pod komandom komandanta 3. krajiške brigade Vlade Bajića krenula je prema selu Orašac, sjeverno od Sebešića, prešla komunikaciju i obezbjedila prelaz glavnine 3. krajiške brigade. Na položajima su ostali 2, 4, 5. i 6. bataljon »Mateoti«, pod komandom političkog komesara Sime Tadića i zamjenika komandanta Brigade Nikole Pečanca. U posljednjem jurišu Nijemci su zbacili 6. bataljon »Mateoti« s položaja, ali su snažnim protivnapadom, u sadejstvu s ostalim bataljonima, bili odbačeni. Borci i starješine bataljona »Mateoti« junački su se borili. Oko polovine žrtava koje je 3. krajiška brigada imala u borbi, bilo je iz bataljona »Mateoti«.

U borbi za Crni vrh bataljon »Mateoti« je nekoliko puta bio zbacivan s položaja, ali je snažnim protivnapadom, uz sadejstvo 4. bataljona, odbacivao neprijatelja i ostajao pobjednik. Pripadnici ovog bataljona su, preko svoga Udruženja u Italiji poslije rata, ustanovili Značku Crnog vrha na kojoj piše: »Crni vrh, Bosna, Jugoslavija, datum i godina«, našto su svi ponosni.

Oko 21 čas borbe su prestale. Jedinice 3. krajiške brigade postepeno su se svrstale u kolonu. Na začelju su bili 2. i 4. bataljon. Zatim je kolona produžila pokret pravcem Skopine Lokve (k. 1443) - Milošinovac (tt 1564) - Poljana (k. 1664), i 25. juna 1944. u zoru izbile na Vraniću.

I 1. proleterska brigada dobro je izvršila postavljeni zadatak. Pokušaj neprijatelja da je preko brda Kalin i Smrekove kose nabaci na polje Bašarinac, nije uspio. Pošto se odvojila od neprijatelja, krenula je grebenom Zgonovi prema selu Turalići, izbila na komunikaciju i obezbjedila se od Travnika. Zatim je kao lijevokrilna kolona prešla komunikaciju, i preko s. Bistro, Krtaca (k. 1590) i Mokre Ravni izbila 25. juna u rejon Poljana (k. 1664) - Javorača (k. 1663), na sjeverne padine Vraniće. Sa 1. proleterskom brigadom kretao se i Štab 1. proleterske divizije i članovi Vrhovnog štaba i 1. proleterskog korpusa.

Trinaesta proleterska brigada, nije uspjela da se prebaci preko komunikacije Gornji Vakuf - Bugojno, kako je to bilo naređeno. Ona je odbila napad neprijateljeve kolone koja je iz rejonu Gračanice nastupala preko Radan planine prema Crnom vrhu.⁶⁶¹ Zatim se noću 23/24. juna

⁶⁶¹ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. 29, str. 139-144.

pu Iiaieueilju Otava l. uiviiiije (jicuoluu pvivu ttumuimouje VJUIHJI vakuf - Sebešić i, do zore, izbila u rejon Rosin (k. 2060) - Korita - Zlatno guvno, na zapadne padine Vraniče.

O žestini borbi koje su vodile jedinice 1. proleterske divizije 23. juna, slikovito govore izvještaji štabova brigada. U izvještaju 3. krajiške brigade piše:

»Borba počinje u 4, a završava se u 21 čas. Neprijatelj jednovremeno napada 1. brigadu od Donjeg Vakufa i Bugojna. Meci ispaljeni na 1. proletersku brigadu, padaju na naš borbeni poredak i obratno. Ovo je najkrvavija borba 3. brigade u kojoj nije ni koraka ustupila.«⁶⁶²

A u izvještaju 1. proleterske brigade piše:

»Situacija ovoga dana na sektoru Crni vrh - Bašarinac polje, postala je za naše jedinice vrlo ozbiljna, što su uglavnom shvatili svi borci i rukovodioci i ovoga dana i poslednji naš borac uložio je sve napore i trud da se dotadnji sektor održi do noći i stvori mogućnost za izvlačenje jedinica iz takve situacije. Ove borbe i naponi, po mom mišljenju, mogu se ravnati sa do sada najtežim borbama i naporima, ako ne i više.«⁶⁶³

Crni vrh ostao je u sjećanju boraca 3. krajiške proleterske brigade kao jedno od najkrvavijih ratnih poprišta, koje se može uporediti sa onima iz četvrte i pete neprijateljeve ofanzive: na Kobiljoj glavi, Zec /brdu i Zlatnom boru, Visu i Šiljevcu, Borovoj glavi i drugim. Ispred položaja 3. krajiške ležali su leševi njemačkih vojnika, koje su Nijemci pod kišom kuršuma izvlačili i odvozili. U operacijskom dnevniku 3. krajiške⁶⁶⁴ o borbama na Crnom vrhu piše:

... »Procjena vrlo skromna... poginulo je 260, a ranjeno 300 neprijateljskih vojnika, dok je prema izvještaju komandi četa ovaj broj prevaziđen.«⁶⁶⁵

A u izvještaju Štaba 3. krajiške brigade stoji da je: ... »Ubijeno 380 i ranjeno 350 neprijateljevih vojnika«. Neosporno je da je neprijatelj pretrpio velike gubitke, jer je uporno jurišao i bio košen vatrom automatskog oružja i ručnim bombama.

Gubici 3. krajiške brigade u borbi na Crnom vrhu bili su 29 poginulih i 40 ranjenih. Poginuo je i Jovica Tankosić, komandir 1. čete 4. bataljona. I 1. proleterska brigada pretrpila je velike gubitke: »više od 60 boraca« izbačeno je iz stroja.

Prelaz preko komunikacije Konjic - Sarajevo

U prepodnevnim časovima 25. juna 1944, sve jedinice 3. krajiške brigade prikupile su se na najvišim vrhovima planine Vraniče. Poslije kraćeg zastanka Brigada je produžila pokret prema planini Zec. Za njom su se kretali divizijska bolnica, Štab 1. proleterske divizije, štab 1. proleterskog korpusa i Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Pristigla je i 13. proleterska brigada i krenula za 3. krajiškom brigadom. U međuvremenu 1. proleterska brigada, poslije dvočasovne borbe, razbila je dijelove

⁶⁶² Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 103, str. 380.

⁶⁶³ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 32, str. 149-166.

⁶⁶⁴ AVII, k. 712, br. reg. 22/1[^]1, str. 33.

⁶⁶⁵ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 103, str. 380.

UaiCIVIJ-UUIItUUItUI^Mjg fUI ugd U ICJUIIU OUHC JCI t V^{ll} 1-iiAOWVC*^{vi}
ke staje, koji su bili u pokretu iz Busovače prema grebenu Vraniće.

Istog dana oko 15 časova, u vrijeme kada je divizijska bolnica prolazila pored malog planinskog jezera prema Sarajevskim vratima, izviđački bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen« izbio je na greben Vraniće i ugrozio divizijsku bolnicu. Sem toga, prijetila je opasnost da neprijatelj ovlada prevojem i jedinom stazom, i odsječe 1. proletersku brigadu od 3. krajiške i 13. proleterske brigade. U borbu je ubačen Prateći bataljon Vrhovnog Štaba koji je zaustavio dalji pokret izviđačkog bataljona 7. SS divizije. Ubrzo su pristigli i bataljoni 1. proleterske brigade. Došlo je do vrlo teške borbe. Neprijatelj je nastojao da uz podršku artiljerije i minobacača ovlada visovima Vraniće, ali nije uspio. U prvi sumrak, poslije petočasovne borbe, 1. proleterska brigada odvojila se od neprijatelja i krenula za glavninom 1. proleterske divizije prema Zec planini.

Komandant 7. SS divizije nije povjerovao da se cijela 1. proleterska divizija iz rejonu Crnog vrha i Bašarinac polja vratila na Vraniću, radi čega je i dalje zadržao jake snage na cesti Turbe - Donji Vakuf - Bugojno.

Cijela 1. proleterska divizija našla se 26. jula u rejonu Zec planine. Toga dana neprijatelj nije napadao. Međutim, položaj 1. divizije na Zec planini bio je još uvijek težak. Prema izjavama zarobljenika, 7. SS divizija dobila je zadatak da se ne odvajava od 1. proleterske divizije. Koristeći se relativno dobrom mrežom puteva, Nijemci su se motorizovanim kolonama prebacivali s položaja na položaj, sačekivali jedinice 1. proleterske divizije i onemogućivali njihov manevar. Uvijek su težište napada usmjeravali prema glavni Divizije. To se moglo postići samo na osnovu sigurnih podataka o odlukama komandi i pokretu jedinica 1. divizije. Pošto je zaključeno da je neprijatelj otkrio šifru radio-veze, Štab 1. divizije je 25. juna promijenio šifru, smanjio radio-saobraćaj i odredio jedinicama šifrovane nazive.⁶⁶⁷ Ova mjera je dala dobre rezultate. Neprijatelj je ostao bez podataka. Trebalo mu je vremena da otkrije šta se to dogodilo i da tek onda interveniše.

Za vrijeme dok su se jedinice 1. proleterske divizije odmarale, 1. i 4. bataljon 3. krajiške brigade držali su položaje na Vranom kamenu i Zečevoj glavi, i zatvarali pravac od Fojnice.

Kratak predah na planini Zec dobro je došao. Svakodnevnne borbe i marševi, velike žrtve, nošenje ranjenika, nespavanje i slaba ishrana, iscrpili su borce 1. proleterske divizije. U 1. i 3. brigadi bilo je dosta boraca koji su izostajali na maršu. Trebalo im je pomoći. U 13. proleterskoj su dva borca umrla od zamora, a 60 ih je bilo nepokretno.⁶⁶⁸

Dalje zadržavanje na dostignutoj prostoriji nije dolazilo u obzir. Radi toga je Štab 1. proleterske divizije odlučio da se prebace istočno od komunikacije Konjic - Sarajevo.⁶⁶⁹ Radi bolje pokretljivosti, naredeno je da se jedinice rasterete nepotrebnih stvari, suvišnog naoružanja i onog koje je bilo za opravku. Neispravno oružje, uključujući i male

⁶⁶⁶ AVII, fond NDH, k. 57, f. 2, br. dok. 6 - Izvještaj 8. posadnog zdruga.

⁶⁶⁷ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. 6.

⁶⁶⁸ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. 29, str. 143.

⁶⁶⁹ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 93, str. 341 - naredenje Štaba 1. proleterske divizije.

lajijanske minoocace, preato je jeuiineama tu. Krajiške divizije. U saglasnosti sa članovima Vrhovnog štaba i Štaba 1. proleterskog korpusa, odlučeno je da se teški ranjenici, teško oboleli i iscrpljeni borci ostave u 10. diviziji u rejonu Kotlov dol. Iako je bilo teško donijeti takvu odluku, drugog rješenja nije bilo. Štab 1. proleterske divizije imao je puno povjerenje u 10. diviziju. Znao je da će ranjenike skloniti na sigurna mjesta i dobro zaštititi. Sa ranjenicima je ostao ojačani vod boraca, pod komandom Žiće Trninića, komandira čete, i 3. krajiška proleterska brigada koja je dobila zadatak da se stara o ranjenicima.⁶⁷⁰

Bolnica je ostavljena u vrlo nepristupačnom, pošumljenom predjelu i pogodnim pečinama. O tome su se brinuli borci 17. brigade 10. divizije, koji su bili iz toga kraja i poznavali sva planinska skloništa. Narod im je bio privržen. Zbog toga se sa više sigurnosti računalo da će narod pomoći ranjenim i iznemoglim borcima da se što prije oporave i vrata u svoje jedinice.⁶⁷¹

Štab 1. proleterske divizije izdao je 26. juna naređenje za prelazak preko komunikacije Konjic - Sarajevo, s tim da napad na neprijateljeva utvrđenja počne 27. juna u 22.30 časova. U naređenju je stajalo da se prelaz mora izvršiti »po svaku cijenu«; da se na odsjeku prelaza unište svi objekti, potrga željeznička pruga, zaruši cesta i organizuje protivtenkovska odbrana.

Prva proleterska divizija u brigadnim kolonama izbila je tokom 27. juna neposredno pred komunikaciju, na širokom frontu, od Konjica do Tarčina. Zavedena je vrlo stroga opšta i maskirna disciplina. Treća krajiška brigada izvršila je napad na odsjeku željezničkih stanica Kanina - Brđani. Prugu su obezbjeđivale jedinice 2. gorskog zdruga (brdske brigade) i tri oklopna voza. U Tarčinu su se nalazili Štab 1. bataljona 9. puka i jedna četa domobrana. Ostale čete nalazile su se u Pazariću, Hadžićima i na Ivan-sedlu.⁶⁷² U selu Podorašac, na odsjeku prelaza 3. krajiške brigade, nalazile su se jedinice 1. bojne 2. gorske pukovnije.⁶⁷³ Prvi, 2, 3, 5. i 6. bataljon napadali su Podorašac i željezničke stanice Kaninu i Brđane. Četvrti bataljon se nalazio u rezervi.

Zbog pomrčine i lošeg prilaza, napad je počeo sa pola sata zakašnjenja (u 23). Neprijatelj je davao vrlo jak otpor. Poslije jednočasovne borbe 2. bataljon je slomio otpor neprijatelja u s. Podorašac i, zajedno sa 1. bataljonom, obezbjedio prelazak neboračkih dijelova preko komunikacije. Borba za željezničke stanice Brđani i Kanina trajala je sve do 3 časa 28. juna. Likvidirana je posada na željezničkoj stanici Kanina. Zauzeti su i svi bunker i oko željezničke stanice Brđani, ali zbog intervencije oklopnog voza, stanica nije zauzeta. Željeznička pruga pokidana je na više mjesta, a na putu je porušeno nekoliko propusta. Uništeno je jedno skladište od dva vagona municije, i drugo, manje, u kojem se nalazila razna vojnička oprema.

⁶⁷⁰ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. 92, str. 339. Naređenje Štaba 3. krajiške proleterske brigade, i tom 4, knj. 27, dok. 32, str. 166. Izvještaj 1. proleterske brigade.

⁶⁷¹ Neprijatelj nije otkrio bolnicu. Ranjenici su prezdravili, a iznemogli se oporavili i, poslije mjesec i po dana, došli u sastav svojih jedinica.

⁶⁷² Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 171, str. 673-679.

⁶⁷³ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 106.

u mjesečnom izvještaju i. satnije OKIopmn vozova za juri, o intervenciji oklopnog voza se, pored ostalog, kaže:

... »Drugi poluvlak krenuo je za Brđane i Podorašac gde je u 23 sata došao u dodir sa odmetnicima na koje je otvorio vatru. Borba je ovom prilikom vođena 4 sata. Tada su odmetnici prekinuli prugu na 2 kilometra od Brđana«. ⁶⁷⁴

Šteta je bila što je skladište municije uništeno, ali drugog rješenja nije bilo. Borci su, ipak, ponijeli neophodne količine municije.

U ovoj akciji ubijeno je 29, a zarobljeno 24 neprijateljeva vojnika, od kojih jedan ljekar. Zaplijenjeno je 20 pušaka, nekoliko dvogleda, 100 ručnih bombi, 50 mina za bacač, 25 pari odijela i druga ratna oprema. Naši gubici bili su 2 poginula i 29 ranjenih boraca, od kojih su dva kasnije umrla. ⁶⁷⁵ Isprobani su džon-bul bacači, koje smo dobili od saveznika i uvjerali smo se da efikasno probijaju bunkere debljine do 80 cm.

Poslije prebacivanja preko komunikacije, 3. krajiška brigada produžila je pokret i razmjestila se na prostoriju Raška strana - Jagodina - Najvazi - Hajdučki Dol - na južnim padinama Bjelašnice.

U Isto vrijeme 1. proleterska brigada likvidirala je neprijateljeva uporišta na odsjeku komunikacije od Bradine do Tarčina, prebacila se preko komunikacije i, 28. juna, razmjestila se na prostoriju Hranisava - Mrtvanje - Sanine, obezbjeđujući lijevi bok 1. proleterske sa pravca Bjelašnice. A 13. proleterska brigada prebacila se južnije od 3. krajiške i u toku 28. juna razmjestila se na prostoriji: Jarene - Bubin kamen - Jeličin bunar - Radobolje - Stuparovice - Pod Lovnicom, i obezbjedila desni bok Divizije od Konjica i iz doline Neretve.

U izvještaju komandanta 2. domobranskog zdruga od 26. juna piše: »Partizanska divizija u jačini od oko 5.000 naoružanih, sa mnogo strojnog oružja prešla je prugu na istok«. ⁶⁷⁶

Prelaskom komunikacije Konjic - Sarajevo, 1. proleterska divizija našla se u mnogo povoljnijoj situaciji. Njen štab izdao je naređenje ⁶⁷⁷ da se jedinice srede, a borci što bolje nahrane. Time je, brižljivo pripremana sedma ofanziva za uništenje 1. proleterske divizije, kao i sve ranije, završena neuspjehom.

*

Tako je ofanziva Nijemaca na području Bosanske krajine i sjeverne Dalmacije, koja obuhvata i drvarsku operaciju i borbe koje su 1. proleterski i 5. i 8. korpus NOVJ vodili poslije desanta, propala. Poslije neuspjelog desanta, pritisak neprijatelja na 5. i 8. korpus NOVJ znatno je oslabio, posebno poslije prelaska Vrhovnog štaba na Vis. Međutim, borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom protiv jedinica 1. proleterske divizije, koja se našla u spletu komunikacije i planinskih masiva Jastrebnjaka, Cincara, Raduše, Zec planine i Vraniće.

«« AVII, k. 57, dok. br. 6/2-11.

⁶⁷⁵ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 106, str. 387.

⁶⁷⁶ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 171, str. 673-679 Bojna relacija 2. gorskog zdruga.

⁶⁷⁷ Zbornik, tom 4, knj. 26, dok. br. 104, str. 383.

Neprijatelj je nastojao da po svaku cijenu razbije 1. proletersku diviziju. Jednomjesečne borbe od 27. maja do 28. juna 1944. oko Preoca, Lisine, Mliništa, Kupreških vrata, na Vranići, planini Zec, Crnom vrhu i Bašarinac polju ubrajaju se u najteže koje su vodile brigade 1. proleterske divizije.

Svi pokušaji neprijatelja da se probiju kroz položaje 1. proleterske divizije za Drvar, nisu uspjeli. Samo je 1. proleterska brigada u tom periodu imala preko 360 poginulih i ranjenih boraca.⁶⁷⁸ U borbama su ginuli oni najhrabriji, borci, bombaši, puškomitraljesci i starješine, od desetara do komandanta bataljona. Samo u junu mjesecu iz 3. krajiške proleterske brigade poginuo je 61 borac, dok je veći broj ranjenih i 26 nestalih boraca. Poginulo je pet komandira četa: Mirko Dubovina, Jovica Tankosić, Božo Plećaš, Đuro Vujinović i Nikola Čortan.⁶⁷⁹

Borci 1. proleterske divizije izdržali su natčovječanske napore. Jedan dio teških ranjenika prebačen je avionima za Italiju na liječenje, a drugi ostavljen u 10. diviziji, dok su tijela poginulih ostala na poprištu borbe. Bez obzira na pritisak neprijatelja i uzak manevarski prostor, zahvaljujući hrabrosti, odlučnosti i požrtvovanju celokupnog sastava vješt tim manevrom 1. proleterska divizija je u nekoliko navrata izbjegla još teže posljedice. Tek prelaskom preko komunikacije Konjic - Sarajevo, i 3. krajiška brigada, našla se u povoljnoj situaciji.

Manevar 1. proleterske divizije sa planine Vraniće preko komunikacije Travnik - Gornji Vakuf, prema Komaru i planini Vlašiću, njene borbe za Crni vrh i u rejonu Bašarinac polja i povratak ponovo na planinu Vraniću, i dalje, prema Bradini i Ivan-sedlu, jedan je od njenih najuspješnijih manevara u toku narodnooslobodilačkog rata.

Dok se 1. divizija odmarala na južnim padinama Bjelašnice, ustaška milicija bila je u pokretu sa svih strana i uznemiravala jedinice, prikupljala podatke i izvještavala Nijemce. Iako joj je bio potreban još duži odmor da bi se jedinice sredile, Divizija je krenula na nove zadatke.

Treća krajiška brigada je 30. juna 1944. u 3 časa krenula prema Kalinoviku.⁶⁸⁰ Da bi dobila u vremenu, kretala se u dvije kolone. Glavna kolona u sastavu 1, 4. i 6. bataljon, štabovi 3. brigade i 1. divizije 1. proleterskog korpusa, članovi Vrhovnog štaba sa Pratećim bataljonom i prištapskim dijelovima, i u zaštitnici 5. bataljon, kretali su se pravcem: Rakitnica - Slimena (k. 1464) - Kamena glava (k. 1667) - Vrhovina - Martin Laz. Pomoćna kolona kretala se pravcem Rakitnica - Poljice - Crno Jezero - Vratio (k. 1639) - Gradac. Na dostignutoj liniji kolone su se zaustavile. Organizovano je izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju. U to vrijeme na prostoru Kalinovic - Foča - Goražde - Trnovo nalazile su se jedinice ustaške 8. posadne brigade iz Sarajeva; u Ustikolini 6. bataljon, a u Goraždu 5. bataljon, svaki od njih po 1.000 vojnika, a u Trnovu dvije satnije 3. bataljona.⁶⁸¹ U rejonu Kalinovika, Uloga i na

⁶⁷⁸ Miloš Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, str. 353.

⁶⁷⁹ AVII, k. 714, br. dok. 20/1-8 Izvještaj Štaba 3. krajiške brigade Vrhovnom štabu NOVJ 9. jula 1944.

⁶⁸⁰ Zbornik, tom 4, knj. 26, str. 409-410 Naređenje Štaba 1. divizije štabovima 3. i 13. brigade.

⁶⁸¹ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 180, str. 708-714, Bojna relacija 8. posadnog zdruga.

Jahorini, nalazili su se četnici Romanijskog četničkog korpusa i Kalinovačke četničke brigade.

Štab 1. divizije u takvoj situaciji odlučio je da likvidira neprijateljeva uporišta između rijeke Drine i puta Obalj - Kalinovik - Trnovo i što prije zauzme aerodrom kod Kalinovika, sa kojeg bi upućivao teške ranjenike za Italiju i primao pomoć od saveznika.⁶⁸² Uspostavljena je i veza sa 17. istočnobosanskom NOU divizijom, koja se nalazila na desnoj obali Drine.⁶⁸³

Poslije kraćeg zastanka, 3. krajiška brigada produžila je pokret i, u 18 časova 1. jula, ušla u Kalinovik bez borbe. Čim su se njene jedinice približile, iz Kalinovika su pobjegli Štab četničkog korpusa i Komanda mjesta sa oko 100 četnika.

U isto vrijeme 1. proleterska brigada oslobodila je Trnovo i Dobro Polje i obezbjedila se od Sarajeva i Jahorine, a 13. proleterska, poslije oslobođenja Kalinovika, upala je u Obalj i Ulog. Njen pokušaj da pređe Neretvu i ovlada Trusinom nije uspio. Sa pravca Nevesinja intervenisali su dijelovi njemačke 369. divizije i Nevesinjski četnički korpus. Trinaesta brigada povukla se 3. jula, u rejon Borja i Poljice, istočno od Kalinovika. Neprijatelj je istovremeno intervenisao dijelovima 7. SS divizije od Sarajeva, četnici od Prače preko Jahorine, a ustaše s padina Treskavice⁶⁸⁴ snagama od oko 3.000 vojnika. Taj napad odbila je 1. proleterska brigada.

Treća krajiška proleterska brigada produžila je 2. jula pokret prema Drini, razmjestila se u rejonu Miljevine i zanočila. To je bio treći dolazak u Miljevinu i susret sa narodom toga kraja. Veliko interesovanje u boraca bilo je za događaje koji su se odigrali za vrijeme proboja iz pete neprijateljeve ofanzive, od prije nešto više od godinu dana. Jedan bataljon upućen je prema Ustikolini, sa zadatkom da zatvori pravac od Goražda. On je posjeo položaje u rejonu Pjevač brdo (k. 918), zarušio put, potrgao željezničku prugu i uspostavio vezu s jedinicama 2. krajiške brigade 17. NOU divizije, koje su se nalazile na desnoj obali Drine. Prije izbijanja 1. proleterske divizije noću 13/14. jula 2. krajiška i 6. istočnobosanska brigada oslobodile su Foču, a 15. majevička brigada Čajniče.⁶⁸⁵

Trećeg jula, jedinice 3. krajiške proleterske brigade izbile su na Drinu od Foče do Ustikoline i zatvorile pravac od Goražda i Jabuke. Drugi bataljon, zadržan je u Miljevini i zatvarao je pravac od Kalinovika. Brigada je dobila zadatak da osigura prelazak preko Drine 1. i 13. proleterskoj brigadi, Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba, divizijskoj bolnici i prištapskim dijelovima Štaba 1. proleterskog korpusa i 1. proleterske divizije.⁶⁸⁶

Oko 250 Nijemaca, ustaša i muslimanske milicije u toku 3. jula zaobišli su bataljon na Pjevač brdu, koje su zauzeli, ali su snažnim protivnapadom razbijeni i protjerani prema Ustikolini. Treća krajiška bri-

^{f2} AVII, k. 712a, f 1, dok. 43, Naredenje Štaba 1. proleterske divizije.

⁶⁸³ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 62, str. 281-288, Izvještaj Štaba 17. NOU divizije.

⁶⁸⁴ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 152, str. 615, i dok. br. 180, str. 706-714.

⁶⁸⁵ di Petovar i Savo Trikić *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, str. 489.

Zbornik, tom 4, knj. 27, str. 39-41, Naredenje Štaba 1. proleterske divizije od 4. 7. 1944.

gada je sa tri bataljona 4. i 5. jula čvrsto držala položaje Debelo brdo (k. 769) - Budanjski vrh (k. 821) - Gradina (k. 821) i spriječavala dalji prodor neprijatelja sa pravca Jabuke i Kratine i obezbjeđivala prelaz 13. i 1. proleterske brigade preko Drine. Neprijatelj je dijelovima 7. SS divizije i 8. posadnog zdruga, u jačini od oko 200 vojnika, krenuo 4. jula prema Foči sa obje strane Drine, a u rejon Mazina i Mrežice stiglo je oko 2.500 neprijateljevih vojnika od Sarajeva preko Crne Reke, Prače i Renovice.⁶⁸⁷ Pokušaj neprijatelja da se probije prema Miljevini i Foči odbijen je snažnim otporom 3. krajiške proleterske brigade. Trinaesta proleterska brigada, prešla je Drinu 4. jula 1944. u Foči, a odmah za njom štabovi 1. proleterskog korpusa i 1. proleterske divizije, sa prištapskim dijelovima i, na kraju kolone, 1. proleterska brigada. Pošto je prešla Drinu, 13. proleterska, 5. jula oko 10 časova izbila je u rejon Humka (k. 1229) - Goli vrh (k. 1309) - Kapak (tt 1202) - Krčino brdo (tt 844), dobro poznate položaje borcima 3. krajiške brigade iz četvrtve ofanzive, i smijenila 2. krajišku brigadu.

Prva proleterska brigada produžila je pokret preko Kozarevine i Ponikava, izbila na put Pljevlja - Čajniče, posjela položaje na Kovač-planini i Metaljci i obezbjedila se od Pljevalja, Rudog i Lima. Štab 1. proleterske divizije uspostavio je vezu sa Štabom 2. korpusa NOVJ.⁶⁸⁸

U strategijskoj rezervi Vrhovnog štaba

Pošto je obezbjedila nesmetan prelaz 13. i 1. proleterske brigade, divizijskih i korpusnih dijelova 6. jula 3. krajiška brigada prebacila se na desnu obalu Drine: Prvi, 2. i 4. bataljon u toku dana izbili su u rejon Kapak (tt. 1202) - Goli vrh (tt 1309), a 3, 5. i 6. bataljon preko Han Sohe i Raskršća u rejon Crveno Guvno. Neborački dijelovi prebačeni su preko Drine 5. jula, i razmjestili su se na prostoriju Han Soha.

U međuvremenu su oko 150-200 Nijemaca i ustaša, naoružanih jednim minobacačem, većim brojem tromblona i 10 puškomitraljeza »šarac«, prešli Drinu kod Ustikoline i ovladali Krčinim brdom (tt 844). U 16 časova 1. bataljon i jedna četa 2. bataljona, u sadejstvu sa dva bataljona 13. proleterske brigade, izvršili su protivnapad, nabacili neprijatelja na Drinu i likvidirali mostobran. Pod zaštitom jake artiljerijske, minobacačke i mitraljeske vatre, neprijatelj se prebacio na lijevu obalu Drine.

Gubici neprijatelja: 15 poginulih i više ranjenih. Zaplijenjeno je nekoliko pušaka i tromblona, 6 granata za minobacač, 20 ručnih bombi, crvena zastava sa kukastim krstom i druga sitna oprema. Gubici 3. brigade bili su: 1 poginuo, 1 teže i 1 lakše ranjen borac.⁶⁸⁹ Treća krajiška brigada pomjerila se do kraja 7. jula na komunikaciju Čajniče - Goražde i obezbjedila se od Lima, Goražda i Ustikoline. Na tim položajima brigada je ostala do 17. jula i proslavila Dan ustanka crnogorskog naroda (13. jul) sa narodom toga kraja.

⁶⁸⁷ Zbornik, tom 4, knj. 28, dok. 8.

⁶⁸⁸ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. 2 - Obavještenje Štaba 1. proleterske divizije od 5. jula 1944.

⁶⁸⁹ Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. br. 27 - Izvještaj štaba 3. krajiške od 8. jula 1944.

Drugi i 4. bataljon, bez jedne čete, izvršili su 10. jula čišćenje terena između Lima i puta Čajniče - Goražde. Zarobljeno je 7 četnika. Od 10. do 17. jula neprijatelj je tri puta vršio jak pritisak iz Goražda prema Čajniču na položaje 3. krajiške brigade, ali je svaki put bio odbijen i nabačen na Drinu, uz osjetne gubitke. Naši gubici u tim okršajima: 4 poginula i 6 ranjenih boraca.⁶⁹⁰

Prema naredenju Vrhovnog štaba 1. proleterska divizija je 9. jula stavljena u strategijsku rezervu Vrhovnog štaba,⁶⁹¹ i privremeno pod komandu Štaba 2. korpusa. Na području Sandžaka zadržala se sve do 22. avgusta 1944. Njen zadatak je bio da zatvara pravac od Pljevalja prema Zabljaku i progoni manje grupe četnika na prostoru Čelebić - Meljak - Pljevlja - Čajniče - Goražde - Foča. Istočno od puta Zabljak - Pljevlja, u širem rejonu Korijen - Maoče - Kovren, nalazila se 37. sandžačka divizija, a sjeverno od Pljevalja 17. istočnobosanska divizija, koja je zatvarala pravac od Pljevalja, Prijepolja i Rudog.

Treća krajiška proleterska brigada je u prvo vrijeme zatvarala pravce koji od Foče, Ustikoline, Goražda i Lima izvode prema Pljevljima; 1. proleterska brigada od Pljevalja prema Zabljaku, a 13. proleterska brigada nalazila se u rejonu Meljak - Brvenica - Kakmuž i kontrolisala pravac od Čelebića i Uzlupa.

Treća krajiška brigada prebacila se 18. jula na lijevu obalu Čehotine, gdje je smjenila 1. proletersku brigadu na položajima Potpeće - Kruševo - Lađana - Brvenica i zatvorila pravac od Pljevalja prema Đurđevića Tari. Na tim položajima, uz manje pomjeranje bataljona, ostala je sve do 13. avgusta, i odbila nekoliko uzastopnih napada četnika i Nijemaca koji su pokušavali da je odbace prema rijeci Tari i da oslobode put Pljevlja - Đurđevića Tara.

U Pljevljima su se nalazila dva bataljona njemačkog planinskog puka divizije »Brandenburg«, a na položajima oko grada oko 500 četnika i oko 400 pripadnika muslimanske milicije, koji su pravili svakodnevne ispade prema položajima Brigade.⁶⁹²

Jake snage Nijemaca, četnika i muslimanske milicije napale su 19. jula oko 7 časova položaje 3. krajiške brigade i lijevo krilo 1. proleterske brigade da ih odbace što dalje od Pljevalja i ovladaju cestom Pljevlja - Đurđevića Tara i Pljevlja - Lever Tara. Sve do 14 časova vođena je vrlo žestoka borba. Upornom odbranom neprijatelj je zaustavljen, a potom snažnim protivnapadom prisiljen da se povuče u Pljevlja. Zbog nedovoljne budnosti, 5. bataljon je bio iznenađen i pretrpio osjetne gubitke: 5 poginulih i 4 ranjena borca. Ubijeno je i ranjeno 25 neprijateljevih vojnika.⁶⁹³

Tih dana Štab 3. krajiške proleterske brigade obaviješten je da je Brigada 1. jula odlikovana Ordenom narodnog oslobođenja.⁶⁹⁴ U radiogramu Vrhovnog štaba, u vezi s tim piše:

⁶⁹⁰ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

⁶⁹¹ AVII, k. 372, f. 1, dok. 33 - Knjiga depeša 1. proleterskog korpusa.

⁶⁹² Zbornik, tom 4, knj. 27, dok. 60, str. 288.

⁶⁹³ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4, str. 34.

⁶⁹⁴ AVII, k. 711, br. reg. 5/1-9 - Naredba Štaba 1. proleterske divizije br. 462, od 28. 7. 1944.

Borci brigade i omladina Sandžaka u zajedničkom kolu. Pljevlja avgusta 1944.

»Prva proleterska brigada, 3. proleterska krajiška brigada i 13. proleterska brigada »Rade Končar« odlikovane su Ordenom narodnog oslobođenja. Ove brigade na svojim crvenim svilenim zastavama sa zlatom izvezenim svojim nazivom noseće i vrpcu ordena«.

A u naredbi Štaba 1. proleterske divizije, pored ostalog, piše:

»... borcima i rukovodiocima čestitamo na visokom priznanju Vrhovnog komandanta maršala Jugoslavije druga Tita za slavne uspehe i udarничке juriše vaših boraca-proletera i za vješto rukovođenje vaših štabova u operacijama.

Pod slavnom odlikovanom zastavom vaše brigade neka se još čvršće povezu, neka još silovitije jurišaju ponosni krajiški proletari. Čvrsto sjedinjeni sa ostalim našim odlikovanim brigadama; do konačnog uništenja okupatora; do konačnog istrebljenja domaćih izdajnika; za novu demokratsku Federativnu Jugoslaviju, i za potpunu pobjedu«.

Povodom odlikovanja 3. krajiške brigade 6. avgusta, organizovana je svečanost u s. Potpeći južno od Pljevalja, uz učešće predstavnika Štaba 1. divizije, 1. i 13. proleterske brigade, divizijskog pjevačkog hora i muzike.⁶⁹⁵ Na proslavi su prisustvovali predstavnici organa narodne vlasti naroda i omladine. Održana je i zajednička proslava divizije na kojoj su učestvovali delegati iz 3. krajiške brigade. Govorio je politički komesar i. proleterskog korpusa Mijalko Todorović. U ime 3. krajiške brigade govorio je politički komesar bataljona Mirko Knežević.

Na proslavi je pročitana i naredba Štaba 3. krajiške brigade, sa kojom su 101 borac i starješine pohvaljeni za postignute rezultate, hrabrost i požrtvovanje u borbi protiv neprijatelja.

Došlo je i do kadrovskih promjena u 3. krajiškoj. Brigadu je 1. avgusta napustio njen prvi politički komesar, Simo Tadić, a nešto ranije njegov zamjenik Đuro Lončarević. Obojica su proveli u 3. krajiškoj

⁶⁹⁵ AVII, k. 714, br. reg. 1/1-11 - Naredba Štaba 3. krajiške brigade.

Pripadnice AFŽ-a dele poklone borcima bataljona »Mateoti«. U Sandžaku avgusta 1944.

brigadi oko dvije godine i s njom prešli slavan put kroz borbe i okršaje koje je vodila u dvogodišnjoj borbi.⁶⁹⁶

U isto vrijeme Brigadu je napustio i treći član Politodjela, Bajo Đuranović, a na njegovo mjesto postavljen je Milan Daljević, do tada omladinski rukovodilac u Štabu.

Za političkog komesara Brigade određen je Krsto Bajić, do tada član Politodjela, a za zamjenika političkog komesara Petar Lazarević Švabo, do tada pomoćnik političkog komesara 1. bataljona.

Po odobrenju Štaba 1. proleterske divizije, naredbom Štaba Brigade⁶⁹⁷ br. 80 od 19. jula, postavljeni su:

- za načelnika Štaba 3. krajiške brigade Milorad Đukić, do tada komandant 4. bataljona, a za mobilizacijskog oficira pri Štabu Brigade Anđelko Rodić, do tada komandant 3. bataljona, i

⁶⁹⁶ A VII, k. 714, br. reg. 9/1-14.

Obojica su otišli na nove, više i odgovornije dužnosti. Simo za političkog komesara 53. divizije 5. korpusa NOVJ, a Đuro je upućen u Sovjetski Savez, sa zadatkom da formira 1. jugoslovensku brigadu u SSSR-u.

Simo Tadić je prvi politički komesar 3. krajiške brigade i jedan od najzaslužnijih njenih rukovodilaca.

Kao iskusan predratni sindikalni radnik i rukovodilac, u URS-ovim sindikatima u Drvaru, uložio je veliki napor da od mladih i neiskusnih industrijskih i šumarskih radnika, zanatlija i zemljoradnika, i intelektualaca, kojih je bilo malo u Brigadi, izgradi poštene, iskrene i skromne ljude i dobre drugove i borce, stručno i politički svjesne i hrabre, odane narodnooslobodilačkoj borbi i Komunističkoj partiji Jugoslavije, borce za pravedniji, bolji i srećniji život, za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije. Svojim principijelnim i konstruktivnim stavovima, hladnokrvnim i svestranim rasuđivanjem o bitnim vojnim, političkim i ideološkim pitanjima, stekao je veliki ugled i povjerenje cjelokupnog starješinskog i boračkog sastava Brigade.

Njegove su zasluge što je 3. krajiška brigada izrasla u čvrst i homogen borbeni i moralno-politički vojni kolektiv; što se svrstala u red nekoliko najboljih brigada NOVJ; što je dobila naziv »UZOR« brigada 1. proleterskog korpusa; što je proglašena *proleterskom* i, što je odlikovana Ordenom narodnog heroja Jugoslavije i drugim najvišim ratnim vojnim odlikovanjima.

⁶⁹⁷ A VII, k. 714, br. reg. 24/1-9.

- za komandanta 3. bataljona postavljen je Mile Bulajić, a za komandanta 4. bataljona Dušan Trninić.

*

U znak proslave dvogodišnjice 3. krajiške brigade i jednogodišnjeg zvanja proletherske, Štab Brigade je zakazao 13. avgusta takmičenje jedinica⁶⁹⁸ za prelaznu zastavicu, i pohvale i nagrade boraca i starješina. Poslije toga uslijedilo je pravo natjecanje jedinica i pojedinaca u vojnostručnom, ideološko-političkom i kulturno-prosvjetnom radu, čime se karakteriše jednomjesečni boravak Brigade u Sandžaku. Iako su jedinice izvodile skoro svakodnevno manje akcije i čistile teren od četnika, borci su znali da ih u narednom periodu očekuju žestoke borbe i okršaji, ovoga puta pored Nijemaca, i sa četnicima Draže Mihailovića, koje je trebalo dotući vojnički i politički. Na partijskim i drugim sastancima i konferencijama analizirana je aktivnost jedinica od čete do brigade. Isticani su pozitivni primjeri pojedinaca i kompletnih jedinica u borbi. Borcima je odato zaslužen priznanje u proteklim borbama, posebno u drvarskoj operaciji, na Crnom vrhu, Zec planini i Vranići. Jednovremeno je ukazano i na izvjesne slabosti pojedinaca i nižih jedinica - nedovoljna budnost, neodlučnost i druge slabosti. Rečeno je da komandni kadar mora pokazati više inicijative i samostalnosti u donošenju odluka i rukovođenju jedinicama u borbi.

Što je vrijeme više odmicalo, u boraca je vladalo sve veće interesovanje za događaje koji su se javljali u svijetu i u našoj zemlji, a posebno za pokret u Srbiju. Prethodno savjetovanje političkih komesara na Vukovskom postavilo je mnogo zadataka pred starješinski kadar. Međutim, svakodnevne borbe i marševi nisu dozvoljavali da se oni, u potpunosti, realizuju, a novonastala situacija nametala je nove i još odgovornije zadatke. Zato je 18. jula u Štabu 1. proletherske divizije održano novo savjetovanje sa političkim komesarima Brigade i njihovim zamjenicima. Na tom savjetovanju najviše zanimanje je bilo za sporazum Tito - Subašić, i šta taj sporazum znači za dalji razvoj NOP-a, te kako će se on odraziti na držanje četnika u Srbiji; ko su članovi vlade, šta je to *namjesništvo*, i drugo. Zbog prisutne sumnje u iskrenost saveznika - Velike Britanije i Amerike, od tada je sa Sovjetskim Savezom trebalo ispravno i precizno objasniti otvaranje *drugog fronta* i ofanzivu Crvene armije. U vezi s tim naglašeno je da je Antifašistička koalicija bitan činilac za pobjedu nad fašizmom i brži završetak drugog svjetskog rata. Raspravljano je i o svim drugim pitanjima iz života i rada 1. proletherske divizije. Na pomenuta i druga pitanja odgovore su davali članovi Štaba Divizije i drugovi Sreten Zujović i Mijalko Todorović, članovi Vrhovnog štaba i Štaba 1. proletherskog korpusa.

Za vrijeme boravka u Sandžaku ostvarena je vrlo dobra saradnja sa organima narodne vlasti - narodnooslobodilačkim odborima i organizacijama SKOJ-a, koji su vrlo dobro funkcionisali. Narod je sa velikim

⁶⁹⁸ AVII, k. 714, br. reg. 2/1-7, naredba Štaba 3. krajiške brigade.

oduševljenjem prihvatio borce 3. krajiške proletherske brigade. Obnovljena su stara poznanstva iz perioda pete neprijateljeve ofanzive. Obavještajna služba vrlo je dobro funkcionisala. Rukovodstva jedinica redovno su obavještavana o pokretima neprijatelja, pa i namjerama Nijemaca i četnika. U svim većim selima organizovane su zajedničke priredbe sa prigodnim kulturno-zabavnim programom, koje su bile dobro posjećene. Nije bilo nikakvih problema oko ishrane boraca. Narod je objeručke i od svega srca odvajao stoku i pojedine artikle za ishranu boraca Brigade. To je, pored ostalog, bila velika zasluga intendantskog kadra, koji se ljudski i ispravno odnosio prema narodu i njegovoj imovini, još u prvom susretu od prije godinu i nešto više dana. Jedino nije bilo uslova za popunu Brigade novim borcima, zato što su se svi sposobni muškarci do tada već svrstali u redove NOVJ, prvenstveno u 37. udarnu diviziju.

Borbe u zapadnoj Srbiji

Vojno-politička situacija i obostrani raspored snaga

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab su još od početka oružane oslobodilačke borbe pridavali veliki značaj Srbiji. Za težište NOB-a izabrali su početkom ustanka 1941. zapadnu Srbiju i Šumadiju. I poslije povlačenja partizanskih snaga iz Srbije, krajem 1941, oni su isticali njen značaj. O tome je vrhovni komandant, Josip Broz Tito, govorio:

»Nas nikada za čitavo vrijeme što smo bili van Srbije nije napustila misao da moramo, čim za to budu stvoreni uslovi, doći natrag u Srbiju, koju smo smatrali veoma važnim faktorom za završetak oslobodilačke borbe.«⁶⁹⁹

Poslije kapitulacije Musolinijeve Italije, u jesen 1943, u Vrhovnom štabu NOV i POJ definitivno je sazrela ideja o prenošenju težišta operacija u Srbiju. Vrhovni komandant, maršal Tito u direktivi Štabu 2. korpusa od 21. oktobra 1943, isticao je da je »najvažnija strateško-politička zadaća sadašnjice« onemogućiti četnike Draže Mihailovića koji se javljaju kao značajan činilac u borbi protiv međunarodne afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta.⁷⁰⁰ Nešto kasnije, 6. decembra 1943. Tito je Štabu 2. korpusa poručio: »Mi ćemo postepeno prenositi težište ka istoku, u Srbiju. To je važan čvor u odnosu na Jugoslaviju, a u odnosu balkanskih događaja od prvostepene je važnosti.⁷⁰¹ I u proljeće 1944. još je više i neposrednije istican značaj Srbije: »ne treba zaboraviti da je za čitav oslobodilački pokret danas od primarne važnosti Srbija. Pitanje likvidacije izbjegličke vlade i priznavanje Nacionalnog komiteta zavisi od Srbije, odnosno naših snaga u njoj«, rekao je vrhovni komandant, 29. aprila 1944. u ddpeši Štabu 12. korpusa.⁷⁰²

Prodorom jačih snaga u Srbiju stvorili bi se uslovi za priliv novih boraca i materijalnih sredstava za popunu jedinica i nanošenje odlučujućeg udara neprijatelju na jugoslovenskom ratištu.

Već 10. oktobra 1943. Vrhovni štab je naredio Štabu 5. krajiške divizije da iz centralne Bosne izbije na međuprostor Višegrad - Priboj, poveže snage 2. i 3. korpusa i učvrsti operacijsku osnovicu za prenoše-

⁶⁹⁹ Josip Broz Tito, Sećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije, »Komunist«, Beograd, 6. jula 1961.

⁷⁰⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 191.

⁷⁰¹ Zbornik, tom 2, knj. 11, dok. br. 101.

⁷⁰² AVII, k. 408A, br. reg. 2/29-8/1.

nje dejstva u Srbiju." Krajem oktobra divizija zauzeta je Visegradom, Dobruvom, Rudom i Pribojem, izbila na zapadnu granicu Srbije i uspostavila operativnu vezu između 2. i 3. korpusa. Do 10. novembra 1943. na teritoriji zapadne Srbije bile su 2. i 5. divizija, i vršile jak pritisak prema Užicu, Požezi, Arilju i Ivanjici. Na taj način one su na frontu prema Srbiji, od Andrijevice u Crnoj Gori, preko Prijepolja, Priboja i Višegrada do Zvornika u istočnoj Bosni, uspostavile front i obezbjedile kontrolu svih pravaca koji iz Srbije izvođe prema zapadu. Planirano je i prebacivanje 1. i 6. proleterske divizije 1. korpusa iz zapadne Bosne, i 16. i 17. divizije 3. korpusa iz istočne Bosne u Srbiju.

Međutim, zimski uslovi 1943/1944. i položaj naših snaga na ostalim frontovima, kao i protivmjere koje je preduzimao neprijatelj, nisu dozvoljavali prodor jačih snaga u Srbiju sve do polovine 1944.

Sem toga, prodor Crvene armije preko Rumunije polovinom 1944, nagovještavao je odlučujuću bitku za jugoistočnu Evropu i uspostavljanje jedinstvenog fronta saveznika na Balkanu, u kojem bi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila karika koja bi vezivala front Anglo-Amerikanaca u Italiji sa frontom Crvene armije. U to vrijeme NOP je razvijao još snažniju vojnu i političku aktivnost u svim pokrajinama Jugoslavije. Vrhovni štab je preko savezničkih vojnih misija održavao čvrste veze sa saveznicima: SSSR-om, Velikom Britanijom i Amerikom. Saradnja sa narodnooslobodilačkim pokretima u susjednim zemljama - Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Italiji bila je redovna, čvrsta i sadržajna. Znatno je porastao operativno-strategijski i politički značaj Srbije za dalji razvoj NOP-a u Jugoslaviji i na Balkanu.

U takvoj situaciji Vrhovni štab NOV i POJ doneo je odluku da prikupe jake snage od devet divizija u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, koje bi, u pogodnom trenutku, prodrle u Srbiju i spojile se sa snagama pod komandom Glavnog štaba Srbije, koje su dejstvovale u južnoj Srbiji i vodile žestoke borbe na komunikacijama u dolinama Južne i Zapadne Morave. Poslije toga trebalo je glavne snage orijentisati prema Šumadiji i Beogradu.

Plan dejstva Vrhovnog štaba NOVJ predviđao je ovakvo grupisanje snaga i zadatke jedinica:

- Operativna grupa divizija u sastavu: 2. proleterska, 5. krajiška i 17. istočnobosanska divizija, sa prostorijske Berane, nastupaće preko Peštera i Novopazarskog Sandžaka, preći Ibar na dijelu komunikacije Kosovska Mitrovica - Raška i preko Kopaonika, prodorom u Toplicu, spojiti se sa snagama NOV u južnoj Srbiji. Poslije toga preći Zapadnu Moravu, osloboditi Gornji Milanovac i Aranđelovac, i ući u sastav 1. proleterskog korpusa;

- Prvi proleterski korpus, u prvo vrijeme u sastavu 1. proleterska i 6. lička proleterska divizija iz rejona Pljevlja nastupaće preko Zlatibo-

⁷⁰³ Zbornik, tom 2, knj. 10, dok. 175: Obavještenje vrhovnog komandanta od 10. oktobra 1943. Štabu 2. korpusa o upućivanju 5. divizije iz srednje Bosne u Sandžak.

ladati Suvoborom i prodirati na prostor Lazarevac - Valjevo;

- Dvanaesti udarni korpus u sastavu 16. i 36. vojvodanska divizija iz rejonu Čajniče - Višegrad, nastupaće preko planine Tare i izbiti na komunikaciju Valjevo - Loznica, i

- Jedanaesta krajiška i 28. slavonska divizija iz rejonu Zvornik - Bratunac, prećiće rijeku Drinu u širem rejonu Ljubovije, prodirati prema Krupnju i ući u sastav 12. korpusa.

Bilo je dovoljno vremena za pripremu pokreta jedinica. Među borcima 1. proleterske divizije vladalo je veliko borbeno raspoloženje. Nestrpljivo su očekivali naređenje za pokret u Srbiju.

Borci 3. krajiške proleterske brigade željeli su da zajedno sa borcima ostalih brigada krenu u konačan obračun sa Nijemcima i četnicima, koje je trebalo dotući vojnički i politički. Radovali su se susretu sa borcima Crvene armije, koja je, 1. septembra, oslobodila Bukurešt i prodirala dalje na zapad. Borački sastav Brigade bio je upoznat sa geopolitičkim položajem i značajem Srbije. U mnogim partijskim dokumentima, govorima rukovodilaca, člancima u partizanskoj štampi, na političkim i vojnim sastancima, kao i na časovima vojne i političke nastave, rečeno je da je uništenje neprijatelja u Srbiji veoma značajno za konačno oslobođenje zemlje i njenu političku budućnost.

Znali su borci 3. krajiške brigade da se srpski narod vjekovima borio za svoj opstanak, protiv turskih i austrougarskih porobljivača i da je u prošlosti podnio velike žrtve, posebno u prvom svjetskom ratu. Znali su oni da je Hitler uz pomoć svojih kvislinga, Nedića i Ljotića, početkom rata 1941. i kasnije poubijao na desetine hiljada ljudi, žena i školske djece širom Srbije - u Kragujevcu, Kraljevu, Beogradu, Čačku i drugim mjestima, isto onako kao što su dželati Pavelića, pod rukovodstvom zlikovca Artukovića i drugih, masakrirali na stotine hiljada ljudi u Jasenovcu, širom Bosne i Hercegovine i Hrvatske, da su palili i žarili po njihovoj Bosanskoj krajini. Znali su borci Brigade da je srpski narod, poslije povlačenja naših snaga krajem 1941. iz Srbije, trpio četničku strahovladu, pljačku, nasilja i ubijanja naprednih ljudi, prije svega, članova KPJ, i da je za sve vrijeme rata srpski narod pružao otpor okupatoru i domaćim izdajnicima.

Nije se znalo ko se više radovao dolasku u Srbiju, borci 1. proleterske ili 13. i 3. krajiške proleterske brigade. Borci su bili uvjereni da će ih srpski narod toplo dočekati i da će im pomoći u njihovoj pravедnoj borbi. Takvo opredjeljenje radovalo je i druge narode Jugoslavije. U vezi s tim, generalni sekretar KPJ, Josip Broz Tito, napisao je u decembru 1942. u »Proleteru« br. 16 i ovo:

»Svi narodi Jugoslavije koji su u prošlosti bili ugnjetavani od velikosrpskih hegemonista imaju svog najboljeg i najdosljednijeg saveznika u srpskom narodu. Srpski je narod dao i još uvijek daje najveći doprinos u krvi i borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu, za punu slobodu i nezavisnost svih naroda Jugoslavije«.^{10*}

Na drugoj strani, Nijemci i njihovi sateliti, Nedić i Bugari, nastojali su svim silama i preduzimali sve mjere da spriječe prodor NOVJ u

⁷⁰⁴ Zbornik, tom 2, knj. 7, dok. br. 32, str. 112 - Josip Broz Tito, o nacionalnom pitanju.

1944, kada je razvoj događaja na svim frontovima u Evropi neposredno nagovještavao bitku za Balkan i Srbiju. Porastao je značaj komunikacija koje vode kroz Srbiju i koje Njemačku povezuju sa njenim snagama u Grčkoj i Albaniji, a koje joj, u slučaju savezničkog iskrcavanja na Balkan, omogućavaju manevar prema lijevom krilu Crvene armije, bilo prema snagama NOVJ, ili, pak, prema mjestu eventualnog iskrcavanja zapadnih snaga, ili prema mjestu savezničkog padobranskog desanta, koji su Nijemci očekivali na prostoru Srbije u rejonu Leskovac - Požarevac - Kraljevo.⁷⁰⁵ Držanjem Srbije Njemačka je obezbeđivala neposredni uticaj na satelitsku Bugarsku, osiguravala eksploataciju Bora, Majdanpeka, Trepče i drugih rudnika u Srbiji, koji su bili od izuzetnog značaja za njemačku ratnu privredu.⁷⁰⁶

*

Od početka ustanka Nijemci i Bugari držali su dovoljno jake snage u Srbiji. Početkom jula 1944. u Srbiji su se nalazile ove neprijateljeve snage:

- *njemačke*: deset samostalnih pukova, odnosno pukovskih borbenih grupa, 30 samostalnih bataljona različite namjene, tri tenkovska i oklopna bataljona, jedna protivavionska divizija, dva samostalna artiljerijska diviziona i 3 vazduhoplovne eskadrile, ukupno oko 80.000 vojnika;
- *bugarske*: 1. okupacioni korpus sastava četiri pješadijske divizije,⁷⁰⁷ po jedna pešadijska divizija iz sastava 1. i 5. armije sa jedinicama ojačanja, tri etapna puka za obezbjeđenje željeznica i jedna vazduhoplovna eskadrila, ukupno oko 40.000 vojnika;
- *kvislinške*: Nedićev Srpski dobrovoljački korpus i Srpska državna straža,⁷⁰⁸ i Belogardejski Ruski zaštitni korpus, ukupno oko 40.000 vojnika;
- *četničke snage Draže Mihailovića*, bile su svrstane u deset grupa korpusa, ukupno 47 korpusa, oko 40.000 četnika.

⁷⁰⁵ AVII, mikrofilm NAV-N-T-311, film 187, snimak 800-6: Izvještaj Komande za vezu »30« grupe armije »F«, od 28. 8. 1944.

⁷⁰⁶ Sredinom 1944. Nijemci su pojačali eksploataciju teško opterećene privrede Srbije. Prisilnom mobilizacijom i dovođenjem stranih radnika, povećana je proizvodnja u svim rudnicima. Tako, na primjer, Bor je povećao kopanje rude sa 26.000 tona u junu na 32.700 tona u julu, a preradu rude sa 1.000 na 1.500 tona; Trepča sa 32.400 tona u junu na 34.100 tona u julu. U julu je iz Majdanpeka transportovano u Njemačku 2.161 tona pirita, a iz fabrike »Zorka« u Šapcu 824 tona sumporne kiseline. Od 1.374 tone rafiniranog olova, proizvedenog u avgustu u Trepči, 1.121 tona otpremljena je u Njemačku.

⁷⁰⁷ Bugarski 1. okupacioni korpus je 5. jula 1944. imao 30.934 vojnika, podoficira i oficira, od toga 27.039 vojnika, 2.863 podoficira i 1.032 oficira. AVII, mikrofilm NAV-N-T-311, film 187, snimak 722-5; Izvještaj generala Felbera od 5. jula 1944.

⁷⁰⁸ Prema izvještaju oficira za vezu NDH kod njemačkog komandanta Jugoistoka, od 1. aprila 1944. brojno stanje Nedićevih snaga u Srbiji je bilo: 1.261 oficir 5.731 podoficir i 11.971 vojnik, svega 18.963 naoružana čovjeka. AVII, k. 88, br. reg. 1/6-1. Četnički korpus imao je 2-5 brigada i svoju korpusnu oblast, koja se poklapala sa ranijim vojnim okruzima. Brigada je, načelno, obuhvatala teritoriju sreza. Korpusi su imali svoj aktivni sastav - rukovodeći kadar i jedan deo teritorije korpusne oblasti. Jedan, deo tih obveznika mobilisan je za izvođenje akcija protiv jedinica NOVJ, dok se mobilizacija svih obveznika predviđala na dati znak opšte mobilizacije. Na taj način su stvarane prividno mnogobrojne četničke jedinice. Petar Višnjić, Operacije za oslobođenje Srbije.

ijemacka vrnovna Komandna na unuvauu pceviuma prouor ja-
čih snaga NOV iz drugih krajeva Jugoslavije u Srbiju. Ona je imala pod-
atke o prikupljanju jedinica NOVJ na zapadnoj granici Srbije, ali je
smatrala da su one još uvijek brojno slabe i tehnički neopremljene da
bi se upustile u krupnije operacije strategijskog značaja. Do tih podata-
ka Nijemci su dolazili preko tehničke špijunaže, odnosno prisluški-
vanjem i dešifrovanjem radio-depeša jedinica NOVJ.

Da bi spriječila prodor jačih snaga NOVJ u Srbiju, njemačka Vrhov-
na komanda na Balkanu odlučila se za ofanzivna dejstva, da bi snagama
NOV, grupisanim u pograničnim rejonima za operacije prema Srbiji, na-
metnula borbu u polaznim rejonima, da ih razbije i uništi. Odlučila je
da se u operacijama angažuju, pored raspoloživih snaga u Srbiji, i snaga
u njenim pograničnim oblastima, dijelovi njemačke 181. divizije iz Al-
banije, 1. brdske i 117. lovačke divizije iz Grčke i 7. SS divizije »Princ
Eugen« iz istočne i zapadne Bosne.⁷⁰⁹

Udružene snage Nijemaca, Bugara i četnika otpočele su 10. jula
1944. operacije (»Trumpf« i »Kehraus«) protiv jedinica NOV pod ko-
mandom Glavnog štaba Srbije - 21, 22, 23, 24. i 25. divizije u južnoj Sr-
biji, a 18. jula ofanzivna dejstva (operacija »Draufgenger«) protiv snaga
2. korpusa i Operativne grupe divizija 2, 5. i 17. divizije NOV u Crnoj
Gori. Zamisao njemačkog komandovanja bila je da tuče snage NOVJ po
dijelovima i u različito vrijeme, i ne dozvoli spajanje snaga NOV koje
su nastupale prema Srbiji, sa snagama pod komandom Glavnog štaba
Srbije. Međutim, planovi dejstva i zamisao njemačkog komandovanja su
potpuno propali. Jedinice 2. korpusa i Operativne grupe divizija, izvršile
su 24. jula protivudar i do nogu potukle 21. SS legionarsku diviziju
»Skenderbeg«, 14. brdski lovački puk 7. SS divizije »Princ Eugen« i bor-
benu grupu »Stripel« (ojačani bataljon 369. puka) u rejonu Andrijevica
- Cakor i nanijele im velike gubitke.

Štab Operativne grupe divizija izdao je 27. jula zapovjest za nastup-
ni marš opštim pravcem Berane - Rogozna planina - Ibar - Kopaonik.⁷¹⁰ Pošto je slomila i posljednji otpor Nijemaca, Bugara, četnika i ba-
lista na prilazima i u dolini Ibra, Operativna grupa divizija našla se 5.
avgusta na jugozapadnim padinama Kopaonika.⁷¹¹

Od 5. do 9. avgusta 1944. Operativna grupa divizija razbila je četvrtu
grupu četničkih korpusa - 1, 2, 3. i 5. jurišni korpus,⁷¹² zauzela najviši
vrh Kopaonika, Suvo Rudište, potpuno ovladala Kopaonikom, oslobodi-
dila Brus i Aleksandrovac i spojila se sa snagama pod komandom Glav-
nog štaba Srbije u Toplici i Jablanici. Na taj način otklonjena je opas-
nost da Nijemci, Bugari i četnici razbiju 21, 22, 23, 24. i 25. srpsku di-
viziju. Sem toga, stvoreni su svi uslovi za popunu divizija Operativne
grupe novim borcima. Prodorom Operativne grupe u rejon Aleksandro-

⁷⁰⁹ P.E. Schramm, *Kriegstagebuch OKW*, Band 4, str. 682; *ORNJ*, 2, str. 252; *Završne ope-
racije*, str. 19.

⁷¹⁰ AVII, k. 392, br. reg. 36/3.

⁷¹¹ AVII, k. 373, br. reg. 1/1 - izvod iz Operacijskog dnevnika Operativne grupe; Dnevni
izvještaj Komande Jugoistoka od 6. avgusta 1944.

⁷¹² AVII, br. reg. S-V-1 1.286; Direktiva Štaba 4. grupe korpusa od 5. avgusta 1944, Mik-
rofilm NAW-N-T-311, film 190, snimak 763-100, Operacijski dnevnik Komande Ju-
goistoka.

vačke Zupe i fUtršumlje, propali su svi planovi nepnjaietja ua puccsnu tuče snage NOV i spriječi njihov prodor u Srbiju. Nijemci su bili potpuno iznenađeni brzinom prodora Operativne grupe preko Novopazarskog Sandžaka, Ibra i Kopaonika u Aleksandrovačku Župu. Među četnicima u ovom rejonu nastalo je pravo rasulo. Još više su bile ugrožene komunikacije u dolini Ibra, Južne i Zapadne Morave.

O porazu četnika na Kopaoniku svjedoči i izvještaj Štaba 1. jurišnog korpusa - najkrupnije četničke jedinice od 12. avgusta 1944, u kojem se, pored ostalog, kaže:

»U toku noći 7/8. avgusta, bio je napadnut jačim komunističkim snagama i posle borbe od tri časa rasturio se... Do sada se zna da se prikupilo u jedinice ovoga korpusa oko 1.200-1.250 vojnika i starešina. Za ostalih 1000 vojnika i starešina se još ništa tačno ne zna... Saznaje se da su dosta komunisti zarobili... još se u korpus nisu prikupile mnoge starešine, među kojima i sami komandanti brigada i bataljona,«⁷¹³

U borbi za Kopaonik ubijeno je 522, zarobljeno 637 i ranjeno oko 500 četnika.⁷¹⁴ Zaplijenjeno je: 2 protivtenkovska topa, 4 minobacača, 8 teških mitraljeza, 19 puškomitraljeza, oko 900 pušaka i druga oprema.⁷¹⁵

Poslednje borbe u Sandžaku

Njemačka komanda nije se mirila sa ovakvim razvojem događaja. Bila je uporna u nastojanju da spriječi prodor jačih snaga NOV u Srbiju. Odmah poslije neuspjeha operacije u rejonu Andrijevice, komandant Jugoistoka naredio je izvođenje nove operacije pod nazivom »Ribecal« (*Rübezahl*), na području sjeverne Crne Gore i Sandžaka. Cilj je bio: koncentričnim dejstvom s operativne osnove: Podgorica (Titograd) - Rožaj - Nova Varoš - Prijepolje - Pljevlja prema Šavniku, opkoliti, razbiti i uništiti snage 2. i 12. korpusa i 1. proleterske divizije u širem rejonu Durmitora.⁷¹⁶ Štab 1. proleterske divizije obavješten je 10. avgusta da u rejonu Pljevalja, Prijepolja i Nove Varoši stižu dvije njemačke divizije sa motorizacijom,⁷¹⁷ o čemu su obavješteni svi štabovi brigada i viših komandi. Već 12. avgusta, neprijateljeve kolone nastupale su sa svih pravaca: 7. SS divizija »Princ Eugen« iz rejona Šćepan-Polja, 369. legionarska divizija iz Gacka, njemačka 181. divizija iz Podgorice, 1. brdska divizija iz Berana, 14. SS puk iz Pljevalja i 2. puk »Brandenburg« iz Prijepolja.

Prema položajima 1. proleterske divizije nastupali su 1. i 3. bataljon 2. puka »Brandenburg« iz Prijepolja, 61. puk bugarske 24. divizije iz Nove Varoši, 5. SS motorizovani policijski puk iz Sjenice, 14. SS puk i legionarska grupa »Krempler« iz Pljevalja, ukupno oko 9.000 vojnika sa 24 topa i 20 tenkova.⁷¹⁸

⁷¹³ AVII, br. reg. S-V-1091/1. Izvještaj Štabu 1. jurišnog korpusa od 12. avgusta 1944.

⁷¹⁴ Petar Višnjić, *Operacije za oslobođenje Srbije*, str. 62.

⁷¹⁵ Rudi Petovar i Savo Trikić, *Sesta proleterska istočnobosanska brigada*, str. 524. Izdanje VIZ-a, Beograd, 1983.

⁷¹⁶ *Oslobodilački rat*, knj. 2, str. 266.

⁷¹⁷ AVII, k. 713, f. 1, dok. 35.

⁷¹⁸ P. Raičević i P. Babac, VIG, br. 4/154.

U 1. diviziji «AVIII U. aVgU3Ltt, ufc v*» * M«mjvijOAU ^uuioftu, rijatelj je izvršio opšti napad na cijelom frontu 1. proleterske divizije. Na položaje 3. krajiške i 1. proleterske brigade napadao je 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen« u više kolona i bugarski 61. puk. Na položaje 13. proleterske, 2. puk »Brandenburg«, a na položaje 8. crnogorske NOU brigade, koja je prije izvjesnog vremena stavljena pod komandu 1. proleterske divizije, borbena grupa »Krempler«. Pošto se 3. krajiška proleterska brigada našla na lijevom krilu borbenog rasporeda 1. divizije, i zatvarala pravac od Pljevalja prema selu Glibači i Lever Tari te obezbjeđivala lijevi bok Divizije, dobila je zadatak da uporno brani ranije posjednute položaje, spriječi prodor neprijatelja prema rijeci Tari i obezbjeđi manevar ostalih brigada 1. divizije iz šireg rejonu Maoče - Odžak prema planini Ljubišnji.

Cilj neprijatelja bio je da obuhvatnim dejstvom nabaci 1. diviziju na kanjon rijeke Tare i, u sadejstvu sa 1. brdskom divizijom koja je nastupala od Andrijevice preko Kolašina, razbije je i uništi. Naročito jak pritisak neprijatelj je vršio na spoju između 1. i 3. proleterske brigade. Međutim, prvog dana borbe neprijatelj nije postigao željene rezultate. Upornom odbranom 3. krajiška brigada zadržala je desnokrilnu kolonu 14. SS puka na polaznim položajima. Na desno krilo 3. krajiške brigade ubačen je u borbu 4. bataljon 1. proleterske brigade i pojačao odbranu.

Pošto je otkrio raspored jedinica 1. proleterske divizije, neprijatelj je izvršio pregrupaciju svojih snaga i, narednog dana, desnim obuhvatom, uz snažnu podršku artiljerije, napao nalijevo krilo 3. krajiške proleterske brigade. Razvila se vrlo žestoka borba. Što je vreme više odmicalo borba je bila sve žešća. Naročito se to ispoljilo na lijevom krilu Brigade, na položajima Ružino brdo - Bijelovo brdo (k. 1048) i Kraljičino brdo (k. 1004). Borbe su trajale četiri dana i četiri noći. Redali su se obostrani napadi i protivnapadi. Nijemci su nekoliko puta osvajali Bijelovo brdo - (k. 1004), da bi ga, protivnapadom jedinica Brigade, na kraju izgubili. Nijemci su ponovo privukli svježe snage na svoje desno krilo, i desnim obuhvatom preko Kika i Gradine (tt 1284) izbili u rejon Zahum - Veliki kik - Tolački vrh i odbacili 3. krajišku brigadu prema s. Glibači i Lever Tari. Istovremeno, neprijatelj je vršio jak pritisak na položaje 1. proleterske brigade prema Crnom vrhu.

U takvoj situaciji, Štab 1. proleterske divizije odmah je izvukao 8. crnogorsku i 13. proletersku brigadu u Maoče i prema Đurđevića Tari. Neprijatelj je to uočio i pojačao pritisak na 1. proletersku brigadu i prisilio je na povlačenje prema Crnom vrhu. Lijeva kolona 14. SS puka i 2. puka »Brandenburg« ovladali su krajem dana Crnim vrhom (k. 1942). Pokušaj 2. i 6. bataljona 1. proleterske i 4. bataljona 13. proleterske da, uz podršku divizijske artiljerije, povrate Crni vrh, nije uspio. Za to vrijeme 3. krajiška brigada vodila je vrlo žestoke borbe i, u sadejstvu sa 4, 7. i dijelovima 2. bataljona 1. proleterske brigade, spriječila dalji prodor neprijatelja prema Tari. Situacija je bila vrlo teška. O tome je Štab 1. proleterske divizije obavjestio radio-depešom Vrhovni štab.¹⁹ U odgovoru Štabu 1. divizije, na kraju dana, Vrhovni štab je radio-depešom

¹⁹ AVII, k. 712, f. 12, dok. 30, depeša 15.

naredio da ranjenike prebaci preko lare u **rejon /amjaKa, oaaKie** su avionima upućeni u Italiju,⁷²⁰ a da sa Divizijom pređe na desnu obalu Lima i prodre na Zlatibor i Goliju.

Prva proleterska brigada, ojačana divizijskom artiljerijom i četom inženjerije rokirala se 16. avgusta ulijevo prema 3. krajiškoj brigadi i čvrsto zatvorila put Pljevlja - Đurđevića Tara. Osmo crnogorska i 13. proleterska brigada, pod zaštitom 3. krajiške i 1. proleterske brigade, rokirale su se prema s. Zahumu na sjeverne padine planine Ljubišnje. U isto vrijeme neprijatelj je vršio vrlo jak pritisak na lijevo krilo 3. krajiške brigade da bi je nabacio na masiv Ljubišnje i spriječio manevar 1. divizije.

Nijemci su ponovo 17. avgusta ubacili svježe snage u borbu. Brojno nadmoćniji i tehnički opremljeniji, Nijemci su, na kraju, desnim obuhvatom preko Kraljičinog brda i Kika prodirali prema Gradini (tt 1284). Tek tada je Štab Brigade naredio da se bataljoni postepeno povlače i posjednu položaje na liniji Borovo brdo - Paljevine (k. 1381) - Gradina (tt. 1284). Dalje se nije smjelo odstupati. Nijemci su uporno napadali i nastojali da jedinice Brigade odbace sa pomenutih položaja, za koje su u toku dana vođene ogorčene borbe. U popodnevnim časovima ubacili su u borbu svježe snage, zaobišli lijevokrilni bataljon i, preko Gradine, ovladali Tolačkim vrhom te na taj način ugrozili nesmetan manevar 1. proleterske brigade i divizijskih dijelova prema sjevernim padinama Ljubišnje. U takvoj situaciji članovi Štaba Brigade našli su se u borbenom poretku i najneposrednije uticali na tok borbe. Međutim, u kritičnom momentu, kada su izgledi za obje strane bili podjednaki, u pozadini neprijatelja pojavio se 5. bataljon 3. krajiške brigade koji se do tog vremena nalazio na prostoru Foča - Čajniče, upućen da uspostavi vezu i prihvati prethodnicu 6. proleterske divizije na Drini. Čim je stigao, izvršio je protivnapad i, u sadejstvu s ostalim bataljonima, odbacio neprijatelja i ovladao Tolačkim vrhom. U toj borbi naročito se istakao Drago Radulović puškomitraljezac i njegov pomoćnik. Do kraja dana front Brigade bio je stabilizovan na položajima Klačnica (k. 1281) - Marica (k. 1381) - Gradina (tt 1284). Prva proleterska brigada i ostali dijelovi 1. divizije, pod zaštitom 3. krajiške brigade odvojili su se od neprijatelja i prebacili u rejon Zahum, Vrba, Meljak.

I ovoga puta 3. krajiška brigada u potpunosti je izvršila postavljeni joj zadatak.

U takvoj situaciji Štab 1. divizije izdao je naređenje da se jedinice odvoje od neprijatelja i brzim pokretom, preko Čehotine, krenu prema Limu, kako bi pristupile osnovnom zadatku - *prodoru u Srbiju*.⁷²¹

U toku četvorodnevne borbe ubijeno je i ranjeno preko 100 neprijateljevih vojnika. Gubici Brigade bili su: 7 poginulih i 23 ranjena borca, od kojih 7 teže.⁷²²

Treća krajiška proleterska brigada prebacila se noću 17/18. avgusta preko Čehotine i puta Pljevlja - Čajniče, i razmjestila u širem rejonu s. Zaostro - Boljanići gdje je predanila i isturila borbena obezbjeđenja

⁷²⁰ *Oslobodilački rat*, knj. 2, str. 271 - napomena 351.

⁷²¹ Zbornik, tom 4, knj. 28, dok. br. 61, str. 285 - Naređenje Štaba 1. proleterske divizije.

⁷²² AVII, k. 712, dok. br. 2/1—4 - Operacijski dnevnik 3. krajiške brigade.

prema Pljevljima, Priboju i Rudom, istovremeno, lijevo od 3. brigade prebacile su se preko Čehotine i puta Pljevlja - Čajniče ostale brigade i Štab 1. proleterske divizije.

I ovoga puta došla su do punog izražaja sposobnost, hrabrost i upornost cjelokupnog starješinskog kadra 1. proleterske divizije, i manevarska sposobnost njenih brigada. Neprijatelj je bio iznenađen takvim razvojem događaja. Pretpostavljao je da će se 1. divizija izvlačiti preko Tare prema Durmitoru. Bio je iznenađen pojavom 1. divizije sjeverno od puta Pljevlja - Čajniče. Čim je za to doznao, naredio je prikupljanje jedinica u rejonu Pljevlja, da bi brzim manevrom preko Prijepolja i Nove Varoši i posjedanjem desne obale Lima i Uvea, spriječio prodor 1. divizije u Srbiju, zašto mu je bilo potrebno dragocjeno vrijeme.

Koliku je nesposobnost njemačko komandovanje pokazalo u ovoj operaciji, vidi se i po tome što je jedan puk 7. SS divizije prešao 20. avgusta na lijevu obalu Tare i izbio u Njegovuđe. Bio je to potpun promašaj i udar u prazno. Da bi ispravili grešku, Nijemci su hitno uputili 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen« i 2. puk »Brandenburg« preko Pljevalja i Prijepolja, ka Priboju i Novoj Varoši.⁷²³ Ali, bilo je već kasno. Dok su ovi pukovi stigli, 1. proleterska divizija bila je već oslobodila Priboj i prešla na desnu obalu Lima.

Prelazak preko Lima i razbijanje četnika na Zlatiboru

Konačno je, poslije jednomjesečnog boravka u Sandžaku, došlo vrijeme za prelazak preko Lima, đan koji su borci 3. krajiške proleterske brigade sa nestrpljenjem očekivali, kako bi stupili na tlo Srbije. Brigada je produžila pokret 18. avgusta i do 17 časova izbila na prostoriju s. Poljana - Stupovi - Međurečje - Crnugovići, 5-7 km južno od Ustibara.⁷²⁴ Narednog dana pomjerala se preko puta Pljevlja - Ustibar na prostoriju Miliješ - Kasidol - Požežmac, na lijevu obalu Lima.

U širem rejonu predstojećeg dejstva 1. proleterske divizije, nalazili su se slabiji dijelovi 7. SS divizije »Princ Eugen« i dijelovi četiri četnička korpusa: Crnogorsko-dobrovoljačkog, Drinskog, 2. maleševskog i 4. jurišnog.⁷²⁵ Glavnina tih snaga, oko 5.000 četnika, bila je grupisana na prostoru Rudo - s. Bijelo Brdo, gdje su četnici očekivali pokušaj forsiranja Lima od jedinica NOVJ. Slabije snage, oko 500 četnika, bile su raspoređene između Priboja i s. Bistrice. Štab 1. proleterske divizije tada nije imao podatke o prisustvu četničkog Zlatiborskog korpusa koji se nalazio sjeverno od Priboja, niti pak o rasporedu 1. maleševskog korpusa. U Priboju se nalazilo oko 300 četnika i 40 Nijemaca iz sastava njemačkog puka »Brandenburg«, a u Rudom oko 300 četnika.⁷²⁶

CU dubini zone, u rejonu Palisada, nalazio se 61. puk bugarske 24. divizije, na dobro utvrđenom rejonu za kružnu odbranu.

⁷²³ *Oslobodilački rat*, knj. 2, str. 279.

⁷²⁴ AVII, k. 714, br. reg. 39/1-1 - Naredenje Štaba Brigade.

⁷²⁵ AVII, br. reg. S-V-2133. Naredenje četničkog Gorskog štaba - 136 od 20. avgusta 1944, k. 712, br. reg. 24/4. Operacijski dnevnik Štaba 1. proleterske divizije.

⁷²⁶ AVII, k. 714, br. reg. 40-1 -F 1.

Prvi bataljon u pokretu iz Sandžaka za Srbiju, avgust 1944.

S obzirom na takav raspored neprijateljevih snaga, Štab 1. divizije odlučio se za prelazak Lima u rejonu s. Banje gdje je Lim bio gazan. Bez obzira na to, položaji na desnoj obali Lima bili su vrlo pogodni za vatreni sistem odbrane, a put Prijepolje - Priboj omogućavao je brz manevar motorizovanih snaga neprijatelja po frontu.

Prema dogovoru štabova 1. i 37. divizije, dio snaga 37. divizije zadržan je na planini Pobijeniku i na lijevoj obali Lima, sa zadatkom da prihvate 6. proletersku ličku diviziju. Radi lakšeg prelaza 1. divizije, brigade 37. divizije orijentisane su prema Ustibaru, Bistrici i Prijepolju.

Pojavom 1. proleterske divizije na lijevoj obali Lima, među četnicima je zavladala panika. U vrijeme dok su se jedinice pripremale za prelazak, Štab 2. bataljona 3. krajiške brigade samoinicijativno je krenuo, zauzeo neoštećen most na Limu i upao u Priboj bez jačeg otpora.

Jedinice 3. krajiške brigade počele su u 16 časova, 20. avgusta, prelazak preko Lima, odbacile Pribojsku i Višegradsku četničku brigadu i prikupile se do mraka na prostoriji Banja - S. Đuričići - Priboj i obezbjedile mostobran na desnoj obali Lima.⁷²⁷ Brigada je produžila pokret 21. avgusta, i do 11 časova razmjestila se na prostoriji s. Bakalovina - s. Čolovina - Kovačev krš (k. 930) - s. Rutoše - s. Radojinja, neposredno na lijevoj obali Uvea. Lijevo od 3. krajiške prešla je Lim i 1. proleTERSka brigada i izbila u širi rejon s. Brezna, a 13. proleTERSka u s. Rutoši, pozadi 3. krajiške. Tako se cijela 1. proleTERSka divizija toga dana našla između Lima i Uvea, na vrlo uskom manevarskom prostoru. Radi toga je trebalo što prije preći Uvac, posjesti put Nova Varoš - Užice i dočepati se Zlatibora, prije nego što se Nijemci pregrupišu i intervenišu.

⁷²⁷ AVII, k. 714, fl, br. reg. 41-1-

Na putu iz Sandžaka u Srbiju - sanitet brigade, avgust 1944. (snimak iz foto arhiva Vojnog muzeja u Beogradu)

U isto vrijeme dvije brigade 37. divizije izbile su na prostoriju Gornja Jablanica - Bijela Glava - Bjelušina - Žandarmerijska stanica Uvac i obezbjedile lijevi bok 1. proleterske divizije sa pravca Višegrada i Šargana.

U međuvremenu Nijemci su vršili pregrupaciju svojih snaga da bi spriječili prelazak 1. proleterske divizije preko Lima i Uvea. Četrnaesti puk 7. SS divizije »Princ Eugen« nalazio se u pokretu od Pljevalja prema Priboju, a 2. puk »Brandenburg« prema Novoj Varoši, dok je bugarski 61. puk, poslije neuspjeha u borbama oko Pljevalja, prebačen hitno u rejon Palisada. Nijemci su smatrali da još uvijek postoje mogućnosti da na uskom prostoru unište 1. proletersku diviziju i da joj se osvete za neuspjehe u ranijim okršajima.⁷²⁸

Zbog toga je Štab 1. proleterske divizije nastojao da se prelazak preko Lima i Uvea izvrši što prije i da Divizija ovlada grebenom Zlatibora, čime bi se stvorila mogućnost za što širi manevarski prostor jedinica.

Na dan dvogodišnjice formiranja 3. krajiške proleterske brigade, 22. avgusta Štab Brigade izdao je naređenje u 21 čas za nasilni prelazak preko Uvea, sa početkom 23. avgusta u 4 časa. Međutim, 4. bataljon i jedna četa 3. bataljona 22. avgusta poslije kratkotrajne borbe sa četnicima, prešli su samoinicijativno Uvac i obezbjedili mostobran na desnoj obali Lima. U 4 časa 23. avgusta počeo je prelazak i opšti napad jedinica Brigade na dva pravca: sa tri bataljona preko Voljaka, Negbine prema grebenu planine Murtenice, a sa četiri bataljona preko Seništa, Draglice i Medvedeg brda (k. 1381), prema grebenu Zlatibora. Prije prelaska preko Uvea postavljeno je jako borbeno obezbjeđenje desnog boka iz sastava 5. bataljona sa pravca Nove Varoši i Kokinog Broda. Zasjeđaju

⁷²⁸ Naređenje Njemačke komande. AVII, fond njemačka dokumentacija k. 11, f. 1, dok. 2.

bila dobro postavljena i maskirana. uDrzo su naisia 4 motocikla, a za njima jedan kamion pun njemačkih vojnika. Dočekani su jakom mitraljeskom vatrom. Zatim je pristigla neprijateljeva motorizovana kolona od nekoliko kamiona, koja je poslije kratkotrajne borbe prisiljena da se povuče. Poginulo je 19 Nijemaca, od kojih 1 oficir, a jedan je zarobljen. Uništena su 4 motocikla i zaplijenjeno nekoliko pušaka. Ranjena su 3 borca 5. bataljona.⁷²⁹

Desnu obalu Uvea i južne padine Zlatibora od s. Ljubiša do vrha Tornika, branilo je oko 3.500 četnika Zlatiborskog i 1. jurišnog korpusa na vrlo podesnim položajima po frontu i dubini, na kojima su bili iskopani zakloni za strelce i mitraljeska i minobacačka oruđa. Na njih je napadalo oko 4.000 boraca 1. proleterske divizije. Četnici su pružali vrlo žilav otpor na Murtenici i Šišačkoj kosi i ulagali krajnje napore da se održe. Međutim, ubacivanjem u pozadinu kroz međuprostore i snažnim jurišem jedinica 3. krajiške proleterske brigade na pojedine dobro branjene otporne tačke, četnici su kapitulirali i u paničnom bježstvu i rasulu odstupali prema Ljubišu i s. Gostilju. Brigada je do 11 časova ovladala Murtenicom (k. 1462), Medveđim brdom (k. 1361) i Šišačkom kosom (k. 1290). Na taj način 3. brigada je u potpunosti izvršila postavljeni zadatak. Lijevo od 3. krajiške napadala je 13. proleterska brigada i ovladala Borovom glavom (k. 1171), a na krajnjem lijevom krilu 1. divizije, 1. proleterska brigada zauzela je Tornik (tt 1431) i prisilila četnike da odstupe prema grebenu Čigote.

O uspjehu 3. krajiške brigade i uspostavljanju mostobrana, Štab Brigade je depešom izvjestio političkog komesara 1. proleterskog korpusa Mijalka Todorovića i Štab 1. proleterske divizije. U odgovoru na tu depešu, komesar 1. korpusa obavjestio je Štab 3. krajiške brigade da su se Operativna grupa divizija (2, 5. i 17. divizija) poslije razbijanja četnika na Kopaoniku spojile sa snagama pod komandom Glavnog štaba Srbije, koje razvijaju uspješna dejstva u dolini Morave i u istočnoj Srbiji. Bio je to veliki podstrijek za sve borce i starješine 3. krajiške brigade i 1. proleterske divizije.

Pošto su se bataljoni na dostignutim položajima sredili, a borci malo odmorili, Brigada je produžila napad i do 17 časova 23. avgusta ovladala grebenom Čigote planine - Čigota (t. 1422) - Jelje (k. 1410) - Konjoder (k. 1336) - Smiljanski zakos (tt 1359). Trinaesta i 1. proleterska brigada izbile su do tada pred Kraljevu Vodu (Partizanske vode) i ovladale Kobiljom glavom (tt 1172), na lijevoj obali rijeke Obudojevice. Zlatiborski i 4. jurišni četnički korpus povukli su se na sjever sve do s. Krive Reke i s. Rožanstva, gde su se oslonili na jedan bataljon Srpske državne straže. Izbijanjem na Zlatibor, na frontu širokom oko 20 km, 1. proleterska divizija stvorila je povoljnu osnovicu i uslove za predstojeća dejstva prema dolini r. Đetinje i Moravice i prihvat 6. ličke divizije koja se nalazila na maršu iz Crne Gore za Srbiju.⁷³⁰

⁷²⁹ AVII, k. 712, br. reg. 22/1—4.

⁷³⁰ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. br. 6. Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 22. oktobra 44; AVII, k. 712, br. reg. 23/4. Operacijski dnevnik Štaba 3. krajiške brigade k. 712, br. reg. 18/2; Izvještaj Štaba 1. proleterske brigade od 1. septembra 44, br. reg. S-V-2138/3. Izvještaj četničkog kapetana Miličića od 24. osmog 1944. br. reg. S-V-6316; Izvještaj 3. bataljona četničke Ariljske brigade od 24. avgusta 1944.

Tako brzom uspjehu 3. krajiške, kao i ostalih brigada 1. divizije, doprinijela je i upornost 37. divizije koja je spriječila 2. puk »Brandenburg«, 363. pješadijski puk i dijelove 1. brdske divizije da' preko Kokinog Broda ugroze desni bok 1. divizije, odnosno pozadinu 3. krajiške brigade, i zadržala prodor 14. brdskog puka 7. SS divizije »Princ Eugen« sa pravca Priboja u pozadinu 1. proleterske brigade.

Pobjeda nad četnicima u rejonu Zlatibora izvojevana je uz neznatne gubitke. Međutim, pri osvajanju k. 1462 na Murtenici, smrtno je ranjen politički komesar 3. krajiške brigade Krsto Bajić, koji je podlegao ranama. Bio je to veliki gubitak za 3. krajišku brigadu. Krsto je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Za političkog komesara Brigade poslije nekoliko dana postavljen je Petar Lazarević Švabo, a za zamjenika političkog komesara Pero Trnić, do tada zamjenik političkog komesara bataljona.

Napad na utvrđeni rejon na Palisadu

Poslije izbijanja na Zlatibor, Štab 1. proleterske divizije predložio je depešom od 23. avgusta Vrhovnom štabu da 1. proleterska i 37. divizija, poslije završene operacije na željezničkoj pruzi Užice - Višegrad, dejstvuju u dolini Moravice i Zapadne Morave oslanjajući se na Zlatibor i Goliju.⁷³¹ Vrhovni komandant je depešom od 24. avgusta odobrio taj plan s tim da 1. proleterska divizija krene dalje na sjever i ovlada Suvoborom, kada se Operativna grupa divizija, iz južne Srbije, približi Rudniku i Suvoboru.⁷³²

Tada su se neposredno pred 1. proleterskom divizijom nalazile ove neprijateljeve jedinice: bugarska 24. pješadijska divizija i 1. armijski konjički puk, raspoređeni u Užicu i Požegi i na položajima oko Kremne i Čajetine, na Palisadu i Smiljanića brdu kod Ljubiša. Pored bugarskih, u tim rejonima nalazile su se njemačke policijske jedinice; Jurišni bataljon 2. oklopne armije, 6 tenkova, jedna protivavionska baterija; 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a u selu Ražanstvu, istočno od Palisada, i bataljon Srpske državne straže.⁷³³

U pozadini i na bokovima 1. proleterske divizije nalazile su se znatne neprijateljeve snage koje je vezivala 37. divizija, a dijelom snaga i 3. krajiška brigada. Tu si bili 99. brdski lovački puk 1. brdske divizije, 14. brdski lovački puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, 2. puk divizije »Brandenburg« i glavnina 363. pješadijskog puka sa nekoliko njemačkih specijalnih bataljona i policijskih jedinica, i pet četničkih korpusa.

Duboko na pravcu daljeg nastupanja, ispred 1. proleterske divizije nalazili su se: Zlatiborski četnički korpus u selima Šljivovici i Branješcima, Četvrti jurišni korpus u Sevojnu, sjeverno od Požege, Šumadijska grupa četničkih brigada u selima Ježevici i Dobrinji, Prva ravnogorska

⁷³¹ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. br. 15.

⁷³² Zbornik, tom 1, knj. U, dok. br. 18.

⁷³³ AVII, br. reg. S-V-2138/2. Izvještaj četničkog kapetana Miličića od 23. avgusta 1944, k. 727, br. reg. 15/6. Izvještaj Odeljenja za državnu zaštitu SDS od 25. avgusta 1944. Izvještaj Štaba 13. proleterske brigade od 25. avgusta 1944. k. 25, br. reg. 26/6.

grupa brigada u Pranjanima i Rađevu, i Maljenska grupa četničkih brigada u selima Brajovići i Kaleniću.⁷³⁴

Sve te bugarske, njemačke i četničke snage imale su zadatak da spriječe prodor divizija NOVJ preko Đetinje na sjever i još dublje u Srbiju.

S obzirom na brz prodor Crvene armije kroz Rumuniju i njeno izbijanje na rumunsko-bugarsku granicu, kao i previranja u Bugarskoj, bugarska komanda odlučila je da povuče svoje snage sa obezbjeđenja željezničke pruge između Užica i Višegrada, a da aktivnim dejstvom prema Zlatiboru zadrži dalje nastupanje 1. proleterske divizije na sjever, sve dok ne izvuče svoju 24. diviziju sa željezničke pruge i prostorije Užice - Požega. U vezi s tim Bugari su odbrani rejon Čajetina - Palisad posvetili naročitu pažnju. Kao uporište za obezbjeđenje komunikacija u dolini Đetinje i Zapadne Morave, Palisad je od ranije bio jako utvrđen. Izgrađen je sistem rovova i saobraćajnica punog profila, sa kamenozemljanim i drvenim bunkerima. Sve zgrade bile su podešene za kružnu odbranu.

Na vrhu Palisada organizovan je i dobro utvrđen čvor odbrane, opasan sa nekoliko redova bodljikave žice. Mjestimično su bila postavljena i protivpješadijska minska polja. Najjače su bili utvrđeni rejon k. 1013 i grupa kuća na vrhu Palisada. Uporište je dominiralo okolinom, opkoljeno nepošumljenim brisanim prostorom i pružalo vrlo povoljne uslove za organizaciju vatrenog sistema. Za slučaj okruženja, postojali su svi povoljni uslovi za intervenciju njemačkih i bugarskih snaga spolja. Palisad je branilo oko 1.400 bugarskih vojnika sa 16 topova, 18 minobacača, 30 mitraljeza i veći broj automatskog oružja. O jačini snaga i organizaciji odbrane uporišta na Palisadu, Štab 1. divizije i štabovi brigada, pred početak napada, nisu imali potpunije podatke.

Pošto je poslije izbijanja jedinica 1. proleterske divizije na Zlatibor procjenio situaciju, Štab 1. proleterske divizije je 23. naveče izmjenio raniju odluku i odlučio da prodorom prema pruži Užice - Višegrad, prethodno, obuhvatnim dejstvom s istoka i zapada, okruži noću 24/25. avgusta i razbije Bugare u rejonu Čajetina - Palisad. Planom je predviđeno: da 1. proleterska brigada dijelom snaga napada s juga; da se 3. krajiška proleterska brigada spusti sa planine Čigote u rejon sela Rudine i u Rakovicu, te desnim obuhvatom izvrši napad na Čajetinu s istoka, s tim da se obezbjedi od Užica i sela Ljubiša; a da 13. proleterska lijevim obuhvatom napadne Palisad i Čajetinu sa zapada, s tim da se obezbjedi od Mokre Gore.

Međutim, u isto vrijeme komandant bugarske 24. divizije odlučio je da 24. avgusta ujutro preduzme napad iz rejonu Palisada na Čigotu, opštim pravcem Borova Glava - Karanovac da bi odbacio jedinice 1. proleterske divizije što dalje od Palisada. U napad su krenuli dva pešadij-

⁷³⁴ Arhiv VII, br. reg. S-V-5433/7: Naređenje zapadnomoravske grupe operativnih snaga od 5. 8. 1944, k. 11, br. reg. 9/1a: Depeša Štaba 1. bataljona 14. SS brdskog lovačkog puka od 23. 8. 1944, k. 25, br. reg. 27/6: Izvještaj Odeljenja za državnu zaštitu SDS, od 26. 8. 1944. Mikrofilm NAV-N-T-78, film 232, snimak 6289718-20; Izvještaj o pokretima trupa Komande Jugoistoka od 22. 8. 1944, Mikrofilm NAV-N-T-78, film 332, snimak 6289644-9: Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 26. 8. 1944. Mikrofilm NAV-N-T-78, film 332, snimak 6289658-63: Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 28. 8. 1944. godine.

ska i jedan mitraljeski bataljon, ojačani sa dve brdske i jednom haubičkom baterijom. U utvrđenju na Palisadu ostali su samo dijelovi mitraljeskog bataljona i jedna haubička baterija. Neprijatelj je krenuo u napad ujutro 24. avgusta na položaje 1. proleterske brigade. Nastupao je oprezno i postupno.

Čim je otkrio pokret i namjere neprijatelja, Štab 1. proleterske divizije odlučio je da uporno brani greben Čigote i neprijateljeve snage koje su krenule u napad, izoluje od Palisada, okruži i uništi. Prvoj proleterskoj brigadi naredio je da zadržavajućom odbranom, uvuče neprijatelja što dublje u borbeni poredak Divizije; 3. krajiškoj brigadi da izvrši napad preko sela Rudine, na Čajetinu, a 13. proleterskoj preko Belih Voda na Čajetinu i Palisad i obuhvatnim dejstvom uništi neprijatelja na otvorenom prostoru, prije nego što se povuče u utvrđenje na Palisadu.

Dok su bugarske snage tog prepodneva potiskivale dijelove 1. proleterske brigade prema Krivoj Brezi i napadali na Kobilju glavu (tt 1178), glavnina 1. proleterske brigade posjela je i čvrsto držala položaje na liniji Smiljanski zakos (tt 1359) - Tusto brdo (k. 1078). Za to vrijeme 3. krajiška i 13. proleterska brigada bile su u pokretu prema Čajetini i Palisadu, izbile na bokove i vršile opkoljavanje Bugara. U takvoj situaciji, a da bi izbjegao potpuno opkoljavanje, komandant bugarskih snaga naredio je užurbano povlačenje svojih jedinica. Čim su to primjetili bataljoni 1. proleterske brigade, otpočeli su sa gonjenjem, a 3. i 13. proleterska udarom na bokove i obilaskom Palisada, još više su stezale klješta oko Bugara. Obje strane nastojale su da se što prije dočepaju Palisada, tako da se povlačenje Bugara pretvorilo u pravo panično bjegstvo. Gonjenje nije bilo dobro organizovano i vremenski usklađeno. Pa, ipak, prednji dijelovi 1. proleterske brigade izmješali su se sa Bugarima u rejonu Kraljeve Vode, a 4. bataljon zarobio je nekoliko desetina bugarskih vojnika i oficira. Oko 16 časova dijelovi 1. proleterske brigade izbili su pred Palisad i zauzeli nekoliko kuća i bunkera, gdje su pri vrhu Palisada zadržani pred bunkerima i žičanim preprekama i trpili jaku minobacačku i mitraljesku vatru.⁷³⁵

U isto vrijeme 2. i 5. bataljon 3. krajiške proleterske brigade ovladali su položajima na Šancu (k. 1149) - Gradinom i Crnim vrhom (k. 1177), a 4. bataljon 13. proleterske brigade Oštrom kosom (tt 1049) i, na taj način, zatvorili обруč i presjekli odstupnicu bugarskim snagama koje su pokušale da se probiju prema Užicu. Tom prilikom izbačeno je iz stroja oko 170 bugarskih vojnika. Zaplijenjene su dvije haubice. Glavnina bugarskih snaga bila je potpuno okružena na Palisadu.⁷³⁶

Dalji napad na Palisad bio je zadržan snažnim otporom neprijatelja. Jedinice su se sređivale i povezivale. Štabovi brigada namjeravali su da povuku jedinice na polazne položaje i da odustanu od daljeg napada. U toj situaciji i neočekivano, komandant 3. bataljona 3. krajiške, Mile Bulajić je sa jednom dobro pripremljenom četom odabranih boraca iz sastava bataljona, savladao žičane prepreke, pomoću ćebadi i šatorskih krila, i ovladao dijelom uporišta u rejonu k. 1013. To je izazvalo divljenje starješina i boraca Brigade, a i iznenađenje u neprijatelja.

⁷³⁵ AVII, k. 713 br. reg. 18/2 Izvještaj Štaba 1. proleterske brigade od 1. septembra 1944. k. 727, br. reg. 26/2. Operativni izvještaj Štaba 13. proleterske brigade od 31. avgusta 1944. k. 727, br. reg. 15/6. Izvještaj Štaba 13. proleterske brigade od 25. avgusta 1944.

⁷³⁶ Zbornik, tom 1, knj. 11, br. dok. 115. Operativni izvještaj Štaba 3. krajiške brigade od 5. septembra 1944. AVII, k. 25, br. reg. 27/6. Izvještaj Odeljenja za državnu zaštitu SDS od 25. septembra 1944. br. reg. S-V-5433/7. Naređenje štaba Zapadnomoravske grupe operativnih snaga od 25. avgusta 1944.

Posmatrajući to iz neposredne blizine, sav radostan, politički komesar 1. proleterskog korpusa Mijalko Todorović je u jednom trenutku uzviknuo: »Sunce ti nebesko, ovako divovski mogu da se bore samo Krajišnici«. Ostale jedinice otpočele su napad ne čekajući naredenje Štaba Brigade. Međutim, Bugari su pružali žilav otpor, izvršili nekoliko protivnapada na Bulajičevu grupu, ali bez uspjeha. Uz podršku artiljerije i minobacača, Bulajić je u toku noći, kroz napravljenu brešu, ubacio glavninu bataljona, proširio uspjeh i učvrstio se. Članovi Štaba 1. proleterske divizije, štabova brigada i politički komesar 1. proleterskog korpusa divili su se Bulajićevom uspjehu.

Pred kraj dana uslijedila je intervencija neprijatelja spolja. Na pravcu Užice - Čajetina jedan bugarski pješadijski bataljon, uz podršku haubičke baterije, intervenisao je iz rejona s. Trnove 10 km jugoistočno od Palisada, i četa Srpske državne straže. Protivnapadom 1. i bataljona »Mateoti« 3. krajiške brigade neprijatelj je razbijen i natjeran u bjegstvo. Neprijatelj je odstupio do s. Kneževići, obrnuo front i otpočeo sa utvrđivanjem. Zarobljeno je 10 Bugara i 5 pripadnika Srpske državne straže. Ubijeno je i ranjeno preko 60 neprijateljevih vojnika.⁷³⁷

U isto vrijeme iz Užica, preko s. Mačkata, nalazio se u pokretu Jurišni bataljon komande 2. oklopne armije sa zadatkom da preko Cerova (k. 898), u sadejstvu sa već potučanim bugarskim bataljonom iz rejona Kneževići, prodre na Palisad. Napad su odbili 2. i 4. bataljon 3. krajiške brigade i neprijatelj se zadržao na Mačkatu. Na drugoj strani iz rejona Ljubiša ka Čigoti, krenuo je u desni bok i pozadinu 1. proleterske divizije 2. puk »Brandenburg«. Radi njegovog ojačanja, iz sela Dobriča u Ljubiša privučen je jedan bataljon 1. brdske divizije. Napad je odbila 1. proleterska brigada.

Napad su obnovili uveče 24. avgusta 1. proleterska brigada i po dva bataljona 3. krajiške i dijelovi 13. proleterske brigade, dok je glavnina 3. krajiške brigade angažovana na spriječavanju intervencije sa pravca Užica i Alina Potoka. Vođena je vrlo žestoka borba. Neprijatelj se žilavo branio i očekivao jaču intervenciju spolja. Do zore je bio sabijen na uzan prostor, ali je imao dovoljno snage i sredstava da se brani u okruženju.

Jedinice su se povukle na polazne položaje pred zoru 25. avgusta, a osvojeni dio Palisada držali su slabiji dijelovi. U isto vrijeme neprijatelj je napadao na položaje 3. krajiške proleterske brigade iz tri pravca; od Užica s jednim ojačanim bataljonom, a od s. Rožanstva drugim, dok je sa pravca sela Trnova napadala jedna četa Srpske državne straže i veća grupa četnika. Drugi bataljon odbio je nekoliko napada neprijatelja sa pravca Užica i onemogućio mu prodor preko Čajetine u Palisad. Prvi i dijelovi 6. bataljona »Mateoti« zaustavili su napad od s. Rožanstva, sabili ga na uzak prostor i potukli, a ostatak natjerali u bjegstvo. I u ovoj borbi neprijatelj je imao na desetine poginulih i ranjenih.⁷³⁸ Zarobljena je komora i nekoliko neprijateljevih vojnika. Glavnina 6. bataljona »Mateoti« odbila je nešto kasnije napad četnika iz pravca sela Trnova. I 13. proleterska brigada odbila je intervenciju nešto slabijih snaga neprijatelja.

⁷³⁷ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4. - Operacijski dnevnik Štaba 3. krajiške brigade.

⁷³⁸ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

Pošto su procijenili da bataljonu na Mačkatu prijete opasnost od potpunog okruženja, a snagama na Palisadu od intervencije spolja, Bugari su, da bi dobili u vremenu, tražili pregovore, što je Štab 2. bataljona 3. krajiške brigade prihvatio. Ali, politički komesar 2. bataljona Milan Skakić i politički komesar bataljona »Mateoti« Dragutin Bego brzo su prozreli namjeru neprijatelja i prekinuli razgovore. Borba je nastavljena. Ubrzo je putem od Užica, stiglo u Mačkat oko 200 Nijemaca na desetak kamiona i nekoliko oklopnih kola da bi napali 2. bataljon bočno i, u sadejstvu sa bataljonom iz Mačkata, prodrli do Palisada. Protivnapadom 4. bataljona i jednom četom 5. bataljona Nijemci su odbaceni i pojačali odbranu u rejonu Mačkata.

Pošto je dobio podatke da se toga dana kasno uveče u Ljubišu prikupljaju 2. puk »Brandenburg« i 99. brdski lovački puk 1. brdske divizije, Štab 1. proleterske divizije upozorio je štabove brigada da se obzbuje iz pravca Gostilja i Čigote.

Dijelovi 1. i 13. proleterske brigade obnovili su napad na Palisad noću 25/26. avgusta. Borba je trajala nekoliko časova. Neprijatelj je ponovo sabijen u nekoliko kuća, odakle je pružao odlučan otpor. Zamorenost boraca i nedostajanje sredstava za rušenje dobro utvrđenih objekata, spriječili su konačno uništenje neprijatelja. Za to vrijeme 2. bataljon 3. krajiške proleterske brigade spriječavao je prodor neprijatelja iz rejona Mačkata.

Konačno se odustalo od napada na Palisad. Treća krajiška brigada prikupila se na prostoru Rožanstvo, Alin Potok i Rudine, a zatim se prebacila preko puta Ljubiš - Užice u rejon Sirogojna i Visoka; 1. proleterska brigada posjela je masiv Čigote i 27. avgusta sukobila se sa dijelovima 2. puka »Brandenburg« na Jelju (k. 1410) najvišem vrhu Čigote, odbacila neprijatelja prema Kokinom Brodu, a zatim produžila nastupanje i posjela masiv Murtenice.

Toga dana bugarska posada, čim joj je stiglo pojačanje, popalila je Palisad i povukla se u Užice.⁷³⁹ Iste večeri jedinice 13. proleterske brigade stigle su u Čajetinu i na Palisad.

U borbama oko Čajetine i za Palisad neprijatelj je pretrpio velike gubitke. Poginulo je oko 800 vojnika, a zarobljeno 152 vojnika i oficira. Manji broj je kroz međuprostore, u toku noći, uspio pobjeći. Tri bataljona koja su intervenisala spolja bila su desetkovana. Zaplijenjene su 2 haubice, 1 top, 2 minobacača, 60 automata, 700 pušaka, 100 mina, 500 ručnih bombi, 200 konja, artiljerijska i konjska oprema, 4.200 kg životnih namirnica i druga ratna oprema.⁷⁴⁰ Samo na dijelu fronta 3. krajiške poginulo je 271, ranjeno preko 200, a zarobljena 42 neprijateljeva vojnika.

Ukupni gubici 1. proleterske divizije: 48 poginulih i 95 ranjenih boraca i starješina. Od toga gubici 3. krajiške brigade: 7 poginulih i 23 ranjena borca.⁷⁴¹

⁷³⁹ *Oslobodilački rat*, knj. 2, str. 27.

⁷⁴⁰ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. br. 66. Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije od 27. i 28. avgusta 1944.

⁷⁴¹ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. 115. Operativni izvještaj 3. krajiške brigade od 1. do 31. avgusta 1944.

Od početka napada na Zlatibor, a naročito u toku borbi za Palisad i okolinu, borci 3. krajiške brigade bili su okruženi posebnom pažnjom naroda ovoga kraja. Narod se radovao uspjesima jedinica 1. proleterske divizije. Proleter i su im uzvraćali istom mjerom. Borci 1. proleterske brigade obnovili su poznanstva sa mještanima okolnih sela iz perioda 1941. Politički komesar 1. proleterskog korpusa u izvještaju Vrhovnom štabu, o raspoloženju naroda pored ostalog, kaže:

... »Borba na Palisadu imala je ogroman odjek kod seljaka. Oni pričaju da nikad takve vojske ni takve borbe nisu videli. Kažu da ovakve borbe nije bilo ni na Kajmakčalanu ni na Bregalnici. Kažu za naše jedinice, da su ovako opremljeni i naoružani bili samo Nemci i to samo 1941. godine!«⁷⁴²

Prvobitno planiran, kao sastavni dio opšte ideje Štaba 1. proleterske divizije o izbijanju na Zlatibor i stvaranju uslova za dublji prodor u Srbiju, napad na Palisad prerastao je u višednevne teške borbe, u kojima je 1. divizija pretrpila velike gubitke. Pošto je izveden na jako utvrđeni rejon i u vrijeme kada je već pala odluka Carevine Bugarske da povuče svoje snage iz ovog dijela Srbije na istok,⁷⁴³ pokazao se kao nejelishodan. Pošto je primio izvještaj Štaba 1. divizije o borbama na Palisadu, vrhovni komandant NOV i POJ je u depeši od 25. avgusta zamjerio Štabu 1. divizije zbog zadržavanja Divizije na Zlatiboru, i naredio je da izbije što prije na greben Suvobora.⁷⁴⁴

Prelaskom Operativne grupe divizija i 1. proleterskog korpusa u zapadnu Srbiju, odlukom Centralnog komiteta KPJ politodjeli brigada su ukinuti, a nešto kasnije i politodjeli divizija. Njihovi kadrovi raspoređeni su na druge partijsko-političke dužnosti u NOVJ i u tek stvorenom mladom državnom aparatu. Izmjene u strukturi partijske organizacije i političkih organa u NOVJ koje su tada izvršene, omogućile su da se partijsko-politički rad u jedinicama NOVJ uspješno obavlja i bez njih.

Politodjel 3. krajiške proleterske brigade odigrao je vrlo značajnu ulogu u radu na učvršćenju partijske i skojevske organizacije i u poboljšanju političkog i kulturno-prosvjetnog rada u Brigadi.

Dejstvo Politodjela karakteriše se svestranim i samoprijegornim radom svih članova na planskom, sistematskom i organizovanom jačanju moralno-političkog stanja i borbene gotovosti Brigade kao cjeline, a posebno u ideološkom, političkom i teoretskom uzdizanju članova KPJ i SKOJ-a. On je odigrao vrlo značajnu ulogu u pogledu jačanja partijske discipline i razvijanju kritike i samokritike u partijskim organizacijama i jedinicama kao cjelini.

Zajedničkim i planskim radom članova Politodjela i partijskog rukovodioca, u saradnji sa Štabom Brigade na sistematskom praćenju partijsko-političkih i vojnih kadrova, u pripremi redovnih i vanrednih sastanaka partijskih ćelija i sastanaka bataljonskih biroa, te neposred-

⁷⁴² Izvještaj političkog komesara 1. proleterskog korpusa. Arhiv CK SKJ, 1944/288.

⁷⁴³ *Otočestvenata vojna na Bulgaria 1941-1945*, tom 1, Sofija, 1961. str. 248-249.

⁷⁴⁴ Knjiga depeša 1. proleterskog korpusa. AVII, k. 372, f. 2, dok. 3.

nim radom s pojedinim članovima Partije, kandidatima i članovima SKOJ-a, posebno kroz održavanje povremenih partijskih kurseva koji su se pokazali kao dobra forma rada u uzdizanju partijskog članstva, postignuti su vrlo dobri rezultati. Oni su se u punoj mjeri angažovali na pripremama delegata za brigadne i divizijsku partijsku konferenciju, i dali veliki doprinos da one što bolje uspiju.

Neposredne političke pripreme članova KPJ i SKOJ-a pred početak pojedinih borbi, a naročito onih od šireg vojno-političkog značaja, kao na primjer u četvrtoj i petoj neprijateljevoj ofanzivi, u borbama za Bugojno i Zenicu, na Borovoj Glavi i u borbama za Banju Luku, u drvarskoj operaciji, na Crnom vrhu, u borbi kod Pljevalja i u zapadnoj Srbiji - dale su odlične rezultate. U svim tim borbama 3. krajiška proleterska brigada je, i pored velikih gubitaka i izvjesnih propusta, izlazila kao pobjednik.

Temeljite analize stanja u partijskim organizacijama i osnovnim jedinicama poslije značajnijih borbi, isticanje pojedinih boraca i rukovodilaca koji su služili primjerom u toku borbi, te kritikom i samokritikom, na čemu su naročito nastojali članovi Politodjela, pokazale su se kao vrlo dobra forma rada i vaspitanja ne samo partijsko-političkog, već i vojničkog kadra, brigade i jedinice kao cjeline.

Velika je zasluga članova Politodjela 3. krajiške brigade što je znatan broj boraca, u početku mladih i neiskusnih političkih komesara, komandira četa i komandanata bataljona - izrastao u toku rata i revolucije u vrsne i teoretski uzdignute političke, partijske i vojne rukovodioce u višim komandama - brigadi, diviziji, korpusu i armiji.

Borbe na Jelovoj gori i izbijanje na Suvobor

Poslije povlačenja bugarske 24. divizije iz rejonu Užica i Požege, njene zadatke preuzeli su Nijemci i četnici, koji su nastojali da po svaku cijenu spriječe dalji prodor jedinica NOVJ kroz zapadnu Srbiju. Pošto nisu imali dovoljno vlastitih snaga, Nijemci su se oslonili na četnike, od kojih su zahtjevali veće angažovanje. Radi toga Vrhovna četnička komanda grupisala je jake snage sjeverno od Užica i Požege. Radi lakšeg komandovanja, ona je premještena iz sela Pranjana na Ravnu goru. Četvrta grupa u sastavu: Užički, Cačanski, Požeški, Smederevski i Valjevski četnički korpus, u sadejstvu za Zlatiborskim korpusom, dobili su zadatak da organizuju odbranu i spriječe dalji prodor proleterskih brigada na sjever. U sastavu tih četničkih korpusa bilo ih je oko 9.000. U ovaj rejon pristigao je i 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa.⁷⁴⁵

Naredbom Vrhovne četničke komande naređena je opšta mobilizacija za 1. septembar.⁷⁴⁶ Međutim, mladi ljudi masovno su se svrstali u jedinice NOVJ širom Srbije, a četničko rukovodstvo i okoreli četnici ostali su i dalje sluge okupatora i produžili borbu protiv NOVJ sve do kraja rata.

Vrhovni komandant NOVJ uputio je 30. avgusta posljednji poziv svim Jugoslovenima, koji se nalaze u neprijateljevim vojskama da se,

⁷⁴⁵ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. 54 - napomena 2, str. 131.

⁷⁴⁶ Naredba Vrhovne četničke komande. AVII, fond četnička dokumentacija, k. 5, f. 2, dok. 49.

najdalje do 15. septembra, priključe jedinicama NOVJ u borbi protiv okupatora.⁷⁴⁷ Zbog toga je brzim prodorom kroz Srbiju trebalo spriječiti četničku mobilizaciju i omogućiti srpskoj omladini da se svrsta u jedinice NOVJ i da da svoj doprinos konačnom oslobođenju Jugoslavije. To je dalo vrlo dobre rezultate. Za kratko vrijeme u Srbiji je formirano nekoliko desetina brigada, divizija i korpusa, a proleterske i udarne divizije koje su stigle iz Bosne i Crne Gore u Srbiju, narasle su od 3.500 na 5.000 boraca.

Dok je 1. proleterska divizija vodila borbe oko Palisada, pristigla je na Zlatibor i 6. lička proleterska divizija. To je obradovalo borački i starješinski sastav 1. proleterske divizije. Noću 30/31. avgusta na osposobljeni pomoćni aerodrom zapadno od Cajetine, spustili su se transportni avioni Crvene armije natovareni oružjem, municijom, opremom i hranom. Donijeli su i 2 topa, što je pojačalo vatrenu moć 1. divizije. Pri povratku prebacili su teške ranjenike za Italiju.

Dvodnevni odmor odnosno zastanak jedinica 3. krajiške proleterske brigade na prostorijski istočno od Palisada iskorišten je za sređivanje jedinica i odmor boraca.

Zbog daljeg prodora u Srbiju, Štab 1. proleterske divizije je 28. avgusta naredio da se brigade pomjere prema komunikacijama Požega - Užice - Višegrad i u dolinu Moravice.⁷⁴⁸

Treća krajiška brigada dobila je zadatak da djeluje između r. Moravice i komunikacije Kokin Brod - Užice, da na tom prostoru razbije četnike i obezbijedi uslove za prelazak preko komunikacije Požega - Užice i dalji prodor na sjever. Pri pokretu prema Požegi, 1. septembra, jedinice Brigade razbile su Požešku četničku brigadu u rejonu Gradina (tt 932), i odbacile je prema Požegi.

Prvog septembra 1. i 5. bataljon u borbi kod s. Rupljeva i Visibabe, razbili su veću grupu četnika. Ubijeno je 8, a zarobljena su 3 četnika od kojih 1 major. Zaplijenjeno je 8 pušaka.⁷⁴⁹

Prvi i 4. bataljon, dobili su zadatak da izvrše nasilno izviđanje Požege i komunikacije Požega - Užice. U isto vrijeme četnička komanda planirala je opšti protivnapad sa linije Užice - s. Drežnik - selo Gorobilje - Arilje, da bi 1. proletersku diviziju odbacili sa Zlatibora. Za to su bili predviđeni: 4. jurišni korpus, Ariljska brigada, 1. bataljon Drugog srpskog dobrovoljačkog korpusa i dijelovi odreda Srpske državne straže iz Požege i Arilja.⁷⁵⁰

Međutim, energičnim dejstvom 3. krajiške proleterske brigade i izbijanjem na komunikaciju Požega - Užice, planirani protivnapad četnika je propao. Dva bataljona 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa napustila su 1. septembra oko 20 časova Požegu i odstupali prema Čačku, a odmah zatim i ostali četnički dijelovi. Pošto neprijatelj nije pružao organizovan otpor, 1. i 5. bataljon oslobodili su Požegu.⁷⁵¹ Na taj način

⁷⁴⁷ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. br. 65. Naređenje Štaba 1. proleterske divizije.

⁷⁴⁸ Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. br. 164. Operacijski izvještaj 3. krajiške od 1. do 28. septembra 1944.

⁷⁴⁹ Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. br. 164. Operacijski izvještaj 3. krajiške od 1. do 28. septembra 1944.

⁷⁵⁰ A VII, br. reg. S-V-6365. Naređenje četničkog Gorskog štaba - 98, od 31. avgusta 1944.

⁷⁵¹ Brojno stanje 3. krajiške brigade 31. avgusta bilo je: 1.497 boraca i starješina, od kojih 157 žena, naoružanih sa 88 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, 14 raznih minobacača, 608 pušaka, 3 protivtenkovske puške, 6 ručnih reaktivnih minobacača, 107 automata, 120 pištolja i 103 ručne bombe.

komunikacija Čačak - Užice bila je presječena. Odmah zatim 26 četnika napustilo je četničku komandu i svrstalo se u redove 3. krajiške brigade. Treća krajiška proleterska brigada, odnosno njen 3. bataljon na juriš je oslobodio Arilje 3. septembra.⁷⁵² Narednog dana položaje oko Arilja preuzela je 3. lička brigada.

Sa 6. ličkom proleterskom divizijom stigli su komandir 3. čete 1. bataljona Milan Bodiroža Radak i njegov politički komesar Đuro Grlić, koji su bili odsječeni u borbama kod Kupreških vrata, odnosno na putu Gornji Vakuf - Travnik. Oni su prikupili sve zaostale borce 1. proleterske divizije i jedinice Vrhovnog štaba, formirali bataljon i došli u sastav 1. proleterske divizije. Dolazak oko 100 prekaljenih starih boraca i rukovodilaca bio je dragocjen doprinos u vrijeme kada su u Brigadu pristizali novi borci, koje je trebalo što bolje prihvatiti i obučiti. Borci bataljona koje je doveo Bodiroža odmah su raspoređeni po svojim matičnim jedinicama.

Dok je 3. krajiška brigada vodila borbe oko Požege i Arilja, 13. proleterska brigada nalazila se južno od Užica i zatvarala pravac Užice - Zlatibor. Njen 1. bataljon izvršio je 1. septembra demonstrativan napad na Užice, što je izazvalo veliku pometnju u neprijatelja. Sve do 6. septembra ta brigada je ostala na istim položajima. U isto vrijeme 1. proleterska brigada nastupala je prema planini Tari, izbila na liniju Mokra Gora - Šargan planina - Kremna, i temeljito porušila željezničku prugu Užice - Višegrad.⁷⁵³ Produžila je 1. septembra nastupanje prema Vardištu i Bajinoj Bašti. Divizija je bila razvučena na frontu širokom preko 70 kilometara. Ona je potpuno izvršila postavljeni zadatak i obezbjedila uslove za dalji prodor prema Suvoboru. Njenom uspjehu mnogo je doprinijela i 37. divizija koja je odbila sve pokušaje Nijemaca da iz rejona Nova Varoš - Kokin Brod prodru u pozadinu 1. proleterske divizije.

Poslije vrlo teških i krvavih borbi u Crnoj Gori i u jugoistočnoj Bosni, 12. korpus 6. septembra prebacio se na desnu obalu Drine, sjeverno od Višegrada, i izbio na planinu Taru, a Operativna grupa divizija nalazila se u pokretu prema Kopaoniku i rijeci Ibru, prema Goliji i Jelicini planini, i dalje prema Čačku, Gornjem Milanovcu i Rudniku.

Tako je, početkom septembra, završena prva etapa operacije za oslobodjenje Srbije. Ovaj uspjeh još je jednom potvrdio borbene i moralno-političke kvalitete Narodnooslobodilačke vojske i njenih metoda borbe. On je ostvaren u uslovima znatne brojne i tehničke nadmoćnosti okupatorskih i kvislinških snaga i u vrijeme kada je njemačka Vrhovna komanda za Balkan pravovremeno preduzimala sve mjere da spriječi prodor NOVJ u Srbiju.

U takvoj situaciji Štab 1. proleterskog korpusa odlučio je da razbije četničke snage u širem rejonu Kosjerić - Jelova gora, a zatim, prilikom novih boraca i u sadejstvu sa 12. korpusom nadire prema sjeveru, s tim

⁷⁵² Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. br. 164. Operacijski izvještaj Štaba 3. krajiške brigade od 28. septembra 1944. AVII, br. reg. S-H-211. Četnički izvještaj od 3. septembra 1944.

⁷⁵³ Knjiga depeša 1. proleterske brigade. Arhiv VII, k. 713, F. 1, dok. 36.

da 6. lička divizija nastupa istočno, a 1. proleterska divizija zapadno od puta Užice - Valjevo. Vrhovni komandant je usvojio tu odluku i naredio da - 1. i 6. proleterska divizija obrazuju prethodnicu Operativne grupe divizija (2. proleterska, 5. krajiška i 17. istočnobosanska divizija) i 12. udarnog korpusa, i što prije izbiju u rejon Šumadije i sjeverozapadne Srbije. Upozorio je da je neprijatelj »osjetio naše namjere i da teži da nas angažuje u Zapadnomoravskoj dolini«. ⁷⁵⁴ Obavjestio je Štab 1. korpusa da je naredeno 11. krajiškoj diviziji da se prebaci iz istočne Bosne preko Drine u rejon Cera, na pravac nastupanja 12. udarnog korpusa. Podvukao je da je neposredni cilj dejstava svih snaga da što prije razbiju formacije i uporišta četnika Draže Mihailovića koji su u najreakcionarnijim krugovima i vrhovima jugoslovenske emigracije služili kao značajan činilac u borbi protiv sporazuma Tito - Šubašić.

U vezi s tim Štab 1. proleterske divizije 3. septembra je izdao naredenje ⁷⁵⁵ brigadama za pokret dalje na sjever. Položaje 3. krajiške brigade preuzele su jedinice 6. proleterske divizije. Noću 3/4. septembra 3. krajiška proleterska brigada se prikupila na prostoru između Požege i Užica a, 4. septembra, produžila dejstva prema Karanu, Kosjeriću i Jelovoj gori. Pri pokretu prema Karanu u rejonu Trešnjica - s. Tvrdići, 1. i 5. bataljon razbili su Valjevski, a 2. i 4. bataljon Užički i dijelove Račanskog četničkog korpusa. Neprijatelj je intervenisao iz reiona Užica, ali je protivnapadom 4. i 7. bataljona odbijen. Uveče su bataljoni, obuhvatnim dejstvom sa sjeveroistoka, izvršili demonstrativni napad na Užice. Goneći četnike 5. septembra, 1. i 5. bataljon oslobodili su Kosjerić. Ubijeno je 10, a zarobljeno 5 četnika. Zaplijenjena su 2 kamiona i 30 tovarnih konja s opremom.

U isto vrijeme 2. i 6. bataljon razbili su Užički četnički korpus na Jelovoj gori, koji je u paničnom bjegstvu odstupio prema Drini. Poslije toga borbe u rejonu Jelova gora - Varda postaju sve žešće. Neprijatelj je intervenisao sa svih strana.

Već 6. septembra 3. bataljon sukobio se sa neprijateljem jačine od oko 600 ljotićevaca u rejonu Kadinjače, na putu Užice - Bajina Bašta. Poslije dvočasovne, ali vrlo žestoke borbe, neprijatelj je razbijen i imao je 30 mrtvih, među kojima i jedan poručnik, više ranjenih i 6 zarobljenih vojnika. Zarobljena je četnička komora i zaplijenjene veće količine oružja, municije i druge ratne opreme: 1 protivtenkovski top, 2 automobila, 1 teški mitraljez, 20 pušaka, 8 zaprežnih kola s konjima i drugo. ⁷⁵⁶

Do tada je 1. proleterska brigada dijelom snaga oslobodila Dub, izbila na Drinu i presjekla vezu između Rogačice i Bajine Bašte, a drugim dijelom u sadejstvu sa 8. crnogorskom brigadom odbila pokušaj Nijemaca i četnika da spriječe prelazak 12. korpusa preko Drine i dalji prodor preko planine Tare u Srbiju.

Istočno od puta Požega - Kosjerić na sjever, u pravcu Maljena, nastupala je 6. proleterska divizija. Četvrtog septembra 1. i 3. brigada 6. proleterske divizije izbile su sjeverno od Požege u rejon s. Tabanovići - Srednja Dobrinja - Ovčarsko-kablarska klisura, gdje su naišle na vrlo

⁷⁵⁴ AVII, k. 372, br. reg. 3/11-2.

⁷⁵⁵ Zbornik, tom 1, knj. 11, dok. br. 103.

⁷⁵⁶ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4, operacijski dnevnik Štaba 3. krajiške brigade.

jak otpor četnika i njemačkog 5. policijskog puka. Toga dana 4. grupa četničkih korpusa našla se sjeverozapadno od Čačka i, zajedno sa ostalim snagama koje su se našle sjeverno od Požege i Ovčarsko-kablar-ske klisure, izvršile u zoru 5. septembra protivnapad na jedinice 6. proleterske divizije. Cilj četničke komande bio je: očistiti prostor oko Užica, a zatim preduzeti »opštu akciju svih antikomunističkih snaga prema Zlatiboru i Višegradu«, razbiti 1. proleterski korpus kod Užica i Požege, i prikupiti sve snage »radi daljeg uništenja crvenih na prostoru Srbije«. ⁷⁵⁷ U direktivi Štaba 4. grupe jurišnih korpusa od 4. septembra, podvučeno je da se radi o borbi koja je »odlučujuća za Srbiju, odlučujuća za Jugoslaviju i za ceo Balkan, jer od naše pobjede ili poraza i od brzine rada zavisi da li će na naše tie stupiti Amerikanci ili Sovjeti«, i da zbog toga sve starješine »moraju imati na umu da se jedinice primoraju na krajnje naprezanje ne žaleći ni truda ni žrtve«, a da će »za neizvršenje zapovjesti i za neuspjeh odmah biti stavljeni pod preki sud oni koji ne izvrše, odnosno oni koji ne uspeju u datom zadatku.⁷⁵⁸

Poslije višečasovne borbe uveče 5. septembra, četnici i Nijemci zauzeli su Požegu. Vodeći manevarsku odbranu 6. proleterska divizija pod pritiskom nadmoćnijih snaga, noću 5/6. avgusta povukla se južno od komunikacije Požega - Užice i posjela položaje na liniji s. Gorobilje - s. Visibaba - s. Radovci.⁷⁵⁹ U takvoj situaciji Štab 1. proleterskog korpusa odlučio je da težište operacije prenese zapadno od puta Užice - Kosjerić, da na tom pravcu razbije četnike i nastavi prodor prema Maljenu i Suvoboru. Štabu 1. proleterske divizije naredio je da s jedinicama posjedne položaje na Jelovoj gori, a Štabu 6. proleterske da napusti položaje zapadno od Požege, da zaobiđe Užice sa jugozapadne strane i prebaci se na lijevo krilo borbenog rasporeda Korpusa. Šestog septembra, neprijatelj je produžio napad na položaje 6. divizije. Vodeći manevarsku odbranu i pod zaštitom osiguravajućih dijelova, glavnina 6. divizije odlijepila se od neprijatelja i krenula prema Čajetini.⁷⁶⁰

U isto vrijeme 3. krajiška proleterska brigada je prodorom u rejon Kosjerića i na Jelovu goru, poremetila planove četničke Vrhovne komande, koja je bila primorana da odustane od daljeg koncentričnog napada prema Zlatiboru. Zato je odlučila da pregrupiše svoje snage i glavni udar nanese preko Jelove gore, preko borbenog rasporeda 3. krajiške brigade, sa linije Jelova gora - Dub - Bajina Bašta. Sjeverno od te linije, na prostoru Užice - Poveljen - Medvednik, 7. septembra, našla se glavna grupacija Draže Mihailovića: Zlatiborski i 4. jurišni korpus, pet brigada Cersko-majevičke grupe korpusa i 4. grupa jurišnih korpusa, koja je od 5. do 9. avgusta 1944. bila desetkovana na Kopaoniku u borbama sa Operativnom grupom (2, 5. i 17. divizijom) NOVJ.

I jedinice 1. proleterskog korpusa toga dana izvršile su prikupljanje i spremale se za prodor prema Valjevu. Prva proleterska divizija priku-

⁷⁵⁷ A VII, br. reg. S-V-11306. Direktiva komandanta 4. grupe jurišnih korpusa od 4. septembra 1944.

⁷⁵⁸ A VII, br. reg. S-V-11306.

⁷⁵⁹ A VII, k. 799, br. reg. 2/1-4. Relacija o borbama 6. divizije oko Požege. Mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 200-3. Zbornik, tom 1, knj. 12, br. dok. 85. Izvještaj Štaba 3. ličke brigade od 19. septembra 1944. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 5. septembra 1944.

⁷⁶⁰ Relacija o borbama 6. divizije oko Požege.

pila se sjeverno od puta Užice - Bajina Bašta, u rejonu južne padine Jelove gore - s. Draksin - Dub, a 8. crnogorska brigada u rejon Mokre Gore i sela Šljivovice. Šesta lička divizija prikupila se u rejonu Čajetine, a noću 7/8. avgusta prešla je komunikaciju Užice - Višegrad i prikupila se u širem rejonu Kadinjače, oko puta Užice - Bajina Bašta. Jedinice 12. korpusa izbile su na sjevero-istočne padine planine Tare i uspostavile neposredan dodir sa 1. proleterskom brigadom.

Treća krajiška proleterska brigada u to vrijeme držala je položaje na liniji Šuplja Lipa - Kruševlje - k. 918 - Kik (k. 868) - Kamenjača (k. 919) - Veliko prisedlo (tt 971). Svi teški ranjenici su do tada s pomoćnog aerodroma u Braneškom polju, kod Čajetine, prebačeni savezničkim avionima u Italiju. Istovremeno, jedinice su snabdjevene municijom i hranom vazдушnim putem. Na taj način stvoreni su svi uslovi za izvršenje direktive Vrhovnog štaba za dalji prodor prema Suvoboru.

Pošto je odbacio 6. proletersku diviziju preko komunikacije Požega - Užice i zauzeo Požegu 8. septembra, neprijatelj je izvršio napad na položaje 1. proleterske divizije snagama oko 10.000 četnika, među kojima je bilo oko 3.000 mobilisanih, da bi razbio partizanske jedinice u rejonu Jelove gore i na taj način stvorio uslove za dalji prodor prema Zlatiboru i Višegradu. Najprije su dijelovi 4. grupe jurišnih korpusa s pravca Užica i Karana napali dijelove 13. proleterske brigade na položajima selo Mijatovići - Jasikovac (k. 915), da ih odbace što dalje od Užica i ovladaju putem Užice - Varda.

Na dijelu fronta 3. krajiške proleterske brigade, četnici su 7. septembra jakim snagama, opštim pravcem Subjela (tt 924) - s. Ševrljuga - Kosjerić, napali na položaje 5. bataljona, koji se nalazio oko Kosjerića na položajima Gradina (k. 778) - Kuk (k. 684) i na položaje 1. bataljona koji se nalazio na njegovom desnom krilu. Cilj neprijatelja je bio da energičnim dejstvom razbije 5. i 1. bataljon, a zatim da razvije uspjeh i preko Drmanovine (k. 1022), što prije izbije na Jelovu goru. Pošto je dobio izvještaj od Štaba 5. bataljona o snažnom napadu četnika, Štab 3. krajiške proleterske brigade je naredio Štabu bataljona »Meteoti« da s jedinicom posjedne položaje desno od 5. bataljona na liniji s. Ribaševina - Gubin potok i pojača odbranu. Što je vrijeme više odmicalo, borba je bivala sve žešća. Pošto nije raspolagao sa dovoljno municije za talijansko naoružanje kojim je bio naoružan, bataljon »Meteoti« nije izdržao pritisak četnika. Radi toga je njegove položaje preuzeo 2. bataljon. Svi pokušaji četnika da u toku dana prodru dublje prema Jelovoj gori, nisu uspjeli. Borba je nastavljena i naredne noći, ali slabije jačine. Na desno krilo Brigade, na položaje 4. bataljona, četnici su 7. septembra napadali slabijim snagama.

Na kraju 7. i noći 7/8. septembra 3. krajiška brigada skratila je front i posjela položaje na liniji Savin kamen (k. 807) - s. Ravići - Boboja (k. 973). Štab Brigade nalazio se u zaseoku Potočari na zapadnim padinama Jelove gore.

Četnici su prešli 8. septembra oko 10 časova u opšti napad na položaje 3. krajiške proleterske brigade, na frontu od Kosjerića do Karana, u pravcu Jelove gore. Obavještajna služba Brigade nije imala do tada potpune i konkretne podatke o grupisanju, pravcima, vremenu i namje-

rama četnika. Četnici su prvo izvršili napad na 5. 1. i bataljon »Mateoti«, a nešto kasnije na položaje 4. i 7. bataljona sa pravca Ribaševine i Karana. U to vrijeme 3. bataljon nalazio se na položajima prema Dubu, a 2. bataljon u rezervi u rejonu Jelove gore. Pod pritiskom nadmoćnijih snaga 1. i 5. bataljon postepeno su se povlačili prema Jelovoj gori. »Uz muziku, fanfare, vojničke trube i pištaljke, galamu i pogrdne psinke, pijani četnici su tvrdoglavo jurišali«, bez obzira što su trpili velike gubitke.

U takvoj situaciji, članovi Štaba Brigade našli su se neposredno na frontu, u prvim borbenim redovima. Komandant 3. krajiške brigade Vlado Bajić s lijevokrillnom, a zamjenik komandanta Nikola Pećanac sa desnokrillnom grupom bataljona, i usklađivali njihova dejstva.

Pošto je uočio namjere neprijatelja, Štab 1. proleterske divizije naredio je Štabu 3. krajiške brigade da po svaku cijenu spriječi dalji prodor četnika i, u toku dana, da održi Jelovu goru i na taj način obezbijedi uslove za protivnapad ostalih brigada.

Potiskujući desnokrillnu grupu bataljona 3. krajiške brigade, četnici su oko 13 časova izbili na istočne padine Jelove gore.

U isto vrijeme 1. i 5. bataljon, pod pritiskom četnika, povlačili su se preko sela Tupaići i posjeli oko 16 časova položaje oko puta Užice - Varda, na Glogu (k. 869) i Šupljoj lipi (k. 844). Desnookrillna grupa bataljona odbila je do tada nekoliko uzastopnih i vrlo jakih juriša četnika i zadržala položaje na grebenu Jelove gore (k. 983 i k. 975).

Shvatajući ozbiljnost situacije, zamjenik komandanta Brigade, u sporazumu sa Štabom 2. bataljona, primjenio je staru i toliko puta oporobanu taktiku. Koristeći se konfiguracijom i pošumljenošću zemljišta, ubacio je kroz međuprostore 2. bataljon u pozadinu četnika.

Desno od 3. krajiške brigade 1. i 3. bataljon 13. proleterske brigade postepeno su se povlačili i posjeli položaje na Rasadniku (k. 961) i Đakovu kamenu (k. 1003). Stigao je i komandant 13. proleterske brigade Milan Žeželj s jednim bataljonom, koji je na spoju između 3. i 13. proleterske brigade, preko Đakova kamena, ubačen u borbu.

Međutim, četnici su i dalje jurišali, vikali i psovali. Iskusni proleteru nisu popustili. Hladnokrvno su sačekivali i odbili još nekoliko uzastopnih juriša. Oko 17 časova 8. septembra neprijatelj je ubacio u borbu i svoju posljednju rezervu sa pravca Ribaševine. Poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, odbijen je i posljednji juriš na položaje 3. krajiške brigade, a u protivnapadu je zarobljena četnička zastava. Do tada je stigla i 3. proleterska brigada 6. proleterske divizije i ubačena u borbu između 3. krajiške i 13. proleterske brigade. Na odsjeku odbrane 1. proleterske brigade četnici su napadali slabijim snagama, koje su poslije kratkotrajne borbe odbijene. Ona je čvrsto držala položaje na lijevoj obali Jelašnice - Malić (k. 780) - Glavica (k. 756) - Voznik (k. 605). Na taj način dalji prodor četnika bio je zaustavljen, a front stabilizovan.

Dok je glavnina Brigada vodila borbu za Jelovu goru, 2. bataljon 3. krajiške brigade je pod komandom Đurana Kovačevića i Milana Skakića dejstvovao u pozadini četnika, napadao na kolone koje su bile u pokretu prema frontu, unosio pometnju u njihove redove i nanosio im

velike gubitke. Noću 8/9. septembra 2. bataljon je ponovo iskoristio priliku i došao u sastav Brigade.⁷⁶¹

I ovoga puta 3. krajiška proleterska brigada je, u sadejstvu sa ostalim brigadama 1. i 6. proleterske divizije, izvršila u potpunosti postavljeni zadatak i obezbjedila uslove za protivudar 1. proleterskog korpusa.

Noću 8/9. septembra u Štabu 1. proleterskog korpusa održan je sastanak sa štabovima 1. i 6. proleterske divizije. Odlučeno je da sve jedinice 1. korpusa pređu u protivnapad, da razbiju četničku grupaciju na prostoru sjeverno od Užica, a zatim da nastupaju preko Maljena i izbiju na greben Suvobora. Poslije artiljerijske, minobacačke i mitraljeske vatre otpočeo je u 5 časova 9. septembra opšti protivnapad. Treća krajiška i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije i 3. proleterska brigada 6. proleterske divizije, nastupale su opštim pravcem Jelova gora - Kosjerić - Maljen. Prva proleterska brigada 1. proleterske divizije i 1. proleterska brigada 6. proleterske divizije, kao lijevokrilna kolona, nastupale su opštim pravcem Jelovik - Seča Reka - Ražana - Maljen. U dobro organizovanom prvom naletu proleterskih brigada neprijatelj je razbijen i odstupao je neorganizovano i u potpunom neredu. Pokušaj četnika da na uzastopnim položajima pruže imalo jači otpor, slomljen je snažnim naletom sa fronta i obuhvatnim dejstvom proleterskih brigada.

Na lijevom krilu desnokrilne Grupe brigada, opštim pravcem selo Tupajići - Drmanovina (k. 1022) - Kosjerić, nastupala je 3. krajiška proleterska brigada. U popodnevним časovima jedinice 1. proleterskog korpusa, goneći četnike, izbile su na put Požega - Kosjerić - Ražana, posjele položaje Gradina (k. 789) - Šarampov (tt 809) - Gradina (k. 776) - Ridovi - Suva česma (k. 713), a zatim produžili gonjenje.

Četnička Vrhovna komanda nije sumnjala u uspjeh svojih korpusa i brigada u borbama kod Požege i na Jelovoj gori. Očekivala je odlučujuće rezultate i računala da će razbiti 1. proleterski korpus NOVJ. Međutim, u tome nije uspjela. Ona je za nekoliko dana odgodila nastupanje 1. proleterskog korpusa prema Suvoboru, ali to nije uticalo na kasnije događaje i na izvršenje osnovnog zadatka koji je Vrhovni štab NOVJ postavio tom korpusu.

Na drugoj strani prodor 3. krajiške proleterske brigade u rejon Kosjerić - Jelova gora, u vremenu od 4. do 7. septembra 1944. i njene borbe sa daleko nadmoćnijim snagama protivnika u rejonu Jelove gore 8. septembra, ostaće predmet proučavanja taktike i operativne vještine

⁷⁶¹ AVII, reg. br. S-V-2146. Naređenje Glavnog štaba - 135 od 6. 9. 1944, br. reg. S-V-2147. Naređenje Gorskog štaba - 136 od 6. 9. 1944, reg. br. 11308. Naređenje Štaba Cersko-Majevičke grupe korpusa od 5. 9. 1944, reg. br. S-V-11309, Započetak Štaba 4. grupe korpusa od 6. 9. 1944, br. reg. S-X-301. Naređenje Štaba Cersko-majevičke grupe korpusa od 6. 9. 1944, K. 713, br. reg. 46/3-II. Operativni izvještaj Štaba 3. krajiške brigade od 28. 9. 1944. Izvještaj Štaba 1. proleterske brigade od 9. 9. 1944. Zbornik, tom 1, knj. 12, br. dok. 154. Operativni izvještaj Štaba 13. proleterske brigade od 27. 9. 1944, br. dok. 164. Milan Sijan n.d. str. 385-387; Milan Antončić, str. 375; Vlado Bajić i Nikola Pećanac, *Zbornik 3. krajiške*, knj. 2, str. 353-373.

istoričara, posebno vojnih. Izbijanjem u taj rejon 3. krajiška brigada prisilila je četničku Vrhovnu komandu da izmjeni svoj prvobitni plan, mijenja pravac glavnog udara i pregrupiše svoje snage, radi čega je izgubila u vremenu i tempu napada i pretrpila poraz. Držanjem ključnih položaja u rejonu Jelove gore, 3. krajiška brigada obezbjedila je vrijeme i druge uslove za pregrupaciju ostalih jedinica 1. proleterskog korpusa za nanošenje posljednjeg udarca, brojno najjačoj i glavnoj grupaciji četnika Draže Mihailovića na borbenom putu kroz zapadnu Srbiju za Beograd, od čega se četnici više nikad nisu oporavili.

»Oni su u bujicama potpuno dezorganizovano, bez ikakve discipline i kontrole starješina, panično bježali Valjevsko-šabačkim putem u pravcu Koceljeva, gdje im je, za slučaj neuspjeha, bilo određeno zborna mjesto; a u samom gradu su se zadržavali samo toliko, koliko im je bilo potrebno da obriju brade i podišaju kose, a pošto toliko berbenica nije bilo u Valjevu, to su se u grupama na ulicama šišali i brijali«.

Prema objavljenim podacima četnici su u borbama na Jelovoj gori imali 517 poginulih i ranjenih, i 21 zarobljenog.⁷⁶²

Gubici 1. proleterskog korpusa, s obzirom na značaj operacije, bili su minimalni.

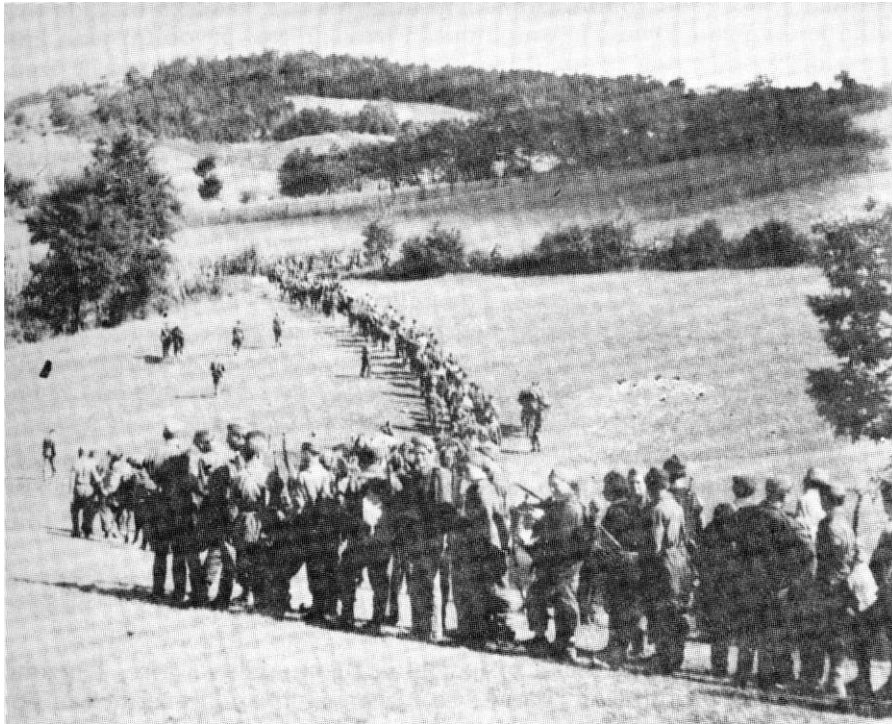
Oslobođenje Valjeva

Pošto je razbio četničku grupaciju u rejonu Jelove gore, 1. proleterski korpus produžio je nastupanje, da bi onemogućio četnicima posjedanje položaja i organizaciju odbrane na južnim padinama Bukova i Maljena. Do 18 časova 10. septembra 1. proleterska divizija, goneći razbijene četnike, ovladala je položajima na liniji s. Ljutice - s. Divnića Polja - Crni vrh (k. 1098), a 6. proleterska divizija Divčibarama i Bukovima. Narednog dana, lomeći slabiji uzastopni otpor četnika, 1. proleterska divizija ovladala je Maljenom, izbila na Suvoborski drum i ovladala položajima s. Brajići - Subobor (k. 804) - Struganik. Šesta proleterska divizija nastupala je opštim pravcem Divčibare - s. Brežde - s. Đurđevac, obezbjeđujući se lijevo od Valjeva. Tako su jedinice 1. proleterskog korpusa ovladale Ravnom gorom, sjedištem četničke Vrhovne komande Draže Mihailovića.

Treća krajiška proleterska brigada krenula je 10. septembra u 12 časova iz rejona Kosjerića i izbila do kraja dana na prostoriju sela Arsići - Čipovići - Košarišta. U rejonu Subjela, razbila je veću grupu četnika, i 27 ih zarobila. Brigadi je prišlo 25 naoružanih četnika. Zaplijenjeno je 8 kola sa municijom i drugom opremom. Brigada je 11. septembra produžila pokret i izbila na prostoriju Igrište - s. Planinica i obezbjedila se sa pravca Rajca. Prilikom izbijanja na liniju Ravna gora - Planinica, došlo je do sukoba sa kolonom Štaba četničke Vrhovne komande u kojoj su se nalazili Nacionalni komitet i američka vojna misija sa pukovnikom Mak Daulom na čelu. Poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, četnici su razbijeni i natjerani u bještvo. U ovoj borbi ubijeno je i ranjeno oko 185, a zarobljeno 90 četnika, od kojih jedan oficir

⁷⁶² Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 164.

Prvi bataljon u pokretu od Kosjerića prema Ravnoj Gori, septembar 1944.

iz štaba Draže Mihailovića. Zaplijenjena su 3 mitraljeza, 102 puške, četvoro kola sa municijom i 6 radio-stanica.⁷⁶³

Bježeći ispred 3. krajiške proleterske brigade desetkovana kolona četničke Vrhovne komande sukobila se s jedinicama 3. ličke proleterske brigade i doživjela još jedan poraz. Poslije kratkotrajne borbe, zarobljen je još jedan deo komore, nekoliko oficira i arhiva. Pružajući uzastopni otpor, ta četnička kolona krenula je preko Mionice, prešla Kolubaru i stigla u s. Divce, gdje su se nalazili dijelovi 1. i 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji su, na molbu Draže Mihailovića, došli iz Valjeva da je prihvate, a zatim je njemačkim automobilima pobjegla u Koceljevo.⁷⁶⁴

Treća krajiška brigada prebacila se 20. septembra na prostoriju sela Struganika, rodnog mjesta vojvode Mišića, i u selo Gornje Toplice. Toga dana nije vodila borbu. Jedinice su se sređivala i odmarale.

Do tada je 13. proleterska brigada oslobodila Ljig, porušila željezničku prugu Čačak - Beograd i obezbjedila se od Lajkovca i Gornjeg Milanovca, dok je 1. proleterska brigada prodirala prema Lajkovcu i Slovcu. Do mraka 3. lička proleterska brigada, oslobodila je dijelom

⁷⁶³ Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 164, str. 429.

⁷⁶⁴ Petar Višnjić, Operacije za oslobođenje Srbije, str. 140.

Minobacačko odeljenje Prateće čete 1. bataljona na vatrenim položajima na Ravnoj Gori, 11. septembar 1944.

snaga Mionicu, dok su 1. i 2. lička proleTERSka brigada, 6. proleTERSke divizije odbile protivnapad dijelova njemačkog 5. policijskog puka, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnika, i izbile na prostor sela Zuberice - Žabari - Robaje, oko 7 kilometara jugoistočno od Valjeva.⁷⁶⁵

Jedinice 12. korpusa zauzele su Rogačicu i Ljuboviju, razbile četnike na Povlenu i izbile u Podgorinu, jedno od glavnih uporišta oružanog ustanka u valjevskom kraju 1941, i u početku 1942, i uspostavile vezu s jedinicama 6. ličke divizije zapadno od Valjeva.⁷⁶⁶

U međuvremenu je Vrhovni komandant NOVJ, depešom tražio od jedinica »maksimalno razvijanje inicijative i ofanzivnog poleta,... Uništavanje komunikacija, zauzimanje važnijih čvorova, gradova i drugih objekata«, ističući da se okupatoru ne smije dozvoliti »da se organizovano povuče i iznese oružje iz naše zemlje«.⁷⁶⁷

U tako povoljnoj situaciji, poslije razbijanja četnika na Suvoboru i Maljenu i izbijanja 1. i 6. proleTERSke divizije na Kolubaru, a 13. korpusa

⁷⁶⁵ Zbornik, tom 1, knj. 12, br. dok. 85. Izvještaj Štaba 3. krajiške brigade od 28. 9. 1944, br. dok. 164. Izvještaj Štaba 3. brigade od 19. 9. 1944, br. dok. 154. Izvještaj Štaba 13. proleTERSke brigade od 27. 9. 1944. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 457-61. Dnevni izvještaj komande Jugoistoka od 11. 9. 1944; Milan Sijan, n. č. str. 390-391.

⁷⁶⁶ Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 32. Izvještaj Štaba 16. divizije od 13. 9. 1944

⁷⁶⁷ zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 16. Naredenje Štaba 1. proleTERSke divizije od 12. 9. 1944.

u Podgorinu, Štab 1. proleterskog korpusa odlučio je da napadne neprijateljev garnizon u Valjevu i oslobodi taj administrativno-politički i ekonomski centar zapadne Srbije. Tada su se u rejonu Valjeva nalazili: dva bataljona njemačkog 5. policijskog puka, dva ojačana bataljona Srpskog dobrovoljačkog korpusa, dijelovi Srpske državne straže i četnici Valjevskog korpusa, ukupno oko 4.000 vojnika. Na prostoru Obrenovac - Ub nalazio se jedan bataljon divizije »Brandenburg«, u Lajkovcu slabiji dijelovi Nijemaca, a u Mačvi njemačka borbena grupa »Jugendfeld«.⁷⁶⁸ Procijenjeno je da njemačke snage, izvan garnizona Valjevo, neće moći uspješno intervenirati u slučaju da se brzo slomi otpor neprijatelja u gradu.

Odbrana Valjeva bila je dobro organizovana. Glavnina njemačkih snaga nalazila se u »Kasarni 5. puka« i kasarnama na Krušiku, koje su bile pretvorene u pravu tvrđavu i dominirale putevima Beograd - Valjevo i Šabac - Valjevo. Tvrde zgrade Okružnog i Sreskog suda, kuća dr Miloša Pantića i druge, bile su pretvorene u snažne otporne tačke njemačkih posada. Nedićevci i četnici Draže Mihailovića organizovali su odbranu na južnoj ivici grada, na odsjeku između Jablanice i Kolubare, a u gradu su organizovali otporne tačke u Oficirskom domu, hotelu »Brankovini«, u Artiljerijskoj kasarni i na ulazu u istočni dio grada, između Kolubare i beogradskog puta.

Planom Štaba 1. proleterskog korpusa predviđen je jednovremeno napad 1. proleterske divizije sa sjevera i 6. proleterske divizije s juga, uz jednovremeno zatvaranje pravaca od Lajkovca, Uba i Tamnave, s tim da napad otpočne 14. septembra u 18 časova. Jedinice 12. korpusa zatvorile su pravce od Loznice i Šapca prema Valjevu i obezbjeđivale dejstvo jedinica 1. proleterskog korpusa.⁷⁶⁹

Pošto je bila mnogo udaljena od polaznih položaja za napad, 3. krajiška proleterska brigada u jutarnjim časovima 13. septembra krenula je iz rejona Struganika i Gornjih Toplica prema Slovcu da se prebaci preko Kolubare i komunikacije Lajkovac - Valjevo i prikupi na prostoru Babina Luka - Zabrdica - Jasenica. Kada je čelo kolone izbilo u selo Veselinovac i na r. Kolubaru, sukobilo se s njemačkom kolonom koja se nalazila u pokretu od Valjeva u pravcu Slovca. Poslije kratkotrajne, ali vrlo žestoke borbe, grupa bataljona sastava 1, 2, 3. i 5. bataljon, pod komandom zamjenika komandanta Brigade Nikole Pećanca napravila je brešu u njemačkom rasporedu, prešla Kolubaru i krenula prema Babinoj Luci. Čim je kolona prošla, neprijatelj je zatvorio obrešu i zaustavio pokret drugog dijela Brigade (4, 6. i 7. bataljon, artiljerijski divizion i pozadinski dijelovi) i zadržao je na desnoj obali Kolubare. Pokušaj tog dijela Brigade da se prebaci preko Kolubare u rejon sela Loznice, nije uspio, jer su Nijemci pružali snažan otpor, radi čega se kolona ponovo vratila u selo Veselinovac.

Čim su 1, 2, 4. i 5. bataljon krenuli prema selu Babina Luka, dočekani su na prvim visovima snažnom vatrom Zlatiborskog četničkog

⁷⁶⁸ A VII, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 603-7. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 15. 9. 1944, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 678-82. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 17. 9. 1944.

⁷⁶⁹ Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 30. Naredenje Štaba 1. proleterske divizije od 13. 9. 1944.

Stab brigade u pokretu pred napad na Valjevo, septembar 1944. (snimak iz foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu)

korpusa. Malo je nedostajalo da ih četnici ne nabace u ravnici i u rijeku Kolubaru. U kritičnom momentu četnici su zaustavljeni, a zatim snažnim protivnapadom odbijeni. Cio dan 14. septembra bataljoni su vodili vrlo žestoku borbu. Krajem dana četnici su bili prisiljeni na odstupanje prema Koceljevu, a bataljoni su se prikupili na prostoriji Babina Luka, Zabrdica, Jasenica, sjeverno od Valjeva. Toga dana ubijeno je i ranjeno preko 100 četnika, među kojima nekoliko oficira. Zarobljeno je 80 četnika, 1 oficir i 1 podoficir.

I drugi dio brigadne kolone toga dana prebacio se preko Kolubare kod Slovca i prikupio se u rejonu Karanovac - Jasenica.

U 18 časova 14. septembra počeo je opšti napad na neprijateljev garnizon u Valjevu. Treća krajiška brigada napadala je na širokom frontu od potoka Brestić do Kolubare, duž puteva Sabac - Valjevo i Divci - Valjevo. S obzirom na to da su bataljoni u toku dana vodili borbu sa četnicima sjeverno od Valjeva ili bili u pokretu, ubacivani su u borbu postupno - kako je koji stizao, što se odrazilo na početne uspjehe. U napadu su učestvovali 2, 3, 4. i 5. bataljon, dok su 1, 6. i 7. bataljon zatvarali pravce od Lajkovca, Uba i Šapca, i štitili bataljone koji su napadali. Napad je podržavao artiljerijski divizion sa vatrenih položaja iz rejona k. 266, južno od sela Grabovice.

Iz rejona Jasike - Ševarice - s. Grabovica, duž puta Šabac - Valjevo, glavni udar nanosili su 2, 3. i 5. bataljon, a 4. bataljon na pomoćnom

pravcu, duž puta Lajkovac - Valjevo na kasarnu u Krušiku. Desno od 3. krajiške brigade na pravcu Divlje polje - Boričevac, desnom obalom potoka Brestić, napadali su dijelovi 1. proleterske brigade. Lijevo od 3. krajiške, lijevom obalom Kolubare na pravcu Parlog - Gradac, napadala je 1. proleterska lička brigada, a na pravcu Bobija - Popare-most na Kolubari, 2. lička proleterska brigada.

U toku dana i noći 14/15. septembra bataljoni 3. krajiške brigade likvidirali su spoljnu odbranu, prodrli u grad i otpočeli ulične borbe. Neprijatelj je pružao žilav otpor iz kasarne 5. puka i kasarne u Krušiku, oko koje su bila postavljena minska polja i žičane prepreke, zatim iz Oficirskog doma i hotela »Brankovine«. Bataljoni 3. krajiške, i bataljoni 1. i 2. ličke brigade blokirali su neprijatelja u tim objektima i pripremali se za odlučujući napad. Uli časova zauzet je Oficirski dom, a u 17 časova hotel »Brankovina« i izvršen napad na kasarnu u Krušiku. Privučena su artiljerijska oruđa za neposredno gađanje. Poslije nekoliko ispaljenih granata, koje su napravile velike otvore na zidovima kasarne, 4. bataljon 3. krajiške izvršio je snažan juriš i zauzeo kasarnu. Do tada su likvidirana sva uporišta u gradu, sem kasarne »5. puka«, iz koje su Nijemci pružali i dalje vrlo žilav otpor.

U međuvremenu je Komanda Jugoistoka preduzela mjere da deblokira opkoljenu posadu u kasarni »5. puka« i, protivnapadom iz pravca Beograda i Užica, odbaci 1. proleterski korpus iz rejonu Valjeva. Ona je taj zadatak još 14. septembra povjerila štabnom oficiru za protivoklopnu odbranu, pukovniku Jugenfeldu. Njemu su bili potčinjeni: 5. SS policijski motorizovani puk, 2. puk belogardijskog Ruskog zaštitničkog korpusa, dva divizionu artiljerije, dijelovi 1. i 3. puka Srpskog dobrovoljačkog puka i Srpske državne straže, ukupno oko 7.000 vojnika. Kao pomoć opkoljenim snagama u Valjevu upućeni su iz Beograda, preko Uba, 1. bataljon 1. puka divizije »Brandenburg«, 202. tenkovski bataljon i dvije vazduhoplovne čete. U isto vrijeme 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen« trebalo je da nastupa iz rejonu Užica prema Valjevu.⁷⁷⁰

Ujutru 16. septembra, dok je 13. proleterska brigada gonila dijelove njemačkih snaga od Slovca prema Ubu, iz Uba su krenuli dijelovi borbene grupe »Jugenfeld« - bataljon divizije »Brandenburg«, 202. tenkovski bataljon bez 2. čete, bataljon 5. motorizovanog policijskog puka i dvije vazduhoplovne čete. U prvom sudaru neprijatelj je probio položaje 13. proleterske brigade kod sela Markove Crkve, a zatim i položaje 3. proleterske ličke brigade kod s. Divci i, na kraju dana, prodro u Valjevo i spojio se s opkoljenom posadom u kasarni »5. puka«. Do intervencije 14. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« nije došlo, zato što je bio angažovan u borbama sa 5. i 17. divizijom Operativne grupe NOVJ u dolini Zapadne Morave.

U međuvremenu su nastavljene borbe u gradu, ali sva nastojanja jedinica 1. i 6. divizije da slomiju otpor opkoljenog neprijatelja u kasarni »5. puka« ostala su bez uspjeha. Poslije proboja Nijemaca u Valjevo

⁷⁷⁰ A VII, mikrofilm NAV-N-T-77, film 780, snimak 5886951-83. Borbe armijske grupe »Srbija« od avgusta do oktobra 1944, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 594-5. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 16. 9. 1944.

i spajanja s opkoljenom posadom u kasarni »5. puka«, nije bilo izgleda za uništenje neprijatelja u gradu.

Da jedinice ne bi izlagao nepotrebnim gubicima i gubio dragocjeno vrijeme, Štab 1. proleterskog korpusa odlučio je da glavninu svojih snaga izvuče na desnu obalu Kolubare, između Valjeva i Lajkovca, a za neposrednu blokadu grada ostavi slabije dijelove. U isto vrijeme grad je napustila i ogromna masa stanovništva, naročito omladine, koja je čekala da primi oružje i da se svrsta u jedinice 1. i 6. proleterske divizije.

U Valjevo su avionom doletjeli 17. septembra predveče komandant njemačkih trupa u Srbiji, general Felber (*Fölber*) i komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa general Košta Mušicki. Pošto je upoznat sa situacijom, general Felber je naredio da se Valjevo napusti i jedinice povuku u pravcu Uba.⁷⁷¹ Povlačenje je počelo 18. septembra pre podne. Na putu od Valjeva do Uba neprijatelj je bio izložen jakoj artiljerijskoj, minobacačkoj i mitraljeskoj vatri jedinica 1. i 6. proleterske divizije. Treći bataljon 3. krajiške brigade napao je kolonu Nijemaca i nanio joj osjetne gubitke. Zaplijenjena su i spaljena dva kamiona s opremom.

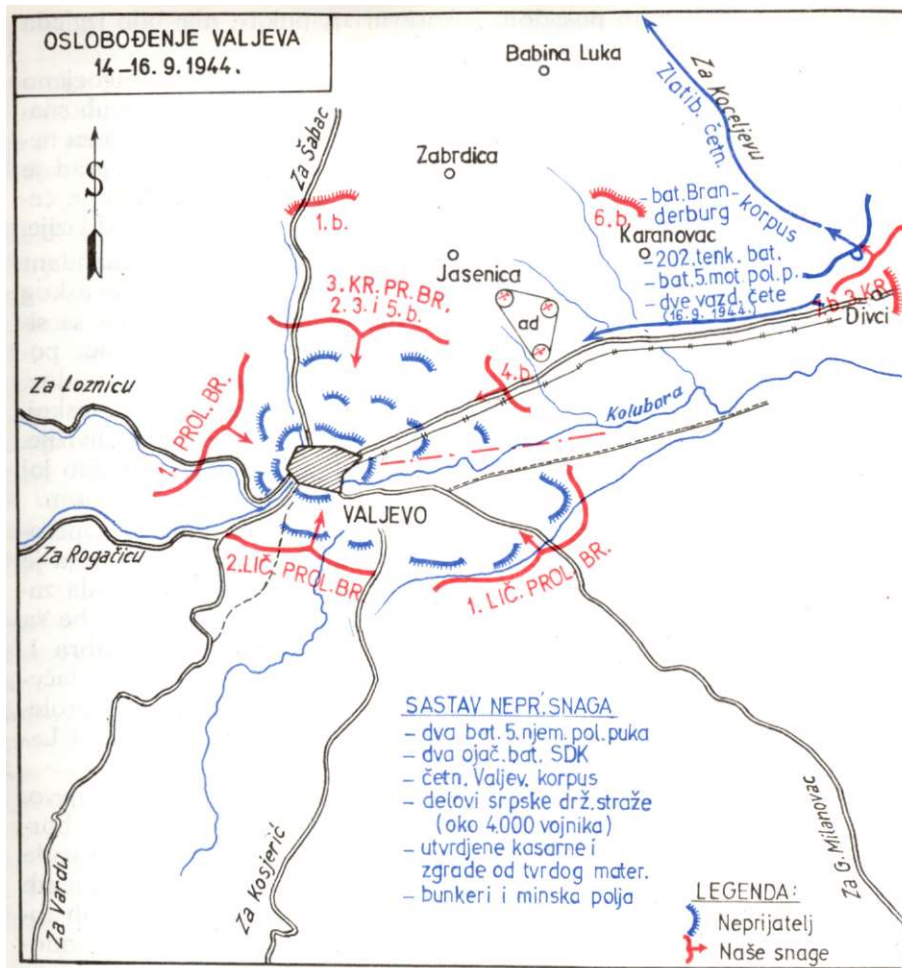
Dok su 1. i 6. proleterska divizija vodile borbu za Valjevo, Operativna grupa divizija prešla je Zapadnu Moravu. Sedamnaesta divizija je 16. septembra oslobodila Gornji Milanovac, a 5. krajiška nastupala zapadno od Rudnika u pravcu Aranđelovca, a 12. korpus vodio borbe sa četnicima oko Krupnja i Bele Crkve. Oko 19 časova 18. septembra 1. i 2. lička proleterska brigada goneći neprijatelja koji je bio u povlačenju, oslobodile su Valjevo, a jedinice 13. proleterske brigade 1. proleterske divizije, poslije kratkotrajne borbe, oslobodile su Lajkovac i Lazarevac.

Tako je poslije četvorodnevnih borbi konačno oslobođeno Valjevo. Nisu prikupljeni potpuni podaci o gubicima neprijatelja za vrijeme borbi za Valjevo. Međutim, zna se da je u zoni napada 3. krajiške brigade u Valjevu i oko Valjeva neprijatelj imao 113 poginulih, oko 130 ranjenih i 150 zarobljenih. Samo 3. krajiška zaplijenila je 5 protivtenkovskih topova, 3 minobacača, 10 puškomitraljeza, 3 tromblonske puške, 8 kamiona, veće količine municije, 5 magacina odječne opreme, hrane i drugog ratnog materijala. Prilikom zarobljavanja njemačkih topova naročito se istakao nišandžija Mirko Rokvić iz 1. bataljona. Proglašen je za narodnog heroja. Jedinice 6. ličke proleterske divizije zarobile su 309 neprijateljevih vojnika i zaplijenile 3 brdska topa, 7 minobacača, 15 puškomitraljeza, 264 puške i uništile 3 tenka. Šesta lička divizija imala je 33 poginula i 75 ranjenih boraca.⁷⁷²

Iako je poslije neprijateljeve intervencije i četvorodnevnih borbi Valjevo oslobođeno, analizom borbenih dejstava može se zaključiti da napad nije bio dobro organizovan. Jedinice su bile izmješane, postupno ubacivane u borbu, napadale na širokom frontu i bez potrebnog uz-

⁷⁷¹ AVII mikrofilm NAV-N-T-311, film 93, snimak 667-8.

⁷⁷² Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 164, str. 430. Operacijski izvještaj 3. krajiške brigade. AVII k. 799 br. reg. 3/4. Relacija 6. proleterske divizije o borbama za oslobođenje Valjeva, k. 797, br. reg. 316/4. Pregled gubitaka neprijatelja u borbama za oslobođenje Valjeva. Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 154. Operativni izvještaj 13. proleterske brigade od 27. 9. 1944. Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. 112, str. 278-281. Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 22. 9. 1944.

ajamnog sadejstva, a posebno kod onih koje su vršile obezbjeđenje, što je otežavalo komandovanje i zahtijevalo više vremena.

Bez obzira na to, oslobodjenje Valjeva imalo je veliki politički i vojnički značaj. Stvoreni su svi uslovi za dalji prodor jedinica NOVJ prema Savi i Beogradu.

Poslije oslobodjenja Valjeva 3. krajiška brigada krenula je prema Lajkovcu, prebacila se ponovo na desnu obalu Kolubare u rejon Slovca i razmjestila se u rejon Bogovađa - Pepeljevac - Pridvorica, u rezervu Štaba 1. proleterske divizije, gdje je ostala sve do 28. septembra 1944. Za vrijeme borbi oko Valjeva u Brigadu je stupilo 240 novih boraca. Čim su se jedinice 1. i 6. proleterske divizije počele spuštati sa grebena Suvobora prema komunikaciji Lajkovac - Valjevo, a naročito za vrijeme borbe za oslobodjenje Valjeva, počele su pristizati veće grupe omladine i svrstavati se u jedinice Brigade. Pristizali su i stariji ljudi, pa čak i bor-

ci sa Solunskog fronta, među kojima i dva narednika srpske vojske iz sela Bogovađe. To vrijeme je iskorišteno za odmor i sređivanje jedinica. Vojnički, politički i kulturno-zabavni rad, posebno sa novim borcima te kao je pojačano spremajući ih za predstojeće borbe.

Inženjerijski, odnosno 7. bataljon, 3. krajiške proleterske brigade, izašao je 18. septembra iz njenog sastava i ušao u novoformiranu Inženjerijsku brigadu 1. proleterskog korpusa.

Oslobođenje Uba

Treća krajiška proleterska brigada, poslije desetodnevnog odmora, po naređenju štaba 1. proleterske divizije⁷⁷³ pomjerila se 1. oktobra na prostoriju Nepričava, Markova Crkva, Oštrikovac (tt 263) i pripremala se za napad na neprijateljevo uporište u rejonu Uba. Prije početka napada, u Ubu i oko njega nalazilo se: 350-400 Nijemaca sa 4 tenka, 2 topa, 3 teška mitraljeza⁷⁷⁴ i oko 800 četnika. Naročito su bili dobro utvrđeni položaji oko mehane »Kladnica« 5 kilometara južno od Uba, i položaji na južnoj ivici grada u rejonu Silaja (k. 189) i Vučijak (tt 184), opasani rovovima, minskim poljima i bodljikavom žicom. U napadu su učestvovala četiri bataljona 3. krajiške i 1. proleterske brigade 1. proleterske divizije, dok je 13. proleterska napadala u isto vrijeme na Vreocce. Do tada su 6. lička divizija i 12. korpus ovladali Cerom i prodirali na sjever prema Savi i ušću Drine u Savu.

Prema zapovjesti Štaba Brigade,⁷⁷⁵ 1. i 5. bataljon napadali su sa istočne strane duž puta Stublenica - Ub. Desno, grebenom preko s. Trnjaka, od r. Uba do potoka Stublenice, napadao je 1. bataljon, a lijevo preko Silaja (k. 189) do puta Slovac - Ub, 5. bataljon. Drugi bataljon ojačan protivtenkovskim topom, dobio je zadatak da likvidira neprijateljevo uporište u rejonu mehane »Kladnica« u kome se nalazilo oko 60 Nijemaca i 150 četnika sa 3 tenka. Šesti bataljon »Mateoti« nalazio se u rezervi; 1, 2. i 5. bataljon južno od mehane »IGadnica«, dok je 4. bataljon ojačan jednim brdskim topom zadržan u rejonu Oštrikovca i Markove Crkve u brigadnoj rezervi. Treći bataljon ostao je u s. Kamenici, na obezbjeđenju divizijske bolnice, s tim što je jednu četvu rasporedio u s. Mionici. Štab Brigade nalazio se u s. Stopanji. Bataljoni 1. proleterske brigade napadali su sa zapadne strane.

Napad je počeo u 6.30 časova 2. oktobra, jednovremeno na svim pravcima. Od početka napada razvila se vrlo žestoka borba. Pošto su raspolagali sa dovoljno municije, Nijemci su, koristeći se dobro organizovanim sistemom vatre i brisanim prostorom obasipali borce jakom vatrom iz automatskog oružja, iz utvrđenih rejona i rovova. Borba je trajala preko cijelog dana, ali bez većih rezultata. Naročito žilav otpor neprijatelj je pružao iz rejona kafane »Kladnica«, Vučjak (tt 184) i Silaja (k. 189). U toku dana potpuno je otkriven sistem odbrane i raspored neprijateljevih snaga.

⁷⁷³ AVII, k. 714, br. reg. 15/1-1. Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 30. 9. 1944.

⁷⁷⁴ Knjiga depeša 1. proleterske divizije. AVII, k. 712, b.f. 12, dok. 32.

⁷⁷⁵ AVII, k. 714, br. reg. 15/1-2, od 1. 10. 1944.

Kolona brigade u pokretu iz Uba prema Lajkovcu, početkom oktobra 1944.

Vlado Bajič, komandant brigade predaje prelaznu zastavu komandantu 2. bataljona Đuranu Kovačeviću u selu Bogovađa kod Lajkovca, septembar 1944.

Poslije temeljitih priprema, napad je obnovljen u 20 časova. Energičnim napadom 2. i 6. bataljona Nijemci su bili prisiljeni da napuste han »Kladnicu« i da se povuku u centar grada. Zatim je, uz snažnu podršku artiljerije koordiniranim dejstvom 1, 2, 5. i 6. bataljona 3. proleterske, i bataljona »Garibaldi« i 2. bataljona 1. proleterske brigade, slomljen otpor neprijatelja na Vučjaku i Silaju. Pod pritiskom proletera, Nijemci su uz neznatan otpor počeli odstupati prema Obrenovcu, a u 22 časa Ub je oslobođen. Istovremeno 1. i 3. bataljon, 1. proleterske brigade zauzeli su Čemanov most i Crvenu Jabuku, porušili most na r. Tamnavi i odbili napad neprijateljeve kolone, koja je iz Obrenovca krenula u pomoć garnizonu u Ubu. Gonjenje razbijenog neprijatelja preuzeli su 1. i 5. bataljon 3. krajiške i 4. bataljon 1. proleterske brigade. Poslije oslobođenja Uba, 2. bataljon 3. krajiške brigade zadržan je u Ubu sa zadatkom da zavede red, organizuje komandu mjesta i pomogne učvršćenju organa narodne vlasti.

Samo na odsjeku napada 3. krajiške brigade ubijeno je i ranjeno oko 35 neprijateljevih vojnika. Zarobljena su 32 četnika. Gubici Brigade bili su: 8 poginulih i 11 ranjenih boraca i starješina. I 1. proleterska brigada zarobila je 180 četnika. Njeni gubici bili su 11 poginulih i 45 ranjenih boraca.⁷⁷⁶

Poslije izvršenog zadatka, 5. oktobra, 3. krajiška brigada pomjerila se u rejon Čibukovica - Županjac - Čelije - Pepeljevac - Prnjavor, južno od Lajkovca, a 7. oktobra produžila je pokret preko Lazarevca i prikupila se u širem rejonu sela Venčane, gdje se zadržala do 9. oktobra. Tu se sređivala i odmorila.

U međuvremenu je iz sastava Brigade prekomandovano u jedinice 17. istočnobosanske divizije 12 rukovodilaca: Sretko Trikić, Gavro Jarić, Dmitar Kuburić, Božo Jeličić, Stojan Plavša, Boško Atlagić, Bogdan Latinović, Branko Ljiljak, Petar Potkonjak, Milan Dragić, Jovo Rađenović i Dušan Tomić.⁷⁷⁷ S njima je, iz sastava 1. proleterske divizije, raspoređeno u 17. diviziju još 21 rukovodilac i 327 boraca, od kojih 16 drugarica.⁷⁷⁸ Sve te starješine naredbom Štaba 17. divizije raspoređene su na više dužnosti u jedinice 6. istočnobosanske proleterske brigade, 15. mavejičke brigade i 2. krajiške brigade. Na njihova mjesta naimenovane su mlade i sposobne starješine iz sastava brigade.

Naredbom Štaba 1. proleterske divizije br. 35 od 6. oktobra 1944,⁷⁷⁹ za zamjenika komandanta 2. bataljona 3. krajiške brigade postavljen je Lazo Šobot, a za zamjenika komandanta 4. bataljona Mišo Čulibrk. Istom naredbom intendant Brigade, Blažo Rodić, postavljen je za komandanta pozadine 1. proleterske divizije, a na njegovo mjesto za intendanta Brigade, Savo Novković.

Pored navedenih, za popunu novoformiranih jedinica u Šumadiji, iz sastava Brigade, prekomandovano je još 6 starješina: Ilija Grbić,

⁷⁷⁶ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4. Operacijski dnevnik 3. krajiške brigade; k. 713, f. 2, dok. 3. Operativni izvještaj 1. proleterske brigade.

⁷⁷⁷ AVII, k. 714, br. reg. 26/1-9. od 23. 9. 1944.

⁷⁷⁸ Rudi Petovar i Savo Trikić: Monografija »Šesta proleterska istočnobosanska brigada«.

⁷⁷⁹ AVII, k. 712, br. reg. 13/1-4.

Prvi bataljon u pokretu od Lazarevca prema selu Venčane i Mladenovcu, 7. oktobar 1944. Na čelu kolone: komandant Jovo Miljevič i politički komesar I. čete 1. bataljona Tomo Tanjga

Mile Bjelovuk, Milan Rokvić, Mile Zaviša, Dušan Kerkez i Vlado Rađenović.⁷⁸⁰

Toga dana Štab 1. proleterske divizije naredio je da se izvrši mobilizacija svih sposobnih ljudi od 18 do 25 godina.⁷⁸¹

Istovremeno, prema naređenju 1. proleterskog korpusa, pri Štabu 1. proleterske divizije formirani su dopunski bataljoni, a pri komandi područja radni bataljoni.⁷⁸²

⁷⁸⁰ AVII, k. 714, br. reg. 29/1-9. Naredba Štaba 3. krajiške brigade od 6. 10. 1944.

⁷⁸¹ Zbornik, k. 714, br. reg. 1/1^1. Naredba Štaba 3. proleterske brigade od 6. 10. 1944.

⁷⁸² AVII, k. 712 A, br. reg. 16-2. Naredba Štaba 1. proleterskog korpusa br. 71, od 3. 10. 1944.

Brigada u borbama za oslobođenje Beograda

Vojno-politička situacija pred početak operacije

U proteklih mjesec dana, na području Srbije i na njenim istočnim granicama dogodile su se krupne vojno-političke promjene. Vlada Sovjetskog Saveza prekinula je 5. septembra diplomatske odnose sa Bugarskom i objavila joj rat, a 8. septembra, trupe Crvene armije iz Dobrudže prešle su rumunsko-bugarsku granicu i otpočele nastupanje na širokom frontu preko Bugarske prema istočnim granicama Jugoslavije. Sovjetski savez poslao je notu vladi Bugarske u kojoj se, pored ostalog, kaže:

... Moglo se očekivati da će Bugarska iskoristiti ovaj pogodni moment, i, poslije Rumunije i Finske, da se odrekne progermanske politike, da prekine sa Njemačkom i da se pridruži Antihitlerovskoj koaliciji demokratskih država. Uprkos svemu tome Bugarska i danas otkazuje da raskine sa Njemačkom .. Na osnovu toga, sovjetska vlada raskida sve odnose sa Bugarskom i od sada će se Sovjetski Savez nalaziti u ratnom stanju sa Bugarskom».⁷⁸³

Dan kasnije, 9. septembra 1944, pod rukovodstvom Bugarske radničke partije izbio je ustanak bugarskog naroda i obrazovana je vlada Otečestvenog fronta.

Vojno-politička situacija nastala prodorom Crvene armije u Rumuniju i Bugarsku, i jedinica NOVJ u Srbiju, neodložno je zahtijevala usaglašavanje dejstava dviju savezničkih armija - Sovjetskog Saveza i NOVJ Jugoslavije. U vezi s tim vrhovni komandant NOVJ, maršal Tito, boravio je početkom septembra 1944. u Moskvi, gdje je postignut sporazum na osnovu kojeg Crvena armija privremeno prenosi svoja vojna dejstva na teritoriju Jugoslavije. Usaglašeno je operativno-strategijsko sadejstvo sovjetskih i jugoslovenskih jedinica. Sa sovjetske strane podvučeno je da će sovjetske trupe, poslije izvršenja svojih borbenih zadataka, biti odmah povučene iz Jugoslavije, a da će u rejonima u kojima se privremeno nalaze jedinice Crvene armije, sve funkcije građanske administracije ostati u rukama organa Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.⁷⁸⁴

Tim povodom objavljen je 28. septembra 1944. zajednički kominike preko agencije TASS u Moskvi, u kojem se, između ostalog, kaže...

⁷⁸³ *Vnežnaja politika Sovetskoga Sojuza v period Otečanstvenoj vojni*, tom II, Moskva, OGIZ, 1946, str. 182-183.

⁷⁸⁴ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, knj. 2, str. 297-198.

»da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije«. ⁷⁸⁵ Petog oktobra 1944. maršal Tito, pri povratku iz Moskve, u Krajovi se sastao sa načelnikom Štaba 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, general-pukovnikom Sergejom Semjonovičem Birjuzovim, sa kojim je razmotrio opšti plan beogradske operacije i utanačio borbeno sa dejstvo sovjetskih i jugoslovenskih jedinica na beogradskom operacijskom pravcu. ⁷⁸⁶

Istog dana u Krajovi je vrhovni komandant NOV i PO Jugoslavije, maršal Tito, primio delegaciju otečenstvenofrontovske bugarske vlade, koja ga je molila da bugarskoj reorganizovanoj armiji dozvoli da učestvuje u oslobodenju jednog dijela Jugoslavije. U vezi s tim »iz kabineta predsjednika Nacionalnog komiteta Jugoslavije izdato je 5. oktobra saopštenje u kome se pored ostalog kaže: Razgovori su tekli u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu obostranog razumjevanja«...

... »Delegati vlade Otečenstvenog fronta izrazili su spremnost da učine sve za ispravljanje nepravdi koje su narodima Jugoslavije počinili reakcionarni fašistički elementi bugarske vlade i da će se u punoj mjeri založiti da se normalizuju odnosi između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu pune i bratske solidarnosti«. ⁷⁸⁷

U vezi s tim, u pismu koje je Centralni komitet Bugarske radničke partije (komunista) poslao 2. novembra 1944. maršalu Titu povodom razgovora u Krajovi, pored ostalog, kaže se i ovo:

»Ogromna je zasluga JA, koju si ti organizovao i kojom ti rukovodiš, kako za oslobodenje vaše rastrgane otadžbine, tako i za nanošenje teških udaraca hitlerovskim bandama na Balkanu. Jugoslovenski narodi, i na prvom mjestu hrabri susjed srpski narod, prvi su podigli zastavu za odlučnu narodnooslobodilačku borbu protiv hitlerovske Njemačke...

Naš narod se osjeća krivim prema jugoslovenskim narodima, naročito prema srpskom i makedonskom, što je dozvolio da njegovim fašistički upravljajući stvore od Bugarske palcdarm njemačkih porobljivača... Mi vam dugujemo vječnu blagodniost za p&dršku i bratsku pomoć, uz koju su se naši prvi partizanski odredi stvorili kod vas«. ⁷⁸⁸

U Krajovi je postignut dogovor i o zajedničkim dejstvima jedinica NOVJ, Crvene armije i reorganizovane bugarske armije, za oslobodenje preostalih okupiranih rejona Srbije i Beograda, a zatim da se obrazuje jedinstven front Jugoslovenskih i sovjetskih oružanih snaga i nastavi ofanziva.

Za realizaciju tako važnog i zamašnog operativno-strategijskog zadatka predviđen je kombinovani udar trupa 3. ukrajinskog fronta i deo snaga 2. ukrajinskog fronta s istoka, i snaga Narodnooslobodilačke vojske s jugozapada. Štabu 3. ukrajinskog fronta bila je operativno potčinjena novoformirana bugarska 2. armija. Snage NOVJ sačinjavala je Prva armijska grupa u sastavu: 1. proleterski korpus - 1. i 6. proleterska i 17. i 21. udarna divizija, i 12. korpus - 11. krajiška, 16. i 36. vojvođan-

⁷⁸⁵ Peti kongres KPI, str. 120.

⁷⁸⁶ Beogradska operacija, VII, Beograd, 1964, str. 104-105.

⁷⁸⁷ Pregled NO rata u Makedoniji, VII, Beograd, 1950, str. 142.

⁷⁸⁸ Arhiv Istorijskog odeljenja CK KPI, reg. br. 1997.

ska i 28. slavonska divizija; 13. i 14. korpus NOVJ, pod komandom Glavnog štaba Srbije i 2. proleterska i 37. udarna divizija kao samostalne.

Zamisao operacije bila je: pošto slome otpor njemačke armijske grupe »Srbija« u okupiranim dijelovima istočne Srbije i u Pomoravlju, trupe 3. ukrajinskog fronta i 1. armijske grupe nastupaće u dva pravca: glavnim snagama prema Beogradu da ga oslobode, a pomoćnim, dolinom Zapadne Morave i prema Kragujevcu, da spriječe protivudar njemačke grupe armija »E« koja se povlačila iz Grčke preko Makedonije i Kosova, dolinom Ibra prema Kraljevu i, na taj način, da obezbijede nesmetana dejstva jedinicama koje učestvuju u oslobađanju Beograda.

Dio snaga NOVJ i dijelovi bugarske 2. armije dobili su zadatak da oslobode Niš i Leskovac, a zatim da dejstvuju prema Kosovu - u desni bok njemačke grupe armija »E«, koja se nalazila u povlačenju sa juga.⁷⁸⁹

Za vrijeme boravka maršala Tita u Moskvi, Državni komitet odbrane SSSR-a donio je odluku da narodu Jugoslavije preda vazduhoplovnu grupu⁷⁹⁰ i naoružanje i opremu za dvanaest pješadijskih i dvije vazduhoplovne divizije,⁷⁹¹ i uputi u jedinice NOVJ, u svojstvu instruktora, grupu sovjetskih oficira.

Sovjetsko-jugoslovenski sporazum sklopljen u septembru 1944, imao je veliki značaj za međunarodnu afirmaciju nove Jugoslavije. Službenim potpisivanjem sporazuma, sovjetska vlada još jedanput je podvukla da smatra Nacionalni komitet oslobođenja jedinom zakonitom vladom Jugoslavije, i da je spremna da mu ukaže potpunu političku podršku i svoju vojnu i ekonomsku pomoć.

Prodorom Prve armijske grupe u Šumadiju i zapadnu Srbiju, izbijanjem na desnu obalu Save i neposredno pred Beograd, 14. korpusa na Dunav, kao i zatvaranjem doline Južne Morave od 13. korpusa NOVJ, postignuta su dva operativno-strategijska cilja. Prvo, vojno-politička organizacija četnika Draže Mihailovića u Srbiji, iako svestrano podržavana od Nijemaca, Bugara i Nedića, zahvaljujući podršci ogromne većine napaćenog srpskog naroda, posebno omladine, potpuno je razbijena, a sve nade reakcionarnih krugova oko dvora i u vrhovima jugoslovenskih građanskih političkih partija u emigraciji, uz podršku reakcionarnih snaga u SAD i Velikoj Britaniji da očuvaju pokret Draže Mihailovića, bile su potpuno pokopane. I drugo, njemačka Vrhovna komanda bila je potpuno iznenađena brzim uspjesima NOV Jugoslavije. Nijemci su zakasnili sa odlukom o izvlačenju grupe armija »E« sa grčko-makedonskog ratišta i formiranjem balkanskog fronta.

I pored svakodnevnih borbi, sve jedinice NOVJ intenzivno su se pripremale za predstojeće operacije. U jedinicama 3. krajiške proleterske brigade posvećena je naročita pažnja obuci novopridošlih boraca i političkom radu sa narodom. Na četnim i bataljonskim konferencijama boraca i na sastancima organizacija KPJ i SKOJ-a, istican je značaj oslobođenja Srbije, posebno Beograda, kao i značaj susreta i borbenog sa dejstva sa jedinicama Crvene armije.

⁷⁸⁹ *Beogradska operacija*, str. 83-87.

⁷⁹⁰ Dešeta gardijska jurišna i 236. lovačka vazduhoplovna divizija, i 9. rejon vazduhoplovne baze, pod opštom komandom general-majora A. H. Vítuka.

⁷⁹¹ Već poslije oslobođenja Beograda, sovjetska vlada dodjelila je jugoslovenskom narodu 3.300.000 kg žita i brašna.

Pored isticanja političkog značaja predstojećih operacija i opšte vojno-političke situacije u zemlji i na sovjetskim frontovima, u periodičnim biltenima i listovima jedinica svih stepena, borci i starješine izražavali su radost povodom izbijanja trupa Crvene armije na istočne granice Jugoslavije. Narod Srbije sagledao je snagu NOP-a i jedinica NOVJ, i očekivao ih sa velikim oduševljenjem i gostoprimstvom.

Borci su redovno informisani o situaciji na pojedinim frontovima, o oslobodilačkim tradicijama srpskog naroda, o likovima i podvizima boraca i jedinica NOVJ, o susretima sa mjesnim partizanskim jedinicama i narodom Šumadije i Pomoravlja. U oslobođenim gradovima, većim mjestima i selima održavani su politički zborovi i priredbe sa kulturno-zabavnim programom, što je, pored ostalog, znatno uticalo na moral boraca i priliv novih boraca u proleterске i udarne brigade NOV Jugoslavije.

Svi su shvatili da je došlo krajnje vrijeme da svi sposobni stupaju masovno u redove NOVJ. Novopridošli borci su upoznavani sa borbom putem proleterских i udarnih brigada i divizija, sa njihovim slavnim bitkama u četvorogodišnjoj borbi, i o legendarnim borcima i starješinama sa Sutjeske, Neretve, Kozare, Drvara, Like, Banije, Korduna, Dalmacije, Majevice, Romanije i ostalih bitaka širom Jugoslavije. Posebno je istican značaj bratstva i jedinstva svih jugoslovenskih naroda. Pored političke nastave, naročita pažnja posvećena je borbenoj obuci, nastavi gađanja, naoružanju i utvrđivanju. Stari borci nastojali su svakodnevno da mladim borcima prenesu što više svog dragocjenog stečenog iskustva i znanja. I ako neiskusni, ali oduševljeni, mladići i djevojke brzo su postajali hrabri i neustrašivi borci. Organizovani su kratki kursevi za obuku artiljeraca, vezista, minera, izviđača, konjanika i drugih. U više oslobođenih mjesta organizovani su centri za prihvatanje i obuku novih boraca, koji su, poslije kratkotrajne obuke, raspoređivani u brigade. Ukratko, učinjeno je sve kako bi u predstojećim operacijama i borbama jedinice NOV, u što kraćem vremenu, postigle što veće uspjehe, uz minimalne sopstvene, a veće gubitke neprijatelja.

U to vrijeme jedinice NOV i PO, pod komandom Glavnog štaba Srbije, razvile su vrlo uspješna dejstva na jugu i sjeveroistočnom dijelu Srbije - duž komunikacija Skoplje - Niš, Skoplje - Priština - Kraljevo, i u dolinama Ibra i Zapadne Morave, i nanosile velike gubitke neprijatelju.

Formirane su nove divizije, mnogobrojne udarne i partizanske brigade i partizanski odredi, komande vojnih područja, komande mjesta i, pored postojećih, novi organi narodnooslobodilačke vlasti. U redovima kvislinga nastalo je potpuno rasulo. Cio narod Srbije bio je na nogama i uključio se u NO borbu.

Prije nego što su prednji dijelovi 3. ukrajinskog fronta Crvene armije izbili na bugarsko-jugoslovensku granicu, 14. korpus NOVJ, pod komandom Glavnog štaba Srbije, dobio je zadatak da pređe Moravu i aktivnim dejstvom između Timoka i Velike Morave olakša trupama Crvene armije slamanje njemačkog otpora i izbijanje u dolinu Velike Morave, te da onemogući nesmetano izvlačenje njemačkih snaga sa fronta u istočnoj Srbiji prema Beogradu.

Poslije oslobođenja Svrljiga, Knjaževca, Boljevca i Zaječara, jedinice 14. korpusa NOVJ otpočele su 8. septembra nastupanje prema sjeveru, oslobodile Negotin i Kladovo, i izbile na desnu obalu Dunava od Prahova do Donjeg Milanovca. Noću 12/13. septembra, predstavnik Glavnog štaba Srbije, potpukovnik Ljubodrag Đurić sa grupom boraca, prebacio se preko Dunava kod s. Radijevca i u selu Gruji u Rumuniji uspostavio vezu sa višim štabovima jedinica Crvene armije. Jedna grupa Crvenoarmejaca prebacila se 13. septembra na desnu obalu Dunava i došla u Štab 14. korpusa NOVJ, gdje je srdačno dočekana.

Vijest o uspostavljanju neposredne veze sa jedinicama Crvene armije brzo se proširila po svim jedinicama 3. krajiške proleterske brigade.

Jedinice Crvene armije forsirale su Dunav kod Milutinovca, Vujuge, Karbova i Urbice, sjeverozapadno od Kladova 22. septembra i prešle u nastupanje u pravcu Brze Palanke, Donjeg Milanovca, Klokočevca i Jabukova⁷⁹² i, 24. septembra, uspostavile borbeni kontakt sa 16. brigadom 25. srpske divizije u rejonu Miroča. Nijemci su vrlo oštro reagovali u namjeri da likvidiraju mostobran, ali bez uspjeha. Bio je to veliki vojnički i politički događaj. Ono što je donedavno bio san svih boraca NOV i PO Jugoslavije, sada je postalo stvarnost.

Da bi spriječili dalji prodor naših i sovjetskih snaga prema Beogradu, i obezbjedili što povoljnije uslove za povlačenje grupe armija »E« i udar u pozadinu 1. armijske grupe NOVJ i lijevi bok snaga 3. ukrajinskog fronta, te spojili se sa trupama u Beogradu, Nijemci su dobro organizovali i uporno branili pojedine rejone i utvrđene gradove, posebno: Niš, Kraljevo, Kragujevac, Kruševac, Čačak, Mladenovac, Smederevo i druga veća mjesta, i pretvorili ih u vrlo jake operativno-taktičke odbambene čvorove.

Cilj svih tih mjera bio je spriječiti prodor jedinica 3. ukrajinskog fronta i jedinica NOVJ desnom obalom Dunava u dolinu Velike Morave i, dalje, prema Beogradu.

Oslobođenje Mladenovca i susret sa jedinicama Crvene armije

Na položajima ispred 1. armijske grupe pred napad na Mladenovac, nalazile su se snage njemačke armijske grupe »Srbija« koje su branile prilaze Beogradu i komunikacije Kraljevo - Kragujevac - Beograd i Niš - Mladenovac - Beograd. U sastavu te grupe nalazile su se ove snage:

- u zoni 1. proleterskog korpusa: dijelovi 7. njemačke divizije »Princ Eugen« i 117. lovačka divizija, koja je bila u pokretu iz Grčke, preko Kraljeva i Kragujevca prema Beogradu; 1. puk divizije »Brandenburg«; puk »Tvrđava Beograd«; 5. puk za osiguranje željeznica; dva puka Ruskog zaštitnog korpusa (RZK); dijelovi 2. i 3. policijskog dobrovoljačkog puka i više samostalnih bataljona.⁷⁹³

⁷⁹² A VII, mikrofilm, NAV-N-T-314, film 32, snimak 2-34. Ratni dnevnik, Komande operativne grupe generala Šnekenburgera.

⁷⁹³ Jurišni bataljon njemačke 2. oklopne armije, padobranski bataljon »Brandenburg«, 202. oklopni bataljon, 837. bataljon za osiguranje, kao i nekoliko landenšicen bataljona.

- u zoni 12. udarnog korpusa: četnička 4. grupa jurišnih korpusa; Cersko-majevička grupa korpusa; 3. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa; dijelovi Srpske dobrovoljačke straže; njemački 5. SS puk; 3. puk bje-logardejskog Ruskog zaštitnog korpusa i 595. motorizovani puk žandar-⁷⁹⁴menje.

Pokušaj 7. SS divizije »Princ Eugen«, 5. policijskog puka i 1. puka »Brandenburg« da uz podršku 202. oklopnog bataljona potisnu 5. krajišku diviziju i zauzmu Arandelovac, ostao je bez uspjeha. Neprijatelj je u toj borbi pretrpio velike gubitke. Poslije tih borbi, glavnina 7. SS divizije orijentisana je prema dolini Velike Morave prema jedinicama Crvene armije, a odbranu Topole preuzeo je 14. lovački puk ojačan divizionom 7. artiljerijskog puka i dijelovi divizije »Brandenburg«. Peta divizija NOVJ posjela je puteve Mladenovac - Smederevska Palanka i Smederevska Palanka - Topola.⁷⁹³

Vrhovni komandant je naredio Štabu 1. armijske grupe da 6. oktobra pripremi napad na Beograd. U naredjenju se, pored ostalog, kaže:

*»Preduzmite mjere za napad na Obrenovac... Napad na Beograd je vezan za operacije Crvene armije... Cijela vaša grupa od 9 divizija mora da učestvuje u napadu na Beograd Naša je želja, a i Rusi su toga gledišta, da u Beograd uđu prvo naše jedinice«.*⁷⁹⁶

Jedinice 1. proleterske divizije zauzele su 9. oktobra sljedeći raspored, pripremajući se za napad na Mladenovac, Sopot i Rajlu i dalji prodor prema Beogradu:

- 1. proleterska brigada - na prostoriji Rogača - Kosmaj;
- 3. krajiška proleterska brigada na prostoriji Pružatovac, s tim što su se 3. i 5. bataljon nalazili u sjevernom, a 1, 4. i 6. bataljon u južnom dijelu sela, dok je 2. bataljon zadržan u istočnom dijelu sela Velika Ivan-» ča. Štab Brigade bio je u centru s. Pružatovca;
- proleterska na prostoriji s. Ranilović, a 8. crnogorska na prostoriji s. Venčane, obje u rezervi Štaba Divizije;
- 6. lička proleterska divizija »Nikola Tesla« nalazila se lijevo od 1. proleterske, orijentisana prema Barajevu; 21. divizija na prostoriji Vračevšnica - Ugljarevo - Šatornja, a 17. divizija sjeverno od Kragujevca.

U takvoj situaciji 3. krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da ovlada dijelom komunikacije južno i sjeverno od Mladenovca, i to od Vlačkog Polja do Brešća i sjeverno od puta Topola - Mladenovac na dijelu od željezničke stanice Grabovac do Mladenovca, poruši željezničku prugu Smederevska Palanka - Mladenovac i, po mogućnosti,

⁷⁹⁴ AVII, k. 43, br. reg. 2/1. Poslijeratna izjava generala Felbera, k. 76A, br. reg. 57/3a. Poslijeratna izjava generala Andreasa, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 332. Telegram Komande Jugoistoka od 8. 9. 1944, mikrofilm NAV-N-T-311, film 93, snimak 335-62. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 9. 10. 1944, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 678-82. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 17. 9. 1944. Mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 770-82. Dnevni izvještaj iste komande od 15. 9. 1944. i 19. 9. 1944. Pavle Babac: »Operacije 1. armijske grupe u zapadnoj Srbiji« od 21. 9.-14. 1944. Vojnoistorijski glasnik 6/1956. str. 60.

⁷⁹⁵ AVII, k. 11, reg. br. 10/1. Zapoviest Štaba 14. SS puka od 27. 9. 1944, br. reg. 14/19. Izvještaj 7. SS divizije k. 782. A, br. reg. 44/3. Izvještaj Štaba 5. krajiške divizije od 23. 10. 1944. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 26. 9. 1944. Zbornik: dok. 201, str.

⁷⁹⁶ 112. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 1. proleterskog korpusa. Beogradska operacija, str. 143.

oslobodi Mladenovac. Prva i 13. proleterska brigada dobile su zadatak da nastupaju prema Beogradu i presjeku put Ralja - Mladenovac.⁷⁹⁷

Prije napada jedan bataljon 4. krajiške brigade 5. divizije, napao je 8/9. 10. 1944. neprijatelja s jugoistočne strane i iznenadio ga u Mladenovcu. Međutim, neprijatelj je izvršio protivnapad i prisilio taj bataljon da se povuče, uz gubitke od jednog poginulog i 10 ranjenih boraca.⁷⁹⁸

Mladenovac je branilo oko 300 Nijemaca, sa 3 topa i 6 tenkova, i manja grupa četnika, koji su se nalazili na periferiji grada.⁷⁹⁹

U to vrijeme u 3. krajiškoj proleterskoj brigadi je bilo: 1.823 borca, od kojih 159 drugarica, odnosno 133 oficira, 176 podoficira i 1.514 boraca. Od naoružanja je imala jedan protivtenkovski top 47 mm, 6 teških minobacača (5 italijanskih i 1 ruski), 13 lakih minobacača (7 engleskih, 3 italijanska i 3 njemačka), 7 teških mitraljeza (6 italijanskih i 1 jugoslovenski), 89 puškomitraljeza (39 jugoslovenskih, 24 njemačka, 15 engleskih i 11 italijanskih), 80 mašinki, (28 ruskih, 35 engleskih, 12 njemačkih i 5 ostalih), 862 puške, (486 jugoslovenskih i njemačkih, 335 italijanskih, 14 engleskih i 24 ruske), 10 protivtenkovskih pušaka, 4 tromblona, 112 pištolja, 858 ručnih granata i 326 konja, od kojih 39 jahačih i 287 tovarnih.

Jedinice 3. krajiške brigade dobile su slijedeće zadatke i napadale:

- 1. bataljon ojačan Minerskim odjeljenjem dobio je zadatak da krene iz rejonu s. Pružatovac, pređe put Topola - Mladenovac, poruši željezničku prugu kod Međulužja, i čvrsto zatvori pravac Smederevska Palanka - Mladenovac;

- 3. bataljon da krene iz s. Pružatovca, pređe put Topola - Mladenovac, rećicu Lug i željezničku prugu, i napadne neprijatelja s juga duž željezničke pruge;

- 4. bataljon da pređe potok Alinac i komunikaciju Mladenovac - Ralja u rejonu Brešće, obrne front i napadne neprijatelja sa sjevera, duž puta Kriva lipa (tt 370) - Mladenovac;

- 6. bataljon »Mateoti« da krene za 4. bataljonom i demonstrativno napadne neprijatelja u garnizonu Mladenovac sa zapada, osnovnim pravcem k. 197 - tt 171 - centar grada;

- 5. bataljon da krene za 4. bataljonom, pređe potok Alinac, izbije na komunikaciju i produži prema željezničkoj stanici Vlaško Polje, s tim da poruši komunikaciju u rejonu Vlaškog Polja i zatvori pravac Ralja - Mladenovac. Jednom četom da napada duž komunikacije i sadejstvuje sa 3. i 4. bataljonom, i

- 2. bataljon da se zadrži u s. Pružatovcu u brigadnoj rezervi, a sa jednom četom i minerskim odjeljenjem poruši mostove na r. Milatovici, sjeverno od željezničke stanice Grabovac, obezbjedi desni bok i spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja s pravca Topole.

U toku dana izvršene su temeljite pripreme za predstojeće borbe: smotra jedinica; pregled i čišćenje naoružanja i popuna municijom; po-

⁷⁹⁷ Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 9. oktobra 1944. u 00 časova za napad na Mladenovac i željezničku prugu Mladenovac - Ralja, tom 1, knj. 13, dok. br. 79, str. 194-197.

⁷⁹⁸ Zbornik, tom 1, knj. 14, str. 99. Izvještaj Štaba 5. divizije za period od 10. do 15. 10. 1944.

⁷⁹⁹ A VII, k. 714. br. reg. 14-1, f. 1/1.

jačana ishrana ljudstva i pripremljena suva hrana; rasterećene bataljonske komore i drugo. Posebno brižljive pripreme izvršene su sa mladim borcima. Održani su kratki politički časovi borcima i istaknut značaj oslobođenja Mladenovca. Obezbjedenje divizijske bolnice preuzela je 8. crnogorska brigada. Borbeni znaci za predstojeću akciju bili su: označavanje mjesta dokle su jedinice stigle - jedna raketa ispaljena u pravcu neprijatelja; »naisli smo na jak otpor neprijatelja« - dvije jednobojne rakete, »povlačimo se« - tri jednobojne rakete ispaljene u pravcu neprijatelja.

Komandno mjesto Štaba Brigade i brigadno previjalište nalazili su se pozadi 6. bataljona »Mateoti« u rejonu k. 197, a hiruška ekipa u s. Pružatovcu.

Napad svih jedinica počeo je jednovremeno, 9. oktobra u 21 čas sa 1 časom zakašnjenja, umjesto u 20 časova, kako je to bilo predviđeno naređenjem Štaba Divizije.

Pošto su bili obavješteni da im je upućena pomoć, Nijemci su u Mladenovcu i prilaznim putevima, odmah u početku borbe, pružali vrlo žilav otpor. Već poslije nekoliko časova Nijemci su odbacili jedinice 1. i 13. proleterske brigade i 5. bataljona 3. krajiške brigade od puta koji vodi od Beograda preko Vlaškog Polja i pojačali odbranu Mladenovca. Kombinovani njemački odred koji je izvršio intervenciju, sačinjavali su: 1. bataljon 749. puka 117. lovačke divizije, jedna četa samohodnih topova i dvije čete teških protivtenkovskih topova protivoklopnog bataljona 7. SS divizije, jačine oko 450 vojnika pod komandom majora Šmuclera (Schlutzler), komandanta protivoklopnog bataljona 7. SS divizije.⁸⁰⁰

Cilj neprijatelja je bio da pojača odbranu u Mladenovcu i deblokira garnizon u Topoli, oko kojeg su stezale obruč jedinice 5. krajiške divizije i 2. krajiške brigade 17. istočnobosanske divizije.

S obzirom na pristizanje svježih snaga neprijatelja, svi pokušaji jedinica 3. krajiške brigade da zauzmu Mladenovac, ostali su bez uspjeha. Bataljoni su bili prisiljeni da se povuku na polazne položaje i djeluju na bokove neprijateljeve motorizovane kolone koja se kretala od Ralje prema Mladenovcu.

Čim je borbena grupa majora Šmuclera deblokirala garnizon u Mladenovcu i otklonila opasnost, dio grupe od 10 tenkova i oko 200 vozila probio se na jug i deblokirao garnizon u Topoli, ali je i sam, daljim razvojem situacije, bio blokiran. Dio te grupe ojačao je garnizon u Mladenovcu.⁸⁰¹

Sve do 12. oktobra borbe su vođene na dijelu komunikacije od željezničke stanice Vlaško Polje do željezničke stanice Grabovac i oko s. Markovca. U međuvremenu, 9. oktobra, oko 24 časa naišao je transportni voz od Niša prema Mladenovcu i naletio na potrganu prugu koju je pravovremeno porušio 1. bataljon kod s. Međulužja. Lokomotiva je iskočila i voz se zaustavio. Nastao je pravi lom i kaos. Nijemci su pokušali da iskaču iz vagona i pruže otpor. Jedinice 1. i jedna četa 3. bataljona 3. krajiške brigade, koje su se nalazile u zasjedi, otvorile su snažnu

⁸⁰⁰ A VII, mikrofilm, NAV-N-T-314, film 32, snimak 494-6.

⁸⁰¹ Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. 186, i knjiga depeša Štaba 1. proleterske divizije, str. 494—496.

mitraljesku vatru i prisilile posadu na predaju. Pokušaj jedne grupe od dvadesetak Nijemaca, koji su uspjeli da iskoče iz voza i da pruže otpor, ostao je bez uspjeha.

Cijela posada voza je likvidirana. Uništena je lokomotiva sa 25 vagona. Zaplijenjene su veće količine raznovrsnog ratnog materijala i opreme - oružja, municije, odećne opreme, artikala ishrane, radio-aparata, šivaćih mašina, posuđa i drugog koje su Nijemci opljačkali u mjestima kroz koja su prolazili.

Sav zaplijenjeni materijal, izuzev naoružanja i municije, predat je NO odboru sela Međulužje koji je od ranije radio ilegalno na tom terenu. Zbog tako nastale situacije, 1. bataljon ostao je u širem rejonu s. Međulužja i pruge Velika Plana - Mladenovac, istočno od puta Topola - Mladenovac, dok su ostali bataljoni dejstvovani zapadno od komunikacije Mladenovac - Topola. Sve do 12. oktobra borbe su vođene sa neizmjenjenom jačinom.

Dok su jedinice 3. proleterske krajiške brigade vodile borbu oko Mladenovca 10. oktobra, vrhovni komandant poslao je komandantu 1. armijske grupe, Peki Dapčeviću, direktivu u kojoj se kaže:

»Najkasnije 11. a ako je ikako moguće, i danas 10. ov. mj., tvoje jedinice trebalo bi da se sretnu sa jedinicama Crvene armije kod Palanke, Velike Plane, Donje Rače ili kod Brzana, gdje su se već juče prebacile preko Morave prethodnice Crvene armije. Jedno odjeljenje Crvene armije nalazi se na pola puta između Kragujevca i Brzana kao pobočna zaštitnica. Jedno odjeljenje nalazi se kod Male Plane, a glavnina će vjerovatno već danas stići na ovo mjesto.

Ovdje će tvoje jedinice biti posađene na kamione i brzo krenuti u pravcu Beograda. U tom pravcu kreću krupne snage Tolbuhina sa jednim ojačanim tenkovskim korpusom. Jedna tvoja divizija mora po svaku cijenu braniti komunikaciju Kragujevac - Topola. Šaljite hitno brza izviđačka odjeljenja naprijed radi kontakta sa dijelovima Crvena armije. Sve ove operacije su u sporazumu sa Tolbuhinom sa kojim držimo tijesan kontakt. Politički je važno, a to je i moja želja, da naše jedinice prve uđu u Beograd«.⁸⁰²

Zadatak da čvrsto drži komunikaciju Kragujevac - Topola, dobila je 17. istočnobosanska divizija, a vezu s jedinicama Crvene armije prvo su uspostavili dijelovi 21. srpske divizije.

Jedinice 3. krajiške proleterske brigade, dejstvovale su 10. i 11. oktobra 1944. na komunikaciju Topola - Mladenovac i vršile pritisak na neprijateljev garnizon u Mladenovcu. Naročito žestoke borbe vođene su na odsjeku s. Belosavci - Markovac. Pokušaj 3. krajiške i dva bataljona 4. krajiške brigade, koji su 11/12. oktobra 1944. napadali s istočne strane da zauzmu Mladenovac, ostao je bez uspjeha.

U međuvremenu su prvi ešloni 3. ukrajinskog fronta prešli jugoslovensko-bugarsku granicu i slomili odbranu Nijemaca u prigraničnoj zoni. Poslije izbijanja u rejon Negotin - Rgotina - Zaječar uspostavljeno je neposredno borbeno sadejstvo jedinica 14. korpusa NOVJ i jedinica Crvene armije. Od 28. septembra do 10. oktobra, 57. armija Crvene ar-

⁸⁰² zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 97.

mije u sastavu 64, 68. i 75. streljački korpus, ojačani većim brojem samohodnih i artiljerijskih pukova i inženjerijskih bataljona, nastupajući na pravcima: Štubik - Požarevac, Rgotina - Požarevac i Zaječar - Paraćin, u sadejstvu sa 14. korpusom NOVJ, slomile su otpor Nijemaca i četnika, i do 10. oktobra izbile u dolinu Velike Morave te uspostavile solidne mostobrane na lijevoj obali rijeke. Dejstvom iz pozadine neprijatelja i na komunikacije, 14. korpus omogućio je brz prodor jedinica Crvene armije i, u potpunosti, izvršio postavljeni zadatak.

U borbu je uveden ojačani 4. motorizovani Gardijski korpus Crvene armije sa zadatkom da razvije uspjeh 57. armije prema Beogradu. Prebacivanje preko Velike Morave počelo je 11. oktobra i razvijajući uspjeh pod vrlo teškim uslovima, do 12. oktobra izbio ispred Topole i Mladenovca. Četvrti korpus je podržavala 22. protivavionska divizija.⁸⁰³ Toga dana jedinice 10. krajiške brigade i po jedan bataljon 2. krajiške i 4. brigade 21. divizije, i 36. tenkovska brigada 4. mehanizovanog gardijskog korpusa, slomile su otpor neprijatelja i oslobodile Topolu. Neprijatelj je imao veliki broj poginulih, ranjenih i zarobljenih. Zaplijenjene su veće količine ratne tehnike, naoružanja i opreme.

U isto vrijeme jedinice 17. divizije odbile su napad njemačke 117. lovačke divizije koja je sa 181. i 297. divizijom i dva bataljona 1. brdske divizije, branila rejon Kragujevca i pokušala da prodre do Topole i deblokira garnizon u Topoli.

Ostatak njemačke posade i odred majora Šmuclera, probijali su se teškom mukom iz Topole prema Mladenovcu. Razvila se vrlo žestoka borba u rejonu Belosavci - Markovac između jedinica 3. krajiške proleterske brigade i ostataka Šmuclerove grupe.

Borci 1, 3. i 2. bataljona 3. krajiške proleterske brigade i borci Crvene armije susreli su se oko 12 časova 12. oktobra. Štab 3. krajiške proleterske brigade susreo se sa komandantom 4. motorizovanog gardijskog korpusa, generalom Zdanovom. Koncentričnim dejstvom jedinica 3. i 4. krajiške brigade i jedinica 4. motomehanizovanog Gardijskog korpusa Crvene armije, uz snažnu podršku gardijskih minobacača (kačuša), artiljerije i tenkova oslobođen je Mladenovac 12. oktobra u 21 čas.⁸⁰⁴

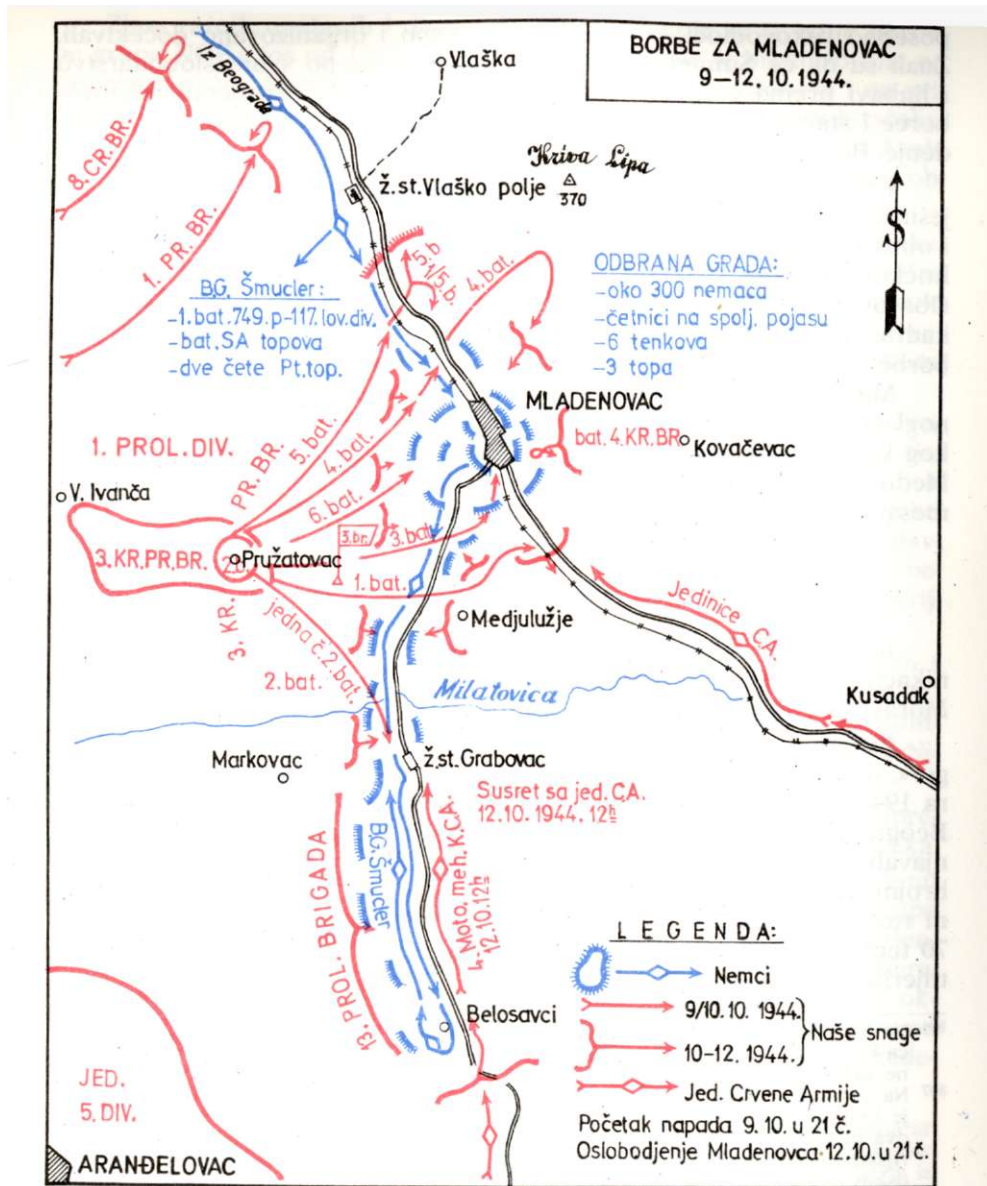
U toku trodnevni borbi za Mladenovac samo 3. krajiška proleterska brigada ubila je 130 i zarobila 20 njemačkih vojnika. Uništeno je 14 kamiona, 1 tenk, 2 lokomotive i 25 vagona. Zaplijenjeno je 18 kamiona, 8 puškomitraljeza, 250 pušaka, oko 600 pari odijela i veće količine druge ratne opreme. Uništeno je 10 puškomitraljeza »breda«. Gubici 3. krajiške brigade bili su 9 poginulih i 12 ranjenih.⁸⁰⁵

Do masovnog susreta između boraca i jedinica 4. gardijskog motomehanizovanog korpusa Crvene armije, 3. krajiške brigade i naroda okolnih sela Belosavaca, Markovca, Međulužja i ostalih došlo je 12. oktobra poslije podne. Sav narod je bio na nogama. Oduševljenju nije bilo kraja. Još od pristizanja naših jedinica u Šumadiju, pristizale su svakim danom u jedinice Brigade sve brojnije grupe mladića i djevojaka iz

⁸⁰³ Beogradska operacija, str. 169, 186, 195-196.

⁸⁰⁴ Milutin Morača, 5. krajiška divizija, str. 284, izdanje VIZ, Beograd, 1984.

⁸⁰⁵ AVII, k. 714. br. reg. 28/1-2, i tom 1, knj. 13, dok. 183, str. 467.

Arandelovca, Mladenovca, Sopota i drugih mjesta. Iz Beograda su stizale desetine i stotine dobrovoljaca - radnika, đaka, intelektualaca i drugih profesija, među kojima je bio i znatan broj učesnika oružanih i diverzantskih akcija koje su izvodili pune tri godine u okupiranom Beogradu. Samo iz Mladenovca i okoline u jedinice 3. krajiške brigade pristiglo je 382 mladića i djevojke, od kojih samo iz sela Koračiće 156, među kojima i Života Ilić, borac sa Solunskog fronta i prvog svjetskog rata. Njihovom dolasku posebno su se obradovali stari borci Krajišnici,

posebno rukovodioci, koji su ih vrlo lijepo i organizovano dočekivali. Znali su da će Šumadinci i Beograđani, čuveni po svom slobodarstvu i ljubavi prema otadžbini i narodu, dostojanstveno zamjeniti poginule borce i starješine i, kao dobri borci, dati ogroman doprinos za oslobođenje Beograda.

I pored danonoćnih borbi sa nadmoćnim neprijateljem, pred starijinskim kadrom jedinica stajali su i drugi vrlo značajni zadaci: prihvati i obuka mladih boraca i organizaciono učvršćenje jedinica i pomoć političkom rukovodstvu sa terena na učvršćenju organa narodne vlasti. Oba ova zadatka, uz ogromno zalaganje i požrtvovan rad rukovodećeg kadra, uspješno su sprovedeni i jedinice pripremljene za predstojeće borbe.

Mještani sela Međulužja kod Mladenovca, za vrijeme svečanosti jednoglasno su 6. maja 1945. proglasili druga Viktora Kučana, tada političkog komesara Beogradske brigade KNOJ-a, za počasnog građanina sela Međulužja. On je za vrijeme oslobođenja Mladenovca bio politički komesar 1. bataljona 3. krajiške proleterske brigade.⁸⁰⁶

Brigada u borbama za oslobođenje Beograda

Izbijanjem jedinica 1. armijske grupe i 14. Korpusa NOVJ na komunikaciju Kragujevac - Beograd i jedinica Crvene armije u dolinu Velike Morave, stvoreni su uslovi za oslobođenje Beograda.

Prilaze i odbranu Beograda branila je korpusna grupa »Šnekenburger«, nazvana po imenu generala Vilija Šnekenburgera, koji je, 5. oktobra 1944, poslije povlačenja njemačkih snaga iz Banata, primio odbranu Beograda. Brojno stanje te grupe iznosilo je oko 30.000 vojnika. Sačinjavali su je dijelovi 117. i 118. lovačke i 20. protivavionska divizija, te brojni samostalni pukovi, pukovske borbene grupe i samostalni bataljoni različite namjene - oko 40 bataljona, 4 tenkovska bataljona sa oko 70 tenkova i oko 200 artiljerijskih oruđa zemaljske i protivavionske artiljerije.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Na osnivačkoj skupštini 2. aprila 1949. svojoj seljačkoj radnoj zadrugi su dali ime »Treća krajiška«. Istovremeno su Viktora Kučana izabrali za počasnog člana Seljačke radne zadruge »Treća krajiška«.

⁸⁰⁷ Na osnovu obimne njemačke dokumentacije, operativnu grupu Šnekenburgera, koja je branila zonu Beograda, sačinjavali su: dijelovi 117. divizije (1. bataljon 373. puka, dva bataljona 737. puka, 16. četa 749. puka, 1. divizion i štabna baterija 670. artiljerijskog puka, bataljon za vezu, 117. pt divizion, baterija pt topova »Bdic«, baterija brdskih topova 3 čete inženjerijskog bataljona, dva tenkovska izviđačka voda, dijelovi 118. divizije (ojačani 750. puk, 3 divizion 668. artiljerijskog puka 1 četa oklopnih lovacu, 3. četa inženjerijskog bataliona), dijelovi 20. divizije (38. protivavionski puk, dvije baterije 745. protivavionskog divizion 1 i druge jedinice), borbene grupe, »Dizner« (oko 7 bataljona za obezbjeđenje, tri artiljerijske baterije i protivtenkovski odred), borbena grupa »Jungenfels« (5. SS policijski puk, 696. bataljon poljske žandarmerije, 202. tenkovski bataljon, bataljon divizije »Brandenburg«, dva artiljerijska divizion 1 i druge jedinice), 191. brigada samohodnih topova, borbene grupe »Rudno«, zaostali dijelovi 92. motorizovane brigade, 440. tvrđavska brigada, puk »Tvrđava« Beograd, 18. SS policijski puk, dijelovi 1, 2, 3. i 9. policijskog puka, Dopunski puk poljske žandarmerije, dva bataljona 146. dopunskog puka, 28. bataljon za obezbjeđenje, 12. tenkovski bataljon, vojnoprivredni bataljon »Jugoistok«, 26. motorizovani tehnički bataljon, 522. i 555. inženjerijski bataljon. Inženjerijski jurišni bataljon, vazduhoplovni bataljon za uzbu »Hofman«, jedinice za uzbu »Zišman«, drugi divizion samohodnih topova

Zbog raznih oružanih i diverzantskih akcija koje su izvodile borbeno grupe NOP-a još od 1941, odbrana Beograda bila je organizovana na savremen način. Spoljni odbrambeni pojas od Save do Dunava i na prilaznim putevima izgrađen je po sistemu jako utvrđenih otpornih tačaka. Protezao se od s. Ostružnice preko s. Kneževca i Resnika, ispred Avale i dolinom Zavojničke rijeke do utoka u Dunav kod s. Vinče. Ključni objekat odbrane nalazio se u širem rejonu planine Avale.

Neposredni pojas odbrane sačinjavali su utvrđeni rejoni na Čukarici, Banovom Brdu, Košutnjaku, Dedinju, Banjičkom visu, Konjarniku, Zvezdari i Velikom Vračaru. Oko tih uporišta bili su izgrađeni rovovi i saobraćajnice punog profila, betonski bunker i protivtenkovski rovovi, ispred kojih su postavljene protivtenkovske i protivpešadijske mine i žičane prepreke.

Najjače utvrđeni rejoni i otporne tačke u gradu bili su: Veliki Vračar, Terazije, Glavna pošta, Zgrada Vojne odeće, Kalemegdan, rejon Savskog mosta i Glavna željeznička stanica, zgrade ministarstava i rejon Električne centrale i druge jake državne zgrade. Svi ti rejoni i objekti bili su minirani i pripremljeni za kružnu i dugotrajnu odbranu. Na glavnim raskrsnicama i trgovima u gradu bili su izgrađeni teški i laki betonski bunker za kružnu odbranu, s unapred postavljenim artiljerijskim i drugim oruđima.

Posadu su sačinjavale pješadijske jedinice, ojačane artiljerijskim i protivtenkovskim oruđima i ručnim bacačima »pancerfaust«. Svi ti rejoni i otporne tačke bili su međusobno povezani i sačinjavali su jedinstven vatreni sistem, a riječni tokovi Save i Dunava omogućavali su Nijemcima bolju organizaciju odbrane.

Nijemci su odlučili da Beograd brane sa najvećim mogućim naporom ljudstva i tehnike, i svaki čvor odbrane do posljednjeg čovjeka.

Pored jedinica koje su neposredno branile Beograd, u širem rejonu Požarevca i Smedereva ostala je odsječena njemačka korpusna grupa »Štetner«, sastava: glavnina 1. brdske divizije, jedinice divizije »Brandenburg« i 92. motorizovane brigade, pod komandom generala Štetnera, komandanta 1. brdske divizije, jačine oko 30.000 vojnika. Pošto 13. oktobra 1944. nije uspjela da se iz doline Velike Morave probije prema Kragujevcu, ova grupa dobila je zadatak da se probije pravcem Smederevo - Grocka i spoji se sa snagama u Beogradu.

7. SS divizije, nekoliko diviziono zemaljske i protivavionske artiljerije 2. oklopne armije, dvije čete jurišnog bataljona »Rudos«, dijelovi vojnoprivrednog bataljona »Hrvatska«, dijelovi 23. željezničkog bataljona, protivtenkovska četa »Doner«, oklopna izviđačka četa, četa lovaca tenkova, 1. protivavionska baterija 4. SS oklopne policijske divizije, četiri baterije brdskih topova za uzbunu, dvije čete 521. bataljona za vezu, 672. i 832. radio četa, 3 čete 511. sanitetskog transportnog bataljona 1. četa 595. transportnog bataljona, 761. četa za snabdijevanje municijom, dijelovi 501. čete za snabdijevanje pogonskim gorivom, 923. autoremontna motorizovana četa, 533. auto-remontni depo i niz drugih jedinica, ukupno oko 30.000 vojnika.

Na lijevoj obali Save nalazila se novoformirana divizija »Betler« (»Booher«) za naročitu upotrebu novoformiranog 9. SS korpusa. Pored njemačkih jedinica, u odbranu Beograda bili su uključeni: Nedićeva gradska policija, dijelovi Srpske državne straže. Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, pod neposrednom komandom generala Šnekenburgera.

Kvislińska vlada Milana Nedića napustila je Beograd 4. a Milan Nedić 6. oktobra 1944. U Beč su stigli 10. oktobra 1944. Isto, str. 275.

U neposrednim borbama za oslobođenje Beograda, učestvovala su ove jedinice:

- 1. armijska grupa NOVJ, pod komandom general-potpukovnika Peka Dapčevića i političkog komesara pukovnika Mijalka Todorovića, sastava: 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija, 5. krajiška divizija i 21 srpska udarna divizija);

- 12. udarni korpus (11. krajiška divizija, 28. slavonska divizija, 16. i 36. vojvođanska divizija i 23. srpska divizija 14. korpusa). Ukupno oko 55.000 boraca;

- 4. gardijski motomehanizovani korpus Crvene armije pod komandom generala V. I. Ždanova, sastava: 36. gardijska tenkovska, 13, 14. i 15. gardijska mehanizovana brigada, ojačani sa: 230. haubičkim artiljerijskim pukom, 140. minobacačkim pukom, 58. pukom gardijskih minobacača, 42. lovačkom protivtenkovskom brigadom, 22. protivavionskom divizijom i 218. inženjerijskim bataljonom, i

- 75. streljački korpus Crvene armije sastava, 74. i 233. streljačka divizija, ojačana sa 73. i 109. gardijskom i 236. streljačkom divizijom i 5. gardijskom samostalnom motorizovanom streljačkom brigadom.

Napad je podržavao 9. avio-korpus 17. vazduhoplovne armije i jedinice Dunavske flotile Crvene armije.

Četvrti gardijski mehanizovani korpus sa jedinicama ojačanja imao je 17.022 vojnika, 160 tenkova, 20 samohodnih artiljerijskih oruđa, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata, 49 motocikla, 1.036 motornih vozila i 130 radio-stanica. Tada su sovjetske streljačke divizije brojale svaka oko 7.500 boraca.⁸⁰⁸

Odmah poslije oslobođenja Mladenovca, sve jedinice 1. i 12. korpusa NOVJ i 4. gardijski motomehanizovani korpus Crvene armije krenuli su prema Beogradu. U dvodnevnim borbama i pored vrlo žestokih okršaja, oslobodile su Obrenovac i ovladale položajima na liniji Žarkovo - Banjica - Dedinje - Cvetkova mehana.

Štab 1. proleterskog korpusa izdao je 14. oktobra zapovjest svim jedinicama za opšti napad na Beograd.⁸⁰⁹ Dvanaesti korpus je stavljen pod komandu 1. proleterskog korpusa.

Jedanaesta krajiška, 16. vojvođanska i 28. slavonska divizija napadale su opštim pravcem Žarkovo - Banovo brdo - Mihajlovac - Glavna železnička stanica - Pristanište na Savi; 6. proleterska divizija, komunikacijom Topčiderski vijenac - Vojna bolnica - Ulica kraljice Natalije - Knez Mihajlova ulica - Kalemegdan - Gornji grad; 1. proleterska divizija opštim pravcem Banjica - Dedinje - Slavija (danas trg Dimitrija Tucovića) - centar grada - Kalemegdan; 5. krajiška divizija, opštim pravcem Mali Mokri Lug i dalje desnom obalom Dunava - Aleksandrovom i Dušanovom ulicom prema Kalemegdanu.

Dvadeset prva srpska divizija zadržana je na prostorijski Beli Potok - Zuce - Leštane, 36. divizija između Obrenovca i Ostružnice i 23. srpska divizija u rejonu južno od Avale u rezervi Štaba 1. proleterskog korpusa.

⁸⁰⁸ Beogradska operacija, str. 195-196. Petar Višnjić, n. d. 279.

⁸⁰⁹ Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 158.

Četvrti gardijski motomehanizovani korpus napadao je opštim pravcem u zahvatu Avalskog drumu u pravcu Siavije, s tim što je 13. mehanizovana brigada dobila zadatak da se probije preko Mostara (danas Trg branilaca Beograda), prema Savskom mostu, a 14. motomehanizovana brigada preko Voždovca i Pašinog brda (danas Lekino brdo) ka Velikom Vračaru.

U drugom ešelonu nalazile su se 73. i 236. streljačka divizija Crvene armije u pokretu od Mladenovca preko Avale prema Beogradu.

Sedamnaesta divizija NOVJ dobila je zadatak da, u sadejstvu sa 93. i 113. streljačkom divizijom 68. streljačkog korpusa Crvene armije, oslobodi Kragujevac.

Za pripremu i podršku jedinica Crvene armije i NOVJ koje su učestvovalе u oslobođenju Beograda, bilo je u početku angažovano oko 300 artiljerijskih oruđa i minobacača, da bi dva dana kasnije taj broj narastao na 533 cevi.

Napad je počeo u 22 časa 14. oktobra 1944.

Štab 1. proleTERSke divizije poslije oslobođenja Mladenovca, zadržao je 3. krajišku proleTERSku brigadu u rezervi. Ona je 13. oktobra izvršila pokret i, na kraju dana, izbila na prostoriju oko željezničke stanice Ralja, gdje je zanočila. Sutradan je produžila pokret i izbila u rejon Jajinca ispred s. Miloševac i Banjičkog visa.

Štab 1. proleTERSke divizije izdao je 14. oktobra u 20 časova naređenje štabovima brigada za napad⁸¹⁰ i postavio ove zadatke:

- 1. proleTERSkoj brigadi da iz rejonu Banjice napada u zoni, desno, isključno ulica kralja Aleksandra i Ulica kraljice Marije, a lijevo isključno Bulevar oslobođenja - Krunska ulica - Dečanska i Vasina ulica;

- 8. crnogorskoj brigadi, da produži napad od Dedinja pravcem: Bulevar oslobođenja - Krunskom, Dečanskom i Vasinom ulicom prema Kalemegdanu, s tim da održava čvrstu vezu lijevo sa 6. ličkom divizijom;

- 3. krajiškoj proleTERSkoj brigadi da se kreće iza 1. proleTERSke, a 13. proleTERSkoj za 8. crnogorskom brigadom, obje u gotovosti za uvođenje u borbu i proširivanje uspjeha 1. proleTERSke i 8. crnogorske brigade.

U naređenju Štaba 1. proleTERSke divizije, pored ostalog, piše i ovo:

»Mi sad izvršavamo historijsku zadaću u ovom ratu time što glavni grad naše otadžbine oslobađamo od fašističkog ropstva i izdajničke tiranije i vraćamo ga svome narodu i otadžbini ... Sve naše jedinice uložice krajnji napor da se Beograd potpuno očisti u toku ove noći i sutra 15. ov. mj. ... Odmah po zauzimanju centra grada 1. proleTERSka brigada istaćiće na zgradi »Albanija« na najgomijim spratovima velike zastave: jugoslovensku trobojku sa petokrakom zvijezdom u sredim i sa desne strane državnu zastavu SSSR-a«.

Prvu proleTERSku diviziju podržavale su i s njom sadejstvovale jedinice 4. gardijskog motomehanizovanog korpusa: jedan artiljerijski

⁸¹⁰ Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 161, str. 376-379.

*Čiča Života Ilić iz sela Medulužja kod Mladenovca, borac sa solunskog fronta (pri
s desna) u pokretu od Mladenovca prema Beogradu, oktobar 1944.*

*Borci brigade na tenku Crvene armije na putu od Ralje prema Avali i Beogradu,
oktobra 1944.*

puk, dva bataljona minobacača, dvije tenkovske brigade i druga specijalna oruđa.

Izdana su i precizna uputstva o postupku i međusobnom sadejstvu jedinica u toku borbe i o ponašanju boraca. Štabovima brigada dodjeljeni su planovi grada radi lakše orijentacije. Borbeni znaci bili su: za 14. oktobar »Kijev - Konjev«; za 15. oktobar »Sloboda - Srbija«; za 16. oktobar »Dnjepar - Dunav«.

Optimističke procjene o brzom savladavanju otpora Nijemaca u gradu, zasnivale su se na slaboj i nepotpunoj procjeni neprijatelja od nekih organa naše obavještajne službe. Njihova procjena bila je da Beograd brane njemačke jedinice raznog sastava - jačine do tri divizije. Tvrdilo se da je »moral Nijemaca vrlo slab i da njemački vojnici u masama dezertiraju i prodaju svoju opremu. Slaba procjena bila je i o ulozi, mogućnostima i daljoj namjeri njemačke korpusne grupe »Štetter«, koja je bila odsječena i nalazila se u širem rejonu Požarevac - Smederevo.⁸¹¹

Međutim, pokazalo se da su Nijemci bili brojno mnogo jači, dobro organizovani i uporni, i da su borbe za Beograd trajale punih pet dana.

Štab 3. krajiške proleterske brigade, a posebno zamjenik komandanta Nikola Pećanac, nije bio zadovoljan mjestom i ulogom Brigade u oslobođenju Beograda. Radi toga je tražio da se Brigada uvede u borbu u prvom ešelonu. Međutim, iako članovi Štaba Brigade, nisu prihvatili razloge članova Štaba Divizije zašto je Brigada ostala u rezervi - izmorenost boraca u dotadašnjim borbama i napornim marševima i gubici koje je pretrpila u borbama oko Mladenovca, te da se u rejonu Smedereva nalaze jake neprijateljeve snage radi čega Štab Divizije mora imati jake rezerve - nije se moglo ništa više učiniti, već vojnički i disciplinovano pristupiti izvršenju zadatka, a borcima koji su nestrpljivo očekivali naređenje za napad, politički dobro objasniti.

Poslije jednočasovne artiljerijske pripreme, počeo je jednovremen napad na cijelom frontu. Razvila se vrlo žestoka borba. Iako je neprijatelj pružao žilav otpor, jedinice prvog ešelona prodirale su postepeno prema centru grada.

Treća krajiška proleterska brigada kretala se postupno i u rastresitim četnim i bataljonskim kolonama za 1. proleterskom brigadom, sem 5. bataljona, koji je za prvo vrijeme bio zadržan na Banjici. Oko 12 časova 15. oktobra Brigada je izbila ne liniju: Čubura - Svetosavska crkva - Karađovđev park sa koje je uvedena u borbu opštim pravcem: ulica Zorina (sada Ivana Milutinovića) - Tašmajdan - Glavna pošta - Bajlonova pijaca. Uz put je likvidirala nekoliko njemačkih grupa, koje su bile odsječene i branile se u tvrdim zgradama.

Pošto je 5. krajiška divizija, koja se nalazila na desnom krilu izvučena iz borbe i upućena prema Grockoj, 16. oktobra 3. krajiška proleterska brigada naišla je na jak otpor neprijatelja i dejstvovala u zoni: desno od obale Dunava, a lijevo uključno Ulica Štrahinjića bana, opštim pravcem; Ulica cara Dušana - Zavod za izradu vojne odjeće - ušće Save u Dunav. Na desnom krilu napadao je 2. bataljon uz desnu obalu Dunava prema ušću; 1. bataljon Dušanovom i Ulicom Štrahinjića bana pre-

⁸¹¹ Zbornik, tom 1, knj. 13, str. 376.

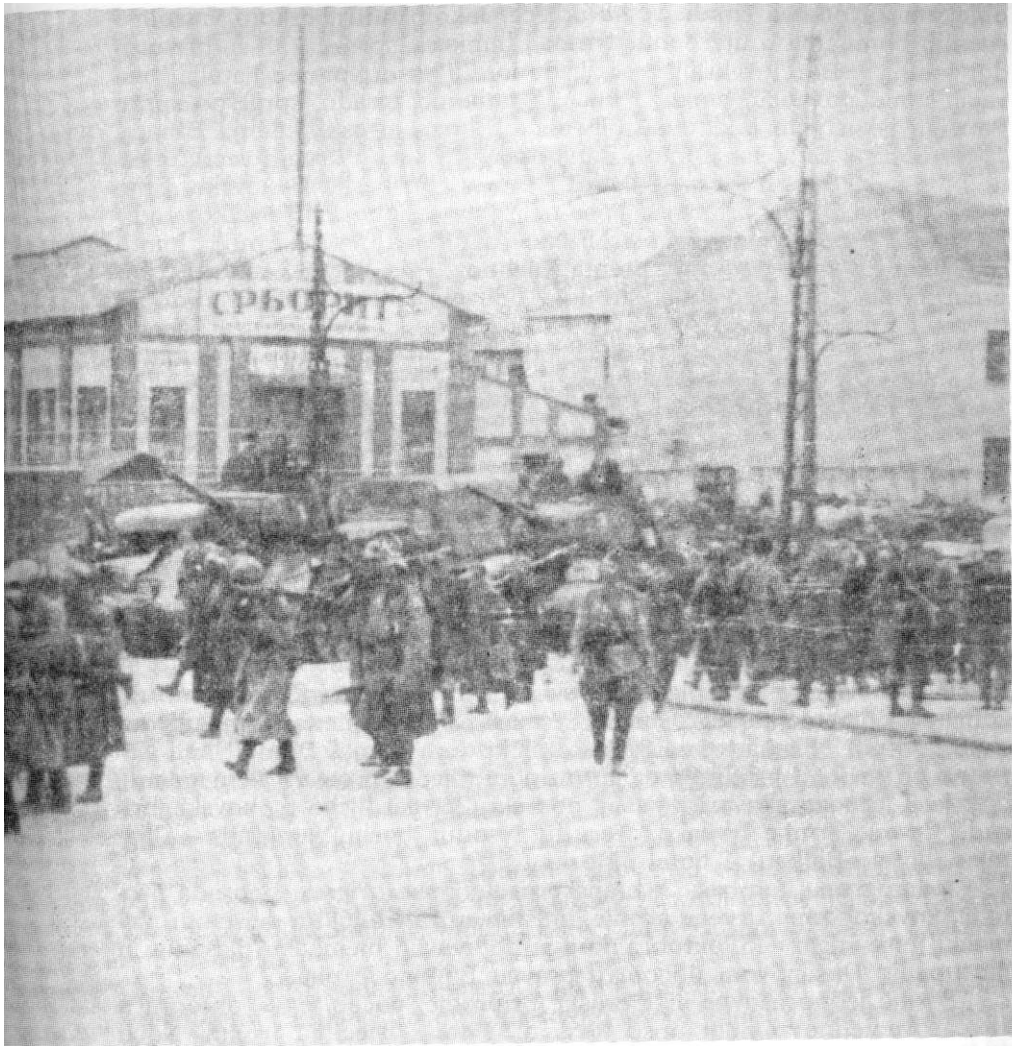
i

Motomehanizovane jedinice Crvene armije pred uvođenje u borbe za oslobođenje Beograda, oktobar 1944.

ma Zoološkom vrtu i Kalemegdanu; 3, 4. i 5. bataljon između 2. i 1. bataljona prema Zavodu za izradu vojne deće, dok je bataljon »Mateoti« zadržan u rezervi u rejonu Bajlonove pijace i ulice Džordža Vašingtona. Pozadinski dijelovi i sanitetski organi Brigade zadržani su na Voždovcu. Štab Brigade nalazio se u Cetinjskoj ulici. Ovakav raspored ostao je sve do konačnog oslobođenja Beograda.

Prije nego što je 3. krajiška proleterska brigada uvedena u borbu, 4. krajiška brigada 5. divizije zauzela je do 11 časova 15. oktobra Kojarnik i Labudovo brdo, a zatim u sadejstvu sa 14. gardijskom motomehanizovanom brigadom Crvene armije, preko Cvetkove mehane, do zore 16. oktobra zauzela Gradsku bolnicu, Dunavsku železničku stanicu

j

i Električnu centralu,⁸¹² ali je zbog intervencije neprijatelja iz pravca Grocke, bila izvučena iz borbe, sem jednog bataljona, s kojim je 2. bataljon 3. krajiške brigade uspostavio neposredan borbeni kontakt u rejonu Električne centrale koju je uporno branio.

Lijevo, preko Terazija, Vasinom i Knez Mihajlovom ulicom, prodirale su 1. proleterska i 8. crnogorska brigada.

U zoni napada 3. krajiške proleterske brigade Nijemci su, uz podršku tenkova, artiljerije i minobacača iz rejona Kalemegdana, pružali vrlo žilav otpor, posebno u ulici kralja Petra (sada 7. jula) i u Dušanovoj ulici, oko Prve muške gimnazije («Moša Pijade»), Električne centrale i

⁸¹² Milutin Morača, 5. *krajiška divizija*, str. 291, izdanje VIZ, Beograd, 1984.

objekata Zavoda za izradu vojne odjeće. Jakom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama iz utvrđenih zgrada i bunkera, spriječavali su brz prodor jedinica. Borci 3. krajiške brigade lomili su otpor neprijatelja i osvajali ulicu po ulicu, blokove kuća, zgradu po zgradu, sprat po sprat. Poučeni iskustvom iz dotadašnjih uličnih borbi u oslobođenju Bihaća, Jajca, Teslića, Bugojna, Zenice, Banje Luke, Valjeva i drugih većih mjesta, oni su uz neposrednu podršku tenkova i artiljerije Dunavske ratne rečne flotile Crvene armije, koja se nalazila u rejonu Pančevačkog mosta i uz sadejstvo jednog motostreljačkog bataljona Crvene armije, lomili otpor neprijatelja i prodirali prema Kalemegdanu. Nijemci su vrlo često prelazili u protivnapad da bi što dalje odbacili jedinice Brigade i dobili u vremenu. Naročito jak protivnapad, uz podršku tenkova i artiljerije, izvršili su 17. oktobra iz rejona Zavoda prema Bajlonovoj pijaci da bi se spojili sa prednjim dijelovima Štetnerove grupe koja je nastupala od Smedereva i izbila do Cvetkove pijace. Međutim, svi pokušaji Nijemaca, pa i ovaj, da spriječe postepeno prodiranje 3. krajiške brigade prema Kalemegdanu, ostali su bez uspjeha. Od 17. do 19. oktobra naročito žestoke borbe vođene su za Električnu centralu i blok utvrđenih kuća oko nje, koju su Nijemci htjeli po svaku cijenu da povrate. Međutim, upornom odbranom boraca 2. bataljona i naoružanih radnika, budućih boraca Brigade koji su radili u centrali i učestvovali u borbi Nijemci nisu uspjeli. Zahvaljujući dobro pripremljenoj i dobro organizovanoj i izvedenoj akciji radnika, koji su presjekli kablove za miniranje, nije uništena Električna centrala.

U isto vrijeme, 1. proleterska brigada je, prodirući Kosovskom ulicom i Ulicom majke Jevrosime, Poenkarovom i Hilendarskom ulicom slomila otpor Nijemaca i zauzela Ratnički dom (danas Dom JNA) i Narodno pozorište, i prodirala dalje Vasinom ulicom prema Kalemegdanu, dok je 8. crnogorska brigada, uz podršku 36. gardijske tenkovske brigade Crvene armije izbila na Terazije i vodila borbu za zgradu »Albanijec«, hotel »Balkan« i hotel »Moskvu«.

Jedna grupa bombaša 3. krajiške proleterske brigade i posada protivtenkovskog topa Crvene armije, uništile su zajedničkim dejstvom njemački tenk »tigar« 18. oktobra, koji je podržavao njemačku pješadiju u nastupanju Dušanovom ulicom u pravcu Bajlonove pijace.

Poslije jednočasovne artiljerijske pripreme, počeo je 19. oktobra u 18 časova jednovremeni opšti juriš na svim odsjecima fronta. Noću 19/20, oktobra 2. i 5. bataljon 3. krajiške, uz podršku tenkova, prodrli su desnom obalom Dunava do Nebojšine kule i ušća Save u Dunav, te sa ostalim bataljonima Brigade i, u sadejstvu sa 1. proleterskom, 8. crnogorskom i 36. gardijskom tenkovskom brigadom Crvene armije, slomili desnim obuhvatom oko 6 časova 20. oktobra otpor neprijatelja i ovladali tvrđavom na Kalemegdanu. Drugi bataljon 3. krajiške proleterske brigade, prvi je istakao zastavu Brigade na najvišem mjestu kalemegdanske tvrđave, a borci 8. crnogorske brigade na palati »Albanija«.

U toku borbi za Beograd stupilo je u Brigadu 438 novih boraca, mladića i djevojaka, Beograđana. Većina od njih pripadala je ilegalnim udarnim grupama. Pretežan broj tih mladih ljudi bio je naoružan. Čim

Starešine i borci Crvene armije i 3. brigade pored jednog od sovjetskih tenkova. U Beogradu 18. oktobra 1944.

je Brigada uvedena u borbu, prva grupa tih boraca priključila se njenim jedinicama u rejonu Kalenića pijace, a zatim su se prema mjeri nastupanja Brigade, u njen sastav uključivale nove grupe. Među tim mladim borcima, pored ostalih, bili su: Petar Stupar, Pajo Latas, Ilija i Dragan Petković, Vaso Milaković, Branko Stupar, Milan Marinko, Risto Dašić, Dragan Dimec, Gorazd Dekleva, Ivanka Ivanović, Marija Kovač, Milan Knežević, Dragoljub Kostić, Marko Krstić, Dragan Jovanović, Relja Jovanović, Svetozar Latinkić, Dragan Maršičević, Mihajlo Milenković, Milenko Milenković Oskar, Milić Miletić, Živko Milosavljević, Veselin Providalo, Svetolik Stanišić, Milutin Šefer, Jefto Latinović, Lazar Vještica i mnogi drugi.

Jedna od tih udarnih grupa u jeku najžešćih borbi, pod komandom braće Petra i Milana Bosnića, dejstvom iz pozadine unijela je pometnju među Nijemce, nanijela im osjetne gubitke i pomogla jedinicama 3. krajiške proleterske brigade da brže i sa manje gubitaka zauzmu nekoliko blokova kuća i popriječnih ulica, te brže prodiru prema Kalemegdanu.

Preostali njemački dijelovi (oko 1.600 vojnika) koji su branili Kalemegdan, uspjeli su da se spuste na obalu Save u rejon Pristaništa i da se inženjerijskim desantnim čamcima izvuku na lijevu obalu Save.⁸¹³

Do tada su dijelovi 6. proleterske i 28. slavonske divizije i jedinice 13. motomehanizovane brigade i 209. gardijskog streljačkog puka 73. divizije Crvene armije, slomili otpor neprijatelja u svojoj zoni nastupanja, i ovladali utvrđenim zgradama ministarstava i Glavnom željezničkom stanicom, a oko 10.30 časova 20. oktobra zauzeli Savski most, koji je odmah poslije osvajanja razminirala četa 13. gardijske motomehanizovane brigade. Pošto je obrazovan mostobran, do 12 časova na lijevu obalu

⁸¹³ Perica Višnjić; *Operacije za oslobođenje Srbije*, str. 308 - napomena 493.

Save pod udarima njemačke avijacije, prešli su: 211. i 214. puk 73. streljačke divizije Crvene armije, 13. proleterska brigada »Rade Končar« 1. proleterske divizije i dijelovi 6. proleterske divizije 1. proleterskog korpusa NOVJ.

Pokušaj Nijemaca da se u nekoliko uzastopnih protivnapada, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova prebace do mosta i poruše ga, ostao je bez uspjeha. Poslije toga naše i jedinice Crvene armije produžile su nastupanje, slomile otpor neprijatelja, prešle Savu i oslobodile Zemun.

Oko 17 časova 20. oktobra dijelovi 6. proleterske i 28. slavonske divizije 1. proleterskog korpusa, u sadejstvu sa jedinicama 13. i 15. gardijske motomehanizovane brigade Crvene armije, izvršile su napad na blokiranu njemačku grupu pukovnika Cimermana, koja se probila do Ade ciganlije i, pod snažnom artiljerijskom i mitraljeskom vatrom i teškim uslovima, skelama i čamcima oko 6.30 časova 21. oktobra prebacila na lijevu obalu Save. Tada je bio slomljen i posljednji otpor Nijemaca u Beogradu.

Pokušaj Štetnerove grupe da se probije u Beograd

Dok su jedinice 1, 5, 6, 28. i 36. divizije 1. armijske grupe, i motomehaniziranog korpusa Crvene armije vodile borbe za Beograd, Štetnerova korpusna grupa probijala se iz rejonu Smedereva, preko Grocke, za Beograd da se spoji sa njemačkim snagama u Beogradu i zadrži Beograd u svojim rukama.

S tom grupom vođene su vrlo žestoke borbe na prilazima grada 16. i 17. oktobra. Pa, ipak, jedna njemačka motorizovana kolona probila se Smederevskim drumom od Cvetkove pijace, prema Vukovom spomeniku. Međutim, protivtenkovska oruđa jedinica Crvene armije zaustavila su kolonu i uništavala tenkove i motorna vozila, a jedinice drugog ešelona 3. krajiške proleterske brigade njemačku pješadiju. Bulevar je bio pretvoren u groblje njemačke tehnike - tenkova, artiljerijskih oruđa, oklopnih i transportnih vozila.

U međuvremenu su uništene i tri jake, međusobno odvojene grupe Nijemaca, u rejonima oko škole Vojislava Ilića, na Konjarniku i na južnim padinama Vračara.

Dok su u gradu vođene vrlo žestoke borbe za blokove zgrada i utvrđenih objekata, njemačka korpusna grupa »Štetner« probijala se od Smedereva preko Grocke, u zahvatu Smederevskog drumu, da bi se spojila s opkoljenim Nijemcima u Beogradu, lako je za vrijeme nastupanja trpila velike gubitke u borbama sa 75. streljačkim korpusom, 5. samostalnom motorizovanom i 15. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije, te jedinicama 14. korpusa NOVJ i 5. krajiške divizije 1. proleterskog korpusa - prednji dijelovi te grupe potisli su oko 22 časa 15. oktobra naše snage, i izbili na liniju: Stojčino brdo (k. 270) - Labudov šanac - Konjarnik. Prijetila je velika opasnost da se Nijemci probiju i udare u leđa našim jedinicama koje su vodile borbu u gradu.

Da bi se sa grupom probio u Beograd, general Štetner je sa poraenute linije uveo svježe snage u borbu. On nije prihvatio sugestiju generala Felbera, komandanta njemačke armijske grupe »Srbija«, da proboj

izvrši manevrom između južne ivice grada i Avale, dolinom Topčiderske rijeke. Zaključio je da, s obzirom na vrijeme i pomanjkanje municije, proboj izvrši kraćim putem, energičnim dejstvom i u što kraćem vremenu.⁸¹⁴

Istovremeno na pravcu Grocka - Boleč, 75. streljački korpus i 5. samostalna brigada Crvene armije i 7. brigada 23. divizije NOVJ, potiskujući zaštitnice Štetnerove grupe, ovladale su položajima s. Ritopek - Lipovica (k. 278) - Mali i Veliki kamen (k. 259) - Cisti Gaj (k. 210) - Marinovac (k. 211), sjeverno od Vrčina.

Međutim, snažnim protivudarom jedinica NOVJ i jedinica Crvene armije sa fronta i 21. divizije i 1. krajiške brigade bočno, uz podršku artiljerije i raketnih oruđa »kacaša« i uz podršku 17. vazduhoplovne armije Crvene armije, neprijatelj je nabačen na r. Bolečicu.

Tako se 17. oktobra, na kraju dana Štetnerova grupa našla u vrlo kritičnoj situaciji, u potpunom okruženju i na vrlo uskom prostoru: od k. 280 dva kilometra sjeverno od s. Zaklopača - Belo brdo (k. 252) - Starac Vasino brdo (k. 275) - r. Bolečica - Golo brdo (k. 221) - Lipovica (tt 278), opterećena glomaznom tehnikom i prikovana ubitačnom vatrom artiljerije, bacača i automatskog oružja i boinbardovana iz vazduha. Na taj način propao je i posljednji pokušaj Štetnerove grupe da se probije prema Beogradu.

U takvoj situaciji naređeno je 21. diviziji 1. proleterskog korpusa i 1. krajiškoj brigadi 5. krajiške divizije da dejstvuju bočno na komunikaciju Grocka - Beograd i sadejstvuju jedinicama sa fronta.

Da bi spriječili dalji prodor »Štetnerove« grupe prema Beogradu, zajednička komanda 1. armijske grupe NOVJ i komanda jedinica Crvene armije angažovali su 12 brigada, jednu tenkovsku i dve motorizovane brigade i dva puka Crvene armije.

U takvoj situaciji pošto nije uspio da se probije u Beograd, komandant njemačke korpusne grupe general Štetner, uz saglasnost komandanta armijske grupe »Srbija« generala Felbera, odlučio je da napusti teško naoružanje i ratnu tehniku (oko 200 topova i 1.500 vozila) i da se pešadijom probije između Vrčina i Avale prema Obrenovcu. U Štabu 1. armijske grupe i 4. motomehanizovanog korpusa 17. oktobra 1944. pala je odluka da se Štetnerova grupa uništi. Svim jedinicama naređeno je da stupe u dejstvo. Došlo je do vrlo žestokih borbi, a naročito oko puta u rejonu Vrčin - Avala - Šuplji kamen (tt 295) južno od Avale. U toj borbi poginuo je general Štetner. Glavnina njegove grupe nije uspjela da se probije. Nakon vrlo žestokih borbi noću 18/19. oktobra, oko 12.000 njenih vojnika probilo se preko puta Ralja - Beograd u rejonu Šuplji kamen, a zatim produžili proboj prema rijeci Savi. Prialatili su ih dijelovi divizije »Behter«, koji su stigli iz Šapca i omogućili im da se tek 22. oktobra prebace na lijevu obalu Save.

Glavnina Štetnerove korpusne grupe, uz snažnu podršku avijacije i artiljerije i dobro organizovano sadejstvo jedinica NOVJ i Crvene armije, razbijena je, uništena ili zarobljena jugoistočno od Avale 19. oktobra 1944. Samo 21. udarna divizija 1. armijske grupe zarobila je preko 1.100

⁸¹⁴ A VII, mikrofilm NAV-N-T-77, film 780, snimak 550051-83. Izvještaj o borbama armijske grupe »Srbija«, avgust-oktobar 1944.

vojnika i zaplijenila 200 topova raznog kalibra i oko 1.500 motornih vozila,⁸¹⁵ dok je 1. krajiška brigada zarobila oko 1.500 vojnika i oficira i zaplijenila 5 minobacača, 60 puškomitraljeza, 935 pušaka, 71 automat, 134 pištolja, 320 konja i drugu ratnu opremu.⁸¹⁶

*

U borbama za Beograd Nijemci su imali oko 15.000 poginulih i 9.000 zarobljenih. Prva armijska grupa NOVJ imala je 2.953 poginula i 4.000 ranjenih. Jedinice Crvene armije imale su oko 1.000 poginulih.⁸¹⁷ Nijemci su izgubili cjelokupno teško naoružanje i tehniku.⁸¹⁸

U Beogradu su, pored naoružanja i tehnike, zaplijenjeni i magacini sa velikim količinama municije, hrane i druge ratne opreme.

Samo u zoni 3. krajiške proleterske brigade poginulo je 1.093 Nijemaca, od kojih 16 oficira i 42 podoficira. Zarobljen je 351 Nijemac i 350 žandarma, koji su predati u sabirni logor za zarobljenike, dok je veći broj ranjen. Uništena su 4 automobila, 2 protivtenkovska topa i 12 puškomitraljeza. Zaplijenjeno je: 17 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 8 protivavionskih mitraljeza, 3 minobacača, 18 strojnica, oko 900 pušaka, 60 pištolja, 600 pari novih odijela i veće količine municije i druge ratne opreme.

Gubici Brigade bili su 52 poginula i 95 ranjenih. Poginuo je Lako Šobot, zamjenik komandanta 2. bataljona i komandir čete u 4. bataljonu, Drago Drača.⁸¹⁹ Ranjeni su načelnik Štaba Brigade Milorad Đukić, komandanti 1. i 5. bataljona Jovo Miljević i Ilija Radulović, politički komesar 2. bataljona Milan Skakić i politički komesar 2. čete 1. bataljona Simo Morača i drugi.

U borbama za oslobođenje Beograda postignuto je potpuno operativno i taktičko sadejstvo i saradnja između komandi, štabova, jedinica i boraca NOVJ i jedinica Crvene armije.

U beogradskoj operaciji izvršena je do tada najveća koncentracija jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u kojoj su učestvovala i krupne mehanizovane, vazduhoplovne i pješadijske jedinice Crvene armije.

Učešće boraca NOVJ iz svih krajeva zemlje, vrlo žestoke ulične borbe u gradu, i na prilazima Beogradu, obrnuti frantovi pojedinih jedinica, herojstvo boraca NOVJ i Crvene armije i masovno učešće građana Beograda, a posebno omladine - čine osnovne karakteristike ove velike bitke.

⁸¹⁵ *Beogradska operacija*, str. 246.

⁸¹⁶ M. Morača, *Peta krajiška divizija*, 296.

⁸¹⁷ Milutin Morača, str. 296.

⁸¹⁸ *Beogradska operacija*, str. 246-247. Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*. Zbornik, tom 1, knj. 14. dok. br. 109. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 6. proleterske divizije br. dok. 133. Izvod iz operacijskog dnevnika 21. udarne divizije, br. dok. 162. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 11. krajiške divizije. AVII, k. 96, br. reg. 18/1. Fotokopija izvoda iz referata o borbenim dejstvima 4. gardijskog mehanizovanog korpusa oktobra 1944. Zbornik, kut. 96, br. 13/1. Foto-kopija borbenog izvještaja Štaba 57. armije Crvene armije od 19. 10. 1944.

⁸¹⁹ Zbornik, tom 1, knj. 13, br. dok. 87, str. 212, Operativni izvještaj Štaba 3. krajiške brigade.

Pored boraca Beograđana, koji su na razne načine izasn iz neugrada i priključili se jedinicama NOVJ, u vremenu od prelaska Operativne grupe divizija u Srbiju polovinom 1944. do početka operacije u Beogradu je dejstvovalo oko 2.000 boraca, koji su bili podijeljeni na tri osnovne i veći broj manjih borbenih grupa, koje je organizovala i pripremila partijska organizacija Komunističke partije Jugoslavije, za Beograd. Neke od tih grupa dejstvovala su još od početka rata.

Njihov zadatak bio je da onemoguće rušenje ključnih objekata prilikom povlačenja Nijemaca, kao što su Električna centrala, vodovod, Glavna pošta, zgrada Radio-Beograda, Željeznička stanica, Savski most i drugi. Kao dobri poznavaoči grada, borci tih borbenih grupa bili su izvršni vođiči našim jedinicama do tih objekata, i zajedno sa borcima brigada učestvovali u savlađivanju neprijatelja u pojedinim objektima. Praktično cio slobodarski Beograd bio je na nogama. Građani Beograda prihvatili su ranjene borce, smještali ih u svoje domove ili u unaprijed pripremljena skloništa, hranili i njegovali sve do njihovog otpremanja u vojna prihvatilišta i bolnice. Oni su pružali dragocjene podatke o objektima i mjestima gdje su se skrivale pojedine odsječene grupe Nijemaca i njihovi agenti i pomagali našim borcima u njihovoj likvidaciji. Ozlojeđeni na Nijemce koji su 1941. piratskim napadom avijacije bombardovali Beograd i nanijeli mu ogromne žrtve, razaranja i materijalnu štetu, svi su željeli da daju punu pomoć borcima NOVJ i Crvene armije, u želji da se Beograd što prije oslobodi.

U oslobođenom Beogradu

Poslije oslobođenja Beograda 6. proleterska i 21. udarna divizija 1. proleterskog korpusa i 12. korpus NOVJ i 19. pješadijska divizija Crvene armije, nastavile su ofanzivna dejstva, oslobodile Zemun i prodirale preko Srema prema Šidu i Vinkovcima. Prva proleterska i 5. krajiška divizija zadržane su na području Beograda.

Treća krajiška proleterska brigada raspoređena je u I, II, X i XIII kvart, i stavljena na raspolaganje Komandi grada Beograda. Bataljoni su posjeli: 1. bataljon I kvart; 2. bataljon - II; 3. bataljon - XIII; 4. bataljon - X, a 6. bataljon »Mateoti« rejon Kalemegdanske tvrđave. Peti bataljon stavljen je pod neposrednu komandu Komande grada Beograda. Štab Brigade smjestio se u Kosovskoj ulici u zgradu hotela »Kosovo« (sada »Union«).⁸²⁰

Zadatak Brigade bio je da obezbeđuje novoformirane organe narodne vlasti, nadleštva i ustanove; da pronalazi i privodi neprijateljeve grupe vojnika, koje su se prikriale u gradu i da zajedno sa narodom raščišćava ulice i izvlači leševe poginulih, prikuplja ratni materijal i obavlja druge garnizonske poslove. Samo za obezbjeđenje nadleštva, ustanova i javnih zgrada angažovan je bio veliki broj ljudstva, sa ukupno 290 stržarskih mjesta.⁸²¹

Međutim, osnovni zadatak komandnog kadra bio je da organizaciono učvrsti i sredi jedinice, da unaprijedi političku i vojnostručnu nast-

⁸²⁰ Zbornik, tom 1, knj. 14, dok. br. 155 i AVII, k. 714. f. I/I, br. reg. 17/1.
⁸²¹ Arhiv VII, k. 714. br. reg. 28/1-2.

vu, a posebno da novopridošle borce što više obuču i učvrsti disciplinu. Poseban zadatak bio je politički rad sa narodom. Sve te zadatke borci Brigade su besprekorno i disciplinovano izvršili.

Život i rad borbenog sastava Brigade za vrijeme boravka u Beogradu bio je raznovrstan. Karakteriše se masovnim političkim radom u jedinicama i sa narodom u kvartovima u kojima je Brigada locirana. Održavane su razne kulturno-zabavne priredbe i predavanja, posjete boraca i omladine bioskopima, liječenje ranjenih i bolesnih boraca. Borci su pisali pisma rodbini i narodu u zavičaju. Održavane su četne konferencije i sastanci čelija članova Komunističke partije. Pored prenaoružanja i sređivanja odećne opreme, izvedena su i školska gađanja u svim jedinicama. Ukratko, preduzete su sve mjere da se jedinice što bolje pripreme za predstojeća dejstva i da se borbena gotovost i moralno-političko stanje podignu na što veći stepen.

Za istaknutu hrabrost jedinica i boraca i postignute uspjehe u borbama za oslobođenje Beograda, Naredbom Štaba 1. proleterske divizije pohvaljene su jedinice Brigade: 4. bataljon, 1. četa 1. bataljona, 3. četa 3. bataljona, 3. četa 5. bataljona, Izviđačka grupa 6. bataljona »Mateoti« i telefonski vod Čete za vezu.⁸²²

Brojno stanje 3. krajiške proleterske brigade poraslo je na 3.226 boraca, odnosno 155 oficira, 178 podoficira i 2.893 borca. Od tog broja bile su 184 drugarice.⁸²³

Pošto je uočio izvjesne propuste, Štab 1. proleterskog korpusa regulisao je svojom naredbom i druga pitanja: odjevanje boračkog i starješinskog sastava i dužinu kose; pretres zgrada i zalazak u privatne stanove i postupak prilikom oduzimanja oružja, ponašanje boraca na javnim mjestima i sva druga pitanja koja doprinose učvršćenju discipline, rada i moralnog lika boraca.

Dvadeset sedmog oktobra, vrhovni komandant NOVJ, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, izvršio je, na Banjici, smotru jednog dijela jedinica NOVJ koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda,⁸²⁴ dok su njene ostale jedinice bile angažovane na zadacima garnizonske službe. Pošto je izvršio smotru, vrhovni komandant je održao govor pred postrojenim borcima. Zatim je izvršen defile jedinica pred svojim vrhovnim komandantom, koje je, u znak pozdrava, nadletila naša avijacija. Ta smotra u oslobođenom Beogradu, simbolizovala je i pokazala rezultate naše oslobodilačke borbe. Prije nepune tri godine u malom bosanskom mjestu Rudo, na smotri pred vrhovnim komandantom, stajala je samo novoformirana jedna brigada, sposobna za partizanski način ratovanja i relativno dobro naoružana, a sada se smotra održava u glavnom gradu Jugoslavije - Beogradu, na kojoj učestvuju postrojene brojne divizije i brigade, vrlo jake, dobro naoružane i sposobne za izvođenje borbenih dejstava u savremenim uslovima ratovanja.

⁸²² Arhiv VII, k. 714, br. reg. 6/1-9.

⁸²³ Arhiv VII, k. 714, br. reg. 16/2-5, pregled brojnog stanja od 24. 10. 1944.

Na smotri su učestvovala: 1. i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije, 4. i 10. krajiška brigada 5. divizije, 2. proleterska i 4. srpska brigada 21. divizije, Konjička brigada, artiljerija i minobacači 120 mm iz 1, 5. i 6. divizije. Iz 3. krajiške brigade učestvovao je samo predstavnički ešelon i Štab. Naredenje Štaba 1. proleterskog korpusa. Zbornik, tom 1, knj. 14, dok. br. 125.

*

U Beogradu je formirana italijanska partizanska brigada 28. oktobra 1944. sastavljena od boraca italijanskih bataljona »Mateoti« i »Garibaldi« i drugih Italijana koji su stupili u jedinice NOVJ i borili se do kraja rata. Ona je ostala u sastavu 1. proleterske divizije i, tek početkom juna 1945. rasformirana u Italiji.

Bataljon »Mateoti« izašao je 28. oktobra iz sastava 3. krajiške i lociran je u rejonu Malog Mokrog Luga i potčinjen Štabu Italijanske brigade,⁸²⁵ koji se nalazio u Aleksandrovoj ulici br. 461, u Malom Mokrom Lugu. Od starješinskog kadra NOVJ, u Italijanskoj brigadi na dužnostima zamjenika političkih komesara u sva tri bataljona zadržani su starješine: Petar Krilić, Milivoje Zdravković i Pero Putniković.

Pošto je uspješno izvršila sve postavljene zadatke u garnizonu i predala dužnost Brigadi Korpusa narodne odbrane Jugoslavije, 3. krajiška brigada se 10. novembra prikupila na Banjici i smjestila u vojne kasarne. U međuvremenu je primila kompletno sovjetsko pješadijsko naoružanje, a staro predala u korpusno skladište na Dedinju, sem oružja njemačkog i engleskog porijekla, koje je predala 8. crnogorskoj brigadi. U Brigadi je formiran Prateći bataljon sastava: protivkolska baterija od 6 topova 45 mm; baterija minobacača 6 oruđa od 82 mm i protivavionska četa od 6 protivavionskih mitraljeza 14,5 mm. U svakom bataljonu formirane su tri streljačke i prateća četa. U svakoj streljačkoj četi formirana su tri streljačka i jedan vod lakih bacača 50 mm, a u pratećim četama vodovi teških bacača od 3 oruđa 82 mm, mitraljeski vod od 4 teška mitraljeza »maksim« i protivtenkovsko odjeljenje od dve protivtenkovske puške. Pri Štabu Brigade formiran je izviđački vod, a u bataljonima izviđačke i desetine za vezu. Od starog naoružanja zadržane su samo njemačke mašinke.⁸²⁶

U međuvremenu je za popunu drugih jedinica iz 3. krajiške brigade upućen veći broj starješina i starih boraca. Samo na starješinske dužnosti od voda do brigadnog rukovodioca za popunu Brigade narodne odbrane u Beogradu, upućeno je 19 starješina,⁸²⁷ među kojima i Viktor Kučan, politički komesar 1. bataljona, koji je postavljen za političkog komesara Brigade Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ-a).

Radi toga je u jedinicama 3. krajiške proleterske brigade došlo do kadrovskih promjena.

Naredbom Štaba 1. proleterske divizije br. 91 od 8. novembra 1944, za političkog komesara 1. bataljona postavljen je Dragan Rodić, a za zamjenika komandanta 2. bataljona Lazo Atlagić. Naredbom br. 167 od 13. novembra 1944. za komandanta Pratećeg bataljona postavljen je Lazo Uzelac, a za njegovog zamjenika Milan Tankosić. Za političkog komesara Pratećeg bataljona postavljen je Dragutin Bego, a za njegovog zamjenika Jovo Adamović.

⁸²⁵ Naredba Štaba 1. proleterske divizije br. 66 od 29. oktobra 1944. A VII, knj. 718, br. reg. 2-2.

⁸²⁶ A VII, k. 714, br. reg. 20/1-3. - Naredba Štaba 1. proleterske divizije br. 530, od 11. novembra 1944.

⁸²⁷ A VII, k. 714, br. reg. 11/3-2. Naredba Štaba 3. krajiške brigade, br. 141/44. od 29. oktobra 1944.

O ženama borcima Treće krajiške brigade

Na dan formiranja, 22. avgusta 1942. u stroju 3. krajiške brigade nalazio se relativno mali broj žena-boraca. Iako je u to vrijeme omladinska organizacija na terenu bila vrlo jaka, a u njoj znatan broj djevojaka, čak više nego mladića, stav vojnog i političkog rukovodstva bio je da žensku omladinu treba zadržati na terenu, angažovati je na radnim akcijama i ne izlagati je smrtnim opasnostima u prvoj borbenoj liniji.

Početak novembra 1942. kada je Prva proleterska divizija, poslije svog formiranja krenula iz Bosanskog Petrovca preko Ključa i Manjače za centralnu Bosnu, iz Drvara je, po direktivi sreskog rukovodstva stiglo preko 60 djevojaka i nekoliko mladića, u namjeri da se svrstaju u redove Brigade, prije svega, u 3. krajišku brigadu. Međutim, to im nije uspjelo. Sem nekoliko omladinki koje su se odvojile i noću kraćim putem preko Bravska, pristigle brigadu u Ključu, i svrstale se u njene redove. Sve ostale, poslije objašnjenja vratile su se u Drvar, potpuno nezadovoljne takvom odlukom rukovodstva.

Međutim, što je vrijeme više odmicalo, sazrijevalo je i saznanje da od takve politike treba odustati. Već poslije oslobođenja Jajca i u borbama oko Teslića, broj djevojaka u jedinicama Brigade znatno se povećao. Izvjestan broj njih prekomandovan je i iz drugih brigada u 3. krajišku. One su raspoređivane na razne boračke dužnosti. U početku kao borci, a kasnije u sanitetsku službu, počev od četnih bolničarki, bataljonskih referenata saniteta i njihovih zamjenika, i u brigadnu i divizijsku bolnicu. S obzirom na to da se njihov broj svakim danom povećavao, izvjestan broj su postale vrlo hrabri bombaši, puškomitraljesci, desetari, a neke od njih komandiri vodova, politički komesari četa i njihovi zamjenici i komandiri četa.

Milica Ciganović, kao neustrašiv borac i puškomitraljezac, prva je postala komandir voda u 3. krajiškoj brigadi, a kasnije, kada je poslije ranjavanja prekomandovana u 10. krajišku brigadu, postavljena je za komandira čete. Zora Došen bila je politički komesar, a drugarica Zora Žujić politički komesar čete za vezu.

Izvjestan broj drugarica raspoređen je na dužnosti u radne vodove bataljona i u brigadnu intendanturu. Velike zasluge za uspjeh sanitetske službe u Brigadi imao je Marjan Kveder, koji je bio prvi brigadni ljekar, a kasnije rukovodilac brigadne bolnice.

Referenti saniteta bataljona i njihovi zamjenici, bile su drugarice borci: Bosa Bosnić, Joka Rokvić, Danica Kalaba, Danica Jelić, Mila Nešović, Dara Šćepanović, Mileša Jovanović, Dušanka Peruničić, Ljubica Purić, Smilja Čulibrk, Zora Čulibrk, Bosa Zorić, Sofija Vekić, Anđa Jokić, Mileva Torbica, Gina Stanarević, Dara Ševo, Ljubica Zec i druge.

One su kao hrabri i iskusni borci ulagale velike napore da, uz pomoć referenta saniteta Brigade Marjana Kvedera, i pored oskudnih sredstava - lijekova i zavoja, zbrinjavanju i njezi ranjenika i bolesnika u Brigadi posvete dosta pažnje i dobro organizuju sanitet.

Poslije borbi na Neretvi i Sutjesci, izvjestan broj djevojaka i žena - koje su se povlačile sa Banije preko Drvara i Glamoča, i stradanja

ranjenika i napuštanja Centralne bolnice - priključio se 3. krajiškoj i ostalim brigadama Operativne grupe divizija. Najveći broj njih bio je raspoređen na dužnosti u sanitetskoj službi, na službu pri štabovima bataljona i brigada, a tek manji broj za borce u streljačke čete. Tada se broj žena u Brigadi popeo na preko 150. Izlažući se najneposrednijoj smrtnoj opasnosti, one su hrabro i neustrašivo spasavale teške ranjenike, i same ginule, pod ubitačnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom neprijatelja. U takvim uslovima mnoge od njih ostavile su svoje mlade živote rasijane širom Jugoslavije, zajedno sa borcima koje su pokušavale da spasu.

Posebne napore ulagale su za vrijeme pružanja prve pomoći i pri upućivanju u brigadnu i divizijsku bolnicu, kada je skoro svakodnevno pristizalo na desetine i stotine lakih i teških ranjenika, kao što je bio slučaj na Neretvi i Sutjesci, u borbama za oslobođenje Beograda, a naročito na Sremskom frontu i u završnim operacijama.

I u vrijeme kada bi se Brigada nalazila na zastanku, kratkotrajnom odmoru ili u višednevnoj rezervi u pozadini fronta, one su bile angažovane više nego drugi borci. Pored obavljanja svojih redovnih dužnosti, održavanja čistoće u prostoriji gdje je jedinica smještena, lične higijene, čišćenja naoružanja i opreme, angažovanja na časovima vojnostručne i političke nastave, one su, dok bi se drugi borci odmarali, prale, sušile i krpile odjećnu opremu boraca, pripremale hranu i obavljale druge dužnosti, a najčešće, umorne i nenaspavane, krenule s ostalim borcima na nove zadatke i u još teže okršaje.

Pod rukovodstvom Partije i SKOJ-a, one su najčešće bile nosioci kulturno-prosvjetnog i zabavnog rada u svojoj jedinici.

Nije mali broj onih, koje su se bavile literarnim radom i poezijom. Evo nekih pjesama posvećenih drugovima-borcima:

Ja sam mali pionir,
iz dalekog kraja,
iz Bosanske krajine,
malog zavičaja.

Ja sam mali pionir,
ja sam malo dijete,
ali dobro znadem,
izdajice klete.

Srp i čekić imam,
ponosim se time,
pušku i bombu imam,
jurišaću naprijed.

Drage majke nemojte plakati,
proleter će svakom pravo dati,
biće pravo radnika seljaka,
svakog borca poživjela majka.⁸²⁸

⁸²⁸ Ovu pjesmu posvetila je Tonka Juras borcima pionirima 3. krajiške brigade. Zbornik sjećanja, *Treća krajiška proleterska brigada*, knjiga 3, strana 508.

Ili:

Draga majko vjenac mi opleti,
pošalji ga Drini i Neretvi.
Tu je palo na valove krvi
izginuli proleter i prvi.

Sestro moja vjenac mi opleti,
pošalji ga Uni i Sani,
Tu je palo na valove krvi,
tu su pali krajišnici prvi.⁸²⁹

Jedna od pjesama posvećena je političkom komesaru Brigade, Krsti Bajiću, u kojoj piše:

Imali smo dobroga drugara
baš hrabroga Krstu komesara,
Koji nam je najmiliji bio,
u Srbiji život ostavio.

U Srbiji kad je borba bila,
četnička ga kugla pogodila
Udarila u mjesto nemilo
baš u grudi prokleta im bilo.

Druže Krsto neka ti je hvala
za osvetu pašće mnogo glava.⁸³⁰

U toku NOB-a i revolucije u Brigadi je bilo 422 drugarice-borca. Od tog broja poginulo je 130. Mnoge od njih ranjavane su jednom ili više puta, i postale teški ratni vojni invalidi. Neke su pale u ropstvo i preživjele strahovitu torturu i mučenje.

Izvjestan broj njih nije preživjeo Banjicu, Jasenovac i druga stratišta fašističkog »novog poretka« u porobljenoj Evropi.

*

Rad Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Brigadi

Komunistička partija Jugoslavije u svojoj bogatoj predratnoj i ratnoj istoriji, kao pokretač NOB-a i revolucije, posvećivala je posebnu pažnju organizaciji Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-u).

⁸²⁹ Ovu pjesmu Mara Košpić posvetila je krajiškim proleterima. Zbornik, isto, str. 517.

⁸³⁰ Tonka Juras, Zbornik, isto, str. 561.

Dugogodišnjim, mukotrpnim i samoprijegornim radom drugarica Fejza Kabiljagić razgovarala je sa 135 preživjelih drugarica boraca 3. krajiške proleterske brigade, prikupila i obradila njihova sjećanja, od kojih je 95 objavljeno u posebnom poglavlju Treće knjige Zbornika sjećanja 3. krajiške brigade na str. 307-377. To su potresne priče koje govore o junaštvu, samoprijegoru, disciplini, drugarstvu, mukama i patnjama, o veselju i mladosti, idealima i zanosu koje su preživljavale drugarice, borci 3. krajiške brigade.

Početak oktobra 1942. u 3. krajiškoj proleterskoj brigadi bilo je 1.142 borca, od kojih 346 članova SKOJ-a i 283 člana i kandidata za članove KPJ. A poslije četvrte neprijateljeve ofanzive od 1.050 boraca, 70% bili su članovi KPJ i SKOJ-a, što znači da je preko 75% boračkog sastava bilo politički organizovano i mlađe od 25 godina. Po svojoj starosnoj strukturi Brigada je bila, zaista, omladinska i, kao takva, ostala sve do završetka rata, maja 1945.

Ovakav njen sastav nije bio ni malo slučajan. Naime, na poziv KPJ već u prvim danima ustanka, omladina se masovno odazvala u NOB-u. Početkom 1942. u Bosanskoj krajini bilo je 146 skojevskih aktiva sa preko 700 članova i 90 vaspitnih grupa sa preko 900 omladinaca i omladinki. Oni su prvi stupali u partizanske jedinice, prvo u gerilske, a zatim u partizanske odrede i brigade.

Još od avgusta 1941. prema direktivi CK KPJ i pokrajinskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu, u partizanskim četama, u bataljonima i odredima formirani su aktivni SKOJ-a i vaspitne grupe. Formiranjem brigada, skojevskim organizacijama u bataljonima rukovodili su omladinski rukovodioci, a nešto kasnije bataljonski i brigadni komiteti, koje su sačinjavali sekretari skojevskih aktiva, odnosno bataljonskih komiteta SKOJ-a.

O prijemu članova u organizaciju SKOJ-a, njenom radu i aktivnosti, partijska organizacija vodila je posebnu brigu preko članova KPJ, koji su bili isključivo zaduženi za rad skojevske organizacije. Kriterijum za prijem bio je vrlo strog, pa čak i prema onim djevojkama i mladićima koji su se isticali primjerom u svakom pogledu. Osnovni kriterijum za prijem bio je odanost prema NOB-u i revoluciji; zalaganje za bratstvo i jedinstvo i pobjedu nad okupatorom i njegovim pomagačima. Član SKOJ-a mogao je postati samo onaj omladinac koji se isticao primjerom u svakom pogledu. Prije svega, morao je biti neustrašiv borac, disciplinovan, iskren, pošten, samokritičan i, iznad svega, omiljen u svojoj sredini.

Poslije oslobođenja Bihaća, metod i sistem rada partijske organizacije i vojnog rukovodstva u pogledu prijema znatno su se izmjenili. Ocjenjeno je da će borba biti duga, teška i mukotrpna. Formirane su brigade, kao brzopokretne borbene jedinice, sposobne da se bore širom Jugoslavije, izvan »svoje« uže partizanske teritorije. Napustiti »svoje selo« i svoj kraj i pokrajinu, nije to bilo lako. Partijska organizacija uložila je ogromne napore da to borcima objasni. U tom pogledu ona je postigla izvanredne rezultate.

Kada je 3. krajiška brigada krenula prema centralnoj Bosni i, dalje, prema Neretvi i Sutjesci, sve više mladića i djevojaka stupalo je u njene redove. Oni su već prvih dana pokazali primjerno zalaganje, samoprijegor i disciplinu, i ispunjavali uslove za prijem u SKOJ. Mnogi od njih za kratko vrijeme postali su neustrašivi borci, bombaši, puškomitraljesci, a nešto kasnije deseteri i komandiri vodova, među kojima i izvjestan broj omladinki.

Bez obzira na surove uslove rata, ogromnu nadmoćnost neprijatelja u živoj sili i tehnici, borbu za spasavanje ranjenika, posebno teških, zimu, nedovoljnu i slabu ishranu, a iznad svega dotrajalu odjeću

opremu, moral cjelokupnog sastava Brigade, koju su sačinjavali, pretežno, mladi i svjesni borci, bio je zaista na zavidnoj visini. Poslije pobjede u borbama na Neretvi, on je još više porastao. Članovi KPJ i SKOJ-a, u svako doba i u svim prilikama, zaista su služili primjerom. Prvi su se javljali u bombaške grupe, patrole i izvidnice i na druge specijalne zadatke, a posebno u spasavanju ranjenika i njihovom zbrinjavanju, kao i onih oboljelih od tifusa. Uvijek su bili prvi u streljačkom stroju, a posljednji u koloni pri podjeli hrane na kazanu.

Brojnim uspjesima organizacije SKOJ-a doprinijeli su umnogome teoretski sastanci na kojima su, najčešće, prorađivane teme kao što su: o SKOJ-u; KPJ-a i o nacionalnom pitanju; stav KPJ prema seljačkom pitanju i klasnoj borbi; diktatura proletarijata; o Crvenoj armiji i proleterskoj revoluciji, i drugo. Sve je to doprinijelo da cjelokupni sastav Brigade lakše shvati historijski smisao i značaj NOB-a i revolucije, borbu za stvaranje nove Jugoslavije i razvijanje bratstva i jedinstva među svim narodima Jugoslavije.

*

Međutim, upornim idejno-političkim radom izgrađeno je pravilo ponašanja, prema kome, ako bi se neko o njega ogriješio, bio bi strogo kažnjen. Na osnovu tako intenzivnog rada Partije i SKOJ-a vrlo brzo se proširilo shvatanje ne samo u jedinicama, nego i u narodu na terenu, da među partizanima vladaju pravi međuljudski odnosi i visok stepen morala, čvrsta, ali i drugarska i svjesna čelična disciplina.

Na taj način nisu negirane ljubav, simpatije i osjećanja partizana prema partizanki, već naprotiv. Ljubav je buktala u njihovim srcima i u žarkoj želji da voljena ili voljeni budu primjerni borci u svakom pogledu, ali i da ostanu živi. Rezonovalo se na način: »Ovo je surovi partizanski rat koji odnosi na hiljade ljudskih života... Valjda će jednoga dana doći vrijeme i za ašikovanje, bolji i srećniji život. Zato odložimo to pitanje za bolja vremena«.

Takav način vaspitanja i ponašanja u jedinicama Brigade imao je višestruk značaj: snažno je djelovao na priliv ženske omladine u Brigadu a, kao najvažnije, razbijena je lažna propaganda neprijatelja koji je nastojao da svim sredstvima blati našu NOB i revoluciju i da u nedovoljno obavještenih prikažu borce NOVJ kao bandu i razbojnike, pljačkaše i palikuće, koji se bore za zajednički brak, koji ne razlikuju majku od kćerke, sestru od snahe, i tako dalje.

Moral i čvrsta vojna disciplina stvarani su dobro organizovanim idejnim i političkim radom, a ne nekim pisanim vojnim pravilima. To je bila svjesna, voljom boraca izgrađivana stabilna disciplina jedne nove narodne vojske. Takvim vaspitnim radom politička svijest i disciplina podignuti su na daleko veći stepen. To je doprinijelo da svaki borac duboko pronikne i spozna mračnu ideologiju fašizma, a u redovima partizanskih jedinica razvije mržnju i prezir prema okupatoru i domaćim izdajnicima. Na drugoj, pak, strani da razvija ogromnu ljubav prema svom napaćenom narodu i slobodi, da se čvrsto riješi da se bori za

bolju i sretniju budućnost, za bratstvo i jedinstvo, za vlast radničke klase, za čvršću i zbratimljenu novu jugoslovensku zajednicu.

Značaj i uloga SKOJ-e došli su do punog izražaja, naročito u toku i poslije pete neprijateljeve ofanzive i borbe na Sutjesci. Na redovnim, a često i na vanrednim sastancima raspravljalo se o svim životnim pitanjima koja se odnose na borbenu gotovost i moralno-političko stanje u jedinici, o rezultatima u prethodnoj borbi, o disciplini, odnosu prema narodu, međuljudskim odnosima, ličnom obrazovanju, političkoj aktivnosti i drugim pitanjima.

Vrlo često jedna od tačaka dnevnog reda bila je kritika i samokritika. Podjednako je upućivana i borcu i rukovodiocu koji nije ispunio postavljeni zadatak ili koji je nekim svojim lošim postupkom okrnjio ugled borca - proletera. Kritika je bila iskrena i dobronamjerna i nije štetila ugledu kritikovanog. Naprotiv, ona nije shvaćena kao napad na ličnost, niti je štetila međuljudskim odnosima, već naprotiv. Već sljedećeg ili narednih dana u nekoj od borbi, svaki borac koji je kritikovao pretpostavljenog, pokazao je još veću hrabrost i bez pogovora savjesno i disciplinovano izvršavao njegova naređenja, a ovaj bi se prema njemu odnosio sa još više pažnje i međusobnog povjerenja.

Uloga kurira i organizacija veza

Dobro organizovana obavještajna služba, sistem i organizacija radio i telefonskih veza, i kurirska služba, jedinice u ratu, pa i ove brigade, predstavljali su jedan od osnovnih preduslova za uspjeh u borbi.

Kako u početku rata, pa i kasnije, sve do polovine 1943, čete i bataljoni nisu raspolagali savremenim tehničkim sredstvima veze, izuzev telefonskih veza, između štabova brigada i viših komandi čitav sistem veze, od čete do odreda ili brigade, počivao je, prije svega, na kurirskoj službi.

Da bi veza bila što sigurnija, za kurire su odabirani najhrabriji: mladi, povjerljivi, potpuno zdravi i sposobni, fizički jaki izdržljivi i odvažni, a prije svega snalažljivi borci, članovi KPJ i SKOJ-a.

U prvu generaciju brigadnih i bataljonskih kurira odabrani su: Đuro Grubor, Stevo Babić, Sretko Mirković, Mirko Kecman, Marko Malbašić, Stevo Grubor, Vicko Knežević, Dušan Kecman, Sretko Tadić, Božo Lajić, Drago Latinović, Milenko Latinović, Stevo Jarić, Đuro Egelja, Branko Sabljic, Braco Galin, Vlado Kecman, Duško Morača, Rade Šljivar, Đuro Grahovac, Savo Lukač, Obrad Bursać, Savo Mandić, Svetko Grubor, Nikola Trikić, Đuro Bauk, Gojko Rodić, a kasnije i mnogi drugi.⁸³¹ Oni su u svakom pogledu služili za primjer cjelokupnom sastavu Brigade. Bili su gordi i ponosni na svoj poziv. Nastojali su da svoje zadatke savjesno i disciplinovano izvršavaju, a najčešće i pod najtežim ratnim uslovima, izlažući se u većini slučajeva neposrednoj smrtnoj opasnosti.

Često zbog novonastale situacije i u pomanjkanju vremena, oni su pored naređenja, zapovjesti i partijskih direktiva, prenosili i usmene

⁸³¹ Zbornik, *Treća krajiška brigada*, knjiga 3, str. 192-193.

poruke i objašnjenja koja bi, prije polaska, nekoliko puta ponavljali, a zatim ih uz puno pouzdanje i samouvjerenje prenosili štabovima bataljona i četa, i obrnuto. Ponosni na svoj poziv, ponekad su se ponašali »zapovjednički«, što primaocu pošte ili usmene poruke nije ni najmanje smetalo.

Ova plejada kurira bili su najdraži gosti komandi četa, štabova bataljona i viših komandi, koje su im pružale svestranu pomoć. Svaki put bili bi upozoreni i poučeni kako i na koji način, i kojim putem, mogu izbjeći sukob sa neprijateljem, najbrže uspostaviti vezu i prenijeti poštu ili poruku na koga je upućena.

Bez obzira na oskudicu, za njih je uvijek, na nivou svih stepena komandi, bila rezervisana topla ili suva hrana, kako bi što lakše izdržali danonoćne napore i poteškoće na koje su nailazili i s uspjehom izvršili postavljene zadatke. U bogatoj ratnoj istoriji 3. krajiške proletherske brigade nije zapamćen ni jedan jedini slučaj da kuriri nisu izvršili postavljeni zadatak.

Najčešće pješice, a kasnije, pojedinačno ili po dvojica na konjima, probijali su se kroz neprijateljeve redove, teško prolazne i nepoznate terene i, pod vrlo nepovoljnim atmosferskim uslovima, ne poznavajući raspoloženje naroda u selima kroz koja su prolazili i susrećući se sa nepoznatim licima, ili nailazeći na neprijateljeve zasjede i patrole, uvijek su uspijevali da savladaju te teškoće i s uspjehom izvrše postavljene zadatke. Stizali su svugdje - od komande čete do štaba korpusa i Vrhovnog štaba. Vrlo često su bili u prilici da se upuste u otvorenu oružanu borbu sa neprijateljem, ali su svaki put uspijevali da izbjegnju hvatanje i zarobljavanje.

Svi do jednoga bili su članovi KPJ ili SKOJ-a. Prema sebi su bili vrlo kritički, ali i osjetljivi na neopravdane primjedbe.

Mnogobrojni primjeri govore o njihovoj izvanrednoj hrabrosti i snalažljivosti. Oni su, vršeći svoju dužnost, otkrivali iznenadne pokrete, jačinu i sastav neprijatelja i njegove namjere, i o tome pravovremeno obavještavali pretpostavljenu komandu. O tome, pored ostalih, govore primjeri iz borbi na Zlatnom boru i Zec brdu, u borbama na Neretvi i Sutjesci, Visu i Šiljevcu, Crnom vrhu, kod Bugojna, Travnika, Zenice i na drugim mjestima i u drugim prilikama.

Formiranjem jedinica veze koje su bile opremljene savremenim telefonskim i radio-sredstvima, od polovine 1944. situacija se znatno izmjenila. Veze između komandi i štabova svih stepena bile su bolje i brže funkcionisale, ali su kuriri, pješaci, konjanici, ili biciklisti imali pune ruke posla. Dopuna pisanih radio i telefonskih veza, koje su često bile u zakašnjenju ili prekidane, dopunjavala je kurirska služba.

Sve vrline koje su krasile prvu generaciju odabranih boraca za kurirsku službu, prenošene su na nove generacije kurira, koji su u redove Brigade stupili 1943. i 1944, poslije prelaska naših snaga u Srbiju - pa sve do kraja rata. Mnogi od njih dali su svoje živote naročito u borbama za oslobođenje Beograda, u četvoromjesečnim borbama na Sremskom frontu i u završnim operacijama za oslobođenje zemlje od Srema do Zagreba. Svi su oni časno i disciplinovano ispunili svoju vrlo odgovornu dužnost od formiranja Brigade, pa sve do kraja rata, maja 1945.

Organizacija i rad intendantske službe

Intendantska služba je od samog početka NOR-a, pa sve do kraja 1944. bila jedini snabdjevački organ u NOV i POJ. Ona je pune tri i po godine nosila teret cjelokupne pozadine, kakvu su u proteklom ratu imale jedinice savremenih armija, kao i sistem i organizaciju snabdijevanja trupa svim ubojnim sredstvima: municijom, hranom, gorivom, odjećnom opremom, sanitetskim i drugim materijalom. To se odnosi i na intendantsku službu ove brigade.

Naime, rukovodstvo ustanka odmah poslije oslobođenja Drvara u julu 1941. pravilno je sagledalo ulogu i značaj urednog i pravovremenog snabdijevanja boraca, prvenstveno hranom. Prvo su po uzoru na Jugoslovensku vojsku organizovane odredske, a zatim četne kuhinje koje su pratile jedinice na maršu, za vrijeme odmora i u toku borbi, bilo da se radi o napadu ili o odbrani.

Takav princip snabdijevanja uveden je, odnosno zadržan i u 3. krajiškoj brigadi. Tako, na primjer, sve čete koje su ušle u sastav Brigade prilikom njenog formiranja, 22. avgusta 1942, od prvog dana imale su organizovane četne kuhinje, koje su se nalazile u radnim vodovima bataljona: ekonomie četa, odgovarajući broj kuvara i pomoćnog osoblja pribor za pripremanje hrane i odgovarajući broj tovarnih konja.

Kao i rukovodstvo ustanka, tako su i Štab 3. krajiške brigade i štabovi bataljona, odmah čim je Brigada formirana, pravilno shvatili značaj i ulogu snabdijevanja svim neophodnim sredstvima za normalan život i rad jedinica. U vezi s tim izboru intendantskog kadra i popuni četa i radnih vodova bataljona sposobnim ljudstvom - ekonomima, kuvarima, mesarima, potkivačima i drugim posvećena je puna pažnja.

Za razliku od nekih drugih brigada, kao na primjer, u sjeveroistočnoj Bosni i na Baniji gdje su borci raspoređivani po kućama, već od samog početka ustanka, odnosno od formiranja Brigade, borci su se hranili isključivo sa kazana. Nikada u toku NOR-a borci nisu raspoređivani po selima i domaćinstvima da bi se prehranili. Nabavku životnih namirnica vršili su isključivo, intendantski organi preko NO odbora i starješina sela, a hrana je pripremana u četnim kuhinjama i dijeljena borcima.

Intendant u brigadi bio je najodgovornija ličnost za cjelokupnu organizaciju, prikupljanje i nabavku sirovina, pripremanje i podjelu hrane i snosio je lično odgovornost pred Štabom Brigade. Međutim, partizanski način ratovanja neminovno je nametnuo i princip da za neposrednu nabavku materijalnih sredstava ishrane najneposredniju odgovornost snose i intendanti bataljona, a za pripremanje i podjelu hrane ekonomie četa.

Posebno treba istaći i to da je intendantski kadar u Brigadi za sve vrijeme rata imao punu podršku Štaba Brigade i štabova bataljona za njihov svakodnevni, mukotrpan i naporan rad. Bilo na kojem položaju ili ma na kom terenu se našli, intendantski organi su uvijek imali sigurno borbeno obezbjeđenje, odnosno pratnju, tako da za cio ratni period ni jedna intendantska jedinica ili ustanova 3. krajiške brigade nije bila iznenađena i napadnuta od neprijatelja.

U toku četvrte neprijateljeve ofanzive, počev od Gornjeg Vakufa, a zatim poslije prelaska Glavne operativne grupe divizija, Vrhovnog štaba i Centralne bolnice preko Neretve, pa sve do Drine, 3. krajiška brigada nalazila se u zaštitnici. To vrijeme predstavlja najteži period za njenu intendantsku službu u toku NOR-a. Brigada se kretala pod borbom, uskim koridorom između Prenja i Bjelašnice, krajem koji je, inače, pasivan i siromašan, kroz koji su već bile prošle četiri divizije, Centralna bolnica sa preko 3.000 ranjenika, Vrhovni štab NOV i POJ sa Pratećim bataljonom i ustanove Vrhovnog štaba. Na tom prostoru prethodno su se nalazile snage Draže Mihailovića sa oko 12.000 četnika, tako da su materijalne rezerve hrane na ovom terenu već bile iscrpljene.

Za to vrijeme cjelokupni sastav Brigade doživio je prvu i najtežu glad u toku NOR-a, daleko veću nego, na primjer, u toku pete, šeste i sedme neprijateljeve ofanzive ili, pak, u nekoj drugoj situaciji i na drugom terenu, a intendantski kadar polagao je ispit svoje zrelosti. Pa, ipak, nikome od komandnog i intendantskog kadra, niti, pak, nekome od boraca, valjda, zbog naslijedenih predrasuda, nije palo na pamet, da ubija konje da bi se borci na taj način prehranili. Međutim, zahvaljujući dobroj organizaciji intendantske službe, upornosti i snalažljivosti cjelokupnog intendantskog kadra i njihovom pravilnom odnosu prema narodu ovoga kraja i njegovoj imovini, i u ovoj situaciji borci Brigade bili su relativno dobro hranjeni.

Opšte je poznato da je situacija u toku pete neprijateljeve ofanzive, kada su se divizije Glavne operativne grupe zajedno sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom nalazile u okruženju, u pogledu snabdijevanja bilo najteže. Za to vrijeme borci 3. krajiške brigade su, kao i borci ostalih brigada, ublažavali glad jedući crijemušu i bukov list. Međutim, i u tim teškim uslovima za posljednji ručak u okruženju, pred sam polazak u proboj, dobili su po parče kivanog govedeg ili bravljeg mesa. Tako, na primjer, pri proboju drugog obruča na putu Foča - Kalinovik u rejonu Miljevine, kada je Brigada vodila jednu od najtežih borbi u toku pete neprijateljeve ofanzive prsa u prsa sa Nijemcima, Pavle Ilić Veljko, zamjenik načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ, koji se tada nalazio sa Štabom Brigade, zadivio se kada je vidio intendanta 1. bataljona Blažu Rodića, koji sa nekoliko kuvara neposredno iza vatrenih položaja i streljačkog stroja raznosi nekoliko brdskih kazana i dijeli borcima hranu, i to po šaku kivanog kukuruza i po parče govedeg mesa.

To se moglo postići, pored ostalog, zbog toga što intendantska oprema prilikom proboja nije ostavljena i pored izričitog naređenja Štaba divizije da se pri proboju iz obruča, pored teškog naoružanja, i ona ostavi. Tako je 3. krajiška brigada izašla iz okruženja sa kompletnom i intendantskom i kuhinjskom opremom i na novooslobođenoj teritoriji nastavila sa redovnom ishranom boraca.

Cjelokupni starješinski i borački sastav 3. krajiške brigade bio je u toku NOR-a poznat po svojoj gostoprимljivosti. Takvu ocjenu o Brigadi prenosili su, prije svih, kuriri viših komandi i susjednih jedinica. Tako, na primjer, ni jedan »putnik« ni »namjernik« nije prošao kroz 3. krajišku brigadu, a da nije bio nahranjen ili, pak, odjeven i obuven.

Iako u velikoj oskudici, intendantski organi Brigade bili su vrlo disciplinovani u pogledu zahtjeva Ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba. Oni su poslije svake uspješne akcije, odgovarajući dio zaplijenjenih artikala hrane i druge opreme slali Vrhovnom štabu i višim štabovima u Centralnoj bolnici, a ostatak dijelili kuhinjama i borcima Brigade.

U trećoj ratnoj godini, kada su saveznici počeli da nam isporučuju pomoć u naoružanju, municiji, odjećnoj opremi i ponešto konzervisane hrane, samo je donekle olakšan rad intendantske službe i njenih organa. To je samo, neznatno, umanjilo napore intendantske službe u pogledu ishrane boraca, sve do Sremskog fronta i završnih operacija, kada su već bile formirane i funkcionisale i ostale snabdjevačke službe vidova i rodova vojske, i kada je intendantska služba svedena na svoj djelokrug rada, a snabijevanje već dobilo oblike snabdijevanja regularnih ratnih armija, što važi i za 3. krajišku brigadu.

Naime, odmah poslije oslobođenja Beograda, po uzoru na organizaciju i organe snabdijevanja jedinica Crvene armije, formirana je u Beogradu Glavna baza za snabdijevanje Jugoslovenske armije, koja je vršila nabavku i dotur sredstava neposredno ili preko svojih dvanaest odjeljenja do armijskih, divizijskih i brigadnih baza, a ove do bataljonskih i četnih kuhinja. Prvi komandant Glavne baze bio je Đuro Bajić, inače intendant 3. krajiške brigade u toku četvrte i pete neprijateljeve ofanzive.

*

Pa, ipak, najveći teret u toku narodnooslobodilačkog rata u pogledu ishrane boraca, posebno u prve tri ratne godine, ponijeli su borci radnih vodova bataljona, a u okviru njih, kuvari i ekonomi četa, a naročito u vrijeme kada su se jedinice nalazile na danonoćnim marševima ili, pak, neposredno u borbi. Naime, oni su poslije svakog, a posebno dugačkog i napornog danonoćnog marša, morali raspripremati kuhinje, ložiti vatru i pripremati hranu, dok su se ostali borci kako-tako odmarali. Često, tek što bi pripremili i podijelili obrok, oni su umorni, iznemogli i nenaspavani morali nastaviti pokret zajedno s ostalim borcima. U tom pogledu isticali su se borci: Mile Morača, Ilija Latinović, Rade Balaban, Ilija Tadić, Vid Radišić, Đuro Novaković, Đuro Radić, Milan Jaglica i mnogi drugi, koji su u svakom pogledu služili za primjer ostalim borcima Brigade.

Poznato je da su borci radnih vodova vrlo često bili izloženi dejstvu neprijateljeve avijacije i artiljerije, i podnosili žrtve isto onako kao i borci u streljačkom stroju. Mnogi od njih uporno su zahtijevali da budu raspoređeni u streljačke čete i da neposredno učestvuju u borbi, kako bi dokazali da ni oni nisu ništa manje hrabri od ostalih boraca.

Intendantski kadar 3. krajiške brigade bio je u neposrednom dodiru sa narodom na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji i, zajedno sa političkim kadrom, odigrao je vrlo značajnu ulogu u formiranju NO odbora, kao istinskih organa narodne vlasti. On je bio izložen opasnosti da pravi političke greške u odnosu prema narodu i njegovoj imovini.

Međutim, zahvaljujući vrlo intenzivnom političkom radu, intendantski kadrovi Brigade u tom pogledu nisu napravili ni jednu jedinu grešku u toku NOR-a. Naprotiv, Brigada je u svim krajevima kroz koje je prolazila pronijela epitet prave narodne vojske, zahvaljujući, pored ostalog, i kadrovima intendantske službe. Za primjer u tom pogledu može poslužiti odnos boraca 3. krajiške brigade prema narodu Sandžaka, posebno u vrijeme kada je Brigada boravila u ovome kraju između četvrte i pete neprijateljeve ofanzive, kada su se jedinice NOV i POJ obračunavale sa kvislinškim četničkim pokretom u ovome kraju. Narod Sandžaka primio je borce 3. krajiške brigade kao svoje rođene, saradivao sa kadrovima Brigade i vrlo dobro hranio njene borce, zahvaljujući, prije svega, intendantskom kadru i borcima radnih vodova, koji su se ispravno postavili prema narodu i njegovoj teško stečenoj imovini. Još u toku rata i dugo vremena poslije rata, narod i organi vlasti ovoga kraja slali su pisma narodu i organima vlasti Drvara i Bosanskog Petrovca, odakle potiče većina boraca Brigade, u kojima su podsjećali na boravak 3. krajiške brigade u njihovom kraju i na međusobnu saradnju i lična poznanstva.

Naime, neosporno je da je intendantska služba u cjelini znatno uticala na moralno-političko stanje i borbenu gotovost 3. krajiške proleterske brigade.

U borbama na Sremskom frontu

Oslobodenjem Srbije (sem manjeg zapadnog dijela) i Beograda, i daljim prodorom 1. proleterskog i 12. korpusa NOVJ i jedinica Crvene armije na zapad, vojno-politička situacija u Jugoslaviji se iz osnova izmjenila. Odmah poslije oslobođenja grada, u Beograd je stiglo najviše državno, političko i vojno rukovodstvo Jugoslavije i Srbije. Dalji rad na političkoj, privrednoj i vojnoj konsolidaciji svih činilaca narodnooslobodilačke borbe, odvijao se pod daleko povoljnijim uslovima, sve radi objedinjavanja napora za konačno oslobođenje zemlje. Stvorena je velika i definitivno oslobođena teritorija u pozadini fronta i uslovi za popunu Narodnooslobodilačke vojske novim kontingentima boraca i materijalno-tehničkim sredstvima. Narodnooslobodilačka vojska narasla je za još 300.000 boraca. U cijeloj zemlji sve se odvijalo u znaku pobjede. Znatno je porastao međunarodni ugled Jugoslavije.

Na drugoj strani saveznici - SSSR, SAD i Velika Britanija, na Konferenciji u Kvebeku septembra 1944, odlučili su da energično nastave ofanzivu protiv Njemačke. Na Moskovskoj konferenciji u oktobru 1944. bilo je planom predviđeno da Crvena armija oslobodi Mađarsku, a potom da nastupa ka Berlinu, a zapadni saveznici da pređu Rajnu i prodiru u susret Crvenoj armiji. Time je sudbina velikog Njemačkog Rajha bila zapečaćena. Trebalo je samo realizovati zajednički plan.⁸³²

U takvoj situaciji, da bi obezbjedili što povoljnije uslove armijskoj grupi »E«, koja se iz Grčke povlačila preko Kosova, Sandžaka i Crne Gore prema Višegradu i Sarajevu, i dalje, dolinama rijeka Drine, Bosne i Vrbasa na sjever, Nijemci su pravovremeno organizovali Sremski front, kojem su cijelo vrijeme pridavali izuzetno veliki značaj.

Komanda *Jugoistoka*, kao najstarija komanda na Balkanu, naredila je da se još u drugoj polovini septembra 1944. otpočne sa izgradnjom niza utvrđenih odbrambenih položaja, koji su povezivali Dunav i Savu, odnosno Bosut, na dubini oko 100 kilometara od Rume do Vinkovaca.

⁸³² Tada je Njemačka imala ukupno 282 divizije, 21 brigadu i sedam samostalnih pukova, od kojih 19 divizija, 9 brigada i 6 pukova u Jugoslaviji, koje su zajedno sa kvislinškim snagama pružale vrlo žilav otpor. Prema Nijemcima su bile usmjerene jedinice Crvene armije sastava: 488 streljačkih i motorizovanih divizija, 36 tenkovskih i oklopnih korpusa, 29 tenkovskih i motorizovanih brigada, 94 artiljerijske i minobacačke divizije i 40 artiljerijskih i motomehanizovanih brigada; u Italiji 23 američke i britanske divizije, a na zapadnom frontu 72 američke, britanske i francuske divizije. Na jugoslovenskom frontu bilo je angažovano 59 divizija NOVJ. Nijemci su raspolagali sa 3.193 aviona, dok je saveznička avijacija bila daleko nadmoćnija. *Vojna enciklopedija*, I izdanje, Beograd, t. 9, str. 519.

Ove linije odbrane su šifrovano nazvane: »Braon«, »Zelena«, »Žuta«, »Crna«, »Crvena«, »Nibeluška« i, ponovo, kao posljednja »Zelena«.

Po naredenju komande njemačke 2. oklopne armije, radovi su otpočeli 23. septembra 1944. Za izvršenje toga zadatka formirana je na brzini divizija »Bether«, koja je prvo počela izgradnju odbrambene linije »Braon«, na liniji Boljevci - Surčin - Batajnica.

Prvi jači odbrambeni položaj na *zelenoj liniji* protezao se od Jarka, potok Kudoš - Ruma, potok Jelence - Irig - Vrdnik.

Žuta linija protezala se od Sremske Mitrovice, preko Velikih Radinaca na Bešenovo, Jarak i dalje prema Sremskoj Kamenici, sa težištem u rejonu Sremske Mitrovice.

Crna linija protezala se od Lačarka, Mandeloškim potokom, i dalje, ispred Calme, Divoša, Đipše, Neština prema Dunavu.

Crvena linija protezala se napoređo iza *crne*, od Martinaca preko Erdevika i Ljube do Iloka. To je bila prva odbrambena linija koja je povezivala Dunav i Savu sa donjim tokom r. Drine. Na tim položajima, s težištem kod Erdevika, koji su bili od izuzetnog značaja, Nijemci su zadržali jedinice 12. korpusa, u borbama koje su bez prekida trajale od 20. oktobra do 10. novembra 1944.

Nibeluška linija, odnosno položaji protezali su se od Bosuta do Dunava i to u dva odbrambena položaja: prvi od Adaševaca preko Sida do Mohova, a drugi na liniji Batrovci - Uinci - Tovarnik - Lovaš - Opatovac, na kojima su Nijemci planirali pružiti najjači otpor.

Zelena linija protezala se od Otoke, na Orolik, preko Beraka do Sotina. To je bila sedma po redu utvrđena njemačka linija na Sremskom frontu. Rejoni sela Vrbanja, Drenovci i Račinovci utvrđeni su kao samostalna uporišta za zaštitu željezničke pruge Brčko - Vinkovci.

Glavne snage i sredstva grupisali su u odbrambenoj zoni Brčko - Ilok - Vinkovci, u kojoj su organizovali dva pojasa odbrane sa prednjim krajem prvog pojasa na liniji s. Sotin - s. Grabovo - s. Berak - s. Orolik - s. Opovo, oslanjajući se na prirodne prepreke, rijeke Dunav, Bosut i Savu. Na glavnim pravcima i oko većih mjesta i naselja, ispred svake linije odbrane izgradili su po nekoliko linija rovova koje su povezali sa obraćajnicama, protutenkovskim rovovima i drveno-zemljanim bunke- rima, a ispred njih postavili protivtenkovska i protivpešadijska minska polja. To je predstavljalo vrlo značajan elemenat cjelokupnog sistema njihove odbrane. Nijemci su se u odbrambenim borbama u Sremu do maksimuma koristili svojim bogato stečenim iskustvima iz mnogobroj- nih borbi na ravničastom terenu u toku drugog svjetskog rata. Teže prolazno zemljište u rejonu Bosutskih šuma, kontrolisali su slabijim snagama, uz jednovremeno postavljanje protivpešadijskih minskih polja i uz dobru kontrolu tih pravaca.

Protivpešadijske mine postavljali su na stabljike kukuruza, nisko drveće i druga pogodna mjesta, koja su vrlo vješto maskirali i povezivali električnim kablom, od kojih je, pošto su bile aktivirane, stradao velik broj naših boraca. Najugroženije sektore branili su i ubacivanjem brzo- pokretnih jedinica iz rezerve, pojačavali odbranu ili vršili protivnapade i uporno branili svaki djelić fronta. Sve je to pretvoreno u jedinstven vat- reni sistem i omogućavalo međusobno sadejstvo njemačkih jedinica po frontu i dubini, a jedinicama NOVJ otežavalo proboj Sremskog fronta.

Poslije 33 dana provedena u oslobođenom Beogradu, 3. krajiška proleterska brigada 24. novembra oko 6 časova, napustila je Beograd i krenula na Sremski front. Beogradske ulice kroz koje je prolazila bile su okićene zastavama, a Beograđani su njene borce, kao i borce ostalih brigada 1. proleterske i 5. krajiške divizije obasipali cvijećem i uručivali im razne poklone. Tako je bilo kad je Brigada prolazila i kroz ostala mjesta: Pazovu, Indiju, Sremske Karlovce i dr.

Tada je u koloni Brigade bilo 438 mladih boraca Beograđana, koji su pošli na front da zajedno sa svojim drugovima starim borcima iz borbi širom Jugoslavije, daju svoj doprinos za konačno oslobođenje zemlje. Nakon trodnevnog i napornog marša preko Pazove i Sremskih Karlovaca, gdje se odmarala, krajem 26. novembra stigla je u rejon s. Susek - Grabovo na desnoj obali Dunava, na sjevernim padinama Fruške Gore.⁸³³

Do tada su jedinice 6. proleterske i 21. divizije 1. proleterskog korpusa, 12. korpusa NOVJ i 19. streljačka divizija Crvene armije s jedinicama ojačanja odbacile neprijatelja i zauzele njegove četiri odbrambene linije. Na liniji Ilok - Erdevik - s. Martinci zadržane su dobro organizovanom i upornom odbranom jedinica ojačane njemačke 118. lovačke divizije. Pokušaj 6. proleterske, 21. i 11. divizije, koja je ušla u sastav 1. korpusa da 10. i 11. novembra 1944. probiju tu liniju nije uspio, radi čega su naše jedinice morale preći u odbranu.

U međuvremenu su 11. novembra 16. i 36. divizija 12. korpusa NOVJ prebačene na lijevu obalu Dunava, u rejon Bačke, i dobile su nove zadatke, a nešto kasnije i 19. divizija Crvene armije.

Na Sremskom frontu odbranu je 12. novembra 1944. preuzeo Štab novoformirane njemačke korpusne grupe »Kibler«, nazvan po njenom komandantu general-lajtnantu Jozefu Kibleru, koja je u svom sastavu, u to vrijeme, imala: 1. brdsku diviziju na frontu od Zvornika do ušća Drine u Savu, 118. lovačku diviziju na frontu u Sremu i diviziju »Štefan« na frontu od Vukovara do Donjeg Miholjca.⁸³⁴

Noću 27/28. novembra, jedinice 1. proleterske divizije smjenile su 6. proletersku diviziju 1. proleterskog korpusa i posjele prvu borbenu liniju: 13. proleterska brigada posjela je položaje na odsjeku s. Neštin

⁸³³ A VII, k. 714, br. reg. 20/1-1.

⁸³⁴ U sastavu njemačke 118. lovačke divizije, tada su se nalazile brojne njemačke jedinice raznog sastava i jačine, koje su se poslije borbi za Beograd, sa znatnim gubicima, povukle u Srem ili su se do pada Beograda nalazile u Sremu. Među njima, bile su dosta brojne i jake jedinice 264. divizije, dijelovi divizije »Brandenburg«, zatim grenadirski puk »Tvrđava Beograd«, 5. i 8. policijski puk i niz drugih jedinica rodova i službi bataljonskog i četnog sastava, i više od šest artiljerijskih diviziona. U njenom sastavu bili su i 2. bataljon 1. policijskog dobrovoljačkog puka »Hrvatska«, 1. bataljon domobranskog 8. lovačkog puka i domobranski 7. artiljerijski divizion. Sve te jedinice razvrstao je Štab 118. divizije u pet borbenih grupa i u opštu rezervu divizije. Grupe su dobile nazive po prezimenu njihovih komandanata. Iako su bile heterogenog sastava i na brzinu formirane, one su pod jedinstvenom komandom efikasno upotrebljavane i svoje zadatke striktno i bez pogovora izvršavale. U 118. diviziji je bilo ukupno oko 20.000 vojnika, oko 200 topova i minobacača i 40-50 tenkova i samohodnih oruđa. Za vrijeme borbi na sotinskom mostobranu, deo jedinica iz sastava 118. divizije prebačen je u Baranju i ubačen u borbu protiv jedinica NOVJ i jedinica Crvene armije. Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. 182. Izvještaj korpusne grupe »Kibler« o dejstvima grupe u vremenu od 12. 11. do 12. 12. 1944.

Ljubivoje Pajović, Dušan Uzelac i Milovan Dželebdžić, *Sremski front 1944-1945*, ilustrirana hronika, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979, str. 65, 66, 67.

- s. Vizići a lijevo od nje 8. crnogorska brigada, uključno s. Vizić - s. Bingula. Drugu borbenu liniju posjele su 3. krajiška proleterska brigada, na odsjeku s. Susek - k. 144, a Italijanska brigada s. Lug - s. Sviloš. Artiljerijski divizion bio je raspoređen na vatrene položaje u rejonu s. Susek - s. Lug. U opštoj rezervi nalazila se 1. proleterska brigada u rejonu s. Banoštor.

Zadatak svih jedinica bio je da se što temeljitije pripreme za predstojeća dejstva: da nastave sa uređenjem položaja, uspostave što bolju neposrednu i telefonsku vezu, organizuju izviđanje i prikupljanje podataka o rasporedu, jačini i sastavu neprijatelja i ubacuju izviđačke grupe u pozadinu neprijatelja, te obavezno uhvate i dovedu po jednog neprijateljevog vojnika kao »živi jezik«.⁸³⁵

Na desnom krilu 3. krajiške proleterske brigade nalazio se 2. bataljon, a lijevo od njega 1. i 3. bataljon, dok su 4. i 5. bataljon posjeli drugu borbenu liniju i nalazili se u rezervi Štaba Brigade. Inženjerijske jedinice u toku noći bile su angažovane na raščišćavanju minskih polja i prepreka u međuprostoru između naših i neprijateljevih položaja. Za otkrivanje mina bili su pozajmljeni minodektori od najbliže jedinice Crvene armije. Pomanjkanje pionirskog alata nadoknađeno je alatom uzetim od meštana okolnih sela.

*

Poslije pobjede nad Nijemcima u petodnevnim borbama za Beograd i jednomjesečnog odmora (»zatišja«), u boraca Brigade vladalo je izvanredno borbeno raspoloženje i optimizam. Tada se u stroju četa nalazilo svega oko 8-10 boraca, koji su stajali u stroju Brigade prilikom njenog formiranja avgusta 1942. u s. Kamenica kod Drvara. Ogromna većina njih je do tada izginula u borbama širom Bosne, Dalmacije, Crne Gore i Srbije, a jedan dio je prekomandovan za rukovodioce i popunu drugih jedinica.

Borci nisu pretpostavljali da će u ravnicama Srema voditi vrlo žestoke i krvave borbe još punih pet mjeseci. Ovoga puta komande, štabovi i kompletne jedinice 1. proleterskog korpusa po prvi put u toku NOR-a susreli su se za savremenom i dobro organizovanom njemačkom odbranom u ravnici, kojoj su išli u prilog kišno vrijeme i raskvašena sremska polja.

Iz osnova je promjenjen način borbe i operativno-taktička upotreba jedinica. Sa partizanskog načina dejstva, gdje je manevar jedinica dolazio do punog izražaja i obezbjeđivao uspjeh, trebalo je preći na frontalna dejstva i savremen način ratovanja, u kome ratna tehnika ima vrlo značajnu ulogu. Bili su to vrlo složeni uslovi borbe i za stare i iskusne borce i komandni kadar, a kamoli za desetine i stotine novih i neiskusnih boraca, kojima su to bila prva borbena iskustva, a za neke i prvo vatreno krštenje.

Svi ti problemi dobrim dijelom su ublaženi jer su poslije oslobođenja Beograda i primanja sovjetskog naoružanja, organizovani kratki

⁸³⁵ A VII, k. 714, br. reg. 22/1-1. Naređenje Štaba 1. proleterske divizije, pov. br. 545 od 28. novembra 1944.

kursevi za starije i specijaliste rodova vojske, a sa mladim borcima izvođena je vrlo intenzivna obuka u upoznavanju i rukovanju ličnim oružanjem. Međutim, i pored svih preduzetih mjera, to nije bilo dovoljno za vođenje rata u savremenim uslovima na Sremskom frontu. Starije su to pravovremeno uočavale i svakodnevno preduzimale odgovarajuće mjere, da bi se taj problem što više ublažio. Naročita pažnja posvećena je sadejstvu jedinica rodova i službi u organizaciji cjelokupnog sistema vatre, bilo u napadu ili u odbrani.

Na drugoj, pak, strani, Nijemcima se pružila prilika da Sremski front pojačaju snagama koje su se povlačile desnom obalom Drine i postepeno prebacivale na lijevu obalu Save, za pojačanje Sremskog fronta.

Stab 1. proleterskog korpusa je 1. decembra 1944. izdao zapovijest za proboj neprijateljeve odbrane s prednjim krajem na liniji Ilok - Erdvik - Martinci. Planom napada bilo je predviđeno da 1. korpus, u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije, poslije proboja fronta izbije na liniju Osijek - Vinkovci - Samac. Do tada su jedinice 3. ukrajinskog fronta i jedinice pod komandom Glavnog štaba Vojvodine izvele uspješna dejstva na budimpeštanskom pravcu, oslobodile Baranju i izbile na širokom frontu na lijevu obalu Drave.

Izbijanjem 1. proleterskog korpusa na liniju Osijek - Vinkovci - Samac, stvorili bi se povoljni uslovi da 6. i 10. korpus, osloncem na slavonske planine, dejstvuju iz pozadine neprijatelja u istočnoj Slavoniji i Podravini i sadejstvuju 1. proleterskom korpusu.⁸³⁶

Zadatak 1. proleterske divizije bio je, uz sadejstvo sa 59. strategijskom divizijom Crvene armije, da razbije odbranu neprijatelja u zoni nastupanja; desno r. Dunav, a lijevo s. Vizić - Šid, zauzme Šid i Tovarnik, a zatim da prodi prema Vinkovcima. Desno na pravcu Neštin - Ilok - Sotin, uz samu desnu obalu Dunava, napadala je 52. divizija Crvene armije, a lijevo opštim pravcem Bingula - Šid, 11. krajiška divizija, podržana sa tri puka artiljerije.⁸³⁷

Ispred 1. proleterske divizije nalazila se glavnina njemačke 264. divizije, 118. divizija, dva puka domobrana i dva bataljona ustaša.⁸³⁸

Treća krajiška proleterska brigada izvršila je napad grebenom Fruške gore opštim pravcem Vizić - tt 279 - Liske (tt 294) - tt 200 - Tovarnik. Desno od 3. krajiške brigade opštim pravcem Molovin (k. 174) - sjeverna ivica Tovarnika, 13. proleterska, a lijevo opštim pravcem Matova šuma - s. Ljuba, 8. crnogorska i Italijanska brigada.

Napad je podržavala artiljerijska brigada sa vatrenih položaja iz rejonu Jabučje - Vizići - Đipša - Velika Kratina, i teški haubički divizion sa vatrenih položaja iz rejonu Bingula - Lice. Pored toga napad lijevokrilne kolone podržavao je specijalni bataljon Crvene armije, sastava 8 oruđa 76 mm, 8 oruđa 45 mm, 3 minobacača 120 mm i 11 minobacača 82 mm, sa vatrenih položaja iz rejonu Bingula - Lice. Početak artiljerijske pripreme predviđen je bio za 8 časova, a opšti napad u 10 časova

⁸³⁶ Zbornik, tom 1, knj. 10, dok. 99. Zapovjest Štaba 1. proleterskog korpusa za proboj neprijateljske odbrane u Sremu.

⁸³⁷ Zbornik, tom 1, knj. 10, br. dok. 99. Zapovjest Štaba 1. proleterskog korpusa.

⁸³⁸ AVII, k. 714. br. reg. 2/1-1.

Mitraljesko odeljenje 3. bataljona na vatrenom položaju početkom decembra 1944. na Fritškoj Gori

3. decembra 1944, s tim što je do tada trebalo uništiti otkrivene vatrene ciljeve, odporne tačke i živu silu u prednjoj liniji neprijateljevih rovova.

U opštoj rezervi nalazila se 1. proleterska brigada, koja se kretala opštim pravcem Bonoštar - Susek - Neštin - Vizić, spremna da proširi uspjeh prvog ešelona. Zapovješću Štaba 1. proleterske divizije određena su i komandna mjesta štabova brigade, organizacije veze, borbeni znaci za četiri dana i sva druga pitanja neophodna za uspjeh borbe. Glavni sanitetski divizijski centar nalazio se u s. Prištinec, a isturena hirurška ekipa u s. Đipša.⁸³⁹

Artiljerijska priprema tekla je tačno po predviđenom planu, a 3. decembra, u 10. časova, na frontu od 3 kilometra jedinice 1. proleterskog korpusa, 11 brigada sa oko 15.000 boraca, izvršile su silovit juriš na utvrđenu i najjače branjenu *crvenu liniju* neprijatelja, branjenu od ojačanih dijelova Njemačke 118. divizije koja je tada imala preko 20.000 vojnika i 200 artiljerijskih oruđa, opasnih bunkerima, rovovima, saobraćajnicama, minskim poljima i bodljikavom žicom u nekoliko redova. Paklena vatra iz automatskog oružja, eksplozije nagaznih i odskočnih mina, artiljerijskih granata i ručnih bombi, pretvorile su se u pravi pakao.

⁸³⁹ AVII, k. 714, br. reg. 22/1-1. Zapovjest Štaba 1. proleterske divizije.

U prvom ešelonu 3. krajiške brigade napadali su 4. i 2. bataljon, a u drugom ešelonu 5. bataljon, dok su se 1. i 3. bataljon nalazili u opštoj rezervi Štaba Brigade i nastupali za prvim ešelonom grebenom Fruške gore. Oruđa Pratećeg bataljona raspoređena su za podršku prvog ešelona sa vatrene položaja koji su se nalazili između s. Vizića i s. Jabučje.⁸⁴⁰

I pored temeljitih priprema, velikog raspoloženja boraca i jednovremenog napada na cijelom frontu, prvog dana jedinice 1. proleterske divizije nisu uspjele da probiju odbranu neprijatelja. Cijelog dana, 3. decembra, vođene su vrlo žestoke borbe. Neprijatelj se uporno branio i poslije svakog juriša naših bataljona preduzimao vrlo energične protivnapade i, uspio je zadržati prvobitne položaje.

U kritičnom momentu na spoju između 4. i 2. bataljona, uveden je u borbu 3. bataljon pod komandom Mile Bulajića. On je u prvom jurišu probio prvu liniju rovova i napravio brešu u njemačkoj odbrani na glavnom položaju i prodirao dalje. Cim je to uočio, komandant 2. bataljona Đuran Kovačević, iskoristio je tu priliku i samonicijativno rokirao 2. bataljon udesno i uveo ga u brešu na lijevo krilo 3. bataljona, proširio je i razvio uspjeh u dubinu, s tim što se 2. bataljon rokirao lijevo prema spoju sa 8. crnogorskom brigadom. Nastalu brešu na pravcu 3. bataljona proširili su 5. i 1. bataljon, probili glavni položaj Nijemaca i razvili uspjeh u dubinu.

Goneći neprijatelja, 2. bataljon je izbio na rezervne položaje Nijemaca, potrgao njemačke telefonske veze i uništavao Nijemce i njihova sredstva veze na rezervnim položajima. Zaustavljen je na ivici šume, istočno od Tovarnika, na dubini od 4 do 5 kilometara snažnom vatrom neprijatelja, s tim što je privremeno izgubio vezu sa Štabom 3. krajiške brigade.

Pošto je 3. krajiška proleterska brigada probila odbranu Nijemaca na *crvenoj liniji* povukla je i susjedne brigade; 13. proletersku brigadu, koja je nastupala desno od nje, i 8. crnogorsku, koja je nastupala lijevo. Paralelno sa nastupanjem 3. krajiške, Nijemci su odstupali i ispred 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

Uspjeh 8. krajiške proleterske brigade u proboju njemačke odbrane bio je od presudnog značaja za dalji tok borbi na Sremskom frontu.

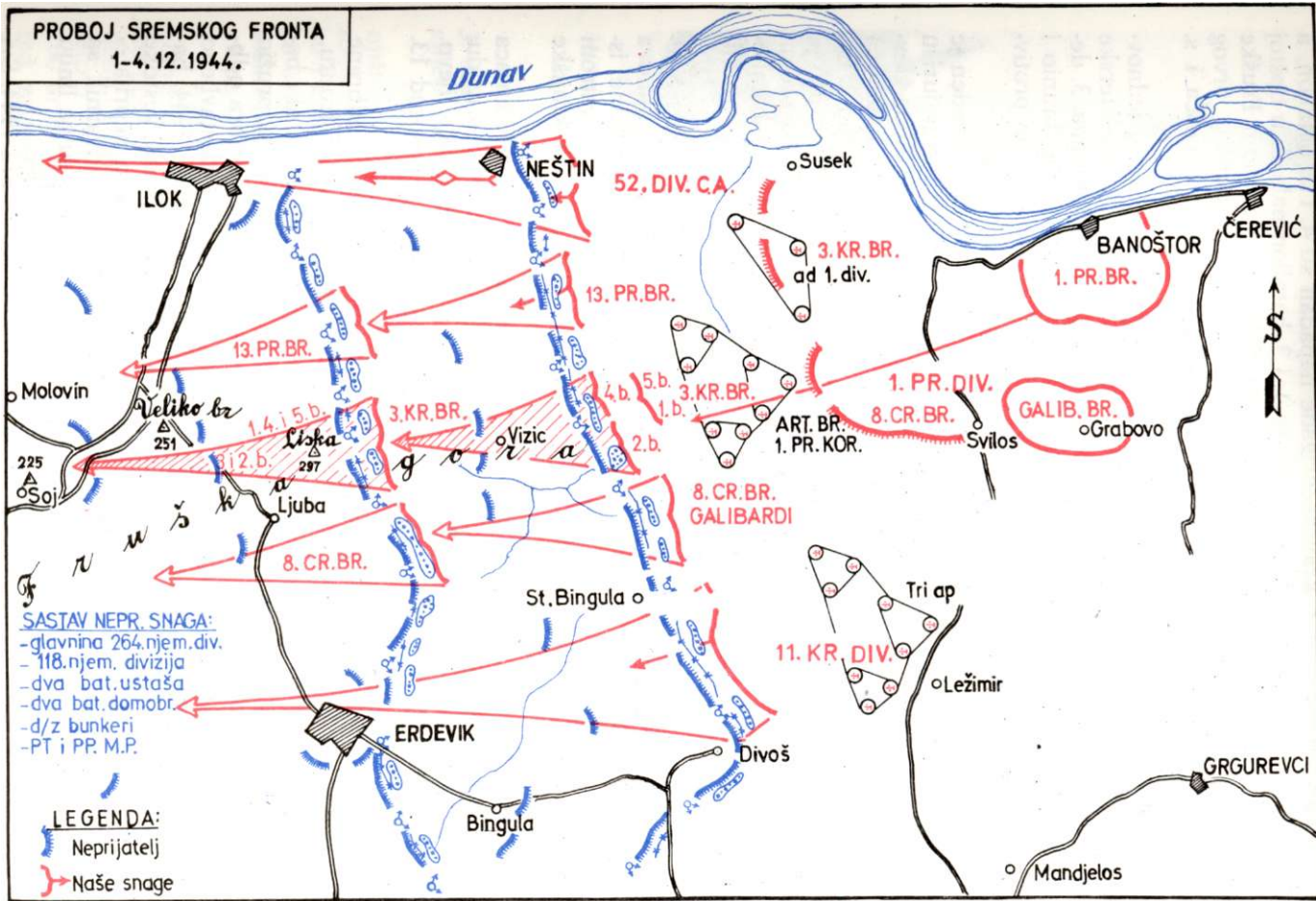
U 2 časa 4. decembra napad je obnovljen. U borbu su ubačeni i bataljoni iz drugog ešelona i rezerve. Neprijatelj je i ovoga puta pružio vrlo snažan otpor, ali bez uspjeha. U ranim časovima 4. decembra odbrana neprijatelja slomljena je na cijelom frontu, a zatim je nastavljeno gonjenje u pravcu Tovarnika. U ranim časovima 5. decembra 1944. bataljoni su izbili na istočnu ivicu Tovarnika i u toku dana vodili žestoke borbe. I jedinice 13. proleterske brigade probile su odbranu neprijatelja, prešle preko puta Tovarnik - Vukovar i napadale na Tovarnik sa sjeverne strane. Osmo crnogorska i Italijanska brigada izbile su na liniju Privina glava - Berkasovo i naišle na jak otpor neprijatelja.

Borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom 6. decembra 1944. Svi pokušaji 3. krajiške i susjednih brigada da uz nekoliko uzastopnih juriša

⁸⁴⁰ A VII, k. 714, br. reg. 24/4-1. Zapovjest Štaba 3. proleterske brigade.

PROBOJ SREMSKOG FRONTA
1-4. 12. 1944.

probiju odbranu neprijatelja, nisu uspjeli. Nijemci su privukli svježe snage iz rezerve i, uz podršku tenkova, izvršili nekoliko energičnih protivnapada. Pojedini odsjeci fronta prelazili su po nekoliko puta iz ruku u ruke. U takvoj situaciji u borbu su ubačena i tri bataljona 1. proleterske brigade. Jednovremeno Nijemci su pružali žilav otpor i na pravcu Ilok - Sotin, gdje su napadale jedinice 52. divizije Crvene armije. Nisu bolje prošle ni ostale jedinice 1. proleterskog korpusa. Zadržane su snažnim otporom na dostignutoj liniji.

Neprijatelj je pružao žilav otpor. Međutim, u ponovljenom napadu, uz snažnu podršku sovjetske avijacije i tenkova i dejstva artiljerije, sve jedinice 1. proleterskog korpusa produžile su nastupanje i do kraja 6. decembra ovladale linijom Mohovo, Lovaš - Berkasovo - Pećinci - Erdevik. Takav uspjeh postignut je, pored ostalog, i zato što je noću 3/4. decembra iskrcan kombinovani desant sastava: samostalni bataljon mornaričke pješadije, dijelovi 1. gardijskog utvrđenog rejona - oko 1.200 vojnika Crvene armije i 3. brigada 36. divizije NOVJ - na desnu obalu Dunava i, poslije žestoke borbe - zauzeli sela Opatovac i Mohovo.⁸⁴¹

Opšti napad jedinica 1. proleterske divizije i susednih jedinica na dobro utvrđene njemačke položaje počeo je u 3 časa 7. decembra u rejonu Šid - Berkasovo - Erdevik. Koncentričnim napadom, uz snažnu podršku avijacije, artiljerije i tenkova, 1. proleterska, 3. krajiška i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije slomile su otpor neprijatelja i, poslije jednočasovne borbe, zauzele Tovarnik. Jednovremeno, 21. divizija zauzela je Erdevik. Zatim su sve jedinice produžile napad. Goneći neprijatelja, 3. krajiška proleterska brigada oslobodila je Ilaču i Šidske Banovce.⁸⁴²

Bez obzira što su Nijemci pružali snažan otpor i protivnapadima pokušavali zadržati dalji prodor naših snaga, sve jedinice su nastavile gonjenje i prodrle na dubinu oko 25 kilometara, i uz velike gubitke ovladale selima Opatovac, Mikluševci, Tompojevci, Šidski Banovci, Đeletovci i do kraja 8. decembra, izbile na liniju ispred sela Sotin - Negotlavci - Berak - Đeletovci - Komletinci - Otok, ispred kojih se protezao dobro utvrđen prednji kraj drugog pojasa utvrđene zone njemačke odbrane, koji su Nijemci branili uz velike gubitke i po svaku cijenu.

Poslije zauzimanja Tovarnika, 3. krajiška proleterska brigada je oko 16 časova 9. decembra 1944. krenula iz rejona s. Ilača i Šidski Banovci za Berak. Cim je stigla, zajedno sa ostalim jedinicama 1. proleterske divizije otpočela je napad na dobro utvrđenu liniju i organizovanu njemačku odbranu. Na odsjeku Brigade prvo su u borbu uvedena dva bataljona, koji su dočekani ubitačnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Iako su bili ovladali prvom linijom odbrane, bataljoni su bili prisiljeni da se povuku na polazne položaje.

⁸⁴¹ Zbornik II, knj. 14, dok. 474, napomena br. 3. i Zbornik I, knj. 10, dok. 145. Operacijski dnevnik 36. divizije.

⁸⁴² U takvoj situaciji komandant Jugoistoka Vajks, izdao je komandi grupe armija »E« naredenje da preko Bijeljine i Brčkog ubrza pokret jedinica 34. armijskog korpusa. General Kibler naredio je da se dijelovi 1. brdske divizije, koji su se nalazili na frontu južno od Save, hitno prebace na Sremski front. Već 7. decembra u borbi kod Berkasova stigao je bataljon 99. brdskog puka te divizije, ojačan sa 10 tenkova (Hronika Sremski front, str. 107-109).

Poslije kratkog zatišja napad je obnovljen. U borbu je uveden još jedan bataljon. Razvila se vrlo žestoka borba, koja je trajala sve do pola noći. Nijemci su se grčevito branili. Smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi, a pojedini dijelovi rovova po nekoliko puta su prelazili iz ruke u ruku. Bez obzira na vrlo snažnu podršku minobacača i artiljerije, napad ni ovoga puta nije uspio. Neprijatelj je izvršio snažan protivnapad i, uz podršku tenkova, odbacio naše bataljone na polazne položaje. Za vrijeme borbe naša artiljerija i minobacači porušili su veći broj tvrdih kuća u selu iz kojih su Nijemci pružali snažan otpor. Te večeri nije uspio ni napad susjednih brigada na dobro utvrđenu liniju neprijatelja, tako da su se sve brigade povukle na polazne položaje.

Jedanaestog decembra 1944. položaje 3. krajiške proleterske brigade preuzela je Italijanska brigada 1. divizije, koja se nalazila u rezervi, a jedinice 3. krajiške, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, povučene su u rejon sela Ilača i Šidski Banovci u divizijsku rezervu.

*

U vremenu od 4. do 11. decembra 1944. samo na odsjeku fronta 3. krajiške proleterske brigade ubijeno je 653, a zarobljeno 323 njemačka vojnika i oficira, dok je veći broj ranjen. Zaplijenjena su: 4 topa, 10 minobacača, 15 puškomitraljeza »šarac«, 168 pušaka, 3 kamiona, 36 pištolja, 1 motocikl, 7 strojnica, 10 konjskih kola sa zapregom i veće količine municije i drugog ratnog materijala. Uništen je 1 top, 8 minobacača, 1 kamion i veće količine pješadijskog naoružanja i opreme.

Gubici Brigade za to vrijeme bili su 96 poginulih i 361 ranjen, među kojima i komandant 2. bataljona Đuran Kovačević i komandant 5. bataljona Mile Latinović, koji je nešto kasnije umro od zadobijenih rana.⁸⁴³

Pošto su jedinice 1. proleterske i 21. divizije izbile ispred s. Neloslavci, Berak, Orolik, Đeletovci, Komletinci, Glavni štab NOV i POJ Vojvodine, i komanda 68. korpusa Crvene armije odlučili su da noću 7/8. decembra prebace na desnu obalu Dunava kombinovani odred sastava 305. bataljon mornaričke pješadije, 8. samostalni mitraljeski bataljon 1. gardijskog utvrđenog rejona Crvene armije, i 5. brigadu 36. divizije NOVJ, jačine oko 2.000 boraca, sa zadatkom da olakšaju nastupanje jedinica 1. proleterskog korpusa, posebno na pravcu Sotin - Vukovar. Druga brigada riječnih brodova Dunavske flotile Crvene armije uspješno je prevezla nekoliko talasa. U žestokoj borbi 8. decembra, odred je osvojio mostobran između Fabrike obuće u Borovu, a u Vukovaru do ušća r. Vuke u Dunav, dužine oko 300 i dubine oko 350 metara. Da bi spriječili proširivanje mostobrana, Nijemci su u borbu ubacili rezerve koje su držali u Sremu, a dio snaga 9. decembra 1944. pristigao je u Vukovar sa fronta na Drini. U toku 8. i 9. decembra na cijelom frontu vođene su vrlo žestoke borbe ručnim bombama i prsa u prsa, uz obost-rane velike gubitke. Pošto su Nijemci čvrsto držali Sremski front na liniji Sotin - Orolik - Otok, a u borbi protiv desanta grupisali jake snage,

⁸⁴³ AVII, k. 714, br. reg. 30/2-3. Izvještaj Štaba 3. krajiške brigade od 13. decembra 1944.

Štab 3. ukrajinskog fronta Crvene armije odobrio je da se odred povuče na lijevu obalu Dunava noću 9/10. decembra.⁸⁴⁴

Da bi pojačao snage na pravcu glavnog udara, Štab 1. proleterskog korpusa uveo je u borbu i 5. krajišku diviziju - 1, 21. i 4. brigadu na pravcu Ilača - Šidski Banovci - Orolik. U prvom naletu sve brigade postigle su izvjesne uspjehe, ali su upornom odbranom Nijemaca i ubacivanjem rezervi bile prisiljene da se, 11. decembra, povuku na polazne položaje, uz obostrane velike gubitke.

U toku posljednjih nekoliko dana borbi, štabovi jedinica i obavještajni organi prikupili su dragocjene podatke o jačini i rasporedu njemačkih snaga, organizaciji njihove odbrane i stepenu utvrđenja na liniji Sotin - Orolik - Otok. Ustanovljeno je, da je sva veća mjesta pretvorio u snažne otporne tačke iza teško prohodnog močvarnog zemljišta, ispred kojih je izgradio protivtenkovske rovove, protivtenkovska i protivpješadijska minska polja i više linija rovova povezanih sa saobraćajnicama i bodljikavom žicom u nekoliko redova. Radove u toj zoni Nijemci su otpočeli još prije početka beogradske operacije.

Da bi parirali neprijatelju, štabovi 1. proleterskog korpusa NOVJ i 68. korpus Crvene armije, odlučili su u međuvremenu da koncentrišu glavne snage i sredstva na odsjeku Sotin - željeznička stanica Grabovo, i probiju odbranu Nijemaca a zatim napadom na frontu od Sotina do Otoke zauzmu Vukovar i Vinkovce i prenesu operacije u istočnu Slavoniju.⁸⁴⁵

Prva proleterska divizija dobila je zadatak da nastupa pravcem: s. Negoslavci - s. Petrovci - s. Stari i Novi Jankovci, a potom da razvije uspjeh prema Vinkovcima. Desno od 1. divizije napadala je 5. krajiška divizija opštim pravcem pustara Ovčara - Jankovićev salaš - Trešnjak (tt 103), sa zadatkom da dijelom snaga, u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije oslobodi Vukovar, a glavnim snagama nastupa pravcem s. Bogdanovci, s. Martinci - s. Nuštar - Vinkovci. Napad je bio predviđen za 14. decembar 1944. u 8 časova.⁸⁴⁶

Do početka napada naših snaga njemačka 118. divizija konsolidovala je svoju odbranu. Likvidiranjem vukovarskog mostobrana i ohrab-

⁸⁴⁴ Zbornik, tom 1, knj. 10, dok. 145, Hronika *Sremski front*, str. 114-121. Operacijski dnevnik 36. divizije i Zbornik, tom 12/4, dok. 182. Izvještaj korpusne grupe »Kibler«.

⁸⁴⁵ Zbornik, tom 1, knj. 10, dok. 131. Zapovjest Štaba 1. proleterskog korpusa od 12. decembra 1944.

⁸⁴⁶ Jačina i raspored borbenih grupa u sastavu njemačke 118. divizije neposredno pred napad bio je: borbeni grupa »Tarnar« jačine do dva pješadijska puka, do puka artiljerije, sa dvadesetak tenkova i samohodnih oruđa, držala je položaje od Sotina do željezničke stanice Grabovo; borbeni grupa »Cimerman« jačine oko 4 bataljona, na odsjeku Berak sa težištem duž željezničke pruge ka Negoslavcima. Borbeni grupa »Lindenblat«, jačine 3 bataljona, branila Orolik; borbeni grupa »Erdman« od Orolika do Bosuta, jačine 6 bataljona i jednog inženjerijskog bataljona; borbeni grupa »Erzele«, jačine 3 bataljona, branila je rejon Otok - Prevlaka. U rezervi 118. divizije nalazili su se 18. brdski SS policijski puk, 288. landenshizen bataljon, 118. bataljon za vezu, 118. dopunski bataljon i 522. inženjerijska četa. U sastavu 118. divizije bilo je oko 20.000 vojnika, 150 topova, oko 20 tenkova i samohodnih oruđa. U rezervi korpusne grupe nalazili su se dijelovi 191. jurišne topovske brigade i 202. tenkovskog bataljona, sa preko 30 tenkova i samohodnih oruđa, i druge njemačke jedinice za opsluživanje.

Od ustaško-domobranskih snaga na Sremskom frontu nalazile su se 3. i dijelovi 12. i 14. domobransko-ustaške divizije. Tada se u odbrani Sremskog fronta nalazilo oko 40.000 vojnika (Hronika »Sremski front«, n.d. str. 122-125).

ren zaustavljanjem jedinica 1. proleterskog korpusa na *zelenoj liniji*, komandant 118. divizije tražio je od potčinjenih komandi i jedinica maksimalno zalaganje u odbrani dodjeljenih položaja. U sastavu te divizije, pored njenih matičnih jedinica, nalazili su se i dijelovi 264. pješadijske, 1. brdske, 11. vazduhoplovne poljske i 117. lovačke divizije, kao i dijelovi 5. SS i 9. brdskog armijskog korpusa, koji su pristizali iz doline Drine.

Brojne i raznorodne jedinice grupe armija »E«, koje su se povlačile preko Sandžaka, Crne Gore i Bosne trpile su u to vrijeme velike gubitke u borbama protiv NOVJ, i nisu mogle biti upotrebljene u borbama protiv Crvene armije u Mađarskoj, kako je to planirala njemačka Vrhovna komanda.

Snažna artiljerijska priprema iz oko 200 artiljerijskih oruđa na sektoru 1. proleterske i 5. krajiške divizije počela je 14. decembra u 7,20 časova. Juriš pješadije određen je tačno u 8 časova. Istovremeno, sovjetska avijacija podržavala je jedinice u napadu i bombardovala živu silu i neprijateljeve objekte u Vinkovcima, Privlači, Otoci i Brčkom, i željezničku prugu Brčko - Vinkovci.

U prvom naletu jedinice 1. proleterske divizije: 1. proleterska, 13. proleterska i 8. crnogorska, koje su se nalazile u prvom ešelonu, postigle su početne rezultate, probile odbranu neprijatelja u rejonu željeznička stanica Grabovo, ali su, u daljem nastupanju, zadržane vrlo jakim minobacačkom i mitraljeskom vatrom na liniji Batine i Selišta. Svi pokušaji da prodru u dubinu, osujećeni su vrlo snažnim protivnapadima Nijemaca. I jedinice 5. divizije i 68. korpusa Crvene armije postigle su početne rezultate i na nekoliko mjesta probile odbranu neprijatelja, ali, i pored početnih uspjeha, izvanredne hrabrosti i zalaganja cjelokupnog boračkog i starješinskog kadra, jedinice 1. proleterske i 5. krajiške divizije nisu uspjele da probiju glavni pojas njemačke odbrane. Noću 14/15. decembra 1. i 5. divizija obnovile su napad a, 15. decembra, u 14,30 časova, još jedan, ali bez vidnijih rezultata. I jedna i druga strana pretrpile su velike gubitke. Izvlačenje teških ranjenika preko močvara i po raskvašenom zemljištu, pod ubitačnom vatrom Nijemaca, predstavljalo je posebno herojstvo. U toj borbi samo 1. proleterska brigada imala je preko 150 boraca izbačenih iz stroja.⁸⁴⁷

Treća krajiška proleterska brigada nalazila se u rezervi Štaba 1. proleterske divizije i kretala se za prvim ešelonom u gotovosti za uvođenje u borbu i proširenje uspjeha. Pošto je izbila u visinu s. Negoslavci, tu je i zadržana, i utvrđivala se na drugoj borbenoj liniji.

Na kraju 15. decembra sve jedinice 1. proleterske i 5. krajiške divizije prešle su u odbranu i otpočele s utvrđivanjem na dostignutoj liniji. Štab 1. proleterskog korpusa izvjestio je 16. decembra Vrhovni štab da naše i sovjetske jedinice, i pored upornih i dobro organizovanih napada, nisu uspjele probiti odbrambenu zonu neprijatelja. Procjenio je

⁸⁴⁷ Operacijski dnevnik 1. proleterske divizije, AVII, k. 112, f. 4, dok. 19.

da je za njen proboj potrebna mnogo jača podrška artiljerije, tenkova i avijacije.⁸⁴⁸

I pored toga Vrhovni štab je naredio da se izvrši novi napad na utvrđenu zonu neprijatelja, da bi se zauzeo širi rejon Vinkovaca.

Napad je počeo 22. decembra, a u njemu su, pored jedinica 1. proleterskog korpusa, učestvovala i 3. i 8. divizija bugarske 1. armije, koje su pristigle na Sremski front, od 17. do 22. decembra 1944. One su na osnovu sporazuma Vrhovnog štaba NOVJ i Štaba 3. ukrajinskog fronta preuzele dio Sremskog fronta od Sotina do Orolika.

Šezdeset osmi korpus Crvene armije prebačen je u Mađarsku a bugarska 1. armija bila je potčinjena komandi 3. ukrajinskog fronta i dobila zadatak da izvrši proboj njemačkog fronta i ovlada linijom Vukovar - Vinkovci. Prvi proleterski korpus dobio je zadatak da izvrši proboj utvrđene sremske zone na odsjeku Privlaka - Otok i, u sadejstvu sa bugarskim snagama, oslobodi Vinkovce.

Odlaskom jedinica Crvene armije 1. proleterski korpus ostao je bez snažne podrške sovjetske artiljerije i tenkova, tako da su na dijelu njegovog fronta ostali samo po jedan artiljerijski divizion 1, 5. i 11. divizije i jedan divizion Prve jugoslovenske brigade, formirane u SSSR-u.

U međuvremenu su Nijemci izvršili smjenu i pregrupaciju svojih jedinica i štabova. Na Sremski front pristigla je popunjena 117. lovačka divizija i smjenila je 118. lovačku diviziju, koja je preuzela dio fronta na r. Dravi. Komandu nad njemačkim snagama na Drini, u Sremu i na Dravi, preuzela je komanda 34. armijskog korpusa.⁸⁴⁹

Štab 1. proleterskog korpusa odredio je za proboj neprijateljeve odbrane na odsjeku od Otoka do Privlake 5. i 21. diviziju, sa zadatkom da razbiju neprijatelja, ovladaju linijom Privlaka - Jankovci - Petrovci, a zatim da prodiru prema Vinkovcima. Lijevo od 5. i 21. divizije napadala je 11. krajiška divizija i Konjička brigada. Prva proleterska divizija zadržana je u drugom ešelonu u gotovosti da proširi uspjeh 5. i 21. divizije. Napad je počeo u predviđeno vrijeme.

Međutim, i pored dobro isplaniranog i solidno pripremljenog napada od štabova i jedinica, nije uspio napad 1. proleterskog korpusa.

Nije, takođe, uspio ni napad bugarskih divizija. Na svim odsjecima utvrđene zone od Sotina do Otoka neprijatelj je pružao vrlo žilav otpor. Pravovremeno je prikupljao rezerve i vršio energične protivnapade na ugroženim pravcima. U pomoć su mu pristizale i svježe snage, koje su se iz Bosne prebacivale preko Save i odmah ubacivale u borbu. Sem toga vrijeme je bilo vrlo hladno i padao je slab snijeg, praćen jakim mrazom, što je išlo u prilog neprijatelju. On se branio iz unapred pri-

⁸⁴⁸ Zbornik, tom 1, knj. 10, dok. 156, str. 552.

⁸⁴⁹ Pod komandom njemačkog 34. armijskog korpusa nalazile su se ove jedinice: 7. SS divizija »Princ Eugen«, na Drini od Zvornika isključno i na sjeveru, zaključno sa Vrbanjom; 117. lovačka divizija na odbrambenoj zoni u Sremu od Otoka i Sotina do Vukovara; 11. vazduhoplovna divizija na frontu Dunav - Drava do Valpova; 118. lovačka divizija lijevo na Dravi do ušća potoka Bresnica; divizija »Stefan« u pozadini fronta Korpusa, angažovana u borbi protiv 5. korpusa NOVJ u Slavoniji. Prema zapovjesti komandanta 34. armijskog korpusa, generala avijacije Helmuta Felmyja (Helmuth Felmy), 117. lovaka divizija je bila namjenjena za ofanzivna dejstva sa zadatkom da front u Sremu pomjeri na jugoistok. Kao prvi cilj trebalo je da zauzme Komletince. Zbornik, tom 12, knj. 4, dok. 185, Zapovjest Komande 34. armijskog korpusa od 21. 12. 1944.

premljenih čvorova odbrane, bunkera, tvrdih zgrada, rovova i skloništa, a naši borci napadali su na ravničastom terenu, sa vrlo slabom odećom i dotrajalom obućom, što je znatno uticalo na ishod borbe. U takvim uslovima i pod ubitačnom vatrom protivnika, bilo je otežano zbrinjavanje ranjenika, posebno teških.

U toku 23, 24. i 25. decembra jedinice 1. proleterskog korpusa vodile su vrlo žestoke borbe sa naizmeničnim uspjesima i izvjesnim rezultatima. Redali su se napadi i protivnapadi, a borba često vodena prsa u prsa. Svi pokušaji da jedinice 1. korpusa probiju odbranu neprijatelja i prodru prema Vinkovcima, ostali su i ovoga puta bez uspjeha.

U četvorodnevnom borbama od 22. do 25. decembra, samo 5. krajiška divizija, imala je 392 poginula i 1.078 ranjenih boraca. Zaplijenjena su 22 puškomitraljeza »šarac«, 2 teška mitraljeza, 32 puške, 8 automata, 6 pištolja, 100 ručnih bombi i 10.000 metaka. Uništen je jedan tenk, a jedan oštećen. Divizija je izgubila 44 puškomitraljeza, 78 pušaka, 5 protivtenkovskih pušaka, 59 automata, 2 teška mitraljeza, 25 pištolja, 1 protivtenkovski top 45 mm, a oštećena su 2 protivtenkovska topa 45 mm.⁸⁵⁰

Približne gubitke pretrpila je i 21. divizija.⁸⁵¹

Ovo je bila jedna od najtežih borbi na Sremskom frontu. I pored primjernog zalaganja, hrabrosti i požrtvovanja komandi štabova jedinica i boraca da izvrše postavljeni zadatak, to im nije uspjelo. Neprijatelj je bio brojno i tehnički jači, dobro organizovan i do kraja uporan, što mu je omogućilo da sačuva postojeći sistem odbrane na dostignutoj liniji. Pored brojne i tehničke nadmoćnosti, okosnicu njegove odbrane sačinjavali su vrlo česti, smjeli i dobro organizovani protivnapadi na ugroženim pravcima.

Na drugoj, pak, strani, nedovoljno obučeni u rukovanju oružjem i bez potrebnog ratnog iskustva, naši mladi borci, puni poleta i željni uspjeha, ginuli su i ranjavani u velikom broju. U želji da im svojim primjerom uliju samopouzdanje i da ih vode iz borbe u borbu, iz okršaja u okršaj, izginuo je ili ranjen srazmjerno veliki broj starih boraca i iskusnih ratnika, komandira vodova, političkih delegata, članova komandi četa i štabova bataljona.

Od 12. do 28. decembra 1944. dok su jedinice 1. proleterskog korpusa vodile borbu, 3. krajiška proleterska brigada nalazila se u rezervi Štaba 1. proleterske divizije, prvo u s. Tompojevcima, zatim u s. Mikluševcima, Nijemcima i Adaševcima.

Ovaj period iskorišćen je do maksimuma za organizaciono sređivanje jedinica, vojnostručnu i političku nastavu i politički rad sa narodom tih sela. Naročita pažnja posvećena je obuci mladih i neiskusnih boraca. Organizovani su kratki kursevi za starješinski kadar i specijaliste rodova vojske i službi. Redovno su održavani sastanci članova KPJ i SKOJ-a i pojačan idejno-politički rad.

U saradnji sa organima narodne vlasti i omladine, u selima su pripremane priredbe sa kulturno-zabavnim programom na kojima su

⁸⁵⁰ Zbornik, tom 1, knj. 10, dok. 157. Izvještaj Štaba 5. divizije od 27. decembra 1944. Štabu 1. proleterskog korpusa, i Milutin Morača, Monografija 5. krajiške divizija, str. 313 i 314, VIZ, Beograd, 1984.

⁸⁵¹ Zbornik, tom 1, knj. 10, dok. 170.

učestvovali narod i borci jedinica. Ishrani boraca i njezi ranjenika posebna pažnja. Preduzete su sve mjere kako bi se borci snabdjeli boljom odjećom, a posebno obućom, koja je u tadašnjim zimskim uslovima bila potpuno dotrajala. Ukratko, učinjeno je sve da se Brigada što temeljitije pripremi za predstojeća dejstva. Rijetki su primjeri gdje je došlo do tako dobre saradnje između rukovodstva jedinica na jednoj, organa vlasti, društveno-političkih organizacija i naroda na drugoj strani, kao u ovim sremskim selima.⁸⁵²

Temeljitom procjenom situacije i poučen dragocjenim iskustvom iz jednomjesečnih borbi, Štab 1. proleterskog korpusa zaključio je da proboj neprijateljeve utvrđene zone Otok - Sotin - Vinkovci nije moguć bez jače podrške avijacije, artiljerije i tenkova. Zato je predložio Vrhovnom štabu da 1. korpus pređe privremeno u odbranu na dostignutoj liniji.

Pošto je prijedlog Štaba 1. proleterskog korpusa usvojen, Korpus je do 2. januara 1945. preuzeo Sremski front u cjelini od Dunava do Save. U međuvremenu su 1. januara 1945. po naredbi Vrhovnog štaba formirane naše tri armije - Prva, Druga i Treća. Štab 1. proleterskog korpusa preimenovan je u Štab 1. armije. U njen sastav ušle su sve jedinice 1. proleterskog korpusa, oko 55.000 boraca.

Ofanzivna dejstva na pravcu s. Komletinci i s. Nijemci

Na dijelu fronta od s. Grabova do r. Bosuta, položaje je organizovala 1. proleterska divizija. Desno od Sotina do Grabova 5. krajiška, a lijevo od 1. proleterske na odsjeku od Bosuta do Otoka, 21. divizija. Jedanaesta divizija zadržana je u rezervi u rejonu Tovarnik - Mala Vašica - Ilinci, dok je Konjička brigada kontrolisala prostor između Bosuta i Save. Jedinice prvog ešelona odmah su pristupile fortifikacijskom utvrđivanju položaja, a jedinice u rezervi intenzivnoj obuci starješina i boraca.

Kratak predah od nekoliko dana iskorišten je za pregrupaciju jedinica, organizaciju odbrane i zbrinjavanje velikog broja ranjenika. Međutim, neprijatelj nije mirovao. Već 3. januara prešao je u protivofanzivu. Njemačka pješadija, uz podršku artiljerije i tenkova, prešla je u napad na dijelu fronta koji je držala 21. divizija da bi otklonila opasnost za željezničku prugu Brčko - Vinkovci, koju su naše jedinice često rušile i ometale saobraćaj, na dijelu južno od Otoka. Napad su izvele jedinice iz sastava borbenih grupa »Burgelajster«, »Ejzele« i borbene grupe 7. SS divizije »Princ Eugen«, jačine oko 10.000 vojnika sa 25 tenkova i samohodnih artiljerijskih oruđa. Glavni udar Nijemci su nanijeli na lijevom krilu 21. divizije od Bosuta prema s. Komletinci, s. Nijemci i Donjem Novom Selu da bi što prije izbili na put između Komletinaca i Nijemca, a zatim bočnim dejstvom i iz pozadine odsjekli i opkolili glavninu 21. divizije u rejonu Otok - Komletinci - r. Bosut. Na pravcu nastupanja zemljište je bilo zamrzio, a Bosut zaledio, što je omogućavalo upotrebu tenkova, a pješadiji prelaz preko rijeke mimo mostova.

⁸⁵² A VII, k. 714, br. reg. 31/2-2. Izvještaj Štaba 3. krajiške brigade za period 12. decembar - 25. 12. 1944.

Nekoliko dana uoči ovog napada, jedinice 21. divizije primile su sovjetsko naoružanje, a predale staro. Novo nisu uspjele ni temeljito da očiste i s njime se bolje upoznaju. Protivtenkovske topove 45 mm primili su borci koji su trebalo tek da se na njima obuče. Sve je to, pored ostalog, olakšalo Nijemcima izvršenje postavljenog zadatka. Međutim, iako su Nijemci nametnuli 21. diviziji izuzetno tešku borbu, nisu uspjeli da odsijeku bilo koju njenu jedinicu. Toga dana Nijemci su ovladali prostorom do Bosuta i zauzeli s. Nijemce. U popodnevnim časovima u pomoć 21. diviziji pristigla je 1. proleterska brigada 1. proleterske divizije i 5. krajiška brigada 11. divizije. Nijemci su bili zadržani na Bosutu i prisiljeni da se povuku iz s. Nijemaca na desnu obalu rijeke. U ovoj borbi 21. divizija pretrpila je velike gubitke - 182 poginula i 308 ranjenih.⁸⁵³

Borbe su nastavljene 4. januara uz snažnu podršku sovjetske avijacije. Pristigle su i ostale jedinice 1. proleterske i 6. ličke divizije. Noću 4/5. januara i 5. januara snažnim protivudarom neprijatelj je odbačen i ponovo uspostavljen mostobran na Bosutu širine 10 i dubine 8 km.

Poslije kratkotrajnog odmora 3. krajiška proleterska brigada napustila je s. Adaševce 1. januara 1945. i, prije zore, preko s. Vašica - Ilinci i Nijemci stigla u Đeletovce. Noću 1/2. januara smjenila je dijelove bugarske 8. divizije i 12. krajiške brigade 11. divizije. Prvi, 2. i 3. bataljon 3. krajiške brigade posjeli su prvu liniju odbrane, koja se protezala zapadnom ivicom šuma Bradarica i Almaš, presjekli željezničku prugu sve do k. 111. Drugu liniju posjeli su 4. i 5. bataljon 3. krajiške brigade koja se protezala istočno od šuma Bradarica i Almaš, pa na sjever do Spajinskih njiva. Štab Brigade i pozadinski dijelovi bili su raspoređeni u Đeletovcima.

Planom odbrane bilo je predviđeno da naša pješadija propusti njemačke tenkove preko duboko iskopanih rovova u kojima su se nalazili borci, i pošto ih odvoji, da uništava njemačku pješadiju, i protivtenkovska oruđa, a da grupe bombaša uništavaju tenkove sa posadama.

Prva borbena linija bila je, dobrim dijelom, izgrađena u toku prethodnih borbi, dok je drugu i međupoložaje trebalo raditi iz početka. Vremenske prilike bile su vrlo nepovoljne. Padala je kiša sa susnježicom, što je otežavalo radove i iscrpljivalo borce. Pored rovova, zaklona, saobraćajnica, vatrenih položaja za pojedina oruđa i skloništa, trebalo je izgraditi i zemunice i skloništa za preko 1.000 boraca, koji su se nalazili u borbenom poretku. To je iziskivalo ogroman napor i zalaganje boraca.

Osnovni zadatak Brigade bio je stvoriti povoljne uslove za borbu protiv neprijateljevih tenkova i ne dozvoliti iznenađenje. Već prvog dana u Štabu Brigade sačinjeni su planovi protivtenkovske odbrane, plan izviđanja, obezbjeđenja i osmatranja. Zahvaljujući samoprijegornom i odgovornom radu cjelokupnog starješinskog i boračkog sastava, radovi su se odvijali prema predviđenom planu. Na vrijeme su izgrađeni protivtenkovski rovovi, postavljene na pogodnim mjestima barikade, protivtenkovska i protivpešadijska minska polja i osmatračnice. Putem patrola, kontrolisan je, tako reći, svaki metar prostora između naših i

⁸⁵³ Izvještaj Štaba 21. divizije Štabu 1. proleterskog korpusa, Zbornik, tom 1. knj. 18,

njemačkih položaja. Neposrednim dodirima i preko obavještajnih organa prikupljeni su dragocjeni podaci o jačini i rasporedu neprijatelja u odbrambenoj zoni Brigade i susjednih jedinica. Sve te mjere dale su pozitivne rezultate u narednim borbama.

Noću 2/3. januara došlo je do sukoba sa Nijemcima u dva navrata. Utvrđeno je da neprijatelj vrši pripreme za predstojeća dejstva, i postepeno se po dijelovima primiče prvoj liniji naše odbrane. Radi toga je cijela Brigada stavljena u potpunu pripravnost.

Kritična situacija na sektoru 21. divizije

Dok su Nijemci potiskivali lijevokrilne jedinice 21. divizije, njihov napad na desnom krilu zadržan je snažnom vatrom i otporom lijevokrilnih jedinica 3. krajiške proleterske brigade. Prvi bataljon, ojačan vodom protivtenkovskih pušaka i protivtenkovskim topom, zadržali su neprijatelja na dostignutoj liniji i štitili povlačenje dijelova 21. divizije, koji su po grupama odstupali preko zaleđenog Bosuta. U ovoj borbi naročito su se istakli vod protivtenkovskih pušaka pod komandom Mirka Rokvića Šoše i posluga protivtenkovskog topa na čelu sa Nikolom Latinovićem. Oni su pomagali borcima 21. divizije da pod zaštitom vatre prelaze zaleđenu rijeku i spasavaju ranjenike.

Nijemci su do 12 časova, toga dana izbili u selo Nijemce. Zaprijetila je opasnost da se prebace na lijevu obalu Bosuta i ugroze lijevo krilo Brigade. U borbu je ubačen i 5. bataljon koji je obezbijedio lijevi bok Brigade. Nijemci su u nekoliko navrata pokušali da pređu preko rijeke, ali su svaki put bili odbijeni snažnim otporom 5. i 1. bataljona. U međuvremenu, stigli su i dijelovi 1. proleterske brigade. Snažnim protivnapadom 1. i 5. bataljona 3. krajiške i jedinica 1. proleterske brigade, Nijemci su razbijeni, a selo Nijemci ponovo oslobođeno. Na lijevo krilo 3. krajiške proleterske brigade na mjesto jedinica 21. divizije, stigle su jedinice 6. ličke divizije.

Poučeni iskustvom iz prethodne borbe, u kojoj su Nijemci primjenili dobro pripremljene i iznenadne protivnapade na uskom frontu i na veću dubinu, sve naše jedinice preduzele su još veće mjere predostrožnosti, osmatranje i izviđanje.

Po odluci Štaba 3. krajiške brigade, 3. bataljon izvučen je iz borbe sa zadatkom da utvrdi treću liniju odbrane na zapadnoj ivici Šidskih Banovaca. Njegove položaje preuzeo je 2. bataljon 1. proleterske brigade. Narednih nekoliko dana sve jedinice su danonoćno utvrđivale dostignute položaje, a posebna pažnja bila je poklonjena izradi protivtenkovskih rovova, vatrenom sistemu i organizaciji veze i sadejstva. Pokušaj 1. čete 1. bataljona i 1. čete 5. bataljona da izvuku topove 21. divizije, koji su ostali na desnoj obali r. Bosuta, zbog jake vatre neprijatelja i raskvašenog terena, nije uspio. Radi toga su zatvarači povučeni, a topovi uništeni, pa tek onda su se jedinice povukle na prvobitne položaje.

Treću krajišku proletersku brigadu, u s. Đeletovcima, *napustio je 11. januara njen drugi po redu dotadašnji komandant, Vlado Bajić*, koji je postavljen za komandanta 21. divizije. On se na čelu Brigade nalazio punu godinu i po dana i s uspjehom je vodio iz pobjede u pobjedu. Ona

Prelazak brigade preko reke Bosut u Sremu, početkom januara 1945. (snimak iz foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu)

Vrhovni komandant Josip Broz Tito u obilasku Sremskog fronta, 16. januar 1945.

je, pod njegovim rukovodstvom, izvela bezbroj sjajnih pobjeda u napadu na: Bugojno, Kupres, Zenicu, Banju Luku, Valjevo, Beograd i druga mjesta, i u borbama na Borovoj glavi, Korićinama, Crnom vrhu, Jelovoj gori, Zlatiboru i Ravnoj gori. Zajedno sa političkim komesarom Brigade, Simom Tadićem, njegovim zamjenikom Nikolom Pećancem i članovima Politodjela, ulagao je podjednako velike napore, kako na vojnom, tako i na moralno-političkom učvršćenju cjelokupnog sastava Brigade. Cjelokupni sastav a i on sam željeli su da on i dalje ostane na čelu Brigade, ali odluka pretpostavljene komande morala se poštovati i disciplinovano izvršiti. Na ispraćaju su bili prisutni svi članovi štabova bataljona i komandi prištapskih jedinica.

Za novog komandanta Brigade postavljen je njegov zamjenik, major Nikola Pećanac, koji se na toj dužnosti nalazio još od avgusta 1943. Zajedno sa Vladom, za to vrijeme, on je stekao veliko ratno iskustvo. Bio je to rukovodilac od akcije, hrabar, inicijativan i uvijek raspoložen za borbu, radi čega je bio i omiljen u celokupnog sastava brigade. Odlikovao se izvanrednim poznavanjem boračkog sastava i moralno-političkog stanja u Brigadi.

Za zamjenika komandanta Brigade postavljen je Ilija Radulović, do tada komandant 5. bataljona.

Njemačka protivofanziva 18-19. januara 1945.

Vrhovni komandant NOVJ, maršal Tito, posjetio je Sremski front 16. januara 1945. Održao je sastanak sa najvišim rukovodiocima 1. armije, postavio im nove zadatke i razgovarao sa borcima i starješinama 1. proleterske i 5. divizije. To je bio dan uoči velike njemačke ofanzive, šifrovano nazvane »Zimska oluja«.

Ojačana 7. SS divizija »Princ Eugen«, poslije snažne artiljerijske pripreme prešla je 17. januara u nastupanje sa zadatkom da, uz podršku tenkova, probije odbranu 5. divizije i izbije u pozadinu 1. armije i, u sadejstvu sa 41. divizijom, zatvori обруč u vidu duplih klješta. Sutradan, 18. januara, Nijemci su u 9 časova, glavni udar na Sremskom frontu usmjerili na pravcu Tovarnik - Šid na 1. proletersku diviziju, koja se našla pod teškim udarima neprijatelja i grčevito branila. Smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi. Borba je vođena prsa u prsa.

Poslije dvodnevnog obostranog prepucavanja i ispitivanja situacije, 17. januara oko pola noći Nijemci su izvršili energičan napad na položaje Italijanske brigade »Garibaldi«, koja se nalazila na desnom krilu 2. bataljona 1. proleterske brigade, na odsjeku Orolik - Berak.⁸⁵⁴

Čim je napad počeo, cijela 3. krajiška proleterska brigada stavljena je u punu borbenu gotovost. U prvoj liniji odbrane nalazili su se 4. i 5. bataljon, a u drugoj 1. i 2. bataljon, dok je 3. bataljon bio na trećoj liniji odbrane. Njemačka pješadija, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, na vrlo uskom prostoru probila je odbranu Italijanske brigade, ovladala prvom odbrambenom linijom i, preko Spajinskih njiva, izbila u rejon željezničke stanice Đeletovci. Tako se 2. bataljon 1. proleterske brigade našao u poluokruženju. Prijetila je opasnost da bude potpuno

⁸⁵⁴ Napad je izvela borbena grupa 41. divizije - 1230. grenadirski puk.

Sa ispraćaja komandanta brigade Vlade Bajića. Đeletovci januara 1945.

Radisti 1 bataljona 3. brigade 1. divizije za vreme primopredaje depeše na Sremskom frontu, januara 1945. (snimak iz foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu)

odsječen. U borbu je ubačen 5. bataljon 3. krajiške brigade. Upornom borbom ta dva bataljona, 2. bataljon 1. proleterske izvukao se iz poluokruženja i posjeo povoljnije položaje.

Prodorom Nijemaca u rejon željezničke stanice Đeletovci, bio je ugrožen desni bok 3. krajiške brigade. Da bi otklonio opasnost, Štab Brigade naredio je 2. i 3. bataljonu da izvrše protivnapad i u sadejstvu sa 5. bataljonom i 2. bataljonom 1. proleterske odbace Nijemce iz rejona željezničke stanice Đeletovci u pravcu Orolika. Energičnim protivnapadom, poslije dvočasovne, ali i vrlo žestoke borbe, bataljoni su ponovo ovladali rejonom željezničke stanice Đeletovci, nanijeli neprijatelju velike gubitke, a ostatak protjerali u pravcu Spajinskih njiva. Dalji prodor bataljona 3. krajiške brigade Nijemci su zadržali na utvrđenoj liniji koju su ranije držale jedinice Italijanske brigade.

Poslije izvjesnog vremena naši bataljoni su se sredili i ponovo izvršili snažan juriš na neprijatelja, ali bez uspjeha. I u ovoj akciji postignuto je izvanredno dobro sadejstvo boraca 3. krajiške proleterske brigade i 1. proleterske brigade. Propao je pokušaj Nijemaca da brzim prodorom razbiju odbranu naših jedinica, kao što su to učinili prije izvjesnog vremena na dijelu fronta 21. divizije. Samo toga dana Nijemci su imali preko 100 poginulih i veći broj ranjenih. Iz stroja naših bataljona izbačeno je oko 50 boraca i rukovodioca. Među 10 poginulih, bili su komandiri 2. i 3. čete, 3. bataljona Jovan Grbić i Dušan Babić Bačkonja. Jovan je bio sedmi komandir svoje čete koji je poginuo u borbi sa Nijemcima.⁸⁵⁵ Bio je to veliki gubitak za Brigadu, a posebno za 3. bataljon.

I ako su pretrpjeli osjetne gubitke, Nijemci i dalje nisu mirovali. Nastojali su svim silama da ovladaju rejonom željezničke stanice Đeletovci.

Glavni udar nanijeli su na položaje 4. bataljona, koji se nalazio na lijevom krilu borbenog rasporeda Brigade da bi olakšali položaj ostalih svojih jedinica kojima je prijetila opasnost od potpunog okruženja. U toku cijelog dana borba je trajala nesmanjenom žestinom. Svi pokušaji Nijemaca da ponovo ovladaju rejonom željezničke stanice Đeletovci ostali su bez uspjeha. Borba je trajala sve do 17 časova. Poslije kratkog prekida borbi, noću 17/18. januara 3. krajiška proleterska brigada po naređenju Štaba 1. proleterske divizije izvučena je iz borbe i prikupila se u rejon Šida. Čim je pristigla, zaposjela je 18. januara položaje ispred Šida na liniji zapadna ivica Šida - s. Berkasovo i zatvorila pravac Tovarnik - Šid. Desno od 3. krajiške brigade posjela je položaje 1. proleterska brigada, a lijevo jedinice 6. ličke divizije.

Prvu liniju odbrane posjeli su 1, 2. i 4. bataljon, a drugu 3. i 5. bataljon 3. krajiške brigade. To su bile već unaprijed pripremljene linije odbrane koje je trebalo dograditi, dobro utvrditi i na njima pružiti snažan otpor protivniku.

*

Nijemci su u međuvremenu 17. januara u 4,30 časova, uz snažnu podršku tenkova i artiljerije, jedinicama 117. divizije, preduzeli napad na položaje 8. crnogorske i 1. proleterske brigade, 1. proleterske di-

855 AVII, k. 718, f. 1. dok. 2. Bojna relacija 3. brigade za period 17-20. januara 1945.

vizije na pravcu Sotin - Tovarnik, a duž desne obale Dunava na pravcu Sotin - Lovaš na položaje 5. krajiške divizije, snagama 7. SS divizije »Princ Eugen«. U toku dana vođene su vrlo žestoke borbe, posebno na pravcima Sotin - Lovaš i Mikluševci - Tovarnik. Do 12 časova Nijemci su zauzeli Lovaš, a u 17,30 časova, otpočele su žilave borbe za Tovarnik, koji su Nijemci zauzeli oko 19 časova. Pod pritiskom neprijatelja 1. jugoslovenska brigada prikupila se u s. Berkasovu, 4. i 1. krajiška brigada u rejonu Novak-Bapske, a 10. krajiška brigada u rejon s. Opatovca.

U takvoj situaciji Štab 1. armije pravovremeno je naredio 21. diviziji da posjedne drugi pojas odbrane, koja je, počev od 11. decembra, utvrđivala rezervne položaje na liniji Šid - Mala Vašica i posjela položaje zapadno od Šida na liniji od Novak-Bapske do Mohova.

Istovremeno, jedinice 1. proleterske divizije s uspjehom su zadržavale brz prodor neprijatelja na pravcu Orolik - Šidski Banovci. Šesta lička divizija u toku toga dana odbila je tri uzastopna napada njemačke 41. divizije (borbena grupa 1232. grenadirskog puka) i zadržala svoje položaje. Noću 17/18. januara 1945. ona se po naređenju Štaba 1. armije povukla na rezervne položaje na liniju s. Ilinci - Mala Vašica - Gibarac i obezbjedila lijevi bok 1. armiji. Da bi spriječili dalji prodor Nijemaca, u takvoj situaciji, po naređenju vrhovnog komandanta, upućena je u pomoć 1. armiji prema Iloku, 2. proleterska divizija.

Oko 8 časova 18. januara došlo je do prvih okršaja prednjih dijelova neprijatelja i bataljona iz prve linije 3. krajiške brigade. Zatim je uslijedio energičan napad Nijemaca, uz jaku podršku artiljerije i tenkova. Glavni udar Nijemci su nanijeli na spoju između T. proleterske brigade i 4. bataljona 3. krajiške brigade, koji se nalazio na desnom krilu brigadnog rasporeda.

Cilj neprijatelja je bio da lijevokrillnim obuhvatom iz rejona Tovarnika, izmanevriše utvrđene položaje Brigade sa sjeveroistoka, i ovlada Sidom. U pomoć 4. bataljonu upućen je 3. bataljon da pojača odbranu na spoju 3. i 1. bataljona 13. proleterske brigade. Jednovremeno Nijemci su vršili jak pritisak na 1. i 2. bataljon 3. krajiške brigade na pravcu Tovarnik - Šid, koji su s uspjehom držali zapadnu ivicu Šida.

Tog dana vođene su vrlo žestoke borbe. Pokušaj Nijemaca da probiju odbranu na odsjeku 13. proleterske brigade, koja se nalazila na desnom krilu 1. proleterske, i da manevrom preko s. Berkasova zauzmu Šid, nije uspio. Umjesto brzih prodora i u skokovima, kako su to primjenjivali u dotadašnjim borbama, Nijemci su bili prisiljeni da savladaju svaki dijelić osvojenog zemljišta uz velike gubitke. Njihovi tenkovi, bez pratnje pješadije, nisu mogli ni treći put prodrijeti u zapadni dio grada, jer su ih na suprotnoj strani čekali protivtenkovski rovovi, svježnjevi bombi, flaše sa benzinom i protivtenkovska oruđa, a pješadiju, snažna minobacačka i mitraljeska vatra boraca 3. krajiške proleterske brigade.

Pošto im nije uspio manevar sa sjeveroistoka, Nijemci su pregrupisali snage i, poslije podne, prenijeli glavni udar na položaje 1. i 2. bataljona 3. krajiške brigade da bi odbranu Šida izmanevrisali s južne strane, i tako izbjegli ulične borbe u Sidu.

U borbu su uveli svježe snage i, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, krenuli u napad. Međutim, komandiri četa Božo Kovačević, Stevo Tankosić, Petar Grbić i Miladin Zorić Garača, čvrsto su riješili da ne dozvole prodor Nijemaca. Njihov prvi nalet bio je zaustavljen. Iako iznenađeni snažnim otporom, Nijemci nisu odustajali od svojih planova. Ponovo se razvila vrlo žestoka borba na cijelom frontu i na vrlo bliskom odstojanju. Snažnom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama naši borci odvojili su njemačku pješadiju od tenkova, koji su povremeno upadali u streljački stroj naše pješadije i nailazili na snažan otpor protivtenkovskih sredstava.

Tako je borba trajala sve do mraka. Dok je proređeni streljački stroj 1. i 2. bataljona, držao položaje ispred željezničke stanice, Nijemci su izvršili energičan napad na pravcu 13. i 1. proleterske brigade i desno krilo 3. krajiške brigade, i sa sjeveroistoka, ovladali sjevernim dijelom Šida. U isto vrijeme napad Nijemaca je oslabio i dalji njihov prodor bio je zaustavljen snažnim otporom jedinica 1. proleterske divizije, koja je 18. januara slomila zahuktalu njemačku ofanzivu i stvorila uslove za ponovni prelazak u protivnapad.

Taj dan (18. januar) bio je izuzetno težak za cijelu 1. proletersku diviziju, a posebno za 3. krajišku proletersku brigadu. Njemačka artiljerija preoravala je njene položaje, a tenkovi upadali u borbeni poredak četa, dok je pješadija vrlo drsko i uporno jurišala na mitraljeske cijevi. Cjelokupni sastav Brigade, kao i susjednih brigada, junački je i hrabro i ovoga puta izdržao munjevit napad Nijemaca i, na taj način, upisao u svoju istoriju još jednu slavnu pobjedu nad njima. U ovoj borbi Brigada je imala 36 poginulih i 95 ranjenih boraca i starješina.

Među poginulim su bili komandir 1. čete 2. bataljona Miladin Zorić Garača, komandir 3. čete 1. bataljona devetnaestogodišnji Stevo Tankosić, zamjenik komandira 2. čete 3. bataljona Simo Knežević, komandiri vodova Luka Ćurguz i Milutin Pavlović, politički delegati vodova Jure Franičević i Stjepan Škorin, četna bolničarka Olga Marinković, desetar Gojko Šobot i još desetak drugih. Među 95 ranjenih bio je i komandant 3. bataljona Mile Bulajić, jedan od najhrabrijih boraca i rukovodilaca u Brigadi.⁸⁵⁶

Borbe za Šid spadaju među najteže borbe koje je 1. proleterska divizija vodila od svog osnivanja. U dvodnevnom borbama imala je 234 poginula, 648 ranjenih i veći broj nestalih.

Bili su to nenadoknadivi gubici. Među njima su stradali stari borci i rukovodioci, koji su ličnim primjerom podučavali mlade borce kako se odbijaju juriši protivnika i izvode protivnapadi. U kritičnim trenucima sami su uzimali puškomitraljeze, protivtenkovske puške, svežnjeve bombi i flaše sa zapaljivom smjesom da bi istjerali njemačke tenkove iz odbrambenog položaja i odvojili pješadiju od tenkova i uspostavili prvobitno stanje.

Poučeni iskustvom starih ratnika, mladi borci pokazali su masovan heroizam. Da pomenemo samo borca Đorđa Milosavljevića iz Kolubare, koji je toga dana, uz pomoć svoga komandira Garače, uništio 2 tenka. U ovoj borbi 3. krajiška proleterska brigada, kao i u ranijim borbama,

⁸⁵⁶ AVII, k. 718, f. 1, dok. 2. Izvještaj Štaba 3. krajiške brigade.

časno je izvršila postavljeni zadatak, odbila nekoliko protivnapada Nijemaca i, zajedno sa drugim brigadama prisilila ih na povlačenje i nanijela im velike gubitke.

Već trećeg dana borbi, 19. januara, inicijativa je postepeno prelazila u ruke jedinica 1. armije. Štab 1. armije izdao je naređenje za prelazak jedinica u protivudar sa linije Šaren-grad - Berkasovo - istočno od Šida - Adaševci.

Poslije završne borbe u rejonu Šida 3. krajiška proleterska brigada 18/19. januara, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije izvučena je iz borbe u divizijsku rezervu i prikupila se u rejon sela Gibarca i Bačinaca. Njene položaje preuzele su jedinice 6. ličke divizije. Poslije jednodnevnog odmora, 19/20. januara, posjela je po vrlo hladnoj noći položaje na liniji Erdevik - Bingula - Kukujevci, na drugom pojasu odbrane, i odmah počela sa utvrđivanjem. Tek što je otpočela sa radovima, po naređenju Štaba 1. proleterske divizije krenula je preko Prnjavora i Berkasova i smjenila Prvu jugoslovensku brigadu 5. divizije na položajima od Gabrićeva do Kozjakovog salaša.

Poslije izvršene smjene, bataljoni su po mjeri pristizanja, bez temeljitijih priprema, jedan po jedan, ubacivani u borbu. Poslije kratkotrajne borbe, uz podršku artiljerije, bataljoni su probili odbranu neprijatelja i produžili napad prema Tovarniku. Na istočnoj i sjeveroistočnoj ivici Tovarnika dočekani su snažnom i dobro organizovanom odbranom. U prvom naletu Brigada je zauzela prvu liniju rovova, ali je snažnim protivnapadom Nijemaca povraćena na polazne položaje.

Poslije izvjesnog vremena napad je obnovljen, ali bez većih rezultata. Izostala je dobra organizacija i međusobno sadejstvo bataljona. Nijemci su to iskoristili, prikupili rezerve i, u zoru, prešli u odlučan protivnapad, koji Štab Brigade i štabovi bataljona nisu očekivali. Napad je bio tako brz i silovit, da mu se bataljoni nisu bili u stanju suprotstaviti. Izostala je podrška artiljerije i tenkova. Protivtenkovska oruđa i protivtenkovske prepreke nisu pravovremeno bili postavljeni, niti je utanačeno međusobno sadejstvo jedinica i organizovan jedinstven sistem vatre.

Brigada je bila prisiljena da se povlači. Bila je to teška situacija. Brigada se povlačila pod snažnom artiljerijskom vatrom, udarima tenkova i pod unakrsnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom Nijemaca. Plitak snijeg, raskvašeno i ravničasto zemljište na kome su se još više isticale siluete boraca, još je više pogoršavalo situaciju. Cjelokupan stariješinski kadar, od komandira vodova do Štaba brigade preduzimao je sve moguće mjere da jedinice izvuče iz borbe sa što manje gubitaka.

Bila je to bespoštedna borba na život i smrt, koja se odvijala uz obustrane gubitke. Koliko je ova borba bila teška i krvava, govori i činjenica da je samo noću 22/23. januara iz stroja Brigade izbačeno 236 boraca, od kojih 41 poginuo, 186 ranjenih i 9 nestalih. Sem toga izgubljen je 1 top, 2 puškomitraljeza, 2 protivtenkovske puške, 1 snajperka, 5 strojica i veći broj pušaka.

Gubici neprijatelja bili su 79 poginulih i veći broj ranjenih. Zaplijenjena su 4 puškomitraljeza »šarca«, 5 pušaka, 2 sanduka municije, 2 pištolja i 3 telefona.⁸⁵⁷

⁸⁵⁷ A VII, k. 718, br. dok. 7/3. Izvještaj Štaba 3. brigade od 24. januara 1945.

Dvadeset trećeg januara, u jutarnjim časovima brigada se ponovo našla na polaznim položajima, sa kojih je, 19. januara, pošla u napad. Ceo dan jedinice su se sređivale, popunile oružjem i municijom i pripremale za ponovni napad. Naveče, 23. januara, cela 1. proleterska divizija, krenula je u napad. U prvom naletu sve jedinice potisle su isturene njemačke dijelove i nastavile gonjenje u pravcu Tovarnika. Ispred Tovarnika, kao i prethodne večeri, bataljoni su dočekani snažnim otporom neprijatelja. Pokušaj 3. krajiške brigade da zauzme Tovarnik, nije uspio. Desno, od 3. krajiške brigade napadala je 13. proleterska, a lijevo 1. proleterska brigada, ali ni one nisu uspjele.

U zoru, 24. januara 1945. Nijemci su ponovo preduzeli snažan protivnapad i prisilili sve tri brigade da se povuku na polazne položaje, s tim što su se jedinice povlačile mnogo organizovanije i uz manje gubitke. Glavni udar u protivnapadu Nijemci su nanijeli na spoju, između 3. krajiške i 13. proleterske brigade i brzim prodorom izbili u rejon Gabrićev salaš, i na taj način ugrozili desno krilo 3. krajiške brigade. Jednovremeno, neprijatelj je vršio jak pritisak i na spoju između 3. krajiške i 1. proleterske brigade. Iako se našla u poluokruženju zahvaljujući samoinicijativi starešinskog kadra, Brigada se povlačila organizovano i planski, kao i susjedne brigade, uz daleko manje gubitke.

Kada je borba, 23. januara naveče počela, teško je ranjen komandant brigade major Nikola Pećanac, koji je prenešen u bolnicu. Komandu nad brigadom preuzeo je Ilija Radulović, koji je, nekoliko dana kasnije postavljen za komandanta brigade. U borbama, 23/24. januara, i u toku povlačenja, 24. januara, iz stroja brigade, izbačeno je 95 boraca, od kojih je 15 poginulo i 80 ranjeno. Među poginulim bili su politički komesar 1. bataljona Dragan Rodić, i zamjenik komandanta 4. bataljona Nikola Sovilj.⁸⁵⁸

Ranjavanje i odlazak komandanta brigade Nikole Pećanca i pogibija političkog komesara bataljona, Dragana Rodića, i zamjenika komandanta 4. bataljona, Nikole Sovilja, te pogibija većeg broja boraca u prethodna dva dana, bili su veliki gubitak za Brigadu. Međutim, u njenim redovima nalazilo se još oko 200 iskusnih starih boraca, koji su mogli preuzeti njihove dužnosti. Za komesara 1. bataljona postavljen je Jovan Morača, do tada politički komesar 1. čete 5. bataljona, a za pomoćnika političkog komesara 3. bataljona Nikola Pilipović, do tada pomoćnik političkog komesara čete u istom bataljonu. Nakon nekoliko dana za političkog komesara 3. bataljona postavljen je Milan Skakić, koji je došao iz Beograda, gdje je bio na liječenju.⁸⁵⁹ Dotadašnji politički komesar 3. bataljona Milanko Pećanac, postavljen je za političkog komesara Artiljerijske brigade 1. proleterske divizije. Istovremeno, popunjena su i druga upražnjena mjesta umjesto poginulih i teško ranjenih boraca i starješina iz komandi četa i vodova.

U danonoćnim borbama i pokretima, napadu i odbrani, a posebno za vrijeme povlačenja po rđavom i hladnom vremenu, slabo odjeveni i skoro bos, gladni i nenaspavani borci bili su jako zamoreni i iznemogli.

⁸⁵⁸ A VII, k. 718, fase. 1, dok. 2. Bojna relacija 3. krajiške brigade od 22-24. januara 1945.

⁸⁵⁹ A VII, k. 715 A, br. reg. 14/2.

Zaključeno je da pod ovakvim uslovima dalji napad na jako utvrđene položaje brojno jačeg i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja, neće dati odgovarajuće rezultate. Zato je Štab 1. armije, uz saglasnost Vrhovnog štaba donio odluku 24. januara 1945. o prelasku Armije u odbranu. Prednji kraj odbrane protezao se linijom: rijeka Dunav - k. 132 - Babin Dol - k. 141 - Stanimirevićev salaš - Gabrićev salaš - k. 114 - k. 98 - k. 87 - Selište - s. Gradina.⁸⁶⁰

Na prvom (glavnom) pojasu odbrane bile su raspoređene 1, 2, 6. i 21. divizija. Peta divizija nalazila se u rezervi Štaba 1. armije na prostoru Ilok - Ljuba - Erdevik - Kuzmin.

Poslije odluke za prelazak u odbranu, 3. krajiška proleterska brigada je po naređenju Štaba 1. proleterske divizije povučena u Šid na odmor. Na položajima su privremeno ostala samo dva bataljona, koji su održavali neposredan dodir sa neprijateljem, vršili nasilno izviđanje i uznemiravali ga.

Celokupni sastav 3. krajiške brigade, povučen je 9. februara u selo Bačince, a njene položaje preuzela je 12. krajiška brigada 11. divizije. U selu Bačinci 3. krajiška proleterska brigada ostala je sve do 17. marta 1945.

Period zatišja i priprema za proboj Sremskog fronta

Još od 24. januara 1945. na Sremskom frontu nastao je period zatišja, koji je trajao dva i po mjeseca, sve do proboja fronta, 12. aprila. Taj period karakteriše se skoro svakodnevnim nasilnim izviđanjem snagama od čete do bataljona, osmatranjem i prikupljanjem podataka o protivniku. Povremeno je deštvovala artiljerija. Naša avijacija često je bombardovala i mitraljirala ciljeve u zoni neprijateljeve odbrane i izviđala njegovu pozadinu, dok se neprijateljeva avijacija nije pojavljivala. Međutim, i jedna i druga strana radile su svakodnevno i vrlo intenzivno na daljem uređenju sistema odbrane. Neprijatelj je poklonio posebnu pažnju utvrđenju prednjeg kraja odbrane, izgradio je čitav sistem protivtenkovskih i protivpješadijskih rovova i saobraćajnica, komandnih mjesta, centara veze i skloništa ispred kojih je postavio protivtenkovska i protivpješadijska minska polja i žičane prepreke u nekoliko redova. Na taj način skoro u cjelini je onemogućio našu izviđačku djelatnost i mogućnost prikupljanja podataka.

Četama i bataljonima koji su vršili nasilno izviđanje, priključivale su se izviđačke i inženjerske jedinice. Da bi postigli bolje rezultate, noću su kopani rovovi-približnice, koji su smanjivali odstojanje između naših i neprijateljevih rovova, koje je iznosilo 150-250 metara. Borci su na taj način obučavani u praktičnom otkrivanju i pravljenju prolaza u minskim poljima i hvatanju zarobljenika. Najveću opasnost predstavljala su minska polja. Eksplozija izazvana aktiviranjem minskog polja, otkrivala je mjesto i pokret naših jedinica, što je omogućavalo neprijatelju da unaprijed pripremljenim sistemom vatre nanosi našim snagama znatne gubitke, i prisili ih na povlačenje bez obavljenog zadatka.

⁸⁶⁰ Milutin Morača, 5. *krajiška divizija*, str. 323.

Bačinci, 15. maja 1945. Proglašenje za narodne heroje Mirka Rokvića Soše, Đurana Kovačevića i Krste Bajića (posmrtno).

Da bi otklonili taj problem pristupilo se praktičnoj obuci inženjerskih i izviđačkih jedinica u pozadini fronta. Do prelaska u proboj Sremskog fronta, 12. aprila, sve jedinice postigle su u tom pogledu vrlo dobre rezultate.

Pored toga ovaj period karakteriše se i vrlo intenzivnim vojnostručnim, političkim i kulturno-prosvjetnim radom, reorganizacijom jedinica i pripremama za predstojeća dejstva. Brigada je iz osnova reorganizovana. Umjesto dotadašnjih 5 pješadijskih i Pratećeg bataljona, formirana su tri streljačka bataljona i samostalne artiljerijske baterije, inženjerska i četa veze Brigade. Starješine i borci rasformiranih bataljona raspoređeni su u jedinice 1, 2. i 3. streljačkog bataljona i prištapske jedinice. Veliki broj boraca i nižih starješina upućen je za popunu drugih jedinica. U Bačincima je proslavljeno i proglašenje prvih boraca Brigade za narodne heroje Jugoslavije - Đurana Kovačevića, Mirka Rokvića Soše i Krste Bajića.

Prema unaprijed utvrđenim planovima, radilo se danonoćno i samoprijegorno. Organizovani su kratki kursevi pri Štabu Brigade i višim štabovima za komandni kadar Brigade, bataljona, četa i vodova i specijaliste rodova i službi. Naročita pažnja posvećena je vojnostručnoj i političkoj obuci cjelokupnog sastava Brigade, a posebno sa mladim borcima. Dok se 3. krajiška brigada nalazila u rezervi, na unaprijed odabranim i pripremljenim poligonima, izvođena je obuka u okviru četa i bataljona, i borci obučavani i uvježbavani u rukovanju naoružanjem, propisnom uređenju rovova, zaklona i saobraćajnica, u prebacivanju s linije na liniju, u pripremi i izvođenju juriša, sadejstvu sa susjedom i korišćenju zaklona u borbi protiv neprijateljevih tenkova. Radi toga dobro

su poslužili zaplijenjeni njemački tenkovi, koje su borci sačekivali u unaprijed pripremljenim rovovima, i pri njihovom nailasku, uništavali ih flašama sa zapaljivom smjesom i na druge načine.

Posebna pažnja posvećena je nastavi gađanja i obuci boraca u pravilnom korišćenju nišanskih sprava, kako da pogode i stoprocentno unište uočeni cilj. I borci rodova vojske i službi imali su pune ruke posla: artiljerci da uočavaju i uništavaju vatrene ciljeve; inženjerci da uređuju položaje za odbranu; pioniri u razminiranju minskih polja, a vezisti u brzom uspostavljanju i održavanju telefonskih i radio-veza.

Poučeni iskustvom iz prethodnih borbi i koristeći se izvjesnim zaštićenjem, Štab Brigade i štabovi bataljona redovno su pratili i povremeno analizirali postignute rezultate, na vrijeme uočavali propuste i preduzimali vrlo energične mjere da se nedostaci otklone, a jedinice što bolje pripreme za predstojeća dejstva.

*

Istovremeno i ideološko-politički i kulturno-prosvjetni rad odvijao se u duhu Instrukcije CK KPJ od 14. januara 1945, u kojoj su postavljeni zadaci partijsko-političkih organa i organizacija u jedinicama u osposobljavanju starješinskog i boračkog sastava za uspješno korišćenje ratne tehnike u uslovima frontalnog načina ratovanja. S obzirom na to da su se u jedinicama nalazili pretežno mladi borci, u toj instrukciji je rečeno da se mladi borci moraju svestrano upoznati sa ciljevima i razvojem NOB-a, i da moraju ovladati svojim oružjem i osnovnim borbenim znanjem, a da se starješinski kadar mora osposobiti za rukovođenje potčinjenim jedinicama. Posebno je istaknuto da članovi KPJ, u tom pogledu, moraju služiti primjerom.

U tom pogledu postignuti su vrlo dobri rezultati. Partijska i skojev-ska organizacija uložile su ogromne napore. Poslovi su krenuli planski i organizovano, a rezultati nisu izostali. Po četama i bataljonima održavani su redovno kratki i praktični radni sastanci, na kojima su isticali pozitivni primjeri i ukazivano na izvjesne propuste. Cjelokupan sastav Brigade, a naročito starješinski kadar, trudio se da što bolje obavi svoj dio posla. Organizovano je i natjecanje po jedinicama, što je podsticalo svakog pojedinca na još bolji i požrtvovaniji rad i zalaganje. Paralelno se odvijao i rad sa nepismenim borcima.

Povremeno su održavane smotre jedinica, počev od lične higijene, čistoće i održavanja naoružanja, i odječne opreme, na kojima su uručivana odlikovanja i pohvale najboljim pojedincima, što je imalo vrlo značajnu vaspitnu ulogu.

Zajedno sa narodom proslavljena je i 27. godišnjica Crvene armije i 27. mart, dan obaranja izdajničke vlade Cvjetković-Maček.

U tako kratkom periodu znatno su poboljšani ishrana i snabdijevanje boraca odjećom i obućom, zahvaljujući organizovanju zanatskih radionica u Beogradu, pri intendanturi 1. armije i 1. proleterske divizije, i svestranoj pomoći i angažovanju naroda okolnih sremskih sela.

Tako intenzivne i svestrane borbene pripreme i odmor boraca u tromjesečnom periodu, i pored ogromnih napora i gubitaka u prethodnom periodu, urodile su višestruko dobrim i korisnim rezultatima.

Treća krajiška proleterska brigada, kao i ostale brigade 1. proleterske i drugih divizija 1. armije, bila je spremna za izvođenje krupnih zadataka u predstojećim operacijama za konačno oslobođenje zemlje.

Borbena gotovost i moralno-političko stanje cjelokupnog sastava 3. krajiške brigade bilo je na vrlo visokom nivou. Borci su, sa nestrpljenjem očekivali prelazak u ofanzivu. Oni u dotadašnjim borbama nisu naučili na tako dug predah. Ogorčeni na Nijemce, tražili su da što prije pređu u napad i da im se osvete za zlodjela koja su počinili širom Jugoslavije. Izražavali su spremnost da učestvuju u borbama sve do Beča i Berlina, i do konačne pobjede nad fašizmom. Pred polazak u ofanzivu na svojim oruđima, tenkovima, kamionima, topovima i zaprežnim kolima, ispisivali su parole u kojima su izražavali ljubav prema svojoj otadžbini, KPJ i svom vrhovnom komandantu.

Peta krajiška divizija smjenila je 21. diviziju 9. februara 1945. na dijelu fronta od Dunava do Trunićevog salaša, na kojem je ostala sve do 17. marta. Taj period karakteriše se obostranim izviđačkim aktivnostima i artiljerijskim i minobacačkim dvobojem, u kojima su jedinice 5. divizije pretrpjele osjetne gubitke.⁸⁶¹

Peta divizija napustila je Srem i prebačena je na desnu obalu Save, na pravac Bijeljina - Brčko 17. marta. Nju je smjenila 1. proleterska divizija. Toga dana oko 9 časova 3. krajiška proleterska brigada krenula je iz Bačinaca i, preko Šida i Berkasova, stigla oko 15 časova u s. Novak-Bapsku, i odmah otpočela sa smjenom jedinica 5. divizije. U prvi ešelon određene su 1. i 3. proleterska krajiška brigada. Od Dunava do Babina dola, položaje je posjela 1. proleterska, a od Babina dola do Banovine - k. 141 - 3. krajiška proleterska brigada. Drugu liniju odbrane, pozadi 1. proleterske brigade, posjela je Italijanska brigada, a 13. proleterska pozadi 3. krajiške proleterske brigade od k. 134, pa preko k. 139 i 145, do k. 153.

Sva tri bataljona 3. krajiške proleterske brigade bili su raspoređeni na prvu borbenu liniju, s tim što su na uređivanju položaja bile angažovane samo po jedna četa, koje su imale zadatak da u toku dana usavršavaju već postojeće odbrambene objekte, a noću patroliraju između glavnog i rezervnog položaja. Ostale jedinice, bile su angažovane u vojnostručnoj i političkoj obuci. Na improvizovanim poligonima, izgrađenim po ugledu na one koje su Nijemci izgradili na svom glavnom položaju, uvježbavane su pojedine taktičke radnje. Teoriji gađanja posvećena je posebna pažnja. Zatim su sve jedinice izvele školska i bojna gađanja, koja su dala vrlo dobre rezultate.⁸⁶² Inženjerske i izviđačke jedinice 13. proleterske brigade dejstvovale su u sastavu jedinica 3. krajiške proleterske brigade, koja se nalazila u prvoj liniji odbrane, usavršavale sistem odbrane i prikupljale dragocjene podatke o neprijatelju. Borbeno raspoloženje i moral boraca bili su na zavidnoj visini.

Kad je posljednja jedinica 3. krajiške brigade izvršila bojno gađanje, završen je 2. aprila period vrlo intenzivne obuke. Toga dana 3. krajiška brigada dobila je zadatak da sa jednim bataljonom izvrši nasilno izvi-

⁸⁶¹ A VII, k. 783 A, reg. br. od 1-16-2 do 1-31/2. Operacijski dnevnik 5. krajiške divizije, od 9. 2. do 17. 3. 1945.

⁸⁶² A VII, k. 718, f. 1, dok. 2. Bojna relacija 3. krajiške brigade od 5. aprila do 9. maja 1945.

danje u rejonu Sabaurova salaša, jugozapadno od k. 141. Akcija je bila predviđena za 5 časova 5. aprila. Za nasilno izviđanje bio je određen 3. bataljon, ojačan četom automatičara, sa 4 laka minobacača i jednim protivtenkovskim topom. Za proširenje uspjeha pripremljen je bio 1. bataljon. Treći bataljon imao je zadatak da na frontu od oko 800 metara, nakon artiljerijske pripreme od 10 minuta, ovlada prvom linijom njemačkih rovova, da zarobi bar jednog neprijateljevog vojnika i prikupi podatke o sistemu neprijateljeve odbrane. Poslije izvršavanja ovog zadatka, trebalo je da produži prodor i slomi otpor Nijemaca na glavnom položaju i obezbjedi uslove za uvođenje 1. bataljona 3. brigade u borbu radi proširenja postignutog uspjeha.

Temeljite pripreme izvršene su 3. i 4. aprila, i završene su taktičkom vježbom, pa su precizirani zadaci i postupak za svaku osnovnu jedinicu. Oko jedan čas 5. aprila 3. bataljon je u četnim kolonama podišao prvoj liniji njemačkih rovova, dok je 1. bataljon 3. krajiške brigade posjeo prvu liniju rovova, spreman da razvije uspjeh 3. bataljona. Između bataljona bila je uspostavljena telefonska veza. U 4.50 časova otpočela je artiljerijska priprema, a tačno u 5 časova, komandant 3. bataljona Milan Bodiroža Radak izdao je naredenje za napad. »Bilo se već dobro razdanilo, dan lijep i vidljivost izvrsna«.

Komandant i politički komesar Brigade Ilija Radulović i Petar Lazarević, i zamjenik političkog komesara Pero Trninić, sa osmatračnice podignute u rejonu k. 139, zapadno od Novak-Bapske, posmatrali su izvršenje 3. bataljona. Ispred prve linije neprijateljevih rovova 3. bataljon je naišao na žičane prepreke i minska polja i trpio ubitačnu vatru iz cjelokupnog neprijateljevog naoružanja. Naša artiljerija i minobacači nisu narušili vatreni sistem neprijateljeve odbrane.

Iako su prethodne noći inženjerske jedinice napravile prolaze i dezaktivirale oko 100 mina, to nije bilo dovoljno. Prekid artiljerijske pripreme i početak juriša nije bio dobro sinhronizovan. Bataljon se našao između polaznog položaja i jurišnog odstojanja, i bio obasipan ubitačnom minobacačkom i mitraljeskom vatrom, pa je trpio velike gubitke. Nije pomoglo ni dejstvo naše artiljerije i minobacača. Naprijed se nije moglo, a svako povlačenje po velikoj vidljivosti i ravničastom terenu, izazivalo je još veće gubitke.

Na dostignutoj liniji borci su se ukopavali i snalazili, kako je ko znao i umjeo. Uz saglasnost načelnika Štaba 1. proleterske divizije Blaže Markovića odlučeno je da 3. bataljon, u toku dana izdrži, pa da se po mraku izvuče na polazne položaje. Veliki broj ranjenika našao se pod unakrsnom vatrom neprijatelja. Oni najhrabriji našli su se na svega 20 - 30 metara ispred neprijateljevih rovova iz kojih su ih obasipali vatrom. Prateća oruđa 1. i 3. bataljona stalno su neutralisala neprijateljeve vatrene tačke, što je dobrim dijelom uspjelo. Neprijatelj se nije usudio da pređe u protivnapad. Do 18 časova toga dana u bataljonsko previđalište i brigadni sanitet stiglo je oko 70 ranjenika. U prvi sumrak 3. bataljon je pokupio ranjene i poginule i došao u sastav Brigade.

Samo u ovoj jednodnevnoj borbi iz 3. bataljona je izbačeno iz stroja 145 boraca, od kojih 49 ubijenih i 96 ranjenih, od kojih više od polovine

teže. Poginuo je komandir čete Bogdan Kecman, komandiri vodova Milan Glamočak, Mihajlo Tot i Stevan Matijević, politički delegat voda, zatim komandiri vodova Obrad Avramović, Spasoje Ratković, i veći broj desetara i boraca.

U borbama na Sremskom frontu poginulo je 715 boraca 3. krajiške proleterske brigade i još veći broj bio je ranjen. Pored njih, poginula su još i 22 borca, uglavnom starješine 3. krajiške brigade, koji su u to vrijeme bili prekomandovani u druge jedinice 1. proleterskog korpusa, koje su se borile na Sremskom frontu.

Neuspjeh 3. bataljona za vrijeme nasilnog izviđanja, unio je izvjestan nemir među celokupni sastav Brigade, a posebno među borce 3. bataljona i njegovog komandanta Radaka koji je sve vrijeme rata s uspjehom komandovao vodom, četom i bataljonom i istican za primjer ostalim starješinama Brigade.

Narednih dana pred 3. krajiškom stajali su još krupniji i odgovorniji zadaci. Zato su preduzjete sve potrebne mere da bi se moral boraca podigao na veći stepen i Brigada što bolje pripremila za predstojeće zadatke. Cjelokupna aktivnost komandnog kadra i partijsko-političkog rukovodstva 3. krajiške brigade bila je usmjerena na izvršavanje toga novog zadatka, na konačan proboj Sremskog fronta.

U borbama za konačno oslobođenje zemlje

Proboj Sremskog fronta

Generalštab Jugoslovenske armije je krajem marta 1945. razradio plan operacija za konačno oslobođenje zemlje.⁸⁶³

Pred početak završnih operacija raspored snaga Jugoslovenske armije južno i sjeverno od r. Save bio je: *1. armija* držala je front u Sremu; *3. armija* (sastava 16, 36. i 51. divizija) nalazila se na dravskom pravcu, a u operativnom pogledu bili su joj potčinjeni 6. korpus (sastava 12. i 14. divizija u Slavoniji) i 10. korpus (sastava 32. i 33. divizija na području Hrvatskog zagorja, Kalnika, Moslavine i Podravine); *2. armija* (sastava 17, 23, 28. i 45. divizija) nalazila se u sjevernom dijelu istočne Bosne na prostoru Semberije, Posavine, Trebave i Ozrena prema Dobruju, dok se Operativna grupa korpusa - 2, 3. i 5. korpus nalazila oko Sarajeva.

Na drugoj strani njemački 34. armijski korpus branio je sav prostor od Donjeg Miholjca na Dravi i dalje Dravom i Dunavom do s. Mohova, zatim utvrđenom linijom Sremskog fronta do Bosutskih šuma, a u istočnoj Bosni od Čelića, s. Srnica, Gračanice i grebena Dobojskog Ozrena, a po dubini do linije Podravska Slatina - Slavonska Požega - Brod. Sav prostor utvrđene zone 34. armijskog korpusa nazvan je u njemačkim višim komandama Sremski front, kojem je u to vrijeme njemačka Vrhovna komanda pridavala veliki značaj radi izvlačenja jedinica grupe armija »E« na lijevu obalu Save i skraćivanja fronta. Komandno mjesto 34. armijskog korpusa nalazilo se u s. Nuštaru, sjeveroistočno od Vinokovaca.

Ukupna jačina snaga 34. armijskog korpusa iznosila je oko 120.000 vojnika, oko 700 topova, nekoliko desetina tenkova i veći broj drugog teškog i lakog naoružanja.⁸⁶⁴ Zadatak mu je bio da po svaku cijenu odbрани utvrđenu sremsku zonu, sve dok i posljednji dijelovi njemačkog 21. korpusa ne pređu, u rejonu Bosanskog i Slavanskog Broda, iz Bosne u Slavoniju. U sastavu 21. korpusa nalazilo se oko 80.000 vojnika, oko 550 artiljerijskih oruđa i minobacača, 18 bornih kola i drugog teškog

⁸⁶³ Odlukom vrhovnog komandanta, maršala Tita, NOV i POJ je 1. marta 1945. reorganizovana u Jugoslovensku armiju, Mornarica NOVJ u Jugoslovensku mornaricu, a Vrhovni štab u Generalštab Jugoslovenske armije. Naredbom vrhovnog komandanta od 2. marta, formirana je 4. jugoslovenska armija. U njen sastav su ušli 8, 11. i 7. korpus

⁸⁶⁴ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, kni. II, str. 570-571; Hronika *Sremski front*, str. 309-311.

i lakog naoružanja. On se pod pritiskom 2, 3. i 5. korpusa Jugoslovenske armije teškom mukom i uz ogromne gubitke povlačio dolinom rijeke Bosne prema Slavonskom Brodu.

U takvoj situaciji 5. aprila 1945. na zajedničkom sastanku komandanata armija u Generalštabu Jugoslovenske armije, pod rukovodstvom vrhovnog komandanta, razrađena je osnovna zamisao za izvođenje *sremske operacije*, koja se sastojala u ovome: - da se utvrđena zona Sremskog fronta probije samo dijelom snagom 1. armije, a sa drugim njenim dijelom izvrši lijevi obuhvat opštim pravcem Bjeljina - Brčko - Županja - Cerna - Ivankovo i, u sadejstvu sa dijelom snage 3. armije koje su imale zadatak da forsiraju Dravu - odsjeku i unište snage neprijatelja na utvrđenoj zoni Sremskog fronta.

Druga armija dobila je zadatak da u sadejstvu sa 2, 3. i 5. korpusom snažno dejstvuje na komunikaciju u dolini r. Bosne gde se neprijatelj pod vrlo teškim uslovima povlačio prema r. Savi i, na taj način, nanosi mu što veće gubitke i sadejstvuje sa 1. armijom.

Za izvođenje ove operacije u sastav 1. armije ušli su 15. makedonski korpus (sastava 42. i 48. divizija) 2. proleterska, 17. istočnobosanska i 22. srpska divizija, 2. tenkovska brigada i Dopunska brigada.⁸⁶⁵

Štab 1. armije izvršio je grupisanje svojih snaga i u duhu osnovne zamisli i postavljenog cilja, odredio ove zadatke:

Južnoj operativnoj grupi sastava: 2. proleterska, 5. i 17. divizija ojačana teškim divizionom 6. proleterske divizije, tenkovskim bataljonom 2. tenkovske brigade i bataljonom Inženjerske brigade da razbije neprijatelja na pravcu Bjeljina - Brčko, forsira r. Savu i, u sadejstvu sa Bosutskom operativnom grupom, nastupa pravcem Županja - Cerna - Ivankovo, a potom u sadejstvu sa snagama 3. armije presječe odstupnicu neprijateljevim jedinicama na sremskom frontu.

Neposrednu komandu nad Južnom i Bosutskom grupom preuzeo je komandant 1. armije Peko Dapčević.

Bosutskoj operativnoj grupi, pod komandom Đoke Jovanića, sastava 6. proleterska i 11. krajiška divizija i Konjička brigada, da razbije neprijatelja na prostorijski Strašinci - Vrbanja - Gunja i olakša Južnoj operativnoj grupi forsiranje Save i jednovremeno ugrožava desni bok na utvrđenoj odbrambenoj zoni neprijatelja na Sremskom frontu. Poslije izvršenja zadatka ulazi u sastav Južne operativne grupe.

Snagama 1. armije na Sremskom frontu, pod komandom političkog komesara armije Mijalka Todorovića i načelnika Štaba Milutina Morače, sastava: 1. proleterska, 21, 22, 42. i 48. divizija, 2. tenkovska i Inženjerska brigada - da izvrše proboj utvrđene neprijateljeve zone s tim da glavni udar nanesu na desnom krilu osnovnim pravcem: Novak-

⁸⁶⁵ Početkom aprila 1945. Prva armija imala je u svom sastavu deset divizija i četiri samostalne brigade, ukupno 111.078 boraca, 355 topova, 1.152 minobacača, 55 tenkova, 4.993 mitraljeza i puškomitraljeza i 52.742 puške; pred početak završnih operacija 2. armija imala je 58.040 boraca, 42 topa, 398 minobacača, 1.566 mitraljeza i puškomitraljeza i 18.216 pušaka, a 1. maja brojala je 110.000 boraca; 3. armija je 1. aprila 1945. imala 41.148 boraca, 175 topova, 441 minobacač, 1.277 mitraljeza i puškomitraljeza i 14.666 pušaka. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Nikola Anić, Sekula Joksimović i Mirko Gutić, VII, Beograd, 1982, str. 471^73.

Bapska - Lovaš - Vukovar, spoje se sa snagama 3. armije na pravcu Vukovar, a lijevo sa Južnom i Bosutskom grupom u rejonu Vinkovaca.

Da bi se plan operacije ostvario, Južna i Bosutska operativna grupa divizija otpočele su dejstvo 3. aprila, a noću, 11/12. aprila, glavne snage 3. armije otpočele su forsiranje Drave između Valpova i Osijeka, dok je Sremska operativna grupa divizija otpočela proboj utvrđene zone 12. aprila u 5 časova.

Snage njemačkog 34. armijskog korpusa, prvih dana aprila 1945, nalazile su se u ovom rasporedu:

- 11. poljska vazduhoplovna divizija s jedinicama ojačanja, na desnoj obali Drave i Dunava od Donjeg Miholjca do Vukovara;

- Borbena grupa »Brenner«, sastava jedan landenšicen bataljon i 3. bataljon 3. ustaško-domobranske divizije, od Sotina do Opatovca;

- ojačana 41. pješadijska divizija na sremskoj utvrđenoj zoni od Mohova do Lipovca; 963. tvrđavska brigada od Telarevičevog salaša na desnoj obali Dunava sjeverno od Tovarnika; 41. divizija od 963. tvrđavske brigade, pa zaključno do Lipovca; njemačko-kavkaski 842. i njemačko-arapski 845. bataljon na Spačvi, južno i zapadno od Lipovca;

- glavnina 3. ustaško-domobranske divizije i dijelovi bjelogardijskog Ruskog zaštitnog korpusa između Bosutskih šuma i Save, sa osnovnim snagama na liniji Vrbanja - Drenovci - Račinovci, s isturenim obezbjeđenjem u selima Jamena - Strašinci - Soljani;

- njemačka 22. grenadirska divizija, glavnina 12. ustaško-domobranske divizije, jedinice Majevičkog i trebavskog četničkog korpusa i dijelovi Ruskog zaštitnog korpusa (svi pod komandom Štaba 22. divizije) na frontu Brezovo Polje - Bijeljina - Čelič - s. Palanka - s. Gornja Brka - Brčko; slabiji dijelovi 12. ustaško-domobranske divizije nalazili su se u Brčkom,⁸⁶⁶

- na drugom pojasu odbrane 34. armijskog korpusa, koji se protezao linijom Valpovo - Đakovačka satnica - Đakovo - Strizivojna - Vrpolje - Berovci - Jaruge (na r. Savi) nalazili su se 8. domobranski lovački puk, 2. ustaška brigada, 594. protivavionski divizion i pozadinske jedinice i ustanove 34. korpusa;

- za borbu protiv 6. slavonskog korpusa i obezbeđenje važnijih objekata u pozadini 34. armijskog korpusa, na prostoru slavonskih planina - Papuku, Krndiji i Dilj-planini, određena je bila njemačka policijska divizija »Stefan«.

Štab njemačkog 34. armijskog korpusa nalazio se u s. Nuštaru sjeveroistočno od Vinkovaca.

Do prelaska Operativne grupe divizija u proboj Sremskog fronta, 5. krajiška divizija prebacila se iz rejonu Iloka i Erdevika preko rijeke Save kod Sapca, a zatim u rejonu Zvornika preko rijeke Drine, prevalila preko 210 kilometara i, 3. aprila, prikupila se u rejonu Janja - Bijeljina. Od 3. do 8. aprila 17. istočnobosanska, 2. proleterska i 5. krajiška divizija, potiskujući neprijatelja prema sjeveru, oslobodile su Brezovo Polje,

⁸⁶⁶ Početkom aprila 1945. njemačka 22. divizija imala je 16, 47. i 65. puk, artiljerijski puk (6 topova 75 mm i 4 topa 105 mm), izviđački bataljon, tenkovski izviđački bataljon (15 tenkova srednje tonaže), sanitetsku četu i druge prištapske jedinice - ukupno oko 6.000 vojnika - Zbornik XI, knj. 1., dok. 35, napomena 5. Iz saslušanja ratnog zarobljenika E. Lavača, komandanta 47. puka.

Brčko i Orašje, i nanijele ogromne gubitke neprijatelju.⁸⁶⁷ Dalji prodor Južne operativne grupe bio je privremeno zaustavljen rušenjem mosta na rijeci Savi u Brčkom. Do tada je Bosutska operativna grupa savladala otpor neprijatelja i do 11. aprila izbila na liniju Đurići - Drenovci - Vrbanja. U međuvremenu su obezbjeđena plovna sredstva - skele i čamci i, 10. i 11. aprila, Južna operativna grupa forsirala je rijeku Savu na odsjeku Brčko - Orašje, spojila se sa Bosutskom operativnom grupom i nastavila gonjenje neprijatelja u pravcu Županje i Vinkovaca. Za to vrijeme Nijemci su izvlačenjem snaga iz rejonu Brčkog, pojačali odbranu utvrđene zone ispred Sremske operativne grupe divizija JA.

Za vrijeme dok su se Južna i Bosutska operativna grupa pregrupisavale i vodile borbu za Brezovo Polje, Brčko, Orašje i Vrbanju, u jedinicama Sremske operativne grupe vršene su svestrane danonoćne pripreme za proboj utvrđene zone neprijatelja.

Poučeni gorkim iskustvom za vrijeme nasilnog izviđanja, u kome je 3. krajiška brigada pretrpila velike žrtve, starješinski kadar i cjelokupan sastav Brigade preduzeo je sve mjere da se greške ne ponove. Treća krajiška proleterska brigada posjela je 8. aprila položaje od Babinog Dola na sjeveru do k. 141 na jugu. Prvi i 2. bataljon posjeli su prvu liniju odbrane dok je 3. bataljon zadržan u rezervi. Stab Brigade i prištapski dijelovi bili su razmješteni u Novak-Babskoj. Do početka proboja bio je izgrađen veći broj približnica, uređeni rovovi i skraćeno odstojanje između naših i neprijateljevih položaja. Uklonjen je znatan broj prepreka i napravljeni prolazi u minskim poljima. Neprijatelj je svake noći demonstrativno napadan, uznemiravan i time dovođen u nedoumicu o prelasku u konačan napad.

Komandant 1. proleterske divizije, Vaso Jovanović, izdao je 11. aprila 1945. poslije podne Štabu 3. proleterske brigade usmenu zapovjest na osmatračnici Štaba Brigade za proboj Sremskog fronta. Toga dana u Brigadi je bilo 2.274 borca i rukovodioca. Prvi i 2. bataljon imali su po oko 520 boraca, a 3. bataljon zbog gubitaka koje je pretrpio za vrijeme nasilnog izviđanja, oko 440. Dva dana ranije formirana je i Četa protivtenkovskih pušaka. Od naoružanja 3. brigada je imala 124 puško-mitraljeza, 15 teških mitraljeza, 6 protivavionskih mitraljeza, 588 automata, 14 minobacača 50 mm, 19 minobacača 82 mm, 46 protivtenkovskih pušaka, 6 protivtenkovskih topova 45 mm i 4 topa 76 mm.

Na desnom krilu operativne grupe napadala je 1. proleterska divizija, a lijevo od nje 21. divizija.

Treća krajiška proleterska brigada, ojačana bataljonom tenkova, dobila je zadatak da energičnim napadom razbije neprijatelja opštim pravcem Brzovac - Kragino voće - k. 123 - Papagin salaš - Notin salaš (k. 110) i da glavnim snagama oslobodi Sotin, a pomoćnim pustaru Donje Grabovo i bude spremna za razvijanje uspjeha u pravcu Trešnjak (tt. 103), južno od Vukovara.⁸⁶⁸

⁸⁶⁷ Samo na prostoru Brezovo Polje - Brčko - Orašje, neprijatelj je imao 2.349 mrtvih i 2.320 zarobljenih. Zaplijenjena su 3 topa, 2 minobacača, 182 automatska oružja, 2.300 pušaka i veće količine drugog ratnog materijala i opreme. Zbornik I, knj. 1, dok. 69. Iz operacijskog dnevnika Štaba Južne operativne grupe.

⁸⁶⁸ Zapovjest Štaba 1. proleterske divizije od 11. aprila 1945.

Lijevo do 3. krajiške brigade napadala je 13. proleterska brigada. Zamisao Štaba 1. proleterske divizije bila je da, snažnim udarom na uskom frontu, slomi otpor neprijatelja na glavnom položaju, a potom energičnim i brzim dejstvom 3. i 13. proleterske brigade, uz podršku tenkova i avijacije, ovlada Sotinom i, u sadejstvu sa 5. brigadom 21. divizije, odsječe i uništi neprijateljeve snage u trouglu Srednji potez - Mohovo - Sotin.

Borbeni poredak 3. krajiške bio je postrojen u liniji. Na desnom krilu, prema Kneblovom salašu, napadao je 2. bataljon, u centru borbenog poretka 1, a lijevo prema k. 143. Treći bataljon, bez jedne čete, koja je zadržana u rezervi Štaba Brigade. Glavni udar nanesen je na pravcu 1. bataljona.⁸⁶⁹

Do početka proboja svi elementi borbenog poretka, od najsitnijih delova do svakog borca, bili su potpuno spremni za početak napada. Starješinski kadar i cjelokupni borbeni sastav nisu ni pretpostavljali da će dobiti glavnu ulogu u probouju utvrđene zone neprijatelja, u okviru 1. proleterske divizije i Sremske operativne grupe.

Osvanuo je prekrasan proljetnji dan. Na položajima je vladala nezapamćeno velika tišina. Ukopani do zuba, borci su sa nestrpljenjem očekivali znak za početak napada.

Tačno u 4,45 časova 12. aprila, otpočela je artiljerijska priprema. U međuvremenu su provjeravane žičane i radio-veze između pojedinih elemenata borbenog poretka. Za nekoliko minuta počelo je i dejstvo naše avijacije. Njemački položaji našli su se u tom momentu obavijeni gustim dimom i prašinom, što su starješine i borci sa velikim uživanjem posmatrali.

Početak napada bio je predviđen za 5 časova 12. aprila. Iako su časovnici bili sravnjeni i vrijeme utanačeno, komandant 1. bataljona ispalio je dva minuta ranije dvije bijele rakete i dao znak za početak napada. To je dalo vrlo dobre rezultate. Oko 1000 boraca u prvoj borbenoj liniji, za kratko vrijeme, sručilo se na prepreke neprijatelja. U snažnom jurišu zauzeli su prvu, a zatim drugu i treću liniju rovova.

Artiljerija je prenijela vatru po neprijateljevim ciljevima u dubini. Artiljerijski plotuni, mitraljeski rafali i vatra iz svih oružja, u dimu i magli, uz snažno: »Juriš proleterii« postepeno su se gubili u dubini neprijateljeve odbrane. Pravovremeno su u borbu uvedeni i tenkovi i, kroz označene prolaze u minskim poljima i streljački stroj pešadije, gazili su i uništavali neprijatelja.

U toku borbe članovi Štaba Brigade na čelu sa komandantom Ilijom Radulovićem, nalazili su se u prvim borbenim redovima, što je imalo znatnog uticaja na moral boraca i ishod borbe.

U rovovima i skloništima ostali su njemački leševi i u nekoliko skloništa veći broj zarobljenih vojnika. U tom trenutku nije bilo vremena za prebrojavanje žrtava i ratnog plijena. Ukrcani na tenkove, borci su jurili naprijed, kako bi do kraja izvršili postavljeni zadatak. U visini s. Lovaš, tenkove su sačekali njemački panceri-fausti. Jedan tenk je uništen, a drugi oštećen, dok je tenkovski desant uništen.

⁸⁶⁹ AVII, k. 718, br. dok. 7/1. Zapovjest Štaba brigade od 12. 4. 1945.

Zbog brzog prodora i odmicanja pješadije naprijed, bio je narušen sistem žičanih veza. Ni radio-veza nije dobro funkcionisala. Sav teret održavanja veza, sveo se opet na brzonoge bataljonske i brigadne kurire. Pokušaj neprijatelja da u nekoliko uzastopnih protivnapada spriječi dalji prodor Brigade prema Sotinu i Vukovaru, ostao je bez uspjeha. Tako je dnevni zadatak, 3. krajiška proleterska brigada izvršila do 14 časova, 12. aprila 1945. i probila Sremski front.

U bojnoj relaciji Brigade, za period od 12. do 14. aprila 1945, stoji da je ubila 2.137, a zarobila 684 neprijateljeva vojnika. Zaplijenjen je 21 top, 35 teških i 55 lakih minobacača, 170 puškomitraljeza, 1.300 pušaka, 53 strojnice, 4 radio-stanice, 4 kamiona, 1 oklopna kola, 8 motocikla, 15 bicikla i veće količine sitnog ratnog materijala. Uništen je 1 tenk, 4 topa, 2 kamiona, 4 minobacača, 7 puškomitraljeza i ostala oprema.⁸⁷⁰

Gubici Brigade bili su: 85 poginulih, 158 ranjenih i 29 nestalih boraca i starješina.⁸⁷¹

Među 85 poginulih boraca i rukovodilaca, ne računajući one koji su poslije zadobijenih teških rana kasnije umrli, bili su komandiri vodova: Dragutin Banjac, iz Bosanske Krupe i Vitomir Stojanović iz s. Goraci kod Valjeva; politički delegati vodova Nikola Vujanović iz Divosela kod Gospića, Milorad Urošević iz s. Crljevca od Kolubare i Milenko Đurić od Azbukovice; desetari Radivoje Jeličić iz s. Gunjevca iz Tamnave, Miljan Zorić iz Gornjeg Sela kod Pljevalja, Radomir Mirić iz s. Ripnja kod Beograda i mnogi drugi.

Oni su jurišali na čelu svojih desetina i vodova i svojim primjerom učili mlade borce kako se ubacuju ručne bombe kroz otvore i puškarice njemačkih bunkera. Oni su od stupanja u Brigadu, oktobra 1944, pokazali izvanrednu hrabrost i stekli neograničeno povjerenje cjelokupnog sastava svoje jedinice. Stali su na čelo svojih desetina i vodova, koje su nekada predvodili Miladin Zorić Garača, Jovo Dobrijević, Boško Kovačević, Dragan Rodić, Dane Grubor, Rade Petrović, Pero Dodig, Simo Morača, Lazo Atlagić, Pepa Kačar, Vlado Ožegović i drugi, i dostojno ih zamjenili u izmjenjenim i još težim uslovima savremenog rata. U prvom jurišu na glavnom položaju teško je ranjen zamjenik političkog komesara 3. čete 1. bataljona, Nikola Trninić Jovetić, koji je od prvog dana stupanja u borbu, jula 1941, bio primjieran borac i član KPJ i, kao takav, osvojio simpatije cjelokupnog sastava Brigade. Bio je to nenadoknadiv gubitak za njegove drugove, posebno za to što se približavao dan pobjede, koji on nije dočeka.

Desno od 3. krajiške proleterske brigade, desnom obalom Dunava, na pravcu Mohovo - Opatovac - Sotin, napadala je 1. proleterska brigada. U sadejstvu sa 5. brigadom 21. divizije, koja se prebacila ratnom rječnom flotilom Crvene armije na desnu obalu Dunava u rejon Opatovca, i presjekla odstupnicu neprijatelju u rejonu Mohova, obje brigade zauzele su Mohovo i Opatovac i nanijele neprijatelju velike gubitke. Do tada je 2. bataljon 3. krajiške brigade već bio slomio otpor neprijatelja i, u 14 časova, zauzeo Sotin.

⁸⁷⁰ A VII, K. 718, br. reg. 1/2.

⁸⁷¹ AVII, K. 718, br. reg. 1/7-2/. Bojna relacija 3. krajiške brigade od 12. do 14. aprila 1945.

Poslije proboja neprijateljeve odbrane na prvoj liniji i oslobođenjem Opatovca, 3. krajiška proleterska brigada nastavila je energično gonjenje i do kraja 12. aprila izbila u rejon Bogdanovei - Bršadin - Majinci i, uz put, uništavala i zarobljavala pojedine grupe neprijateljevih vojnika, koji nisu uspjeli da se pravovremeno povuku.

Brigada je iz pomenutog rejona krenula 13. aprila u 16 časova pravcem: Nuštar - Ostrovo - Jarmina - Gaboš - Markušica, gdje je stigla oko 1 čas 14. aprila. Na tom putu, neprijatelj nije pružao značajniji otpor. U 14 časova 14. aprila Brigada je krenula preko s. Mrzovići, Kešinci, Semeljci, Viškovci i, oko 19 časova, stigla u s. Gorjanske Ivanovce.

Poneseni uspjesima u probouju na glavnom pravcu utvrđene odbrane neprijatelja, starješine i cjelokupni borački sastav bili su oduševljeni i uvjereni da će savladivati i veće napore. Moral Brigade bio je na zavidnoj visini.

U međuvremenu je 1. proleterska brigada, uz sadejstvo ratne rječne flotile Crvene armije, oslobodila 12. aprila Vukovar i Dalj, a 13. aprila, upućena je u rejon Vinkovaca. Na lijevom krilu 3. krajiške brigade 13. proleterska brigada, 21. i 48. divizija, uz snažnu podršku avijacije i artiljerije ovladale su do kraja 14. aprila linijom Vinkovci - Županja i spojile se sa Južnom operativnom grupom.⁸⁷²

Tako sjajnom uspjehu znatno su doprinijeli lijevokrlni manevar Južne operativne grupe preko Save, i jedinice 16. i 36. divizije 3. armije, koje su, 12. aprila prešle r. Dravu i uspostavile mostobran na desnoj obali Drave od Valpova do Josipovca, širine oko 20, a dubine oko 8 kilometara. Poslije uspostavljanja mostobrana, 16. i 36. divizija orijentisane su prema Donjem Miholjcu i Našicama.

Pri probouju Sremskog fronta, 3. krajiška proleterska brigada, produžila je dejstva na pravcu glavnog udara. Borbe brigade pri probouju Sremskog fronta spadaju u red najsajnijih pobjeda u toku njenog borbenog puta. Iako predhodno reorganizovana, popunjena novim naoružanjem i, pretežno, mladim i nedovoljno iskusnim borcima, ona je poslije intenzivne vojno-stručne i političke obuke za relativno kratko vrijeme u ratnim uslovima, zahvaljujući svestranom zalaganju, disciplini, samoodricanju, hrabrosti i požrtvovanju njenih boraca, i ovoga puta u potpunosti izvršila postavljeni zadatak i opravdala povjerenje CK KPJ, vrhovnog komandanta i pretpostavljenih komandi i štabova.

Borbe u Požeškoj kotlini

Poslije proboja Sremskog fronta, jedinice njemačkog 34. armijskog korpusa 13. i 14. aprila povlačile su se užurbano na unapred utvrđeni pojas odbrane, s prednjim krajem na liniji: Našice - s. Gorjani - Đakovo - Strizivojna - s. Jaruge da bi na obroncima istočnih slavonskih planina zadržali dalji prodor 1. armije, sve dok se njemački 21. korpus (sastava 7. SS, 181. i 369. divizija), ne prebaci na lijevu obalu Save, koji se pod snažnim pritiskom 2. armije povlačio dolinom Bosne preko Doboja i Dervente prema Brodu.

⁸⁷² Na taj način bio je izvršen probouj Sremskog fronta. Oslobođilački rat, knj. 2. str. 589.

Na frontu ispred 1. armije bile su raspoređene njemačka 22. i 41. divizija, ostaci tvrđavske brigade »Kloc«, dijelovi 12. i 13. ustaško-domobranske divizije i dijelovi Ruskog zaštitnog korpusa. Na položajima od Slavanskog Broda do Pleternice raspoređene su jedinice njemačke policijske divizije »Stefan« i slabije ustaške snage, a u rejonu Slavonske Požege dvije ustaške brigade. Stab 34. armijskog korpusa nalazio se u Slavanskom Brodu.⁸⁷³

Jedinice 1. armije nalazile su se 14. aprila u ovom rasporedu: 1. proleterska divizija je, pošto je na maršu sjeverno od Đakova, razbila dijelove 13. ustaško-domobranske divizije, izbila u rejon s. Gorjani - Đakovačka Satnica; 21. divizija angažovana u borbama za Đakovo; 48. divizija istočno od Strizivojne, a 5. i dijelovi 17. divizije, zadržani su snažnim otporom Nijemaca istočno od s. Beravci. Sesta lička, 11. krajiška i 42. divizija i glavnina 17. divizije bili su na prostori Mikanovci - Babina Greda - Gradište - Ratkovci. Druga tenkovska i Konjička brigada i Stab 1. armije u Vinkovcima. Tada su 2. proleterska i 22. srpska divizija izašle iz sastava 1, i ušle u sastav 2. armije.

Jedinice 3. armije vodile su borbu na frontu Našice - Donji Miholjac. Sesti slavonski korpus (sastava 12. i 40. divizija) nalazio se na južnim padinama Papuka i Krndije, djelovao u pozadini neprijatelja i, na taj način, olakšao brže nastupanje jedinica desnog krila 1. armije.

U takvoj situaciji zadatak 1. armije bio je da energičnim dejstvom što prije zauzme Slavonski Brod i Slavonsku Požegu, i da prodiru dalje na pravcima - Slavonski Brod, Gradiška i Slavonska Požega - Pakrac.

Pošto su se jedinice poslije višednevnih borbi i marševa sredile i popunile municijom, a borci malo odmorili, 3. krajiška proleterska brigada krenula je pravcem: Gorjanski Ivanovci - Đakovačka Satnica - s. Gašinci - s. Kondrić - Levanjska Varoš - Slobodna Vlast i razmjestila se u selu Savski Do. Desno od 3. krajiške brigade kretala se 1. proleterska brigada. Od Đakova do s. Gorjana, branila se 8. brigada 3. ustaško-domobranske divizije. Energičnim napadom 3. i 1. proleterske brigade, ona je razbijena i, po dijelovima, povlačila se prema Slavonskoj Požegi.

Oko 15 časova 16. aprila 3. krajiška brigada izvršila je pokret prema selu Ruševu, koje je branilo oko 800 ustaša i domobrana. Napad su izvršila dva bataljona 3. krajiške i jedan bataljon 1. proleterske brigade i, poslije jednočasovne i žestoke borbe, selo Ruševo je oslobođeno. Zatim su obje brigade krenule u pravcu s. Đedina Rijeka, prvo 3. krajiška, a za njom 1. proleterska brigada. Pri pokretu prema Đedinoj Rijeci, jedna satnija domobrana sa sjevernih padina Dilja izvršila je protivnapad u lijevi bok 3. krajiške, u namjeri da joj spriječi dalji pokret. Energičnim protivnapadom razbijena je i natjerana na bjekstvo. Do 6 časova 17. aprila 3. krajiška brigada izbila je na prostori sela Kalinić - s. Buk. Čim se razmjestila, Brigada je isturila borbeno obezbjeđenje; 1. bataljon prema Pleternici, a 2. prema selu Radanovcima. Lijevo, grebenom Dilja i dalje prema Pleternici, nastupala je 13. proleterska brigada, a pozadi 1. i 3. proleterska brigada, i Italijanska brigada kao divizijska rezerva. Pri pokretu prema Pleternici 1. bataljon nije naišao na otpor neprijatelja,

⁸⁷³ Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*, str. 336, VIZ, Beograd, 1984.

Grupa zarobljenih Nemaca u selu Ruševu (Dilj), 15. aprila 1945.

Borci 3. krajiške brigade i Tenkovske brigade JA pred napad na neprijateljski garnizon u Pleternici, april 1945.

dok je 2. bataljon naišao na snažan otpor ustaša i zadržan na grebenu Slovinjak (k. 217). U borbama od 15. do 17. aprila neprijatelj je imao 57 poginulih i 36 zarobljenih oficira i vojnika. Zaplijenjene su 2 haubice, 4 protivtenkovska topa, 3 teška mitraljeza, veći broj puškomitraljeza, pušaka, zaprežnih kola i konja, municije i druge opreme.⁸⁷⁴

Napad na ustaško uporište u Pleternici

Pleternica se nalazi na raskrsnici puteva Slavonski Brod - Slavonska Požega - Našice i Đakovo - Slavonska Požega. Preko Pleternice se može najkraćim i najlakšim putem izbiti na komunikaciju Slavonski Brod - Zagreb. Odbrani Pleternice Nijemci i ustaše pridavali su poseban značaj.

Neprijatelj je u rejonu Pleternice izgradio vrlo jak odbrambeni čvor odbrane i posjeo ga dovoljno jakim snagama za dužu odbranu. Pored dijelova 3. i 9. ustaško-domobranske divizije, koje su se povlačile prema Zagrebu i stalne posade, Nijemci su odbranu Pleternice pojačali 16. pukom njemačke 22. divizije, a kasnije i cijelom ovom divizijom. Tada je Pleternicu branilo oko 7.000 vojnika.⁸⁷⁵

Pored toga, u isto vrijeme u rejon Nove Kapele izbila je i njemačka 119. divizija, a nešto kasnije i 7. SS divizija, koje su artiljerijskom vatrom podržavale odbranu utvrđenog rejona u Pleternici.

Čitav odbrambeni rejon u Pleternici bio je opasan betonskim i drveno-zemljanim bunkerima, povezanim rovovima i saobraćajnicama i zaštićeni protivtenkovskim i protivpješadijskim minskim poljima, raznim preprekama i bodljikavom žicom.

Napad na Pleternicu izvršila je 1. proleterska divizija, ojačana četom tenkova. Prema zapovjesti Štaba 1. proleterske divizije 13. proleterska brigada, ojačana sa 3. bataljonom 1. proleterske brigade, dobila je zadatak da lijevim obuhvatom napadne Pleternicu sa zapadne strane; 3. krajiška brigada, uz podršku voda tenkova, da napadne sa sjeveroistoka, između r. Orljave i brda Smiljanka (tt 213) a 1. proleterska brigada da izvrši napad sa sjevera između k. 213. i Starac (k. 347).⁸⁷⁶

Napad nije počeo jednovremeno, niti je bilo dobro organizovano sadejstvo između pojedinih brigada i bataljona. Prvo je napad izvršila 13. proleterska brigada noću između 17/18. aprila. Zauzela je Gradac i upala u zapadni dio grada, ali je snažnim protivnapadom neprijatelja prisiljena da se povuče na polazne položaje uz ogromne gubitke.

Narednog dana u 16 časova 3. krajiška proleterska brigada, uz podršku voda tenkova i 13. proleterska ojačana sa 3. bataljonom 1. proleterske brigade, obnovile su napad.

Iako dobro sinhronizovan, ni ovaj napad nije uspio. Ni tada u napadu nije učestvovala 1. proleterska brigada, kako je to bilo planirano, zato što je angažovana u borbama sa dijelovima 3. i 9. ustaško-domobranske divizije u rejonu Bjeliševac - Šumanovac - Jakšić, oko puta Sla-

⁸⁷⁴ AVII, k. 728, br. reg. 44-8/2. Zapovjest Štaba 11. proleterske divizije od 16. 4. 1945.

⁸⁷⁵ Oslobođilački rat, knj. 2, str. 594.

⁸⁷⁶ Zapovjest Štaba 1. proleterske divizije. AVII, k. 715, f. 3, dok. br. 32.

vonska Požega - Našice. U ovom napadu 3. krajiška proleterska brigada pretrpila je velike gubitke.

Nezadovoljan neuspjesima 1. proleterske divizije, a posebno 13. i 3. krajiške brigade, na komandno mjesto Štaba 3. krajiške brigade stigao je komandant 1. armije, Peko Dapčević. Oštro je zamjerio štabovima jedinica i naredio da se uporište u Pleternici mora u što kraćem roku i po svaku cijenu likvidirati. Naime, likvidacijom tog uporišta stvorili bi se uslovi jedinicama 5, 6. i 17. divizije da zauzmu Slavonski Brod i brže prodiru prema Zagrebu. Drugi po redu, napad na Pleternicu nije uspio, pored ostajog, i zbog toga je procjena obavještajnih organa Armije bila da je 70% ^neprijateljevih snaga uništeno za vrijeme proboja Sremskog fronta, i da' se na pravcu Đakovo - Slavonska Požega nalaze slabije neprijateljeve snage.⁸⁷⁷

Napad na Pleternicu obnovljen je u ranim časovima 19. aprila. Oko 8 časova ubačena je u borbu i 1. proleterska brigada, ali je, u prvom naletu, naišla na vrlo snažan otpor iz rejonu Starac i Smiljanka (tt 213), na minska polja i žičane prepreke. Do 16 časova uspostavljena je čvrsta veza između sve tri brigade i sadejstvo između četa i bataljona. Zatim je uslijedila desetominutna artiljerijska priprema. Treća krajiška i 1. proleterska brigada, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, napale su Pleternicu sa sjevera, a 13. proleterska sa 3. bataljonom 1. proleterske komunikacijom koja od Pleternice vodi ka Batrini.

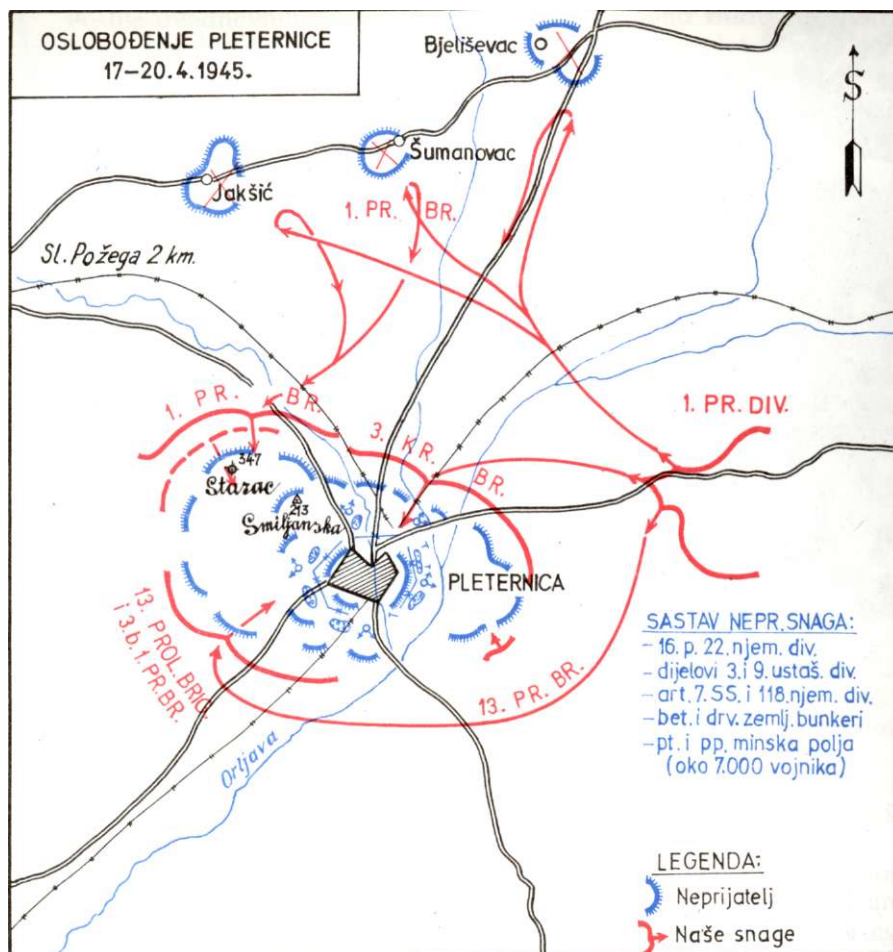
Nezadovoljni prijekorom komandanta Armije za neuspjeh u prvom napadu na jednoj strani, i željom da što prije izvrše zadatak, svi članovi Štaba 3. krajiške brigade i članovi štabova bataljona našli su se u prvom streljačkom stroju. Iako su politički komesar Brigade Petar Lazarević i njegov zamjenik Pero Trninić bili lakše ranjeni, našli su se u prvoj borbenoj liniji u sastavu jurišnih grupa, isticali se primjerom i podsticali borce. Na svaki uspjeh i osvojeni objekat neprijatelj je odgovarao protivnapadom. To se noću 19/20. aprila ponovilo nekoliko puta. U jednom od njemačkih protivnapada, streljačke čete bile su prisiljene da se povuku. Na položaju je ostao protivtenkovski top 45 mm, koji komandir voda Zivomir Bošković nije napustio. Izlažući se smrtnoj opasnosti, uz pomoć posluge, preuzeo je ulogu nišandžije i brzom paljbom odbio juriš neprijatelja. Zaustavio je prodor tenkova, bez čije podrške ni njemačka pješadija nije mogla produžiti napad. Za pokazanu samoinicijativu i odlučnost odlikovan je Ordenom za hrabrost.

Poslije toga događaja neprijatelj nije izvodio protivnapade. Te noći Brigada je krvarila kao nikada do tada. Svakog časa na bataljonska pre vijališta stizali su novi ranjenici, među kojima i članovi štabova bataljona i komandi četa. *»U toku te borbe samo 1. četa, 1. bataljona promjenila je devet komandira«*,⁸⁷⁸

U posljednjem jurišu otpor neprijatelja je slomljen. U četiri časa 20. aprila Pleternica je bila oslobođena. Sva uporišta, tvrde zgrade i bunker uništeni su i prorešetani direktnim pogocima artiljerijskih oruđa, svježnjevima bombi i energičnim dejstvom jurišnih grupa. Ostaci njemačke 22. divizije povukli su se prema Batrini, ostavljajući na stotine

⁸⁷⁷ A VII, k. 715, f. 3, dok. 24. Naredenje Štaba 1. proleterske divizije.

⁸⁷⁸ Zbornik sjećanja, *Treća krajiška brigada*, knj. 2, str. 570.

poginulih, ranjenih i zarobljenih, i ogromnu ratnu tehniku i opremu. Poslije završene borbe 3. krajiška brigada se prikupila, djelimično sredila i nastavila gonjenje neprijatelja.

U ovom napadu 1. proleterska divizija imala je oko 360 poginulih i 770 ranjenih.

U tridesetočasovnoj borbi za Pleternicu, iz stroja 3. krajiške proleterske brigade izbačeno je 429 boraca i rukovodilaca, od kojih 88 poginulih ili naknadno podleglih ranama, 312 ranjenih i 29 nestalih.

Među poginulima su bili: Mirko Knežević, politički komesar 1. bataljona, Jozo Franičević i Juraj Daniluk, komandiri četa i Milorad Simović komesar čete; zastavnici Đuro Čubrilo, Dušan Pilipović, Lazo Grbić i Marko Markobrat komandiri vodova.

Među ranjenima su bila 23 oficira, komandira i politička komesara četa.⁸⁷⁹

⁸⁷⁹ AVII, k. 718, br. reg. 1/4-2.

Sanitetsko osoblje brigade zbrinjava ranjenike za vreme borbi za Pleternicu, april 1945.

Prva proleterska brigada bez 3. bataljona, imala je 76 poginulih i 235 ranjenih.⁸⁸⁰

Politički komesar 1. bataljona, Mirko Knežević, bio je jedan od najmiljenijih i najhrabrijih boraca Brigade. Imao je 21 godinu. U poslednji juriš poveo je grupu od 19 odabranih boraca svoga bataljona. Iako ga je od toga odvratio komandant bataljona, grupa je izvršila juriš, a Mirko je u jurišu poginuo.⁸⁸¹ U istoriji 3. krajiške proleterske brigade nijedna pobjeda u bezbroj borbi, nije bila tako skupo plaćena kao ova na Pleternici. Brigada je skoro prepolovljena krenula prema Zagrebu.

Gubici koje je Brigada pretrpila u borbi za Pleternicu, posebno 1. bataljon, još više su potresli cjelokupni njen sastav nego gubici 3. bataljona za vrijeme nasilnog izviđanja nekoliko dana ranije u Srijemu. Međutim, uslovi u kojima se Brigada našla zahtijevali su da se borba nastavi, neprijatelj savlada i zemlja oslobodi.

U međuvremenu 18. aprila iz doline rijeke Bosne na lijevu obalu Save prebacila se i posljednja jedinica njemačkog 21. korpusa, koje su ojačale odbranu Slavonskog Broda i spriječavale dalji prodor 5. 6. i 17. divizije 1. armije.

Međutim, istovremeno dok je 1. proleterska divizija vodila borbu za Pleternicu, 5. 6. i 17. divizija, oslobodile su oko 23 časa 20. aprila Slavonski Brod.

⁸⁸⁰ A VII, k. 717, f. 2, dok. 25.

⁸⁸¹ Zbornik sjećanja, *Treća krajiška brigada*, str. 571.

Poslije dvodnevni borbi, 16. i 17. aprila u rejonu Budrovci - Strizivojna - Vrpolje, 42. i 48. divizija krenule su za 1. proleterskom divizijom preko Pleternice i 21. aprila oslobodile Slavonsku Požegu.⁸⁸²

Iz sastava 1. armije izašla je 17. divizija i krenula preko s. Trnova, Gašinaca, Podgorača i Našica i u rejonu Virovitice ušla u sastav 3. armije.

Borbe na rijeci Ilovi

Pošto je oslobodila Slavonski Brod, Pleternicu i Slavonsku Požegu, 1. armija dobila je zadatak da produži gonjenje neprijatelja prema Zagrebu. Prva proleterska i 21. divizija nastupale su opštim pravcem Slavonski Brod - Nova Gradiška - Okučani, a 5, 6, 42. i 48. divizija, Tenkovska i Konjička brigada od 22. do 24. aprila prebačene su preko Slavonske Požege u širi rejon Pakraca, a zatim produžile gonjenje neprijatelja.

Da bi spriječili dalji prodor naših snaga, poslije gubitka Virovitice, Slavanskog Broda i Banje Luke, Nijemci su užurbano pripremali već djelimično utvrđenu liniju odbrane od Drave, preko Bilo-gore - rijekom Ilovom - Pakrača poljana - Novska - Jasenovac i rijekom Unom do Bosanskog Novog.

Komandu nad svim njemačkim i ustaškim snagama od Save do Drave preuzeo je Stab njemačkog 21. korpusa, u čijem je sastavu bilo 16 divizija. Cilj njemačke odbrane na pomenutoj liniji bio je spriječiti brz prodor 1, 2. i 3. armije prema sjeveru i obezbjediti potrebno vrijeme za izvlačenje njemačkih i kvislinških snaga prema Austriji.

Pred frontom 1. armije nalazile su se neposredno raspoređene četiri njemačke i pet ustaško-domobrinskih divizija i jedna njemačka brigada, a u rezervi 7. SS divizija »Princ Eugen«.⁸⁸³

*

Cim je slomila otpor neprijatelja u rejonu Požeške kotline i oslobodila Pleternicu, 1. divizija dobila je zadatak da što prije izbije na komunikaciju Slavonski Brod - Nova Gradiška u rejonu Batrina. Prva je krenula 3. krajiška proleterska brigada⁸⁸⁴ duž komunikacije Pleternica - Batrina. Nešto kasnije, lijevom obalom Orljave krenula je Italijanska brigada. Za 3. krajiškom brigadom krenula je 1. proleterska brigada. Kad je čelo 3. krajiške brigade izbilo ispred sela Ratkovice, dočekana je snažnom vatrom neprijatelja iz rejona Rastik (tt 247) - Majdan (k. 214) - s. Dragovci - s. Ratkovic.

U borbu su stupili 1. i 2. bataljon, ojačani protivtenkovskom baterijom, četom protivtenkovskih pušaka i inženjerskom četom.

Neprijatelj je u prvo vrijeme pružao snažan otpor, ali je poslije jednočasovne borbe bio prisiljen na povlačenje. Ubrzo je pristigla i 1. pro-

⁸⁸² Zbornik, tom 11, knj. 1, dok. 84 i 85. Operacijski dnevnik 42. i 48. divizije.

⁸⁸³ Na frontu pred 1. armijom nalazile su se njemačke 22, 369, 181. i 41. divizija i 1, 3, 7, 8. i 9. ustaško-domobrinska divizija. *Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957, str. 683.

⁸⁸⁴ A VII, k. 718, br. reg. 9/1.

leterska brigada i, u sadejstvu sa 3. krajiškom, produžila gonjenje neprijatelja prema Batrini. Do tog vremena, glavnina njemačkog 21. korpusa već je bila izvučena prema Okučanima, ostavljajući samo slabije zaštitne dijelove. Kad su 3. i 1. brigada zauzele Batrinu, prednji dijelovi 21. srpske divizije, goneći neprijatelja, izbili su u visinu sela Lužana. Zatim su obje divizije nastavile energično gonjenje neprijatelja prema Okučanima i dalje prema Zagrebu. Duž puta Batrina - Nova Gradiška nastupala je 3. krajiška brigada, a za njom 1. proleterska brigada, dok je lijevo duž željezničke pruge nastupala 13. proleterska brigada i jedinice 21. srpske divizije.

Goneći zaštitne dijelove neprijatelja, 3. krajiška brigada je 23. aprila izbila u rejon sela Rešetara i Cernika i, poslije kratkog odmora, produžila nastupanje da bi 24. aprila izbila ispred sela Smrtići, 5 km sjeveroistočno od Okučana, gdje je dočekana snažnom odbranom neprijatelja.

Ne gubeći vrijeme, poslije kratkotrajne artiljerijske pripreme, dva bataljona 3. krajiške brigade pod komandom zamjenika komandanta brigade Dušana Trninića, napala su neprijateljevo uporište u s. Smrtići. Neprijatelj je pružio vrlo jak otpor, pa su u borbu ubačeni 3. bataljon 3. krajiške i 1. bataljon 1. proleterske brigade i Italijanska brigada. Poslije kratkotrajne borbe neprijatelj je razbijen i prisiljen na povlačenje. Oko 5 časova 24. aprila jedinice 21. srpske i 1. proleterske divizije, oslobodile su Novu Gradišku i produžile gonjenje neprijatelja prema Okučanima. U borbu je uvedena i cijela 1. proleterska brigada. Frontalnim napadom 1. proleterske i desnim obuhvatom 1. krajiške brigade neprijatelj je razbijen, i krajem 25. aprila Okučani su bili oslobođeni. Za 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom kretale su se 13. proleterska i Italijanska brigada.

Na dijelu fronta ispred 1. proleterske divizije odstupali su dijelovi njemačke 41. i 1. ustaško-domobranske divizije, podržavani snažnom vatrom artiljerije. Prilikom povlačenja neprijatelj je iza sebe ostavljao pravu pustoš, rušio sve mostove i propuste na putu i željezničkoj pruzi, a specijalnom mašinom ispresjecao pragove na željezničkoj pruzi, postavljao minska polja i razne prepreke, da bi što više usporio pokret naših jedinica, dobio u vremenu i omogućio pravovremeno izvlačenje svojih jedinica prema Austriji. Neprijatelj je naredni pojas odbrane organizovao na liniji: r. Una - Novska - Ilova - Bilo-gora - Virovitica.⁸⁸⁵

Pri daljem nastupanju naredni jači otpor neprijatelj je pružio 27. aprila na položajima Bujavica - Novi Grabovac. Prvi napad naših snaga nije uspio. Uvođenjem u borbu svježih snaga, neprijatelj je htjeo da po svaku cijenu spriječi prodor naših snaga na pravcu Okučani - Novska. Naročito žestoke borbe vođene su u rejonu Volonderski Brijeg. U toku dana neprijatelj je izvršio nekoliko snažnih protivnapada, ali bez uspjeha. Ni jedna ni druga strana u toku dana nisu mogle da se pomjere ni napred ni nazad. Zahvaljujući samoinicijativi starješina, hrabrosti i požrtvovanju boraca, neprijatelj je krajem dana ipak popustio. Samo toga dana na položaju je ostalo 117 poginulih njemačkih vojnika i veći broj ranjenih.

⁸⁸⁵ Oslobođilački rat, knj. 2, str. 638.

Iz stroja 3. krajiške proleTERSke brigade izbačeno je preko 60 boraca i starješina. U posljednjem jurišu Brigada je ostala bez komandanta 2. bataljona Laze Atlagića, koji je smrtno pogođen podlegao ranama, i političkog komesara Milana Skakića, koji je teško ranjen prenesen u bolnicu. Poginuli su i Petar Mirković, zamjenik komandira čete i Radovan Savić, politički delegat voda. Oni nisu imali sreće da na čelu svoga bataljona prodefiluju ulicama oslobođenog Zagreba. Među ranjenima su bili i komandiri četa Simo Salapura i Milan Keča, i još desetak starih boraca.

Za posljednjih 18 dana borbi iz stroja Brigade izbačeno je 828 boraca i rukovodilaca.⁸⁸⁶ Najbolji borci postajali su desetari, najbolji desetari komandiri vodova, a ovi najbolji komandiri četa i s uspjehom komandovali svojim jedinicama. U tim borbama cjelokupni sastav Brigade bio je jako zamoren i iscrpljen. Cijeloj 1. proleTERSkoj diviziji bilo je potrebno bar nekoliko dana predaha, ali to situacija nije dozvoljavala.

Pošto frontalno potiskivanje neprijatelja nije dalo očekivane rezultate, Štab 1. proleTERSke divizije odlučio je da 3. krajišku i 13. proleTERSku brigadu iz rejonu Okučana, uputi preko Bijele Stijene, Kričke i s. Popovca u rejon s. Lipovljana, sa zadatkom da desnokrilnim bočnim manevrom presijeku odstupnicu neprijatelju na dijelu komunikacije Banova Jaruga - s. Lipovljani. Poslije izvršenog zadatka 3. krajiška proleTERSka brigada prebačena je u rejon Goveđeg polja.

*

Nekoliko dana bilo je dovoljno da se borci malo odmire, jedinice srede i nastave borbu. Tako se cijela 1. proleTERSka divizija našla u rejonu: 1. proleTERSka brigada u s. Donji i Gornji Uljanik, 3. krajiška proleTERSka brigada u s. Dežanovcu, 13. proleTERSka u s. Kukunjevcu, a Italijanska u s. Blagorodovcu.⁸⁸⁷

Treća krajiška brigada popunjena je 30. aprila sa oko 400 novih boraca, koji su odmah raspoređeni po jedinicama. Proslava 1. proleTERSke divizije održana je 1. maja. Počela je priredbom organizovanom povodom dolaska novih boraca, koji su tom prilikom položili zakletvu. Na zboru je govorio politički komesar 1. armije Mijalko Todorović. Pored ostalog, odao je veliko priznanje 1. proleTERSkoj diviziji za postignute rezultate i ukazao na predstojeće zadatke.

Do tada Sjeverna grupa divizija 1. armije, 5, 6, 42. i 48. divizija, i jedinice 3. armije, nisu uspjele probiti odbranu neprijatelja na rijeci Ilovi. Upornom odbranom jedinica koje su ranije posjele odbrambene položaje na Ilovi i energičnim protivnapadom 7. SS divizije »Princ Eugen«, Nijemci su odložili prodor 1. armije prema Čazmi.⁸⁸⁸

Noću 30. aprila na 1. maj 1945, Nijemci su počeli organizovano da povlače svoje posljednje dijelove sa rijeke Ilove prema Čazmi, Vrbovcu i Zagrebu. Pošto 1. armija nije uspjela presjeći odstupnicu neprijatelju, Štab 1. armije naredio je svim jedinicama da nastave energično gonje-

⁸⁸⁶ Bojne relacije 3. krajiške proleTERSke brigade.

⁸⁸⁷ AVII, k. 715, f. 3, dok. 26. Naređenje 1. proleTERSke divizije.

⁸⁸⁸ Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*, str. 342, VIZ, Beograd, 1984.

nje neprijateljevih divizija.⁸⁸⁹ Drugog maja 1945. u borbu je uvedena i 1. proleterska divizija i, do kraja 3. maja izbila u s. Pavlovacy a zatim produžila gonjenje opštim pravcem: Trnovitica - Berak - Vagovina - Čazma - Dubrava. Desno od 1. divizije nastupale su 5. i 11. divizija, a lijevo 6. proleterska i 21. divizija.

Uporednim gonjenjem, na desnom krilu 1. divizije, nastupala je 3. krajiška brigada, u sredini 1. proleterska, a lijevo 13. proleterska brigada, a pozadi njih, u drugom ešelonu, Italijanska brigada. Samo na nekoliko uzastopnih položaja neprijatelj je pružio slabiji otpor. U zaštitnici su se, prema izvaji zarobljenika, nalazile slabije snage ustaša i Čerkeza, dok su se njemačke jedinice povukle na jedan do dva dana ranije.⁸⁹⁰

Na prvi jači otpor 3. krajiška brigada naišla je 4. maja kada je prešla put Bjelovar - Garešnica, a nešto kasnije i sjeverozapadno od s. Martinca. Pošto je razbila neprijatelja, noću 4/5. maja 1945. Brigada se prebacila preko puta Bjelovar - Čazma, i u brzom naletu oslobodila s. Daskaticu, Zdenčec i Sišćane. Neprijatelj se povukao na desnu obalu r. Česme, a pri povlačenju porušio dva mosta. Za kratko vrijeme 1. i 3. bataljon 3. krajiške brigade prešli su preko improvizovanih mostova r. Česmu, produžili napad i, oko 10 časova, ovladali selima Donji Markovac i Kabal, a zatim produžili prema selu Ivančanima. Pokušaj jedne satnije ustaša da oko 14 časova, udarom u lijevi bok 1. bataljona iz rejona sela Vukšince, spriječi dalji prodor 1. i 3. bataljona, odbijen je snažnom vatrom mitraljeske čete 1. bataljona. Goneći razbijene i demoralisane dijelove neprijatelja, bataljoni su, tako reći, upali na leđima zaštitnih dijelova u s. Dubravu i posjeli raskrscnicu puteva Žabno - Dubrava - Čazma i Dubrava - Vrbovec. U toku te borbe poginuo je komandir mitraljeske čete, Nikola Pilipović i dva borca.

Do kraja 6. maja divizije 1. armije dostigle su liniju: Gornji i Donji Tkalec - s. Lukovo - Vrbovec - s. Lonjica - s. Lupoglav - s. Kloštar - Ivanić Grad.

Štab 1. armije, izdao je zapovijest 7. maja potčinjenim jedinicama da u sadejstvu snagama 2. armije oslobode Zagreb.⁸⁹¹ U centru borbenog poretka i pravcu glavnog udara, opštim pravcem Vrbovec - Zagreb napadala je 1. proleterska divizija.

Desno, na pravcu Zlatar Bistrica - Zabok, napadale su 5. i 11. divizija, a lijevo 6. proleterska, 21. i 48. divizija, dok je 42. divizija zadržana u rezervi.

Bilo je predviđeno da i 10. zagrebački korpus napada na pravcu 1. proleterske divizije,⁸⁹² ali zbog udaljenosti njegovih jedinica on nije stigao na vrijeme.

Oslobođenjem Vrboveca, stvorili bi se povoljni uslovi za brži prodor naših snaga prema Zagrebu. Sem toga, osnovna komunikacija Varaždin - Zagreb i sporedni putevi koji izvode u dolinu Krapine,

⁸⁸⁹ Bojna relacija 1. proleterske divizije. AVII, k. 715, f. 3, 9, 27; *Oslobodilački rat* knj. 2, str. 639.

⁸⁹⁰ AVII, k. 715, f. 3, dok. 28. Naređenje 1. proleterske divizije i izvještaj 1. proleterske brigade, AVII, k. 717, f. 2, dok. 32.

⁸⁹¹ Zbornik, tom 11, knj. 1, dok. 117. Zapovjest Štaba 1. armije od 7. maja 1945.

⁸⁹² Zbornik, tom 11, knj. 1, str. 624-629. Zapovjest Štaba 1. armije od 7. maja 1945.

bili bi ugroženi, a kojima su Nijemci i ustaše izvlačili svoje snage prema sjeveru.

Pošto je obaviještena o bezuslovnoj kapitulaciji Njemačke i pod snažnim udarima Jugoslovenske armije na cijelom frontu, njemačka Komanda Jugoistok naredila je svim jedinicama ubrzano povlačenje.

Glavnina njemačkih i kvislinških snaga, ustaša, domobrana i četnika, ubrzano se povlačila 7. maja preko Zagorja u pravcu Celja i Dravograda u namjeri da izbjegne zarobljavanje, pređe jugoslovensku granicu i preda se savezničkim snagama u Koruškoj.

Prema zapovijesti Štaba 1. proleterske divizije⁸⁹³ 1. 3. i 13. proleterska i Italijanska brigada, dobile su zadatak da krenu usiljenim maršem prema Zagrebu, ne obazirući se na razbijene dijelove neprijatelja koji su se po grupama probijali prema Zagrebačkoj gori i Zlatar Bistrici.

Dok je 3. krajiška proleterska brigada potiskivala neprijatelja prema s. Dubravi, 1. i 13. proleterska brigada gonile su neprijatelja prema s. Vrbovcu. Vrbovec su u to vrijeme branili dijelovi njemačke 22. divizije, 369. legionarske divizije, 1. ustaško-domobranska divizija i dijelovi 21. puka zloglasne ustaške Crne legije i nešto Čerkeza. Njihov zadatak bio je da po svaku cijenu brane utvrđeni rejon oko Vrboveca, sve dok se ustaško rukovodstvo i posljednje jedinice ne povuku iz Zagreba. Štab 1. proleterske divizije u to vrijeme nije imao potpunijih podataka o stepenu utvrđenja, jačini i sastavu snaga koje su branile širi rejon oko Vrboveca.

Napad na Vrbovec izvršile su 1. i 13. proleterska brigada uz podršku artiljerijskog divizion 1. divizije; 1. brigada sa sjeveroistočne, a 13. brigada s juga prema željezničkoj stanici. Koristeći se dominantnim i unaprijed utvrđenim položajima, neprijatelj je pružio vrlo žilav otpor. Napad je obnovljen i 6. maja uz snažnu podršku artiljerije i avijacije. I artiljerija neprijatelja bila je vrlo aktivna. Pošto je u toku 7. maja ovladala dijelom komunikacija Vrbovec - Gradac, ubačena je u borbu i 3. krajiška brigada. Prije nego što je otpočela napad na Vrbovec, uz put je razbila neprijatelja i ovladala selima Varoš, Topalovac i Cerje. Izbijanjem na tu prostoriju iznenadila je neprijatelja i ugrozila njegovu odbranu na tom pravcu. Koncentričnim dejstvom sve tri proleterske brigade, otpor neprijatelja bio je slomljen i Vrbovec oslobođen. Samo mali dio njegovih snaga uspio je da se probije iz obruča na spoju 1. i 13. brigade noću 7/8. maja.

U ovoj borbi naročito velike gubitke pretrpila je 1. proleterska brigada - 158 poginulih i 359 ranjenih boraca.⁸⁹⁴

Po oslobođenju Vrboveca, 1. proleterska divizija 8. maja bila je prikupljena; 1. proleterska brigada u s. Biškupec; 3. krajiška u s. Sveti Ivan Zelina, 13. proleterska u s. Pisarjevo, a Italijanska brigada u s. Šalovec.⁸⁹⁵ Ne čekajući ni časa, 1. i 13. proleterska brigada krenule su usiljenim

⁸⁹³ Zbornik, tom 11, knj. 1, str. 667-683. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 1. proleterske divizije od 11. maja 1945. upućen Stabu 1. armije.

⁸⁹⁴ AVII, k. 717, f. 2, dok. 5. Bojna relacija 1. proleterske brigade; Operacijski dnevnik 1. proleterske divizije, AVII, k. 715, f. 3, dok. 29/.

⁸⁹⁵ Zbornik, tom 11, knj. 1, str. 667-683. Izvod iz operacijskog dnevnika 1. proleterske divizije od 11. maja 1945.

maršem prema Zagrebu, ne osvrćući se na manje grupe neprijatelja koje su se probile prema sjeveru.

Pošto je slomila otpor Nijemaca i ustaša na rijeci Ilovi, 1. armija je glavni udar nanijela na pravcu Dugo Selo - Sesvete - Zagreb. Na tom pravcu nastupala je ojačana 21. srpska divizija. Na putu Sesvete - Maksimir jedinice 21. divizije zaplijenile su i uništile ogromnu ratnu tehniku neprijatelja. Ovakvim manevrom 1. armije dio njemačkih i ustaških snaga nabačen je na Zagrebačku goru, sa kojima su se obračunale 3. krajiška proleterska brigada i druge brigade 1. armije. Do tada, odnosno do 8. maja dvije brigade 45. divizije 2. armije prešle su Savu kod s. Jakuševca, ušle u Zagreb, te zauzele radio-stanicu, naselje Trnje, željezničku stanicu, Trg Kralja Tomislava i aerodrom.⁸⁹⁶ Na intervenciju vrhovnog komandanta, Štab 1. proleterske divizije naredio je Štabu 13. proleterske brigade da u toku dana mora prodrijeti u Zagreb. Međutim, s obzirom na veliku udaljenost, 13. brigada ušla je u Zagreb tek krajem 9. maja.⁸⁹⁷

U očekivanju jedinica JA u Zagrebu je »napetost došla do kulminacije«, napisao je Lj. Vidas. »Neprijatelj je uglavnom napustio grad, pa smo sa oduševljenjem dočekali ulazak naše armije. Grmljavina topova je naglašavala da se pred gradom vodi borba sa ostacima bandita. Oko 11 sati prohujala je kao vior vijest »Naši ulaze! Kakvog li oduševljenja! Sva su srca zakucala od radosti... Radio-stanica koju je već preuzela naša vojska, javljala je svakog časa o stanju u Zagrebu. Samo još u nekim dijelovima grada trajale su slabe ulične borbe, sa manjim skupinama ustaša... Na večer opet slušamo radio-stanicu koja govori o velikoj pobjedi. Slijedeći dani bili su dani blagdanskog raspoloženja.«⁸⁹⁸

I 1. proleterska brigada, vodeći sporadične borbe sa razbijenim grupama neprijatelja, stigla je usiljenim maršem na istočnu ivicu grada i oko 14 časova promarširala sa proleterskom zastavom na čelu kolone kroz oslobođeni Zagreb.

Posljednje borbe 3. krajiške proleterske brigade

Međutim, u takvoj situaciji 3. krajiška proleterska brigada, ojačana artiljerijskim divizionom Artiljerijske brigade 1. divizije, dobila je vrlo delikatan i odgovoran zadatak. Noću 7/8. maja ona se prikupila u rejonu s. Novo Mjesto, 3-4 km istočno od Svetog Ivana Zeline, s tim da krene usiljenim maršem i desnim obuhvatom padinama Zagrebačke gore izbije u rejon Šestine i, sa zapadne strane, da upadne u Zagreb. Desno od 3. krajiške brigade grebenom Zagrebačke gore nastupala je Italijanska brigada. Od Novog Mjesta do s. Šestine je preko 45 km. Prema zapovjesti Štaba Brigade, kolona se kretala osnovnim pravcem: Sveti Ivan Zelina - Biškupec - Kašina - Vidovec - Markuševac - Šestine - Vrapče. Cilj tog manevra bio je da se onemogućući izvlačenje neprijateljeve motorizovane kolone i pješadije, koja se probijala padinama

⁸⁹⁶ A VII, k. 715 A br. reg. 33/66-4.

⁸⁹⁷ Todor Radošević, *13. proleterska brigada »Rade Končar«*, str. 333.

⁸⁹⁸ Lj. Vidas, *Zagreb u očekivanju naše armije prigodne borbe Trinaeste proleterske brigade*, str. 252.

Posle razbijanja ustaške bojne kod sela Šestine (Zagreb), 8. maj 1945.

Zagrebačke gore i dalje prema Mariji Bistrici. Brigada je krenula 8. maja u 2 časa iz Novog Mjesta. Čim je čelo kolone prešlo put Sesvete - Sveti Ivan Zelina, naišlo je na snažan otpor neprijatelja. Za borbu su se razvili 2. i 3. bataljon i, poslije kratkotrajne borbe, razbili neprijatelja koji se povukao u s. Berislavce, malo se sredio i prešao u protivnapad, koji su 1. i 3. bataljon energičnim dejstvom odbili i produžili pokret.

S obzirom na postavljeni cilj i u želji da što bolje izvrši zadatak i učestvuje u oslobođenju Zagreba, zajedno s ostalim brigadama, Štab 3. krajiške brigade odlučio je da sa glavninom Brigade produži pokret, a 2. bataljonu postavio je zadatak da se obračuna sa razbijenim neprijateljem. Poslije tog sukoba, glavnina Brigade krenula je usiljenim maršem da bi što prije izbila na postavljeni cilj. Istovremeno i istim tempom kretale su se i ostale brigade 1. proleterske divizije, da što prije, u sadejstvu sa jedinicama 2. armije, oslobode Zagreb. Ispresjecan teren, uzak i prašnjav put, usporavali su pokret kolona. Artiljerijski divizion, brigadna baterija, prateće i pozadinske jedinice, uz velike napore, pristizali su streljačke bataljone.

Da bi 3. krajiška brigada izvršila postavljeni zadatak, njen štab je odlučio da komandant Brigade, operativni oficir Nikica Pilipović i obavještajni oficir Bojan Polovina, sa 1. i 3. bataljonom krenu što brže naprijed, a da 2. bataljon i ostali dijelovi Brigade krenu organizovano i planski za 1. i 3. bataljonom, pod komandom ostalih članova Štaba Brigade. Čelni bataljoni nisu se zadržavali u borbi sa manjim grupama neprijatelja, koje su se probijale prema Zagrebačkoj gori.

Na kraju 8. maja, kod s. Markuševca, Ćazim Golalić komesar 1. bataljona i Nikola Pilipović Maraš, zamjenik političkog komesara bataljona vozeći se u čezama, naišli su na ustašku zasjedu i obojica poginuli. Poslije dvadesetočasovnog marša bez zastanka i odmora, u prvi sumrak, pošto je kolona prošla selo Markuševac, naišla je na kolone neprijateljevih vojnika razmještene oko puta. Na čelu kolone 1. i 3. bataljona kretali su se komandant 1. bataljona Mišo Ćulibrk, zamjenik političkog komesara bataljona Braco Galin i komandant Brigade Ilija Radulović. Pri susretu sa neprijateljem shvatili su da se radi o neprijateljevim vojnicima koje je zarobila 6. lička divizija, koji su se umorni i demoralisani odmarali.

Bez obzira na to, 1. i 3. bataljon prolazili su pored oklopnih vozila, kamiona, automobila, artiljerijskih oruđa, zaprežnih kola i automatskog oružja, kroz kolonu od nekoliko stotina neprijateljevih vojnika, a da ih niko nije upitao ko su i kakve su im namjere. Za to vrijeme nije ispaljen ni jedan jedini metak.

Kolona 3. krajiške brigade produžila je pokret i pred zoru, poslije puna 24 časa napornog marša, stigla u s. Šestine. Kolona je zastala, a pošto se nigdje nije čula borba, oko sela Šestine organizovana je kružna odbrana. Štab Brigade smjestio se u župnikovu kuću u selu i organizovao prikupljanje podataka o neprijatelju. Župnik je bio predusretljiv i obavjestio je komandanta Brigade da se u blizini sela nalazi jedna domobranska bojna, koja se želi predati. U samu zoru pred župnikovu kuću stigao je zapovjednik Bojne u crnoj limuzini, i izrazio spremnost da se bori protiv Nijemaca. Odmah zatim njegova bojna posjela je položaje sjeverno od s. Lukšić, frontom prema Zagrebačkoj gori.

Međutim, oko 5 časova kolona neprijateljevih vojnika, kroz koju su prethodne noći prošli 1. i 3. bataljon, i za koju su smatrali da su zarobljenici, krenula je u napad na 1. i 3. bataljon iz tri pravca i na svakom pravcu sa po 500 vojnika. Pošto su prišli na blisko odstojanje, pozvani su na predaju i da odlože oružje. Međutim, umjesto predaje uslijedila je vrlo žestoka paljba sa obje strane. Članovi Štaba Brigade tek tada su shvatili situaciju u kojoj su se našli. Neprijatelj je ulagao ogromne napore da se probije prema Zagrebačkoj gori. Nakon dvočasovne, ali vrlo žestoke borbe, neprijatelj je bio prisiljen na odstupanje u pravcu s. Kraljevec.

Poslije izvjesnog vremena, neprijatelj se sredio i ponovo prešao u protivnapad na 1. bataljon, i domobransku bojnu koja je prihvatila borbu. Protivnapad je odbijen, a od domobranske bojne u sastavu 3. krajiške brigade ostalo je oko 40 boraca, koji su se hrabro borili u toku cijelog dana. Bataljoni su se brzo sredili, posjeli povoljnije položaje i organizovali kružnu odbranu.

U međuvremenu je iskrsao još jedan problem. Ponestalo je municije sovjetskog porijekla, a naročito za puškomitraljeze. Neprijatelj je to uočio i ponovo prešao u protivnapad. Zalihe municije spale su na svega po nekoliko metaka na pušku, a oko 10 časova »ugasio« se i posljednji puškomitraljez, sem jednog jedinog, koji je imao dovoljno municije. Situacija je bila vrlo kritična, posebno za to što ni sa jednom susjednom jedinicom nije bilo veze, Viti je, pak, Štab Brigade bio obavješten šta se sve dešava u Zagrebu. U kritičnom trenutku pristigao je 2. bataljon

artiljerijske jedinice i ostali dijelovi Brigade sa rezervama municije. U jednoj uvali pronađeni su i magacini raznovrsne municije njemačkog porijekla, od koje se mogla koristiti samo minobacačka, zato što razlika u kalibru od 1 mm nije predstavljala problem.

Situacija se oko 11 časova potpuno izmjenila. Neprijatelj je potpuno razbijen, a njegova tehnika, posebno motorna vozila, bila su obavijena dimom i prašinom od snažne minobacačke vatre. Pored toga i jedan jedini »šarac« koji se još našao u Brigadi u rukama hrabrog »šardžije«, komandira 2. čete 3. bataljona, odigrao je prvorazrednu ulogu. Eksplozija municije koja se nalazila na kamionima, poslije svakog pogotka, unosila je još veći strah i zabunu u neprijatelja. Rejon u kome je 3. krajiška brigada 9. maja vodila vrlo žestoku borbu, pretvoren je u pravu pustoš. Napuštena motorna vozila, artiljerijska oruđa, minobacači, vozeće kuhinje pješadijsko naoružanje, ležali su popaljeni, oštećeni ili prevrnuti pored puta.

Karakteristično je da u toku 9. maja za vrijeme dok je 3. krajiška proleterska brigada vodila najžešće borbe na padinama Zagrebačke gore, nije između Štaba 1. proleterske divizije i Štaba 3. brigade postojala ni telefonska ni radio-veza. Pokušaj Štaba 1. proleterske divizije da u nekoliko navrata uspostavi vezu sa Štabom 3. brigade, upućivanjem pojedinih vodova, pa i četa, nije uspio. Svaki put su te jedinice bile onemogućene od neprijatelja i vratile se neobavljenog posla. Tek 10. maja oko 11 časova veza je bila uspostavljena, pošto je 3. krajiška brigada razbila neprijatelja u rejonu Šestine.

Pošto je veza uspostavljena, Štab 1. proleterske divizije je bio obavješten o rezultatima borbe, a Štab 3. krajiške brigade o situaciji u Zagrebu. Brigada je dobila zadatak da se što prije sredi, organizuje prikupljanje ratnog materijala, a sve zarobljenike uputi u sabirni logor.

U međuvremenu, pošto je začelje 3. krajiške brigade 8. maja prešlo komunikaciju Zagreb - Varaždin, jedna neprijateljeva motorizovana kolona probijala se prema Varaždinu. Na položajima Hum - Marija Bistrica, zaustavljena je snažnim otporom 6. istočnobosanske proleterske i 15. majevičke brigade 17. divizije.

Toga dana u 14 časova na osnovu proglasa njemačke Vrhovne komande o bezuslovnoj kapitulaciji Njemačke, upućen je ultimatum neprijateljevim snagama, koje su se u to vrijeme nalazile na prostoriji Breznički hum - Trgovišće, sjeverozapadno od Križevca.

Nakon izvjesnog vremena komandant 6. proleterske istočnobosanske brigade, Rade Čorak sa grupom oficira štaba brigade, sastao se sa grupom njemačkih oficira, koju je predvodio njemački major, komandant jednog bataljona. Pregovori su vođeni stojeći na otvorenom terenu. Nijemci su priznali da je došao kraj rata, da su spremni da prekinu borbu i predaju naoružanje, pod uslovom da prethodno traže saglasnost pretpostavljene komande. Zaključeno je da prekid vatre prestane u 18 časova i predaja u 22 časa istog dana. Nakon toga pregovarači su se rastali.

Cilj Nijemaca je bio da putem pregovora dobiju u vremenu, kako bi se sa što manje gubitaka izvukli sa isturenog položaja na kome su se našle njihove jedinice. Ne poštujući dogovor, Nijemci su otpočeli ubrzano povlačenje preko Trgovišća u pravcu Krapine. Došlo je ponovo

Prikupljanje plena kod sela Šestine (Zagreb), 8. maj 1945.

do vrlo žestoke borbe. Za vrijeme povlačenja, u rejonu sela Breznica i Hum i na komunikaciji prema Zlatar Bistrici, neprijatelj je zapalio preko 150 vozila i uništio nekoliko desetina topova i teških minobacača, a pešadijom nastavio užurbano povlačenje. Zatim su 17. i 16. divizija produžile gonjenje neprijatelja u pravcu s. Mihovljan.⁸⁹⁹

Poslije borbi u rejonu Šestine, štab brigade odredio je grupu starješina i vojnika sa zadatkom da prikupe zarobljenike, zaplijenjenu tehniku i naoružanje i predaju u sabirni centar.⁹⁰⁰

Naši gubici bili su 27 poginulih, 145 ranjenih i 13 nestalih boraca i starješina.

Tako je, u jutarnjim časovima 10. maja 1945. na južnim padinama Zagrebačke gore, 3. krajiška proleterska brigada završila četvorogodišnji ratni put.

Po izvršenom zadatku, jedinice brigade su se prikupile i razmjestile u Zagrebu, a posle kraćeg odmora krenule za Trst. Treća krajiška proleterska brigada, nije imala priliku da na čelu 1. proleterske divizije i ostalih brigada 1. i 2. armije, među prvima uđe u oslobođeni Zagreb, što je inače bila želja celokupnog sastava.

⁸⁹⁹ Rudi Petovar i Savo Trikić, »Šesta proleterska istočnobosanska brigada«, str. 664, VIZ, Beograd, 1983.

⁹⁰⁰ ... »U borbama koje je 3. krajiška brigada vodila u toku 8, 9. i noću, 9/10. maja izbrojano je 1.200 ubijenih, a zarobljeno 630 neprijateljskih vojnika... Zaplijenjeno je 56 topova raznog kalibra, 63 minobacača, dvoja borna kola, 133 puškomitraljeza, 71 radiostanica, 70 telefonskih aparata, 70 telefonskih centrala, 15 vozećih kuhinja, 25 kamiona, 7 putničkih automobila, među kojima i limuzina Ante Pavelića, koja je nađena kod njegove vile pod Zagrebačkom gorom. Pored toga zaplijenjeno je 1.500 konja sa kolima i opremom, nekoliko magacina razne opreme i municije i drugog ratnog materijala«.

Jedinice 2. bataljona 3. krajiške brigade ulaze u Zagreb 10. maja 1945.

Devetog maja 1945. poslednjeg dana borbe, rukovodeći kadar brigade sačinjavali su:

U štabu brigade: komandant Ilija Radulović Ile, politički komesar Petar Lazarević Švabo, zamjenik komandanta Dušan Trninić, zamjenik političkog komesara Pero Trninić, načelnik štaba Milan Đukić, načelnik operativnog odsjeka Nikica Pilipović, načelnik političkog odsjeka Lazo Srdić, načelnik personalnog odsjeka Drago Kačar, načelnik organizacijsko-mobilizacijskog odsjeka Drago Marjanović, načelnik obaveštajnog odsjeka Bojan Polovina, načelnik OZN-e Jovo Šobot i načelnik šifrantskog odsjeka Simo Trkulja.

Načelnici rodova: načelnik artiljerije Lazo Uzelac, načelnik inženjerije Jovo Ajder, načelnik veza Luka Ačić i načelnik kluba Milan Čulafić.

U komandi pozadine brigade: zamjenik komandanta za pozadinu Sava Novković, načelnik tehničkog odsjeka Ilija Golijanin, intendant Đuran Rokvić, referent za ishranu Duško Pilipović, referent za odjeću i obuču Kilola Kapelan, načelnik finansijskog odsjeka Stevan Šobot, referent saniteta Dragija Torbica i brigadni ljekar Sokalj Tolja.

U 1. bataljonu: komandant Mišo Čulibrk, politički komesar Čazim Golalić, zamjenik komandanta Boško Marić Šolaja i zamjenik političkog komesara Braco Galin.

U 2. bataljonu: komandant Niko Knežević, politički komesar Milan Skakić, zamjenik komandanta Mile Ožegović i zamjenik političkog komesara Dušan Kerkez.

U 3. bataljonu: komandant Milan Bodiroža Radak, politički komesar Dragutin Bego, zamjenik komandanta Milan Tankosić i zamjenik političkog komesara Nikola Pilipović Maraš.

*

Međutim, i ako je nemačka vrhovna komanda još 7. maja, potpisala akt o безусловnoj kapitulaciji, rat na tlu Jugoslavije još nije bio završen. Brzim prodorom jedinica 3. armije, preko Varaždina i Maribora u rejon Dravograda i jedinica 4. jugoslovenske armije poslije oslobođenja Trsta i manevrom uz dolinu Soče i preko Ljubljane i izbijanjem u Korušku u rejon Celovca, obruč je zatvoren, a glavnini njemačkih i ustaško-domobranskih snaga onemogućeno probijanje preko jugoslovensko-austrijske granice u Austriju.

U toku 14. i 15. maja, na području Dravograd - Slovengradec, kapitulirale su glavne snage neprijatelja. U tim borbama neprijatelj je pretrpio ogromne gubitke u ljudstvu a na bojnopolju izgubio svu ratnu tehniku i pješadijsko naoružanje. Među zarobljenima je bio i njemački feldmaršal Ler, glavnokomandujući svih snaga, koje su se povlačile prema Austriji, među kojima i veći broj generala, viših i nižih oficira.

Tako je rat na tlu Jugoslavije završen 7 dana poslije kapitulacije fašističke Njemačke, a jedinice Jugoslovenske armije završetak rata krunisale slavnom pobjedom, nad neprijateljem svih boja i raznovrsnih formacija.

Iz lične karte 3. krajiške brigade

Na dan formiranja, 22. avgusta 1942, u prvom stroju Brigade stajala su 704 borca u selu Kamenici kod Drvara. Pretežan broj sačinjavali su industrijski i šumski radnici Drvara i Bosanskog Petrovca, nekoliko đaka i manji broj zemljoradnika, uglavnom, mlađih ljudi.

Septembra mjeseca imala je preko 1.250 boraca i bila sposobna da izvodi najraznovrsnija borbena dejstva u uslovima partizanskog ratovanja.

Početkom novembra 1942. ušla je u sastav 1. proleterske divizije NOV i POJ, u kojoj je ostala sve do kraja rata. Cjelokupni sastav Brigade, rukovođen hrabrim i provjerenim komandantom i političkim komesarom, Nikolom Karanovićem i Simom Tadićem, i ostalim članovima Štaba Brigade, ulagao je posebne napore da sve jedinice u brigadi dostignu borbene kvalitete, koje su do tada stekle 1. proleterska, 3. sandžačka i druge brigade NOVJ koje su prije nje formirane.

Poslije nekoliko uzastopnih, ali vrlo uspješnih borbi, 3. krajiška brigada, u sastavu 1. proleterske divizije dobijala je sve odgovornije i delikatnije zadatke. Što je vrijeme više odmicalo, Brigada se brojno, vojnički i politički, sve više jačala i organizovala.

Od četiri bataljona, krajem 1943, u toku rata imala je u svom sastavu sedam bataljona, što nije bio slučaj sa ostalim brigadama NOV i PO Jugoslavije. Njeno brojno stanje sve do prelaska u Srbiju, sredinom

1944, kretalo se od 1.600 do 1.850 boraca, od kojih 150 do 180 žena-boraca. Za vrijeme borbi za oslobođenje Beograda i na Sremskom frontu, narasla je na preko 3.500 boraca. I pored povremene popune, ali i velikih gubitaka na Sremskom frontu i u borbama za konačno oslobođenje zemlje, rat je završila sa preko 2.000 boraca, od kojih oko 170 žena-boraca.

Na svom borbenom putu prešla je preko 23.000 kilometara.

U toku rata vodila je borbe u sastavu 1. proleterske divizije sa dvije elitne njemačke divizije - 1. brdskom i 7. SS divizijom »Princ Eugen«. Učestvovala je u 117 značajnih borbi širom Jugoslavije, od čega samo za oslobođenje 33 grada i desetine većih i manjih mjesta.

Od dana svog formiranja, do kraja rata, nanijela je neprijatelju gubitke od oko 37.000 poginulih i ranjenih vojnika. Zaplijenila je ili uništila 6 aviona, 43 tenka i oklopna automobila, 2 borna kola, 200 kamiona sa raznom opremom, oko 200 automobila, 130 topova raznih kalibara, 2 teške haubice, 150 teških minobacača, 111 lakih minobacača, 826 mitraljeza i puškomitraljeza, 11.800 pušaka, 30 vagona municije, 20 vagona hrane, 5 skladišta odećne opreme, 15 skladišta oružja i municije, 1 skladište benzina sa 3.500.000 litara. Porušila je 55 mostova i 14 kilometara željezničke pruge, 12 željezničkih stanica, 1 tunel, 33 lokomotive, 280 željezničkih vagona, 6 raznih fabrika, 2 rudnika, 1 električnu centralu, oko 100 radio-stanica raznog dometa, 80 telefona, 115 vozećih kuhinja, 1.500 konja s kolima, i zarobila 9 neprijateljevih zastava.

Višegodišnjim prikupljanjem i provjerom podataka, utvrđeno je da se u sastavu Brigade, u toku rata, borilo 6.274 borca. Međutim, cijeni se da je kroz nju prošao daleko veći broj boraca.

Od 6.274 borca, njih 2.686 je rođeno na području SR Bosne i Hercegovine, 2.621 na području SR Srbije, od kojih 167 u Vojvodini i 8 na Kosovu. Na području SR Hrvatske rođeno je 530, Slovenije 86, Crne Gore 33 i na području Makedonije 13.

U redovima Brigade borilo se: 295 Italijana, 5 Rusa, 2 Rumuna i po jedan Poljak, Francuz, Bugarin i Turčin.

Sa područja Bosne i Hercegovine Brigada je popunjavana sa terena 53 opštine. Najveći broj njih rođen je na terenu opštine Bosanski Petrovac - 1.022, Drvara 935, Sanskog Mosta 126, Bihaća 112, Bosanske Krupe 55, Ključa i Bugojna po 52, dok je na terenu ostalih 46 opština Bosne i Hercegovine rođeno od 8 do 50 boraca.

Sa područja SR Srbije Brigada je popunjavana sa terena 37 opština. Samo iz Beograda u Brigadu je stupilo 438 boraca, Mladenovca 382, Niša 157, Valjeva i Aleksandrovca po 154, Uba 149 i Arandjelovca 105, dok je sa terena ostalih opština Srbije u Brigadu stupilo 5 do 100 boraca.

Ogromna većina boraca sa područja SR Hrvatske rođena je u Dalmaciji, 33 na terenu opštine Donji Lapac i po 10 do 15 boraca sa terena opština Županje, Vinkovaca, Belog Manastira i Daruvara.

Borci rođeni na području SR Slovenije potiču sa terena Nove Gorice i Idrije, dok su borci iz Crne Gore rođeni u Pljevljima, Mojkovcu i Bijelom Polju.

Nacionalni sastav boraca Brigade bio je: 5.234 Srbina, 403 Hrvata, 86 Slovenaca, 33 Crnogorca, 102 Muslimana, 13 Makedonaca, 98 Mađara, 295 Italijana, 5 Rusa, 2 Rumuna i po jedan Poljak, Francuz, Bugarin i Turčin.

Posebno mjesto u redovima Brigade zauzimaju borci Italijanskog bataljona »Mateoti«, koji su se, rame uz rame sa ostalim borcima Brigade, hrabro borili i isticali primjerom. Oni su zajedno sa ostalim borcima Italijanima, koji su se borili u redovima jedinica NOV i POJ, ispunili svoj internacionalni dug prema narodima Jugoslavije i progresivnim snagama svoje zemlje u borbi za pobjedu nad italijanskim i njemačkim fašizmom i međunarodnom reakcijom.

Od 6.274 borca do 22. avgusta 1942, kada je Brigada formirana, stupilo je u borbu 1.415, a do kraja 1942. još 328 boraca. U 1943. godini u Brigadu je stupio 891 borac, 1944. godine 3.023, a 1945. godine 617 boraca.

Od 6.274 borca u Brigadi je bilo 400 žena-boraca. Njih 88 stupilo je u borbu 1941. godine, 165 u 1942, 83 u 1943, 57 u 1944. i 6 u 1945. godini.

Prema godinama starosti u Brigadi je bilo: do 16 godina 239 boraca, od 17 do 19 godina 1.537, od 20 do 22 godine 1.934, od 23 do 25 godina 984, od 26 do 29 godina 566, od 30 do 35 godina 524 i preko 35 godina 162 borca. Za 328 boraca nisu utvrđeni podaci o godinama starosti. Pretpostavlja se da su to bili borci mladih godišta.

Prema socijalnom sastavu: 1.635 su bili radnici, 3.536 zemljoradnici, 254 učenika, 25 studenata, 83 službenika, 283 domaćice i 458 ostalih profesija.

Članova KPJ i članova SKOJ-a bilo je 1.590, od kojih 1.242 člana KPJ i 343 člana SKOJ-a, dok je broj kandidata za članove KPJ bio promjenljiv i kretao se od nekoliko desetina pa naviše. Od 1.590 članova KPJ i SKOJ-a, njih 82 bili su borci od 1941. godine, 443 od 1942, 559 od 1943, 368 od 1944, 138 od 1945. godine. Šesnaest boraca bili su članovi KPJ od prije rata.

Prema funkciji koju su obavljali u Brigadi i u drugim jedinicama NOV i POJ, bilo je preko 1.600 rukovodilaca, i to:

- u četama 1.216 od kojih: 411 desetara, 209 komandira vodova, 93 politička delegata voda, 207 komandira četa i 40 zamjenika, 53 politička komesara čete i 33 zamjenika, 27 ekonomista četa i 143 četna bolničara, odnosno bolničarke;

- u bataljonima je bilo 218 starješina, od kojih: 53 komandanta bataljona i 24 zamjenika, 32 politička komesara i 16 zamjenika, 7 ađutanata bataljona, 8 obavještajnih oficira, 9 rukovodilaca SKOJ-a, 24 intendant, 40 referenata saniteta, i 5 njihovih zamjenika;

- u Štabu Brigade 113, od kojih: 7 komandanata i 7 zamjenika, 10 političkih komesara i 8 zamjenika, 4 načelnika Štaba, 2 operativna oficira, 8 obavještajnih oficira, 9 intendant, 7 članova Politodjela, 9 rukovodilaca SKOJ-a, 10 načelnika Političkog odsjeka, 3 načelnika veze, i 5 zamjenika, 6 referenata saniteta, 3 komandira i 2 politička rukovodioca u brigadnom sanitetu i 13 higijeničara.

U Štabu 1. proleterske divizije 23, od kojih: 4 komandanta i 1 zamjenik, 1 politički komesar i 2 zamjenika, 2 člana Politodjela i 13 referenata raznih službi.

U Štabu korpusa 4, od kojih: 1 zamjenik komandanta, 1 politički komesar, 1 upravnik baze i 1 upravnik korpusne bolnice.

*

U borbi za slobodu, za bolji i sretniji život, za bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti Jugoslavije, od 6.274 borca Brigade u toku rata poginulo je 2.297 boraca i starješina od kojih 434 člana KPJ i 210 članova SKOJ-a. U 1942. godini poginulo je njih 81, u 1943. 723, u 1944. 596, i u 1945. godini 897 boraca, odnosno 2.165 muškaraca i 132 žene.

Od ukupnog broja poginulih, njih 1.186 rođeno je na području SR Bosne i Hercegovine, od kojih samo sa terena opštine Bosanski Petrovac 478, a 370 sa područja opštine Drvar. Sa područja SR Srbije poginulo je 728, od kojih 48 sa područja AP Vojvodine i 2 sa AP Kosova. Sa područja SR Hrvatske poginulo je 181, SR Slovenije 30, SR Crne Gore 15. Pored njih, poginulo je 40 Italijana, 1 Rus, 1 Poljak i 1 Bugarin.

Prema godinama starosti, poginuli su rođeni: 7 njih rođeno do 1900. godine, 14 od 1901. do 1905, 86 od 1906. do 1910, 201 od 1911. do 1915, 208 od 1916. do 1919, 1.106 od 1920. do 1925. i 245 od 1926. do 1930, dok za 430 poginulih boraca nije utvrđena godina rođenja. Pretpostavlja se da su to bila mlađa godišta.

Prema socijalnom sastavu poginulo je: 626 radnika, 1.340 zemljoradnika, 120 žena-đomaćica, 59 đaka, 7 studenata, dok ih je 145 pripadalo drugim profesijama.

Prema godinama stupanja u NOB, njih 673 stupila su u borbu 1941, 335 u 1942, 304 u 1943, 836 u 1944. i 31 u 1945. godini, dok za 118 boraca nije utvrđeno vreme stupanja u NOB.

Prema godinama stupanja u Brigadu, njih 861 bili su borci od 1942, 419 od 1943, 791 od 1944, 67 od 1945, dok za 163 poginula borca nisu utvrđeni podaci.

Prema nacionalnom sastavu poginulo je 2.015 Srba, 116 Hrvata, 40 Slovenaca, 30 Muslimana, 16 Crnogoraca, 26 Mađara, 40 Italijana, 2 Rumuna, 1 Rus, 1 Poljak, 1 Bugarin i 1 Jevrej, dok za ostalih 9 nije utvrđena nacionalna pripadnost.

Prema funkciji koju su obavljali poginuli su: 1 komandant divizije, 4 zamjenika komandanta Brigade, 1 politički komesar Brigade, i 1 zamjenik, 11 komandanata bataljona i 5 zamjenika, 3 politička komesara bataljona i 1 politički komesar divizionara, 4 zamjenika komesara bataljona i 1 zamjenik komesara divizionara, 60 komandira četa i 26 političkih komesara četa, 12 zamjenika komandira četa i 9 zamjenika političkih komesara četa, 1 komandir baterije i 1 zamjenik političkog komesara čete, 148 komandira vodova i 57 vodnih političkih delegata, 116 desetara i 23 zastavnika Brigade.

Karakteristično je da je samo iz 1. čete 1. bataljona poginulo 9 komandira četa, iz 2. čete 3. bataljona 7, dok su iz 2. čete 2. bataljona

poginula 4 komandira čete. Poginulo je 95 sanitetskih rukovodilaca od kojih: 1 referent saniteta bataljona, 19 četnih bolničara, 23 žene-četne bolničarke i 52 vodna bolničara.

Takođe poginuli su: 1 rukovodilac Politodjela, 1 obavještajni oficir Brigade, 3 obavještajna oficira bataljona, 1 omladinski rukovodilac Brigade, 2 omladinska rukovodioca bataljona, 4 omladinska rukovodioca četa, 4 intendanta i 1 zamjenik u bataljonu, 3 ekonomista četa, 1 rukovodilac kulturno-prosvjetne ekipe, 1 ratni dopisnik, 1 odbornik, 1 član sreskog komiteta KPJ i 1.713 boraca, od kojih 23 puškomitraljesca i 10 kurira.

Najveći broj boraca poginuo je: u borbama oko Teslića 60, u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi 106, pred početak i u toku pete neprijateljeve ofanzive preko 300, a samo na Sremskom frontu 715, koji su se tada nalazili u sastavu Brigade, i 28 koji su se nalazili kao prekomandovani u drugim jedinicama. U rejonu Pleternice poginulo je 217, a u borbama na prilazima Zagrebu 136 boraca. Velike gubitke Brigada je pretrpila i u borbama za Bugojno, Travnik, Banju Luku, Glamoč, Livno, Crni Vrh, Valjevo i druga mjesta.

Iz navedenih podataka vidi se da je 3. krajiška proleTERSka brigada bila popunjena iz svih krajeva Jugoslavije i, u pravom smislu, bila je jugoslovenska, a po socijalnom sastavu i starosnoj strukturi, proleTERSka i izrazito omladinska.

Trinaest boraca 3. krajiške proleTERSke brigade proglašeno je narodnim herojima Jugoslavije, a 16 njenih boraca proizvedeno je u čin generala Jugoslovenske narodne armije.

Za postignute rezultate u borbama, hrabrost i požrtvovanje njenih boraca, izvanrednu borbenu gotovost i moralno-političko stanje, Brigada je dobila najveća odlikovanja iz perioda drugog svetskog rata i to: Orden narodnog oslobođenja, Orden narodnog heroja, Orden bratstva i jedinstva i Orden partizanske zvijezde prvog reda.

Pet puta posebno i tri puta u okviru 1. proleTERSke divizije pohvaljena je od Vrhovnog komandanta NOV Jugoslavije. Dva puta je pohvaljena od Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Za postignute rezultate u borbi, za vrijeme takmičenja, u toku druge polovine 1944. godine proglašena je od Štaba 1. proleTERSkog korpusa Uzor-brigadom.

Izvori i literatura

OBJAVLJENA GRAĐA:

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije 1941-1945;

- Tom I, knj. 10, 11, 12, 13 i 14,
- Tom II, knj. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 i 14,
- Tom III, knj. 5 i 6,
- Tom IV, knj. 1 i od 3 - do - 28,
- Tom V, knj. 8 i 19,
- Tom IX, knj. 1 i 4,
- Tom XI, knj. 1 i 3,
- Tom XIV, knj. 13 i 14,
- Stenografske bilješke: Sjećanja grupe aktivista pokreta i organizatora ustanka u Drvaru i Bosanskom Petrovcu - Vojnoistorijski institut, Beograd K. 199, dok. 1/3.

NEOBJAVLJENA GRAĐA:

Arhiv Narodnooslobodilačkog rata: Dokumenta komandi i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije;

- Operativnog štaba za Bosansku krajinu,
- Prvog Proleterskog korpusa,
- Petog korpusa NOVJ,
- Prve proleterske divizije,
- Šeste proleterske divizije,
- Dvadeset prve srpske divizije,
- Prve proleterske brigade,
- Trinaeste proleterske brigade,
- Treće sandžačke brigade,
- Treće krajiške proleterske brigade,
- Četnička arhiva,
- Arhiv NDH,
- Njemačka arhiva,
- Mikrofilm London,
- Arhiv Istorijskog odjeljenja CK KPJ, Beograd,

- Arhiv Istorijskog odjeljenja CK KPJ, Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

KNJIGE:

- Josip Broz Tito: Govori i članci, knj. 5, Zagreb, 1959.
- Josip Broz Tito: Sjećanje na dane oslobodilačke borbe, Komunist, Beograd, 6. 4. 1961, i Zbornik Sutjeska knj. 2,
- Edvard Kardelj: Borba za oslobođenje Jugoslavije, Bgd, 45.

- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije; 1941-45, knj. 1 i 2,
- Krajiške brigade: Ljubljana, 1945,
- Nikola Babić: Na putevima revolucije, Sarajevo
- Završne operacije za oslobodjenje Jugoslavije,
- Vojna enciklopedija,
- Zbornik Narodnih heroja,
- Đuro Kladarin: Slom IV i V ofanzive, Kultura, Zagreb, 1956, i Bitka na Sutjesci, Naprijed, Zagreb, 1968,
- Gojko Nikoliš: Memoari S-N-Liber, Zagreb, 1980,
- Viktor Kučan: Dolina heroja, Mladinska knjiga 1978,
- Velimir Terzić i Peko Dapčević, Sutjeska, knjiga 1,
- Petar Višnjić: Operacije za oslobodjenje Srbije,
- Grupa autora: Beogradska operacija,
- Trgo Fabijan: Četvrta i Peta ofanziva, Beograd, 1968,
- Ljubivoje Pajović, Dušan Uzelać i Milovan Dželebdžić: Sremski front 1944-45, Beograd, 1979,
- Milutin Morača: Peta krajiška divizija, VIZ, Beograd, 1985,
- Miloš Vuksanović: Prva proleterska brigada,
- Todor Vujošević: Trinaesta proleterska brigada, Beograd, 1984
- Rudi Petovar i Savo Trikić: Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd, 1982,
- Milorad Gončin i Stevo Rauš: Prva krajiška udarna brigada, Beograd, 1984,
- Mišo Leković: Bihaćka operacija, Beograd, 1972,
- Slavko Odić: Desant na Drvar, Beograd, 1981,
- Zdravko Antonić: Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni, Beograd, 1983,
- Grupa autora: Drvarska operacija, Beograd, 1986,
- Stevo Samardžija: Četrnaesta srednjobosanska brigada, Banja Luka, 1983,
- Milija Stanišić: KPJ-e u izgradnji oružanih snaga revolucije, Beograd, 1983,
- Savo Trikić i Dušan Repajić: Proleterski bataljon Bosanske krajine VIZ, Beograd, 1982.
- P. Rajičević i P. Bobac: VIG, br. 4,
- Lj. Vidas: Zagreb u očekivanju naše armije, Zagreb, 1945,
- Hronologija narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,
- Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije,
- Pregled NOR-a u Makedoniji, VII, Beograd, 1950,
- Vnežnaja politika Sovetskogo Sojuza v period otečestvenoj vojni, Tom II, Moskva, OGIZ, 1946,
- Otečestvenata bojna na Blgarija 1941-1945, Tom I.
- Grupa autora: Treća krajiška proleterska brigada, Požarevac, 1972,
- Ilija Radulović: Hronika Treće krajiške proleterske brigade,
- Ratni operacijski dnevnik Treće krajiške proleterske brigade, i druga dela i dokumenta.

t

*Spisak palih boraca Treće
proleterske krajiške brigade
s osnovnim matičnim
podacima poginulih
od 22. 8. do 15. 5. 1945.**

* Spiskom su obuhvaćeni svi poginuli, nestali i umrli borci i starešine Brigade. Osim popisa boraca poginulih u sastavu Brigade, pregledom su obuhvaćeni i borci koji su iz Brigade otišli u druge jedinice i u tim jedinicama poginuli. Prema raspoloživoj izvornoj dokumentaciji, daju se za sve pale borce matični podaci: prezime, očevo ime i ime; godina rođenja; mesto rođenja (selo, opština i SR); zanimanje do stupanja u NOB; nacionalnost; godina stupanja u NOB i u Brigadu; članstvo u KPJ, SKOJ-u i kandidata za članove KPJ; dužnost na kojoj je bio u vreme pogibije; vreme i mesto kada je poginuo i, mesto gde je sahranjen.

A

AĆIĆ *Lazara* ĐURO, rođen 1920, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo početkom 1944. kod Nove Varoši u drugoj jedinici

AĆIĆ *Vida* ĐURO, rođen 1916, Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 1943. kod Teslića

AĆIĆ *Vida* STEVAN, rođen 1913, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 30. 11. 1943. kod Travnika

ADAMOVIĆ *Vojislava* DRAGOLJUB, rođen 1919, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 9. 10. 1944, desetar, poginuo 23. 1. 1945. na Grčića Salašu kod Sida

ADAMOVIĆ *Dragoljuba* VOJISLAV, rođen 1924, Brezovica, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 6. 11. 1944. poginuo 22. 1. 1945. kod Tovarnika

AJDER *J.* KRSTO, rođen 1922, Hotkovci, Glamoč, radnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 15. 10. 1944, poginuo 3. 12. 1944. kod Iloka

AJDUKOVIĆ *Davida* MILOŠ, rođen 1924, Gornja Suvaja, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od septembra 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

ALEKSIĆ *Obrada* MILORAD, rođen 1926, Kalimanići, Srebrenica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

ALEKSIĆ NEDELJKO, rođen u Brezi, Žepa-Rogatica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

ALEKSIĆ *Srbislava* SRETEN, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Sida

ALEKSIĆ *Cvetka* VASILJE, rođen 1921, Matići, Krupanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 14. 9. 1944. u Valjevu

ALEKSIĆ VITOMIR, rođen 1923, Velika Ivanča, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 12. 10. 1944, borac, umro od zadobijenih rana 3. 1. 1945. u Ilači kod Sida, gdje je i sahranjen

ALEKSIĆ *Svetislava* VLASTIMIR, rođen 1925, Izvor, Svrnjig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 28. 11. 1944, borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Tovarnika

ALIMPIJEVIĆ LJUBISAV, rođen 1924, Tulež, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu

ANDREJIĆ *Blagoja* DRAGAN, rođen 1916, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 6. 10. 1944, borac, poginuo 9. 5. 1945. u Markuševcu kod Zagreba, gdje je i sahranjen

ANDULAJEVIĆ *Jovana* VASO, rođen 1924, Miljevci, Sanski Most, đak, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 12. 1943. na Borovoj glavi

ANDULAJEVIĆ *Milana* VASO, rođen 1927, Miljevci, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, borac, član SKOJ-a, poginuo 14. 4. 1944. u s. Žirovići kod Livna

ANĐELKOVIĆ BOGOSAV, rođen 1927, Nedođin, Srbija, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945, u Pleternici, gdje je i sahranjen

ANĐELKOVIĆ DUŠAN, Srbin, umro 19. 2. 1945. u bolnici u Sremskoj Mitrovici, gdje je i sahranjen

ANIĆIĆ *Nikole* DANE, rođen 1912, Ramici, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popova mosta na Sutjesci

ANTIĆ *Jovana* DANILO, rođen 1921, Cečava, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 10. 1. 1943, borac, poginuo marta 1943. kod Prozora

ANTIĆ MOMČILO, rodom od Kruševca, Srbin, borac, poginuo krajem 1944. između Sida i Tovarnika

ANTIĆ *Radivoja* MOMIR, rođen 1921, Gornji Katun, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 17. 11. 1944, u Brigadi od 15. 2. 1945, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

ANTIĆ *Stanimira* VLADIMIR, rođen 1927, Čairi, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 12. 11. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

ANTONIJEVIĆ *Dragutina* DUŠAN, rođen 1925, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ANTONIJEVIĆ UUBOMIR, rođen 1912, Tulež, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu

ANTONIJEVIĆ MILAN, rođen 1925, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

ANTONIJEVIĆ *Aleksandra* MILAN, rođen 1925, Latković, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. Novak-Bapska

ANTONIJEVIĆ M. RADIVOJE, rođen 1925, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

ANTUNOVIĆ *Jandrije* JOVO, rođen 1925, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 19. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen na groblju oslobodilaca Beograda

ANTUNOVIĆ *Luke* MILE, rođen 1917, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 1. 2. 1943. kod Teslića, sahranjen u s. Jelah

APLONI MARCELO, rođen u Bortoki, Trst, Italijan, u NOB i Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu koci Travnika

ARANĐELOVIĆ *Radisava* SRETEN, rođen 1922, Pirot, radnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 3. 11. 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

ARNAUTOVIĆ BORA, rođen 1924, Gornja Toplica, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 25. 4. 1945. kod Okučana, sahranjen u s. Kovačevac

ARNAUTOVIĆ *Svetolika* MILAN, rođen 1926, Struganik, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 30. 9. 1944, borac, poginuo 17. 4. 1945. u selu Buk kod Ruševa

ARSENIJEVIĆ *Vukića* MIODRAG, rođen 1924, Seča Reka, Kosjerić, trgovac, Srbin, u NOB i Brigadi od 4. 10. 1944, borac, poginuo 20. 10. 1944. u Beogradu

ARSIĆ *Dane* MILAN, rođen 1922, Prnjavor, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 23. 8. 1943. u Bugojnu

ARSIĆ *Borisava* ZLATIBOR, rođen 1925, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 18. 4. 1945. u Pleternici, gdje je i sahranjen

ATLAGIĆ *Stevana* DUŠAN, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, vodnik, poginuo 12. 4. 1945 u Novak-Bapskoj

ATLAGIĆ *Todora* LAZAR, rođen 1917, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandant bataljona, poginuo 27. 4. 1945. kod Lipika, posmrtni ostaci preneti u spomen-kosturnicu boraca Slavonije u Pakracu

ATLAGIĆ *Trive* LJUBO, rođen 1917, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 14. 1. 1943. kod Teslića

ATLAGIĆ *Koje* NIKOLA, rođen 1925, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo novembra 1942. kod Bihaća

ATLAGIĆ-BULAJIĆ *Laze* PANE, rođen 1920, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo novembra 1942. kod Bihaća

ATLAGIĆ *Marka* PETAR, rođen 1922, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac poginuo 23. 1. 1943. kod Teslića

ATLAGIĆ *Pere* RADE, rođen 1919, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana KPJ, borac, poginuo decembra 1942. kod Teslića

ATLAGIĆ *Stevana* VUKOSAV, rođen 1918, Krnjeuša, Bosanski Petrovac,

zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac-puškomitraljezac, poginuo 18. 6. 1943. Renovica-Višegrad

ATZEI *David* RENZO, rođen 1921, Cagliari, Italija, Italijan, u NOB i Brigadi od 1943, borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Nove Kapele

AVRAMOVIĆ *Jovana* DUŠAN, rođen 1916, Ramici, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac-puškomitraljezac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popova mosta na Sutjesci

AVRAMOVIĆ *V.* OBRAD, rođen 1916, Zaseka, Priboj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 15. 10. 1944, vodnik, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

B

BABIĆ *Dure* DUŠAN, rođen 1922, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 3. 11. 1942. kod Bihaća

BABIĆ *Nikole* DUŠAN - Bačkonja, rođen 1919, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 17. 1. 1945. kod Đeletovaca

BABIĆ *Obrada* DUŠAN, rođen 1919, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 26. 4. 1945. s. Brezovac kod Pakraca

BABIĆ *Save* DUŠAN, rođen 1913, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 8. 12. 1943. na Borovoj glavi

BABIĆ *Mile* ĐURO, rođen 1921, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandant bataljona, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka, sahranjen kod Spahijske pustare

BABIĆ *Mile* JOVAN, rođen 1908, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 1943. godine kod Drvara u nekoj drugoj jedinici

BABIĆ *Ilije* MILAN, rođen 1921, Drvar, student, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od oktobra 1944, član SKOJ-a, borac, poginuo 15. 1. 1945. kod Mikluševaca, gdje je i sahranjen

BABIĆ *Nikole* MILAN, rođen 1924, Trubar, Drvar zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. kod Miljevine

BABIĆ *Durđa* MILE, rođen 1920, Rajinovići, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 16. 1. 1943, kod Teslića

BABIĆ MILENA, rođena 1926, Ključ, Mionica, domaćica, Srпкиnja, u NOB i Brigadi od oktobra 1944, borac, poginula 9. 12. 1944. kod Berka

BABIĆ *Mile* MILKA, rođena 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od maja 1943, član SKOJ-a borac, poginula 9. oktobra 1943. u Zenici

BABIĆ *Mile* MILOŠ - Krntija, rođen 1923, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac-puškmitraljezac, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba na Sutjesci

BABIĆ PETAR, Srbin, borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Nove Kapele

BABIĆ *Dragoslava* RADOMIR, rođen 1927, Kumodraž, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 22. 11. 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. u s. Ruševu

BABIĆ *Jove* STEVO, rođen 1916, Kopjenica, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942,

član KPJ, desetar, poginuo maja 1943. u Sandžaku

BABIĆ *Durđa* TOMO, rođen 1920, Rajinovići, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 7. 1. 1944. na Sitnici kod Banje Luke

BABIĆ ŽIVOTA, Mala Ivanča, Sopot-Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice

BACKOVIĆ *Spasoja* RADOMIR, rođen 1924, Beograd, đak, Srbin, u NOB i Brigadi od 11. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 5. 4. 1945. Novak-Bapska, gdje je i sahranjen

BAČKONJA *Nikole* ĐUJA, rođena 1919, Kamenica, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB i Brigadi od 1942, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

BADOVINAC *Milana* BRANKO, rođen 1927, Bubola, Virovitica, đak, Srbin, u NOB i Brigadi od 16. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. Novak-Bapska

BAJIĆ CVETIN, rođen 1919, Svileuva, Koceljevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 16. 10. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Sida

BAJIĆ *Dmitra* DRAGINJA, rođena 1921, Šipovljani, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB i Brigadi od 1942, bolničarka, ranjena 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba, umrla od zadobijenih rana 13. 6. 1943. i sahranjena kod Govze

BAJIĆ *Vuka* KRSTO, rođen 1920, Ivangrad, student, Crnogorac, u NOB od 13. 7. 1941, u Brigadi od juna 1944, član KPJ, komesar Brigade, poginuo 23. 8. 1944. na Zlatiboru - NARODNI HEROJ

BAJIĆ *Save* LAZO - Laie, rođen 1923, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, kandidat za člana KPJ, borac, poginuo 1943. kod Kupresa

BAJIĆ *Durana* RAJKO, rođen 1914, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, borac-puškomitraljezac, poginuo 1943. kod Gornjeg Vakufa

BAJIĆ *Save* RAJKO, rođen 1918, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. na Makljenu kod Gornjeg Vakufa

BAJIĆ *Dmitra* SAVA, rođen 1922, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, podlegao ranama septembra 1942. u Grmečkoj bolnici

BAJIĆ *Ilije* VICO, rođen 1923, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 24. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

BAJIĆ *Save* VICO, rođen 1922, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1942. kod Bihaća, sahranjen u Šipovljanima

BAJIN DUŠAN, rođen 1921, Futog, Novi Sad, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945, u Pleternici, gdje je i sahranjen

BAKARIĆ IVAN, borac, ranjen 9. 12. 1944. kod Berka, umro 14. 12. 1944. u Glavnoj vojnoj bolnici u Beogradu

BAKOČEVIĆ *D.* DUŠAN, rođen 1913, Srbin, vodnik, podlegao ranama 21. 4. 1945. u bolnici Đakovo, sahranjen u Đakovu

BAKOTIĆ SREČKO, rođen 1923, Kaštel Gomilica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, teško ranjen na Vilića guvnu kod Prozora, umro od zadobijenih rana marta 1943. u bolnici

BAKOVIĆ *Stipe* IVAN, rođen 1926, Mokronoge, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, u Brigadi od sep-

tembra 1943, član SKOJ-a, borac poginuo jula 1944. kod Gorazda

BALABAN *Sime* DUŠAN, rođen 1921, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac-puškomitraljezac, poginuo 15. 5. 1943. na Banderi kod Bijelog Polja

BALABAN *Mile* LUKA, rođen 1919, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 1. 3. 1943. na planini Kobili kod Gornjeg Vakufa

BALABAN VLADO, rođen u Peuljama, Bosansko Grahovo, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, nestao 24. 4. 1943. u Sandžaku

BALAC *Stole* JOVO, rođen 1922, Kovačevac, Jajce, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo 2. 6. 1944. kod Mliništa

BALAC *Stevana* VID, rođen 1914, Mišljenovac, Donji Lapac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

BANEKA *Milana* RAVIJOJLA - Vila, rođena 1924, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, borac, poginula 18. 6. 1943. u s. Bukovici kod Prače

BANIĆ MILENKO, borac, teško ranjen kod Šida januara 1945, umro u bolnici u Sremskoj Mitrovici

BANKOVIĆ *Bogosava* MILOVAN, rođen 1922, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod sela Nijemci

BANOVIĆ *Stojana* STEVO, rođen 1919, Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, ko-

mandir čete, poginuo 8. 3. 1943. Šarića kolibe, Raduša kod Gornjeg Vakufa

BANJAC *Nikole* BLAŽO, rođen 1921, Drinić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942, član KPJ, borac, poginuo septembra 1943. kod Sinja

BANJAC *Nikole* DARINKA, rođena 1922, Drinić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od februara 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

BANJAC *Jove* DRAGO, rođen 1924, Gudavac, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 20. 10. 1944, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BANJAC *Spase* DRAGUTIN, Srbin, borac, poginuo 1945.

BANJAC *Đele* DUŠAN, rođen 1921, Drinić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo marta 1943. na planini Raduši kod Gornjeg Vakufa

BANJAC *Stevana* DUŠAN, rođen 1924, Trninića Brijeg, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942, borac, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba, Zelengora

BANJAC *Pere* ĐURAD, rođen 1921, Bjelajski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od septembra 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo 1. 1. 1944. na Banjoj Luci

BANJAC *Boška* MILAN - Mićo, rođen 1924, Janjila-Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 26. 5. 1943. kod Čelebića, Foča

BANJAC *Gliše* MILAN, rođen 1923, Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u

NOB od 17. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 15. 8. 1944. u s. Šumani kod Pljevalja

BANJAC *Vida* MILE, rođen 1923, Bjelajski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1. 1. 1944. kod Banje Luke

BANJAC NIKOLA, rođen kod Bosanskog Petrovca, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

BANJAC *Mihajla* OBRAD, rođen 1915, Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo 1944. u drugim jedinicama

BANJAC *Jovana* RADOJKA, rođena 1923, Drinić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od februara 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

BANJAC *Stane* TRIVUN - Triša, rođen 1923, Smoljana, Bos. Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, poginuo 14. 1. 1943, kod Teslića

BARBER SVETIMIR, rođen u Bilišanima, Obrovac, radnik, Hrvat, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

BARIŠIĆ *Roke* MILAN, rođen 1928, Retkovi, Vinkovci, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BARNA JOVAN, rođen u Kopačevu, Beli Manastir, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1944, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

BARUH NISIM, rođen u Beogradu, Jevrejin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1943, borac-puškmitraljezac, poginuo 1943. kod Travnika

BARUŠIĆ *Mate* DRAGAN, rođen 1923, Sveti Ivan, Zagreb, radnik, Hrvat, član KPJ, delegat voda, poginuo 6. 5. 1945. s. Potočec kod Vrbovca, gdje je i sahranjen

BASARA *Nikole* MOMČILO, rođen 1923, Kestenovac, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942, borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

BASIĆ *Radovana* MILAN, rođen 1924, Malo Selce, Bosanska Dubica, radnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 15. 10. 1944, borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen na Kozjakovom salašu

BAŠIĆ *Mile* BRANKO, rođen 1920, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, sekretar SKOJ-a u četi, poginuo 10. 10. 1942. kod s. Vrpolja, sahranjen u s. Vojići

BAŠIĆ *Đurda* MILAN, rođen 1923, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 1943. na Sutjesci

BAŠIĆ *Davida* PERO, rođen 1927, Kamenica, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 1942, vodnik, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

BAŠIĆ *Davida* TODOR, rođen 1925, Kamenica, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 1942, vodnik, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

BATEGEL LEOPOLD, rođen u Potoču, Ajdovščina, radnik, Slovenac, u NOB i Brigadi od 1943, borac, nestao aprila 1944. kod Livna

BATINICA *Jovana* BRANKO, rođen 1917, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba na Zelengori

BAUK BRANKO, borac, poginuo 1943. kod Turbeta, Travnik

BAUK *Mile* MILOŠ, rođen 1909, Crljivica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ od 1938, zamjenik komesara Brigade, poginuo 25. 8. 1942. u s. Suvaji, Bosanski Petrovac

BAZELI DOMENICO, rođen u Malferthu, Udine, Italijan, u NOB i Brigadi od novembra 1943, borac, umro 2. 6. 1944. kod Mliništa

BEGOVIĆ *Slavoljuba* VELIBOR, rođen 1927, Pranjani, Gornji Milanovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

BELE ZORAN, rođen u Novom Mestu, Slovenac, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

BELOPAVLOVIĆ *Obrada* MILUTIN, rođen 1927, Adrani, Kraljevo, radnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 10. 12. 1944, član SKOJ-a, bolničar, poginuo 5. 5. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BELOŠEVIĆ *Save* JELISAVETA, rođena 1928, Beograd, đak, Srпкиnja, u NOB i Brigadi od 21. 10. 1944, bolničarka, poginula 22. 1. 1945. kod Kozjakova salaša, Šid, gdje je i sahranjena

BERGA *Spase* LAZO, rođen 1924, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo u 10. krajiškoj brigadi

BERONJA-BOKANOVIĆ *Mile* ĐUJA, rođena 1923, Veliki Radić, Bosanska Krupa, domaćica, Srпкиnja, u NOB i Brigadi od novembra 1942, član SKOJ-a, borac, poginula juna 1943. na Zečjem brdu kod Foče

BERTALA CELESTO, rođen u Trini, Varčeli, Italijan, u NOB i Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 2. 6. 1944. kod Mliništa

BEZIJA JULIJA, rođena 1919, Trst, Italija, domaćica, Slovenka, u NOB i Brigadi od 5. 6. 1943, član KPJ, delegat

voda, poginula 7. 12. 1944. kod Tovar-
nika, sahranjena u s. Ilači

BIBIĆ SVETIMIR, rođen u Stradinju,
Brus, zemljoradnik, Srbin, u NOB i
Brigadi od novembra 1944, borac, po-
ginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje
je i sahranjen

BILIĆ MATE, rođen 1923. u Dalmaciji,
Hrvat, u NOB i Brigadi od 1942, član
SKOJ-a, borac, teško ranjen 14. 3.
1943. na Neretvi, poslije nestao u
ofanzivi

BILKAN MUJO, rođen 1922, Bistrica,
Gornji Vakuf, zemljoradnik, Musli-
man, u NOB i Brigadi od februara
1943, član SKOJ-a, borac, poginuo ok-
tobra 1944. u s. Medulužju-Mladeno-
vac, gdje je i sahranjen

BILKAN *Hamida* SALKO, rođen 1922,
Grnica, Gornji Vakuf, zemljoradnik,
Musliman, u NOB i Brigadi od marta
1943, borac, poginuo juna 1944. kod
Gornjeg Vakufa

BIROŠ PAVLE, borac, Hrvat, teško ra-
njen kod Ruševa i umro 22. 4. 1945. u
bolnici u Vinkovcima, gdje je i sahra-
njen

BIZAK *Jožefa* IŠTVAN, rođen 1923,
Nova Crnja, zemljoradnik, Mađar, u
NOB i Brigadi od 27. 12. 1944, borac,
poginuo 21. 4. 1945. kod Pleternice, sa-
hranjen u s. Buk

BJELIĆ AĆIM, rođen u Bribiru, Šibe-
nik, radnik, Srbin, borac, poginuo 19.
3. 1944. u s. Gornje Mile, Jajce

BJELIĆ *Jove* MILAN, rođen 1924, Vo-
denica, Bosanski Petrovac, zemljorad-
nik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1942,
član KPJ, borac, poginuo 14. 1. 1943.
kod Teslića

BJELIĆ *Gvozdena* MILORAD, rođen
1925, Latkovići, Ljig, zemljoradnik, Sr-
bin, u NOB i Brigadi od 25. 9. 1944,
borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Sida

BJELIĆ *Petra* NIKOLA, rođen 1924,
Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljorad-
nik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi
od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1943.
kod Gornjeg Vakufa

BJELIĆ *Vučena* SAVA, rođen 1905, Vr-
toče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik,
Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od
22. 8. 1942, ekonom čete, poginuo juna
1943. na Sutjesci kao tifusar u Cen-
tralnoj bolnici

BJELIĆ *Steve* ZORA, rođena 1926,
Janjila, Bosanski Petrovac, domaćica,
Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942,
član KPJ, delegat voda, poginula 8. 1.
1945. kod Orolika, sahranjena u s. Ila-
ča

BLAGOJEVIĆ *Milana* JELENKO, ro-
đen 1923, Leskovik, Niš, zemljoradnik,
Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11.
1944, borac, poginuo 12. 4. 1945, kod
Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BLAGOJEVIĆ *Gruje* MILIVOJ, rođen
1927, Koračića, Mladenovac, zemljo-
radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od
12. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12.
1944, kod Vizića - Fruška gora, sahra-
njen na Jabučju

BLAGOJEVIĆ *Zivka* ZARIJA, rođen
1926, Ruda Bukva, Kosjerić, zemljo-
radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 2.
9. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. na
Kozjakovom salašu, sahranjen u Šidu

BLATARIĆ MARKO, rođen 1923, Kutina,
zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u
Brigadi od 24. 4. 1945, borac, poginuo
8. 5. 1945, kod s. Markuševac-Zagreb,
gdje je i sahranjen

BLAŽIĆ *Milica* BOZIDAR, rođen 1924,
Ripanji, Beograd, zemljoradnik, Srbin,
u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, bo-
rac, poginuo 6. 1. 1945, kod Komleti-
naca

BLAŽIĆ J. MILOVAN, rođen u Ropo-
čevu, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u
NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944,

borac, poginuo 6. 1. 1945. kod Komletinaca

BLAŽIĆ *Dušana* MIODRAG, rođen 1926, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. kod Viziča-Fruška gora, gdje je i sahranjen

BLAŽIĆ *Tihomira* MIODRAG, rođen 1921, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka, sahranjen kod Spahijske pustare

BLAŽIĆ *Marka* NEGOSLAV, rođen 1925, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, umro poslije ranjavanja januara 1945. kod Tovarnika

BLEŠIĆ PETAR, rođen u Civljanu, Knin, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BOBIĆ *Ilije* SVETOZAR, rođen 1922, Ličko Petrovo Selo, Korenica, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 26. 4. 1945. kod Pakraca, sahranjen na groblju u Pakracu

BODIROŽA *Spire* NIKOLA, rođen 1913, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 14. 4. 1944. u s. Žirovići kod Livna

BODIROŽA *Vaje* PERO, rođen 1909, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, borac, umro kao ranjenik u Italiji 1944, gdje je i sahranjen

BODIROŽA *Stevana* STEVO, rođen 1920, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1. 3. 1943. kod Gornjeg Vakufa

BODIROŽA *Spire* VLADO, rođen 1910, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22.

8. 1942, borac, poginuo septembra 1943. kod Kupresa

BODIŠ *Franje* IVAN, rođen 1926, Donje Viljevo, Donji Miholjac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1. 2. 1943, član KPJ, komandir čete, poginuo ranama 5. 5. 1945. kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

BOC-DANOVIĆ BLAŽO, rođen u Šibeniku, radnik, Hrvat, borac, poginuo 2. 1. 1944, Banja Luka

BOGIĆEVIĆ *Tome* MILENKO, rođen 1927, Brezovica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. kod Otoke, Srem

BOGNAR *Ištvana* FRANC, rođen 1926, Kanjiža, Mađar, u NOB i u Brigadi od 3. 11. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945, kod Novak-Bapske

BOGOMIROVIĆ MILOJE, rođen 1923, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

BOGOSAVUEVIĆ *Milojka* MILENKO, rođen 1912, Viljuša, Zablaće, Čačak, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945, kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BOJANIĆ *Vida* MILAN, rođen u Vrtoču, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 7. 11. 1942, kod s. Skočaja, Bihać

BOJČIĆ O. MIHAJLO, rođen 1924, Pospeljevac, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 2. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. Novak-Bapska, gdje je i sahranjen

BOKAN *Miloša* DRAGO, rođen 1923, Podovi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1944. na Bravsku u drugoj jedinici

BOKAN *Jovana* LAZO, rođen 1907, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1943. kod Jajca

BOKAN *Dure* MILAN, rođen u Bosanskim Osredcima, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

BOKAN *Vice* MILAN, rođen 1922, Vrtoče, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1943. na planini Raduši kod Gornjeg Vakufa

BOKAN *Vice* MILORAD, rođen 1919, Crljivica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 30. 11. 1942. kod Jajca

BOKAN *Marka* RADE, rođen 1916, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

BOKAR DMITAR, rođen u Koljanima, Sinj, radnik, Hrvat, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BOLEŠTAR STEVO, rođen u Biljanima, Ključ, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 5. 1945. u s. Kabel kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

BOLIKOVIĆ MILORAD, rođen u s. Ravnoj Gori, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BOLTIČ *Dure* ANĐA, rođena 1915, Trubar, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginula 13. 6. 1943. Govza, Zelengora, gdje je i sahranjena

BOROVNICA *Mile* DUŠAN, rođen 1920, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo 1943. kod Teslića

BOSANAC GOJKO, rođen u s. Katinci, Daruvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 18. 4. 1945, u s. Buku kod Ruševa

BOSANAC *Vase* MILAN, rođen 1918, Peći, Bosansko Grahovo, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, ekonom čete, poginuo juna 1943. na Sutjesci

BOSANAC *Dane* RADOSAV, rođen 1918, Ribničko, Bjelovar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 28. 11. 1944, bolničar, poginuo 22. 4. 1945. u s. Dragovcu, sahranjen u Pleternici

BOSIOČIĆ *Ilije* MILKA, rođena 1926, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginula juna 1943. na Zelengori

BOSIOČIĆ *Koje* SAVA, rođena 1920, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

BOSNIČ *Marka* MARKO, rođen 1920, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo 1942. u Bihaću

BOSNIČ *Vase* MILAN, rođen 1918, Peći, Bosansko Grahovo, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, ekonom čete, poginuo 1943. na Sutjesci

BOSNIČ *Stevana* SAVO, rođen 1912, Podovi, Drvar, radnik, Srbin, poginuo 1945. Nepoznato mesto pogibije

BOSNIČ *Petra* STEVAN, rođen 1922, Kamenica, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1943.

BOŠKOVIĆ MILORAD, rođen u Ravnoj Gori, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

BOŠKOVIĆ *Danila* MILORAD, rođen u s. Ranilovići, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori kod Iloka

BOŠKOVIĆ SELIMIR, rođen u Ratari-ma, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 8. 5. 1945. Sveti Ivan Zelina kod Zagreba

BOŠNJAK DRAGAN, rođen u Crnom Vrh, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 28. 8. 1944. u s. Visoka kod Arilja

BOTIŠ *Franje* IVAN, Hrvat, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

BOŽIĆ N. ĐOKIĆ, Srbin, borac, poginuo 17. 1. 1945, kod Šida, sahranjen u selu Berkasovo kod crkve

BOŽIĆ JOVAN, rođen 1925, Podobzir, Šipovo, Jajce, zemljoradnik, Srbin, u NOB od avgusta 1941, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom Vrh kod Travnika

BOŽIĆ MILORAD, rođen 1926, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

BOŽOVIĆ J. MILOVAN, rođen 1922, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 6. 1. 1945. kod Komletinaca

BOŽOVIĆ MILUTIN, rođen 1915, Peć, apsolvent prava, Crnogorac, u NOB od 1941, u Brigadi od januara 1944, poginuo aprila 1945. kao ratni dopisnik u drugoj jedinici

BRANKOVIĆ *Lazara* DRAGOLJUB, rođen 1914, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, nestao 7. 12. 1944. kod s. Mikluševaca

BRANKOVIĆ *Branislava* LJUBINKO, rođen 1927, Babajić, Ljig, dak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 25. 9. 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka, sahranjen u Šidskim Banovcima

BRANKOVIĆ *Branislava* ZORA, rođena 1922, Babajić, Ljig, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginula 1945. kod Tovarnika

BRAŠNIĆ *Ive* TADIJA, rođen 1914, Babina Greda, Županja, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 14. 9. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

BRATIĆ *Pere* MOMIR, rođen u Mračaju, Bugojno, radnik, Srbin, borac, poginuo 13. 11. 1943. selo Vesela kod Bugojna

BRATOŠ *Franje* JOSIP, rođen 1913, Sent Vid, Gorica, zemljoradnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 12. 12. 1943, član KPJ, vodnik, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

BRILOVIĆ IVO, rođen u Zagrebu, radnik, Hrvat, borac, poginuo 2. 6. 1944. na Samogradu kod Mliništa

BRKIĆ *Rade* DANIŠA - Dane, rođen 1922, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 25. 5. 1943. kod Čelebića

BRKIĆ *Jove* MILE, rođen 1923, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci

BRKLJAC *Mile* JOVO, rođen 1921, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od početka 1943, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

BRKLJAČ *Koje* MIĆO, rođen 1923, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljorad-

nik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, poginuo decembra 1944. kod Travnika kao komandir čete u drugoj jedinici

BRKLJAČ *Jove* MILE, rođen 1919, Rajnovci, Bihać, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara bataljona, poginuo 10. 12. 1943. na Borovoj glavi kod Livna, sahranjen u s. Vorje kod Šujica

BRKLJAČ *Đure* PERO, rođen 1922, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

BRONZA *Milana* PAVO, rođen 1919, Brjakovac, Bosanska Dubica, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, borac, poginuo 1944.

BRUJIĆ ZORA, rođena 1925, Bosanska Krupa, domaćica, Srkinja, član SKOJ-a, bolničarka, poginula decembra 1943. na Borovoj glavi kod Livna

BRZIĆ IVAN, rođen u Biogradu n/m, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 2. 1. 1944. u Banjoj Luci

BUBIĆ *Gostimira* FANIKA, rođena 1916, Zdenčina, Karlovac, domaćica, Hrvatica, u NOB od 25. 9. 1941, u Brigadi od 15. 11. 1942, član KPJ, bolničarka, poginula 13. 6. 1943. na Tjenštištu

BUBONJA *Sime* RADE, rođen 1912, Šipovljani, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, vodnik, poginuo 1943. na Zelengori

BUCALO *Spasija* JOVO, rođen 1919, Smoljana, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1943. kod Teslića

BUDAK MIHAILO, rođen 1911, Zrenjanin, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo

22. 4. 1945, kod s. Dragoveca, sahranjen na bezimenom salašu

BUDILIĆ PETAR, rođen u Posedarju, Zadar, zemljoradnik, Hrvat, borac, nestao 14. 4. 1944. u s. Žiroviči kod Livna

BUDIMIR *P.* ĐURO, rođen 1921, Bje-laj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, desetar, poginuo 31. 5. 1944. Potoci, Mliništa

BUDIMIR *Jandrije* PAJO, rođen 1922, Bare, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

BUDIMIR *Nikole* TRIVO, rođen 1917, Cimeše, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo kao ranjenik u Centralnoj bolnici maja 1943. kod Zabljaka

BUHA DUŠAN, rođen u Drvaru, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo oktobra 1942. kod Bihaća

BUJAGIĆ *Velimira* MILOVAN, rođen 1922, Međulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 20. 10. 1944. u Beogradu

BUJAGIĆ *Dobrivoja* STEVAN, rođen 1928, Međulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 3. 12. 1944. kod Vizića, Fruška gora, gdje je i sahranjen

BUJAK *Dušana* ILIJA, rođen 1919, Čipuljić, Bugojno, radnik, Srbin, u NOB od novembra 1941, u Brigadi od avgusta 1942, borac, poginuo početkom 1944. kod Tuzle u drugoj jedinici

BULAJIĆ *Mile* MILE - Mićo, rođen 1922, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941,

u Brigadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana KPJ, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

BULAJIĆ *Mile* NIKOLA, rođen 1919, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac-puškomitraljezac, umro 11. 6. 1943. od iscrpljenosti u dolini Oteše, Zelengora

BULAJIĆ *Save* PETAR, rođen u Brestovcu, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 23. 2. 1943. kod s. Mračaja, Gornji Vakuf

BULAJIĆ *Miloša* RADE, rođen 1922, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 20. 10. 1943, na Vitezu kod Travnika

BULAJIĆ *Save* SAVA, rođen 1920, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac poginuo 13. 8. 1944. na brdu Bogomolja, s. Jasen kod Pljevalja

BUNDALO *Laze* JOVANKA, rođena 1920, Majkić Japra, Sanski Most, domaćica, Srpkinja, u NOB od februara 1942, u Brigadi od februara 1943, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

BUNJAK RADOMIR, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 10. 10. 1943. u Zenici

BURČIĆ *Marka* DARKO - Tonči, rođen 1922, Kaštel Stari, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popova mosta na Sutjesci

BURKIĆ MILAN, Srbin, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

BURSAC *Luke* BOGDAN, Srbin, bolničar, umro oktobra 1944. u bolnici Beograd

DURML *tjire* DMI\NU, rođeni Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 27. 5. 1943. kod Popova Dola, Pljevlja

BURSAC *Steve* KOJO, rođen 1921, Drinić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od avgusta 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 10. 10. 1944. kod Mladenovca

BURSAC *Bogdana* MIKA, rođena 1925, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, bolničarka, poginula 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

BURSAC *Sime* NEBOJŠA, rođen u Dobrom Selu, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

BURSAC SLOBODAN, rođen u s. Vagancu, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, poginuo 3. 10. 1944. u Valjevu, gdje je i sahranjen

C

CAMPAGNA *Valentina* SERGIO, Italijan, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo 5. 1. 1944. kod Banje Luke

CARNEVALE *Giuseppe* LUCA, rođen u Gravini, Bari, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

CASTENOVİ ATILIO, rođen u Ornignan, Sareno, Italijan, desetar, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

CASTENAGGI PIETRO, rođen u Bolzaranu, Aguila, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, desetar, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

CETINIĆ *Ivana* IVAN - Koča, rođen 1912, Blato, Korčula, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, u Brigadi

od 1942, član KPJ, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

CICARSI MARIO, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 13. 9. 1944. kod Valjeva

CIDNA *Bernarda* PIETRO, rođen 1914, Petrosino, Marsala, Italijan, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo oktobra 1943. kod Livna

CIGANOVIĆ *Dure* JOVO, rođen 1922, Mali Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske kao komandir tenka u Tenkovskoj brigadi

CLIMAN *Francesco* SILVANO, rođen u Trstu, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac-kurir, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

COLIC KARLO, rođen u Krmčini, Filip Jakov, Biograd n/m, Hrvat, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo 29. 11. 1943. kod Travnika

CONJA EDVIN, rođen 1926, Škofije, Koper, radnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 4. 12. 1944, kod s. Ljube, Fruška gora, gdje je i sahranjen

CORSI *Atilio* AVIO, rođen u Ortuovo, La Spezia, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, delegat voda, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

CRNICA *Dinke* STIPE, rođen 1899, Zaton, Šibenik, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od juna 1942, član KPJ, borac, poginuo 11. 6. 1943. na brdu Radomišlje, Zelengora

CRNOMARKOVIC *Cvije* DRAGAN, rođen 1922, Dabar, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

CRVENIK *Ante* MIRKO, rođen u Boriki, Slovenac, zemljoradnik, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

CRVENKAPA *Franje* MIHAJLO, rođen 1919, Slatina, Našice, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1. 2. 1945, borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel, Vrbovec

CVETIC *Dragutina* RADISAV, rođen 1926, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. kod Vizića, Fruška gora, sahranjen na Jabučju

CVETIC *Dragomira* ŽIVORAD, rođen 1920, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 8. 5. 1945. kod Zagreba

CVETKOVIĆ *Boška* ARSENIJE, rođen 1924, Leskovik, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 21. 4. 1945, s. Bresnica Nova Kapela, gdje je i sahranjen

CVETKOVIĆ *Aleksandra* BOGOLJUB, rođen 1923, Gornja Stupanja, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel kod Vrboveca

CVETKOVIĆ *Gavrila* CVETKO, rođen u Osečini, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 14. 9. 1944. u Valjevu, sahranjen kod Tvornice poljoprivrednih mašina

CVETKOVIĆ *Veljka* HRISTIVOJE, rođen 1923, Leskovik, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 21. 4. 1945. s. Bresnica, Nova Kapela

CVETKOVIĆ KRSTIVOJE, rođen 1925, Prva Kutina, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 21. 1. 1945, na Grčića salašu kod Šida

CVETKOVIĆ SIMO, rođen 1926, Donji Rogožaš, Nova Gradiška, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca, sahranjen u selu Gradac

CVIJANOVIĆ *Miladina* MIODRAG, rođen 1925, Čajetina, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, ranjen januara 1945. kod Tovarnika, umro 25. 1. 1945. u vojnoj bolnici Beograd

CVIJOVIĆ *Soke* MILE, rođen 1925, Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Sida

CVRKAU *Đure* DRAGAN, rođen 1924, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

CUS *F. ANTON*, Slovenac, borac, ranjen 9. 5. 1945. kod s. Šestine, Zagreb, umro 15. 5. 1945. i sahranjen na groblju Mirogoj

Ć

ĆATIĆ *Huseina* VAHID, rođen 1912, Donji Kamengrad, Sanski Most, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943. borac, poginuo 29. 9. 1943. kod Livna

ĆIRIĆ *Vladimira* MILOVAN, rođen 1923, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944. borac, podlegao ranama u bolnici Đakovo 23. 4. 1945.

ĆIRIĆ MIODRAG, rođen 1926, Zvizdar, Ub, zemljoradnik, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Sida

ĆOJANOVIĆ *Pere* MANE, rođen 1922, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 10. 1. 1943. član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ĆUK *Rade* BRANKO, rođen 1920, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, komesar čete, poginuo 10. 10. 1943. u Zenici

ĆUK *Petra* DANE, rođen 1921, Skakavac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8.

1942. član KPJ, borac, poginuo 11. 6. 1943. na Zelengori

ĆULIBRK *Stanka* BOGDAN, rođen 1915, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. član KPJ, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u Đakovu

ĆULIBRK *Bogdana* MILE, rođen 1920, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 1943.

ĆULIBRK *Pere* MILE - Sida, rođen 1924, Jasenovac, Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. član SKOJ-a, borac, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba na Zelengori

ĆULIBRK *Stojana* PANE, rođen 1919, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popova mosta na Sutjesci

ĆULIBRK *Nikole* SMILJA, rođena 1921, Vodenica, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, bolničarka, umrla od tifusa u Sandžaku u drugoj polovini maja 1943.

ĆULIBRK *Stanka* SVETO, rođen 1922, Jasenovac, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 1942. član SKOJ-a, borac, poginuo 16. 5. 1943. na Slijepač mostu kod Bijelog Polja

ĆUMAR SELVER, rođen 1922, Musliman, borac, poginuo januara 1945. kod Sida, gdje je i sahranjen

ĆUP *Đurina* MILAN, rođen 1917, Vedro Polje, Bosanski Petrovac, službenik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, komandant bataljona, poginuo juna 1944. na planini Vranići kod Gornjeg Vakufa kao zamenik komandanta 7. krajiške brigade, NARODNI HEROJ

ĆURGUZ *Sime* LUKA, rođen 1923, Potkraj, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od septembra 1943, vodnik, poginuo 18. 1. 1945. kod Sida, gdje je i sahranjen

ĆURGUZ *Dušana* MILAN, rođen 1923, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. član KPJ, borac, poginuo 27. 6. 1943. kod Sokolca

ĆURGUZ *Jove* RADE, rođen 1916, Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana KPJ, borac-puškomitraljezac, poginuo kao teški ranjenik u Centralnoj bolnici na Tjentištu 13. 6. 1943.

ĆURGUZ *Marka* RADE, rođen 1920, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 24. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

ĆUZOVIĆ *Ratka* STEVAN, rođen 1923, Otilović, Pljevlja, radnik, Crnogorac, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

Č

ČAČIĆ MARKO, rođen u Velikom Pazarištu, Perušić, radnik, Hrvat, član KPJ, delegat voda, poginuo 18. 6. 1944. na planini Vitreuši kod Prozora

ČAKIĆ *Save* UUBO »Ljubac«, rođen 1922, Đevrske, Knin, zemljoradnik, Srbin, u Brigadi od 1943, borac, poginuo 1944. na Sremskom frontu

ČAMOR SEMEFER, rođen u Lukomiru, Konjic, zemljoradnik, Musliman, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Sida

ČAVRŠEV FERDO, rođen u Goričju, Kočevje, Slovenac, desetar, poginuo 22. 1. 1945. kod Šida

ČEKO *Miloša* DUŠAN, rođen 1918, Bunare, Bravsko, Bosanski Petrovac, dak, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 10. 10. 1942. kod Vrpolja, sahranjen u s. Kozici

ČIĆA *Rade* DANE, rođen 1924, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, ranjen 9. 5. 1943. kod Celebića, kasnije nestao u Centralnoj bolnici na Sutjesci

ČIĆA *Milana* ĐUKAN, rođen 1917, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, desetar, poginuo decembra 1942. kod Teslića

ČIĆA JOVO, rođen u Vedrom Polju, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, desetar, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

ČIĆA *Rade* PETAR - Pepa, rođen 1919, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, ranjen 27. 12. 1942. kod s. Čečava-Teslić, poginuo kao ranjenik u Centralnoj bolnici juna 1943. na Sutjesci

ČIKARA *Marka* RADE, rođen 1908, Lička Jasenica, Ogulin, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od početka 1943, vodnik, poginuo 13. 6. 1943. na Tjentištu

ČITALIĆ MILE, rođen u Beogradu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 5. 12. 1944. kod Berka

ČOHADZIĆ *Huse* AKIF, rođen 1922, Fojnica, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, desetar, poginuo 23. 1. 1943. kod Teslića

ČORDAŠ NIKOLA, Srbin, borac, ranjen kod Berka i januara 1945. umro od zadobijenih rana, sahranjen u s. Berkasovu

CORTAN NIKOLA, rođen u Brekavici, Dobrlji, Bosanski Novi, radnik, Srbin, član KPJ, delegat voda, poginuo 11. 6. 1944. kod Kupresa

ČOVIĆ *Miodraga* PETRONIJE, rođen 1925, Donji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 16. 9. 1944, u Brigadi od 15. 2. 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ČUBRILO *Luke* ĐURO, rođen 1920, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

ČUBRILO *Stevana* ILIJA, rođen 1919, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, oboleo od tifusa i nestao 1943. kod Gornjeg Vakufa

ČUBRILO *Obrada* JOVAN, rođen 1922, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 3. 11. 1942. kod Bihaća

ČUBRILO *Petra* MILAN, rođen 1918, Prkosi, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandanta bataljona, poginuo aprila 1945. kod Slavonskih Karlovaca kao zamenik komandanta Brigade u 21. diviziji

ČUBRILO *Laze* ŽIVOJIN, rođen 1921, Prkosi, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 21. 10. 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. kod Tovernika

ČUDINA *Frane* MILE - Ante, rođen 1921, Biograd n/m, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

ČUK ALBERT, rođen 1925, Crni Vrh, Idrija, zemljoradnik, Slovenac, u NOB

i u Brigadi od decembra 1943, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

ČUKOVIĆ MILAN, rođen u opštini Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 7. 5. 1945. s. Hudovo kod Zagreba, gdje je i sahranjen

ČULIĆ DUŠAN, Srbin, borac, poginuo 27. 6. 1943. kod s. Košutice, Šokolac

D

DABIĆ *Milovana* UUBIVOJE, rođen 1926, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 9. 1944, borac, poginuo 7. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Sidu

DABIĆ *Dragomira* MIODRAG, rođen 1927, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori

DABIĆ *Živote* RADOMIR, rođen 1924, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u rodnom mjestu

DABIĆ *Milutina* ŽIVORAD, rođen 1925, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 15. 10. 1944. u Beogradu

ĐAČIĆ *Ljubomira* MIODRAG, rođen 1927, Velika Drenova, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 5. 1. 1945. kod Đeletovaca, sahranjen u s. Ilači na seoskom groblju

ĐAČIĆ *Miloja* MIODRAG, rođen 1924, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u rodnom mjestu

ĐAČIĆ MIODRAG, rođen 1924, Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i

u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

DADIĆ AHMET, rođen u Grnici, Gornji Vakuf, zemljoradnik, Musliman, borac, poginuo 25. 2. 1943. kod Gornjeg Vakufa

DADIĆ *Emina* ENVER, rođen 1922, Grnica, Gornji Vakuf, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od marta 1943, borac, zarobljen na Sutjesci i kao zarobljenik, streljan 1943. u logoru Zemun

DAKIĆ *Milana* RADE, rođen u s. Busije, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 4. 1944. u s. Zirovići kod Livna

DALIĆ DUJO, radnik, Hrvat, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

DALMACIJA S. ZDRAVKO rođen 1922, Poljanice, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Šida, sahranjen na Grčića salašu

DAMIANO, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 1944.

DAMJANOVIĆ *Mihaila* BLAŽO, rođen 1917, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 11. 7. 1943. kod Sokolca

DAMJANOVIĆ *Mile* BRANKO, rođen 1918, Rašinovac, Bosanski Petrovac, službenik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, poginuo 30. 11. 1943. kod Travnika

DAMJANOVIĆ *Mihajla* CUJA, rođena 1922, Podovi, Drvar, domaćica, Srkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 1944. u centralnoj Bosni u drugoj jedinici

DAMJANOVIĆ *Đure* ILIJA, rođen 1920, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

DAMJANOVIĆ *Blaže* MILAN, rođen u Šipovljanima, Drvar, radnik, Srbin, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

DAMJANOVIĆ *Obrada* MILAN, rođen 1923, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, borac, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

DAMJANOVIĆ S. MILETA, rođen 1927, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u rodnom mjestu

DAMJANOVIĆ *Mile* PERO, rođen 1924, Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

DAMJANOVIĆ STANIMIR, rođen 1921, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod Ruševa

DAMJANOVIĆ *Kuzmana* STEVAN, rođen 1921, Ruma, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, nestao u borbi kod Pleternice 20. 4. 1945.

DANIĆ *Pere* JELKA, rođena 1922, Šipovljani, Drvar, domaćica, Srkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 1943. u drugoj jedinici na Majevidi

DANILUK *Ivana* JURAJ, rođen 1921, Trebinje, radnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 5. 8. 1943, član KPJ, komandir čete, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DAŠIĆ *Đure* RISTO, rođen 1926, Ulcinj, dak, Crnogorac, u NOB i u Brigadi od 17. 10. 1944, desetar, poginuo 8. 5. 1945. u s. Šestine kod Zagreba

DAVIDOVIĆ BORISAV, rođen 1923, V. Borak, Beograd, zemljoradnik,

Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, bolničar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DAVIDOVIĆ JOVO, rođen u s. Agićima, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 12. 1943, Borova glava kod Livna

DAVIDOVIĆ *Dragutina* MILAN, rođen 1926, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DEDIĆ JOSIP, rođen 1921, Miočić, Siverić, Knin, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DEDINAC *Luke* DRAGOLJUB, rođen 1929, Dublje, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 22. 1. 1945. Tovarnik

DEDINAC *Luke* DRAGOSLAV, rođen 1926, Dublje, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 7. 5. 1945. kod Vrboveca

DEJANOVIĆ *Obrada* DRAJA, rođena 1924, Kamenica, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, bolničarka, poginula marta 1943. na Neretvi kod Jablanice

DEJANOVIĆ *Nikole* JOVANKA, rođena 1927, Kamenica, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, bolničarka, poginula marta 1943. na Neretvi kod Jablanice

DEMIR *Luke* KOŠTA, rođen u s. Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao tifusar

DEMIROVIĆ HASAN, rođen 1908. Mala Jasenica, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Musliman, borac, poginuo 5. 5. 1945. u s. Kabelu kod Vrboveca

DENIĆ ZORKA, rođena u Zrmanji, Gračac, domaćica, Srпкиnja, bolničarka, poginula 9. 12. 1943. kod Livna

DESPOT *Stole* DRAGO - Burlo, rođen 1910, Gornja Sanica, Ključ, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 24. 5. 1943. kod Celebića, Foča

DESPOT *Steve* NIKICA, rođen 1908, Prisjeka, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 21. 2. 1943. kod Gornjeg Vakufa

DESIĆ *Lazara* JOVO, rođen 1924, Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 9. 6. 1943. na Zelengori

DEVIĆ *Marka* MILE, rođen 1921, Suškošani, Biograd n/m, radnik, Srbin, borac, poginuo 14. 9. 1944. u Valjevu, sahranjen kod Fabrike poljoprivrednih mašina

DEZE IŠTVAN, rođen u Novom Bečeju, Madar, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Potočeca, Zagreb

DEŽJAT *Ivana* JOZO, rođen u Divači, Nova Gorica, zemljoradnik, Slovenac, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

DILBER *Stevana* RADE, rođen 1920, Mokrin, Kikinda, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 8. 1944, borac, poginuo 26. 4. 1945. u s. Pazdinu kod Nove Kapele

DI MAGIO COSIMO, rođen u Castellaneta, Taranto, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo na Sremskom frontu

DINČIĆ *Aksentija* BRANKO, rođen u Brzom Brodu, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

DINIĆ *Krste* BRANISLAV, rođen 1924, Brzi Brod, Niš, zemljoradnik, Srbin, u

NOB od 18. 11. 1944, u Brigadi od 20. 12. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DINIĆ *Petra* RADE, rođen 1925, Ivanovo Selo, Grubišino Polje, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DINIĆ *Dušana* ŽIVOJIN, rođen 1922, Šobot, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 11. 1944, borac, nestao 12. 4. 1945, u borbi kod Novak-Bapske

DOBAC MANOJLO, Srbin, borac, poginuo oktobra 1944. kod Beograda

DOBRA ŠEKO, Musliman, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

DOBRENOVIĆ DOBRIVOJ, rođen 1921, Kislo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

DOBRIČIĆ *Zivjina* ALEKSANDAR, rođen 1925, Koračića, Mladenovac, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

DODIG *I.* DRAGAN, rođen 1917, Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, desetar, poginuo 14. 4. 1944. u s. Ziroviću kod Livna

DODIG *Ilije* DRAGAN, rođen 1922, Crljivica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, borac, umro u bolnici Beograd oktobra 1944.

DODIG *Laze* PERO, rođen 1915, Prnjavor, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 15. 5. 1943. na Banderi (Cerovo) kod Bijelog Polja

DODIG *Todora* PERO, rođen 1920, Prnjavor, Drvar, radnik, Srbin, u NOB

od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 1. 6. 1944. u Lisini kod Mliništa

DOJMUŠIĆ *Petra* JOSIP, rođen 1922, Gradačac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 14. 2. 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

DOROTIĆ JAKICA, rođena u Sinju, domaćica, Hrvatica, bolničarka, poginula 9. 12. 1944. kod Berka

DORŽAR *Andrije* JOSIP, rođen 1926, Vajska, Odžaci, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 14. 12. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Loviša, sahranjen u Novak-Bapskoj

DOŠEN *Jove* BLAŽO, rođen 1922, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 25. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

DOŠENOVIĆ *Gaje* MILE, rođen 1908, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1944, borac, poginuo 1945. na Sremskom frontu

DRAČA *P.* SLAVKO, rođen u Stankovicima, Benkovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

DRAČIĆ *Rada* RADOMIR, rođen 1925, Borak, Bosanska Gradiška, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 10. 1944, borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DRAGAŠ *Stevana* PERO, rođen 1919, Drvar Selo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba, Zelengora

DRAGIĆ *Stevana* BOGDAN, rođen 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 11. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

DRAGIĆ *Marka* GOJKO, rođen 1920, Zeljuša, Mostar, radnik, Srbin, borac, poginuo 7. 1. 1945. kod s. Male Vašice

DRAGIĆ *Ilije* MILAN, rođen 1922, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 21. 2. 1943. kod s. Lužana kod Gornjeg Vakufa

DRAGIĆ *Sime* PERO, rođen 1918, Lastve-Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

DRAGIĆ *Marka* SAVO, rođen 1921, Lastve-Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, desetar, poginuo 3. 1. 1944. na Han kolima kod Banje Luke

DRAGIĆ *Marka* VID, rođen 1907, Lastve-Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 4. 6. 1943. kod s. Rudine na Pivskoj visoravni

DRAGIĆEVIĆ *Milenka* DRAGOLJUB, rođen 1926, Vračević, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 9. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

DRAGOSAVAC *Mile* PILIP, rođen 1904, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo februara 1943. na planini Raduši kod Gornjeg Vakufa

DRAGOSAVUEVIĆ *Laze* SAVA, rođen 1926, Neštin, Ilok, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 10. 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DRAGOVIĆ LJUBO, rođen 1917, Đulići, Andrijevića, Crnogorac, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

DRAGOVIĆ RADUL, rođen 1923, Nova Gradiška, radnik, Srbin, vodnik, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

UKAČIŠU *ocepana* tiURUU, luucn 1926, Slavičići-Jabuka, Foča, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od jula 1943, borac, poginuo avgusta 1944. na reci Limu pri prelasku u Srbiju

DRAŽIĆ JOVAN, rođen 1924, Našice, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Kraljevac kod Zagreba, gdje je i sahranjen

DRINČEVIĆ DURA, rođen u Mravići, Plav, Crnogorac, zemljoradnik, poginuo 18. 7. 1944. kod Pljevalja

DRINIĆ *Nikole* DMITAR, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 27. 6. 1943. kod Vlasenice

DRINKOVIĆ *Petra* JURE, rođen 1922, Jelsa, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1943, borac, poginuo juna 1944. u Sandžaku

DRLJAČA *Đukana* DRAGICA, rođena 1923, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginula u Sandžaku u drugoj polovini maja 1943.

DRLJAČA *Jove* NENAD, rođen 1922, Vojevac, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1. 6. 1942, u Brigadi od novembra 1943, borac, ranjen 25. 4. 1944. kod Livna, kasnije umro u bolnici

DRLJAČA *Laze* NIKOLA, rođen 1925, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 3. 1. 1943. kod Teslića, sahranjen u s. Jelahu

DROBAC *Ilije* DUŠAN, rođen 1922, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 14. 6. 1943. kod Miljevine

DRONJAK *Simeuna* KRSTO, rođen 1920, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici kao teški ranjenik

DRONJAK *Jandrije* LAZO, rođen 1924, Šipovljani, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

DUBLJEVIĆ *V.* MILOMIR, rođen 1911, Slance, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 9. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

DUBLJEVIĆ *Vladisava* MILORAD, rođen 1923, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

DUBLJEVIĆ *Milorada* ŽIVORAD, rođen 1921, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka

DUBOVINA *Milana* MIRKO, rođen 1912, Jabuka, Foča, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 28. 10. 1943, poginuo 1. 6. 1944. kod Mliništa

DUJANOVIĆ IVAN, Hrvat, borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

DUKA *Save* TODOR, rođen 1901, Tula, Dobrudža-Rumunija, u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

DUKIĆ VID, rođen 1920, Kolunić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

DUU *Andrije* STANKO, rođen 1917, Donja Lepenica, Srbac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u s. Buku

DUMLIJA MILAN, rođen 1925, Škofja Loka, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

DUŠANIĆ *Nikole* CVIJO, rođen 1923, Pribinić, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 29. 12. 1942, borac, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

DUŽEVIĆ *Jurja* ANTON, rođen 1923, Dol, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1. 9. 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo 17. 12. 1943. kod Šujica

Đ

ĐAKOVIĆ *B.* BORIVOJ, rođen 1925, Trilje, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, podlegao ranama u bolnici Erdevik u martu 1945.

ĐAKOVIĆ *Mile* DAVID, rođen 1915, Marjanovića Do, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 28. 8. 1944. na Palisadu, Zlatibor

ĐEKIĆ MIRKO, rođen u s. Bukovači, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1. 2. 1943. kod Teslića

ĐELMAŠ *Aleksandra* ĐORĐE, rođen 1923, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, poginuo 26. 4. 1945. kod Okučana

ĐERIĆ *Milana* MIĆA, rođen 1922, Veliki Radić, Bosanska Krupa, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. kod Šćepan-Polja, Sutjeska

DILAS *Vuje* MOMĆILO, rođen 1922, Kestenovac, Bihać, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac-puškomitraljezac, poginuo 12. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

DOGATOVIĆ *Riste* DUŠAN, rođen 1906, Kruševica, Bugojno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 10. 1. 1942, u Brigadi od 22. 2. 1943, borac, poginuo 15. 6. 1943. kod s. Jabuka, Foča

DOGATOVIĆ *Luke* STANA, rođena 1921, Gornje Vukovsko, Kupres, domaćica, Srkinja, u NOB od maja 1942, u Brigadi od septembra 1943, četna bolničarka, poginula 5. 1. 1944, s. Cvetići kod Banje Luke

ĐOKIĆ *Petronija* ALEKSANDAR, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, desetar, poginuo januara 1945. kod Berka, sahranjen u rodnom mjestu

ĐOKIĆ LJUBOMIR, rođen u Đevrskama, Knin, radnik, Srbin, borac, poginuo 24. 1. 1945. kod Šida, sahranjen na Kozjakovom salašu

ĐOKIĆ *Mladena* MILUTIN, rođen 1920, Prva Kutina, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ĐOKIĆ *Dragoslava* MIODRAG, rođen 1925, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u rodnom mjestu

ĐOKIĆ *Milije* VIDOJE, rođen 1925, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u rodnom mjestu

ĐONIĆ *Dragoja* BOŽIN, rođen 1926, Gornji Ribnik, Počekovina, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ĐORĐEVIĆ BRANKO, rođen 1926, Vukmanovo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

ĐORĐEVIĆ DRAGOLJUB, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 17. 12. 1944. kod Šidskih Banovaca u Sremu

ĐORĐEVIĆ *Zdravka* DOBRIVOJE, rođen 1925, Brzi Potok, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 12. 1. 1945. u s. Đeletovci, gdje je i sahranjen

ĐORĐEVIĆ *Stojana* JOSIP, rođen 1920, Grabovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 20. 1. 1945. kod Šida

ĐORĐEVIĆ S. MIHAJLO, rođen 1912, Šobot, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ĐORĐEVIĆ *Stamenka* MIHAJLO, rođen 1921, Vranić, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 2. 1945, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ĐORĐEVIĆ *Dragomira* MIROSLAV, rođen 1924, Trupale, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ĐORĐEVIĆ RADMILO, rođen u Vraniću, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ĐORĐEVIĆ *Vladimira* RADMILO, rođen 1921, Međulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ĐORĐEVIĆ *Bogosava* RADOMIR, rođen 1923, Nemenikuće, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo na sremskom frontu

ĐORĐEVIĆ *Todosija* RANKO, rođen 1913, Ratari, Smederevska Palanka, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

DORĐEVIĆ *Vlajka* SERAFIM, rođen 1921, Oraje, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 12. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice gdje je i sahranjen

DORĐEVIĆ *Milorada* VLADIMIR, rođen 1925, Prva Kutina, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 1. 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

DORĐEVIĆ VLADIMIR, rođen 1927, Donji Neradovac, Vranje, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

DORĐEVIĆ *Dohrosava* ŽIVKO, rođen 1925, Izvor, Svrlijig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 28. 11. 1944, borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Tovarnika

ĐUKIĆ *Milana* DANKO, rođen 1910, Tešanj, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 1. 1943, član KPJ, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Teslića u drugoj jedinici

ĐUKIĆ *Dušana* DRAGO, rođen 1928, Podlug, Sanski Most, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo 23. 4. 1944. u s. Bistro kod Livna

ĐUKIĆ *Ljuboja* DRAGOSLAV, rođen 1928, Ropočevo, Sopot, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Berka, sahranjen u Ilači

ĐUKIĆ *Bože* MIRKO, rođen 1920, Kapljuh, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, umro od tifusa u Centralnoj bolnici u Sandžaku maja 1943. godine

ĐUMIĆ *Vida* DRAGIJA, rođen 1914, Donje Vrtoče, Drvar, žandarm, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, komandir čete, poginuo 12. 4. 1943. na Raskršću kod Čajniča

ĐUMIĆ *Mile* VUJADIN, rođen 1913, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, komandir čete, član KPJ, poginuo 10. 10. 1944. kod Mladenovca, sahranjen u s. Kovačevcu

ĐUMIĆ *Đurana* ŽIVAN, rođen 1922, Gornje Vrtoče, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 1942, kod Sanskog Mosta

ĐURAŠKO BOŽIDAR, rođen u Mrljanima, Biograd n/m, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 14. 4. 1944. u s. Žirovići kod Livna

ĐURĐEVIĆ *Todora* DRAGINJA, rođena 1924, Šipovljani, Drvar, domaćica, Srpkinja, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 30. 9. 1943. u s. Prologu kod Livna

ĐURĐEVIĆ *Filipa* KRSTIVOJE, rođen 1912, Milavčići, Srbin, borac, poginuo 27. 12. 1944. kod s. Opatovca, Sremski front

ĐUREKOVIĆ *Laze* STEVO, rođen 1909, Gorijevac, Bihać, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 4. 12. 1944. Jabučje, Fruška gora, gdje je i sahranjen

ĐURICA *Nikole* DANE, rođen 1920, Palučci, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, poginuo 2. 10. 1944. kod Uba, sahranjen u s. Kladnici

ĐURICA *Jove* ILIJA, rođen 1924, Palučci, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo januara 1944. kod Banje Luke

ĐURIĆ *Antonija* ANANIJE - Naca, rođen 1912, Koračića, Mladenovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen na Kozjakovom salašu

ĐURIĆ *Dragoljuba* BORIVOJ, rođen 1926, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj Gori

ĐURIĆ *Ilije* BRANKO, rođen 1920, Lipnik, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen u Jabučju

ĐURIĆ *Vida* DUŠAN, rođen 1927, Buletić, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ĐURIĆ *Đure* DUKA, rođen 1910, Ramici, Ključ, radnik, Srbin, u NOB od avgusta 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ĐURIĆ *Cedomira* JANKO, rođen 1923, Svileuva, Koceljeva, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 9. 1944, borac, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

ĐURIĆ *Milorada* MILINKO, rođen 1922, Ljubovija, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ĐURIĆ *Zivomira* NENAD, rođen 1922, Grevci, Veliki Šiljegovac, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 1. 1945, nestao

ĐURIĆ *Milutina* NIKOLA, rođen 1912, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ĐURIĆ *Marinka* PETAR, rođen 1911, Pudarci, Grocka, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ĐURIĆ *Cedomira* ZDRAVKO, rođen 1926, Batalage, Koceljeva, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944,

borac, poginuo 15. 12. 1944. kod Tovarnika

ĐURO - Slavonac, borac, poginuo januara 1944. u Ubavića Dolini kod Glamoča

ĐUROVIĆ *Perov* SAVO, rođen 1907, Draževa-Jabuka, Foča, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od jula 1943, borac, poginuo avgusta 1943. kod Konjica

DŽ

DŽAIROVIĆ HASAN, rođen u Sanskom Mostu, Musliman, borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Kraljevac kod Zagreba

DŽAMBASOVIĆ BRANKO, rođen 1911, Užice, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

DŽUDŽALIJA ILIJA, rođen u Čoslijanu, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od aprila 1944, borac, poginuo aprila 1945.

E

EGELJA *Dane* ĐURO, rođen 1920, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, kurir Štaba Brigade, poginuo 23. 2. 1943. kod Gornjeg Vakufa

EGELJA *Nikole* MILADIN, rođen 1920, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, vodnik, teško ranjen 24. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče, poginuo 13. 6. 1943. na Tjentištu kao ranjenik Centralne bolnice

ELEZ *Petra* VOJO, rođen 1926, Javić, Foča, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, u Brigadi od 1. 1. 1944, borac, poginuo 1. 6. 1944. kod Mliništa

ELVEDI *Jovana* ANTON, rođen 1926, Čonoplja, Sombor, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 8. 1. 1945, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ELVEDI *Janoša* JOVAN, rođen 1924, Bečej, zemljoradnik, Mađar, u NOB od 20. 10. 1944, u Brigadi od 2. 1. 1945, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ERCEG *M. LUKA*, rođen u Gornjem Zemunik, Zadar, zemljoradnik, Srbin, u Brigadi od 18. 10. 1943, borac, poginuo 13. 7. 1944. na Gradini kod Goražda

ERDEG *Mihaila* TOMAŠ, rođen 1923, Jaša Tomić, radnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 27. 12. 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u s. Buk

EREMIJA *Mihajla* BRANISLAV, rođen 1924, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 11. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ERPANTE ANTONINO, rođen 1923, Condorfi, Raggio C., Italijan, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo u Sremu

FAILLA GIUSEPPE, rođen u Caltagirano, Catonija, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo u Sremu

FARINA . . . ' Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, bbrac, poginuo u brigadi

FARKAŠ *Joięfa* GUSTAV, rođen 1926, Kikinda, radnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 27. 12. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

FARKAŠ JOSIP, rođen u Kikindi, Mađar, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

FENCE *Franca* LUDVIG, rođen 1914, Vrtovin, Ajdovščina, radnik, Slovenac, u NOB od 22. 9. 1943, u Brigadi od 5. 11. 1943, član KPJ, komesar čete, poginuo 1944. kod Livna

FERRAZZANO *Giusepea* ATTILIO, rođen u Ornignano, Salerno, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, vodnik, poginuo 23. 6. 1944, na Crnom vrhu kod Travnika

FERENČAK IVAN, rođen 1922, Topolovac, Sisak, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 6. 5. 1945. u s. Dubrava kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

FIJATOVIC *Save* STEVAN, rođen 1923, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 9. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod Tovarnika, sahranjen u s. Đeletovci

FILIPOVIĆ *Nikole* ALEKSANDAR, rođen 1923, Čecine, Doljevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

FILIPOVIĆ *Filipa* DRAGUTIN, rođen 1926, Medulužje, Mladenovac, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, vodnik, poginuo 27. 4. 1945. kod Pakraca, sahranjen u rodnom mjetu

FILIPOVIĆ DUŠAN, rođen u s. Leliću, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 21. 4. 1945. s. Sokolovac, kod Nove Gradiške

FILIPOVIĆ ĐURAD, rođen kod Borskog Petrovca, borac, poginuo 8. 5. 1945. kod Vrboveca

FILIPOVIĆ *D.* KRSTA, rođen 1928, Bogovada, Lajkovac, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

FILIPOVIĆ MIHAJLO, rođen 1925, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od

novembra 1944, borac, poginuo 6. 5. 1945. s. Dubrava kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

FILIPOVIĆ MILENKO, rođen u Darosavi, Arandelovac, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. kod Komletinaca

FILIPOVIĆ SVETISLAV, Srbin, borac, poginuo kod Šida, sahranjen 3. 3. 1945. u s. Adaševci, Šid

FILIPOVIĆ *Drage* VUKAŠIN, rođen 1926, Nadinići, Gacko, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 8. 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka, Srem, gdje je i sahranjen

FILIPOVIĆ ŽARKO, rođen u Ubu, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod s. Berka, SrenT

FISTANIĆ *Juraja* TOMISLAV, rođen 1925, Zastrazišće, Hvar, đak, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 20. 9. 1943, borac, poginuo u brigadi

FIŠER STANKO, rođen u Černici, Nova Gorica, zemljoradnik, Slovenac, vodnik, poginuo 23. 6. 1944, na Crnom vrhu kod Travnika

FRAMBA MARINO, rođen u Italiji, Italijan, u NOB i u Brigadi od septembra 1943, borac, umro od tifusa 14. 10. 1943.

FRANC BLAŽ, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

FRANIĆEVIĆ *Ljubomira* JOSIP, rođen 1919, Sućuraj, Hvar, ribar, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1. 2. 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

FRANIĆEVIĆ *Ante* JURAJ, rođen 1923, Hvar, ribar, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 21. 7. 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Sotina, sahranjen u Novak-Bapskoj

FURLAN FRANC, rođen u Ljubljani, Slovenac, bolničar, poginuo 17. 1. 1945. kod s. Deletovaca, Srem, gdje je i sahranjen

FUSCCO FILIPPO, rođen 1921, Bari, Italija, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 15. 2. 1945. s. Bingula kod Šida

G

GABOARDI *Redenta* PIETRO, rođen u Motta, Baluffi, Italijan, u NOB i u Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 27. 5. 1944. na Korični kod Glamocha

GAJIĆ *Branimira* DRAGUTIN, rođen 1926, Banjane, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 4. 1945, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

GAJIĆ *Milutina* MIODRAG, rođen 1912, Šarbane, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, umro u MSB 1. divizije od zadobijenih rana aprila 1945, sahranjen u s. Buk, Slavonija

GAJIĆ *Gavre* SAVO, rođen 1923, Okolica, Prnjavor, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943, borac, poginuo 12. 6. 1943. kod Jeleča, Zelengora

GAJIĆ ŽIVOJIN, rodom od Uba, Srbin, borac, poginuo 12. aprila 1945. kod Novak-Bapske

GALIN *Luke* JANKO, rođen 1921, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 20. 1. 1944. u Ubovića Dolini kod Glamocha

GALIN *Luke* RADE, rođen 1919, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci

GALONJA *Janka* JOVO, rođen 1908, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo novembra 1944. kod Pančeva

GALONJA *Stevana* MLADEN, rođen 1917, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

GARBUROVIĆ PASKVALE, rođen u Valneri, Zadar, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

GAŠIĆ *Mihajla* BRANISLAV, rođen 1923, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, poginuo 13. 10. 1944. kod Beograda, sahranjen u rodnom mjestu

GAŠIĆ *Janka* NIKOLA, rođen u Peuljama, Bosansko Grahovo, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943, vodnik, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

GAŠIĆ RADIVOJ, rođen 1918, Barič, Obrenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, ranjen kod Šida 17. 1. 1945, umro 23. 1. 1945. u Glavnoj vojnoj bolnici Beograd

GAŠPAREVIĆ *J.* BRANKO, rođen u Brezovoj Dugi, Mrkopalj, Delnice, radnik, Hrvat, desetar, poginuo 15. 8. 1944. kod Pljevalja

GAVANGA FRANCESCO, rođen u Madelani, Ferrara, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 18. 4. 1944. kod Livna

GAVRIĆ SINIŠA, rođen 1922, Degurić, Dračić, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, zastavnik, poginuo 9. 3. 1945. nesrećnim slučajem, sahranjen u s. Bačincima kod Šida

GAVRILOVIĆ *Trifuna* MILORAD, rođen 1921, Beograd, radnik, Srbin, u

NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, nestao u borbi kod Pleternice 19. 4. 1945.

GJOMI VITORIO, rođen u Kolu, Vadelisa, Sijena, Italijan, u NOB i u Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 4. 6. 1944. kod Mliništa

GLAMOČAK LUKA, rođen u Kutanji, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

GLAMOČAK *Riste* MILAN, rođen 1914, Kutanja, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 23. 8. 1943, član KPJ, vodnik, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

GLIGORIĆ *Jove* MILAN, rođen u Donjem Kladnu, Bosanski Brod, radnik, Srbin, borac, poginuo 17. 12. 1943. kod Šujica

GLIŠIĆ RADOMIR, rođen 1920, Prelaš, Lebane, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

GLOGINJA *J.* JOVAN, rođen 1913, Golubić, Knin, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 2. 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

GLUMAC *Maksima* MILADIN, rođen 1914, Lipovo Polje, Kosinje, Gospić, zemljoradnik, Srbin, desetar, umro u bolnici maja 1945, sahranjen u Zagrebu

GLUŠICA *Laze* DUŠAN, rođen 1923, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od novembra 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo marta 1943. na Neretvi kod Jablanice

GLUŠICA *Steve* MILE, rođen 1921, Štrpci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1943. kod Avtovca, Hercegovina

GLUŠICA *Vuje* SPASO - Pajo, rođen 1920, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1942, desetar, poginuo 25. 5. 1943. na Zlatnom boru kod Foče

GLUŠICA *Laze* VLADO, rođen 1922, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo marta 1943. u Jablanici, Neretva

GNJATIC *Dušana* ILIJA, rođen 1927, Donji Vakuf, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943, borac, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

GNJATIĆ MILE, rođen u Jajcu, radnik, Srbin, borac, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

GNJATIĆ *Đorđa* NEDELJKO, rođen 1921, Vlađevići, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB od marta 1942, u Brigadi od 16. 8. 1943, vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

GNJATOVIĆ *Dmitra* MILAN, rođen 1924, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 15. 1. 1943. kod Teslića, sahranjen u s. Žarkovini

GOLALIĆ *Nurije* ĆAZIM, rođen 1920, Banja Luka, nastavnik, Musliman, u NOB od 10. 1. 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar bataljona, poginuo 8. 5. 1945. u s. Cučerje kod Zagreba, sahranjen na Mirogoju, Zagreb

GOLUBOVIĆ VESELIN, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Pleternice, sahranjen u s. Buk

GOSTIŠA *Antona* LUDVIG, rođen 1925, Zaglog, Idrija, zemljoradnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1943. član KPJ, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

GRABOVAC *Vice* PETAR, rođen 1922, Proložac, Imotski, zemljoradnik, Hr-

vat, u NOB i u Brigadi od 19. 9. 1943, desetar, poginuo 6. 5. 1945. u s. Topolovac, kod Vrboveca

GRAČEK *Ivana* DRAGO, rođen 1924, Teslić, radnik, Poljak, u NOB i u Brigadi od 1. 1. 1943, borac, poginuo novembra 1943. kod Travnika

GRADINA S. MARKO, rođen 1924, Kasino Jajce, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida

GRAHOVAC *Ilije* BOJA - Doka, rođena 1924, Bastasi, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

GRAHOVAC *Sitne* DUŠAN, rođen 1917, Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, desetar, poginuo 1944. kod Banje Luke kao komandir čete u 16. krajiškoj brigadi

GRAHOVAC *Stevana* ĐURO, rođen 1924, Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. na Neretvi kod Jablanice

GRAHOVAC *Stevana* ĐURO, rođen 1921, Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1. 2. 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 27. 7. 1944. s Tikova kod Pljevalja

GRAHOVAC *Sime* MIRKO, rođen 1924, Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 3. 5. 1945. kod Vrboveca

GRAHOVAC *Todora* VOJA, rođen u opštini Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

GRAHOVAC ZORA, rođena u Podgradcima, Bosanska Gradiška, domaćica, Srpkinja, borac, poginula 23. 8. 1943. kod Bugojna

GRASSELLI TEODORE, rođen u Mantori, Italijan, u NOB i u Brigadi od novembra 1943, bolničar, poginuo 3. 6. 1944. kod Mliništa

GRBIĆ *Todora* BOGDAN, rođen 1910, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Miljevine, Zelengora

GRBIĆ *Stevana* DUŠAN, rođen 1921, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo 17. 5. 1943. Lepenac kod Bijelog Polja

GRBIĆ CVETA, rodom od Bosanskog Petrovca, borac, poginula 1943. u Brigadi

GRBIĆ *Ilije* ILIJA - Mali, rođen 1914, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac - puškomitraljezac, poginuo juna 1943. na Zelengori

GRBIĆ *Petra* JOVAN, rođen 1916, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, poginuo 3. 1. 1944. na Han kolima kod Banje Luke

GRBIĆ *Vida* JOVAN, rođen 1912, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 17. 1. 1945. kod Đeletovaca, Srem, gdje je i sahranjen

GRBIĆ *Davida* JOVO, rođen 1926, Janjila, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo januara 1945. kod Šida

GRBIĆ *Save* JOVO, rođen 1921, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo avgusta 1944. na Uvcu kod Priboja

GRBIĆ *Glise* LAZO, rođen 1921, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, vodnik, poginuo 6. 1. 1945. kod Đeletovaca, Srem, gdje je i sahranjen

GRBIĆ *Srdana* LAZO, rođen 1910, Kozin, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo 13. 8. 1944. s. Vrbice kod Pljevalja

GRBIĆ *Pere* MILAN, rođen 1921, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 12. 7. 1943. na planini Devetaku

GRBIĆ *Uglješe* MILAN, rođen 1923, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 14. 4. 1944. u s. Zirovići kod Livna

GRBIĆ *Pere* MIRKO, rođen 1924, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 3. 11. 1942. Zegar-Bihać

GRBIĆ *Ilije* PERO, rođen 1922, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

GRBIĆ *Rade* SLAVKO, rođen 1920, Kestenovac, Bihać, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo marta 1943. u Jablanici na Neretvi

GRČIĆ *Stevana* MIODRAG, rođen 1925, Kovačevac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

GREGOR SLAVKO, rođen u Prekom, Slovenija, Slovenac, radnik, borac, poginuo 2. 1. 1944. kod Banje Luke

GREGORIĆ *Mate* ZLATKO, rođen 1926, Babina Greda, Županja, zemljo-

radnik, Hrvat, u NOB i u brigadi od 9. 6. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. s. Sotin, Srem

GRGAS *Ivana* ANTULA, rođena 1928, Zablacé, Šibenik, domaćica, Hrvatica, u NOB od 8. 9. 1943, u Brigadi od oktobra 1943, bolničarka, poginula marta 1944. na cesti Pecka-Mliništa

GRUBIŠA *Jandrije* ĐURO, rođen 1924, Vedro Polje, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, član KPJ, poginuo 1943. kod Prače

GRUBISA *Dure* SAVO. rođen 1924, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, ranjen u borbi u Beogradu, umro 23. 10. 1944. u bolnici u Beogradu

GRUBIŠIĆ JOVAN, rođen u Velikom Cvjetniću, Drvar, radnik, Srbin, borac, nestao 23. 1. 1945. kod Tovarnika

GRUBIŠIĆ *Jove* MILE, rođen 1923, Mali Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

GRUBIŠIĆ *Vice* PILIP, rođen 1905, Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1944, borac, poginuo aprila 1945. na Sremskom frontu

GRUBJEŠIĆ BRANISLAV, rođen u Gornjoj Perjasici, Vojnić, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 4. 1944. u s. Zilovići kod Livna

GRUBOR *Sime* DANE, rođen 1915, Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, komandir čete, poginuo 12. 4. 1943. na Raskšću kod Čajniča

GRUBOR *Sime* DUŠAN, rođen 1921, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, bio borac Brigade, poginuo 1943. na Sutjesci kao komandir baterije

GRUBOR *Dane* ILIJA, rođen 1908, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 6. 10. 1942. na Krasuljama kod Ključa

GRUBOR *Vida* JOVO, rođen u Drvaru, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, intendant bataljona, poginuo 25. 5. 1944. u Drvaru na dužnosti u Komandi mesta Drvar

GRUBOR *Save* MIĆUKA, rođen u Bastasima, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. Poginuo kao vodnik 1944. u Bosanskim Osredcima u drugim jedinicama

GRUBOR *Laze* MILAN - Milanica, rođen 1905, Gruborski Naslon, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, borac, poginuo 1944. na planini Treskavici kod Kalinovika

GRUBOR M. MILAN, rođen 1921, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

GRUBOR *Miče* MILAN, rođen 1921, Gruborski Naslon, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 14. 9. 1944. u Valjevu, sahranjen kod Tvornice poljoprivrednih mašina

GRUBOR *Mijaila* MILUTIN, rođen 1916, Gruborski Naslon, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, borac u brigadi, u Drvarsko-Petrovačkom odredu vodnik, umro 1944. od zadobijenih rana u bolnici Skakavac kod Bosanskog Petrovca

GRUBOR MIRKO, rođen s. Zaglavica, Drvar, borac, poginuo novembra 1942. u Bihaću

GRUBOR *Đurana* NIKOLA - Čić, rođen 1903, Trniniča Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od februara 1943, poginuo juna 1943. na Sutjesci

GRUBOR *Đure* RADE, rođen 1920, Gruborski Naslon, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 2. 1. 1944. kod Banje Luke

GRUBOR *Pavia* SVETKO, rođen 1927, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 25. 5. 1944. kod Glamoča, sahranjen u s. Skucani

GRUBOR *Sime* VASO, rođen 1916, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

GRUBOR *Mihajla* VUJADIN, rođen 1912, Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

GRUJIĆ *Svetomira* DUŠAN, rođen 1923, Mala Vrbica, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

GRUJIĆ *Stevana* PERO, rođen 1924, Gornje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1. 6. 1943. kod Šćepan-Polja, Sutjeska

GRUJIČIĆ *Tode* SAVKA, rođena 1913, Koprivna, Sanski Most, domaćica, Srpskinja, u NOB i u Brigadi od 1942, bolničarka, poginula 2. 1. 1944. u Banjoj Luci

GULAN *Ante* VICE, rođen 1920, Pirovac, Šibenik, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 15. 9. 1943, u Brigadi od oktobra 1943, član KPJ, komesar čete, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

GULIN EMIL, Hrvat, borac, ranjen kod Berka decembra 1944, umro i sahranjen u s. Ilači kod Šida

GULIJAN KRISTIJAN, rođen u Vrtovinu, Ajdovščina, Slovenac, radnik, u

NOB i Brigadi od 1943, borac, nestao 14. 4. 1944. u s. Zirovići kod Livna

GUTEŠA MILAN, rođen u Sokolcu, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 15. 7. 1943. na Crnom vrhu kod Rogatice

GUZIJAN *Stanka* JOVAN, rođen 1926, Glavice, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, u Brigadi od 10. 2. 1944, desetar, poginuo 22. 4. 1945. s. Dragovci kod Nove Kapele

GUŽVICA *Jovana* NIKOLA, rođen 1908, Krupa, Žegar, Obrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 2. 1943, član KPJ, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

GVERO MIĆO, rođen 1922, Glavice, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, u Brigadi od januara 1944, borac, poginuo 30. 6. 1944, kod Konji-

GVOZDENAC CVIJO, rođen 1921, Mujdžići, Šipovo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske

H

HAJRIĆ *Ahme* MUJO, rođen 1923, Bojska, Gornji Vakuf, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od marta 1943, borac, poginuo marta 1943. kod Gornjeg Vakufa

HARAČIĆ *Huseina* SULEJMAN, rođen 1922, Glavice, Bugojno, radnik, Musliman, komandir čete, poginuo januara 1945. kod Šida

HATALO *Marta* MATEJ, rođen 1926, Titov Vrbas, radnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 14. 12. 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice

HEČKEZI ALEKSANDAR, rođen 1920, Kikinda, borac, Mađar, u NOB i u Bri-

gadi od 13. 12. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

HERCEGOVAC *Muharema* DŽEMAIL, rođen 1928, Banja Luka, dak, Musliman, u NOB i u Brigadi od 2. 1. 1944, borac, poginuo 9. 2. 1944. kod Mliništa

HINDIĆ *Ibre* IBRO, rođen 1917, Bojska, Gornji Vakuf, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od marta 1943, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

HINDIĆ *Ihre* OMER, rođen 1921, Bojska, Gornji Vakuf, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od februara 1943, borac, poginuo 25. 5. 1943. na brdu Zlatni bor kod Foče

HODŽIĆ *Mehe* MAHMUD, rođen 1924, Bjelaj, Bosanski Petrovac, dak, Musliman, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, ranjen na Zečevu brdu, poginuo 13. 6. 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

HREŠČAK IVAN, rođen u G. Vreme, Trst, Slovenac, borac, poginuo 25. 6. 1944. Smiljevača kod Prozora

HRNJICA *Muje* HUSO, rođen u Bugojnu, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

I

IGNJATOVIĆ MILIVOJ, rođen 1927, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

IGNJATOVIĆ *fante* MOMIR, rođen 1925, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

IGNJIĆ *Boška* RISTO, rođen 1914, Buletić, Teslić, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 29. 12. 1942, borac, poginuo 28. 1. 1943. kod Teslića

ILIĆ BOŠKO, rođen u Beogradu, dak, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. na Pleternici

ILIĆ *Ilije* BOŽIDAR, rođen 1914, Vranić, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 1. 1945, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ILIĆ *Petra* DRAGAN, rođen 1914, Dabar, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, vodnik, poginuo 19. 6. 1944. na planini Vranići kod Gornjeg Vakufa

ILIĆ *M.* GVOZDEN, rođen 1924, u Ručićima, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

ILIĆ ILIJA, rođen u Martin Brodu, Drvar, radnik, Srbin, zamenik komandira čete, poginuo 22. 9. 1943. na visu Krstac kod Sinja

ILIĆ *Milutina* JEZDIMIR, rođen 1921, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, borac, poginuo 6. 5. 1945. u Vrbovecu

ILIĆ *Jovana* LAZAR, rođen 1927, Zuce, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ILIĆ *Petra* MILE, rođen 1912, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana KPJ, desetar, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ILIĆ MILOJE, rođen u s. Vukmanovu, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ILIĆ *Mile* SMILJA, rođena 1922, Rajinovci, Bihać, domaćica, Srпкиnja, u NOB i u Brigadi od 1942, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

ILIĆ *Svetolika* ŽIVOTA, rođen 1923, Cvetanovac, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 9. 1944, borac, poginuo 2. 10. 1944. kod Uba

ISAILOVIĆ *Periše* BRANKO, rođen 1924, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 29. 11. 1943. kod Travnika

ISAKOVIĆ VLADIMIR, rođen u s. Ratarima, Smederevska Palanka, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 9. 5. 1945, s. Markuševac kod Žagreba

IVANČEVIĆ *Jovana* DANE, rođen 1913, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, utopio se u r. Tari kod Uzlupa, 28. 5. 1943, pružajući pomoć svojim borcima pri prelasku reke

IVANIĆ *Milkana* JOVO, rođen 1924, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 10. 10. 1943. u Zenici

IVANIĆ *Milkana* MILAN, rođen 1919, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od oktobra 1943, član KPJ, vodnik, poginuo 7. 12. 1944. kod Šid-skih Banovaca

IVANIĆ *Petra* MILE, rođen 1922, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, ranjen na Zečevom brdu, poginuo 13. 6. 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

IVANIŠ MILAN, rođen u s. Kestenovac, Bihać, radnik, Srbin, borac, poginuo 25. 5. 1944. u Glamočkom polju

IVANKA - Dalmatinka, rodom iz okoline Sinja, u Brigadi od septembra 1943, bolničarka, poginula decembra 1943. na Borovoj glavi kod Livna

IVANOVIĆ *Save* ALEKSANDAR, rođen 1927, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

IVANOVIĆ *Velisava* BRANISLAV, rođen 1926, Ruklade, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

IVANOVIĆ *Save* LJUBICA, rođena 1925, Resnik, Beograd, učenica, Srпкиnja, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, bolničarka, poginula 3. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjena na Jabučju

IVANOVIĆ *Vladimira* RADOSLAV, rođen 1923, Zuce, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

IVKOVIĆ NAJDAN, rođen 1920, Bagrovac, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 11. 1944, bolničar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

IVKOVIĆ STEVO, rođen 1923, Rajić Brdo, Krstinja, Vojnić, radnik, Srbin, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovernika, gdje je i sahranjen

IVKOVIĆ STEVO, rođen u s. Drljači, Sunja, Sisak, zemljoradnik, Srbin, četni bolničar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

IVKOVIĆ SVETISLAV, rođen 1924, Lazarevo Selo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

J

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN, rođen u Tvrdojevcu, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JAKOVLJEVIĆ RADOMIR, rođen 1919, Retkovci, Vinkovci, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JAKOVLJEVIĆ Duška RADOMIR, rođen 1920, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 9. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JAKOVLJEVIĆ Vlade VELIMIR, rođen 1924, Pričević, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 9. 1944, desetar, poginuo 25. 4. 1945. u s. Brezovcu kod Okučana

JAKŠIĆ Miloša LJUBIŠA, rođen u Rogatici, radnik, Srbin, član KPJ, vodnik, poginuo 17. 4. 1945. kod s. Buk, Pleternica, gdje je i sahranjen

JAKŠIĆ SLAVKO, rođen u Tularima, Banjani, Ub, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca

JAKŠIĆ Paje VASO, rođen 1909, Majkić Japra, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od februara 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

JAKŠIĆ Cede ŽIVOJIN, rođen 1924, Rajkovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 12. 1944, borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

JALOVIĆ Stevana JOVAN, rođen 1922, Batina, Beli Manastir, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 23. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

JANDRIĆ Karla SLAVKO, rođen u Tkonu, Biograd n/m, zemljoradnik. Hrvat, borac, poginuo 25. 5. 1944. u s. Kablići kod Livna, gdje je i sahranjen

JANILOVIĆ ĐORĐE, rođen 1921, Teslić, trgovački pomoćnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 12. 1942, borac, poginuo marta 1943. kod Prozora

JANKELIĆ Nikole DESA, rođena 1924, Vrtoče, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 9. 4. 1942, u Brigadi od 10. 3. 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 25. 5. 1944. u Drvaru, kao član kulturne ekipe Brigade

JANKELIĆ Pere DUŠAN, rođen 1922, Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 12. 4. 1943. na Raskršću kod Čajniča

JANKOVIĆ Mila ALOJZ, rođen u D. Vreme, Trst, Slovenac, radnik, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

JANKOVIĆ Spasoja BOŽIDAR, rođen 1920, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

JANKOVIĆ ĆEDOMIR, Srbin, borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca, sahranjen u Čazmi

JANKOVIĆ Jakova DRAGUTIN, rođen 1914, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

JANKOVIĆ Zivomira JANKO, rođen 1927, Velika Ivanča, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca

JANKOVIĆ Miladina LAZAR, rođen 1922, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

JANKOVIĆ *Grujice* MILORAD, rođen 1919, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

JANKOVIĆ *Kostadina* MIODRAG, rođen 1923, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 1945. kod Tovarnika

JANKOVIĆ *Ljubisava* RADOJE, rođen 1922, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, bolničar, poginuo na Sremskom frontu

JANKOVIĆ *Dragutina* RADOMIR, rođen 1922, Koračića, Mladenovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

JANKOVIĆ *Milorada* RATKO, rođen 1924, Drlupa, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Tovarnika, sahranjen na Banovskom salašu

JANKOVIĆ *N. STOJAN*, rođen 1921, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen u rodnom mjestu

JANKOVIĆ *Zivka* STOJAN, rođen 1921, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu

JANKOVIĆ *Milana* VOJISLAV, rođen 1923. Hum, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 11. 1944. borac, poginuo 25. 12. 1944. kod s. Nijemaca u Sremu

JANKOVIĆ VASO, rođen u Subotici, Srbin, borac, ranjen kod s. Šestine,

Zagreb, umro od zadobijenih rana i sahranjen na groblju Mirogoj

JANJIĆ *Dimitrija* SVETOZAR, rođen 1907, Pivnica, Virovitica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, nestao 8. 12. 1944. kod Berka

JANJIĆ *Đure* VELJKO, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 9. 10. 1943. u Zenici

JARANOVIĆ *Bogosava* SINIŠA, rođen 1926, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, desetar, poginuo 21. 1. 1945, kod Tovarnika, sahranjen na Kozjakovom salašu

JARIĆ *Gavre* GAVRO, rođen 1917, Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 1944. kod Vardišta kao komandant bataljona u Istočno-bosanskoj brigadi

JATAKOVIĆ *Jovana* MILOJKO, rođen 1923, Gvozdrenović, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen na Kozjakovom salašu

JAVORINA M. VIDA, rođena 1927, Sokolac, Kula, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, bolničarka, umrla 5. 1. 1945. u s. Đeletovci, Srem, gdje je i sahranjena

JEFTIĆ *Borisava* ŽIVOTA, rođen 1912, Nanište, Čačak, zemljoradnik, Srbin, borac, podlegao ranama 21. 4. 1945. u bolnici Đakovo

JELAČA VLADO, rođen u s. Benakovac, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, nestao 17. 7. 1943. kod Prače

JELIĆ *Ljubomira* DUŠAN, rođen 1911, Zukve, Koceljeva, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 2. 10. 1944, borac, poginuo 25. 4. 1945. s. Gornji Kovačevac kod Okučana, gdje je i sahranjen

JELIĆIĆ *Živorada* ALEKSANDAR, rođen 1919, Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

JELIĆIĆ *love* DMITAR, rođen 1919, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo krajem 1944. u 1. vojvodanskoj brigadi kao obavještajni oficir

JELIĆIĆ *Mile* DRAGICA, rođena 1925, Vodenica, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od maja 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

JELIĆIĆ *Mile* DRAGO, rođen 1930, Suvaja, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943, borac, poginuo februara 1943, kod Gornjeg Vakufa

JELIĆIĆ *Sime* DUŠAN, rođen 1920, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

JELIĆIĆ *Mile* JOVO, rođen 1921, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, ranjen juna 1943. na Sutjesci, zarobljen i odveden u logor Jasenovac, gdje je ubijen

JELIĆIĆ *Sime* NIKOLA, rođen 1920, Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, poginuo 4. 1. 1943. kod Teslića

JELIĆIĆ *Milana* OLGA, rođena 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Briga-

di od maja 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

JELIĆIĆ *Mihajla* RADIVOJE, rođen 1925, Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JELIĆIĆ *Nikole* TODOR, rođen 1917, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 17. 12. 1943. kod Šujica

JELISAVČIĆ *Petra* VESELIN, rođen 1922, Svileuva, Vladimirci, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 9. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

JEREMIĆ *Spasoja* BORIVOJE, rođen 1922, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. na Pleternici

JEREMIĆ SVETOZAR, rođen 1912, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen u s. Viziću

JEROTIĆ *Živote* DRAGAN, rođen 1921, Gvozdrenović, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice

JESENSKI *Mihajla* FRANJO, rođen 1921, Batina, Beli Manastir, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 23. 12. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

JEVIC *Steve* DUŠAN, rođen 1921, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, teško ranjen septembra 1943, kod Sinja, umro 5. 12. 1943. u bolnici 10. divizije

JEVIC *Ilije* MILAN, rođen 1922, Vranovina, Bosanski Petrovac, radnik,

Srbin, u NUB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 14. 10. 1943. kod Travnika

JEVIĆ *Janka* RADE, rođen 1921, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškmitraljezac, poginuo 13. 6. 1943, na brdu Vis kod Govze, Zelenogora

JEVIĆ *M.* RATKO, rođen 1924, Drlupe, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

JEVIĆ *Stevana* STEVO, rođen 1913, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 2. 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka

JEVIĆ *Jove* ZDRAVKO, rođen 1920, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

JEVROSIMOVIĆ *Jevrosima* VLAŠKO, rođen 1923, Gornji Teslić, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 29. 12. 1942, borac, poginuo 1. 3. 1943. na planini Kobili kod Gornjeg Vakufa

JEVTIĆ *Milutina* RADIVOJ, rođen 1913, Osladić, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 2. 1945, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JEVTIĆ SLAVKO, rođen 1921. u Valjevu, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

JEVTIĆ *Joksima* TOMISLAV, rođen 1928, Mionica, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 9. 1943, borac, poginuo 21. 1. 1945. kod Šida

JOCIĆ *Petra* MILAN, rođen 1921. u Zrenjaninu, Srbin, u NOB i u Bri-

gadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Berka

JOKIĆ *Alekse* ANĐA, rođena 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginula 4. 9. 1944. u s. Dobri do na Ravnoj gori kod Kosjerića

JOKIĆ *Tome* LJUBA, rođena 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 8. 12. 1943. u s. Potočani kod Livna

JOKIĆ *Stevana* MARKO, rođen 1914, Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 25. 5. 1944. u Drvaru kao komandant Drvarsko-petrovačkog odreda, NARODNI HEROJ

JOKSIMOVIĆ *Milorada* SAVA, rođen 1924, Jajčići, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 9. 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Pakraca

JOVANOVIĆ *Vojislava* ALEKSANDAR, rođen 1929, s. Lajkovac, Lajkovac, Srbin, borac, poginuo 25. 4. 1945. u Slavoniji

JOVANOVIĆ *Dojče* ARANĐEL, rođen 1906, Paskašija, Sukovo, Dimitrovgrad, žandarm, Bugarin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen u Sremskoj Mitrovici

JOVANOVIĆ BOŠKO, rođen 1924, Nanomir, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JOVANOVIĆ ĆEDOMIR, zemljoradnik, Srbin, borac, umro 2. 5. 1945. u bolnici Čazma, gdje je i sahranjen

JOVANOVIĆ DIMITRIJE, rođen 1923. u Valjevu, radnik, Srbin, u NOB i u

Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

JOVANOVIĆ *Živojina* DRAGIŠA, rođen 1924, Parcane, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 11. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JOVANOVIĆ *Cvije* DRAGO, rođen u s. Bare, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 15. 5. 1943. kod Jabučja Bijelo Polje

JOVANOVIĆ DRAGOMIR, rođen 1904, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 28. 4. 1945. kod Banove Jaruge

JOVANOVIĆ *Ivana* DRAGOMIR, rođen 1903. Rožanci, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, podlegao ranama 12. 5. 1945. u bolnici Zagreb, sahranjen na groblju Mirogoj

JOVANOVIĆ MILAN, Srbin, borac, teško ranjen kod Novak-Bapske, umro aprila 1945. i sahranjen u Bačkoj Palanci

JOVANOVIĆ *R.* MIROSLAV, rođen 1925, Šarbani, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, nestao 18. 1. 1945. kod Šida

JOVANOVIĆ *Milana* NIKOLA, rođen 1923, Dublje, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 12. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u s. Buk

JOVANOVIĆ *D.* PETAR, rođen u Smederevskoj Palanci, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka

JOVANOVIĆ RADISAV, Srbin, borac, umro 24. 1. 1945. od zadobijenih rana u bolnici Sremska Mitrovica

JOVANOVIĆ *Cedomira* RADIVOJ, rođen 1926, Ruklade, Ub, radnik, Srbin,

u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

JOVANOVIĆ *Cedomira* RADOJKO, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u rodnom mjestu

JOVANOVIĆ *Tihomira* RADOJKO, rođen 1919, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Banove Jaruge

JOVANOVIĆ *Jovana* RADOMIR, rođen 1926, s. Mladenovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, desetar, poginuo 5. 4. 1945. Novak-Bapska, sahranjen u rodnom mjestu

JOVANOVIĆ *D.* RADOSAV, rođen 1927, Gornji Katun, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 17. 11. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. na Pleternici

JOVANOVIĆ *Petra* SAVA, rođen 1925, Brzi Brod, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Banove Jaruge

JOVANOVIĆ *Obrada* SPASOJE (STANOJE), rođen 1925, Sirogojno, Čajetina, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo (umro od zadobijenih rana) 14. 9. 1944. u Valjevu, sahranjen kod fabrike poljoprivrednih mašina

JOVANOVIĆ *Raje* STOJAN, rođen 1906, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Deletovaca

JOVANOVIĆ *Jovana* SVETISLAV, rođen 1923, Lazarevo Selo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

JOVANOVIĆ *Stojana* SVETOZAR, rođen 1917, Lenovac, Zaječar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 12. 1944, borac, poginuo 7. 5. 1945. s. Hudovo kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

JOVANOVIĆ *Bogosava* TIHOMIR, rođen 1923, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori

JOVANOVIĆ *Randela* VASIUKO, rođen 1925, Brzi Brod, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo aprila 1945. u Novoj Gradiški, gdje je i sahranjen

JOVANOVIĆ *Stevana* VUKADIN, rođen 1927, Rujnik, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Tovarnika

JOVANOVIĆ *Nikole* ZLATIBOR, rođen 1924, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen na Banovskom salašu

JOVIĆ *Milana* BLAGOJE, rođen 1922, Smederevo, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

JOVIĆ *Jovana* MILAN, rođen 1916, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao borac artiljerijskog divizion

JOVIĆ *Mile* NIKOLA - Ministar, rođen 1910, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 14. 6. 1943. kod Miljevine

JOVIĆ NIKOLA, rođen 1907, Kakmuž, Gračanica, radnik, Srbin, bolničar, umro 3. 1. 1945. posle ranjavanja kod Šida, sahranjen u s. Ilači

JOVIĆ RADIVOJE, rođen 1924, Sadilovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. na Pleternici, gdje je i sahranjen

JOVIĆ SLAVKO, rođen u s. Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca

JOVIĆIĆ *Milana* MILADIN, rođen 1915, Malo Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, sahranjen u s. Ilači kod Šida

JOVIĆIĆ PETAR, rođen 1910, Civiljane, Knin, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

JOVIĆIĆ RATKO, rođen u s. Ropočevo, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, desetar, poginuo 6. 5. 1945. s. Topolovac kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

JOVIĆIĆ *Đure* STEVO, rođen 1921, Malo Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 4. 1. 1943. kod Teslića

JOZIĆ MILADIN, Srbin, član KPJ, komesar čete, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Tovarnika

JOŽEF IŠTVAN, rođen 1919. u Zrenjaninu, radnik, Mađar, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

JUREGA ANTE, rođen u Tijesnom, Šibenik, radnik, Hrvat, borac, poginuo 23. 8. 1944. na Palisadu, Zatibor

JUSUFSPAHIĆ *Ale* SULEJMAN, rođen 1924, Zanasovići, Bugojno, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od 15. 8. 1943, borac, poginuo 25. 5. 1944. kod Drvara

JUZBAŠIĆ MILENKO, rođen u Zrenjaninu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice

K

KAČAR *Jove* DRAGO, rođen 1912, Lastve, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 5. 12. 1944. na Fruškoj gori

KACAR *Trive* MARA, rođena 1928, Lastve, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, poginula januara 1945. kod Šida

KAČAR *Dure* PETAR - Pepa, rođen 1921, Lastve, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 29. 11. 1943. kod Travnika

KACAVENDA BORKA, rođena 1925, Jasenica, Bosanska Krupa, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, četna bolničarka, poginula 4. 9. 1943. kod Kupresa

KALAGARIĆ *Petra* ELMAN, rođen u Paskvaru, Rus, SSSR, borac, poginuo 25. 5. 1944. kod Glamoča

KALAVER *Joje* CEDO, rođen 1926, Jankir, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, u Brigadi od januara 1944, član KPJ, poginuo aprila 1945. kod Fojnice kao delegat voda u 9. krajiškoj brigadi

KALEMBER *Nikole* ĐORĐE - Šuco, rođen 1907, Risovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 26. 1. 1943. kod Teslića

KALIČ OBRAD, Srbin, borac, poginuo 6. 5. 1945. u Vrbovcu, gdje je i sahranjen

KAMENICA *Milivoja* MIODRAG, rođen 1923, Čelije, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 9. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

KAMENKO *David*a SVETKO, rođen 1923, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo 1942. kod Cazina

KANDIĆ *Petra* DUŠAN, rođen 1925, u s. veliki Gaj, Srbin, borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Šida

KANTAR *Rade* ĐURO, rođen 1919, Palučci, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

KAPELAN *Uroša* SAVO, rođen 1924, u Rašinovcu, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, bolničar, poginuo 13. jula 1943. kod Sokolca

KAPETANOVIĆ NIKOLA, rođen u Bosanskom Novom, Srbin, borac, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

KARABUVA *Vide* PERO, rođen 1920. u Rašinovcu, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, poginuo 1943, mjesto pogibije neutvrđeno

KARAKAŠ *Vučena* TRIVUN - Trivo, rođen 1906, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

KARAKOV STEVAN, rođen 1922, Ivanovo, Pančevo, Srbin, bolničar, umro 3. 1. 1945. u Ilači, gdje je i sahranjen

KARAMAČA SLADOJE, rođen 1921, Vodice, Šibenik, radnik, Hrvat, poginuo 2. 10. 1944. kod Uba, sahranjen u s. Kladnica

KARANOVIĆ *Vučena* BOSILJKA, rođena 1921, Malo Očijevo, Drvar, do-

maćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, četna bolničarka, poginula 17. 12. 1943. kod Šujica

KARANOVIĆ *Mile* BOŽIDAR, rođen 1923, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 10. 1. 1943, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KARANOVIĆ *Laze* DMITAR, rođen 1922, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KARANOVIĆ *Luke* DUŠAN, rođen 1917, Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 14. 6. 1943. na Miljevini kao vodnik u Pratećem bataljonu VŠ

KARANOVIĆ ĐORĐE, Srbin, borac, poginuo 24. 9. 1943. kod Sinja

KARANOVIĆ *Miloša* ĐURO, rođen 1924, Palučci, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 28. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

KARANOVIĆ *Stevana* ĐURO, rođen 1924, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 12. 11. 1942. kod Sitnice, Banja Luka

KARANOVIĆ *Vučena* GAVRO, rođen 1909, Malo Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 4. 2. 1945. kod Morovića u Sreću kao komandant bataljona u 15. majevičkoj brigadi

KARANOVIĆ GOJKO, zemljoradnik, Srbin, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, umro od zadobijenih rana 6. 12. 1942. u Maslovarima, Kotor Varoš

KARANOVIĆ *Milana* JOVO, rođen 1922, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi

od 22. 8. 1942, borac, poginuo aprila 1945. kod Okučana

KARANOVIĆ *Jovana* MILAN, rođen 1923, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo januara 1945. kod Tovarnika

KARANOVIĆ *Dane* MILE, rođen 1924, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

KARANOVIĆ *Rade* MILE, rođen 1921, Očijevačke Luke, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 14. 4. 1944. u s. Zirovići kod Livna

KARANOVIĆ *Vlade* MILE, rođen 1920, Kljevci, Sanski Most, đak, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 1944.

KARANOVIĆ *Jovana* MIOLJKA, rođena 1920, Boboljusci, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, četna bolničarka, poginula marta 1943. kod Prozora

KARANOVIĆ MIRKO, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KARANOVIĆ *Sime* MIRKO, rođen 1921, Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

KARANOVIĆ *Đurđa* NIKOLA, rođen 1911, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

KARANOVIĆ *Petra* NIKOLA, rođen 1914, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

- KARANOVIĆ *Vučena* NIKOLA, rođen 1915, Malo Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo septembra 1943. kod Šujica
- KARANOVIĆ *Marka* RADE, rođen 1919, Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna
- KARANOVIĆ *Mile* RADE, rođen 1921, Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo 1943. u Crnoj Gori
- KARANOVIĆ *Nikole* RADE, rođen 1922, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju
- KARANOVIĆ *Petra* SLAVKO, rođen 1920, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 8. 1. 1943. kod Teslića
- KARANOVIĆ *Mile* SLOBODAN, rođen 1919, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo marta 1943. kod Prozora
- KARANOVIĆ *Stanka* STEVO, rođen 1923, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo decembra 1942. kod Jajca
- KARANOVIĆ *Sime* VASO, rođen 1921, Očijevačke Luke, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo 1945. na Sremskom frontu
- KARANOVIĆ *Uroša* VOJIN, rođen 1926, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 16. 5. 1943. Jabučno, Bijelo Polje
- KARDUM JURE, rođen u Kistanju, Dalmacija, radnik, Hrvat, borac, umro 11. 2. 1944. na Mliništu
- KARIĆ *Jevte* MILUTIN, rođen 1921, Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu
- KARIĆ *Save* RAJKO, rođen 1924, Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu
- KARLICA ZORA, rođena u Suhaći, Donji Agići, Bosanski Novi, domaćica, Srpkinja, bolničarka, poginula 25. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče
- KARLIČIĆ VERA, rođena 1927, Sjenica, đak, Srpkinja, bolničarka, poginula 9. 12. 1944. kod Berka, sahranjena kod Spahijske pustare
- KASTORI BRANKO, rođen 1918. u Kindi, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen
- KAŠIĆ NIKOLA, rođen u Mikanovcima, Slavonski Brod, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida
- KATIĆ ANKICA, rođena 1925, Zablatu, Gospić, domaćica, Hrvatica, član KPJ, delegat voda, poginula 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjena
- KECMAN *Obrada* BLAŽO, rođen 1919, Janjila, Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac poginuo 11. 6. 1943. na brdu Vis kod Govze, Zelengora
- KECMAN *Janka* BOGDAN, rođen 1924, Bukovača, Bosanski Petrovac,

zemljioradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

KECMAN *Jovana* BOŽO, rođen 1925, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 8. 1. 1943. kod Teslića

KECMAN *Rade* BOŽO, rođen 1918, Smoljani, Bosanski Petrovac, radnik. Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 7. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Sidu

KECMAN *Davida* BRANKO, rođen 1922, Rajinovci, Bihać, zemljioradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 14. 6. 1943. kod Miljevine

KECMAN *Sime* BRANKO, rođen 1916, Drinić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

KECMAN *Bogdana* DARA, rođena 1927, Drinić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, član SKOJ-a, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

KECMAN *Uroša* DESA, rođena 1922, Bukovača, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od novembra 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba, Zelengora

KECMAN *Đure* DRAGO, rođen 1918, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od septembra 1943, član KPJ, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

KECMAN *Jove* DRAGO, rođen u Driniću, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, umro oktobra 1944. u bolnici u Beogradu

KECMAN *Sime* DUŠAN, rođen 1927, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

KECMAN *Blaže* JANKO, rođen u opštini Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 11. 6. 1943. na brdu Visu kod Govze, Zelengora

KECMAN *Đure* JOVAN, rođen 1926, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

KECMAN *Mile* JOVAN, rođen 1924, Bukovača, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo jula 1943. na planini Devetaku kod Sokolca

KECMAN *Davida* KOJO, rođen 1923, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 8. 1. 1943. kod Teslića

KECMAN *Laze* MILAN - Mičo, rođen 1910, Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, bolničar, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba, Zelengora

KECMAN *Rade* MILAN, rođen 1924, Drinić, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo septembra 1943. kod Sinja

KECMAN *Steve* MILAN, rođen u Driniću, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, borac, poginuo 27. 6. 1943. s. Alajbegovina kod Vlasenice, gdje je i sahranjen

KECMAN *Pere* MIČO, rođen 1919, Janjila, Bosanski Petrovac, zemljioradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševa-Slavonija, gdje je i sahranjen

KECMAN *David* MILE, rođen 1913, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 8. 1. 1943. kod Teslića

KECMAN *Gnjatije* MILOŠ, rođen 1910, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 24. 5. 1943. kod Celebića, Foča

KECMAN *Ilije* OBRAD, rođen 1921, Drinić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 1944. na dužnosti zamjenika komandanta Romanijskog partizanskog odreda

KECMAN *Koste* RADE, rođen 1924, Krnja Jela, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

KECMAN *Nikole* SLAVKO, rođen 1924, Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo 1943. kod Bijelog Polja

KECMAN *Nikole* SMILJA, rođena 1922, Drinić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginula 14. 6. 1943. kod Miljevine

KECMAN *Bogdana* SVETKO, rođen 1926. Drinić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac-kurir, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

KECMAN *Rade* SVETKO, rođen 1922, Drinić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo septembra 1943. kod Sinja

KECMAN *Pere* TRIVUN, rođen 1919, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo septembra 1942. kod Ključa

KECMAN *Miče* VIDA, rođena 1925, Drinić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od novembra 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 12. 6. 1943. na Zelen-gori

KECMAN *David* ZORA, rođena 1922, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, bolničarka, poginula 25. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

KEČA *Nikole* DRAGAN, rođen 1920, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 9. 6. 1943. na Sutjesci

KEČA *Dane* DUŠAN, rođen 1924, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo 24. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

KELEČEVIĆ *Pere* JOVO, rođen 1924, Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, obavještajni oficir bataljona, poginuo aprila 1944. u s. Kablići kod Livna

KERKEZ *Rade* JANKO, rođen 1921, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 30. 12. 1943. na Sitnici kod Banje Luke

KERKEZ *Petra* JOVO, rođen 1920, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, obavještajni oficir bataljona, poginuo 8. 5. 1945. u s. Cučerje kod Zagreba, sahranjen na Mirogoju

KERKEZ *Laze* KOJČE, rođen 1909, Prkosi, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, ranjen marta 1943. na Makljenu kod Gornjeg Vakufa, poslije umro u Centralnoj bolnici

KERKEZ *Jove* LUKA, rođen 1921, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, član KPJ, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika gdje je i sahranjen

KERKEZ *iMze* MILAN - Ujko, rođen 1910, Prkosi, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, ranjen 21. 1. 1943. kod Teslića, podlegao ranama u bolnici Maslovaru kod Kotor Varoša

KERKEZ *Vučena* MILOŠ, rođen 1924, Busije, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, u Brigadi od januara 1944, član SKOJ-a, desetar, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

KERKEZ *Stevana* STANKO, rođen 1915, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1944. na Grmeču u nekoj drugoj jedinici

KESIC *Jove* BOŽO, rođen 1912, Kolučić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 12. 2. 1943, član KPJ, član Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

KESIC *Đurđa* ĐORĐE, rođen 1924, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 16. 5. 1943. kod Mojkovca

KESIC *Jove* MIKA, rođena 1925, Kolučić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Zelengori

KESIC *Nikole* SAVA, rođen 1920, Kolučić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

KITIĆ *Jordana* JOVAN, rođen 1921, Brzi Brod, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 18. 11. 1944, u Brigadi od

decembra 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

KLARIĆ *Marka* PERO, rođen u Loparici, Sinj, radnik, Hrvat, borac, poginuo 6. 9. 1944. kod Užica

KLAŠNJA MILKA, rođena u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa, domaćica, Srпкиnja, borac, poginula 10. 10. 1943. kod Zenice

KLEPIĆ RISTO, rođen 1906, Medna, Mrkonjić-Grad, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Šida

KLOBUČAR MILAN, rođen u Panovicama, Pakrac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 6. 5. 1945. s. Topolovac kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

KLJAJIĆ DOBRIVOJE, rođen 1914, Dubci, Brus, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

KLJAJIĆ JOJA, rođena 1927, Gornji Petrovići, Arapuša, Bosanska Krupa, domaćica, Srпкиnja, u NOB od avgusta 1942, u Brigadi od februara 1943, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

KLJAJIĆ RATOMIR, rođen 1916, Bos. Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo 1944. u Srbiji

KLJAJIĆ *Ilije* UROŠ, rođen 1920, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 8. 6. 1943. na Sutjesci

KNEŽEVIĆ BRANKO, rođen u s. Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. kod Miljeva

KNEŽEVIĆ BRANKO, rođen u Bugojnu, radnik, Srbin, borac, poginuo 14. 10. 1943. na Vitezu kod Travnika, sahranjen u s. Sjenokosu

KNEŽEVIĆ DANE, rođen u s. Skakavac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 10. 10. 1943. kod Zenice

KNEŽEVIĆ Đure DRAGAN, rođen 1922, Mali Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 22. 1. 1945. kod Sida

KNEŽEVIĆ Pere DRAGAN, rođen 1920, Veliki Cvjetnić, Drvar, bogoslov, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo jula 1943. kod Prače

KNEŽEVIĆ Mihajla DRAGINJA, rođena 1925, Račić, Ripač, Bihać, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, bolničarka, poginula juna 1943. na Zelengori

KNEŽEVIĆ Milana DRAGOLJUB, rođen 1922, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 7. 5. 1945. kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

KNEŽEVIĆ Nikole ĐURO, rođen 1921, Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

KNEŽEVIĆ Save ĐURO, rođen 1921, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo oktobra 1943. kod Zenice

KNEŽEVIĆ Vice ĐURO, rođen 1915, Mali Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, četni bolničar, poginuo 16. 1. 1943. kod Teslića

KNEŽEVIĆ Aćima GOJKO, rođen 1922, Mali Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 1944. u Sloveniji kao komandant bataljona u drugoj jedinici

KNEŽEVIĆ Dane ILIJA, rođen 1924, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, borac, poginuo 27. 5. 1943. kod Popova Dola, Pljevlja

KNEŽEVIĆ Miloša ILIJA, rođen 1915, Mali Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KNEŽEVIĆ Pavia JOVAN, rođen 1914, Mali Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 8. 1. 1943. kod Teslića

KNEŽEVIĆ Rade JOVAN, rođen 1922, Mali Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo januara 1945. kod Šida

KNEŽEVIĆ Mile JOVO - Jojuga, rođen 1924, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac-puškomitraljevac, poginuo 24. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

KNEŽEVIĆ Pere MARKO, rođen 1922, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Novom groblju u Beogradu

KNEŽEVIĆ Đure MIHAILO, rođen 1924, Mali Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od januara 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 4. 1. 1943. kod Teslića

KNEŽEVIĆ Dušana MILADIN, rođen 1922, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo aprila 1945. kod Širokog brijega kao komandant bataljona u drugoj jedinici

KNEŽEVIĆ Dane MILAN, rođen 1924, Trubar, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u

NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu, gdje je i sahranjen

KNEŽEVIĆ *Miloša* MILAN, rođen 1924, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, četni bolničar, poginuo aprila 1943. kod Čajniča

KNEŽEVIĆ *Bogdana* MILE, rođen 1924, Veliki Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

KNEŽEVIĆ *Davida* MILE, rođen 1921, Očigrije, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 29. 11. 1943. kod Travnika

KNEŽEVIĆ *Davida* MIMA, rođena 1926, Drvar Selo, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, četna bolničarka, poginula juna 1943. na Zelenjori

KNEŽEVIĆ *Janka* MIRKO, rođen 1920, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar bataljona, poginuo 20. 4. 1945. u s. Sulkovci kod Pleternice

KNEŽEVIĆ *Pere* NIKICA, rođen 1923, Veliki Cvjetnić, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 2. 10. 1943. u s. Smrčani kod Livna

KNEŽEVIĆ *Jove* PETAR - Pepa, rođen 1922, Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, kurir Štaba Brigade, poginuo 12. 4. 1943. kod Čajniča, gdje je i sahranjen

KNEŽEVIĆ *Dmitra* RADE, rođen 1920, Mali Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22.

8. 1942, vodnik, poginuo 1944. kod Knina kao komandir tenkovskog voda u 26. diviziji

KNEŽEVIĆ *Sime* RADE, rođen 1921, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, kandidat za člana KPJ, borac-puškomitraljezac, poginuo 5. 6. 1943, kod Popova mosta na Sutjesci

KNEŽEVIĆ *Vasilija* RADIVOJE, rođen 1921, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

KNEŽEVIĆ *Miloša* SIMO, rođen 1920, Mali Cvjetnić, Drvar radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 12. 6. 1943. kod Miljevine

KNEŽEVIĆ *Todora* SIMO, rođen 1917, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, poginuo 17. 1. 1945. kod Šida

KNEŽEVIĆ *Đure* STEVO, rođen 1918, Mali Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

KNEŽEVIĆ *Jove* STEVO, rođen 1920, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 12. 4. 1943. na Raskršću kod Čajniča

KNEŽEVIĆ *Stevana* STEVO - Čejin, rođen 1923, Mali Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba, Zelengora

KNEŽEVIĆ *Ilije* VLADO, rođen 1920, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KNITEL *Adama* STEVAN, rođen u s. Jagodnjaku, Beli Manastir, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice

KOČIĆ *T.* VUKAŠIN, rođen u s. Vukmanovu, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 6. 1. 1945. kod Komletinaca, Srem

KOČIĆ *Milorada* ŽIVOJIN, rođen 1922, Rujnik, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

KOJIĆ *Cedomira* MILOSAV, rođen 1923, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka

KOJIĆ *Ljubomira* RADISAV, rođen 1926, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka

KOJIĆ *Milentija* RADIVOJE, rođen 1920, Staro Selo, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

KOKOT *Petra* MILE, rođen 1917, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, poginuo 17. 10. 1944. u Beogradu

KOLANIĆ ĐURO, Srbin, borac, poginuo 6. 6. 1945. u Vrbovecu, gdje je i sahranjen

KOLAREVIĆ *Branka* LAZAR, rođen 1913, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

KOLUNDŽIJA NIKOLA, rođen u Zagradcima, Knin, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 25. 8. 1944. na Palisadu, Zlatibor

KOMAROLI *Mirka* JOSIP, rođen 1926, Novi Bečej, radnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 26. 3. 1945, poginuo 7. 5. 1945. kod Zagreba

KONJAK JOVO, rođen 1924. u Kikindi, radnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

KORAĆ *Gliša* SLAVKO, rođen 1920, Glumač, Užička Požega, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

KOS ALOJZ, rođen u s. Gabrijelu, Novo Mesto, zemljoradnik, Slovenac, borac, poginuo 1. 6. 1944. kod Mliništa

KOSANOVIĆ *Nikole* ALEKSA, rođen 1919, Rašinovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandanta bataljona, poginuo februara 1945. na Sremskom frontu kao komandant bataljona u 1. jugoslovenskoj brigadi, sahranjen u Sremskoj Mitrovici

KOSTADINOVIĆ LJUBAN, rođen u s. Velika Zuljevica, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

KOSTADINOVIĆ MIRKO, rođen u s. Velika Zuljevica, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 2. 10. 1943. u s. Smrčani kod Livna

KOSTIĆ JORDAN, rođen u Brzom Brodu, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, bolničar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

KOSTIĆ *Radosava* JOVAN, rođen 1925, Vitanovac, Kruševac, radnik, Srbin, u NOB od avgusta 1944, u Brigadi od novembra 1944, borac, umro od zadobijenih rana 8. 5. 1945. u Zagrebačkoj bolnici

KOSTIĆ *Blagoja* STOJAN, rođen 1926, Brzi Brod, Niš, zemljoradnik, Srbin, u

NOB od 18. 11. 1944, u Brigadi od 20. 12. 1944, bolničar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

KOTUROVIĆ S. PRODAN, rođen 1923, Ub, Srbin, radnik, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

KOVAČ MARIJA, rođena 1923, Beograd, radnica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginula 9. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjena

KOVACEVIĆ Mile BOŠKO, rođen 1921, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 15. 6. 1943. kod Prače

KOVACEVIĆ Ilije ČEDO, rođen 1924, Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo januara 1943. kod Teslića

KOVACEVIĆ Jove DRAGICA, rođena 1924, Lastve, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, četna bolničarka, poginula 14. 4. 1944. kod Livna

KOVACEVIĆ Pere DRAGO, rođen 1921, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

KOVACEVIĆ Pante DUŠAN, rođen 1922, Drinić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo u četvrtoj ofanzivi, marta 1943.

KOVACEVIĆ Dmitra ĐURAĐ, rođen 1912, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 8. 1944. na Palisadu, Zlatibor

KOVACEVIĆ Koje ĐURO, rođen 1924, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KOVACEVIĆ Jove LAZO, rođen 1918. Peći, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 9. 10. 1943. kod Travnika

KOVACEVIĆ LUKA, rođen u Dravskom Vaganju, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1943. kod Teslića, sahranjen u s. Osivica

KOVACEVIĆ Đure MIĆO, rođen 1922, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

KOVACEVIĆ Đure MIKA, rođena 1924, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginula 23. 1. 1943. kod Teslića

KOVACEVIĆ Jove MILAN, rođen 1923, Drinić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi, marta 1943.

KOVACEVIĆ Milice MILAN, rođen 1924, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, četni bolničar, poginuo 12. 4. 1943. na Ifsaru kod Čajniča

KOVACEVIĆ Miloša MILAN, rođen 1918, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

KOVACEVIĆ Milkana MILOŠ, rođen 1921, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od oktobra 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

KOVACEVIĆ NADA, Srпкиnja, borac, poginula 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

KOVACEVIĆ *Pere* NIKOLA, rođen 1911, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

KOVACEVIĆ *Vice* NIKOLA, rođen 1922, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 27. 6. 1944. u s. Podorašac kod Konjica

KOVACEVIĆ *Dure* PETAR, rođen 1926, Busije, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u Brigadi od septembra 1943, član KPJ, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

KOVACEVIĆ *Borisava* RADOMIR, rođen 1920, Pleš, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 11. 1944, desetar, poginuo 7. 5. 1945. kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

KOVACEVIĆ *Dure* SOKA, rođena 1920, Prkosi, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, borac, poginula decembra 1944. na Fruškoj gori

KOVACEVIĆ *Milorada* SREDOJE, rođen 1924, Kumane, Novi Bečej, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

KOVACEVIĆ *R.* STEVO, rođen 1917, Gorijevac, Bihać, zemljoradnik, Srbin, komandir čete, poginuo aprila 1945. kod Pleternice

KOVACEVIĆ TRIVUN, rođen 1917, Kostiljci, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

KOVACEVIĆ *Mile* TRIVUNA, rođena 1925, Bosanski Milanovac, Sanski

Most, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od 17. 11. 1942, član KPJ, borac, ranjena na Sutjesci 10. 6. 1943. i umrla u Centralnoj bolnici

KOVACEVIĆ VELJKO, rođen u Bosanskom Petrovcu, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

KOVACEVIĆ *Mile* VLADO, rođen 1920, Drinić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 16. 8. 1944. u Gornjem Selu kod Pljevalja

KOVACEVIĆ *Veljka* ŽARKO, rođen 1925, Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 27. 6. 1944. u s. Bradini kod Konjica

KRAJČER ALEKSA, rođen u s. Ratkovu, Ključ, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 2. 1943. kod Gornjeg Vakufa

KRAJINOVIĆ *Dane* ILIJA, rođen 1920, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB d 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, obavještajni oficir Brigade, poginuo 8. 9. 1944, na Jelovoj gori kod Kosjerića, sahranjen u s. Trnavi, Užice

KRAJINOVIĆ *Nikole* MILUTIN, rođen 1906, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941 u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

KRĆMAR *Stojana* ILIJA, rođen 1920, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 13. 6. 1943. na Sutjesci kao teški ranjenik u Centralnoj bolnici

KRĆMAR MILAN, rođen u Zastrazišću, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

KRĆMAR *Laze* SIMO, rođen 1914, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi

od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo avgusta 1942. na Krasuljama kod Ključa

KRESOJA *Gojka* MILAN, rođen 1922, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 31. 8. 1943. kod Turbeta-Travnik

KRESOJEVIĆ MILOVAN, rođen u s. Drenova, Cajetina, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od avgusta 1944, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca, sahranjen u s. Međulužju

KRITIĆ *Petra* ANDRIJA, rođen 1911, Beograd, službenik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. na Pleternici, gdje je i sahranjen

KRIŽIĆ ANTON, rođen u Majaru, Levanjska Varoš, Đakovo, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 30. 10. 1943. kod Travnika

KRIŽANIN LOVRE, rođen u Ljubunčiću, Livno, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 23. 9. 1943. kod Sinja

KRLIŽIĆ DRAGUTIN, rođen u Murteru, Šibenik, radnik, Hrvat, borac, poginuo 2. 1. 1944. kod Banje Luke

KRNETA *Durana* ĐUJA, rođena 1925, Šipovljani, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, četna bolničarka, poginula 23. 8. 1943. kod Bugojna

KRNJIĆ *Stojana* MARJAN, rođen 1926, Jahovac, Dobož, radnik, Hrvat, vodnik, poginuo 19. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen na Gundulićevom vencu

KRPIĆ *Milenka* RADIVOJE, rođen 1919, Gornje Zleginje, Aleksandrovac, radnik, Srbin, u NOB od 23. 6. 1944. u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 8. 5. 1945. kod Zagreba

KUBURIĆ *Todora* LAZO, rođen 1925, Janjila, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 10. 6. 1943. na Sutjesci

KUKOLJ *Milana* ALEKSANDAR, rođen 1927, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 18. 6. 1943. kod Prače

KUKOLJ *Milana* MARKO, rođen 1924, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, omladinski rukovodilac u četi, poginuo 18. 6. 1943. kod Prače

KULENOVIĆ *Derviša* BESIMA, rođena 1921, Bosanski Petrovac, đak, Musliman, u NOB od 20. 8. 1942, u Brigadi od 10. 11. 1942, član SKOJ-a, borac, zarobljena marta 1943. na Neretvi, umrla u logoru u Njemačkoj

KUNOVAC *Todora* SAVO, rođen 1920, Kutanja, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB od decembra 1941, u Brigadi od 20. 8. 1943, borac, umro u bolnici 1. proleterske divizije oktobra 1943, sahranjen u s. Kutanja

KURUNCI MIHAJLO, rođen u Novom Bečeju, zemljoradnik, Mađar, borac, poginuo 8. 5. 1945. Sv. Ivan Zelina kod Zagreba, sahranjen u Zelini

KUSTURA STIPE, rođen u Vinišću, Split, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 15. 9. 1944. u Valjevu

KUSTURIĆ *Tihomira* MILOVAN, rođen 1928, Cvetanovac, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 9. 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka

KUZMANIĆ *Ivana* VOJIMIR - Čuš, rođen 1918, Kaštela, Split, student tehničke, Hrvat, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komesara bataljona, poginuo 19. 7. 1943. na Orahovici kod Prače

KUZMANOVIĆ *Cedomira* UUBOMIR, rođen 1926, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Sida

L

LABUS *Petra* ILIJA, rođen 1921, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

LAJIĆ *Petra* MILE, rođen 1921, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. kod s. Jabuke, Miljevina

LAJIĆ *Vučena* PANTE, rođen 1923, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

LAMBASA JOZO, rođen 1921. u Šibeniku, radnik, Hrvat, član SKOJ-a, borac, poginuo 10. 7. 1943. kod Prače

LATINOVIĆ *Dane* BRANKO, rođen 1924, Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 29. 11. 1943. kod Travnika

LATINOVIĆ *M.* DANE, rođen 1925, Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 2. 1944, borac, poginuo 18. 7. 1944. kod Pljevalja

LATINOVIĆ *Koste* DESA, rođena 1922, Dobro Selo, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943. bolničarka, poginula 9. 6. 1943. na Zelengori

LATINOVIĆ *Desa*, rođena 1922, Tuk Bobija, Sanski Most, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, četna bolničarka, poginula 21. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

LATINOVIĆ *Dušan*, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

LATINOVIĆ *Mile* ĐURAĐ, rođen 1920, Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori (Opatovac)

LATINOVIĆ *Koje* ILIJA, rođen 1909, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od oktobra 1942, član KPJ, desetar, poginuo 7. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Rumi na groblju, grob 300

LATINOVIĆ *Vase* ILIJA, rođen 1908, Janjila, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo avgusta 1943. Pajić polje kod Bugojna

LATINOVIĆ *Niko/e* ILINKA, rođena 1923, Smoljana, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 9. 1943, član KPJ, borac, poginula 9. 12. 1943. na Borovoj glavi kod Livna

LATINOVIĆ *Jakova* KOJO, rođen 1928, Bravsko, Bosanski Petrovac, dak, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj Gori

LATINOVIĆ *Sime* LAZO, rođen 1919, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komesara bataljona, poginuo 5. 1. 1945. s. Đeletovci, sahranjen u Sidu

LATINOVIĆ *Miče* MARKO, rođen 1915, Janjila, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, desetar, poginuo 5. 6. 1943. kod Popova mosta na Sutjesci

LATINOVIĆ *Davida* MIHAJLO, rođen 1893, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 14. 6. 1943. kod Miljevine

LATINOVIĆ *Ostoje* MILANKO, rođen 1922, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, rukovodilac SKOJ-a u četi, poginuo 8. 6. 1943. kod Rudina, na Pivi, kao ranjenik u Centralnoj bolnici

LATINOVIĆ *Koje* MILE, rođen 1919, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od oktobra 1942, član KPJ, komandant bataljona, teško ranjen 7. 12. 1944. kod Tovarnika, nakon čega je umro, sahranjen je u Rumi na groblju, grob 300, NARODNI HEROJ

LATINOVIĆ *Đurđa* MIRKO, rođen 1919, Podsrnetica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, borac, poginuo januara 1945. na Sremskom frontu

LATINOVIĆ *Vase* MIRKO, rođen 1922, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 12. 7. 1943. na planini Devetaku

LATINOVIĆ *Luke* NEDO, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

LATINOVIĆ *Nikole* PERO, rođen 1914, Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, poginuo 1944. mjesto pogibije nepoznato

LATINOVIĆ *Petra* RADE, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 27. 7. 1943. u s. Bogovići kod Prače

LATINOVIĆ *Jove* TRIVO - Garonja, rođen 1914, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo jula 1943. kod Ključa kao komandir čete u 13. krajiškoj brigadi, NARODNI HEROJ

LATINOVIĆ VLADO, rođen u Dravsku, radnik, Srbin, borac, poginuo u jesen 1942. kod Gornje Sanice

LATKOVIĆ *Nikole* PETAR, rođen 1914, Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1943, borac, poginuo 31. 7. 1943. kod Trnova, Sarajevo

LAZAREVIĆ MIHAJLO, rođen u Koračići, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. Vizići, Fruška gora, sahranjen na Jabučju

LAZAREVIĆ MILUTIN, rođen u Venčanima, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

LAZAREVIĆ *Milana* MIODRAG, rođen 1926, Gornji Katun, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 17. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

LAZAREVIĆ M. MIODRAG, rođen 1911, Radovanje, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 2. 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

LAZAREVIĆ MITAR, rođen u Kneževcu, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

LAZAREVIĆ *Dragoljuba* PETAR, rođen 1922, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

LAZAREVIĆ RADIVOJE, rođen 1924, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, bolničar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

LAZAREVIĆ *Dušana* SRETEN, rođen 1927, Mozgovo, Aleksinac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 4. 11. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

LAZAREVIĆ *Radenka* TIHOMIR, rođen 1923, s. Milavčići, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 1. 1945. kod Šida

LAZAREVIĆ *Borisava* ZIVAN, rođen 1920, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

LAZAREVIĆ *Stevana* ŽIVORAD, rođen 1926, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice

LAZIĆ *Panie* DRAGOVAN, rođen 1923, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Tovarnika

LAZIĆ *Ilije* MILAN, rođen 1925, Mokronoge, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od maja 1942, u Brigadi od aprila 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo maja 1944. kod Glamoča

LAZIĆ *Jovana* SRĐAN, rođen 1925, Beograd, dak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

LAZIĆ *Lazara* ŽIVORAD, rođen 1924, Vladimirci, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

LELEKOVIĆ *Mihaila* JOVAN, rođen 1911, Radevo Selo, Valjevo, krojač, Srbin, u NOB i u Brigadi od 17. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

LENJAJ ALEKSANDAR, rođen 1920, Stari Bečej, zemljoradnik, Mađar, borac, poginuo 6. 5. 1945. s. Kraljevac kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

LEŠIĆ *Tome* ĐURO, rođen 1926, Osredak, Cazin, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, borac, poginuo 25. 2. 1943. kod Gornjeg Vakufa

LETIĆ *Todora* PERO, rođen 1920, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član

Komesar cete, poginuo v. n. 1944. kod Berka, sahranjen kod Spa-hijske pustare

LEVI DRENKO, rođen u Bihacu, borac, poginuo 1. 6. 1944. na Mliništu

LIČINA PETAR, rođen 1910, Civljane, Knin, radnik, Srbin, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

LIKIĆ VASO, rođen u Cečavi, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943, borac, ranjen, poslije čega je umro, nepoznato mjesto pogibije-ranjavanja

LISINAC *Ljubisava* ILIJA, rođen 1920, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca

LISINAC *Milisava* LJUBIŠA, rođen 1927, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 5. 5. 1945. selo Kraljevo kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

LIVAJIĆ *Ante* SLAVKO, rođen 1920, Pirovac, Šibenik, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 9. 9. 1943, desetar, ranjen 25. 4. 1945, umro u bolnici u Novoj Gradiški 1. 6. 1945.

LOVRIĆ NIKOLA, rođen u Rogoznici, Šibenik, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac, poginuo 11. 2. 1944. na Mliništu kod Glamoča

LOVRIĆ STIPE, rođen u Murteru, Šibenik, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

LOVŠIN FERDO, rođen 1924, Goričje, Kočevje, radnik, Slovenac, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Šida, sahranjen na Šidskom salašu

LUČIĆ DRAGOMIR, rođen 1925, Trnjaci, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB

i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

LUČIĆ *Stevana* DRAGUTIN, rođen 1914, Cvetanovac, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 9. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod Iloka

LUČIĆ *Drage* SVETOZAR, rođen 1913, Cvetanovac, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB od septembra 1944, borac, poginuo 15. 9. 1944. u Valjevu, gdje je i sahranjen

LUGONJA *Laze* NIKO, rođen 1918, Stolac, Bugojno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od februara 1943, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

LUKAČ *Ljubomira* JOVAN, rođen 1913, Topoševica, Grubišno Polje, zemljoradnik, Srbin, podlegao ranama 23. 4. 1945. u Đakovu, gdje je i sahranjen

LUKESEVIĆ *Stevana* SVETKO, rođen 1920, Kolunić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

LUKESEVIĆ *Lazara* SVETOZAR, rođen 1922, Vedro Polje, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 1942, borac, poginuo juna 1943. kod Govze na Zelengori

LUKIĆ *Bogosava* ALEKSANDAR, rođen 1921, Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 9. 1944, borac, poginuo 15. 12. 1944. kod Berkaka

LUKIĆ 2. DESIMIR, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Bačkoj Palanci

LUKIĆ *Vojislava* DRAGIŠA, rođen 1923, Venčane, Arandelovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra

1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

LUKIĆ *Stole* DUŠAN, rođen 1924, Dabar, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

LUKIĆ MILAN, rođen u Driniću, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

LUKIĆ *Milana* MLADEN, rođen 1921, Zupanjac, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 18. 4. 1945. na Pleternici

LUKIĆ *Stanka* STAMENKO, rođen 1927, Čajiri, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, poginuo 14. 4. 1945. Markušica

LUKIĆ *Miloša* VASO, rođen 1913, Kamenica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo oktobra 1942. u Vilusima kod Bronzanog majdana

LUKIĆ *Luke* VOJISLAV, rođen 1924, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

LUKIĆIĆ *Sretena* DRAGOLJUB, rođen 1923, Medulužje, Mladenovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 28. 4. 1945. kod Banove Jaruge

LUKIĆIĆ *Stojana* STEVAN, rođen 1925, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Tovarniku

LUKIĆIĆ *Milovana* ŽIVOJIN, rođen 1920, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, desetar, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Tovarnika

LJ

LJUBIČIĆ IVAN, rođen u Soljanima, Županja, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

LJUBOJA *Laze* RATKO, rođen 1924, Oštra Luka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 15. 8. 1944, selo Šumani kod Pljevalja

M

MAGANIĆ *Martina* MIRKO, rođen 1919, Veliki Kablići, Livno, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

MAGNICCO ANTONIO, rođen u Nisrenu, Lecce, Italija, u NOB od septembra 1943, u Brigadi od novembra 1943, borac, umro 26. 3. 1945. u Vojnoj bolnici Beograd

MAJEVAC ANTON, rođen 1908, Mala Kovačica, Rijeka, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Đeletovaca, gdje je i sahranjen

MAJKIĆ *Sime* BRANKO, rođen 1923, Majkić Japra, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od februara 1943, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

MAJKIĆ *Laze* DUŠAN, rođen 1924, Majkić Japra, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od februara 1943, borac, poginuo decembra 1943. kod Livna

MAJKIĆ *Nikole* DUŠAN, rođen 1923, Kršlje, Donji Agići, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 10. 6. 1943. kod Prače

MAJKIĆ *Milana* JOVAN, rođen 1921, Mrkalji, Budimlić Japra, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Briga-

di od avgusta 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

MAJKIĆ *Lazara* MITAR, rođen 1927, Kruhari, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, vodnik, poginuo 17. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

MAJSTOROVIĆ *Pere* ĐURAD, rođen 1923, Smoljana, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, borac, poginuo marta 1945. godine na Sremskom frontu

MAJSTOROVIĆ *Davida* ILIJA, rođen 1920, Martin brod, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

MAJSTOROVIĆ *Milana* LJUBIŠA, rođen u Rajinovicima, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

MAJSTOROVIĆ *Petra* MILAN, rođen 1911, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, desetar, poginuo 17. 5. 1943. na brdu Cer kod Mojkovca

MAJSTOROVIĆ *Petra* MIRKO, rođen 1921, Smoljana, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, kurir, poginuo 12. 6. 1943. kod Miljevine

MAJSTOROVIĆ *Stevana* NIKOLA, rođen 1919, Rajinovac, Bihać, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

MAJSTOROVIĆ *Milana* PETAR, rođen 1921, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo 26. 5. 1943. kod Celebića, Foča

MAJSTOROVIĆ *Stanka* SLAVKO, rođen 1920, Rajinovci, Bihać, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

MAKOJI STEVAN, rođen 1926, Mo-
hač, Mađarska, zemljoradnik, Mađar,
u NOB od 20. 10. 1944, u Brigadi od
2. 1. 1945, borac, poginuo 19. 4. 1945.
kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MAKSIMOVIĆ *Dušana* MILORAD, ro-
đen u Zucama, Beograd, zemljorad-
nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15.
10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945.
kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MALBAKOVIC BRANKO, radnik, Sr-
bin, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Ja-
bučju, Fruška gora

MALBAŠIĆ *Koste* BRANKO, rođen
1914, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin,
u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22.
8. 1942, borac, poginuo 3. 11. 1942.
kod Bihaća, sahranjen u Šipovljanima

MALBASIĆ *Simeuna* BRANKO, rođen
1923, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin,
u NOB od 1941, član KPJ, borac, po-
ginuo 1943. u istočnoj Bosni

MALBASIĆ *Damiana* MILIVOJE, ro-
đen 1919, Šipovljani, Drvar, radnik,
Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi
od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik ko-
mandira čete, poginuo 23. 8. 1943. u
Bugojnu

MALBASIĆ *Damjana* VOJIN, rođen
1919, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin,
u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22.
8. 1942, član KPJ, zamjenik komandira
čete, poginuo 3. 11. 1942. u Bihaću

MALES *Sime* JOVO, rođen 1924, Zalin,
Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin,
borac, poginuo decembra 1944. na
Sremskom frontu

MALES *Sime* MILAN, rođen u Jaseni-
ci. Bosanska Krupa, zemljoradnik, Sr-
bin, borac, poginuo 14. 9. 1943. kod
Duvna

MALES NIKICA, rođen u Zalinu, Bo-
sanska Krupa, zemljoradnik, Srbin,
borac, poginuo 30. 7. 1943. kod Plje-
valja

MALEŠEVIĆ *Marka* DUŠAN, rođen
1909, Veliki Stjenjani, Bihać, zemljo-
radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Bri-
gadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 23.
8. 1943. u Bugojnu

MALEŠEVIĆ *Jove* ĐURO, rođen 1920,
Veliki Stjenjani, Bihać, radnik, Srbin,
u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8.
1942. borac, poginuo 1945.

MALEŠEVIĆ *Nikole* MANE, rođen u
Crnaji, Raštela, Cazin, zemljoradnik,
Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od
22. 8. 1942, desetar, poginuo 18. 6.
1944. na Vitreuši kod Prozora

MALEŠEVIĆ *Nikole* SAVA, rođen
1919, Veliki Stjenjani, Bihać, zemljo-
radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u
Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo
juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u
Centralnoj bolnici

MALEŠEVIĆ *Nikole* SIMO, rođen
1915, Veliki Stjenjani, Bihać, zemljo-
radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Bri-
gadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana
KPJ, borac, poginuo juna 1943. na
Sutjesci

MALIĆ MILAN, borac, poginuo 21. 2.
1943. kod Gornjeg Vakufa

MANDANOVIĆ *Camira* NEDIV, rođen
1922, Crnosići, Priboj na Limu, zemljo-
radnik, Musliman, borac, poginuo 8. 9.
1944. kod s. Blagojevića, Kosjerić

MANDIĆ *Mile* BOJA, rođena 1924, Dr-
var, domaćica, Srpkinja, u NOB od
1942, u Brigadi od 14. 11. 1942, bolni-
čarka, poginula 13. 6. 1943. kod Govze,
Zelengora

MANDIĆ *Mile* BOŽO, rođen 1919, Ri-
sovac, Bosanski Petrovac, zemljorad-
nik, Srbin, u NOB od 1942, član
SKOJ-a, borac, poginuo 12. 6. 1943.
kod Govze, Zelengora

MANDIĆ *Steve* BOZO, rođen 1916, Su-
vaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik,
Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od
22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo
12. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

MANDIĆ *Nikole* GOJKO, rođen 1924, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od decembra 1943, borac, poginuo krajem 1944. kod Teslića u 16. krajiškoj brigadi

MANDIĆ *Steve* LAZO, rođen 1925, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1944, član SKOJ-a, borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Sida, gdje je i sahranjen

MANDIĆ LJUBO, rođen 1909, Kistanje, Knin, zemljoradnik, Srbin, borac-kovar, poginuo 8. 9. 1944. na Jelovoj gori, Kosjerić

MANDIĆ *Jove* MIĆO, rođen 1917, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandira čete, poginuo 3. 11. 1942. kod Bihaća

MANDIĆ MIRKO, rođen 1919, Kablići, Livno, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

MANDIĆ *Nikole* OBRAD, rođen 1915, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandira baterije, poginuo marta 1943. kod Prozora

MANDIĆ PETAR, rođen u Bjelaju, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

MANDIĆ *Nikole* STEVO, rođen 1922, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 18. 6. 1943. kod s. Bikvica, Prača

MANDIĆ *Jove* TRIVO, rođen 1916, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandira čete, ranjen 9. 12. 1943. kod Livna, umro od posljedica ranjavanja u bolnici u Podgrmeču 29. 12. 1943.

MANUZUKIĆ *Mladena* DRAGOLJUB, rođen 1922, Čajir, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MANDZUKIĆ *Mladena* MILOVAN, rođen 1920, Čajir, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MANDZUKIĆ *Dragoljuba* MLADEN, rođen 1921, Čajir, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 11. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. s. Ilinci, kod Šida

MANOJLOVIĆ LJUBICA, rođena 1925, Oštarije, Ogulin, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od 1944, bolničarka, poginula 6. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjena u Tovarniku

MANOJLOVIĆ *Filipa* RADISAV, rođen 1921, Nemenikuće, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

MANJGAFIĆ *Osmana* ISMET, rođen 1925, Odžak, Bugojno, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od 1. 9. 1943. borac, poginuo 1944. kod Drvara

MARCETA *Laze* ĐURO, rođen 1924, Prekaja, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1942, mjesto pogibije nepoznato

MARIĆ MILAN, rođen u Bos. Osredcima, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo 2. 10. 1944. u s. Crvena Jabuka kod Uba, gdje je i sahranjen

MARIĆ *Vladimira* MILOVAN, rođen 1921, Medulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, vodnik, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca, sahranjen u rodnom mjestu

MARIĆ RADE, rođen 1919, Poljane, Medari, Nova Gradiška, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 4. 1945. kod s. Buk-Pleternica, gdje je i sahranjen

MARIĆ RADOMIR, rođen u Ripnju, Beograd, radnik, Srbin, u NOB od 1944. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MARIĆ *Vida* SAVA, rođen 1922, Kolu- nić, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, član SKOJ-a, poginuo juna 1943. na Zelengori

MARIĆ *Jandrije* STEVAN, rođen 1922, Drvar Selo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 1944. kod Tovarnika

MARIČIĆ *Tihomira* LJUBIŠA, rođen 1925, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozja- kovom salašu kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

MARIČIĆ *Goluba* RADOSAV, rođen 1926, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod Tovarnika

MARIJAN *Vicka* MATE, rođen 1924, Zastrazišće, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 16. 7. 1943, u Brigadi od 1. 10. 1943, član KPJ, borac, nestao 14. 4. 1944. u s. Zirovići kod Livna

MARINČEVIĆ VUKAŠIN, rođen 1924, Negrišari, Čačak, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleter- nice, gdje je i sahranjen

MARINKO *Ilije* MILAN, rođen 1913, u Dalmaciji, radnik, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MARINKOVIĆ DANILO, rođen 1911, Radovanje, Velika Plana, zemljorad- nik, Srbin, desetar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahra- njen

MARINKOVIĆ *Cvetka* DRAGOLJUB, rođen u Vrčinu, Grocka, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Briga- di od januara 1945, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice

MARINKOVIĆ *Vukosava* GVOZDEN, rođen 1921, Jajčići, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

MARINKOVIĆ *Dobrivoja* MILAN, ro- đen 1926, Resnik, Beograd, zemljorad- nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

MARINKOVIĆ *Sranimira* NIKOLA, ro- đen 1924, Naupare, Kruševac, zemljo- radnik, Srbin, borac, poginuo 1945. godine na Sremskom frontu

MARINKOVIĆ SLOBODAN, zemljo- radnik, Srbin, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Ja- bučju

MARINKOVIĆ SREĆKO, rođen 1920, Rakari, Mionica, zemljoradnik, Srbin, borac, ranjen 23. 1. 1945. kod Tovarni- ka, umro od rana u bolnici Sremska Mitrovica

MARINKOVIĆ VOJA, borac, poginuo juna 1943. na Magliču kao tifusar u Centralnoj bolnici

MARINKOVIĆ *Pere* ZORKA, rođena 1922, Gruborski Naslon, Drvar, doma- ćica, Srпкиnja, u NOB od 1941, član KPJ, u Brigadi borac, poginula kao bolničarka 25. 5. 1944. u Drvaru

MARJANOVIĆ *Tome* BORO - Božo, rođen 1923, Suvaja, Bosanski Petro- vac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

MARJANOVIĆ *Jovana* DRAGO, rođen 1921, Skakavac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Bri- gadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze, Zelengora

MARJANOVIĆ *Milana* DUŠAN, rođen 1920, Murgaš, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

MARJANOVIĆ *Jovana* ĐURAĐ, rođen 1914, Krnja Jela, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 25. 5. 1944. kod Glamoča, sahranjen u s. Skucani

MARJANOVIĆ JORDAN, rođen u Zukvama, Koceljeva, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 25. 4. 1945. u s. Gornji Kovačevac kod Okučana, gdje je i sahranjen

MARJANOVIĆ *Stojana* MARKO, rođen 1924, Smoljana, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od septembra 1943, član KPJ, borac, umro 13. 11. 1943. u bolnici 1. proleterske divizije u s. Vesela kod Bugojna od zadobijenih rana

MARJANOVIĆ *Vukana* MILAN, rođen 1922, Krnja Jela, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika.

MARJANOVIĆ *Paje* NIKOLA, rođen 1921, Rašinovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo aprila 1945. kod Okučana

MARJANOVIĆ *Nastasija* RADISAV, rođen 1927, Kravlje, Gornja Toponica, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novske

MARJANOVIĆ RAJKO, rođen 1917, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 22. 8. 1943. kod Bugojna

MARJANOVIĆ *Đurđa* RAJKO, rođen 1919, Smoljana, Bosanski Petrovac,

radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo aprila 1945. na Sremskom frontu

MARJANOVIĆ SIMO, rođen 1911, Rašinovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 9. 10. 1944. kod Mladenovca

MARJANOVIĆ *J.* VUKAŠIN, rođen u Vukmanovu, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 6. 1. 1945. kod Komletinaca, Srem

MARKOVIĆ *Milivoja* ALEKSANDAR, rođen 1922, Gvozdenović, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, poginuo 10. 12. 1944. na Grčića salašu, Šid

MARKOVIĆ *Vojislava* DRAGOLJUB, rođen 1925, Vračević, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 9. 1944, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

MARKOVIĆ MILADIN, rođen 1922, Drlupa, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Iločkom brdu

MARKOVIĆ *Ilije* MILADIN, rođen 1926, Amerić, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Jabučju, Fruška gora, sahranjen u rodnom mjestu

MARKOVIĆ *Mijata* MILKA, rođena 1920, domaćica, Srпкиnja, bolničarka, poginula 1945. na Sremskom frontu

MARKOVIĆ *B.* MILORAD, rođen 1927, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Tovarnika

MARKOVIĆ MIODRAG, rođen 1920, Lunjevac, Kolari, Smederevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 25. 4. 1945. u s. G. Kovačevac kod Okučana

MARKOVIĆ *Borda* NIKICA, rođen 1924, Donji Vakuf, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943. borac, poginuo maja 1944. kod Drvara

MARKOVIĆ *Petra* NIKODIJE, rođen 1927, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka

MARKOVIĆ *Janičija* RADOSAV, rođen 1924, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 3. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MARKOVIĆ O. ŽIVOJIN, rođen u Gradcu, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

MARTALIĆ JOVAN, rođen 1925, Bezdani, Sombor, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MARTINOVIĆ *Aleksandra* DANILO, rođen 1912, Osipaonica, Smederevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MARTINOVIĆ *Vasa* NIKOLA - Niko, rođen 1919, Bajice, Cetinje, učitelj-rezervni oficir JV, Crnogorac, u NOB od 13. 7. 1941, u Brigadi od avgusta do oktobra 1943, načelnik Štaba brigade, poginuo krajem 1943. u Golubiću, Dalmacija kao komandant divizije, NARODNI HEROJ

MASTIKOSA *Nikole* PERO, rođen 1923, Oštra Luka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od marta 1943, borac, poginuo 10. 6. 1943. kod Prače

MATENLIĆ IVAN, rođen u Materiju, Trst, Italija, radnik, Slovenac, borac, nestao 24. 8. 1944. kod Cajetine, Zlatibor

MATERIĆ *Luke* BOŽO, rođen 1908, Trninić Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, borac, poginuo 1943. na Sutjesci

MATERIĆ *Pere* STEVO, rođen 1922, Trninić Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo decembra 1944. kod Tovarnika

MATIĆ *Luke* BOGDAN, rođen 1924, Otiš, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, član KPJ, vodnik, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice

MATIĆ *Spire* MILE, rođen 1925, Zemunik, Zadar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 5. 7. 1942, u Brigadi od 5. 10. 1943. član KPJ, delegat voda, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

MATIĆ *Borivoja* MILISAV, rođen 1926, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, umro u bolnici u Tovarniku januara 1945

MATIĆ *Milovana* PAVLE, rođen 1925, Beograd, učenik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 11. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945, kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MATIĆ RADISAV, rođen 1923, Drlupa, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MATIĆ ŽIVOTA, rođen 1915, Gornji Katun, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 17. 11. 1944, u Brigadi od 15. 2. 1945, borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Nove Kapele, sahranjen u s. Bres-

MATIJEVIĆ ĐURO, rođen 1913, Vukmanić, Vojnić, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MATIJEVIĆ STEVAN, radnik, Srbin, član KPJ, delegat voda, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

MEDAREVIĆ *Mile* BRANKO, rođen 1917, Mokronoge, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 1943. kod Sanskog Mosta u drugoj jedinici

MEDAREVIĆ *Nikole* MILAN, rođen 1927, Mokronoge, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

MEDIĆ *Marka* BORKA, rođena 1927, Zalin, Bosanska Krupa, domaćica, Srпкиnja, u NOB i u Brigadi od februara 1943, bolničarka, poginula marta 1944. kod Livna

MEDIĆ *Mijata* MILE, rođen 1920, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

MEDIĆ *Steve* NINA, rođen 1921, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu, poginuo juna 1943. kod Zvornika

MEDIĆ *Marka* RADE, rođen 1920, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškmitraljezac, poginuo 27. 5. 1943. kod Čelebića, Foča

MEHIĆ *Hašima* ESAD, rođen 1904, Kopčići, Bugojno, radnik, Musliman, u NOB od 1. 7. 1943, u Brigadi od 15. 8. 1943, borac, poginuo decembra 1943. na Stržanju kod Šujica

MEKINJIĆ *Janka* VLADO, rođen 1921, Kutanja, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943, borac, poginuo septembra 1943. kod Sinja

MERČ MIHAILO, rođen u Žablju, Bela Crkva, zemljoradnik, Mađar, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MERDANOVIĆ MUNIB, rođen u Rastoki, Ključ, zemljoradnik, Musliman, borac, poginuo 15. 12. 1943. kod Šujica

MESACCURATI ANTONIO, rođen u Bologni, Italija, radnik, Italijan, borac, poginuo 2. 6. 1944. na Mliništima

MIANOVIĆ RAJA, rođen 1912, Ratkovac, Slovac, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

MIĆEVIĆ MIRKO, Srbin, borac, poginuo 25. 4. 1945. s. Brestovac kod Okučana

MIĆIĆ *Živote* DRAGIŠA, rođen 1926, Čelije, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 9. 9. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

MIĆIĆ *Arsenija* MILADIN, rođen 1921, Markova Crkva, Lajkovac, radnik, Srbin, u NOB i Brigadi od 1944, član KPJ, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. Pleternica

MIHAILOVIĆ BOŽIDAR, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

MIHAILOVIĆ *Mladena* BRANISLAV, rođen 1923, Gvozdenuvić, Ub, radnik-kolar, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MIHAILOVIĆ *Miladina* DRAGOSLAV, rođen 1923, Gvozdenuvić, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. na Bezimenom salašu kod Novak-Bapske, sahranjen u Novak-Bapskoj

MIHAILOVIĆ ĐORĐE, rođen 1925, Leskovac, radnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MIHAILOVIĆ RADOMIR, rođen u Brežju, Mionica, zemljoradnik, Srbin,

u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MIHAILOVIĆ *Cedomira* RATOMIR, rođen 1912, Beograd, službenik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 2. 1945. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MIHAILOVIĆ *Živote* SLAVOLJUB, rođen 1925, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. s. Visići, Fruška gora

MIHAILOVIĆ SLAVOMIR, zemljoradnik, Srbin, borac, podlegao ranama 16. 5. 1945. u Čazmi

MIHAILOVIĆ *Stanka* VITOMIR, rođen 1925, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo aprila 1945. Pleternica

MIHAILOVIĆ VUKO, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 7. 5. 1945. s. Dubrava kod Zagreba, gdje je i sahranjen

MIHAJLOVIĆ *M.* BRANISLAV, rođen u Gvozdenci, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 1945. godine, mjesto pogibije nepoznato

MIHAJLOVIĆ *Jovana* JOSO, rođen 1921, Vidovo Selo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, poginuo 1944. na Sremskom frontu kod Sremske Mitrovice

MIHAJLOVIĆ UUBOMIR, rođen u Gulaži, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. kod Tovarnika

MIHAJLOVIĆ *Milorada* MILAN, rođen 1926, Izvor, Svrlijig, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 28. 11. 1944, u Brigadi od januara 1945. borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Tovarnika

MIHIĆ STJEPAN, rođen 1922, Gordinec, Županja, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MIJAILOVIĆ *Svetislava* MIHAILO, rođen 1921, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, desetar, poginuo 22. 4. 1945. s. Dragovci kod Nove Kapele, gdje je i sahranjen

MIJAILOVIĆ *Mihaila* RADOJE, rođen 1920, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, vodnik, poginuo 5. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

MIJAKOVIĆ *Nikole* FRANJO, rođen 1919, Retkovci, Vinkovci, zemljoradnik, Hrvat, desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MIJATOVIĆ *Dragutina* VLADIMIR, rođen 1922, Babina Luka, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 9. 1944, borac, poginuo nesretnim slučajem kod Manastira u Valjevu 17. 9. 1944.

MIJIĆ *Mile* PERO, rođen 1916, Miljakovci, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1942, u Brigadi od januara 1943, desetar, poginuo 14. 10. 1943. kod Travnika

MIKUZ RAFAEL, rođen 1925, Crni Vrh, Idrija, zemljoradnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Šida

MILAKARA JOVAN, rođen 1913, Klačnič, Glina, obućar, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od januara 1945, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILAKOVIĆ VASO, rođen 1914, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILANOVIĆ ALEKSA, rođen u s. Baničini, Smederevska Palanka, zemljoradnik

radnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILANOVIĆ DUŠAN, rođen 1921, Mala Vrbica, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od februara 1945, borac, poginuo 16. 4. 1945, kod s. Ruševa

MILANOVIĆ *Durđa* ILIJA, rođen 1920, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, borac, poginuo novembra 1942. kod Jajca

MILENKOVIĆ *Zivotije* MILORAD, rođen 1923, Milutovac, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

MILENKOVIĆ RADAN, rođen 1914, Lešje, Mutnica, Paraćin, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILENKOVIĆ *Dragiča* SLOBODAN, rođen 1925, Babina Luka, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 15. 12. 1944. na Sremskom frontu

MILETA *Petra* IVO, rođen 1914, Pitve, Jelsa, Hvar, pomorac, Hrvat, u NOB od 1943, u Brigadi od oktobra 1943, borac, ranjen 1. 1. 1944. u Banjoj Luci, umro 2. 2. 1944. u bolnici 5. korpusa

MILETAKOVIĆ *Branka* DESIMIR, rođen 1923, Dašnica, Rataje, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 18. U. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 8. 5. 1945. Sveti Ivan Zelina kod Zagreba

MILETIĆ *Dragomira* BORIVOJE, rođen 1927, Skorica, Ražanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 11. 1944, borac, poginuo 7. 5. 1945. kod Vrboveca

MILETIĆ *Svetozara* MIODRAG, rođen 1926, Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od

9. 10. 1944, borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu

MILIĆ *Dragoljuba* IVAN, rođen 1928, Beograd, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MILIĆ *Todora* JOVAN, rođen u Kovinu, radnik, Srbin, borac, poginuo 16. 4. 1945. s. Buk kod Ruševa, gdje je i sahranjen

MILIĆ *Dragoljuba* SLAVO LJUB, rođen 1920, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 7. 1. 1945. u Berku, sahranjen u rodnom mjestu

MILIĆEVIĆ *Jovana* LAZO, rođen 1920, Kozica, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1942, borac, poginuo 10. 10. 1943. kod Zenice

MILIĆEVIĆ *Ognjena* MILOŠ, rođen 1924, Strmenica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 1. 1945. kod Šida

MILIĆEVIĆ *Jovana* OSTOJA, rođen 1922, Kozica, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

MILIĆEVIĆ VITOMIR, rođen 1920, Mala Ivanča, Sopot, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac-telefonista, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MILIĆEVIĆ ŽIVORAD, rođen 1927, Sakulja, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, podlegao ranama 21. 4. 1945, sahranjen u Đakovu

MILIJANOVIĆ DRAGOLJUB, rođen 1921, Vranić, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo aprila 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MILIJČIĆ RADOMIR, borac, poginuo 25. 1. 1945. na Sremskom frontu, sahranjen u selu Berkasovo

MILINKOVIĆ *L. JOVO*, rođen u selu Dabar, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

MILINKOVIĆ *NOVAK*, rođen 1921, Babina Luka, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MILINKOVIĆ *SLOBODAN*, rođen u Babinoj Luci, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

MILISAVLJEVIĆ *MILISAV*, rođen u Gulaži, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. kod Tovarnika

MILIVOJEVIĆ *ARSENIJE*, rođen u Donjoj Toplici, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, bolničar, poginuo 17. 1. 1945. kod s. Đeletovci, Srem

MILIVOJEVIĆ *JEREMIJA*, rođen 1920, Gornji Mušić, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 4. 1. 1945. kod s. Orolika, sahranjen u Đeletovcima

MILIVOJEVIĆ *RADOMIR*, rođen 1923, Gornji Mušić, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. s. Đeletovci, sahranjen u s. Adaševci kod Šida

MILOJEVIĆ *Radivoja* *ALEKSANDAR*, rođen 1923, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, član SKOJ-a, desetar, poginuo 16. 4. 1945. s. Ruševo, Slavonija

MILOJEVIĆ *Dušana* *DRAGAN*, rođen 1929, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILOJEVIĆ *MILOJE*, rođen u Ripnju, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 6. 1. 1945. kod s. Komletinci, Srem

MILOJEVIĆ *Dobrivoja* *PAVLE*, rođen 1927, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILOJEVIĆ *Mihajla* *RADIVOJE*, rođen 1920, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, nestao 18. 1. 1945. kod Šida

MILOJEVIĆ *Milosava* *VASILIJE*, rođen 1923, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

MILOJKIĆ *Radovana* *RATKO*, rođen 1920, Koračića, Mladenovac, stolar, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 20. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu

MILOJKOVIĆ *S. VASILIJE*, rođen 1914, Velika Drenova, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILORADOVIĆ *Tihomira* *ŽIVOJIN*, radnik, Srbin, borac, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

MILOSAVUEVIĆ *DOBROSAV*, rođen u Trupalama, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Sida

MILOSAVUEVIĆ *Radoša* *DRAGOUUB*, rođen 1925, Ridevštica, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 11. 1944, borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Šestine kod Zagreba, gdje je i sahranjen

MILOSAVUEVIĆ *MIHAJLO*, rođen u s. Rujiška, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo 4. 9. 1943. kod Kupresa

MILOSAVUEVIĆ MILISAV, rođen 1922, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu

MILOSAVUEVIĆ *Milorada* MILOJE, rođen 1925, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 7. 12. 1944. kod Šida

MILOSAVUEVIĆ *Dragoljuba* MILOŠAV, rođen 1924, Trupale, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Tovarnika

MILOSAVLJEVIĆ *Dobrivoja* MILOŠAV, rođen 1923, Bogdanje, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 21. 2. 1945. kod Šida

MILOSAVUEVIĆ MOMČILO, rođen u Toplici, Osatica, Srebrenica, radnik, Srbin, borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida

MILOSAVLJEVIĆ *Stanimira* RADOŠAV, rođen 1924, Naupare, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1945. na Sremskom frontu, mjesto pogibije nepoznato

MILOŠEVIĆ ALEKSANDAR, rođen 1911, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca, sahranjen u s. Crkvine

MILOŠEVIĆ *M.* ĆEDOMIR, rođen 1922, Pridvorica, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 1945. na Sremskom frontu, mjesto pogibije nepoznato

MILOŠEVIĆ *Drage* MILAN, rođen 1924, Rajkovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 12. 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Tovarnika

MILOŠEVIĆ *Milivoja* MILOVAN, rođen 1924, Ripanj, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

MILOŠEVIĆ RADOVAN, zemljoradnik, Srbin, borac, ranjen kod Šida, umro 25. 1. 1945. u bolnici Sremska Mitrovica, gdje je i sahranjen

MILOVANČEVIĆ *Petra* MOMČILO, rođen 1920, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Šida, sahranjen na Gabrića salašu

MILOVANOVIĆ *Petra* BORIVOJE, rođen 1922, Resnik, Beograd, radnik, Srbin, borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Tovarnika

MILOVANOVIĆ *Alekse* MIHAILO, rođen 1915, Bašine, Smederevska Palanka, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILOVANOVIĆ MIODRAG, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

MILOVANOVIĆ *Velička* RADOJKO, rođen 1921, Ćelije, Lajkovac, metalski radnik, Srbin, u NOB i u brigadi od 5. 11. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod Tovarnika

MILOVANOVIĆ *Damjana* RADOSAV, rođen 1925, Srnje, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILOVANOVIĆ STANOJE, rođen 1912, Drenovac, Paraćin, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MILUNOVIĆ MILAN, rođen u Venčanima, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. kod Tovarnika

MILUTINOVIC *Dragića* BRANKO, rođen 1918, Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 9. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, sahranjen u Sidu

MILUTINOVIC *Isidora* MILOVAN, rođen 1923, Grabovac, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 11. 1944, borac, poginuo 4. 5. 1945. kod Vrboveca

MILUTINOVIC *Tihomira* RADOJE, rođen 1914, Ruišnik, Trstenik, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 11. 1944, borac, poginuo 17. 1. 1945. u Đeletovcima, sahranjen kod s. Đeletovci, Srem

MILUTINOVIC RADOMIR, rođen u Beogradu, radnik, Srbin, borac, poginuo 16. 5. 1945. kod s. Ruševa, Slavonija

MIUANOVIC DRAGOLJUB, Srbin, borac, poginuo aprila 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MILIEVIĆ *Mile* DESA, rođena 1925, Podlug, Sanski Most, domaćica, Srkinja, u NOB od 6. 3. 1942, u Brigadi od 1942, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

MILJEVIĆ *Mile* MILOŠ, rođen 1923, Krnja Jela, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 9. 1942, član KPJ, borac, poginuo 3. 6. 1944, Vučje poljane na Mliništu, gdje je i sahranjen

MILJEVIĆ VASILJE, rođen u Koračići, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

MIUKOVIĆ *Borislava* KRSTA, rođen 1926, Jajinci, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

MILJKOVIĆ *Save* MILAN, rođen 1923, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zem-

ljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Markuševac kod Zagreba

MILJUŠ *Dušana* DRAGINJA, rođena 1922, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginula juna 1943. na Zelengori

MILJUŠ *Nikole* JOVO, rođen 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. na Sremskom frontu

MILJUŠ *Steve* MILE - Mićo, rođen 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

MILJUŠ *Marije* STEVO, rođen 1920, Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

MINIC MIHAJLO, rođen u Sezemču, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, borac, poginuo 25. 4. 1945. kod Pakraca

MIRKOVIĆ *Nikole* DRAGO, rođen 1918, Medeno Polje, Bosanski Petrovac, službenik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 14. 4. 1944. s. Ljubunčić kod Livna

MIRKOVIĆ *Josipa* MILE, rođen 1912, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo juna 1943. kod Prače

MIRKOVIĆ *Todora* MILE, rođen 1914, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo juna 1943. na Sutjesci

MIRKOVIĆ *Jefte* PERO, rođen 1920, Kolunić, Bosanski Petrovac, radnik,

Srbin, u NOB od početka 1943, član KPJ, zamjenik komesara čete, umro 27. 4. 1945. od zadobijenih rana. Sahranjen u s. Livadani kod Pakraca

MIRKOVIĆ PETAR, rođen u Skakavcu, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, zamjenik komandira čete, poginuo 26. 4. 1945. s. Subotka kod Okučana, gdje je i sahranjen

MIRKOVIĆ *Nikole* PETAR, rođen 1924, Medeno Polje, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 10. 6. 1943. na Zelen-gori

MIRKOVIĆ *Vučete* VOJIMIR, rođen 1913, Ševrljuge, Kosjerić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 12. 1944, borac, poginuo 5. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen u Sremskoj Mitrovici

MITIĆ BOZIDAR, rođen 1925, Brenica, Niš, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944, član KPJ, komandir voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MITIĆ MILUTIN, rođen 1922, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MITIĆ ŽIVOTA, rođen 1920, Berbatovo, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

MITRIĆ *Sredoja* LJUBIŠA, rođen 1924, Čičkovo, Arilje, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od avgusta 1944, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

MITROVIĆ MARKO, rođen 1913, Zemun, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 28. 4. 1945. kod Banove Jaruge

MITROVIĆ MILOMIR, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, zemljorad-

nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Orolika, sahranjen u s. Ilači, Srem

MITROVIĆ *V.* MILOMIR, rođen 1921, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB od oktobra 1944, borac, smrtno ranjen 23. 1. 1945. od čega je umro u divizijskoj bolnici

MITROVIĆ MILOVAN, rođen 1919, Brežde, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj Gori, sahranjen na Jabučju

MITROVIĆ MIROSLAV, rođen 1924, Trupale, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

MITROVIĆ *Josipa* MIROSLAV, rođen 1922, Brežde, Mionica, trgovac, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 9. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

MITROVIĆ *Miloša* OLGA, rođena 1926, Bogovađa, Lajkovac, domaćica, Srpkinja, bolničarka, poginula 5. 12. 1944. na Sremskom frontu, mjesto pogibije nepoznato

MITROVIĆ *Janka* SLAVKO, rođen u Smederevskoj Palanci, radnik, Srbin, borac, poginuo 14. 9. 1944. kod Valjeva

MLAČO *Sulje* SAFET, rođen u Bugojnu, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

MLADENOVIĆ *Ilije* MILORAD, rođen 1922, Leskovac, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Lovaša, Srem

MODRINIĆ *Rade* MILKA, rođena 1924, Vidari, Bihać, domaćica, Srpkinja, četna bolničarka, umrla od zadobijenih rana u Beogradu 15. 10. 1944.

MOHÄR *H.* JOSIP, rođen 1926, s. Urh, Trst, radnik, Slovenac, Italija, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

MOMIKUVIU MILADIN, rođen 1927, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MORAČA *Miloša* ILIJA, rođen 1923, Zaglavica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1943. kod Mrkonjić-Grada

MORAČA *Marka* LJUBO, rođen 1922, Donje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo 18. 8. 1943. kod Turbeta, Travnik

MORACA *Jovana* MARA, rođena 1925, Zaglavica, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, član KPJ, borac, poginula avgusta 1944. na Jelovoj gori kod Kosjerića

MORACA *Mile* MARA, rođena 1926, Zaglavica, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 1943, mjesto pogibije nepoznato

MORACA *Mile* MARKO, rođen 1917, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo februara 1943. na planini Raduši kod Gornjeg Vakufa

MORACA *Mile* MILAN, rođen 1924, Zaglavica, Drvar, radnik, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

MORAČA MIRKO, Srbin, borac, poginuo 1943. kod Turbeta, Travnik

MORAČA *Stojana* SIMO, rođen 1921, Bukovača, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 19. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen na Groblju oslobodilaca Beograda

MOSCHILLO *Angelo* PASQUALE, rođen u Lanreanu, Cilento, Salerno, Italija, desetar, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

MUSIC. Kadamira UUTIKTALAV, rođen 1925, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944, borac, poginuo 7. 12. 1944. kod Tovarnika

MOŠIĆ *Radomira* MILUTIN, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u rodnom mjestu

MOŠIĆ *Tihomira* RADMILO, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u rodnom mjestu

MRAČIĆ PETAR, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

MRDA *Petra* DRAGO, rođen 1925, Lipnik, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

MRDA *Todora* DRAGO, rođen 1914, Predojevića Glavica, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

MRDA *Đurđa* PETAR, rođen 1921, Smoljana, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 9. 1942, član KPJ, borac, poginuo 14. 9. 1944. u Valjevu, gdje je i sahranjen

MRDA *Pere* VID, rođen 1922, Smoljana, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

MRKIĆ *Đure* SLAVKO, rođen 1922, Kolunić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 18. 6. 1943. kod Sjetline, Prača

MKKUBKADA *MarKa* tiUKU, rođen 1925, Vrgin Most, radnik, Srbin, član KPJ, delegat voda, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice gdje je i sahranjen

MRKOSA ĐURO, rođen u Blagaju, Kupres, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

MUCALO *Frane* MIJO, rođen 1914, Sućuraj, Hvar, ribar, Hrvat, u NOB od 15. 6. 1942, u Brigadi od 1. 10. 1943, borac, poginuo 31. 12. 1943. kod Banje Luke

N

NAD JOSIP, rođen 1920, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca, sahranjen u s. Gradec

NAD *Ištvana* SILVESTER, rođen 1924, Kanjiža, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 3. 11. 1944, borac, nestao 19. 4. 1945. u borbi na Pleternici

NASTIĆ *Živojina* ŽARKO, rođen 1929, Zemun, radnik, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

NEDELJKOVIC *Rajka* MILAN, rođen 1926, Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj Gori, sahranjen na Jabučju

NEDELJKOVIC *Cedomira* MILIVOJE, rođen 1919, Beli Potok, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 1. 1945, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

NEDEUKOVIC *Dobrivoja* ŽIVORAD, rođen 1921, Ruklade, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

NEGRO FRANKO, Italijan, borac, umro 3. 1. 1945. u bolnici u Ilači, gdje je i sahranjen na seoskom groblju

« *iv j u vuna* UIIVU, juutu 1919, Sićane, Sinj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 9. 1943, borac, poginuo 23. 9. 1943. kod Sinja

NEŠKOVIĆ-DRAGIČEVIĆ *Milenka* DRAGOLJUB, rođen 1926, Vračević, Lajkovac, željeznički radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 9. 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske

NEŠKOVIC *Vlajka* MIODRAG, rođen 1926, Vračević, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. na Bezimenom salašu kod Ruševa, Slavonija, gdje je i sahranjen

NIKIĆ *Trivuna* UROŠ, rođen 1923, Bare, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1. 3. 1943. na Kobiljoj glavi kod Gornjeg Vakufa

NIKOLIC *Milana* ALEKSANDAR, rođen 1925, Rogača, Sopot, student, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, komandir baterije, poginuo decembra 1944. u Berkasovu kod Šida

NIKOLIĆ BOGOTA, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Berka, sahranjen u s. Berkasovo kod Šida

NIKOLIĆ *Mirka* BORISAV, rođen 1926, Dedina, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 21. 12. 1944, borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ *Boiidara* BRANKO, rođen 1920, Udovice, Smederevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševa, Slavonija

NIKOLIĆ *Ljubomira* DRAGOJE, rođen 1914, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ DRAGOLJUB, rođen 1924, Arnajevo, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ *Sretena* ILIJA, rođen 1911, Koračića, Mladenovac, opančar, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ *Karla* IVAN, rođen 1908, Šibenik, radnik, Hrvat, u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo oktobra 1944, s. Vrbica, Mladenovac, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ KOSTADIN, rođen 1923, Guncati, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 12. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ *Velimira* UUBOMIR, rođen 1912, Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu

NIKOLIĆ *Miroslava* MIJAJLO, rođen 1925, Novaci, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 23. 9. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 7. 5. 1945. Sveti Ivan Zelina kod Zagreba

NIKOLIĆ MILAN, rođen 1925, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen u s. Vizići

NIKOLIĆ *Stanka* MILAN, rođen 1914, Banjani, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, nestao 12. 4. 1945. u borbama kod Lovaša, Sremski front

NIKOLIĆ *Milenka* MILISAV, rođen 1926, Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ *Ljubomira* MILOVAN, rođen 1926, Alibunar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 8. 1944, borac, nestao u borbi na Pleternici 18. 4. 1945.

NIKOLIĆ *Sime* MILOVAN, rođen 1926, Manastir, Sićevo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 11. 1944, borac, nestao 18. 4. 1945. u borbi na Pleternici

NIKOLIĆ MIODRAG, rođen u s. Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 18. 10. 1944, u Beogradu

NIKOLIĆ *Branislava* MIODRAG, rođen 1928, Valjevo, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. kod Šida

NIKOLIĆ *Srećka* MIROSLAV, rođen 1925, Srnje, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ NIKO, rođen 1913, Kruševo, Prilep, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Šestine kod Zagreba, gdje je i sahranjen

NIKOLIĆ NIKODIJE, rođen 1924, Dukat, Gornji Barbeš, Gadžin Han, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 1. 1945. kod Orolika, sahranjen na njivi ispred sela Orolika

NIKOLIĆ NIKOLA, rođen u s. Dukat, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u s. Buk

NIKOLIĆ PETAR, rođen 1925, Bogatić, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 10. 1944. u Beogradu

NIKOLIĆ RADOJICA, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. u Pleternici, sahranjen u selu Buk

NIKOLIĆ SLAVKO, rođen 1918, Struganik, Brežde, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, desetar, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u Sidu

- NIKOLIĆ *Bojidara* STANKO, rođen 1920, Udovice, Smederevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 10. 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševo, Slavonija
- NIKOLIĆ STEVAN, rođen 1921, Uljanik, Daruvar, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 2. 5. 1945. Lipovljani, Slavonija
- NIKOLIĆ TRIFUN, rođen 1925, Prva Kutina, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen
- NIKOLIĆ VASILJE, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Tovarniku
- NIKOLIĆ *Vojna* VLADIMIR, rođen 1918, Trnovče, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 12. 1944, borac, nestao 12. 4. 1945. u borbi kod Novak-Bapske
- NIKOLIĆ *Dragoljuba* VLASTIMIR, rođen 1923, Grbavče, Lalinac, Svrlijig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 12. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske
- NIKOLIĆ *Teodosija* VLASTIMIR, rođen 1926, Izvor, Grbavče, Svrlijig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 26. 11. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen
- NINKOVIĆ *Mije* BRANKO, rođen 1927, Kopčić, Bugojno, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 7. 1943, kurir u bataljonu, poginuo 25. 10. 1943. kod Travnika
- NIR *Janeza* LUDVIG, rođen 1918, Voden, Kočevje, zemljoradnik, Slovenac, u NOB i u brigadi od 6. 12. 1943, desetar, poginuo 26. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika
- NOVAKOVIĆ *Ilije* ČEDO, rođen 1922, Kolunić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 25. 8. 1944. kod Cajetine, Zlatibor. Sahranjena u selu Markovci
- NOVAKOVIĆ *Jerka* DESA, rođena 1918, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od novembra 1942, član SKOJ-a, četna bolničarka, poginula 25. 8. 1944. kod Cajetine, Zlatibor. Sahranjena u selu Markovci
- NOVAKOVIĆ JOVAN, rođen 1917, Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 4. 12. 1944. kod Iloka, sahranjen u Iloku
- NOVAKOVIĆ *Jove* MIĆO, rođen 1920, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1944. u Smoljani u drugoj jedinici
- NOVAKOVIĆ *Mile* MIĆO, rođen 1926, Praštali, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci
- NOVAKOVIĆ *Gojka* NIKICA, rođen 1921, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komesara divizionara, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel kod Vrboveca
- NOVAKOVIĆ *Dušana* NIKOLA, rođen 1925, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske
- NOVAKOVIĆ *Stevana* RADE, rođen 1918, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od avgusta 1942, borac, poginuo decembra 1943. kod Travnika
- NOVAKOVIĆ RADISLAV, rođen u Babinoj Luci, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj Gori

NOVAKOVIĆ *Ilije* VELJKO, rođen 1912, Kolunić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 8. 1943. u Bugojnu

NOVAKOVIĆ *Stevana* VLADO, rođen 1910, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo avgusta 1942. kod Vrpolja, Sanski Most

O

OBRADOVIĆ *Bogosava* DRAGOSLAV, rođen 1923, Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 9. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

OBRADOVIĆ *Petra* DUŠAN, rođen 1920, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. kod Miljevine

OBRADOVIĆ *Julka*, rođena 1926, Hum, Podravska Slatina, domaćica, Srпкиnja, bolničarka, poginula 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjena

OBRADOVIĆ *Dragutina* JORDAN, rođen 1914, Popadići, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj Gori, sahranjen na Jabučju

OBRADOVIĆ *Jandrije* PETAR, rođen 1919, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, komandir čete, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske

OBRADOVIĆ *Rade*, rođen 1912. Doljani, Donji Lapac, radnik, Srbin, u Brigadi od 16. 2. 1945. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Lovaša u Sremu

OBRADOVIĆ *Petra* STOJAN, rođen 1926, Risovac, Bosanski Petrovac,

zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, desetar, član SKOJ-a, poginuo 23. 8. 1943. kod Bugojna

OBRADOVIĆ *Nikole* TOMO, rođen 1924, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 3. 11. 1942. kod Bihaća

OMERAGIĆ *Mahmuta* TUFKO, rođen 1927, Donji Vakuf, dak, Musliman, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943, član KPJ, komesar čete, poginuo 13/14. 4. 1945. kod s. Markušice, Vinkovci. Posmrtni ostaci preneseni u rodno mjesto

OMIČIĆ *Dane*, rođen u Ramićima, Ključ, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

OPAČIĆ *Miloša* MIHAJLO, rođen 1923, Tuk Bobija, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, član SKOJ-a, borac-kurir, poginuo 25. 8. 1944. s. Visoka kod Čajetine, Zlatibor

OPAČIĆ *Bice* MILAN, rođen 1919, Palučci, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo septembra 1942. u Ramićima kod Ključa

ORELJ *Jovana* DANE, rođen 1912, Palučci, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

ORELJ *Sime* DUŠAN, rođen 1910, Bječaj, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, član KPJ, komandir tenkovskog voda, poginuo marta 1943. kod Prozora

ORLIĆ *Laze* SLAVKO, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. kod s. Otok

OSTOJIC *Milana* ANĐA, rođena 1924, Kruševica, Bugojno, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od 10. 1. 1943, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

OSTOJIĆ *Dragoljuba* BRANKO, rođen 1924, Dučina, Sopot, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

OSTOJIĆ DIMITRIJE, rođen 1922, Đurdevo, Žabalj, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

OSTOJIĆ *Đure* DUKA, rođen 1912, Ramići, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 21. 2. 1943. kod Gornjeg Vakufa

OSTOJIĆ *Ilije* MIRKO, rođen 1909, Ramići, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 3. 11. 1942. u Zavolju kod Bihaća

OSTOJIĆ NIKOLA, rođen 1925, Dučina Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 8. 1. 1945. kod Đeletovaca, Srem, gdje je i sahranjen

OŠTRIĆ *T.* MARIJAN, rođen 1925, Blizna, Split, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida

OZEGOVIĆ *Petra* DRAGO, rođen 1923, Kapljuh, Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

OZEGOVIĆ *Đurđa* DUŠAN, rođen 1915, Bravsko, Bosanski Petrovac, žandarm, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, komandir čete, poginuo 21. 2. 1943. kod s. Lužana, Gornji Vakuf

OZEGOVIĆ *Nikole* ILIJA, rođen 1919, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

OZEGOVIĆ *Stevana* VLADO, rođen 1918, Bravsko, Bosanski Petrovac, rad-

nik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 23. 8. 1943. u Bugojnu

P

PAGNI QUINTO, rođen u Lucci, Italija, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, vodnik, umro 2. 6. 1944. na Mliništima

PAHOR *A.* MIRKO, rođen 1924, Dobrdo, Trst, Italija, radnik, Slovenac, u NOB od 9. 9. 1943, u Brigadi od januara 1944, borac, poginuo 18. 7. 1944. s. Bjelovo kod Pljevalja

PAIĆ MILADIN, rođen 1927, Gorevine, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 6. 5. 1945. s. Dubrava kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

PAJKOVIĆ *Svetozara* DRAGOSLAV, rođen 1927, Bogdanovica, Ub, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 15. 12. 1944. na Sremskom frontu, mesto pogibije nepoznato

PAKIĆ *Živote* MILOVAN, rođen 1925, Petka, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u rodnom mjestu

PAKIĆ *Bogdana* MILOVAN, rođen 1921, Petka, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u rodnom mjestu

PALEKA PETAR, rođen u Zemunik, Zadar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 29. 11. 1943. kod Travnika

PANCIR *Jure* BLAŽ, rođen 1922, Primošten, Šibenik, radnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 18. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida

PANIC BOŽIDAR, rođen u Zabrdici, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Popovcu kod Iloka, sahranjen u s. Vizići

PANIĆ *Rade* LJUBO, rođen 1924, Žarkovina, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 25. 12. 1942, borac, poginuo 16. 1. 1943. kod Teslića

PANIC *Dušana* ŽIVAN, rođen 1924, Ruklade, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

PANTELIĆ *Stojana* ALEKSANDAR, rođen 1925, Mali Crljeni, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, nestao 1944. u borbi kod Tovarnika

PANTELIĆ *Raka* DRAGOMIR, rođen 1921, Murgaš, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PANTIC *Stojadina* BORIVOJE, rođen 1927, Skorica, Ražanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 11. 1944, borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel kod Vrboveca

PANTIC *Dragiše* DUŠAN, rođen 1922, Kopljari, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 12. 1944. kod s. Otoka, Sremski front

PAREZANOVIĆ SLAVKO, rođen u Smiljevcu, Ivanjica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944, borac, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PASARIK MILAN, rođen u Maškovom Dolu, Trst, Italija, zemljoradnik, Slovenac, u NOB od septembra 1943, u Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Berku

PAŠTO JURE, Hrvat, borac, poginuo 18. 4. 1945, Dedin Most, Pleternica, gdje je i sahranjen

PAUK IVAN, rođen u Cavoglavi, Drniš, radnik, Hrvat, borac, nestao 8. 12. 1943. u borbi kod Livna

PAUNOVIC RADOJE, rođen u Resniku, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

PAUNOVIC *Milana* VOJISLAV, rođen 1911, Tomislavac, Požarevac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

PAVIC BOGOSAV, rođen 1927. u Rajkoviću, Mionica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

PAVIC RODOLJUB, rođen u Robajama, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševa

PAVIĆ SLOBODAN, rođen u Zabrdice, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 6. 4. 1945. kod Novak-Bapske

PAVIČIĆ *Joze* IKA, rođena 1923, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

PAVINO TEODORE, rođen u Albanesi, Palermo, Italija, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

PAVLOVIĆ *Nedeljka* BOGOSAV, rođen 1925, Bogovoda, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 9. 1944, borac, poginuo 11. 10. 1944. kod Mladenovca

PAVLOVIĆ *Dušana* BOZIDAR, rođen 1920, Velika Ivanča, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, sahranjen u Šidu

PAVLOVIĆ NIKOLA, rođen 1925, Beograd, radnik, Srbin, borac, poginuo 16. 4. 1945. na bezimenom visu kod Ruševa, Slavonija, gdje je i sahranjen

PAVLOVIĆ NIKOLA, rođen 1921, Kostolac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

PAVLOVIĆ RADOMIR, rođen u Vraniću, Barajevo, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

PAVLOVIĆ RANKO, rođen 1922, Markova Crkva, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

PAVLOVIĆ Živomira SLAVOLJUB, rođen 1927, Velika Ivanča, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 21. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen u Šidu

PAVLOVIĆ Radosava VELISAV, rođen 1926, Izvor, Svrljig, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Šida

PAVLOVIĆ ŽIVAN, rođen u Kikindi, fotograf, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od marta 1945, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

PECELJ R. BOŽO, rođen 1924, Donji Garevci, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB od marta 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 12. 4. 1943. na Drini kod Ustikoline

PEĆANAC Jove AĆIM, rođen 1918, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo decembra 1942. u Maslovarama kod Kotor Varoši

PEĆANAC Ilije BRANKO, rođen 1920, Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo

avgusta 1942. na Vrpolju kod Sanskog Mosta

PEĆANAC Jove BRANKO, rođen 1921, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 11. 6. 1943. kod Govze, Zelenogora

PEĆANAC Stanka BRANKO, rođen 1920, Zaglavica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo novembra 1942. u Bihaću

PEĆANAC Đurđa ĐORĐE, rođen 1921, Stari Lec, Vršac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, umro od tifusa maja 1943. u Sandžaku

PEĆANAC Nikole ĐURAD, rođen 1922, Suvaja, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

PEĆANAC Sime ĐURO, rođen 1922, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo avgusta 1942. na Pounovcu kod Ključa

PEĆANAC Jove MIĆO, rođen 1928, Donje Vrtoče, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo 1943. kod Travnika

PEĆANAC Đurđa MILAN, rođen 1915, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943, na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

PEĆANAC Steve MILORAD, rođen 1923, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PEĆANAC-ĐURICIĆ Save PERO, rođen 1923, Donje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 24. 5. 1943. na brdu Debela ljutina južno od Foče

PEĆANAC *Vice* SAVA, rođen 1922, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo 1943, mjesto pogibije nepoznato

PECANAC-ĐURICIC *Save* STEVO, rođen 1924, Donje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PEJIĆ *Neđe* BOŠKO, rođen 1927, Buletić, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943, borac, poginuo 26. 5. 1943. kod Čelebića, Foča

PEJOVIĆ MIODRAG, rođen u Zvizdaru, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

PERIĆ BORIVOJ, rođen 1926, Radeljevo, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Iločkom brdu

PERIĆ *Milana* MILORAD, rođen 1926, Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 9. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

PERIĆ RADOSAV, borac, poginuo 10. 12. 1944. kod Šidskih Banovaca

PERIĆ *Nike* VESELIN, rođen 1924, Guvna, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943, borac, poginuo 11. juna 1944. s. Kukavica kod Kupresa

PERIŠIĆ LJUBO, Srbin, borac, poginuo 21. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u selu Kukujevci

PERIŠIĆ *Stevana* NIKOLA, rođen 1914, Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac-puškomitraljezac, poginuo 18. 5. 1943. kod Bijelog Polja

PERIŠIĆ *Tihomira* RADOMIR, rođen 1923, Medulužje, Mladenovac, zemljo-

radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen u Ilači

PERKOVIĆ MILAN, rođen 1920, Stankovci, Benkovac, radnik, Srbin, član KPJ, delegat voda, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, gdje je i sahranjen

PERZIJA KONSTANTIN, rođen u Izmiru, Turska, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PEŠIĆ *Tanasija* MIODRAG, rođen 1921, Leštane, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 15. 12. 1944. kod Berka, Srem

PETKOVIĆ *Jovana* ALEKSANDAR, rođen 1924, Beograd, šofer, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, poginuo 17. 1. 1945. u Đeletovcima, Srem, gdje je i sahranjen

PETKOVIĆ MILORAD, rođen u Zarkovu, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

PETKOVIĆ *Milorada* MILOSAV, rođen 1926, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

PETKOVIĆ RADE, rođen u Priboju, Bihać, zemljoradnik, Srbin, član KPJ, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PETKOVIĆ *Milutina* RADOJKO, rođen 1926, Leskovica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 1. 1945. kod Šida

PETRIĆ *Svetislava* MILINKO, rođen 1926, Donji Banjani, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca

PETRONIJEVIĆ *Vladimira* RADIŠA, rođen 1926, Kosjerić, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 12. 1944. borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u s. Bresnica

PETROVIĆ BOGDAN, rođen 1926, Niš, radnik, Srbin, u NOB od 1944, borac, poginuo 21. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ BOGOSAV, Srbin, borac, poginuo januara 1945. kod Šida, sahranjen 23. 1. 1945. u Sremskoj Mitrovici

PETROVIĆ *Save* BOŽO, rođen 1920, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1943. kod Livna

PETROVIĆ DRAGAN, rođen 1920, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, sekretar Kulturnog odbora Brigade, poginuo 8. 5. 1945. s. Šestine kod Zagreba

PETROVIĆ DRAGICA, rođena 1927, Beograd, učenica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, bolničarka, poginula 8. 1. 1945. u Đeletovcima, sahranjena u s. Ilači na seoskom groblju

PETROVIĆ *Uroša* ĐORĐE, rođen 1924, selo Mladenovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

PETROVIĆ IVAN, rođen 1919, Retkovići, Vinkovci, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *M.* LUKA, rođen 1925, Trnovci, Županja, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ MIĆA, rođen 1927, Lajkovac, đak, Srbin, član KPJ, delegat vođa, poginuo 25. 4. 1945. s. Kovačevac kod Okučana, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Nedeljka* MILENKO, rođen 1923, Paune, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Bačkoj Palanci

FKTKUVHJ *ćivojina* MILENKO, rođen 1925, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 15. 4. 1945. kod Vinkovaca

PETROVIĆ MILORAD, rođen u Bosanskoj Krajini, (mjesto nepoznato), zemljoradnik, Srbin, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PETROVIĆ MILORAD, rođen u Dobroljupcima, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

PETROVIĆ MILORAD, rođen u Žarkovu, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, bolničar, poginuo 27. 4. 1945. Volodovski vrh kod Novske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ MILOVAN, rođen u Mionici, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

PETROVIĆ *Milana* MIODRAG, rođen 1923, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

PETROVIĆ *Petra* MIODRAG, rođen 1928, Lajkovac, Srbin, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice

PETROVIĆ *Nikole* MIROSLAV, rođen 1914, Barajevo, Beograd, radnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Pante* MOMČILO, rođen 1921, Međulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, desetar, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *N.* MOMIR, rođen u Suvodnju, Obrenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Milana* PETAR, rođen 1925, Veliki Stjenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 16. 5. 1943. kod Mojkovca

PETROVIĆ *Dure* RADE, rođen 1908, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, žandarm, Srbin, u NOB od 15. 2. 1944, u Brigadi od 20. 10. 1944, desetar, poginuo 17. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Mile* RADE, rođen 1916, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. vodnik, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Kobili kod Gornjeg Vakufa

PETROVIĆ *Vladimira* RADOVAN, rođen 1924, Međulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Save* RANKO, rođen 1930, Struganik, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo januara 1945. kod Šida

PETROVIĆ SLAVKA, rođena u Donjoj Toplici, Lajkovac, domaćica, Srpkinja, vodna bolničarka, poginula 6. 12. 1944. kod Berka

PETROVIĆ *Zdravka* SVETOLIK, rođen 1920, Brajići, Pranjani, Gornji Milanovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od avgusta 1944, desetar, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

PETROVIĆ *Živka* VOJIN, rođen 1921, Subotica, Koceljeva, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ VUKAŠIN, rođen 1926, Nadinići, Gacko, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 8. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Pavia* ŽIVADIN, rođen 1925, Međulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 10. 1944. vodnik, poginuo 6. 5. 1945. u Vrbovecu, sahranjen u rodnom mjestu

PETROVIĆ *Petra* ŽIVKO, rođen 1908, Beli Potok, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PETROVIĆ *Vasilija* ŽIVKO, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, radnik-stolar, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u rodnom mjestu

PETROVIĆ *Milutina* ŽIVOTA, rođen 1922, Gornje Zleginje, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 23. 11. 1944, borac, poginuo 8. 5. 1945. u s. Šestine kod Zagreba

PILIĆ *Lazara* MILUTIN, rođen 1920, Krivaja, Omarska, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 15. 4. 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popova mosta na Sutjesci

PILIPOVIĆ *Jovana* BORISLAV, rođen 1922, Rajinovci, Bihać, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 2. 12. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Kobili kod Gornjeg Vakufa, gdje je i sahranjen

PILIPOVIĆ-ZEKANOVIĆ *Luke* BOŠKO, rođen 1919, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, desetar, poginuo avgusta 1942. Ostrožac, Cazin

PILIPOVIĆ *Ilije* BOŽO, rođen 1918, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, borac, poginuo marta 1945. na Sremskom frontu, mjesto pogibije nepoznato

PILIPOVIĆ *Jove* DAKO, rođen 1914, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin,

u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 9. 6. 1943. na Zelengori

PILIPOVIĆ *Marka* DANE, rođen 1918, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PILIPOVIĆ *Rade* DRAGAN, rođen 1923, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 27. 6. 1944, Podorašac, kod Konjica

PILIPOVIĆ-SJERIC *Mile* DUŠAN, rođen 1920, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 1944. kod Kragujevca kao komesar čete u nekoj drugoj jedinici

PILIPOVIĆ *Pere* DUŠAN, rođen 1918, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, adutant bataljona, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

PILIPOVIĆ *Vučena* DUŠAN, rođen 1918, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 25. 5. 1944. kod Drvara

PILIPOVIĆ *Ilje* ĐURAĐ, rođen 1907, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 8. 5. 1945. kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

PILIPOVIĆ *Petra* ĐURO - Đurekan, rođen 1922, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Kobili kod Gornjeg Vakufa

PILIPOVIĆ *Davida* JANKO, rođen 1917, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 1943. na Majevidici u nekoj drugoj jedinici

PILIPUVIĆ *Minaiia* LAZU, rođen Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Sokolca

PILIPOVIĆ *Pilipa* LUKICA, rođen 1925, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 18. 6. 1943. kod Prače

PILIPOVIĆ *Mile* MARKO, rođen 1902, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 13. 7. 1943. na pl. Devetak

PILIPOVIĆ *Tome* MARKO, rođen 1921, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac-puškmitraljezac, poginuo 16. 5. 1943. kod Mojkovca

PILIPOVIĆ *Davida* MILAN, rođen 1923, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 3. 6. 1944. na Mliništu

PILIPOVIĆ *Ilje* MILAN, rođen 1922, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 18. 7. 1944. s. Bijelo Brdo kod Pljevalja

PILIPOVIĆ-SJERIC *Jovana* MILAN, rođen 1915, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PILIPOVIĆ *Mile* NIKOLA - Majaš, rođen 1920, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komesara bataljona, poginuo 8. 5. 1945. s. Čučerje kod Zagreba, sahranjen na Mirogoju u Zagrebu

PILIPOVIĆ *Trivuna* NIKOLA, rođen 1910, Boboljusci, Drvar, radnik,

Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo maja 1945. u Vrbovecu

PILIPOVIĆ *Jove* PERO, rođen 1920, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 27. 6. 1943, Malo Polje kod Han Pijeska

PILIPOVIĆ *Jovana* PETAR, rođen 1910, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. do septembra 1943, član KPJ, komandir čete, poginuo novembra 1944. kod Gračaca kao komandant bataljona u drugoj jedinici

PILIPOVIĆ *Ilije* RADE, rođen 1922, Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 24. 5. 1943. na Zečjem brdu kod Foče

PILIPOVIĆ *Ilije* RADE - Dalić, rođen 1920, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

PILIPOVIĆ *Milana* RADE, rođen 1913, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 27. 6. 1944. s. Podorašac kod Konjica

PILIPOVIĆ *Sime* SAVO, rođen 1921, Veliki Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 2. 10. 1944. kod Uba, sahranjen u s. Kladnica

PILIPOVIĆ *Save* STANKO, rođen 1913, Palučci, Martin Brod, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 3. 11. 1942. u Bihaću

PILIPOVIĆ *Ilije* STEVO, rođen 1925, Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

PILIPOVIĆ *Rade* TOMO, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1943, borac, poginuo 1944, mjesto pogibije nepoznato

PILIPOVIĆ *David* VASO, rođen 1913, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. do novembra 1943. član KPJ, poginuo 1944. u Sloveniji kao zamjenik komandanta Brigade

PIŠTIGNJAT RADE, rođen u s. Rupe, Grab, Trebinje, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 17. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen na Groblju oslobodilaca Beograda

PLAVŠIĆ JOVO, rođen 1915, Golubić, Knin, radnik, Srbin, desetar, poginuo 4. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PLEĆAŠ *Dušana* BOZO, rođen 1924, Cimeše, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 1. 6. 1944. na Mliništu.

PLEĆAŠ *Milana* NIKOLA, rođen 1909, Bjelajski Vaganac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, zamjenik komandira čete, poginuo 14. 6. 1943. kod Miljevine

PODGORNIK *Karla* STANKO, rođen 1921, Vrhovi, Nova Gorica, zemljoradnik, Slovenac, u NOB od septembra 1943, u Brigadi od novembra 1943, borac, poginuo 2. 10. 1944. s. Murgaš kod Uba, gdje je i sahranjen

PODKOZARAC STOJA, rođena 1922, Bosanska Krupa, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od marta 1943. bolničarka, poginula 23. 8. 1943. u Bugojnu

POLIMAC NIKOLA, rođen 1923, Grabovac, Glina, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, član KPJ, komesar čete, poginuo 12. 4. 1945. Novak-Bapska

POLOVINA *Ilije* MILOŠ, rođen 1922, Bjeline, Budimlić, Japra, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

POLOVINA-BULAJIĆ *Miloša* SLAVKO, rođen 1920, Brestovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

POLOVINA *Ilije* ŠTAKA, rođena 1924, Bjeline, Budimlić Japra, Sanski Most, domaćica, Srkinja, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

PONJAVIĆ *Riste* NIKOLA, rođen 1926, Kutanja, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 25. 8. 1943, borac, poginuo 9. 12. 1943. na Borovoj glavi kod Livna

POPADIĆ *Dosije* DRAGOJE, rođen 1910, Donji Vijačani, Prnjavor, zemljoradnik, Srbin, u NOB i Brigadi od decembra 1942. borac, poginuo 15. 1. 1943. kod Teslića

POPARIĆ DMITAR, rođen u Sajkovićima, Livno, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1943. kod Čajniča

POPIĆ *Marka* ALEKSA, rođen 1910, Jasenaš, Grubišino Polje, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 11. 10. 1944, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

POPOV SVETOZAR, Srbin, borac, umro 23. 4. 1945. u Novom Futogu, gdje je i sahranjen

POPOVIĆ BOGDAN, rođen 1924, Veliki Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

POPOVIĆ DRAGICA, rođena u s. Banjani, Ub, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginula 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjena

POPOVIĆ *Dušana* DRAGIŠA, rođen 1924, Donji Banjani, Ljig, zemljorad-

nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 9. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

POPOVIĆ *Jovana* DUŠAN, rođen 1918, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, poginuo na Sremskom frontu 1945. kao komandant bataljona u 31. brigadi 21. divizije

POPOVIĆ *Nikole* ĐURO, rođen 1928, Trubar, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo 1944. kod Jajca

POPOVIĆ *Save* ĐURO, rođen 1925, Trubar, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

POPOVIĆ *Miloša* ILIJA, rođen 1921, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

POPOVIĆ *Save* LAZO, rođen 1920, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo novembra 1942. u Bihaću

POPOVIĆ LJUBOMIR, rođen 1927, Cetinje, đak, Crnogorac, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 9. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

POPOVIĆ LJUBOMIR, rođen 1914, u Sarajevu, radnik, Srbin, borac, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

POPOVIĆ MILAN, rođen u s. Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

POPOVIĆ *linke* MILAN, rođen 1918, Klenovac, Bravsko, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 27. 6. 1943. u Vlasenici

POPOVIĆ *Sime* MILAN, rođen 1918, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 24. 8. 1944. na Zlatiboru

POPOVIĆ MIODRAG, rođen 1925, Vlasenica, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

POPOVIĆ *Petra* MIRKO, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna, sahranjen u s. Ljubunčić

POPOVIĆ *Mićana* PERO - Pejo, rođen 1920, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od januara 1943, član KPJ, desetar, poginuo 14. 4. 1944. u s. Žirović kod Livna, sahranjen u s. Ljubunčić

POPOVIĆ *Aćima* PETAR, rođen 1915, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, vodnik, poginuo 2. 10. 1944. u s. Stubline kod Uba

POPOVIĆ *Tihomira* ŽIVORAD, rođen 1925, Rogača, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod Šida

PORIĆ *Derve* MELČA, rođena 1922, Rasulje, Pajić Polje, Gornji Vakuf, domaćica, Muslimanka, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943, borac, poginula 1944. Ivanovo Selo kod Valjeva

POTKONJAK *Milana* PETAR, rođen 1913, Ostrovica, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. do septembra 1944, član KPJ, poginuo 1944. u 21. diviziji kao komandir čete

POUH FRANC, rođen u Kleniku, Trst, Italija, radnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od septembra 1943, borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

PRAĆA *Mihaila* DRAGAN, rođen 1921, Brdari, Sanski Most, zemljoradnik,

Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu

PRAŠTALO ĐURO, rođen u s. Praštali, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1942, borac, poginuo 15. 3. 1943. na Neretvi kod Jablanice

PREDOJEVIĆ *Milana* CVETINKA, rođena 1928, Teslić, učenica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 1. 1. 1943, borac, poginula juna 1943. kod Zvornika

PREDOJEVIĆ *Koste* DRAGO, rođen 1923, Predojevića Glavica, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od januara 1943. član KPJ, borac, poginuo 21. 1. 1944. u Ubovića dolini kod Glamoča

PREDOVIĆ ZLATKO, rođen u Babinoj Gredi, Županja, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

PREDRAGOVIĆ MARKO, rođen u Užicu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka

PRIŠL ALOJZ, rođen u Vrapču, Zagreb, radnik, Hrvat, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

PRLJA *Marka* VASO, rođen 1910, Ljubotinje, Cetinje, inženjer šumarstva, Crnogorac, u NOB od 13. 7. 1941, u Brigadi od aprila 1943, član KPJ, rukovodilac Političkog odjela Brigade, poginuo 19. 7. 1943. na Orahovici kod Prače

PRODIĆ *Nikole* ĐORĐO, rođen 1923, Vitkovci, Tešanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PRODIĆ *Alekse* STANKO, rođen 1923, Vitkovci, Tešanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PROKIĆ *Jovana* MILE, rođen 1918, Donji Vrbljani, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 18. 5. 1943. kod Bijelog Polja

PROROK ILINKA, rođena u s. Fojnica, Nevesinje, domaćica, Srпкиnja, borac, poginula 22. 9. 1943. kod Sinja

PROŠIĆ *Jovana* STOJAN, rođen u Bosanskim Doljanima, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 21. 11. 1942, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

PUACA *Jandrije* PETAR, rođen 1924, Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

PUAČA *Jove* STEVO, rođen 1923, Pučenik, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

PURETIĆ *Stanojla* BOGOLJUB, rođen 1920, Svileuva, Koceljeva, opančarski radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

PUŽIĆ *Mile* JOVO, rođen 1915, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandant bataljona, poginuo 14. 10. 1943. kod Han Bile, Travnik, sahranjen u s. Sjenokos. Poslije rata prenijet i sahranjen u Pucarevu

PUŽIĆ *Ilije* NIKOLA, rođen 1923, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 4. 5. 1945. kod Bosanskog Novog kao komandir čete u drugoj jedinici

PUZIGAČA *Nikole* JOVO, rođen 1918, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 1943, mjesto pogibije nepoznato

PUZIGAČA *Nikole* MILICA, rođena 1921, Drinić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1941, u Brigadi od februara 1943, član SKOJ-a, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

R

RACA *Sime* RATKO, rođen 1923, Mrkonjić-Grad, radnik, Srbin, borac, poginuo 22. 12. 1944. na Sremskom frontu

RADAK *Nine* DUŠAN, rođen 1920, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. do 1943, poginuo u 10. krajiškoj brigadi, mjesto pogibije nepoznato

RADAK *Rade* RADE, rođen 1922, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo 21. 2. 1943. na Lužanima kod Gornjeg Vakufa

RADAK *Milana* STOJAN, rođen 1924, Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član SKOJ-a, borac, poginuo 4. 1. 1943. kod Teslića, sahranjen u s. Zarkovina

RADAKOVIĆ *Dane* ĐURO, rođen 1923, Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popovog mosta na Sutjesci

RADAKOVIĆ-BRANKOVIĆ *Mile* ILIJA, rođen 1925, Vranovina, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

RADANOVIĆ *Save* BOZO, rođen 1915, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. na pl. Prenju kod Konjica

RADANOVIĆ ČEDOMIR, rođen u s. Cvetanovac, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RADIĆ *Riste* VASO, rođen 1898, Prijedor, radnik, Srbin, u NOB od februara 1942, u Brigadi od februara 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RADIŠIĆ ANTE, rođen u Boratu, Biograd n/m, radnik, Hrvat, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

RADIŠIĆ *Nikole* BORO, rođen 1924, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo novembra 1942. u Bihaću

RADIŠIĆ *Nikole* DRAGO, rođen 1925, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 23. 1. 1943. u s. Gornji Rankovići kod Teslića

RADIŠIĆ *Damjana* JOVO, rođen 1925, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 16. 5. 1943. kod Bijelog Polja

RADIŠIĆ *Milje* PETAR, rođen 1923, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 23. 1. 1943. u s. Gornji Rankovići kod Teslića

RADIŠIĆ *Davida* VID, rođen 1914, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

RADIVOJEVIĆ M. DUŠAN, rođen 1921, Takovo, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 6. 1. 1945. kod Komletinaca, Srem

RADIVOJEVIĆ M. MILOŠ, rođen 1920, Takovo, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 6. 1. 1945. kod Komletinaca

RADOJIČIĆ *Milorada* DUŠAN, rođen 1922, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod Ruševa, Slavonija

RADOJIČIĆ *Milana* MIODRAG, rođen 1909, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, ranjen 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, nakon čega je umro od zadobijenih rana

RADOJIČIĆ *Svetozara* MIODRAG, rođen 1926, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo aprila 1945. Banova Jaruga

RADOJIČIĆ *Ilije* NEBOJŠA, rođen 1923, Obrež, Zemun, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 28. 10. 1944. borac, poginuo 7. 5. 1945. s. Dubrava kod Zagreba, gdje je i sahranjen

RADOJIČIĆ *Mikaila* ZIVKO, rođen 1923, Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

RADOKOVIĆ *Mikaila* RADISAV, rođen 1926, Amerić, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 6. 12. 1944. na Banovskom salašu kod Šida

RADONJIĆ *Stevana* FRANJO, rođen 1926, Zrenjanin, radnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 22. 12. 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševo, Slavonija

RADOSAVLJEVIĆ *Milovana* DOBRIVOJE, rođen 1923, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida

RADOSAVLJEVIĆ LJUBIŠA, Srbin, borac, poginuo 25. 4. 1945. u Lipiku, gdje je i sahranjen

RADOSAVLJEVIĆ *Cedomira* LJUBOMIR, rođen 1912, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RADOSAVLJEVIĆ SAVO, rođen 1926. s. Mekoš, srez Posavski, zemljoradnik, Srbin, umro od zadobijenih rana aprila 1945. u Iloku, gdje je i sahranjen

RADOŠEVIĆ *Nikole* BOGDAN, rođen 1923, Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 8. 12. 1943. kod Livna

RADOŠEVIĆ *Miloša* BOŠKO, rođen 1924, Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. član SKOJ-a, vodnik, poginuo 25. 2. 1943. na Neretvi kod Konjica

RADOŠEVIĆ-VAJKIĆ *Petra* BRANKO »Akšam«, rođen 1921, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, desetar, poginuo marta 1943. s. Krstac kod Jablanice

RADOŠEVIĆ-MIJATOVIĆ *Steve* DUŠAN, rođen 1921, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. kod Prače

RADOŠEVIĆ *Vučića* MARKO, rođen 1924, Brestovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, borac, poginuo 14. 1. 1943. kod Teslića

RADOŠEVIĆ *Ilije* MIĆO, rođen 1923, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1. 6. 1943. kod Šćepan-Polja na Sutjesci

RADOŠEVIĆ *Nikole* MIĆO, rođen 1923, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zem-

ljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 14. 6. 1943. na Miljevini

RADOŠEVIĆ-MIJATOVIĆ *Vida* MIHAILO, rođen 1918, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, komandant bataljona, poginuo 14. 10. 1943. kod Travnika

RADOŠEVIĆ *Pere* NIKOLA, rođen 1917, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo decembra 1942. kod s. Pribinića, Teslić

RADOŠEVIĆ *Vučena* NIKOLA, rođen 1911, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana KPJ, borac, poginuo 7. 6. 1943. u kanjonu Hrčavke na Zelengori

RADOŠEVIĆ *Mile* PETAR, rođen 1924, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

RADOŠEVIĆ *Luke* STEVO, rođen 1921, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo decembra 1942. kod s. Pribinića, Teslić

RADOVANOVIĆ LJUBOMIR, rođen 1913, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RADOVANOVIĆ *Alekse* MALIŠA, rođen 1925, Županjac, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

RADOVANOVIĆ *Dragutina* MIKAILO, rođen 1920, Koračića, Mladenovac, kožar-ćurčija, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 6. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RADOVANOVIĆ *Svetomira* MILIVOJ, rođen 1926, Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u Šidu

RADOVANOVIĆ MILOVAN, rođen u Donjoj Toplici, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, umro 3. 1. 1945. u Beogradu od zadobijenih rana

RADOVANOVIĆ *Jovana* NEDELJKO, rođen 1906, Prokupiće, Leskovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. desetar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RADOVANOVIĆ *Radoslava* VOJISLAV, rođen 1920, Mirosaljci, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 9. 1944. borac, nestao u borbi kod Šida januara 1945.

RADOVIĆ *Radisava* BORIVOJE, rođen 1923, Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 10. 1944. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

RADOVIĆ *Marka* MILAN, rođen 1924, Potrk, Tomaševo, Bijelo Polje, zemljoradnik, Crnogorac, u Brigadi od maja 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RADOVIĆ ŽIVOMIR, rođen 1920, Ranilovići, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Pločkom brdu

RADOVIĆ O. ŽIVORAD, rođen 1923, Ranilovići, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944. desetar, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

RADULOVIĆ *Mile* DUŠAN, rođen 1920, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda,

ranjen kod Prozora marta 1943, poginuo 13. 6. 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici

RADULOVIĆ *Trivuna* ĐURO, rođen 1895, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo februara 1943. kod Gornjeg Vakufa

RADULOVIĆ *Đure* PANTELIIJA - Pane, rođen 1920, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo marta 1943. na pl. Prenju kod Konjica

RADULOVIĆ *Manojla* PETAR, rođen 1924, Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RADULOVIĆ *Mihaila* PETAR, rođen 1923, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

RADULOVIĆ STOJAN, rođen 1920, Jelakci, Pleš, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 8. 5. 1945. s. Dubrava kod Zagreba, gdje je i sahranjen

RADULOVIĆ *Ilije* VOJIN, rođen 1910, Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo decembra 1942. kod Jajca

RAĐENOVIĆ *Save* DAVID, rođen 1917, Bosanski Osredci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. član KPJ, borac, poginuo 1944, nepoznato mjesto pogibije

RAĐENOVIĆ DRAGO, rođen 1923, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 15. 5. 1943. na Jabučju kod Bijelog Polja

RAĐENOVIĆ *Marka* DRAGO, rođen 1920, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 5. 5. 1943. na Jabučju kod Bijelog Polja

RAĐENOVIĆ *Vida* DUŠAN, rođen 1922, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, član KPJ, poginuo januara 1945. kod Šida kao komandir čete

RAĐENOVIĆ *Stevana* ILIJA, rođen 1917, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, borac, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba na Zelenjori

RAĐENOVIĆ *Ilije* JELKA, rođena 1928, Bosanski Osredci, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

RAĐENOVIĆ *Marka* JOVO - Jovica, rođen 1918, Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 15. 5. 1943. na Jabučju kod Bijelog Polja

RAĐENOVIĆ *Koje* LAZO, rođen 1914, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 10. 1. 1943, član KPJ, vodnik, poginuo septembra 1943. kod Sinja

RAĐENOVIĆ *Durđa* MILKA - Mika, rođena 1914, Malo Očijevo, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od maja 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginula 1943. kod Gornjeg Vakufa

RAĐENOVIĆ PETAR, rođen 1917, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 12. 6. 1943. Govza, Zelengora

RAĐENOVIĆ *Durđa* SAVO, rođen 1920, Malo Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 13. 6. 1943. Govza, Zelengora

RAĐENOVIĆ *Nikole* SLAVKO, rođen 1921, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo 1943. na pl. Konjuhu kao komesar čete u drugoj jedinici

RAĐENOVIĆ *Jovana* STEVAN, rođen 1905, Bosanski Osredci, Drvar, žandar, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. vodnik, poginuo 18. 8. 1943. na Turbetu kod Travnika, gdje je i sahranjen

RAĐENOVIĆ *Vida* VLADO, rođen 1919, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac-puškmitraljezac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RAĐENOVIĆ *Save* ZORKA, rođena 1923, Bosanski Osredci, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1943, član SKOJ-a, borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

RAFAILOVIĆ *Mite* ČEDOMIR, rođen 1922, Murgaš, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 9. 1944, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RAJIĆ *Vase* VASO, rođen 1910, Štrpci, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RAJIĆ MILOŠ, rođen u Ovsištu, Topola, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

RAJKOVIĆ *Dobrije* BORIVOJE, rođen 1926, Zeoke, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, desetar, poginuo 17. 1. 1945. u s. Đeletovcima, Srem

RAJKOVIĆ MILAN, rođen 1912, Čaglin, Slavonska Požega, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

RAKAS RADE, rođen 1925, Bistrica, Prijedor, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, poginuo 19. 10. 1944. u Beogradu

RAKIĆ BOGDAN, borac, poginuo na Sremskom frontu, mjesto pogibije nepoznato

RAKIĆ *Jove* CVETA, rođena 1924, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, četna bolničarka, poginula 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

RAKIĆ *Svetozara* DRAGOSLAV, rođen 1920, Petka, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske

RAKIĆ Milica ĐORĐE, rođen 1925, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, poginuo aprila 1944. u s. Ljubunčić kod Livna

RAKIĆ *Blaže* MILANKO, rođen 1922, Kolunić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

RAKIĆ *Miloša* RADE, rođen 1912, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 14. 4. 1944. kod Livna

RAKIĆ *Mihaila* SAVO, rođen 1921, Kolunić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član SKOJ-a, vodnik sanitetskog voda, poginuo 12. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

RAKIĆ *M.* STEVAN, Srbin, borac, umro 22. 4. 1945. od zadobijenih rana u Pleternici, sahranjen u Đakovu

RAKONJAC *Milosava* DUŠAN, rođen 1924, Kovin, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 24. 10. 1944, borac, poginuo 16. 4. 1945. u s. Buk kod Ruševa, Slavonija

RAMIRES *Nicola* ETTORE, rođen 1923, Aosta, Italija, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

RANČIĆ MILOŠ, rođen 1911, Ovsiste, Topola, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

RANĐELOVIĆ BRANISLAV, rođen 1926, Ličje, Lički Hanovi, Gadžin Han, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

RANĐELOVIĆ SRETEN, rođen 1922, Pirot, mehaničar, Srbin, vodnik, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika, sahranjen u Tovarniku

RANKOVIĆ ALEKSANDAR, rođen 1926, Donji Lajkovac, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 31. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RANKOVIĆ *Marka* DRAGIĆ, rođen 1925, Tvrdojevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944. borac, poginuo 6. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen u s. Bingula

RAŠLJIĆ *Pane* BLAŽO, rođen 1926, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 27. 6. 1943. kod Sokolca

RAŠLJIĆ *Stevana* BLAZO, rođen 1921, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942. borac, poginuo 1943. kod Livna

RAŠLJIĆ *Milana* BRANKO, rođen 1925, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1943, poginuo 1943. kao borac 3. proleter-ske sandžačke brigade

RATKOVIĆ SPASOJE, Srbin, član KPJ, delegat voda, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RELIĆ OBRAD, rođen 1909, Janj, Jajce, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 7. 5. 1945. kod Zagreba

REPAJAC *D.* SPASOJE, rođen 1923, Bilangorje, Benkovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 13. 7. 1944. kod Goražda, sahranjen u s. Bokolje

REPIJA *Save* BOGDAN, rođen 1922, Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 9. 12. 1944. kod Berk-a, sahranjen na Spahijskoj pustari, Srem

REPIJA *Stevana* DRAGUTIN, rođen 1921, Rašinovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, komandir čete, poginuo decembra 1944. na Sremskom frontu

REPIJA *Mile* MIKA, rođena 1927, Kolunić, Bosanski Petrovac, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, bolničarka, poginula juna 1943. na Zelengori

REŠETAR STEVO, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

RISTIĆ *Cedomira* BOZIDAR, rođen 1914, Miloševac, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 11. 11. 1944. desetar, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RISTIĆ DRAGOLJUB, rođen 1924, Bašin, Smederevska Palanka, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 9. 1944. desetar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RISTIĆ *Milorada* RADOMIR, rođen 1924, Drlupa, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. desetar, poginuo 9. 12. 1944. kod Berk-a, Srem

RISTIĆ RISTO, rođen u Donjem Vakufu, radnik, Srbin, borac, poginuo 2. 10. 1943. kod Livna

RISTIĆ RISTO, rođen 1923, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od

oktobra 1944. borac, poginuo 24. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

RISTIVOJEVIĆ *Marinka* VOJISLAV, rođen 1914, Svileuva, Vladimirci, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Komletinaca, Srem

RIZNIĆ *Vladimira* BORISLAV, rođen 1910, Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944. desetar, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

RIZNIĆ *Vladimira* VOJISLAV, rođen 1912, Markovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u rodnom mjestu

RODIĆ (Šušić) *Jandrije* BOSA, rođena 1925, Kamenica, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942. član SKOJ-a, poginula 1944. kod Glamoča

RODIĆ *Dušana* BRANKO, rođen 1922, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 1944. kod Glamoča

RODIĆ *Mile* BRANKO, rođen 1920, Vodenica, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. član SKOJ-a, borac, poginuo 5. 11. 1942. u Bihaću

RODIĆ *Stevana* BRANKO, rođen 1922, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RODIĆ *Drage* DRAGAN, rođen 1922, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar bataljona, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

RODIĆ *Dure* DRAGAN, rođen 1922, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 15. 4. 1944. kod Glamoča

RODIĆ *Rade* DRAGAN, rođen 1922, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo januara 1945. kod Sida

RODIĆ *Save* DRAGAN, rođen 1921, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, borac, poginuo 1943. kod Kupresa

RODIĆ *Stevana* DRAGAN, rođen 1922, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, komandir čete, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

RODIĆ *Nikole* DUŠAN, rođen 1920, Veliko Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, vodnik, poginuo novembra 1942. u Bihaću

RODIĆ *Todora* DUŠAN, rođen 1921, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 2. 11. 1942. u Bihaću

RODIĆ *Ilije* ĐURO, rođen 1922, Bosanski Osredci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. kod Suhe na Sutjesci

RODIĆ *Jovana* ĐURO - Šuco, rođen 1918, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, vodnik zaštitnog voda Brigade, poginuo 17. 6. 1943. u s. Bare kod Prače, gdje je i sahranjen

RODIĆ *Nikole* ĐURO, rođen 1925, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1. 2. 1944. borac, nestao 1944. kod s. Rutanj, Kalinovik

RODIĆ *Jovana* JOVO, rođen u Vrtoču, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 12. 4. 1943. na Ifsaru kod Čajniča

RODIĆ *Miloša* LAZO, rođen 1910, Cvjetnić, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. vodnik, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

RODIĆ (GLIGORIĆ) *Joviše* MARKO, rođen 1916, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, borac, poginuo 1943. kod Kupresa

RODIĆ *Dmitra* MILAN, rođen 1920, Bušević, Donji Lapac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941. u Brigadi od 10. 1. 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 1. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

RODIĆ *Đure* MILAN - Brko, rođen 1904, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 22. 1. 1943. kod Teslića

RODIĆ *Ilije* MILAN, rođen 1920, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, bolničar, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RODIĆ *Vase* MILE, rođen 1922, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar divizionara, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

RODIĆ *Stevana* MILOŠ, rođen 1920, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zastavnik Brigade, poginuo 21. 1. 1943. u s. Rankoviću kod Teslića

RODIĆ *Ilije* MIRKO, rođen 1922, Zaglavica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 10. 10. 1942. na Krasuljama kod Ključa

RODIĆ *Jovana* NIKOLA, rođen 1924, Veliko Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 10. 9. 1943. borac, poginuo 27. 6. 1944. s. Podorašac kod Konjica

RODIĆ *Petra* OBRAD, rođen 1924, Trubar, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo decembra 1943. kod Teslića

RODIĆ PERO, rođen u Drvaru, radnik, Srbin, borac, poginuo 1. 6. 1944. na Mliništu

RODIĆ *Ilije* PETAR, rođen 1924, Veliki Cvjetnić, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od januara 1944, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo 21. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, sahranjen u s. Berkasovo

RODIĆ *Laze* PETAR, rođen u Bosanskim Osredcima, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RODIĆ *Stevana* RADE, rođen 1922, Zaglavica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, borac, poginuo 1943. kod Prijepolja

RODIĆ *Ilije* REUA, rođen 1908, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 4. 1. 1943. kod Teslića

RODIĆ *Marka* SAVO, rođen 1918, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, vodnik, poginuo decembra 1942. u s. Pribiniću kod Teslića

RODIĆ *Miloša* SLAVKO, rođen u Bosanskim Osredcima, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

RODIĆ *Jandrije* STEVAN, rođen 1922, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 22. 1. 1943. s. Rankovići kod Teslića

RODIĆ *Miče* STEVO, rođen 1920, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, desetar, poginuo januara 1943. kod Teslića

RODIĆ *Nikole* STEVAN, rođen 1910, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 1943. na Sutjesci

RODIĆ *Stevana* STEVKA, rođena 1924, Zaglavica, Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, kandidat za člana KPJ, borac, poginula marta 1943. na Neretvi kod Jablanice

RODIĆ *Jovana* STEVO, rođen 1916, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 2. 11. 1942. u Bihaću

RODIĆ *Jove* STEVO, rođen 1914, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo decembra 1942. kod Teslića

RODIĆ TRIVUN, radnik, Srbin, u NOB od 1941, poginuo novembra 1942. kod Bihaća

RODIĆ *Miloša* VLADO, rođen u Bosanskim Osredcima, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ROGULJ PETAR, rođen 1925, Prapatnica, Trogir, zemljoradnik, Hrvat, u Brigadi od 1943, borac, poginuo 1944. posle desanta na Drvar

ROGULJ ROMAN, rođen u s. Prapatnica, Trogir, zemljoradnik, Hrvat, u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

ROKVIĆ *Jovana* JELA, rođena 1920, selo Drvar, Drvar, domaćica, Srpkinja, poginula januara 1945. kod Šida

ROKVIĆ *Pere* MILAN, rođen 1919, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

ROKVIĆ *Goluba* MILE, rođen 1914, Trubar, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ. Poginuo 1945. na Sremskom frontu kao komandir čete u 4. krajiškoj brigadi

ROKVIĆ *Sime* NIKOLA, rođen 1917, Trubar, Drvar, radnik, Srbin, u NOB

od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 1. 6. 1943. kod Šćepan-Polja na Sutjesci

ROMIĆ JOVO, rođen u Prkovicima, Livno, zemljoradnik, Srbin, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo novembra 1942. kod Bihaća

ROMIĆ *Durđa* MILE, rođen 1923, Bukovača, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od januara 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo novembra 1942. na Bihaću

ROSSI RAFAEL, rođen u Barbani, Rieti, Italija, u NOB i u Brigadi od oktobra 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

ROSIĆ RADOMIR, Srbin, desetar, poginuo 24. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

RUDIĆ JOVO, rođen 1925, Rilić, Kupres, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943. borac, poginuo jula 1944. u Sandžaku

RUDIĆ RADE, rođen u Glavicama, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, borac, poginuo 12. 10. 1944. Mladenovac

RUNDAŠ *Serve* BRANKO, rođen 1924, Šipovljani, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo oktobra 1942. kod Bihaća

RUNDAŠ *Save* JOVICA, rođen 1918, Šipovljani, Drvar, radnik. Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo 1944. na Uvalama kao Odbornik NOO Šipovljani

RUNDAŠ *Marka* MILAN, rođen 1923, Šipovljani, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ, zamjenik komandira čete, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, gdje je i sahranjen

RUNDAŠ *Nikole* MILAN, rođen 1921, Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u

NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo jula 1943. kod Sokolca

RUNIĆ *Nikole* MILOŠ, rođen 1923, Donje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 3. 6. 1944. na Mliništu

RUNIĆ *Vida* STEVO, rođen u Donjem Vrtoču, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komesara čete, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

RUŽIĆ *Radomira* BLAGOJE, rođen 1927, Kotraž, Čačak, zemljoradnik, Srbin, podlegao ranama 23. 4. 1945. zadobijenim na Pleternici, sahranjen u Đakovu

RUŽIĆ MILOJE, rođen 1917, Skorica, Ražanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 10. 5. 1945. s. Kraljevac kod Zagreba, gdje je i sahranjen

SABLJIĆ *Dure* BOŠKO, rođen 1921, Prnjavor, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo avgusta 1943. u Bugojnu

SABLJIĆ *Stevana* BRANKO, rođen 1922, Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, intendant, poginuo juna 1943. na Zelengori

SABLJIĆ *Miče* MILAN, rođen 1922, Prnjavor, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, delegat voda, poginuo 15. 5. 1943. Cerova kod Bijelog Polja

SADŽAK PETAR, rođen 1920, Jasenica, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od februara 1943. borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu

SAKRADŽIJA *Toše* MIHAILO, rođen 1910, Gornji Lipnik, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

SALAPURA *Stevana* DAVID, rođen 1927, Cimeše, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 6. 1943. borac, poginuo 12. 6. 1944. kod Gornjeg Vakufa

SALAPURA *Mile* ĐURO, rođen 1923, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo decembra 1943. na Borovoj glavi kod Livna

SALAPURA *Vajana* RADE, rođen 1921, Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo jula 1943. kod Sokolca

SALAREK *Petra* SLAVKO, rođen u Bihaću, radnik, Hrvat, desetar, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

SAMARDŽIĆ *Jove* MILAN, rođen 1912, Humići, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 13. 6. 1943. na Tjentištu kao ranjenik u Centralnoj bolnici

SAMARDŽIĆ *Nedeljka* MILAN, rođen 1914, Rudaš, Prača, Rogatica, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od februara 1945. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

SAMARDŽIJA *Dmitra* DANILO, rođen 1913, Klanac, Kijevo, Sarajevo, radnik, Srbin, u NOB od oktobra 1943. u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

SAMARDŽIJA *Jove* JOVO, rođen 1911, Humići, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo juna 1944. na Mli ništu

SAMARDŽIJA *Stevana* OBRAD, rođen 1910, Bukovača, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 24. 5. 1943. na brdu Zlatni bor kod Foče

SANCI *Jere* ŽARKO, rođen u Boretu, Biograd n/m, radnik, Hrvat, borac, poginuo 19. 6. 1944. na pl. Vraniči kod Gornjeg Vakufa, gdje je i sahranjen

SANDIĆ *Milana* BOGDAN, rođen 1921, Bobovo, Pljevlja, zemljoradnik, Crnogorac, u NOB i u Brigadi od avgusta 1944. borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca

SANGALLI *Giovani* VITORIO, rođen u Cassano, D'Adda, Milano, Italija, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, poginuo 5. 1. 1944. kod Banje Luke

SANTOCCINI FELICCE, rođen u Sariani, Viterbo, Italija, u NOB i u Brigadi od novembra 1943. borac, poginuo juna 1944. na Smiljevači kod Prozora

SANTRAC *Stevana* LAZO, rođen 1917, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu

SANTRAC SLAVKO, rođen u Risovcu, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, poginuo 5. septembra 1944. kod Užica, sahranjen u Sevojnu

SANTRAC *Dure* VID - Vičura, rođen 1913, Risovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 21. 2. 1943. s. Lužani kod Gornjeg Vakufa

SANTRAC *Pere* VID - Brka, rođen 1914, Risovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

SANTRAC ŽARKO, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

SARIĆ *Petra* TOMA, rođen 1913. Nemenikuće, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

SAVIĆ RADOSAV, rođen u Prnjavoru, Šabac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, član KPJ, delegat voda, teško ranjen 19. 4. 1945. na Pleternici, umro 25. 4. 1945. i sahranjen u s. Rajanovcu

SAVIĆ RADOVAN, rođen 1923, Beograd, trgovački pomoćnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo aprila 1945. s. Subotka kod Okučana, gdje je i sahranjen

SAVIĆ *Ivana* RUŽA, rođena 1925. Banjevci, Benkovac, domaćica, Hrvatica, u NOB i u Brigadi od 1943, član KPJ, četna bolničarka, poginula 6. 12. 1944. kod Tovarnika

SAVIĆ *Aleksandra* SLAVKO, rođen 1920. Gvozdenović, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 10. 12. 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

SAVIĆ VLADIMIR, rođen 1926, Krčimir, Niš, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

SAVIĆ *Boška* VOJISLAV, rođen 1923. Gvozdenović, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Tovarnika

SAVKIĆ *Ljubomira* RADOMIR, rođen 1926, Nemenikuće, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo decembra 1944. kod Šida

SAVO »Crni«, rodnom iz Teslića, u Brigadi od decembra 1942, borac, poginuo marta 1943. na pl. Kobilja glava kod Gornjeg Vakufa

SAVOVIĆ *Nikole* MILIVOJE, rođen 1924, Garevine, Aleksandrovac, rad

nik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945. borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Dubrava kod Vrboveca

SEĆEN LJUDEVIT, rođen 1925. Kanjiža, radnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od 3. 12. 1944. borac, nestao 12. 4. 1945. u borbi kod Novak-Bapske

SELIĆ *Đurana* DRAGO, rođen 1926. Vrtoče, Drvar, dak, Srbin, u NOB od 1943. borac, poginuo 1944. kod Glamoča

SELJAK EDVARD, rođen 1922. Idrija, radnik, Slovenac, u NOB od 1943, u Brigadi od decembra 1943. borac, poginuo 18. 7. 1944. kod Pljevalja

SELJAK *Jovana* MILKA, rođena 1923. Okruglica, Cazin, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od novembra 1942. borac, poginula 27. 7. 1943. u s. Bogovići kod Prače, gdje je i sahranjena

SEMENI PETAR, rođen u Prnjavoru, BiH, radnik, Poljak, borac, poginuo 22. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

SERDAR RADE, rođen u s. Pruscu, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 8. 1943. kod Turbeta, gdje je i sahranjen

SIC *Stefana* DEŽE, rođen 1926. Novi Bečej, zemljoradnik, Mađar, borac, poginuo 6. 5. 1945, s. Popečec kod Vrboveca

SILA *Josipa* FINC, rođen 1908, Gornje Vreme, Trst, Italija, radnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 4. 12. 1943. borac, nestao aprila 1945. u borbi kod Novak-Bapske

SIMEUNOVIĆ MILAN, rođen 1926. Nuštar, Vinkovci, radnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

SIMIĆ *Miloša* DESIMIR, rođen 1920. Koračića, Mladenovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944, borac, poginuo decembra 1944. kod Berka, gdje je i sahranjen

SIMIĆ *Krste* JOVAN, rođen 1914. Mujdžići, Šipovo, Jajce, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 10. 1944. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

SIMIĆ MILIVOJE, rođen 1925. Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, borac, ranjen kod Šida, umro 26. 1. 1945. u bolnici i sahranjen u Staroj Pazovi

SIMIĆ *Kostadina* NIKOLA, rođen 1920, Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 21. 11. 1944. borac, poginuo 7. 5. 1945. kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

SIMIĆ *Mile* PETAR, rođen 1922. Bare, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, omladinski rukovodilac bataljona, poginuo 13. 6. 1943. na brdu Vis kod Govze na Zelengori

SIMIĆ *Gojka* SAVA, rođen 1925. Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

SIMIĆ *Milorada* SAVO, rođen u s. Gunjevcu, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo maja 1945, mesto pogibije nepoznato

SINĐELIĆ *Svetomira* PREDRAG, rođen 1926. Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944. borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka, Srem

SIRK LJUBOMIR, radnik, Slovenac, borac, poginuo 21. 8. 1944. s. Rutoši kod Nove Varoši

SKOPLJAK *Saliha* ŠABAN, rođen 1927¹. Doboje, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

SKOROSAVUEVIĆ *Milana* MIHAJLO, rođen 1916. Jakšić, Slavenska Požega, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi

od 9. 1. 1945. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

SLADOJEVIĆ KARMELO, rođen u Vodicama, Šibenik, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 9. 9. 1943. borac, poginuo 2. 10. 1944. u s. Slovac kod Valjeva

SLATINA *Ante* MATE, rođen 1907, Pozorac, Trogir, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1. 3. 1942, u Brigadi od 1. 9. 1942. borac, poginuo 26. 5. 1944. kod Drvara

SMAJIĆ *Smaje* MUSTAFA, rođen 1922. Vesela, Bugojno, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943. borac, poginuo 23. 9. 1943. kod Sinja

SMILJIĆ NIKOLA, rođen u Čečavi, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943. borac, poginuo 4. 12. 1944. s. Vizići, Fruška gora

SMOLJANOVIĆ *Mile* MILAN, rođen 1926. Grabik, Čazma, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 12. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

SOLOMUN *Stevana* ĐURO, rođen 1922. Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 22. 9. 1943. na visu Krstac kod Sinja

SOLOMUN *Mile* LUKA, rođen 1925. Smoljana, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 26. 5. 1943. kod Čelebića, Foča

SOLOMUN *Jovana* MIĆO, rođen 1912, Janjila, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

SOPIĆ *Sime* BRANKO, rođen 1922. Trninića Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

SOSIĆ EMIL, rođen u Trstu, radnik, Slovenac, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

SOVILJ *Dane* LAZO, rođen 1923. Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1944, član KPJ, borac, poginuo 1. 6. 1944. na Mliništu

SOVILJ *Boze* MILE - Milčin, rođen 1915. Bjelaj, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 15. 5. 1943. u s. Jabučnu kod Bijelog Polja

SOVILJ *Rade* NIKOLA, rođen 1922, Bjelaj, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 17. 1. 1945. kod s. Đeletovci, Srem, gdje je i sahranjen

SOVILJ *Tome* RAJKO, rođen 1922. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo decembra 1942. na Borju, Maslovare kod Kotor Varoša

SPASIC *Velimira* UUBODRAG, rođen 1922. Velika Krsna, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 10. 11. 1944, u Brigadi od 15. 1. 1945. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, sahranjen u rodnom mjestu

SPASOJEVIĆ *Svetozara* BRANISLAV, rođen 1920. Jajčići, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944. borac, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori, gdje je i sahranjen

SPASOJEVIĆ *Radisava* MILORAD, rođen 1921. Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo aprila 1945. kod Lipika, gdje je i sahranjen

SPASOJEVIĆ *Marinka* NEGOVAN, rođen 1921. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od

12. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Lovaša, Srem

SPASOJEVIĆ RADOMIR, rođen u Mladenovcu, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

SPASOJEVIĆ *Božidara* SLOBODAN, rođen 1914. Koračića, Mladenovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu

SPASOJEVIĆ SPASOJE, rođen 1924. Sirogojno, Čajetina, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 14. 9. 1944. u Valjevu

SPASOJEVIĆ UROŠ, rođen 1925, Meškiš, Tešanj, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu

SPASOJEVIĆ *Mitra* ŽIVOMIR, rođen 1925. Koračića, Mladenovac, student, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 25. 1. 1945. kod Šida

SRDIĆ *Stevana* GOJKO, rođen 1921, Zaglavica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

SRDIĆ *Sime* KRSTO, rođen 1921, Zaglavica, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

SRDIĆ *Sime* MILAN, rođen 1912, Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. desetar, poginuo 2. 3. 1943. na Kobiljoj glavi kod Gornjeg Vakufa

SRDIĆ *Nikole* MILANKO, rođen 1919. Bare, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 18. 6. 1943. s. Bikvica kod Prače

SRDIĆ MILE, rođen u Drvaru, radnik, Srbin, borac, nestao 23. 6. 1944. u borbi na Crnom vrhu kod Travnika

SRDIĆ *Luke* MILE, rođen 1922. Bravski Vaganac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo marta 1943. kod Konjica

SRDIĆ *Gavre* MILKA, rođena 1926. Zaglavica, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 13. 6. 1943. na Tjentištu kao bolničarka u Centralnoj bolnici

SRDIĆ *Marka* MILORAD, rođen u Bastasima, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 15. 5. 1943. na Obodu kod Bijelog Polja

SRDIĆ *Stevana* MILORAD, rođen 1923, Zaglavica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, desetar, poginuo juna 1943. na Zelengori

SRDIĆ *Spire* STOJA, rođena 1921. Zaglavica, Drvar, domaćica, Srпкиnja, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 8. 9. 1944. kod Kosjerića, gdje je i sahranjena

SRDIĆ *Pavia* TODOR, rođen 1919. Zaglavica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

SREČKOVIĆ MILOMIR, rođen u Bukovcu, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, bolničar, poginuo 11. 4. 1945. kod Novak-Bapske

SRETENOVIĆ DRAGOMIR, rođen 1923. Stojnik, Sopot, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

STAMENKOVIĆ *Dragutina* RANKO, rođen 1927, Hum, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 14. 11. 1944. u Brigadi od 8. 12. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STANČETIĆ *Nikole* MILJAN, rođen 1908. Golubić, Knin, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944. borac, nestao aprila 1945. u borbi kod Novak-Bapske

STANČIĆ *Tome* JOSIP, rođen 1914. Dol, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1. 9. 1943. u Brigadi od novembra 1943, član KPJ, komesar čete, poginuo 27. 4. 1945. kod Lipovljana, sahranjen u Lipiku

STANČIĆ *Marinka* MILISAV, rođen 1920. Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 22. 4. 1945. s. Bresnica kod Nove Kapele

STANIĆ *Mile* NIKOLA, rođen 1915. Jelašinovci, Sanski Most, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

STANIĆ ČEDOMIR, rođen 1925, Čačak, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 5. 10. 1944. borac, nestao 20. 12. 1944. u borbi kod Šida

STANIĆ *Radoja* MIHAILO, rođen 1923. Baroševac, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori

STANISAVLJEVIĆ LAZO, rođen 1925. Velika Barna, Grubišino Polje, radnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu, sahranjen u Šidu

STANIŠIĆ *Milivoja* MIODRAG, rođen 1927. Lazarevac, učenik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 9. 1944. desetar, poginuo 21. 12. 1944. na Grčića salašu kod Šida

STANKIĆ *Milivoja* DRAGOMIR, rođen 1920. s. Mladenovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 3. 12. 1944. kod Vizića na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

STANKIĆ *Dragoljuba* DRAGOSLAV, rođen 1922. s. Mladenovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. desetar, poginuo 23. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida, sahranjen u rodnom mjestu

STANKOV *Jovana* NIKOLA, rođen 1913. Dala, Novi Kneževac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od decembra 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

STANKOVIĆ *Sretena* DRAGI, rođen 1924. Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 21. 11. 1944, u Brigadi od februara 1945. borac, poginuo 12. 5. 1945. kod Zagreba

STANKOVIĆ *Miodraga* DRAGOMIR, rođen 1926, Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

STANKOVIĆ *Vasilija* JEFTO, rođen 1921, Rastuša, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u brigadi od 1. 1. 1943. borac, poginuo marta 1943. kod Prozora

STANKOVIĆ *Stanka* MIRKO, rođen 1923. Rostuša, Teslić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od januara 1943. borac, nestao 2. 3. 1943. u borbi na pl. Raduši kod Prozora

STANKOVIĆ NIKOLA, rođen u Kneževcu, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STANKOVIĆ *Sretena* PREDRAG, rođen 1924. Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945, borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Markuševac kod Zagreba

STANKOVIĆ *Branka* RANKO, rođen 1927. Lukanja, Pirot, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 12. 4.

1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

STANKOVIĆ SLOBODAN, rođen 1920. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo oktobra 1944. u Beogradu, sahranjen u rodnom mjestu

STANKOVIĆ *Dmitra* ŽIVOJIN, rođen 1922. Vukmanovo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od februara 1945. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

STANOJEVIĆ *Mijaila* RADOMIR, rođen 1925. s. Mladenovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 3. 12. 1944. kod s. Vizića na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

STANOJEVIĆ ZIVAN, rođen 1927. Beгалjica, Grocka, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 7. 10. 1944, u Brigadi od 7. 1. 1945. borac, poginuo 9. 5. 1945. s. Šestine kod Zagreba, gdje je i sahranjen

STARČEVIĆ *Dmitra* DUŠAN, rođen 1926, Knin, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 11. 1944. borac, poginuo 16. 4. 1945. s. Ruševo, Slavonija

STARČEVIĆ MITAR, rođen 1927. Kneževac, Bare, Knić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

»STARI« IVAN, borac, poginuo 28. 4. 1945. kod Lipika, gdje je i sahranjen (ostali podaci nepoznati)

STEFANOVIĆ *Miodraga* ALEKSANDAR, rođen 1925. Bogovađa, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 9. 1944, član KPJ, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STEFANOVIĆ ATANASIJE, rođen u Gornjoj Toponici, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od februara 1945. borac, poginuo 11. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

STEFANOVIĆ *Save* BOGDAN, rođen 1921, Prijedor, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo juna 1943. u Crnoj Gori

STEFANOVIĆ BORIVOJE, rođen u Bosanskoj Dubici, radnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida

STEFANOVIĆ BRANKO, rođen u Gornjoj Toponici, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 11. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STEFANOVIĆ *Stanka* LJUBIŠA, rođen 1912. Janjina, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 16. 11. 1944, u Brigadi od 16. 2. 1945. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STEFANOVIĆ *Save* MILAN, rođen 1919, Prijedor, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo juna 1943. u Crnoj Gori

STEFANOVIĆ MILORAD, rođen u Pružatovcu, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, borac, teško ranjen početkom aprila 1945, podlegao ranama u MSB Ilok.

STEFANOVIĆ *J.* MILOŠ, rođen 1927. Jajinci, Beograd, učenik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 2. 11. 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Berka, sahranjen u s. Berkasovo u Sremu

STEFANOVIĆ MIODRAG, Srbin, borac, ranjen kod Novak-Bapske, umro aprila 1945. i sahranjen u Iloku

STEFANOVIĆ PETRONIJE, rođen 1924. Meti, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 21. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida

STEFANOVIĆ RATKO, rođen 1927. Rujnik, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od februara 1945. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

STEFANOVIĆ *Atanasija* ZDRAVKO, rođen 1928. Gornji Barbeš, Gadžin Han, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 17. 12. 1944, u Brigadi od 27. 2. 1945. borac, poginuo 11. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STEPANOVIĆ DUŠAN, rođen 1927. Brza Palanka, Kladovo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 27. 4. 1945. kod Lipika, gdje je i sahranjen

STEPANOVIĆ *Radisava* ĐURĐE, rođen 1927, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944. borac, poginuo 3. 12. 1944. na Fruškoj gori

STEPANOVIĆ *Spasoja* MILORAD, rođen 1923. Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u rodnom mjestu

STEPANOVIĆ *Miodraga* VOJISLAV, rođen 1927. Majdan, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 23. 11. 1944. borac, poginuo 6. 5. 1945. s. Potočec kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

STEVANDIĆ *Milana* STEVAN, rođen 1918, Prekaja, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 1943. na Kupresu

STEVANOVIĆ *Milovana* DRAGOLJUB, rođen 1918. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STEVANOVIĆ *Milosava* DRAGOMIR, rođen 1926. Bošnjane, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 17. 11. 1944, u Brigadi od 12. 12. 1944. borac, poginuo januara 1945. kod Šida

STEVANOVIĆ MIĆA, rođen 1924. u Zvorniku, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 8. 12. 1944. kod s. Berka, Srem, gdje je i sahranjen

STEVANOVIĆ *Miloša* MIODRAG, rođen 1916. Vrčin, Grocka, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 12. 1944. borac, poginuo aprila 1945. s. Buk, Slavonija

STEVANOVIĆ *Aksentija* TODOR, rođen 1925. Rujnik, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 18. 11. 1944. u Brigadi od 18. 2. 1945, član SKOJ-a, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

STEVANOVIĆ VOJISLAV, rođen 1912. Prijedor, radnik, Srbin, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševo, Slavonija, sahranjen na Bezimenom salašu kod Ruševa

STEVANOVIĆ *Branislava* ŽIVOJIN, rođen 1921. Struganik, Mionica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida

STOJADINOVIĆ RADUN, rođen u Mačiji, Ražanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1944, u Brigadi od februara 1945. borac, poginuo 5. 5. 1945. kod Vrboveca

STOJAKOVIĆ *Bogoljuba* DUŠAN, rođen 1929. Ruklade, Ub, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 30. 1. 1945. kod Šida

STOJAKOVIĆ *Luke* STOJAN, rođen 1922. Kopjenica, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 9. 12. 1943. kod Livna

STOJAKOVIĆ *Svetozara* ŽIVAN, rođen 1926. Valjevo, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 17. 9. 1944, član SKOJ-a, borac, poginuo 15. 1. 1945. u Vinkovačkim Banovcima

STOJANOVIĆ *Stanoja* ALEKSANDAR, rođen 1925. Osipaonica, Smederevo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 28. 2. 1945. u Erdeviku, Srem

STOJANOVIĆ *Jovana* BOŽIDAR, rođen 1919. s. Mladenovac, Mladenovac,

zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske

STOJANOVIĆ DRAGUTIN, Srbin, borac, ranjen kod Berka, umro i sahranjen na groblju u s. Ilača kod Tovarnika januara 1945.

STOJANOVIĆ *D. DUŠAN*, rođen 1924. Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1943. na Turbetu

STOJANOVIĆ *Durđa* ĐURO, rođen 1918, Martin Brod, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo 1944. u Drvaru prilikom vazdušnog desanta

STOJANOVIĆ *Vučena* MILE, rođen 1921. Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 30. 12. 1942. kod Teslića

STOJANOVIĆ *Mladena* MILOŠAV, rođen 1925, Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944. borac, poginuo 12. 10. 1944. kod Mladenovca

STOJANOVIĆ *J. MILOŠ*, rođen 1926. u Prištini, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 10. 1944. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

STOJANOVIĆ MIODRAG, rođen 1924. Rakovica, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. desetar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

STOJANOVIĆ TRAJKO, rođen 1912. u Beogradu, radnik, Srbin, u NOB od 10. 10. 1944, u Brigadi od 15. 3. 1945. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

STOJANOVIĆ UROŠ, rođen u Omarskoj, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 11. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

STOJANOVIĆ *Bogoljuba* VITOMIR, rođen u Gariću, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

STOJANOVIĆ *Dragoljuba* VOJISLAV, rođen 1925. Šljivovik, Svrljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 11. 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

STOJIČIĆ *Doke* MILOŠ, rođen 1926. Vesela, Bugojno, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 26. 8. 1943. borac, poginuo oktobra 1943. na Rostovu kod Travnika

STOJISAVLJEVIĆ *Petra* RADE, rođen u Doljanima, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od novembra 1942. desetar, poginuo 8. 9. 1944. na Jelovoj gori kod Kosjerića, gdje je i sahranjen

STOJKOVIĆ KOSTADIN, rođen 1925. Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida

STOJKOVIĆ *Milije* MILOŠ, rođen 1925. Medulužje, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. desetar, poginuo 12. 4. 1945. Novak-Bapska

STOŠIĆ *Hranislava* MILIVOJE, rođen 1927. Grejač, Tešica, Aleksinac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 5. 11. 1944, u Brigadi od 5. 2. 1945. borac, poginuo 22. 4. 1945. u s. Ratkovci kod Nove Kapele, sahranjen u s. Polkovci

STRADIOT *Ivana* VINKO, rođen 1924. Zastrazišće, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od septembra 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

STUPAR *Mile* BRANKO, rođen 1921, Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

STUPAR *Jove* DUŠAN, rođen 1919, Vodenica, Bosanski Petrovac, trgovački pomoćnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 6. 12. 1942. u Šipragama kod Kotor Varoša

STUPAR *Laze* DUŠAN, rođen 1926. Svava, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

STUPAR *Mile* ĐURO, rođen 1920. Bjelaj, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo 1944. kod Doboja kao komandir čete u nekoj drugoj jedinici

STUPAR *Bože* ILIJA, rođen 1914. Skakavac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, razboleo se od tifusa i umro u bolnici na Grmeču jula 1944.

STUPAR *Mile* JOVO - Čaruga, rođen 1923. Bjelaj, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 2. 11. 1942. u Bihaću

STUPAR JOVO, rođen 1921. Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 1. 1945. kod Šida, sahranjen na Kozjakovom salašu

STUPAR *Srdana* JOVO, rođen 1919. Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Kobili kod Gornjeg Vakufa

STUPAR *Rade* MARA, rođena 1925. Vodenica, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, bolničarka, poginula avgusta 1943. kod Bugojna

STUPAR MILAN, rođen u s. Lipnik, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 2. 1. 1944. kod Banje Luke

STUPAR *Mile* MILAN, rođen 1917. Dabar, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo maja 1943. u Sandžaku

STUPAR *Jovana* MILE - Mijo, rođen 1920. Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

STUPAR *Jovana* MILE, rođen 1924. Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

STUPAR *Ilije* NIKOLA, rođen 1925. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, poginuo decembra 1942. kod Kotor Varoša

STUPAR *Miće* NIKOLA - Nikica, rođen 1919. Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popovog mosta na Sutjesci

STUPAR *Mile* NIKOLA, rođen 1925. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo februara 1943. kod Gornjeg Vakufa

STUPAR *M.* NIKOLA, rođen 1923. Skakavac, Bosanski Petrovac, desetar, poginuo 23. 1. 1945. na Grčića salašu kod Šida, sahranjen u s. Berkasovo

STUPAR *Marka* NIKOLA, rođen 1917. Lastve, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamenik komandira čete, ranjen na pl. Raduši, podlegao ranama marta 1943. kod Konjica

STUPAR *Pere* NIKOLA - Nina, rođen 1910. Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo 5. 6. 1943. kod Popovog mosta na Sutjesci

STUPAR *Triše* NIKOLA, rođen 1922. Suvaja, Bosanski Petrovac, đak, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, teško ranjen novembra 1942. u Bihaću, poslije čega je umro od zadobijenih rana

STUPAR *Dane* RADE, rođen 1922. Revenik, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od septembra 1942, član SKOJ-a, kurir, poginuo decembra 1942. na Obodniku, Šiprage kod Kotor Varoša

STUPAR *Perke* RADE, rođen 1922. Kolunić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

STUPAR SAVO, rođen u Skakavcu, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. vodnik, poginuo 29. 11. 1943. Dolac kod Travnika

STUPAR *Sime* SRETKO, rođen 1921. Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, umro u maju 1943. u Sandžaku, kao ranjenik Centralne bolnice

STUPAR *Laze* STEVO, rođen 1921. Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo januara 1944. kod Banje Luke

STUPAR *Staniše* STEVO, rođen 1921. Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 11. 6. 1943. na Zelengori

SUBAŠIĆ *Boina* DMITAR, rođen 1918. Resavci, Donji Vakuf, zemljorad-

nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943. borac, poginuo 2. 10. 1944. kod Uba, gdje je i sahranjen

SUBAŠIĆ *Vida* PERO, rođen 1923. Pribejlja, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

SUBOTIĆ *Blaže* VOJO, rođen 1924. Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 8. 5. 1945. Ivanjić Grad kod Zagreba

SULJAKOVIĆ *Sinana* MUJO, rođen 1922. Bojska, Gornji Vakuf, zemljoradnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

SURIĆ *Marka* STOJAN, rođen u Prevlaci, Zadar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 3. 3. 1943, u Brigadi od 3. 10. 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida

SURLA *Rade* DAVID - Dakija, rođen 1922. Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komesara čete, poginuo 24. 8. 1944. na Palisadu, Zlatibor

SURLA *Stevana* DUŠAN, rođen 1924. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo februara 1943. kod Gornjeg Vakufa

SURLA *Petra* MILADIN, rođen 1925. Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 12. 6. 1943. kod Govze, Zelenogora

SURLA STEVAN, rođen 1921. Otoka, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od novembra 1942. borac, poginuo 1. 1. 1944 u Banjoj Luci

SURLA *Rade* TRIVUN - Triša, rođen 1924. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo novembra 1942. u Bihaću

SVINJARAC ANKA, rođena u Koprivnici, domaćica, Srkinja, bolničarka, poginula 18. 10. 1944. u Beogradu

SVIRČEV ZIVKO, rođen 1917. Dolovo, Pančevo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

Š

ŠABIĆ *Muhe* BEGO, rođen 1921. Bjelaj, Bosanski Petrovac, dak, Musliman, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 15. 1. 1943. kod Teslića

ŠAINOVIĆ STEVO, rođen u Kljevcima, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, borac, nestao 31. 12. 1943. u borbi kod Banje Luke

ŠANDIĆ SLAVKO, rođen u Biogradu n/m, radnik, Hrvat, borac, poginuo 25. 5. 1944. na Glamočkom polju

ŠANDIĆ VOJNA, rođena u Betini, Šibenik, domaćica, Hrvatica, bolničarka, poginula 21.1. 1944. s. Srdići kod Glamoča

ŠARAC *Rade* BOJA, rođena 1926. Teočak, Bihać, domaćica, Srkinja, borac, poginula 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

ŠARAC *Jove* LUKA, rođen 1923. Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo 17. 7. 1943. kod Han Pijeska

ŠARAC *Rade* VOJIN, rođen u Bosanskom Petrovcu, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika, gdje je i sahranjen

ŠARGIĆ *Spasoja* VELIMIR, rođen 1925. Resnik, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ŠAŠIĆ *Ljubisava* TRIFUN, rođen 1927. Donji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 16. 11. 1944, u Brigadi od 15. 2. 1945. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ŠATOR JANKO, rođen u Kanjiži, zemljoradnik, Mađar, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ŠČEPANOVIĆ *Miloja* DARINKA, rođena 1921. Zabrdje, Pljevlja, domaćica, Crnogorka, u NOB od decembra 1941, u Brigadi od aprila 1943, član KPJ, referent saniteta bataljona, poginula 19. 7. 1943. na Orahovici kod Prače

ŠČEPANOVIĆ *Perka* KOSA, rođena 1925. Tusto, Bijelo Polje, domaćica, Crnogorka, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac, poginula 25. 5. 1943. na Čelebiću kod Foče

ŠEBEZ *Marka* OBRAD, rođen 1927. Blagaj, Kupres, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

ŠEGRT *B.* DMITAR, rođen 1912. Bastasi, Bosansko Grahovo, radnik, Srbin, borac, poginuo 9. 12. 1944. kod s. Berak, Srem

ŠEPA *Miće* DRAGO, rođen 1920. Kolučić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 1. 6. 1943. kod Šćepan-Polja na Sutjesci

ŠERBEUIN ANTE, rođen u Šukladama, Zvornik, radnik, Hrvat, član KPJ, delegat voda, poginuo 20. 4. 1945. s. Sulkovci kod Pleternice

ŠEVO *Pere* BOGDAN, rođen 1921. Bukovača, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškomitraljezac, poginuo 26. 5. 1943. na Čelebiću kod Foče

ŠEVO JOVO, rođen u Očijeju, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo januara 1943. kod Teslića

ŠEVO *Stevana* KOVILJKO, rođen 1913. Bukovača, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo juna 1943. kod Prače

ŠEVO *Miće* MARKO - Makelja, rođen 1904. Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Kobilja glava kod Gornjeg Vakufa

ŠEVO *Đurđa* NIKOLA, rođen 1923. Donje Vrtoče, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 1942. u s. Vrpolju kod Sanskog Mosta

ŠEVO *Mile* TODOR, rođen 1902. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 5. 1. 1943. Ljeljun-Pasjača kod Teslića

ŠIJAN *Nikole* BRANKO, rođen 1923. Risovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1944. mjesto pogibije nepoznato

ŠIMUNOVIĆ ANTE, rođen u Zabrdju, Kotor Varoš, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 11. 10. 1943. kod Travnika

ŠIPKA *Rade* BOJAN, rođen 1922. Očijevačke Luke, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo decembra 1942, kod Kotor Varoša

ŠIPKA DUŠAN, rođen u Virovitici, radnik, Srbin, borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševo, Slavonija

ŠKALIN *Mije* STJEPAN, rođen u Vrapču, Zagreb, radnik, Hrvat, član KPJ, delegat voda, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

ŠKOBIC *Dragoje* ANĐA, rođena 1921. Čipulić, Bugojno, domaćica, Srпкиnja, u NOB i u Brigadi od avgusta 1943. bolničarka, poginula juna 1944. kod Kalinovika

ŠKORIC GLIGORIJE, rođen 1923. Adžićevo, Virovitica, radnik, Srbin, desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ŠKORIC *Sime* LAZO, rođen 1921, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠKRBIĆ *Đure* JANKO, rođen 1923. Čojluk, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠKREBENC *Antona* MARICA, rođena 1921. Maslovare, Kotor Varoš, radnica, Slovenka, u NOB i u Brigadi od 1. 1. 1943, član SKOJ-a, poginula 1944, mjesto pogibije nepoznato

ŠKUNDRIC *Milana* LUKA, rođen 1923. Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 15. 9. 1944. kod Valjeva

ŠLJIVAR *Đure* RADE, rođen 1929, Dobro Selo, Bosanski Petrovac, dak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, kurir, poginuo juna 1944. kod Kalinovika

ŠLJIVAR *Dušana* SVETOZAR, rođen 1926. Dobro Selo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo januara 1943. kod Teslića

ŠMONJA *Nikole* DRAGO, rođen 1920. Vodenica, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠOBIĆ *Jefte* STEVO, rođen 1923. Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

ŠOBOT *Vasilja* BOJAN, rođen 1914. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. vodnik, poginuo avgusta 1944. na Palisadu, Zlatibor

ŠOBOT *Stevana* GOJKO, rođen 1921. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. vodnik, poginuo 18. 1. 1945. u Šidu, gdje je i sahranjen

ŠOBOT-GVOZDENOVIC *Doste* ILIJA, rođen 1921. Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Miljevine

ŠOBOT *Nikole* JANDRIJA - Pečić, rođen 1916. Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

ŠOBOT *Steve* LAKO, rođen 1905. Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandanta bataljona, poginuo 20. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen na Groblju oslobođenaca Beograda

ŠOBOT *Đure* MIĆO, rođen 1917. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, poginuo u Brigadi, datum i mjesto nepoznati

ŠOBOT-ĐURĐENOVIC *Vučena* MILAN, rođen 1923. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. vodnik, poginuo 1943. na Neretvi

ŠOBOT *Mihajla* NIKOLA, rođen 1922. Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠOBOT *Dmitra* PERO, rođen 1927. Kamenica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, desetar, poginuo 10. 9. 1944. u Valjevu, gdje je i sahranjen

ŠOBOT *Milana* SAVKA, rođena 1925. Bastasi, Drvar, domaćica, Srпкиnja, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci.

ŠOBOT *Milana* VICO, rođen 1923. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1942. borac, poginuo kod Glamoča 1944.

SODA *Ante* RADE, rođen 1922, Gačelezi, Zaton, Šibenik, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

ŠORLI *Petra* PETAR, rođen u Tolminu, radnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, umro 27. 4. 1944. u s. Priluka kod Livna

ŠOŠIĆ TRIFUN, rođen 1925. Stopanja, Kruševac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ŠOŠTAJ JANKO, rođen u Kanjiži, zemljoradnik, Mađar, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

ŠPEGAR *Vasilija* MLADEN (MOMČILO), rođen 1920. Kolunić, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo 1943. u Crnoj Gori

ŠPILJAK VASO, rođen u Bosanskoj Gradiški, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 29. 9. 1943. kod Travnika

ŠPONJA *Ilije* ŠPIRO, rođen 1925. Nasanbegovci, Glamoč, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠTAMBUK VJEKOSLAV, rođen 1917. Brač, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo avgusta 1942. na Krasuljama kod Ključa

ŠTRBAC *Jovana* ILIJA, rođen 1926. Kistanje, Benkovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 16. 10. 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ŠTRBAC *Boška* NADA, rođena 1926. Bosanska Krupa, đak, Srпкиnja, u NOB

i u Brigadi od 1942. bolničarka, poginula 26. 5. 1944. kod Bosanskog Petrovca za vrijeme desanta na Drvar

ŠTRBAC *Boška* OLGA, rođena 1925. Bosanska Krupa, đak, Srпкиnja, u NOB i u Brigadi od 1942. bolničarka, poginula 26. 5. 1944. kod Bosanskog Petrovca za vrijeme desanta na Drvar

ŠTRBAC *Duke* PANE, rođen 1898, Gornja Suvaja, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠUKUNDA SIMO, rođen 1922. Gradac, Glina, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 19. 10. 1944. u Beogradu, sahranjen na Groblju oslobodilaca Beograda

ŠUMAR DRAGO, rođen u Kotor Varoši, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

ŠUNKIĆ *Jove* ĐORĐO, radnik, Srbin, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŠUŠA MIRKO, rođen u Kolašcu, Kistanje, Benkovac, radnik, Srbin, borac, poginuo 13. 12. 1943. kod Šujica, sahranjen u s. Malovan

ŠUŠA NIKOLA, rođen 1922. Komić, Benkovac, radnik, Srbin, vodnik, poginuo 8. 12. 1944. kod s. Berka u Sremu, gdje je i sahranjen

ŠVABIC *Mile* DRAGO, rođen 1914. Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 27. 7. 1943. u s. Bogovići kod Prače

ŠVABIĆ *Vida* RADE, rođen 1919. Rašinovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Kobili kod Gornjeg Vakufa

ŠVABIC *Jovana* STEVO, rođen 1920. Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

T

TABAKOVIĆ IVICA, rođen u Osijeku, radnik, Hrvat, borac, poginuo 6. 5. 1945. u s. Potočec kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

TADIĆ *David* ĐUKAN, rođen 1921. Rajinovci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 2. 12. 1942. borac, poginuo 11. 4. 1943. na Ifsaru kod Čajniča

TADIĆ *Lazara* MILAN, rođen 1923. Sanica, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo 3. 6. 1943. u kanjonu Hrvavke na Sutjesci

TADIĆ *Luke* MILAN, rođen 1924, Gornja Sanica, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškmitraljezac, poginuo 24. 5. 1943. na Zečevu brdu kod Foče

TADIĆ SRĐA, rođen 1922. Pištaline, Cazin, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

TADIĆ *Jovana* SRETKO, rođen 1924. Šipovljani, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komesara čete, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

TANASIJEVIĆ *Živote* MILORAD, rođen 1920. Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od decembra 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

TANKOSIĆ *Samuila* ILIJA, rođen 1921, Malo Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, desetar, poginuo 14. 10. 1944. u Beogradu

TANKOSIĆ *Gavre* JOVICA, rođen 1920. Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

TANKOSIĆ *Mihajla* MILAN - Mićo, rođen 1926. Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo juna 1943. kod Prače

TANKOSIĆ *Pere* MILAN, rođen 1921. Malo Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

TANKOSIĆ *Ilije* NIKOLA, rođen 1922, Očijevo, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci

TANKOSIĆ *Steve* NIKOLA, rođen 1922, Malo Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo aprila 1945. kod s. Sotina, Srem

TANKOSIĆ *Ilije* STEVO, rođen 1925, Malo Očijevo, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

TANJGA *Đurana* MIĆO, rođen 1914. Gornje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 10. 10. 1942. na Krasuljama kod Ključa

TANJGA *Obrada* MILAN, rođen 1915. Podovi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, komesar čete, poginuo 1944. u napadu na Banju Luku

TASOVAC *Boška* LUKA, rođen 1925. Trebinje, radnik, Srbin, član KPJ, delegat voda, poginuo 9. 12. 1944. kod s. Berka, Srem

TATAR SAVO, rođen u Tuli, Dobruđa, Rumunija, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

TATIĆ *Milutina* MILADIN, rođen 1927. Garevine, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945. borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Dubrava kod Vrboveca

TATIĆ *Živadina* SLOBODAN, rođen 1925. Garevine, Aleksandrovac, zem-

ljoradnik, Srbin, u NOB od 8. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945. borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Vrboveca

TEDESCHI *Anibale* GUIDO, rođen u Piedimuleri, Novara, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

TEOFILOVIĆ *B.* RADOMIR, rođen 1925. Dobrače, Arilje, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

TEŠIĆ *Rade* DANE, rođen 1925. Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškomitraljezac, poginuo 13. 6. 1943. na Tjentištu kao ranjenik u Centralnoj bolnici

TETELUK *Reze* MARIJAN, rođen 1919. Babina Greda, Županja, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 14. 9. 1944. borac, nestao 20. 4. 1945. u borbi na Pleternici

TIHAK *Ibre* HALIL, rođen 1923. Bojska, Gornji Vakuf, radnik, Musliman, u NOB i u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo 16. 5. 1943. na brdu Razvršje kod Mojkovca

TIMOTIJEVIĆ *Žarka* MILIVOJ, rođen 1912. Bukovica, Cačak, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 2. 10. 1944. kod Uba

TIŠMA RADE, rođen 1913, Kistanje, Benkovac, radnik, Srbin, desetar, poginuo 7. 12. 1944. kod s. Ilača u Sreću, gdje je i sahranjen

TODOROVIĆ *Tihomira* DRAGOLJUB - Vrabac, rođen 1925. Rogača, Sopot, student, Srbin, u NOB i u Brigadi od 9. 10. 1944. ratni dopisnik, poginuo 8. 5. 1945. s. Markušica, Šestine kod Zagreba, sahranjen u s. Markušici

TODOROVIĆ DRAGOMIR, rođen 1924, Prošek, Niš, zemljoradnik, Srbin,

borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

TODOROVIĆ *Dragoljuba* MILAN, rođen 1922, Burovo, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 6. 5. 1945. s. Potočec kod Vrboveca, sahranjen u s. Kraljevec

TODOROVIĆ MILUTIN, rođen 1922, Temnić, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

TODOROVIĆ *Đurđa* PETAR, rođen 1914, Dub, Laminci, Bosanska Gradiška, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 20. 4. 1945. s. Bresnica kod Nove Kapele

TODOSIJEVIĆ *Milorada* CEDOMIR, rođen 1919, Mirosljci, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševa, sahranjen u Pleternici

TOFFALUTI *Galliano* SILVANO, rođen u Trstu, Italijan, u NOB i u Brigadi od 1943, borac, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

TOMAN *Andrije* FRANJO, rođen 1922. Pančevo, radnik, Hrvat, borac, poginuo 9. 1. 1945. u s. Komletinci, Šrem

TOMAZOVIĆ *Pane* MARA, rođena 1923, Šipovljani, Drvar, domaćica, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. borac, poginula juna 1943. na Sutjesci

TOMIĆ *Milana* DUŠAN, rođen 1914. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo krajem 1944. kod Kosjerića kao komesar čete u 17. diviziji

TOMIĆ LJUBO, rođen u Žarkovini, Teslić, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 16. 1. 1943. kod Teslića

TOMIĆ *Bogosava* MILAN, rođen 1914. Miloševac, Velika Plana, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. bolničar, poginuo 21. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

TOMIC *Vladimira* MILORAD, rođen 1927. Cvetanovac, Ljig, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

TOMIC *Dane* MIRKO, rođen 1919. Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandira čete, poginuo avgusta 1943. kod Bugojna

TOMIC *Milana* MIRKO, rođen 1920. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, delegat voda, poginuo 15. 8. 1944. u s. Vrbica kod Pljevalja

TOMIC *Milorada* MIROSLAV, rođen 1923. Morenovo, Varvarin, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 27. 4. 1945. kod Lipika, sahranjen u s. Livadani

TOMIC *Rade* NIKOLA, rođen 1923. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo januara 1945. kod Orolika, sahranjen na groblju u s. Ilači, Srem

TOMIC *Sime* UROS, rođen 1921. Bastasi, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, poginuo 1945. kod Maglaja kao komesar čete u 19. bosanskoj brigadi

TOMIC *Radojice* VESELIN, rođen 1920. Batalage, Koceljeva, trgovački pomoćnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 4. 12. 1944. u s. Viziću na Fruškoj gori, gdje je i sahranjen

TOPAJI *Ljeteia* ĐURO, rođen 1920. Mihajlovo, Zrenjanin, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od marta 1945. borac, poginuo 5. 5. 1945. s. Kabel, Vrbovec

TOPAJI *Istvana* IŠTVAN, rođen 1919. Kikinda, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od decembra 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

TOPALOVIC *ŽIVORAD*, Srbin, borac, poginuo 7. 5. 1945. s. Dubrava kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

TOPALOVIC *ŽIVORAD*, Srbin, borac, poginuo 7. 5. 1945. s. Dubrava kod Vrboveca, gdje je i sahranjen

TOPIC *Mile* MILAN, rođen 1924. Donja Morička, Omarska, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943. borac, poginuo 15. 6. 1943. s. Jabuka kod Miljevine

TOPIC *Mile* PERO, rođen 1920, Drvar, radnik, Srbin, član KPJ, desetar, poginuo juna 1943. na Sutjesci

TORBARINA ANTE, rođen u Sukošanu, Zadar, radnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo 17. 4. 1945. kod s. Ruševa u Slavoniji, gdje je i sahranjen

TORBICA *Sime* ALEKSANDAR, rođen 1920. Vrtoče, Drvar, dak, Srbin, u NOB od 1941. član KPJ, zamjenik komesara čete, poginuo avgusta 1943. na Turbetu kod Travnika

TORBICA *Jandrije* DAVID, rođen 1916, Donje Vrtoče, Drvar, podoficir JV, Srbin, zamjenik komandira čete, poginuo avgusta 1943. s. Govedovići kod Trnova

TORBICA *Pere* JOVO, rođen 1923. Donje Vrtoče, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1. 3. 1943. na pl. Raduši kod Prozora

TORBICA MILAN, rođen u Bosanskom Novom, Srbin, borac, poginuo 18. 8. 1943. na Turbetu kod Travnika, sahranjen u Turbetu

TORBICA MIRKO, rođen u Kistanju, Benkovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu

TOŠIĆ RADIVOJE, rođen 1918. Barič, Obrenovac, radnik, Srbin, borac, ranjen 23. 1. 1945. kod Sida, umro 29. 1. 1945. u GVB Beograd

TOT *Arpada* BELA, rođen 1926. Vrbas, zemljoradnik, Mađar, u NOB i u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo 21. 4. 1945. kod Pleternice

TOT MIHAJLO, rođen 1924. Piškorevci, Đakovo, zemljoradnik, Mađar, u Brigadi od 16. 3. 1945. vodnik, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

TRAJKOVIĆ *Živojina* BORIVOJE, rođen 1923. Pinosava, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. na Pleternici

TREBOLJAC STANKO, rođen 1923. Ranković, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen na groblju u Sidu

TRENK RUDI, rođen u Bosanskoj Dubici, radnik, Hrvat, desetar, poginuo 23. 6. 1944. na Crnom vrhu kod Travnika

TRGIC PERO, rođen u Crnojevićima, Maglaj, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 1. 6. 1944. na Lisini kod Mliništa

TRIFUNOVIC BORIVOJ, rođen 1924. Gornji Potoci, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

TRIFUNOVIC MILORAD, rođen 1908, Pranjani, Čačak, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 3. 1. 1945. kod Orolika, sahranjen u s. Ilači u Sremu

TRIFUNOVIC *Stojana* RADOJE, rođen 1900, Donji Dobrić, Srbin, borac, poginuo 17. 1. 1945. kod Šida

TRIKIĆ *Laze* DOBRISAV, rođen 1922. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, kandidat za člana KPJ, borac, poginuo marta 1943. na pl. Prenju kod Konjica

TRIKIĆ *Luke* DUŠAN, rođen 1920. Drvar, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi

od 1944. borac, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori

TRIKIĆ *Pere* ĐURO, rođen 1922. Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. borac, poginuo 1942. na Krasuljama kod Ključa

TRIKIĆ *Pere* ILIJA, rođen 1923. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, desetar, poginuo 15. 5. 1943. kod Cerova, Bijelo Polje

TRIKIĆ *Pere* MILAN, rođen 1920. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo decembra 1943. kod Šujica

TRIKIĆ *Stevana* MILAN, rođen 1922. Kamenica, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo maja 1943. kod Pljevalja

TRIKIĆ *Đure* NIKOLA, rođen 1913. Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, politički komesar čete, poginuo 9. 6. 1943. kod Lučkih koliba na Zelenjgori

TRIKIĆ *Pere* ZORA, rođena 1923. Drvar, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, bolničarka, poginula juna 1943. na Sutjesci

TRIVOLOVIĆ *Dragoljuba* MIODRAG, rođen 1908. Banja Koviljača, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 12. 1944. borac, umro 1. 2. 1945. u bolnici u Sremskoj Mitrovici

TRKULJA *Laze* BOGOUUB, rođen 1923, Drvar, trgovački pomoćnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod s. Loviša u Sremu, gdje je i sahranjen

TRKULJA *Mile* RATKO, rođen 1917. Bukovača, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. na Sremskom frontu

TRNINIĆ *Dure* BOGDAN, rođen 1916, Trninić Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, ranjen 3. 9. 1942. kod Ostrošca, Cazin, umro u bolnici na Grmeču

TRNINIĆ *Gaje* MILAN, rođen 1921. Trninić Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 1943. kod Sinja

TRNINIĆ *Koste* MILE, rođen 1920, Trninić Brijeg, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, član KPJ, borac, poginuo 1943. u Crnoj Gori

TRNINIĆ *Stevana* NIKOLA, rođen 1920. Trninić Brijeg, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 1942, član KPJ, zamenik komesara čete, poginuo januara 1945. kod Šida

TRNINIĆ *Bojana* RADE, rođen 1915. Vrtoče, Drvar, službenik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komesar čete, poginuo februara 1943. kod Gornjeg Vakufa

TRNINIĆ *Mile* STEVAN, rođen 1913. Kamenica, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića Dolini kod Glamoča

TROGRANČIĆ FRANJO, rođen u Fojnici, radnik, Hrvat, borac, nestao 31. 12. 1943. u borbi kod Banja Luke

TRUKIĆ *Angela* SAVA, rođen 1916. Loznica, Požarevac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 11. 1944. borac, nestao 12. 4. 1945. u borbi kod Lovaša

TUBIĆ *Trifuna* ILIJA, rođen 1914. Medeno Polje, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, vodnik, poginuo jula 1943. na pl. Devetaiču

TUBIĆ *Đurđa* SIMO, rođen 1923. Medeno Polje, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, vodnik, podlegao ranama 7. 12. 1944. kod Šida

TUBIN *Stojana* MILE, rođen 1907. Rašinovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, poginuo juna 1944. na Medenom Polju kao komandir voda u nekoj drugoj jedinici

TUBIN *Dane* VID, rođen 1918. Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo oktobra 1944. u Beogradu

TUDOR *Dinka* BARTOL, rođen 1925. Malo Grablje, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od novembra 1943, član SKOJ-a, borac, poginuo 3. 1. 1944, kod Banje Luke

TUDOR DUJE, rođen u Malom Grablju, Hvar, zemljoradnik, Hrvat, borac, nestao 25. 5. 1944. u borbi na Korični kod Livna

TUFEGDŽIĆ STEVAN, rođen 1914. Tabanović, Mionica, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Iloku

TUREK Đ. ĐURO, rođen 1906. Kleković, Našice, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, poginuo 18. 7. 1944. kod Pljevalja

TURK ROK, rođen 1917. Vrbovo, Nova Gradiška, zemljoradnik, Hrvat, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

U

UGRČIĆ *Petra* STEVO, rođen 1917. Jelašinovci, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943. vodnik, poginuo 15. 9. 1944. u Valjevu

UGRENOVIĆ *Todora* MIĆO, rođen 1922. Hašani, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1942. desetar, poginuo juna 1943. na Sutjesci

UGRICA *Jovana* BRANKO, rođen 1925. Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, član SKOJ-a, borac, poginuo avgusta 1943. u Bugojnu

UROŠEVIĆ *Živote* DRAGAN, rođen 1926. Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 23. 10. 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

UROŠEVIĆ *Živana* MILORAD, rođen 1924. Mali Crljeni, Rudovci, Lazarevac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 7. 10. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

UTJEŠINOVIĆ *Milana* JOVO, rođen 1923. Kljevci, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od avgusta 1943, član KPJ, vodnik, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića Dolini kod Glamoča

UZELAC *Jove* ILIJA, rođen 1920. Rašinovac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, borac-puško-mitraljezac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

UZELAC JOVO, rođen u s. Grabež, Bihac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 2. 1. 1944. kod Banje Luke

UZELAC MARKO, rodom iz Dalmacije, u Brigadi od 1943. borac, poginuo 25. 5. 1944. u Drvaru prilikom vazdušnog desanta na Drvar

V

VAGIĆ *Pavia* MILIVOJE, rođen 1914. Vrčin, Beograd, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 19. 12. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Lovaša, Srem

VAJS IVAN, Hrvat, borac, umro 5. 3. 1945. u bolnici Sremska Mitrovica, gdje je i sahranjen

VARGA *Pere* ANTUN, rođen 1926. Hedin, Zitište, Zrenjanin, zemljoradnik,

Madar, u NOB i u Brigadi od 25. 3. 1945. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

VASIĆ *Aleksandra* JOVAN, rođen 1921. Gornji Stupanj, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 24. 11. 1944, u Brigadi od aprila 1945. borac, poginuo 5. 5. 1945. kod Vrboveca

VASIĆ *Riste* JOVAN, rođen 1929. Koščani, Donji Vakuf, učenik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 2. 8. 1943. borac, poginuo 1944. u jedinicama 5. korpusa

VASIĆ *Milutina* RADIVOJE, rođen 1927. Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske

VASIĆ *Milutina* RADIVOJE, rođen 1928. u Valjevu, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 9. 1944. borac, poginuo 5. 12. 1944. kod Tovarnika

VASIĆ *N.* RADOMIR, rođen 1924. Venčane, Arandelovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice

VASIĆ *Milutina* SELIMIR, rođen 1924, Brnjac, Draginac, Loznica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 25. 11. 1944. poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske

VASIĆ *Dragiše* VOJKO, rođen 1930. Milavac, Ljig, zemljoradnik. Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 9. 1944. poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VASIUEVIĆ DESIMIR, rođen 1918. u Valjevu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 5. 12. 1944. kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

VASIUEVIĆ *Milentija* DRAGOLJUB, rođen 1915. radnik, Srbin, borac, umro u bolnici 1944. mjesto nepoznato

VASIUEVIĆ *Cedomira* MILENKO, rođen 1926. Mali Crljeni, Lazarevac, radnik, Srbin, borac, poginuo 1944. na Sremskom frontu, mjesto pogibije nepoznato

VASIUEVIĆ VITOMIR, rođen u Valjevu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 5. 12. 1944. kod Tovarnika

VEJNOVIĆ *Sime* MILOŠ, rođen 1915. Urije, Prijedor, radnik, Srbin, u NOB od 1942. borac, poginuo 1944. godine kod Glamoča (Šator-planina)

VEKIĆ *Mike* BRANKO, rođen 1926. Mali Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 1942. na Krasuljama kod Ključa

VEKIĆ *Save* BRANKO, rođen 1911, Mali Stijenjani, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo 22. 5. 1943. na Zečevom brdu kod Foče

VEKIĆ *Dušana* DRAGAN, rođen 1924. Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 25. 5. 1943. kod Čelebića, Foča

VEKIĆ *Nikole* MIĆO, rođen 1908. Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, vodnik, poginuo 2. 3. 1943. na pl. Kobili kod Gornjeg Vakufa

VEKIĆ *Stojana* MIHAILO, rođen 1914. Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo marta 1943. na pl. Rađuši kod Prozora

VEKIĆ *Steve* MIRKO, rođen 1926. Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, član KPJ, delegat voda, podlegao ranama 20. 4. 1945. u Đakovu, gdje je i sahranjen

VEKIĆ *Dane* NIKOLA, rođen 1923, Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Sr-

bin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član KPJ, u Brigadi borac, zatim član OK SKOJ-a za Martin Brod, poginuo 1944. kod Kulen Vakufa

VEKOVIĆ DRAGOMIR, rođen u Seocu, Andrijevića, zemljoradnik, Crnogorac, borac, poginuo 8. 5. 1945. Sv. Ivan Zelina kod Zagreba, gdje je i sahranjen

VELIČKOVIĆ *Save* ALEKSANDAR, rođen 1926. Knežica, Malošiste, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 14. 11. 1944. borac, poginuo 24. 4. 1945. kod Nove Gradiške

VELIKANJA *Martina* STEFAN, rođen 1922. Spodnja Idrija, Idrija, zemljoradnik, Slovenac, u Brigadi od 12. 12. 1943. desetar, poginuo 23. 12. 1944. kod s. Otoka u Sremu

VEUKOVIĆ ĐORĐE, rođen u Beogradu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 9. 12. 1944. kod Berka u Sremu

VENTURA GIOVANI, Italijan, borac, poginuo 28. 4. 1945. kod Lipika

VESELINOVIĆ *Milovana* MILOJE, rođen 1923. Užice, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, nestao 18. 1. 1945. u borbi kod Šida

VIĆENTIJEVIĆ LAZAR, rođen u Barzilovici, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 11. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VIĆENTIJEVIĆ *Sretena* RADOJE, rođen 1925. Barzilovica, Lazarevac, zemljoradnik, Srbin, desetar, poginuo 10. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

Vićentijević *M.* SVETOZAR, rođen 1924. Zarub, Dračić, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944. borac, poginuo 9. 5. 1945. u Šestinama kod Zagreba

VIDAKOVIĆ *Pavia* BORIVOJE, rođen 1927. Zupanjac, Lazarevac, zemljorad-

nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VIDLJINOVIĆ *Jove* NIKOLA, rođen 1919. Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 8. 3. 1943. na pl. Raduši kod Prozora

VIDMAR *Leopolda* IVAN, rođen u Njedvišnoj Gorici, Ajdovščina, zemljoradnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, poginuo 18. 10. 1944. u Beogradu

VIDOVIĆ *Augusta* FRANJO, rođen 1914. Vojnovac, Ogulin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB i u Brigadi od 27. 4. 1945. borac, poginuo 9. 5. 1945. u Šestinama kod Zagreba

VIDOVIĆ *Nikole* VLADO, rođen 1927. Kutanja, Donji Vakuf, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 8. 1943. borac, poginuo decembra 1943. na Borovoj glavi kod Livna

VIGNJEVIĆ *Sime* BRANKO, rođen 1913. Pučenik, Bosanska Krupa, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od marta 1943. do novembra 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 5. 5. 1945. u drugoj jedinici

VIGNJEVIĆ *Stevana* GOJKO, rođen 1915. Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 2. 10. 1943. u s. Smrčani kod Livna

VIGNJEVIĆ *Marka* NIKOLA, rođen 1909. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 9. 1943. kod Sinja

VILLA MARKO, rođen 1915. Milano, Italija, u NOB i u Brigadi od 1943. borac, poginuo januara 1945. kod Šida

VINDIŠ EUGEN, rođen 1900. Zavidovići, radnik, Hrvat, borac, poginuo 5.

4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VIŠNJIĆ MILOVAN, rođen 1922. Đurđevac, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. desetar, poginuo 4. 12. 1944. kod s. Vizića na Fruškoj gori, sahranjen na Jabučju

VITOROVIĆ *Slavka* RISTO, rođen 1920. Han Pijesak, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 8. 10. 1944. vodnik, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, sahranjen u Bačkoj Palanci

VLAČINA *Ratka* SIMEUN, rođen 1922. Gornji Garevci, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

VODNIK *Franje* STEVO, rođen 1907. Teslić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 9. 9. 1943. u Brigadi od jula 1944, član KPJ, komandir čete, poginuo 23. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u s. Berkasovu

VOJINOVIĆ *Mile* DAVID, rođen 1923. Vodenica, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo avgusta 1942. na Krasuljama kod Ključa

VOJINOVIĆ *Pavia* MIĆO, rođen 1921. Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškomitraljezac, poginuo 12. 6. 1943. u s. Jelaču kod Govze na Zelenjgori

VOJINOVIĆ *Živojina* MILAN, rođen 1917. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen na Kozjakovom salašu

VOJINOVIĆ *Mile* NIKOLA, rođen 1919. Brestovac, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, desetar, poginuo avgusta 1942. na Krasuljama kod Ključa

VOJINOVIĆ *Jovice* RATKO, rođen 1913. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 12. 10. 1944, u Brigadi od 25. 3. 1945. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

VOJINOVIĆ *Spase* VIDAN, rođen 1926. Dukat, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 12. 1944. borac, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

VOJNOVIĆ *Ilije* NIKOLA, rođen 1919. Rajinovci, Bihać, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo 2. 3. 1943. na pl. Raduši kod Prozora

VOJVODIĆ *Stevana* NIKOLA, rođen 1910. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. član KPJ, zamjenik komandanta bataljona, poginuo 19. 7. 1943. na Orahovici kod Prače, NARODNI HEROJ

VOJVODIĆ *Gojka* ZORA, rođena 1923. Prkosi, Bosanski Petrovac, domaćica, Srkinja, u NOB i u Brigadi od 1942. član KPJ, bolničarka, poginula 18. 6. 1944. na pl. Vitreuši kod Prozora

VOLK LUDVIG, radnik, Slovenac, borac, nestao 23. 6. 1944. u borbi na Crnom vrhu kod Travnika

VRANJEŠ *Dmitra* GOJKO, rođen 1920. Smoljana, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 13. 6. 1943. na Tjentištu kao ranjenik u Centralnoj bolnici

VRANJEŠ *Save* MOMČILO, rođen 1923. Ratkovo, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VRANJEŠ *Miće* NIKOLA, rođen 1910. Vranovina, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

VRANJEŠ *Trivuna* PETAR, rođen 1924. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

VRANJEŠ *Nikole* STEVO, rođen 1923. Vranovina, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo decembra 1942. na Borju kod Maslovara, Kotor Varoš

VRUĆINIĆ *Đurđa* DMITAR, rođen 1915. Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 5. 5. 1945. kod Vrboveca, sahranjen u s. Kabel

VRUĆINIĆ ZORA, domaćica, Srkinja, bolničarka, poginula 23. 8. 1943. u Bugojnu

VRZINA *Vida* MILADIN, rođen 1926. Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 18. 6. 1943. kod Prače

VRZINA MILE, rođen 1920. Kolunić, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo marta 1943. kod Gornjeg Vakufa

VRZINA *Laze* STEVO, rođen 1923. Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 21. 1. 1944. na Ubovića dolini kod Glamoča

VUCELJA *Jovana* MILAN, rođen 1910. Prekaja, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1942. borac, umro od tifusa marta 1943. kod Boračkog jezera, Konjic

VUČENIĆ DUŠAN, rođen 1925. Srnićevo, Vladimirci, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VUCENOVIĆ *Pere* STOJAN, rođen 1918. Miljevci, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1943, član KPJ, komandir čete, poginuo u s. Rožanstvo na Zlatiboru

VUČIĆ *Borisava* MILOJE, rođen 1927. Skorica, Ražanj, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 11. 1944. borac, poginuo 6. 5. 1945. kod Zagreba

VUČIĆ MILJA, rođena u Valjevu, domaćica, Srpkinja, borac, poginula 24. 4. 1945. u Voloderskoj šumi kod Okučana, gdje je i sahranjena

VUČKOVIĆ *Đurana* DRAGO, rođen 1922. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, borac, poginuo marta 1943. kod Prozora

VUČKOVIĆ *Miloša* ĐURO, rođen 1924. Kapljuh, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, član KPJ, borac, poginuo 23. 1. 1945. kod Šida, gdje je i sahranjen

VUČKOVIĆ *Rajka* GOJKO, rođen 1923. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, umro juna 1943. u Centralnoj bolnici na Sutjesci

VUČKOVIĆ *Tome* GOJKO, rođen 1910. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 4. 9. 1943. na Stožeru kod Kupresa

VUČKOVIĆ *Stevana* MARKO, rođen 1917. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, vodnik, poginuo 23. 1. 1943. u Bugojnu

VUČKOVIĆ MILAN, borac, poginuo 1. 1. 1944. u Banjoj Luci

VUČKOVIĆ NIKOLA, rođen u Kljevcima, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, borac, nestao 1. 1. 1944. u borbi u Banjoj Luci

VUČKOVIĆ *Đure* OSTOJA, rođen 1918. Dabar, Sanski Most, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo maja 1943. u Sandžaku

VUJANOVIĆ MIODRAG, borac, poginuo 7. 12. 1944. kod Šida

VUJATOVIĆ STEVO, rođen 1927. Ripanj, Beograd, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 21. 10. 1944. borac, poginuo 15. 1. 1945. kod Orolika».

VUJIĆ MILOJE, rođen u s. Jasenici, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo 26. 4. 1945. u Voloderskoj šumi kod Okučana

VUJIČIĆ MILOJE, rođen 1921. Lazarevac, zemljoradnik, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

VUJIČIĆ *Boiidara* MILOJE, rođen 1922. Bogovada, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 27. 4. 1945. kod s. Lovska u Slavoniji

VUJIČIĆ RADENKO, rođen 1922. Paštrić, Mionica, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VUJINOVIĆ *Janka* ĐURO, rođen 1920. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 2. 6. 1944. na Mliništu

VUJINOVIĆ *Miloša* NIKOLA, rođen 1920. Divoselo, Gospić, đak, Srbin, u NOB i u Brigadi od 6. 9. 1944, član KPJ, delegat voda, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VUJKOVIĆ MILAN, rođen 1912. Čaglič, Pakrac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944, borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice

VUJOVIĆ LJUBIŠA, rođen u Topoli, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944, član KPJ, vodnik, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

VUKADINOVIĆ *Steve* GOJKO, rođen 1927. Hrgar, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1943. borac-kurir, poginuo decembra 1944. kod Tovarnika

VUKELIĆ *Laze* SIMO, rođen 1920. Cimeše, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševa, u Slavoniji, sahranjen u s. Buk

VUKIĆ *Dušana* DRAGAN, rođen 1929, Zdena, Sanski Most, dak, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od marta 1943, član KPJ, delegat voda, poginuo juna 1944. kod Mliništa

VUKIĆ *Pere* MILAN, rođen 1916. Kikinda, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 24. 10. 1944. borac, poginuo 18. 4. 1945. kod Pleternice

VUKOBRAT *Jefte* BOŠKO, rođen 1923. Smoljana, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

VUKOBRAT *Steve* DRAGO, rođen 1924. Smoljana, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, ranjen novembra 1942. u Bihaću, posle čega je umro

VUKOJEVIĆ *Đure* MILAN, rođen 1917. Majkić Japra, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. do juna 1943, poginuo 14. 5. 1944. kod Trebinja kao vodnik u 2. dalmatinskoj brigadi

VUKOVIĆ *Mijata* MILKA, rođena 1922. Jabučno, Bijelo Polje, domaćica, Crnogorka, borac, poginula januara 1945. kod Šida

VUKOVIĆ *Jevrema* SVETISLAV, rođen 1920. Stanina Reka, Valjevo, zem-

ljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od septembra 1944. borac, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori

VUKSANOVIĆ PETAR, Srbin, borac, poginuo aprila 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

VUKŠA *Lazara* ĐURO, rođen 1924. Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. kod Prače

VUKŠA *Pere* JOVO, rođen 1917. Vrtoče, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, poginuo 1944. u Šmarnoj gori u Sloveniji kao zamjenik komandanta Brigade. Sahranjen u Grosuplju

VUKŠA *Stole* MILE, rođen 1922. Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, poginuo 1944. u 17. majevačkoj brigadi

VULETIĆ DUŠAN, rođen u Vladimircima, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

VULOVIĆ *Borisava* LJUBIŠA, rođen 1916. Oplanić, Knić, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. vodnik, poginuo 9. 5. 1945. s. Šestine kod Zagreba

Z

ZANE *Domenico* ERMINO, rođen u San Dona di Piave, Italijan, u NOB i u Brigadi od novembra 1943. borac, poginuo 1. 6. 1944. u s. Prevodac kod Glamoča

ZBINJIĆ SVETOMIR, rođen u Oranjem Dolu, Brus, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1944. borac, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ZDJELAR *Simeuna* BOŽO, rođen 1920. Tomašica, Prijedor, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. desetar, poginuo 25. 4. 1945. s. Smrčići kod Okučana, gdje je i sahranjen

ZDRAVKOVIĆ *Milana* SVETISLAV, rođen 1922. Novo Selo, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 12. 1944. borac, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ZEC MILAN, rođen u Volinju, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, borac, poginuo juna 1943. s. Jabuka kod Miljevine

ZEC PETAR, rođen u s. Suvaja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 22. 9. 1943. kod Sinja

ZEC SVETOZAR, rođen u Volinju, Bosanski Novi, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. s. Jabuka kod Miljevine

ZEKIĆ MILE, rođen 1921. Mujdžići, Šipovo, Jajce, zemljoradnik, Srbin, u NOB od aprila 1943, u Brigadi od oktobra 1944, član KPJ, desetar, poginuo decembra 1944. na Fruškoj gori

ZELJKOVIC JOVAN, rođen u s. Medna, Mrkonjić-Grad, zemljoradnik, Srbin, u Brigadi od januara 1944. borac, poginuo 25. 5. 1944. u Drvaru prilikom vazdušnog desanta

ZELJKOVIC OBRAD, rođen u Drvaru, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942, borac, umro 13. 11. 1943. u s. Vesela u bolnici 1. proleterske divizije (Bugojno)

ZELJKOVIC *Petra* VLADO, rođen 1923. Trubar, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. desetar, poginuo 16. 6. 1944. na pl. Vitreuši kod Prozora

ZLATANOVIC KRSTA, zemljoradnik, Srbin, borac, umro od tifusa 5. 2. 1945. u bolnici Sremska Mitrovica

ZORIĆ *Pere* BOJAN, rođen 1910. Bastasi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo avgusta 1943. u Bugojnu

ZORIĆ *Pere* BOŽO, rođen 1920. Podovi, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941. član KPJ, borac, ranjen i umro od zadobijenih rana 1943. kod Foče

ZORIĆ *Tome* BRANKO, rođen 1917. Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 1942. borac, poginuo 23. 8. 1943. u Bugojnu

ZORIĆ *Đure* DEVA, rođena 1925. Krnjeuša, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, u Brigadi od januara 1943, član SKOJ-a, bolničarka, poginula 8. 5. 1945. kod Zagreba

ZORIĆ *Todora* DRAGAN, rođen 1921. Vrtoče, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od januara 1942, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, borac, poginuo marta 1943. na pl. Raduši kod Prozora

ZORIĆ *M.* DUŠAN, rođen 1923. Zableće, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 22. 8. 1942. vodnik, poginuo decembra 1943. kod Travnika

ZORIĆ DUŠAN, rođen 1924, Lušci Palanka, Sanski Most, zemljoradnik, Srbin, vodnik, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

ZORIĆ *Steve* DUŠANKA, rođena u Čojluku, Bosanska Krupa, domaćica, Srpkinja, bolničarka, poginula 14. 4. 1944. u s. Ljubunčiću kod Livna

ZORIĆ *Jovana* ĐURO, rođen 1921. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 8. 1943. u Bugojnu

ZORIĆ *Laze* ĐURO - Šljivar, rođen 1924. Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac-puškomitraljezac, poginuo juna 1943. na Zelengori

ZORIĆ M. ĐURO, rođen 1925. Kulen Vakuf, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 20. 10. 1944, borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

ZORIĆ *Ilije* GOJKO, rođen 1923. Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ZORIĆ ILIJA, rođen 1923. Brekovicica, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 11. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

ZORIĆ ILIJA, rođen u Ripču, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, komandir čete, poginuo 2. 6. 1944, Samograd na Mliništu

ZORIĆ *Trifuna* JOVAN, rođen 1919. Bosanski Osredci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ZORIĆ *Stevana* MIĆO, rođen 1915. Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, poginuo 10. 10. 1942. na Krasuljama kod Ključa

ZORIĆ *Miloša* MILADIN - Garača, rođen 1920. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 18. 1. 1945. kod Šida, sahranjen u Šidu, NARODNI HEROJ

ZORIĆ *Filipa* MILJAN, rođen 1924. Gornje Selo, Pljevlja, zemljoradnik, Crnogorac, u NOB i u Brigadi od 10. 7. 1944. desetar, poginuo 12. 4. 1945. kod Novak-Bapske, gdje je i sahranjen

ZORIĆ *Todora* MIRKO, rođen 1926. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori

ZORIĆ *Vučena* MIRKO, rođen 1916. Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, borac, poginuo 13. 6. 1943. kod Govze na Zelengori

ZORIĆ *Ilije* NEDO, rođen 1921. Vrtoče, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942. borac, poginuo, mjesto nepoznato

ZORIĆ *Pere* NIKOLA, rođen 1919. Boboljusci, Drvar, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, poginuo marta 1943. kod Prozora

ZORIĆ *Nikole* OSTOJA, rođen 1915. Krnja Jela, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 1941. u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Tovarnika, gdje je i sahranjen

ZORIĆ *Mije* PERO, rođen 1923. Donji Vrbljani, Ključ, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, u Brigadi od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo 23. 5. 1943. kod Čelebića, Foča

ZORIĆ *Nikole* PERO, rođen 1915. Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od avgusta 1942, član KPJ, vodnik, poginuo 3. 3. 1943. na pl. Raduši kod Prozora

ZORIĆ *Janka* RADE, rođen 1924. Bječaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 1942, sekretar SKOJ-a u četi, poginuo 17. 12. 1943. kod Šujica

ZORIĆ *Stevana* RADE - Garača, rođen 1914. Oraško Brdo, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac-puškomitraljezac, poginuo 24. 5. 1943. na brdu Debela ljutina, južno od Foče

ZORIĆ RAJKO, rođen 1915. Gornje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. zamjenik komandira čete, poginuo avgusta 1943. kod Trnova

ZORIĆ *Trivuna* SIMO, rođen 1908. Boboljusci, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. borac, teško ranjen novembra 1942. u Bihaću, poslije umro u bolnici

ZORIĆ *Đurđa* SLAVKO, rođen 1914. Donje Vrtoče, Drvar, radnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, vodnik, poginuo juna 1943. kod Prače

ZORIĆ *Nikole* ZORA, rođena 1917. Prkosi, Bosanski Petrovac, domaćica, Srpkinja, poginula novembra 1944. mjes- to pogibije nepoznato

ZOVIKIĆ *M.* SLAVICA, rođen u Bosanskoj Krajini, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo juna 1943. na Zelen- gori

ZRILIĆ *Stevana* DMITAR, rođen 1913. Bunare, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, Srbin, u NOB od 27. 7. 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942. desetar, pogi- nuo avgusta 1942. kod Vrpolja, Sanski Most

ZRILIĆ *Luke* DRAJKO, rođen 1922. Gornje Vrtoče, Drvar, đak, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Zelengori

ZRILIĆ *Rade* RAJKO, rođen 1916, Do- nje Vrtoče, Drvar, podoficir JV, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, zamjenik komandira čete, poginuo 31. 7. 1943. kod Trnova

Ž

ŽARAK *Đure* MILE, rođen 1914. Raji- novci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942, član KPJ, komandir čete, poginuo 3. 1. 1943. kod Teslića, sahranjen u s. Zar- kovina

ŽARAK *Pere* MILE, rođen 1921. Raji- novci, Bihać, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, u Brigadi od 22. 8. 1942,

član SKOJ-a, borac, poginuo juna 1943. na Sutjesci

ŽARKOVIĆ DRAGOLJUB, Srbin, bo- rac, poginuo januara 1945. kod Berka u Sremu. Sahranjen u selu Ilači

ŽGUR *Joięfa* IVAN, rođen 1924. Pod- raga, Podnanos, Ajdovščina, zemljo- radnik, Slovenac, u NOB i u Brigadi od 6. 12. 1943. borac, poginuo 18. 6. 1944. na pl. Vitreuši kod Prozora

ŽIKIĆ *Mikana* BORISAV, rođen 1922. Hum, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od novembra 1944. borac, poginuo aprila 1945. kod Novak-Baps- ke, gdje je i sahranjen

ŽIVANOVIĆ RADOSLAV, rođen 1924. Babina Luka, Valjevo, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo 4. 12. 1944. na Fruškoj gori, sahranjen na Iločkom brdu

ŽIVIĆ *Dušana* DRAGOMIR, rođen 1925. Zebica, Veliki Šiljegovac, Kruše- vac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 18. 11. 1944. borac, pogi- nuo 6. 5. 1945. kod Čazme

ŽIVKOVIĆ *Branka* BORIVOJE, rođen 1924. Vlasotinci, đak, Srbin, borac, po- ginuo decembra 1944. kod s. Otoka

ŽIVKOVIĆ *Martina* ILIJA, rođen 1925. Retkovci, Vinkovci, zemljoradnik, Hr- vat, u NOB i u Brigadi od 20. 12. 1944. borac, poginuo 5. 4. 1945. kod Novak- Bapske, gdje je i sahranjen

ŽIVKOVIĆ *Dragiše* MARIJA, rođena 1927. Velika Ivanča, Mladenovac, do- maćica, Srpkinja, poginula 1945. na Sremskom frontu, mjesto pogibije ne- poznato

ŽIVKOVIĆ *Vojka* MILAN, rođen 1925. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 16. 4. 1945. kod s. Ruševa u Slavoniji, gdje je i sahra- njen

ŽIVKOVIĆ MILORAD, rođen 1925. Bukovac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

ŽIVKOVIĆ *Pere* MIODRAG, rođen 1927. Dukat, Niš, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 27. 12. 1944. borac, poginuo 23. 1. 1945. na Kozjakovom salašu kod Šida, gdje je i sahranjen

ŽIVKOVIĆ *P.* SLOBODAN, rođen u Lajkovcu, radnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo 16. 10. 1944. u Beogradu

ŽIVKOVIĆ *Trifuna* SLOBODAN, rođen 1927. Zvizdar, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 2. 10. 1944. borac, umro u bolnici u Lipiku aprila 1945.

ŽIVKOVIĆ *Petra* STANKO, rođen 1926. Gunjevac, Ub, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 15. 10. 1944. borac, poginuo 24. 1. 1945. kod Tovarnika, sahranjen na Kozjakovom salašu

ŽIVKOVIĆ VOJA, rođen u Stublu, Aleksandrovac, zemljoradnik, Srbin, borac, poginuo decembra 1944. kod Šida

ŽIVOJINOVIĆ *Milorada* TIHOMIR, rođen 1922. Ripanj, Beograd, zemljorad-

nik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 13. 10. 1944. borac, poginuo 25. 4. 1945. kod Pakraca

ŽIVOJINOVIĆ *Stanislava* VELIMIR, rođen 1920. Koračića, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 12. 10. 1944. borac, poginuo 6. 12. 1944. kod Tovarnika

ZIVOTIĆ *Mihaila* ALEKSANDAR, rođen 1925. Pružatovac, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 3. 12. 1944. kod s. Vizića na Fruškoj gori, gdje je i sahranjen

ŽOKIĆ ZIVOJIN, rođen u s. Koračići, Mladenovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. borac, poginuo 22. 1. 1945. kod Šida

ŽUJOVIĆ *V.* ČEDOMIR, rođen 1908. Vračević, Lajkovac, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od oktobra 1944. borac, poginuo januara 1945. kod Šida

ŽUNIĆ *Milenka* LJUBOMIR, rođen 1907. Lastavica, Arilje, zemljoradnik, Srbin, u NOB i u Brigadi od 10. 10. 1944. četni bolničar, poginuo 19. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

ŽUNIĆ MILAN, rođen u Ogulinu, radnik, Srbin, desetar, poginuo 20. 4. 1945. kod Pleternice, gdje je i sahranjen

SADRŽAJ

RIJEČ AUTORA	5
--------------------	---

Prvi dio

RAZVOJ NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA U BOSANSKOJ KRAJINI DO FORMIRANJA BRIGADE	7
---	---

Drugi dio

FORMIRANJE 3. KRAJIŠKE BRIGADE	32
--------------------------------------	----

Treći dio

POD KOMANDOM OPERATIVNOG ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU	38
Na prvom borbenom zadatku - borba u Pounju i oslobođenje Cazina	38
Pokret preko Lušci Palanke i Bravska i borbe na Manjači	43
U dolini Sane	46
U bihačkoj operaciji	49

Četvrti dio

U SASTAVU PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE	60
Pokret prema srednjoj Bosni i borbe oko Sitnice	60
Napad na neprijateljev garnizon u Jajcu	64
Borbe u srednjoj Bosni	67
Oslobođenje Teslića	71

Peti dio

U ČETVRTOJ NEPRIJATELJEVOJ OFANZIVI	81
Pokret prema izvornom dijelu Vrbasa i borbe oko Gornjeg Vakufa	81
Neposredna bitka za ranjenike	90

Sesti dio

PRELAZ PREKO DRINE I BORBE U SANDŽAKU	107
Pokret prema Kalinoviku i prelaz preko Drine	107
Borbe u Sandžaku	113

Sedmi dio

BORBE ZA VRIJEME PETE NEPRIJATELJEVE OFANZIVE	117
Vojno-politička situacija pre početka ofanzive	117

Plan neprijatelja za ofanzivu i obostrani raspored snaga	118
Početak ofanzive - borbe 1. proleterske divizije kod Bijelog Polja	123
Borbe za Trovrh, Zečje Brdo, Pliješ, Zlatni Bor i pokušaj proboja prema Foči	128
Borbe za Vučevo i proboj preko Sutjeske	134
Borbe na Zelengori i proboj prvog obruča	142
Borbe za Vis i Šiljevac i proboj obruča na Miljevini	147
Prelaz preko komunikacije Višegrad - Sarajevo	152
Opšti osvrt na operaciju »Svare«	154

Osmi dio

PROTIVOFANZIVA GLAVNE OPERATIVNE GRUPE U ISTOČNU BOSNU	159
Obostrani raspored snaga i zadaci jedinica	159
Pokret brigade preko Devetaka i oslobođenje Srebrenice i Bratunca	160
Napad na uporište u Sokolcu	163
Napad na neprijateljeva uporišta u dolini Prače	168
Preko Jahorine i Bjelašnice za Bosansku krajinu	170
Prelaz preko komunikacije Sarajevo - Mostar	171
Partijska konferencija 3. brigade	172

Deveti dio

BORBE U REJONU TRAVNIKA, BUGOJNA, SINJA, KUPRESA I PROZORA	175
Napad na neprijateljev garnizon u Bugojnu	177
Partijska konferencija 1. proleterske divizije	184
Pokret i borbe u Dalmaciji	186
Neuspjelo napad na garnizon u Sinju	191

Deseti dio

POVRATAK U CENTRALNU BOSNU I BORBE OKO TRAVNIKA I ZENICE	194
Napad na neprijateljev garnizon u Livnu	194
Napad na neprijateljev garnizon u Zenici	196
Borbe u dolini Lašve i napad na Travnik	201
Ponovni napad na Travnik	206

Jedanaesti dio

BORBE NA PODRUČJU BOSANSKE KRAJINE	210
Vojno-politička situacija krajem 1943	210
Borbe u rejonu Borove-glav ^g i ponovni napad na Livno	215
U prvoj banjalučkoj operaciji	221
Borbe na području Ključa, Drvara, Glamoča i Mrkonjić-Grada	230

Dvanaesti dio

TREĆA KRAJIŠKA PROLETERSKA BRIGADA U DRVARSKOJ OPERACIJI	238
Vojno-politička situacija pred početak operacije	238
Borbe na pravcu Livno - Glamoč	240
Vazdušni desant na Drvar	244
Borbe na pravcima koji izvođe prema Prekaji, Potocima i Uvali	247
U neposrednom obezbjeđenju Vrhovnog štaba	253
Pokret Vrhovnog štaba preko Mliništa i Čardaka prema Kupresu	255

Trinaesti dio

OD BOSANSKE KRAJINE DO SANDŽAKA	263
Kratak predah u rejonu Donje Vukovsko.	263
Obračun 1. proleterske divizije NOVJ i 7. SS divizije »Princ Eugen«	266
Borbe na planini Zec i Vranići.	267
Borbe 3. krajiške brigade u rejonu Crni vrh (tt 1379) i k. 1392.	269
Prelaz preko komunikacije Konjic - Sarajevo.	273
U strategijskoj rezervi Vrhovnog štaba	279

Četrnaesti dio

BORBE U ZAPADNOJ SRBIJI	285
Vojno-politička situacija i obostrani raspored snaga	285
Poslednje borbe u Sandžaku	290
Prelazak preko Lima i razbijanje četnika na Zlatiboru.	293
Napad na utvrđeni rejon na Palisadu	298
Borbe na Jelovoj gori i izbijanje na Suvobor.	305
Oslobođenje Valjeva.	313
Oslobođenje Uba	321

Petnaesti dio

BRIGADA U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE BEOGRADA	325
Vojno-politička situacija pred početak operacije.	325
Oslobođenje Mladenovca i susret sa jedinicama Crvene armije	329
Brigada u borbama za oslobođenje Beograda	336
Napad je počeo u 22 časa 14. oktobra 1944.	339
Pokušaj Štetnerove grupe da se probije u Beograd.	346
U oslobođenom Beogradu	349
O ženama borcima Treće krajiške brigade	352
Rad Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Brigadi.	354
Uloga kurira i organizacija veza	357
Organizacija i rad intendantske službe	359

Šesnaesti dio

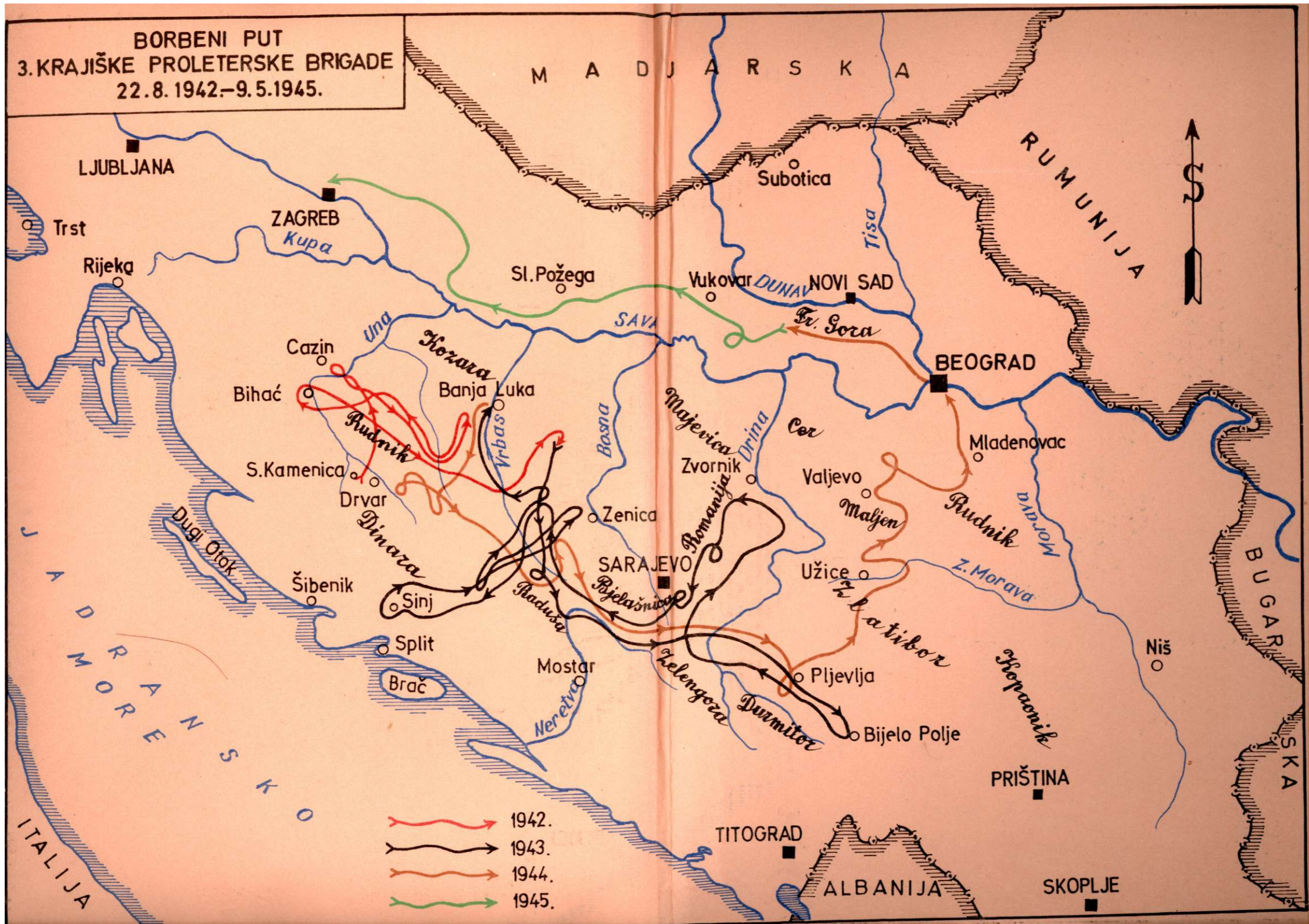
U BORBAMA NA SREMSKOM FRONTU	363
Ofanzivna dejstva na pravcu s. Komletinci i s. Nijemci	377
Kritična situacija na sektoru 21. divizije	379
Njemačka protivofanziva 18. - 19. januara 1945.	381
Period zatišja i priprema za proboj Sremskog fronta	388

Sedamnaesti dio

U BORBAMA ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE ZEMLJE	394
Proboj Sremskog fronta	394
Borbe u Požeškoj kotlini.	400
Napad na ustaško uporište u Pleternici.	403
Borbe na rijeci Ilovi.	407
Posljednje borbe 3. krajiške proleterske brigade.	412
Iz lične karte 3. krajiške brigade.	418
Izvori i literatura	423
Spisak palih boraca Treće proleterske krajiške brigade sa osnovnim matičnim podacima poginulih od 22. 8. 1942. do 15. 5. 1945.	427

**BORBENI PUT
3. KRAJIŠKE PROLETERSKE BRIGADE
22. 8. 1942. - 9. 5. 1945.**

LJUBLJANA

Trst

Rijeka

ZAGREB

Kupa

Sl. Požega

Vukovar

NOVI SAD

Tr. Sora

BEOGRAD

Cazin

Bihać

Banja Luka

S. Kamenica

Drvar

Zenica

SARAJEVO

Bijelašnica

Šibenik

Sinj

Split

Brač

Mostar

Neretva

Pljevlja

Bijelo Polje

PRIŠTINA

Niš

TITOGRAĐ

ALBANIJA

SKOPLJE

M A D J A R S K A

RUMUNIJA

J A D R A N S K O

ITALIJA

BUGARSKA

